Bombay University Publication.

PORTIONS OF THE

MAHÂBHÂRATA

PRESCRIBED FOR THE B. A. EXAMINATIONS

OF

1914, 1915, 1916, and 1917.

EDITED BY

VYAṄKAṬÂCHÂRYA NARHAR UPÂDHYE,

S'âstrî, Baroda College.

AND

R. G. BHADKAMKAR, M. A.

Asst. to the Professor of Sanskrit, Elphinstone College.

Printed at the Indu Prakash Steam Press,

BOMBAY.

1914.

[*All rights Reserved.*]

Price Rs. 4.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

Bombay University Publication.

PORTIONS OF THE

MAHÂBHÂRATA

PRESCRIBED FOR THE B. A. EXAMINATIONS

OF

1914, 1915, 1916, and 1917.

EDITED BY

VYAṄKAṬÂCHÂRYA NARHAR UPÂDHYE,

S'âstrî, Baroda College.

AND

R. G. BHADKAMKAR, M. A.

Asst. to the Professor of Sanskrit, Elphinstone College.

Printed at the Indu Prakash Steam Press,

BOMBAY.

1914.

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग (गढवाल-हिमालय)
व्यवस्थापक-पं. चक्रधर जोशी

C.
[*All rights Reserved.*]

Price Rs. 4.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग (गढ़वाल-हिमालय)
व्यवस्थापक-पं. चक्रधर जोशी

FOREWORD.

In the new curriculum laid down for the B. A. Honours Examination in Sanskrit of the University of Bombay, portions of the Mahâbhârata are prescribed. In view of the very small demand for these portions, on account of the limited number of students reading for Honours, no one undertook to publish them separately, and, in consequence, students had to buy the whole work at a heavy cost.

On this hardship being brought to the knowledge of the Syndicate of the University, they generously decided to bring out, under the auspices of the University, a publication containing the portions prescribed, and entrusted to me the agreeable duty of making the necessary arrangements. I found the editors for this work whose names appear on the title page, and in testimony of their zealous and prompt application to the work it is enough to observe that in spite of the labour involved in comparing the readings and corrrecting the proofs, they have succeeded in placing before the public a volume of nearly 550 pages in less than four months.

I consider it my duty to make an acknowledgement of the valuable assistance given to the editors by the staff of the Press who worked on Holidays and up to late hours in order to expedite the publication of the volume.

I am painfully aware that, in spite of the great care and vigilance of one of the editors, Mr. R. G. Bhadkamkar, and of the press, many errors have crept into the text, but I hope the list of corrections attached will greatly alleviate the difficulty and inconvenience arising from the presence of such errors.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

A word now about the edition itself. A thoroughly critical edition based on the original sources was not possible within the time available for the work. Even a comparison of a few mss. would have caused a serious delay. I, therefore, suggested that only the three printed texts of the three Presidencies, Bengal, Bombay and Madras, be compared for the purpose of this volume. This initial work was divided between the two editors according to convenience. This saved time but led to a difference in the mode of presenting the readings in the Bhîshma Parva and in the rest of the volume. This will, however, cause no serious inconvenience, I believe, if the reader bears in mind that *C.* in the Bhîshma, and क. elsewhere, both signify the old, and now rare, Calcutta folio edition; *M.* or म. signifies the southern edition printed at *Kumbakoṇam*; and also that the symbols म. and क. followed by the + (*plus*) sign signify an addition in the respective editions after the verse at the end of which an indicatory figure is placed. These figures are generally printed throughout just over the letter where the different reading, given at the foot of the page, begins; and by the help of the metre as well as the usual signs used for such purposes, it can easily be understood how far the variant goes.

In the place of an *anuswára* in the body of a single word, the nasal letter of the class to which the following consonant belongs is always used, while it is indicated by the consonant म् if it comes at the end of a line. But if it occurs at end of a word followed by another in a sentence, or appears between two members of a compound it is always represented by the usual sign of a point on the previous syllable. However by oversight, words like किञ्चित्, सन्निपात, have slipped into print instead of किंचित्, संनिपात etc. as they ought to read according to the rule given above. The original editions do not follow a set rule for *sandhis* between two separate words, and in the text printed in this volume also, no definite rule in regard to this has been followed.

There was in the first place a temptation to select the best of the available alternative readings for our text. But I thought that it would rather violate the integrity of the different texts which had better be presented as they stood, and that the

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

student should, in each case, consider for himself which one of the various readings he should prefer, or whether in any particular case he would regard all the alternatives to possess equal merit. I therefore suggested that one edition should be faithfully represented by the text itself, and the other two by the text as read in the light of the variants supplied at the foot of the page. The adoption of the Bombay reading for the text, however, indicates by no means its superior merit (perhaps the Calcutta folio is often superior to the other two). It was a matter of mere convenience. To get a manuscript copy of the whole portion printed here, was not possible in view of the short time that was at the disposal of the editors. The printed edition of the *Mahâbhârata* by Messers. Gopal Narayan and Co. offered all the facilities needed for the work. Hence it is adopted as the Bombay-text. As it is a mere reprint of the old Bombay edition, it was not subjected to critical examination with a view to determine the Bombay text. The only small alteration, that has been made in this text, consists in the numbering of the verses according to the context or the requirement of the sense. In this point the Southern edition has already led the way. The numbering, in fact, observed in the several editions, seems to me to be more or less the work of the editors themselves. This causes some inconvenience in comparing the present text with the original ones. But the facility this arrangement gives for the ready grasping of the idea should weigh against the inconvenience referred to, minimised as it is by the broad distinctions of the chapters and the approximate correspondence of the number of the verse.

The doubling of the consonants under certain circumstances, and the presence of ब for व in some words, met with in the Calcutta edition, are not noticed as they are rather the mannerisms of the Presidency and not real variations. Thus what stands as दुर्य्योधन, वीर्य्य, वीर etc. in the Calcutta text is represented in the Bombay text as दुर्योधन, वीर्य, वीर etc. In such cases the Calcutta variant is not noted.

The editors have faithfully presented at the foot of the page almost all the variants of the other editions with the exception of a

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग (गढ़वाल-हिमालय)
व्यवस्थापक-पं. चक्रधर जोशी
CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

few which being of frequent occurrence may be noted here once for all. Thus:—

B.M.	C.	C. B.	M.	M. C.	B.
चोर	= चौर	काम्बोजाः	= काम्भोजाः	पाञ्चालाः	= पञ्चालाः
पांसु	= पांशु	शाल्वाः	= साल्वाः	परश्वथ	= परश्वध
केकय	= कैकय	फाल्गुनः	= फल्गुनः	वैडूर्य	= वैडुर्य
उत्कुश्य	= उत्कुष्य	अलम्बुषः	= अलम्बुसः		
अष्टभिः	= अष्टाभिः	पटिश	= पट्टस		
केसरी	= केशरी	मत्स्याः	= मात्स्याः		
स्याल	= श्याल	विस्फार्य	= विष्फार्य		
मुसल	= मुशल				
कोसल	= कोशल				
वैन्य	= वैण्य				
°लक्ष्यं	= °लक्षं				
स्रोतः	= श्रोतः				
स्यमन्तपञ्चक	= समन्तपञ्चक				
संशितव्रत	= शंसितव्रत				
कर्शित	= कार्षित				
शर्व	= सर्व				
कक्ष्या	= कंक्षा				
अभ्याशे	= अभ्यासे				
त्र्यम्बकेण	= त्र्यम्बकेन				
कर्शन	= कर्षण				
निःस्वन	= निस्वन				
वेष	= वेश				

It will be thus seen that the editors have done what they could under the circumstances to be scrupulously faithful to their originals. Yet I am afraid there may still remain some errors both of omission and commission. No human work is entirely faultless, and I would welcome the help, which a reader of this volume would render by pointing out errors which are not noticed in the corrections given at the end.

Wilson College, Bombay.
16th August 1914.

H. M. BHADKAMKAR.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

TABLE OF CONTENTS.

I. उद्योगपर्व—

१ प्रजागरपर्व ... ...(अ. ३३–४०) १
२ सनत्सुजातपर्व ...(अ. ४१–४६) २७

II. भीष्मपर्व—

१ जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व (अ. १–१०) ३९
२ भूमिपर्व ... ... (अ. ११–१२) ५६
३ भगवद्गीतापर्व ... (अ. १३–४२) ६०
४ भीष्मवधपर्व ... (अ. ४३–१२२) १०१

III. द्रोणपर्व—

१ द्रोणाभिषेकपर्व ... (अ. १–१६) २७५
२ संशप्तकवधपर्व ... (अ. १७–३२) ३०३
३ अभिमन्युवधपर्व ... (अ. ३३–७१) ३३२
४ प्रतिज्ञापर्व... ...(अ. ७२–८४) ३७८
५ जयद्रथवधपर्व ...(अ. ८५–१५२) ४००

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीलक्ष्मीनृसिंहो विजयते.

अथ श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वान्तर्गतं

प्रजागरपर्व.

वैशम्पायन उवाच—

द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः । विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १

प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् । ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २

एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् । अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थं मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच—

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् । द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच—

प्रवेशय महाप्रज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् । अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो[1] जातु दर्शने ॥ ५

द्वाःस्थ उवाच—

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः । न हि ते दर्शनेऽकल्पो[2] जातु राजाब्रवीद्धि माम् ॥ ६

वैशम्पायन उवाच—

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७

विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् । यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच—

संजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः । अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९

तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया । तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०

जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि । तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११

यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव[3] मेऽद्य प्रचिन्ता ॥[4] १२

विदुर उवाच—

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् । हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३

---

१ क. नाकल्पो । २ क. नेऽकल्पो । ३ क. °त्येव हि मेऽद्य चिन्ता । ४ म. + तन्मे ब्रूहि विदुर त्वं यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः । यथा च नस्तात हितं भवेच्च प्रजाश्च सर्वाः सुखिता भवेयुः ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप । कच्चिच्च परवित्तेषु गृद्ध्यन्न परितप्यसे ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच—

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः । अस्मिन्राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५

विदुर उवाच—

[राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् । प्रेष्यस्ते [2]प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १
विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः । अर्चिषां प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ॥ २
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यात्पराक्रमात् । गुरुत्वात्त्वयि संप्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षते ॥ ३
दुर्योधने सौबले च कर्णे दुःशासने तथा । एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ४
आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता । यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते] ॥[3] ५
निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते । अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्री स्तम्भो मान्यमानिता । यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७
यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे । कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८
यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः । समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९
यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते । कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते । न किंचिदवमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २१

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् । आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः । अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते । हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते । गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् । उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् । आशु ग्रन्थस्य वक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ २८
श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा । असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥[6] २९
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः । अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति । मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
अकामान्कामयति यः कामयानान्परित्यजेत् । बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च । कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३
संसारयँति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते । चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४

---

१ इत आरभ्य पञ्च श्लोका अस्मद्गृहीतपुस्तकत्रयेऽपि विद्यन्ते, तथापि टीकाकृद्भिर्नीलकण्ठभट्टैः क्वचिदुपलब्धत्वेन निर्दिष्टत्वान्मूलश्लोकक्रमाद्बहिरेव संख्याताः । २ क. प्रोषितः । ३ म. + एकस्माद्वृक्षाद्यज्ञपात्राणि राजन्स्रुग्द्रोणी पेठनीपीडने च । एतस्माद्राजन्ब्रुवतो मे निबोध एकस्माद्वै जायतेऽसच्च सच्च ॥ ४ क. ह्युपयुङ्क्ते । ५ क. °न्यार्थे° । ६ म. + अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव च । विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ७ क. °प्रतिकृ° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति । सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३५
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहुभाषते । अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ ३६
परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा । यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥ ३७
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् । अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३८
अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते । कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३९
अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ४०
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् । योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४१
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४२
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४३
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४४
एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते । सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ ४५
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् । एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४६
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४७
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४८
सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् । क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ ४९
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते । शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ ५०
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति । अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ ५१
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा । विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ ५२
द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव । राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ५३
द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते । अब्रुवन्परुषं किंचिदसतोऽनर्चयंस्तथा ॥ ५४
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ । स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५५
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ । यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५६
द्वावेव न विराजेते विपरीतेन कर्मणा । गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥ ५७
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः । प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५८
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५९
द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बध्वा दृढां शिलाम् । धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ ६०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६१
त्रयोपायाँ मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ । कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ६२
त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः । नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ६३
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ ६४
हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् । सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ ६५

---

१ म. शिष्यं न शास्ति च । २ अयं श्लोकः म—पुस्तके 'अश्रुतश्च' (३०) इत्यादिश्लोकात्प्रागेव पठितः । ३ क. धनम् । ४ क. °नमेव । ५ क. चाप्ययोद्धारं । ६ म. मूर्खाः । ७ म. °काः । ८ क. विनिक्षेप्यौ गाढं बध्वा गले शिलाम् । ९ क. धनिनं चाप्रदा० । १० म. न्याया° । ११ क. वि° । १२ म. °स्यैते । १३ क. °मर्षणम् । १४ क. भयप्रदाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ६६
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत । शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ ६७
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् । त्रीनेताञ्छरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ॥ ६८

चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रै रभसैश्चारणैश्च ॥ ६९
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ७०

चत्वार्याह महाराज साद्यस्कानि बृहस्पतिः । पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७१
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् । विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ७२

चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ ७३

पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः । पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ७४
पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् । देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ७५
पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि । मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ७६
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् । ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥ ७७
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता । निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ७८
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे । अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७९
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् । ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ८०
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन । सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८१

अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८२

षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ८३
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते । चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ८४
प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः । राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ८५
षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् । गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ॥ ८६
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् । आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ॥ ८७
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् । नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ॥ ८८

आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८९

ईर्षुर्घृणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥ ९०
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥ ९१
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ९२

---

१ अयं श्लोकः क-पुस्तकेऽग्रिमश्लोकानन्तरं पठितः । २ क. म. °रलसै° । ३ इत आरभ्य श्लोकचतुष्टयं क-पुस्तकेऽत्रानुक्त्वा 'सप्त दोषाः' (९१) इत्यादिश्लोकात्प्राक्पठितम् । ४ क. °श्च । ५ क. °नम् । ६ क. त्वसं° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः । ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ९३
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति । रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ९४
नैनान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति । एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुध्वा विसर्जयेत् ॥ ९५
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत । वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव स्वैसुखान्यपि ॥ ९६
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः । पुत्रेण च परिष्वङ्गः सन्निपातश्च मैथुने ॥ ९७
समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः । अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ९८

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ९९

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ १००
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ १०१
त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश । तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ १०२
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ १०३

यः काममन्यू प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ १०४
जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ १०५
सुदुर्बलं नावजानाति कंचिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ १०६
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते महात्मा धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ १०७
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः सन्धिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ १०८
न संरम्भेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव ।
न मित्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ १०९
न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किंचित्क्षमते विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ११०
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचित्प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ १११
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥ ११२
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः ।
दत्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ११३

---

१ क. °ता° । २ म. बुध्या बुध्वा । ३ क. सु° । ४ क. °थे° । ५ क. °मर्षम् । ६ म. यः स । ७ अत्रत्यं 'न' इति पदं क-पुस्तके नास्ति । स मुद्रणप्रमाद इति ज्ञेयम् । ८ क. °ते वै वि° । ९ म. शान्तिमेति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मान्बुभूषते यः स परावरज्ञः ।
स यत्र तत्राभिगतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ११४
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यःप्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ११५
दानं मोहं दैवतं मङ्गलानि प्रायश्चित्तान्विविधाँल्लोकवादान् ।
एतानि यः कुरुते नैत्यकानि तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ११६
समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कथां च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ११७
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः संस्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ११८
चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ ११९
यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२०
य आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १२१
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १२२
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १२३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विदुरनीतिवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि । तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ १
त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २
पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३

विदुर उवाच—

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वाप्रियम् । अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४
तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्हितं यस्मात्कुरून्प्रति । वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५

---

१ म. दमं शौचं दैविकं । क. दमं शौचं । २ क. °त्यि° । ३ क. धार° । ४ क. कथाश्च । ५ क. °भि° । ६ म. गर्ह° । ७ क. द्वात्रिंशोऽध्यायः। अनया दिशा प्रत्यध्यायं क—पुस्तके एकाध्याय-न्यूनता ज्ञातव्या। ८ म. °लः शुचिः । ९ म. नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयाद्यः स। १० क. भवमिच्छन्कु० ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्ध्येयुर्यानि भारत। अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६
तथैव योगविहितं यत्तु कर्म न सिद्ध्यति। उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु। संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणाम्। उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये। कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति। युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम्। श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम्। लोभाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्। हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः। स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम्। फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः। तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७
पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत्। मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किन्नु मे स्यादिदं कृत्वा किन्नु मे स्यादकुर्वतः। इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः। कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः। न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २१
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान्। क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २२
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव। आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २३
सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः। अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ॥ २४
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम्। प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २५
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव। सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २६
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन कर्मणा। वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २७
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः। वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २८
अथ सन्त्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः। प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २९
य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दने। स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३०
धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत्। धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ३१
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः। सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३२
सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः। संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३३
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः। चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३४
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा। अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३५
यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि। यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ ३६

---

१ क. न सिद्ध्येत्कर्म यन्नृप। २ म. °नवेक्षेत। ३ म. सहसा न समाचरेत्। ४ म. अन्नाभिलाषी। ५ म. + अनर्थे चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम्। न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः। ६ म. दीर्घयति। ७ म. प्राप्यापि। ८ क. तेजसा। ९ म. महतां। १० म. °मर्हति। ११ म. संनामयेद्बुधः।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३७
पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिबान्धवाः । पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः॥ ३८
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते । मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३९
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्षत्यनुक्रमः[1] । अभीक्ष्णदर्शनं गाश्च स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ४०
न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ४१
य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये । सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४२
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् । अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ४३
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः । मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४४
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित्कार्ये कदाचन ।
तावन्न तस्य सुकृतं किंचित्कार्यं कदाचन ॥ मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४५
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः । असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः॥ ४६
जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता । अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम्॥ ४७
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति । न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४८
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् । तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४९
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा । क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ५०
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ ५१
अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् । उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५२
ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः । ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते[2] ॥ ५३
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः । तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५४
यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा । आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ ५५
अविजित्य यथात्मानममात्यान्विजिगीषते । अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५६
आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् । ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५७
वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु । परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५८
रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५९
एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् । अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम्[5] ॥ ६०
अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः । इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६१
धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः । श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते॥ ६२
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः । इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः॥ ६३
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः । आत्मा ह्येवात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ ६४
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मनाजितः।स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥ ६५
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुरू । कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६६

---

१ म. रक्षेदनुक्रमात् । २ म. दर्शमाद्गावः । ३ अयं श्लोकार्धो म-पुस्तके नास्ति ।
४ म. नो पतित्वावबुद्ध्यते । ५ म. सरथं सारथिं हयम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति । स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६७
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्छत्रूनविजित्य मनोमयान्। जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तम्॥६८
दृश्यन्ते हि महात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः।इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः॥६९

असंत्यागात्पापकृतामपापांस्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात्तस्मात्पापैः सह सन्धिं न कुर्यात् ॥ ७०

निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् । यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ७१
अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता । दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ७२
आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता । वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥७३
आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते॥७४
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् । शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥७५
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥७६
अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक्सुभाषिता । सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७७
रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७८
कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः॥७९

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेत्परेभ्यः ॥ ८०

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति॥८१
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८२
सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ । पाण्डवानां विरोधेन न चैनानवबुध्यसे ॥ ८३
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः॥८४
अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः । तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८५
अनुक्रोशादानृशंस्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः । गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरनीतिवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः । शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १

विदुर उवाच—

सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् । उभे त्वेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो । इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते । तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५
स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः । रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६
विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह । प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ॥ ७

---

१ क. दुरात्मानो । २ क. अतीत्य ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

केशिन्युवाच—

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन। अथ केन स्म पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति॥८

विरोचन उवाच—

प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः।अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः॥९

केशिन्युवाच—

इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन। सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ॥ १०

विरोचन उवाच—

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे। सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टाऽसि संगतौ॥११

विदुर उवाच—

अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले। अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ॥१२

विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः। सुधन्वा च[1] समागच्छत्प्राह्लादिं[2] केशिनीं तथा१३

समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ। प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः॥[3] १४

सुधन्वोवाच—

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्लादे ते वरासनम्। एकत्वमुपसंपन्नौ न त्वासेऽहं त्वया सह॥ १५

विरोचन उवाच—

तवार्हते तु फलकं कूर्चं वाप्यथवा बृसी। सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम्॥ १६

सुधन्वोवाच—

पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि। वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरम्॥१७

पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः। बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे॥ १८

विरोचन उवाच—

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः। सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः॥ १९

सुधन्वोवाच—

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन। प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः॥२०

विरोचन उवाच—

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते। न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित्॥२१

सुधन्वोवाच—

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते। पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत्॥ २२

---

१ म. वै। २ म. °ह्ला। ३ म. + इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम्। आस्स्व तल्पे हि सौवर्णे प्राह्लादे ब्राह्मणस्त्वहम्। अन्वालभे०। ४ क. °ह्लादं तं वरा°। ५ क. बृषी।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विदुर उवाच—

एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा । विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ॥ २३

प्रह्लाद उवाच—

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह । आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गाविहागतौ ॥ २४

किं वै सहैवं चरथो न पुरा चरथः सह । विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ २५

विरोचन उवाच—

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे । प्रह्लाद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदेः ॥ २६

प्रह्लाद उवाच—

उदकं मधुपर्कं वा[1]प्यानयन्तु सुधन्वने । ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २७

सुधन्वोवाच—

उदकं मधुपर्कं च प[2]थिष्वेवार्पितं मम ।
प्रह्लाद त्वं तु मे तथ्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छतः । किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्विरोचनः ॥ २८

प्रह्लाद उवाच—[3]

पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वं च साक्षादिहा[4]स्थितः । तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ २९

सुधन्वोवाच—[5]

गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत्स्यात्प्रियं धनम् । द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ॥ ३०

प्रह्लाद उवाच—

अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् । एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत् ॥ ३१

---

१ म. चा° । २ म. प्रश्नवाचार्पितं । ३ म. + न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः । अणीयान्क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति । अभिवाद्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव नियोजितः ॥ ४ क. ह । ५ म. + यदेतत्त्वं न वक्ष्यसि यदि वापि विवक्ष्यसि । प्रह्लादप्रश्नमतुलं मूर्धा ते विफलिष्यति । विदुर उवाच । आदित्येन सहायान्तं प्रह्लादो हंसमब्रवीत् । धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् । प्रह्लाद उवाच । पुत्रो वान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थितः । तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते । हंस उवाच । ६ म. °द्यादौर° । ७ म. राजन्प्रश्नं सत्यं यथा वदेत् । ८ म. हंस तत्त्वं च पृच्छामि कियदेनः करोति सः ॥ हंस उवाच । पृष्टो धर्मं न विब्रूयाद्गोकर्णशिथिलं चरन् । धर्माद्भ्रश्यति राजंस्तु नास्ति लोकोऽस्ति न प्रजाः ॥ धर्म एतान्संरुजति यथा नद्यस्तु कूलजान् । ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ श्रेष्ठोऽर्धं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि । पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ॥ अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्तेऽपि सभासदः । कर्तारमेनो गच्छेद्वा निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ॥ प्रह्लाद उवाच । मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावादं यदि ब्रुवन् । धृतराष्ट्र तत्त्वं पृच्छामि दुर्विवक्ता तु किं वसेत् । हंस उवाच । यां रात्रिं° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सुधन्वोवाच—

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः। यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म[1] तां वसेत्॥३२
नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः। अमित्रान्भूयसः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत्॥ ३३
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते। शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते॥ ३४
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्। सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदेः॥३५

प्रह्लाद उवाच—

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन। मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः॥३६
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव। सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम्॥ ३७

सुधन्वोवाच—

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः। पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात्प्रह्लाद दुर्लभम्॥ ३८
एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः। पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः सन्निधौ मम॥ ३९

विदुर उवाच—

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि। मा गमः ससुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमब्रुवन्॥ ४०
न देवा दण्डमादाय[3] रक्षन्ति पशुपालवत्। यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति[4] तम्॥४१
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः। तथा तथास्य सर्वार्थाः सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः॥४२

नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम्।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले[5]॥ ४३
मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम्।
राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः॥ ४४
सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं[6] शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च नैतान्साक्ष्ये त्वधिकुर्वीत सप्त॥ ४५
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि॥ ४६

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः॥ ४७
भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः[7]। अतितीक्ष्णश्च काकश्च[8] नास्तिको वेदनिन्दकः॥४८
स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्मवानपि। रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महभिः समाः॥४९

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः कृच्छ्रेष्वापत्सु[9] सुहृदश्चारयश्च॥ ५०
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः॥[10] ५१

---

१ म. तु। २ म. पश्यन्दुर्विवक्ता तु तां वसेत्। पञ्च पश्वनृते। ३ म. यष्टिमादाय। ४ म. संयोजयन्ति। ५ क. °त्यल्पकाले। ६ क. चौ°। ७ क. विप्र°। ८ म. कारुश्च। ९ क. °च्छ्रास्वाप°। १० म. + न क्रोधिनोर्थो न नृशंसस्य मित्रं क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या। न कामिनो ह्रीरलसस्य न श्रीः सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते । दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ५२

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ५३
एतान्गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान्गुणानेष गुणो विभाति ॥ ५४
अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भिश्चत्वारि चैषामनुयान्ति सन्तः ॥ ५५
यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।
दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं चत्वार्येतान्यनुयान्ति सन्तः ॥ ५६

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा । अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः॥५७
तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते । उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ॥ ५८

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥ ५९

सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् । शौर्यं च चित्रभाष्यं च दशेमे स्वर्गयोनयः॥६०
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् । पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमत्यन्तमश्नुते ॥ ६१
तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः । पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ६२
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ६३
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ।
पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स्म गच्छति।तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः॥६४
असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृच्छठः । स कृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात्पापमाचरन् ॥ ६५
अनसूयुः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा । न कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्वत्र च विरोचते ॥ ६६
प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः। प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम्॥६७
दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् । अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ६८
पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् । यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ६९
जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् । शूरं विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ७०
धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते । असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ७१
गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम्।अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः७२
ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च॥७३
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी। क्षत्रियः शीलभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम्॥७४
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥७५
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत । तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ७६
दुर्योधनेऽर्थ शकुनौ मूढे दुःशासने तथा । कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ७७

---

१ क. संश्रयते । २ म. ति भाति । क. बिभर्ति । ३ क. नयः । ४ म. नानुविद्धम् ।
५ क. यः । ६ म. वं तु । ७ क. येनामुत्र । ८ क. च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सर्वैर्गुणैरुपेतास्तु पाण्डवा भरतर्षभ । पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

विदुर उवाच—

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १
चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् । साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २

साध्या ऊचुः—

साध्या देवा वयमेते महर्षे दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच—

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मसमं नयीत ॥ ४
आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः । आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५
नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चाभिमानी न च हीनवृत्तो रूक्षां वाचं रुषतीं वर्जयीत ॥ ६
मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासून्रूक्षा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचमुषतीं रूक्षरूपां धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ७
अरुन्तुदं परुषं रूक्षवाचं वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वै वहन्तम् ॥ ८
परश्चे[1]देनमभिविद्धयेत बाणैर्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
स[2] विद्धयमानोऽप्यतिदह्यमानो विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९
यदि सन्तं सेवति यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०
अतिवादं न प्रवदेन्न वादयेद्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
हन्तुं च यो नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११
अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२
यादृशैः सन्निविशते यादृशांश्चोपसेवते । यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३
यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४
न जीयते चानु[3]जिगीषतेऽन्यान्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५
भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः । सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६
नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च । रन्ध्रं परस्य जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७

---

१ क. यश्चेदेव म° । २ म. विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो । ३ क. नानु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दुःशासनस्तूपहतोऽभिशस्तो नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्य चिन्मित्रमथो दुरात्मा कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८
न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः । निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः॥१९
उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् । अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २०
प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ॥
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच—

महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच—

तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं[2] वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
येष्वेवैते सप्त गुणा वसन्ति सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
येषां न वृत्तं व्यथते न योनिश्चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६
ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत । कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः । कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥२९
वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च । अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ३०
गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया । कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१
मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२
यश्च नो ब्राह्मणान्हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् । न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ३३
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३४
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् । प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मिणाम् ॥ ३५
सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै शक्तो वोढुं न तथाऽन्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति महाकुलीना न तथाऽन्ये मनुष्याः ॥ ३६
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ॥
यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३७
यः कश्चिदप्यसंबद्धो मित्रभावेन वर्तते । स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३८

१ क. °मथं ब° । २ म. °वित्त्वं तितिक्षा इज्या विवाहाः सान्त्वनं चान्नदानम् । अष्टावेते नित्यमेवं भवन्ति सतां गुणास्तानि महाकुलानि । ३ क. वृत्त° । ४ म. बद्धो । ५ क. न तस्य । ६ पितॄन् (नी. टी. ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः । पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३९
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् । अर्थाः समभिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा॥४०
अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः । शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१
सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते॥४२
अर्चयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने । नानर्थयन्प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४३
सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम् । सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति॥४४
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते । अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मास्म शोके मनः कृथाः॥४५

पुनर्नरो म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ॥ ४६
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४७
चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि तेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य च्छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४८

धृतराष्ट्र उवाच—

तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया । मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति॥४९
नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः । यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ५०

विदुर उवाच—

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ५१
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् । गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तियोगेन विन्दति ॥ ५२
अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः । तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५४

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५५
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५६
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।
भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ ५७

संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः । संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ५८
तन्तवोऽप्यायिता नित्यं तनवो बहुलाः समाः । बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम्५९
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६०
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च । वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ६१
महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्य एव वातेन सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥ ६२
अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः । ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ६३

---

१ क. °ननुसे° । २ ° ति° (नी. टी.) । ३ म. °अर्थये° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् । शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६४
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च । ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५
अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः । येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः[1] ६६
न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते । अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६७

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुष्णम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६८
रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६९
पुरा ह्युक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ७०
न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो[2] धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ७१
धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येककार्या[3] जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७२
मेढीभूतः[4] कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्तान्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७३
सन्धत्स्व त्वं कौरव[5] पाण्डुपुत्रैर्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

विदुर उवाच—

सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
दानवेन्द्रस्य[6] च धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् । अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान्गृह्णतस्तथा ॥ २

यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्येद्यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमश्नुते यश्चायाच्यं याचते कत्थते वा ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४
वध्वावहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वावसन्नभयो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीति वादी दत्वा च यः कत्थति याच्यमानः ।
यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत एतान्नयन्ति निरयं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७

---

१ म. + महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् । २ क. सूक्ष्मो हि । ३ क. ह्येकधर्मा । ४ क. मेधी° । ५ क. कौरवान् । ६ म. तानेवेन्द्रस्य ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच—

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा । नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९

विदुर उवाच—

अतिमानोऽतिवादश्च तथात्यागो नराधिप । क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ १०
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् । एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११
विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः । वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ १२
आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः । शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणः समाः ।
एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३

गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्याकुलितः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोक्ता च दुर्लभः ॥ १५
यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये । अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १६
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १८
द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् । तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९

उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन्नेदं युक्तं वचनं प्रातिपेय ।
तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ २०
काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरान्पराजयेथाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१
यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २२
न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन राज्यं धनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता वै विरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३
कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्यायव्यये चानुरूपां च वृत्तिम् ।
संगृह्णीयादनुरूपान्सहायान्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४
अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्री ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २५
वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २६
अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २७

---

१ क. पे यम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २८
न निह्नवं मन्त्रगतस्य गच्छेत्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसिमि त्वयीति सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २९
घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ॥ ३०
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं दमश्च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ३१
एतान्गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान्गुणानेष गुणो बिभर्ति ॥ ३२
गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ ३३
गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च ।
अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३४
अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान्गृहे न प्रतिवासयेत ॥ ३५
कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च वनौकसं धूर्तममान्यमानिनम् ।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्नमेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३६
संक्लिष्टकर्माणमतिप्रमादं नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
विसृष्टरागं पटुमानिनं चाप्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ॥ ३७
सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः । अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिद्ध्यतः ३८
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ३९
हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् । तत्कुर्यादीश्वरे ह्येतन्मूलं सर्वार्थसिद्धये ॥ ४०
वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च । व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ४१
पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो यशःप्रणाशो द्विषतश्च हर्षः ॥ ४२
भीष्मस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्प द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ४३
तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः । पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४४
धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात् ॥ ४५
न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनम् । वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम्
न तथेच्छन्ति कल्याणान्परेषां वेदितुं गुणान् । यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् । न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४८
यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः । तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९
यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते । धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ५०
सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः । स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ५१
बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे । यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२
अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिणः ॥ ५३
यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् । अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४
येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत । यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५५
महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः । तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु । भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५७

प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत । नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ह्येतेऽतितेजसः ॥ ५९
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु । न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते परैः ॥ ६०
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते । तद्दारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ६१
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः । क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ६२
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः । न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ६३

वनं राजंस्तव पुत्रोऽम्बिकेय सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहा विनश्येयु[1]र्ऋते वनेन ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

विदुर उवाच—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १

पीठं दत्वा साधवे[2]ऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २
यस्योदकं मधुपर्कं च गां च न मन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादथ कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३
चिकित्सकः शल्यकर्ताऽवकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४
अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च ॥ ५
अरोषणो यः समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः ।
निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६

---

१ म. क. °युर्ऋते । २ क. °वोऽभ्यां ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्येषु चोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७
अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः॥८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९
अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः । श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः॥११
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् । गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२
भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् । अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः । क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते॥१४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये । स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् । धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः । अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रोऽभिधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् । अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान्॥ १८
नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः । अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १९
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः । धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २०
अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति । स तेषां विपरिभ्रंशाद्भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २१
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् । तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २२
अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति । एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ २३
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः । अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २४
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वान्ववेक्षिणः । आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुन्धरा ॥ २५
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः । भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २६
ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा । अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २७
न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः । न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव ॥ २८
दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च । नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २९
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् । कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ ३०
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः । न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः॥३१
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये । लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३२
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत । धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३३
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् । अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३४
अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः । आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३५
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः । अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३६

---

१ क. कृत्यान्यवे,° °त्वा नवे° (नी० टी०) । २ क. स्वाधीनेयं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा।मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः३७
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः । तादृङ्नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३८
न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि । यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३९
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत । सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४०
येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च । ये चानार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४१
यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता । मज्जन्ति तेऽवशा राजन्नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४२
प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत । तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४३
यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः । यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः४४
हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः । आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४५
तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वमचिरादिव । ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुर उवाच—

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् । लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ २
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः । मन्त्रमूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३
द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः।प्रिये शुभानि कार्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ॥ ४
उक्तं मया जातमात्रेऽपि राजन्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।
तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धिरस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५
न वृद्धिर्बहु मन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् । क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् । क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ७
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे । धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जय ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच—

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसम्मतम् । न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९

विदुर उवाच—

अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः । सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमुपेक्षते ॥ १०
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च । परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् । अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२
ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः । ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ १३
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति । या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ १४

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये । अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति ॥ १५
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः । निशम्य निपुणं बुद्धया विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १६
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् । स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ॥ १७
ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् । कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर १८
श्रेयसा योक्ष्यते राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् । विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ॥ १९
प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशांपते । दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २०
एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप । वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ २१
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना । सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २२
सम्भोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् । ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ २३
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च । सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २४
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद । अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २५
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति । दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २६
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति । तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २७
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा । आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २८
न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् । शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २९
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् । त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ ३०
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः । भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३१
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः परिचिन्त्य यः । अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति॥ ३२
असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि । उपलभ्यं चाविदितं विदितं चाननुष्ठितम् ।
पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्द्धते ॥ ३३
यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते । अगाधपङ्के दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते ॥ ३४
मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् । अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ॥ ३५
मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवम् । दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ॥ ३६
द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृप । त्रिवर्गाचरणे युक्तः स शत्रूनधितिष्ठति ॥ ३७
न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य वा । धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ ३८
नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति । अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकम् ॥ ३९
मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्धया संपाद्य चासकृत् । श्रुत्वा दृष्ट्वाऽथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ४०
अकीर्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः । हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ४१
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया । परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ४२
उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते । अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥ ४३
प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् । मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ४४
दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् । धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान्स कुलीनशताद्वरः ॥४५

१ म. ह्यां । २ क. राजोपं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ययोश्चित्तेन वा चित्तं निभृतं निभृतेन वा । समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यति ॥ ४६
दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव । विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ४७
अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च । तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ४८
कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् । जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते॥४९
इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युनाऽपि विशिष्यते । अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतानपि ॥ ५०
मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः । आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना॥५१
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते । मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ५२
आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः । अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ५३
कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते । तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ५४
मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् । भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥५५
अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च । महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्नुते ॥५६
नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं मतम् । प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ५७
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् । अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता॥५८
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते । कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ५९
दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च । न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ६०
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् । अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ६१
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् । प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ६२
न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।
नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते । उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ॥ ६३
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् । रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ६४
अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् । न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ६५
कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे । उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववतां भयम् ॥ ६६
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः।समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तु॥६७
तपोबलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् । हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ६८
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि अपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ६९
न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः । संग्रहेणैष[2] धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ७०
अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् । जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ७१
स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि । चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ७२
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ७३
अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा । अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥७४
अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ७५
अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा । असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ७६

---

१ म. °मित्यभिवाञ्छति । २ १ म. °व ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
मलं पृथिव्या बाह्लीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् । कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥७९
सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु । ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ८०
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत्स्त्रियः । नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ८१
यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः । अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम्॥८२
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा । धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते॥८३
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ८४
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर । समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा ॥ ८५

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

विदुर उवाच—

योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तमलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १
महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः सन्त्यजत्यनपाकृष्ट एव ।
सुखं सुदुःखान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः । अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च । स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च ।
एते वै सप्त दोषाः स्युः सदाविद्यार्थिनां मताः ॥ ५
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम् ॥ ६
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७
आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राजन्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८
अजाश्च कांस्यं रजतं च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीन एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ९
अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी । विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णनाभोऽथ रोचना॥१०
गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् । देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ ११
इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ १२
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वा नित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १३
महाबलान्पश्य महानुभावान्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १४

---

१ म. धातु° । २ म. संतोष° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्ति चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १५
अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयो सुहृदः सुताः । अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः ॥ १७
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतम् । तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ॥ १८
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां बुद्ध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १९
इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथावन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ २०
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव ॥ २१
कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् । नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २२
प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २३
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा । चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनोवाचं च कर्मणा ॥ २४
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
सत्यं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २५
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २६
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ॥ २७
ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २८
चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्रस्तं त्वं राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २९

धृतराष्ट्र उवाच—

एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा । ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ ३०
सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा । दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ ३१
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् । दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

समाप्तमिदं प्रजागरपर्व ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथ सनत्सुजातपर्व ।

धृतराष्ट्र उवाच—

अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते । तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १

विदुर उवाच—

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः । सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् । प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच—

किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः । त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच—

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे । कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् । न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् । कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशम्पायन उवाच—

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं शंसितव्रतम् । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा । सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसः । यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ १०
यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् । लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ॥ ११
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ । अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ १२

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयपर्वणि विदुरकृतसनत्सुजातप्रार्थने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यदिदं श्रृणोमि न मृत्युरस्तीति तव[1] प्रवादम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

---

1 म. तवोपदेशम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सनत्सुजात उवाच—

अपृच्छः कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरम्। शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः॥ ३
उभे सत्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः संमतोऽयं कवीनाम्।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि॥ ४
प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति।
नैव मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तून्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि॥ ५
यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम्।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम्॥ ६
अस्यादेशान्निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः।
अहंगतेनैव चरन्विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित्॥ ७
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति।
ततस्तान्देवा अनुविप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति॥ ८
कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम्।
सदर्थयोगानवगमात्समन्तात्प्रवर्तते भोगयोगेन देही॥ ९
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात्॥ १०
अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान्कामक्रोधावनुगृह्याशु पश्चात्।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम्॥ ११
सोऽभिध्यायन्नुत्पतितान्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुद्ध्यमानः।
नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान्॥ १२
कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति। कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः॥ १३
तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते। मुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रवत्सुखम्॥ १४
अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यात्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः।
अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यन्नाधीयीत निर्णुदन्निवास्य चायुः॥ १५
स क्रोधलोभौ मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः।
एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः।
विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच—

यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान्द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनात्।
तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा एतद्विद्वान्नोपैति कथं नु कर्म॥ १७

---

१ म. अमृत्युं कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे। २ म. याद्यप्रवृत्ते। ३ म. सुराश्च। ४ म. °वासममृतं ब्रह्मचर्यं। ५ म. श्वभ्रमुन्मुखाः। ६ म. नाधीयते तार्ण इवास्य सर्पः। ७ म. क्रोधाल्लोभान्मोहभयान्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः। ८ क. सनातनान्। ९ म. नैति।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सनत्सुजात उवाच—

एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
अनीहया याति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच—

कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
किं वाऽस्य कार्यमथवा सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९

सनत्सुजात उवाच—

दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथाऽस्य नाधिक्यमपैति किंचिदनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २०
य एतद्वा भगवान्स नित्यो विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥ २१

धृतराष्ट्र उवाच—

येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचित्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्विदुताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२

सनत्सुजात उवाच—

उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं धर्मस्यैवेतरस्य च ॥ २३
तस्मिन्स्थितौ वाऽप्युभयं हि नित्यज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
तथाऽन्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २४
गत्वोभयं कर्मणा युज्यते स्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।
धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्धर्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच—

यानिहाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकान्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां क्रमान्कथय ततोपि चान्यन्नैतद्विद्वन्वेत्तुमिच्छामि कर्म ॥ २६

सनत्सुजात उवाच—

येषां व्रतेऽथ विस्पर्धा बले बलवतामिव । ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोकप्रकाशकाः ॥ २७
येषां धर्मे च विस्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् । ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २८
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः । नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २९
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् । अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ ३०
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् । अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ ३१
यो वा कथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत् । ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जीत तदन्नं संमतं सताम् ॥ [4] ३२

---

१ म. स वेह आयां । २ अयं श्लोकार्धः म.–पुस्तके नास्ति । ३ म. स्वर्गे यान्ति प्रकाशताम् । ४ म. + कुशवल्कलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये। एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपसेवनात्॥ ३३
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः। ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये तं[1] विदुर्ब्राह्मणं बुधाः॥ ३४
कोऽह्येनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति। निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वैतविवर्जितम्।
तस्माद्धि क्षत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति॥ ३५
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा॥ ३६
अश्रान्तः स्यादनादाता संमतो निरुपद्रवः। शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः॥ ३७
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या दैवे तथा क्रतौ। ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्यास्तान्विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम्॥ ३८
सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन। न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन्प्रयतते स्वयम्॥ ३९
यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः। न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत्॥ ४०
लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा। विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः॥ ४१
अधर्मनिपुणा मूढा लोके मायाविशारदाः। न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामवमानिनः॥ ४२
न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा। अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः॥ ४३
श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी। ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय॥ ४४
द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराधराणि।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्या यथा न मोहप्रतिबोधनानि॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम्।
मौनेन विद्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरन्ति॥ १

सनत्सुजात उवाच—

यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम्।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाऽयं स तन्मयत्वेन विभाति राजन्॥ २

धृतराष्ट्र उवाच—

ऋचो यजूंषि यो वेद सामवेदं च वेद यः। पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते किं न लिप्यते॥ ३

सनत्सुजात उवाच—

नैनं सामान्यृचो वाऽपि न यजूंष्यविचक्षणम्। त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम्॥ ४
न च्छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम्।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच—

न चेद्वेदा[10] विना धर्मं त्रातुं शक्ता विचक्षण। अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः॥ ६

---

१ म. नैवं विन्देत किंचन। २ क. कोह्येवमन्तरात्मा०। ३ अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके नास्ति। ४ म. समाहिताः। ५ म. नावमानेतिसं°। ६ म. एवं मन्येत मानितः। ७ क. दः। ८ म. श्रीर्हि मानार्थसंवासा। ९ षण्मानमोह°। १० म. चेद्वेदा वेदविदं त्रा°।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सनत्सुजात उवाच—

तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७
तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते । ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे[1] तपसि तिष्ठताम् ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं समृद्धमसमृद्धं[2] तपो भवति केवलम् । सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथाविद्याम तद्वयम् ॥ ११

सनत्सुजात उवाच—

निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते । एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ १२
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय । तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १३

धृतराष्ट्र उवाच—

कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः । सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १४

सनत्सुजात उवाच—

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि दशत्रि राजन् ।
धर्मादयो द्वादशैते पितॄणां शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ १५
क्रोधः कामो लोभमोहौ विधित्साकृपासूये मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणाम् ॥ १६
एकैकः[4] पर्युपास्ते ह मनुष्यान्मनुजर्षभ । लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १७
विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च[5] ।
एतान्पापाः षण्नराः पापधर्मान्प्रकुर्वते नो त्रसन्तः सुदुर्गे ॥ १८
संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी दत्तानुतापी कृपणो बलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसवर्गाः ॥ १९
धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ २०
यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेद्द्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽर्थितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ २१
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् । तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ २२

---

१ म. वृद्धे । २ म. संयताः । ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् । एतत्संमृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३ मप्यृद्धं म. ४ म. एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते । ५ म. रोषणश्च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दमो[1] ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते । अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ २३
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च । मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथारतिः ॥२४
अपस्मारश्चातिवादस्तथा संभावनात्मनि । एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिरुच्यते ॥ २५
मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः । विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः[2] ॥२६
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् । तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिञ्जितं कृते ॥ २७
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति । इष्टापूर्ते द्वितीयं स्यान्नित्यवैराग्ययोगतः ॥२८
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः । अप्यवाच्यं वदन्त्येतं स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ २९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः । [3]न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ॥ ३०
न च कर्मस्वसिद्धेषु दुःखं तेन च न ग्लपेत् । सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ ३१
अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति । इष्टान्पुत्रांश्च दारांश्च न याचेत कदाचन ॥ ३२
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् । अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् ॥ ३३
सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च । अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रहमेव च ।
एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ ३४
तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः । अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ ३५
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत । अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् ॥ ३६
सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३७
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३८
दोषैरेतैर्वियुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः । एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३९
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते । एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच—

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः । तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ ४१
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे । तेषां तु कतरः स स्याद्यमहं वेद वै द्विजम् ॥ ४२

सनत्सुजात उवाच—

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ४३
एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ॥ ४४
सत्यात्प्रच्यवमानानां [6]संकल्पश्च तथा भवेत् । ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ॥४५
मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ ४६
अनैर्भृत्येन चैतस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् । नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ॥ ४७
ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः । विद्याद्बहु पठन्तं तु द्विजं वै बहुपाठिनम् ॥ ४८
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव वै द्विजम् । य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥४९

---

१ म. दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रातिकूलं कृते भवेत् । २ म. + दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् । ३ अयं श्लोकः क-पुस्तके नास्ति । ४ क. °त्येनं स । ५ अयमर्धः क-पुस्तके न वर्तते । ६ म. संकल्पो वितथो भवेत् । ७ क. °नैर्भृत्येन

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा पुरा जगौ महर्षिसंघ एषः ।
छन्दोविदस्ते य उत नाधीतवेदा न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वम् ॥ ५०
छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य गता न वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥ ५१
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति कश्चित्त्वेतान्बुद्ध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ५२
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ५३
यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ५४
धामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा च शाखा हि महीरुहस्य ।
संवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ५५

अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणम् । यश्छिन्नविचिकित्सः स व्याचष्टे सर्वसंशयान् ५६
नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् । नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्नादिशन्तु कथंचन ॥ ५७
तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन । अविचिन्वन्निमं वेदे तपः पश्यति ते प्रभुम् ॥ ५८
तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसाऽपि च । उपावर्तस्व तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि विश्रुतम् ॥ ५९
मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः । स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ६०
सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते । तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ६१
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः । सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ६२
धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति । वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ॥ ६३

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यामिमां परां त्वं ब्राह्मीं वाचं वदसे विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यमिदं कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाचः—

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां पृच्छन्नतिहृष्यस्यतीव ।
बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच—

अत्यन्तविद्यामिति यत्सनातनीं ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
अनारभ्यां वसतीह कार्यकाले कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

---

१ क. उतानधी° । २ क. अभ्यावर्तस्व । ३ क. वेदेषु । ४ क. तद्ब्र° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सनत्सुजात उवाचः—

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
यां प्राप्यैनं मर्त्यलोकं त्यजन्ति या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा । तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ॥ ५

सनत्सुजात उवाच—

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भे ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६
अस्मिँल्लोके वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिं ह्यनुतितिक्षमाणाः ।
त आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ७

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत। आचार्यशास्ता या जातिः सा पुण्या साजरामरा ॥ ८

यः प्रावृणोत्यवितथेन वर्णानृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ९
गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्नादधीत रोषमेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १०

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोतिः यः शुचिः । ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ११
आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि । कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १२
समा गुरौ यथावृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाचरेत् । तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १३

आचार्येणात्मकृतं विजानञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रतिहृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १४
नाचार्यस्यानपाकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १५
कालेन पादं लभते तथार्थं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छेच्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥ १६
धर्मादयो द्वादश यस्य रूपमन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १७
एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्याय तदनु प्रयच्छेत् ।
सतां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १८
एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह बहून्पुत्राँल्लभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १९

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् । ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ २०
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् । एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्योऽप्यह्नाय जायते ॥ २१

---

१ क. वसन्त्य ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आकाङ्क्ष्यार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव । एवं ह्येते समाम्नाय तादृग्भावं गता इमे ॥ २२
य आश्रयेत्पावयेच्चापि राजन्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेन वै बाल्यमभ्येति विद्वान्मृत्युं तथा स जयत्यन्तकाले ॥ २३
अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मलेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्वं नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २४

धृतराष्ट्र उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।
सद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान्कथं रूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ २५

सनत्सुजात उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ २६
न तारकासु न च विद्युदाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २७
नैवर्क्षु तन्न यजुष्षु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ।
रथन्तरे बार्हद्रथे वापि राजन्महाव्रतेनैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ २८
अपारणीयं तमसः परस्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
अणीयो रूपं क्षुरधारया समं महच्च रूपं तद्वै पर्वतेभ्यः ॥ २९
सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः । भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र हि॥ ३०
अनामयं तन्महदुद्यतं यशो वाचो विकारं कवयो वदन्ति ।
यस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सनत्सुजात उवाच—

शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता । ईर्ष्या मोहो विधित्सा च कृपासूया जुगुप्सुता ।
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ॥ १
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते । यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति ॥ २
स्पृहयालुरुग्रः परुषो वा वदान्यः क्रोधं बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी ।
नृशंसधर्माः षडिमे जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ॥ ३
संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च ।
बहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ॥ ४
धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।

---

१ क. एवं ह्येतत्स° । २ क. नवर्क्षु । ३ म. तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्वं तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् । तस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । ४ क. परुषो वदा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ ५
योनैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ॥ ६
दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् । एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ७
सद्वासद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते । नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जनाः ॥ ८
मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः । लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषा वचः ॥ ९
कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् । अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्राणपीडनम् ॥ १०
ईर्ष्या मोदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । तस्मात्प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ॥ ११
सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।
स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ १२
इष्टान्पुत्रान्विभवान्स्वांश्च दारानभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ।
त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामाद्भुङ्क्ते कर्म स्वाशिषं बाधते च ॥ १३
द्रव्यवान्गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः । पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ॥ १४
एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलम् । सत्त्वात्प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितम् ॥ १५
यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् । मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा ॥ १६
संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोऽधितिष्ठति । ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ॥ १७
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकाराः कवयो वदन्ति ।
अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८
न कर्मणा सुकृतेनैव राजन्सत्यं जयेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा ।
नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राजन्रतिं चासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९
तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न । तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ॥ २०
अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ २१
इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सनत्सुजात उवाच—

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः । तद्वै देवा उपासते तस्मात्सूर्यो विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते । तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
अपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
अतन्द्रितः सवितुर्विवस्वानुभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३

---

१ क. प्राणिपी । २ क. सुहितं । ३ क. विकीरान् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशः शुक्रो भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशःसरितश्च स्रवन्ति तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तिः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽध्रुवस्याव्ययकर्मणः । केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६
द्वादशपूगां सरितं पिबन्तो देवरक्षिताम् । मध्वीक्षन्तश्च ते तस्याः संचरन्तीह घोराम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७
तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु । ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य ह्यपक्षकाः । ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९
पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे । हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा । तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२
अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः । आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् । तं चेत्संततमूर्ध्वाय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्येतरस्य मुक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तदा हुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।
मा ते ब्राह्मी लघुता मा दधीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
एवंरूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् । यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहार्थो न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८

---

१ क. महान्तः २ क. सतत ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् । मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसा न तप्यते ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१
नाहं सदासत्कृतः स्यां न मृत्युर्न चामृत्युरमृतं मे कुतः स्यात् ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धे सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २२
न साधुना नोत असाधुना वासमानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्यादेवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २३
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मी लघुता मा दधीत प्रज्ञां चास्मै नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति । अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २५
यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः ॥ २६
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽसौ हृदि संनिविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २७
अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोस्म्यहं पुनः । आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २८
पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत । ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वो वयम्॥२९
आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३०
अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जाग्रति । पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

समाप्तमिदं सनत्सुजातपर्व ।

---

१ म. क. ब्रह्म । २ क. श्चाहोरात्रम° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथ श्रीमन्महाभारते

भीष्मपर्व.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

जनमेजय उवाच—

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः । पार्थिवाः[1] सुमहात्मानो नानादेशसमागताः ॥ १

वैशम्पायन उवाच—

यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः । कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते ॥ २

[2]तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः । [3]कौरवाः समवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३

वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । आशंसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे ॥ ४

[4]अभियाय च दुर्धर्षां धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् । प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५

[5]समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिबिराणि सहस्रशः । कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६

[6]शून्या च पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता । निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७

यावत्तपति सूर्यो हि [7]जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् । तावदेव समा[8]यातं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८

एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् । पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ९

तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ । व्यादिदेश स[9]बाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १०

[10]शय्याश्च विविधास्तात तेषां रात्रौ युधिष्ठिरः । [11]एवंवेदी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११

अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च । योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ १२

दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थस्य धार्तराष्ट्रो महामनाः । सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवम् ॥ १३

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि । मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १४

दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः [12]पञ्चाला युद्धनन्दिनः । दध्मुः प्रीता महाशङ्खान्[13]भेरीश्च मधुरस्वनाः ॥ १५

ततः प्रहृष्टां [14]तां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः । बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६

[15]ततो हर्षं समागम्य वासुदेवधनंजयौ । दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ १७

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं [16]देवदत्तस्य चोभयोः । श्रुत्वा तु निनदं योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ १८

यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः । त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा तथासीदत तद्बलम् ॥ १९

उदातिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन । [17]अस्तंगत इवादित्ये सैन्येन सहसावृते ॥ २०

ववर्ष तत्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् । दि[18]क्षु सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१

---

१ M. °वाश्च महा° । २ C. अवतीर्य कु° । ३ C. M. कौरवानभ्यवर्तन्त । ४ C. अभियाय दुराधर्षां । ५ C. M. स्यमन्त° । ६ M. शून्येव । ७ C. जम्बुद्वीप° । ८ M. °वृत्तं । ९ C. °वाह्या°, M. सवाहानां । १० C. संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां चक्रे युधिष्ठिरः, M. संज्ञाश्च विविधास्तात तेषां चक्रे । ११ C. M. एवंवादी । १२ C. M. पाञ्चाला । १३ M. ङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः । १४ M. स्वां । १५ M. स्वयोधान् हर्षयन्तौ । १६ M. शङ्खस्य । १७ C. M. अस्तं गत इवादित्यः सैन्येन सहसा (M. रजसा) वृतः । १८ M. व्युक्षन् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः । विनिघ्नंस्तान्यनीकानि शतशोऽथसहस्रशः ॥ २२
उभे सैन्ये च राजेन्द्र युद्धाय मुदिते भृशम् । कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३
तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स तु संगमः । युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४
शून्यासीत्पृथिवी सर्वा [१]वृद्धबालावशेषिता । [२]निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ २५
तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः । ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ॥ २६
धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ । निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात्प्रीतिर्नः परस्परम् ।
यथापरं यथायोगं न च [३]स्यात्कस्यचित्पुनः ॥ २७
वाचा [४]युद्धप्रवृत्तानां वाचैव प्रतियोधनम् । निष्क्रान्ताः पृतनामध्यान्न हन्तव्याः कदाचन॥२८
रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः । अश्वेनाश्वी पदातिश्च पादातेनैव भारत ॥ २९
यथायोगं[५] यथाकामं यथोत्साहं यथाबलम् । समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३०
[६]एकेन सह संयुक्तः [७]प्रपन्नो विमुखस्तथा । क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कदाचन ॥ ३१
न सूतेषु न धुर्येषु न च [८]शस्त्रोपनायिषु । न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ॥ ३२
[९]एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः । विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३
[१०]निर्विश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः । हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि सैन्यशिक्षणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच—

ततः पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषिः । सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
[११]भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः । प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥ २
वैचित्रवीर्यं राजानं [१२]सरहस्यं ब्रवीदिदम् । शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३

व्यास उवाच—

राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च पार्थिवाः । ते हिंसन्तीव संग्रामे समासाद्येतरेतरम् ॥ ४
तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्स्वेव भारत । कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ५
यदि चेच्छसि [१३]संग्रामे द्रष्टुमे[१४]तान्विशांपते । चक्षुर्द[१५]दानि ते पुत्र [१६]युद्धं तत्र निशामय ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच—

न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम । युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७

वैशम्पायन उवाच—

[१७]एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति । वराणामीश्वरो [१८]व्यासः संजयाय वरं ददौ ॥ ८

---

१ C. बालवृद्धाव° । २ C. omits this half of the verse. । ३ C. स्याच्छलनं पुनः । ४ C. M. युद्धे प्र° । ५ C. °योग्यं । ६ M. परेण । ७ M. प्रमत्तो । ८ C. शस्त्रोपजीविषु । ९ C. एवं च स° । १० M. निविश्य । ११ C. मरिष्यति । १२ M. रहस्यमिदमब्रवीत्, C. स रहस्यब्रवीदिदं । १३ M. संग्रामं । १४ M. °मेनं वि° । १५ C. °दामि । १६ M. युद्धमेतन्नि° । १७ M. तस्मिन्ननिच्छति. १८ C. दाता.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[१]व्यास उवाच—

एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति । [२]एतस्य सर्वं संग्रामे न परोक्षं भविष्यति ॥ ९
चक्षुषा संजयो राजन्दिव्येनैव समन्वितः । कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १०
प्रकाशं वाप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि । मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ११
नैनं शस्त्राणि छेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः । गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यति[४] ॥ १२
अहं तु कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ । पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ १३
दिष्टमेतन्नरव्याघ्र नाभिशोचितुमर्हसि । न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १४

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः । पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १५
इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः । तथेह च निमित्तानि भयदान्युपलक्षये ॥ १६
श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता बकैः । संपतन्ति [७]नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १७
अभ्यग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः । क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम्
[६]निर्दयं चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् १९
उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत । उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ २०
श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ [८]भानुमन्तमवारयन् २१
ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिन[९]क्षयम् । अहोरात्रं मया दृष्टं तद्भयाय भविष्यति ॥ २२
[१०]अलक्ष्यः प्रभया हीनैः[११] पौर्णमासीं[१२] च कार्तिकीम्[१३] । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्म[१४]वर्णेनभस्तले २३
स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः । राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः २४
अन्तरि[१५]क्षे वराहस्य [१६]वृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युद्ध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं [१७]प्रलक्षये ॥ २५
देवताप्रतिमाश्चैव कम्पन्ति च हसन्ति च । वमन्ति रुधिरं चास्यैः [१८]खिद्यन्ति प्रपतन्ति च २६
अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशां पते । अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २७
कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः २८
गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति चर्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ २९
उभे सन्ध्ये प्रका[१९]शन्ते दिशो दाहसमन्विते । पर्जन्यः पां[२०]सुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥ ३०
या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता । अरुन्धती तयाप्येष व[२१]सिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१
रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्छनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ३२
अनभ्रे च महाघोरः [२२]स्तनितः श्रूयते स्वनः । वाहनानां च रुदतां निपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि श्रीवेदव्यासदर्शने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१ C. omits व्यास उवाच । २ C. omits this half and the next verse. । ३ M. मे° । ४ C. M. °ते । ५ M. ध्वजा° । ६ M. कटाकटेति वाशन्तो । ७ M. क्रोशन्ति मध्याह्ने । ८ M. भानुमावारयन्युत । ९ M. °क्षपम् । १० M. आलक्ष्ये । ११ M. हीनां । १२ C. °मास्यां । १३ C. कार्तिके । १४ C. M. वर्णे न° । १५ C. °री° । १६ M. पृ° । १७ C. प्रजा° । १८ C. स्वि° । १९ C. °ज्ञोते दिशो दाहसमुद्भवे । २० C. पांशुवर्षी । २१ C. °शि° । २२ M. स्तानितं श्रूयते भृशम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

व्यास उवाच—

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अनार्तवं[1] पुष्पफलं दर्शयन्ति वने[2]द्रुमाः ॥ १
गर्भिण्यो[3]ऽजातपुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिभिश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् २
त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः॥३
जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः४
तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान्[4]मयूरांश्च जनयन्ति पुरे तव ॥ ५
गोवत्सं वडवा सूते श्वा सृ[5]गालं महीपते । कुक्कुरान्करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ ६
स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः। जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च७
पृथग्जनस्य सर्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८
प्रतिमाश्चालिखन्त्येताः सशस्त्राः कालचोदिताः । अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ९
अन्योन्यमभिमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः । पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ॥ १०
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं वर्तते[6] भूमिरर्कं राहुरुपैति च ॥ ११
श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति॥ १२
धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यं चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ १३
मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ १४
शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्षते[7] ॥ १५
श्वेतो[8] ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति॥ १६
ध्रुवं[9] प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।
रोहिणीं पीडयं[10]त्येवमुभौ च शशिभास्करौ । चित्रास्वात्यन्तरे चैव विष्ठि[11]तः परुषग्रहः ॥ १७
वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ १८
सर्वसस्यपरिच्छि[12]न्ना पृथिवी सस्यमा[13]लिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥१९
प्रधानाः सर्वलोकस्य यां[14]स्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत२०
निश्चेरुरर्चिषश्चापात्खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम२१
अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महा[15]क्षयः॥ २२
पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन्पाण्डवैः सह भारत ॥ २३
दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेद[16]यन्ति महद्भयम् ॥ २४
एकपक्षाक्षिचरणैः[17] शकुनिः खचरो निशि । [18]रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्निव ॥ २५
[19]शस्त्राणि चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यं[20]ते प्रभा ॥ २६

---

१ C. आन° । २ C. °ने । ३ C. °ण्यो जा° । ४ C. वैनतेया म° । ५ C. शृ° । ६ C. M. कम्पते । ७ C. °क्ष्य° । ८ M. श्यामो । ९ C. ध्रुवः । १० C. °यन्तौ तावुभौ । ११ C °धि° । १२ C. °च्छि° । १३ C. °शा° । १४ C. यदायतामिदं । १५ C. °हान्क्ष° । १६ C. वेदयन्तो; M. क्षत्रियाणां महद्भयम् । १७ C. °णाः शकुन्ताः खेचरा निशि । १८ M. रौद्रं वदन्ति संरब्धाः शोणितं छर्दयन्ति च । १९ M. ग्रहौ ताम्रारुणनिभौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ । २० M. °द्य वै प्रभाम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ २७
चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्ना हि त्रयोदशीम् । अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥२८
अशोभिता दिशः सर्वा पांसुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम्॥२९
कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते । अभीक्ष्णवाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः ।
विषमं जनयन्त्येत आक्रन्दजननं महत् ॥ ३०
त्रिषु सर्वेषु नक्षत्रनक्षत्रेषु विशां पते । गृध्रः संपतते शीर्षे जनयन्भयमुत्तमम् ॥ ३१
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् । इमां तु नाभिजानेऽहममावास्यां त्रयोदशीम्॥३२
चन्द्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकमासीं त्रयोदशीम् । अपर्वणि ग्रहेणैतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः ॥ ३३
मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् । शोणितैर्वक्त्रसंपूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः ॥ ३४
प्रतिस्रोतो महानद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्दन्ति वृषभा इव॥ ३५
पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामनयं समवाप्स्यथ ३६
विनिःसृत्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ३७
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् । कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवता विभो ३८
सहस्रशो महाशब्दः शिखराणि पतन्ति च ।
महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम्॥३९
वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः । आभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः ॥४०
वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः ॥ ४१
वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन्वै दारुणं स्वनम् । स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ४२
धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः । मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षं च भेर्यश्च पटहास्तथा ४३
शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात्समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ४४
पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च । निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम्॥४५
ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः॥४६
एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् । यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत॥४७

वैशम्पायन उवाच—

पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् । दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति नरक्षयः ॥ ४८
राजानः क्षत्रधर्मेण यदि वध्यन्ति संयुगे । वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम्॥४९

---

१ M. °खयोः स° । २ C. omits this verse (28). ३ C. °शु° । ४ C. त्रिषु सर्वेषु पूर्वेषु नक्षत्रेषु, M. त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु । ५ M. बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्प्राणिनां भयम् । ६ C. शीर्षे । ७ C. omits this half of the stanza । ८ M. °नामि अमा° । ९ M. °कान्हा हि त्र° । १० C. ग्रहावेतौ प्रजासङ्क्षयायिष्यतः । ११ C. omits this half of the verse । १२ C. °श्रोतो-महा°; M. ° स्रोतो वहा न° । १३ C. °वतो गिरेः M. °वतो वि° । १४ M. °शब्दं । १५ C. खचराणि । १६ C. °क्षान्प्रम° । १७ C. °कर्षिताः । १८ C. अभ° । १९ M. adds ' एवंविधं दुर्निमित्तं क्षयाय पृथिवीक्षिताम् । भौमं दिव्यं चान्तरिक्षं त्रिविधं जायतेऽनिशम् ' ॥ before एतच्छ्रुत्वा etc. । २० C. यद्यवध्यन्त सं° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम्[1] ।प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे५०

वैशम्पायन उवाच—

एवं मुनिस्तथेत्युक्त्वा कवीन्द्रो राजसत्तम । धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् ॥ ५१
स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः । असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षयते जगत् ॥ ५२
सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् । ज्ञातीनां वै[2] कुरूणां च संबन्धिसुहृदां तथा॥५३
धर्म्यं दर्शय[3] पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे । क्षुद्रं ज्ञातिवधं[4] प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥५४
कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते । न वधः पूज्यते वेदे हितं नैव कथंचन ॥ ५५
हन्यात्स एनं यो हन्यात्कुलधर्मं स्विकां[5] तनुम्।कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापदि ॥ ५६
कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् । अनर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशां पते ॥५७
लुप्तधर्मा परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् । किं[6] ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम्५८
यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्[7] स्वर्गमाप्स्यसि।लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं[8] गच्छन्तु कौरवाः५९
एवं[9] ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः।आक्षिप्य[10] वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यं चैवाब्रवीत्पुनः६०

धृतराष्ट्र उवाच—

यथा भवान्वेत्ति तथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ मे यथार्थौ ।
स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ६१
प्रसादये त्वामतुलप्रभावं त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।
न चापि ते मद्वशगा[11] महर्षे[12] न चाधर्मं कर्तुमर्हा हि मे मतिः ॥ ६२
त्वं हि धर्मप्रवृत्तिश्च[13] यशः कीर्तिश्च भारती ।
कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चापि पितामहः ॥ ६३

व्यास उवाच—

वैचित्रवीर्य नृपते यत्ते मनसि वर्तते । अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् ॥ ६४

धृतराष्ट्र उवाच—

यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६५

व्यास उवाच—

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ६६
गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।
विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ६७

---

१ C. महा सु° । २ C. च । ३ M. दर्शय। ४ C. ज्ञा° । ५ C. स्व° । ६ C. तेन रा° । ७ C. °य स्वर्ग° । ८ C. शर्म । ९ M. adds वैशम्पायन उवाच । before (v. 60) १० M. प्रशस्य । ११ M. वशगा मे सुताश्च । १२ C. °र्षेऽनुग्रहं क° । १३ M. धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इष्टा वाचः प्रसृता वायसानां संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।
ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राजन्ये चाग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ ६८
कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र ।
प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति सङ्ख्ये ध्रुवं जयस्तत्र वदन्ति विप्राः ॥ ६९
अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च सुखप्रणादैर्हेषितैर्वा हयानाम् ।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिवीक्षणीया येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ ७०
हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत । न म्लायन्ति स्रजश्चैव ते तरन्ति रणोदधिम् ७१
इष्टा वाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः प्रविविक्षतः । पश्चात्संधारयन्त्यर्थमग्रे च प्रतिषेधिकाः ॥ ७२
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविकृताः शुभाः । सदा हर्षश्च योधानां जयतामिह लक्षणम् ॥ ७३
अनुगा वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च । अनुप्लवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च ॥ ७४
एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते । भवन्ति विपरीतानि मुमुर्षूणां जनाधिप ॥ ७५
अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चयः । हर्षो योधगणस्यैको जयलक्षणमुच्यते॥ ७६
एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि । तां दीर्णामनुदीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥ ७७
दुर्निवर्त्या तदा चैव प्रभग्ना महती चमूः । अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव ॥ ७८
नैव शक्या समाधातुं संनिपाते महाचमूः । दीर्णामित्येव दीर्यन्ते सुविद्वांसोऽपि भारत ॥७९
भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्धते । प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विद्रवते चमूः ॥ ८०
नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ।
सत्कृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः । उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ८१
उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् । जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशां पते ॥ ८२
महान्दोषः संनिपातस्ततस्याद्यः क्षय उच्यते । परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः ॥ ८३
अपि पञ्चाशतं शूरा मृद्नन्ति महतीं चमूम् । अपि वा पञ्च षट् सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ८४
न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् । दृष्ट्वा सुपर्णोऽपचितिं महत्या अपि भारत ॥ ८५
न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति नित्यशः ।
अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणम् । जयवन्तो हि संग्रामे कृतकृत्या भवन्ति हि॥ ८६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि निमित्ताख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते । धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः । संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २
संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः । अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥ ३

---

१ C. प्रतिबोधयन्ति । २ C. °र्हर्षितवौ ह° । ३ M. प्रयाणे वायसो वामे दक्षिणे प्रविविक्षताम् । पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधति ॥ instead of the whole verse इष्टा वाचः etc. । ४ C. प° । ५ C. गुणश्चै° । ६ C. संस्मृत्य । ७ C. °पते । ८ C. omits this second half । ९ C. °वं । १० C. °द° । ११ C. क्षयवन्तो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यज्य जीवितम् । न वा शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्ति यमक्षयम्
भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् । मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६
देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७
दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा । प्रभावात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८

संजय उवाच—

यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् । शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९
द्विविधानीह भूतानि चराणि स्थावराणि च । त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १०
त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः । जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११
नानारूपधरा राजंस्तेषा भेदाश्चतुर्दश । वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १२
ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनाम् । सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनोपजीवनम् ॥ १३
उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः । वृक्षगुल्मलतावल्लयस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १४
तेषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु । चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥ १५
य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति ॥ १६
अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः । सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ॥ १७
ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप । गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्दभाः ॥ १८
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः । एते वै पशवो राजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १९
भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति । भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनम् ॥ २०
यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । तत्रातिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय । तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १
प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या मम सर्वतः । निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २

संजय उवाच—

पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् । जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३
भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः । भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५

---

१ C. °णां भूमिं । २ C. वीरलोकानां । ३ C. reads after भेदाश्चतुर्दश—अरण्यवासिनः सप्त (v. 17) etc. up to ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश (v. 19) and then takes वेदोक्ताः पृथिवीपाल etc. up to तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति, and continues भूमौ च जायते.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

चत्वारोऽप्सु गुणा राजन्गन्धस्तत्र न विद्यते ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः । शब्दः स्पर्शश्च [1]वायोस्तु आकाशे शब्द एव तु ॥ ६
एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु । वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः ॥ ७
अन्योन्यं[2] नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ॥ ८
यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् । तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ९
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः । सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ १०
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः [3]पाञ्चभौतिकाः । तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ११
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ १२
सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं तु कुरुनन्दन । परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १३
नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः । पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १४
वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् । लवणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः ॥ १५
यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः । एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १६
[5]द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ॥ [6]सर्वौषधिसमावाय[7]ः सर्वतः परिवारितः ॥ १७
आपस्ततोऽन्या विज्ञेयाः शेषः संक्षेप उच्यते । ततोऽन्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः शृणु ॥ १८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डनिर्माणपर्वणि सुदर्शनद्वीपवर्णने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधिवद्बुद्धिमंस्त्वया । तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य वि[8]स्तरं ब्रूहि संजय ॥ १
यावान्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे । तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ २

वै[9]शम्पायन उवाच—

[10]एवं राज्ञा स पृष्टस्तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥

संजय उवाच—

प्रागायता महाराज षडेते[11] वर्षपर्वताः । अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ३
हिमवान्हेमकूटश्च[12] निषधश्च नगोत्तमः । नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥ ४
सर्वधातुविचित्रश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः । एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ॥ ५
[13]एषामन्तरवि[14]ष्कम्भो योजनानि सहस्रशः । तत्र पुण्या जनपदास्तानि [15]वर्षाणि भारत ॥ ६
वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः । इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ॥[16] ७
हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते । दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ८

---

१ M. वायौ द्वौ । २ C. °न्ये° । ३ C. °प° । ४ M. °जा° । ५ M. द्विरंशस्तु ततः प्लक्षो द्विरंशः शाल्मलिर्महान् । ६ M. adds द्विरंशः पिप्पलस्तस्य द्विरंशश्च कुशो महान् । ७ M. समापन्नः पर्वतैः परिवारितः । ८ M. विस्तारं । ९ C. Omits वैशम्पायन उवाच । १० C. एवमुक्तः स राज्ञा तु सं° । ११ C. °ते पर्वताः समाः । १२ C. °पिनद्धश्च । १३ C. तेषा° । १४ M. °ष्कम्भा । १५ C. पुण्यानि । १६ M. adds 'ततः किंपुरुषावासं वर्षं हिमवतः परम् ।' before हेमकूटात् etc. (v. 8).

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नाम पर्वतः । ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ॥[१] ९
परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः । आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥ १०
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । [४] अधस्ताच्चतुरशीतिर्योजनानां महीपते ॥ ११
ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति । तस्य पार्श्वेष्वमी द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो ॥ १२
भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत । उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः १३
विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल । स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्वीक्ष्य वायसान् १४
मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् । अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ १५
तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां वरः । चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणः ॥ १६
स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः । भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदपरिष्कृतैः ॥ १७
तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः । अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा ॥ १८
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः । समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ १९
तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः । अभिगम्यामरश्रेष्ठांस्तुष्टुवुर्विविधैः स्तवैः ॥ २०
सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः । तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ २१
तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते[११] । [१२]इमानि तस्य रत्नानि [१३]तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २२
तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते । ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २३
पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमैश्चितम् । कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥ २४
तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः । उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः ॥ २५
कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलम्बिनीम् । त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २६
तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः । पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २७
तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर । विश्वरूपापरिमिता भीमनिर्घातनिःस्वना ॥ २८
पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा । प्लवन्तीव प्रवेगेन ह्रदे चन्द्रमसः शुभे ॥ २९
तया ह्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः । तां धारयामास तदा दुर्धरां पर्वतैरपि ॥ ३०
शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् । मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ॥ ३१
जम्बूखण्डे तु तत्रैव महाजनपदो नृप । आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ॥ ३२
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः । अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ॥ ३३
जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः । गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ॥ ३४
संवृतोऽप्सरसां सङ्घैर्मोदते गुह्यकाधिपः । गन्धमादनपार्श्वे तु परे त्वपरगण्डिकाः ॥ ३५
एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ।
तत्र हृष्टा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः । स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३६

---

१ C. adds तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः before परिमण्डल° (v. 10). २ M. तरुणादित्यसंकाशो । ३ C. M. षोडशाधः किल स्मृतः । ४ M. adds उर्ध्वं च चतुरशीतिर्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः before अधस्ताच्च° (v. 11, 2nd half). ५ C. उच्चैश्च चतुराशीति° । ६ M. मेरुरावृत्य । ७ C. °श्रिता । ८ C. जम्बु° । ९ C. °वसुर्हाहा हुहू । १० C. श्रेष्ठास्तु° । ११ C. दिवि म° । १२ C. हैमानि । १३ C. तस्यैते । १४ C. सर्वतः कु° । १५ C. शिरसः क्षी° । १६ C. पतत्यजस्रवे° । १७ C. महेश्वरः । १८ C. च । १९ C. M. कृष्णा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम् । वर्षमैरावतं राजन्नानाजनपदावृतम् ॥ ३७
धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव हि ॥ ३८
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः । आयुःप्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३९
समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत । एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ४०
हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः । यत्र वैश्रवणो राजन्गुह्यकैः सह मोदते ॥[2] ४१
अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४२
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रं काञ्चनवालुकम् ॥ रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥४३
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः । यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥४४
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः । स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः ॥ ४५
उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समन्ततः । नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४६
तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४७
वस्वौकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती । जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥४८
अचिन्त्या दिव्यसंकाशा प्रभोरेषैव संविधिः । उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ४९
दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः॥ ५०
रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः । सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णं च तपोवनम् ॥ ५१
देवासुराणां सर्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते ।
गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा । शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसंचरः ॥ ५२
इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः । भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ५३
तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी । अशक्या परिसङ्ख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ५४
यां तु पृच्छसि मां राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।
पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपश्च काश्यपद्वीप एव च ॥ ५५
ताम्रपर्णशिलो राजञ्श्रीमान्मलयपर्वतः । एतद्द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भूम्यादिपरिमाणविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

धृतराष्ट्र उवाच—

मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय । निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥ १

संजय उवाच—

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २

---

१ M. दीर्घाणि । २ M. adds, तत्र देवो महादेवो नित्यमास्ते सहोमया । शीते शिलातले रम्ये देवर्षिगणपूजितः ॥ before v. 42. ३ C. अभ्यु° । ४ C. सर्वलोकान्सनातनः, M. सर्वलोकान्सनातनान् । ५ C. वस्वोक° । ६ C. °व्य संकाशाः प्र° । ७ C. शक्रं । ८ C. गोकर्णे च तपोधनाः । ९ C. देव° । १० C. °नां । ११ M. शाक° । १२ C. कश्यप° । १३ C. °पर्णी शिला रा°; M. °पर्णीशिरो रा° । १४. C. °रप्यन्तरं पार्श्वे पूर्वं संचक्ष्व ।

७

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४
ये [1]क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं चामृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।[2]
सर्वर्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप । पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा [3]मनोरमाः ॥ ६
देवलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः । शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥ ७
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः । तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम्॥८
मिथुनं जायते काले समं [4]तच्च प्रवर्धते । तुल्यरूपगुणोपेतं [5]समवेषं तथैव च ॥ ९
एवमेवानुरूपं च चक्रवाकसमं [6]विभो । निरामयाश्च ते लोका नित्यं मुदितमानसाः ॥ १०
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽन्यं जहत्युत ॥ ११
भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा [7]महाबलाः । तान्निर्हरन्तीह मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥१२
उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः । मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं [8]वक्ष्याम्यथ यथातथम् १३
तस्य [9]मूर्धाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशां पते । भद्र[10]सालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः ॥ १४
कालाम्रस्तु महाराज नित्यपुष्प[11]फलः शुभः । द्रुमश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ १५
तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः । स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ १६
[12]चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । चन्द्रशीतलगात्र्यश्च [13]नृत्यगीतविशारदाः ॥ १७
दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ । कालाम्ररसपीतास्ते नित्यं सं[14]स्थितयौवनाः ॥ १८
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्षः सनातनः ॥ १९
सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः । तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः॥ २०
योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ । उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृङ्मनुजेश्वर ॥ २१
अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च । परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ २२
पतमानानि ता[15]न्युर्वीं कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् । मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्रजतसन्निभम्॥ २३
तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप । मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरून् २४
तत्र तेषां मनःशान्तिर्न पिपासा जनाधिप । तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते च तान्॥२५
तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् । इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् ॥ २६
तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः । तथा माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा॥ २७
नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ । तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिका ॥ २८
योजनानां सहस्राणि [16]पञ्चषण्माल्यवानथ । महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २९
ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे सर्वे [17]सर्वेषु साधवः ।

---

१ C. रक्षन्ति । २ C. adds मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्यसन्निभम् । भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् ॥ before v. 6 । ३ C. मनोहराः । ४ C. तत्र । ५ C. समवेशं । ६ C. प्रभो । ७ C. भयानकाः । ८ C. °म्यपि । ९ C. पूर्वाभि° । १० C. °शाल° । ११ C. °फलद्रुमः । १२ C. चन्द्रभासश्च° । १३ M. नृत्त° । १४ C. °स्थित° । १५ C. °न्युर्व्यां । १६ C. पञ्चाद्य-न्माल्यवान्नृप । १७ C. च ब्रह्मवादिनः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः । रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ते दिवाकरम् ॥ ३०
षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च । अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ३१
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च । आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वाणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वाणि माल्यवद्वर्णने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय । आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १

संजय उवाच—

दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः । निःसपत्नाश्च ते सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च । जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ४
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं हिरण्मयं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ५
यत्र चायं महाराज पक्षिराट् पतगोत्तमः । यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ६
महाबलास्तत्र जना राजन्मुदितमानसाः । एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ॥ ७
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च । शृङ्गाणि च विचित्राणि त्रीण्येव मनुजाधिप ॥ ८
एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् । सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ॥ ९
तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली । उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ॥ १०
वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गमतः परम् । न तत्र सूर्यस्तपति न जीर्यन्ते च मानवाः ॥ ११
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः । पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ॥ १२
पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः । अनिष्यन्दा इष्टगन्धा निराहारा जितेन्द्रियाः ॥ १३
देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप । त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुःप्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ १४
क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः । हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकामये ॥ १५
अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् । अग्निवर्णं महातेजो जाम्बूनदविभूषितम् ॥ १६
स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ । संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता तथा ॥ १७
पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव । स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ १८

---

१ C. प्रविशन्ति । २ C. षाष्टिव° । ३ C. °रेव । ४ M. नीलस्यैवोत्त° । ५ M. दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण तु । ६ C. दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च । ७ C. आयुः-प्रमाणं जीवन्ति वर्षाणां ते जनाधिप ॥ ८ M. वै शृङ्गवतस्त्रीण्येव । ९ C. यस्मा । १० C. M. °वतः । ११ C. M. °ष्पन्दा । १२ M. कनकोज्ज्वले । १३ C. °वेगं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्तः संजयेन धृतराष्ट्रो महामनाः । ध्यानमन्वगमद्राजन्पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ १९
स विचिन्त्य महातेजाः पुनरेवाब्रवीद्वचः । असंशयं सूतपुत्र कालः संक्षिपते जगत् ।
सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ २०
नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतहृत् । देवा वैकुण्ठमित्याहुर्नरा विष्णुमिति प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्च्छितं बलम् । यत्रातिमात्रलुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १
यत्र गृद्धाः पाण्डुपुत्रा यत्र मे सज्जते मनः । एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व त्वं हि मे बुद्धिमान्मतः॥२

संजय उवाच—

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम । गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ३
अपरे क्षत्रियाश्चैव नानाजनपदेश्वराः । ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४
अत्र ते कीर्तयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् । प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ५
पृथोस्तु राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः । ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥ ६
तथैव मुचुकुन्दस्य शिबेरौशीनरस्य च । ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ७
कुशिकस्य च दुर्धर्ष गाधेश्चैव महात्मनः । सोमकस्य च दुर्धर्ष दिलीपस्य तथैव च ॥ ८
अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् । सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ९
तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथायथमरिन्दम । शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १०
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ११
तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्ते समीपतः । अविज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ १२
अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः।आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो१३
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् । गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम्॥१४
शतद्रूं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् । दृषद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम्॥१५
नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणीं च निम्नगाम् । इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि॥१६
वेदस्मृतां वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुलां[12] कृमिम् । करीषिणीं चित्रवाहां[13] चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥१७
गोमतीं धूतपापां च वन्दनां[14] च महानदीम्।कौशिकीं त्रिदिवां[15] कृत्यां निचितां [16]लोहितारणीम्१८

---

१ C. M. °जा पु° । २ M. °ण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति । ३ C. तत्रातिमात्रं । ४ C. मज्जते । ५ C. °श्च । ६ C. omits मान्धातुर्नहुषस्य च । तथैव मुचुकुन्दस्य and combines the two halves into one. ७ C. यथाश्रुतम° । ८ C. शक्तिमान्गन्धमादनः । ९ C. °पा° । १० C. ततो परिज्ञाता । ११ C. M. °वेणीं । १२ C. °क्षुमालवीम् । १३ C. °वहां । १४ C. गण्डकीं । १५ C. निश्चितां । १६ C. लोहतारिणीम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

रहस्यां शतकुम्भां च सरयूं च तथैव च । चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा ॥ १९
शरावतीं पयोष्णीं च [2]वेणां भीमरथीमपि । कावेरीं चुलुकां चापि [3]वाणीं शतबलामपि ॥२०
[4]नीवारामहितां चापि सुप्रयोगां जनाधिप । पवित्रां [5]कुण्डलीं सिन्धुं राजनीं पुरमालिनीम् ॥२१
पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा । [6]पाशाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाटलावतीम् ॥२२
करीषिणीमसिक्नीं च कुशचीरां महानदीम् । मकरीं प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा ॥ २३
पुरावतीमनुष्णां च शैब्यां कापीं च भारत । सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥२४
सदाकान्तां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि । [7]वस्त्रां सुवस्त्रां गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ २५
वरां वीरकरां चापि पञ्चमीं च महानदीम् । रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥२६
उपेन्द्रां बहुलां चैव [9]कुवीरामम्बुवाहिनीम् । विनदीं पिञ्जलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम् ॥ २७
विदिशां कृष्णवेणां च ताम्रां च कपिलामपि । [10]खलुं सुवामां वेदाश्वां हरिश्रावां [11]महापगाम् ॥ २८
शीघ्रां च पिच्छिलां चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् । कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्द्रमाम् ॥
[12]दुर्गां चित्रशिलां चैव ब्रह्मवे[13]ध्यां बृहद्वतीम् । यवक्षामथ रोहीं च तथा जम्बूनदीमपि ॥ ३०
सुनसां तमसां दासीं [14]वसामन्यां वराणसीम् । [15]नीलां [16]धृतवतीं चैव [17]पर्णाशां च महानदीम् ॥३१
[18]मानवीं वृषभां चैव ब्रह्ममेध्यां [19]बृहद्ध्वनीम् । एताश्चान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप ॥ ३२
सदानिरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम् । [20]ब्राह्मणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ॥ ३३
चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा । मन्दाकिनीं वैतरणीं [21]कोषां चापि महानदीम् ॥ ३४
[22]शुक्तिमतीमनङ्गा च तथैव वृषसाह्वयाम् । लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषकाह्वयाम् ॥ ३५
कुमारीमृषिकुल्यां च मारिषां च सरस्वतीम् । [23]मन्दाकिनीं सुपुण्यां च सर्वां गङ्गां च भारत ॥ ३६
विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः । तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३७
इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति । अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम ॥ ३८
तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः । शूरसेनाः [24]पुलिन्दाश्च बोधा मालास्तथैव च ॥ ३९
मत्स्याः [25]कुशल्याः सौशल्याः कुन्तयः कान्तिकोसलाः ।
चेदिमत्स्यक[26]रूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ॥ ४०
[27]उत्तमाश्वदशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह । [28]पञ्चालाः कोसलाश्चैव नैकपृष्ठा धुरन्धराः ॥ ४१
[29]गोधा मद्रकलिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः । जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ॥ ४२
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः । [30]गोमन्ता मण्डकाः संण्डा विदर्भा रूपवाहिकाः ॥ ४३

---

१ C. चन्द्रभागां । २ C. परां । ३ C. वीणां । ४ C. नीवारां महितां । ५ C. कुण्डलां । ६ C. पलाशिनीं । ७ C. वास्तुं सुवास्तुं गौ° । ८ C. वीरङ्करां° । ९ C. कुचीरां मधुवा° । १० C. शलुं । ११ C. महोपमां । १२ C. दुर्गामन्त्रशिलां । १३ C. °बोध्यां । १४ C. वसां च वरुणामसीम् । १५ C. नालां । १६ C. धूतिमतीं । १७ C. पूर्णाशां । १८ C. तामसीं । १९ C. बृहद्वतीम्; M. बृहद्ध्वनीम् । २० C. ब्रह्माणीं । २१ C. कोशां । २२ C. मुक्तिमतीं मनिङ्गां च पुष्पवेण्युत्पलावतीम् । २३ C. मन्दाकिनीं तु पुण्यां च सर्वसङ्गां च । २४ C. कलिङ्गाश्च । २५ C. सुकुट्याः सौबल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः । २६ M. °शाश्च । २७ C. M. उत्तमाश्च दशार्णाश्च । २८ C. पाञ्चालाः कौशिजाश्चै° । २९ C. सोधा मद्रभुजिङ्गाश्च । ३० C. गोभ्रता मन्दकाः षण्डा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]अश्मकाः पाण्डुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः । अधि[2]राज्यकुशा[3]द्याश्च मल्लराष्ट्रं च केवलम् ॥ ४४
[4]वारवास्यायवाहाश्च चक्राश्चक्रातयः शकाः । विदेहा [5]मगधाः स्वक्षा मल[6]जा विजयास्तथा ॥ ४५
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च । मल्लाः[7] सुदेष्णाः प्रह्लादा [8]माहिकाः शशिकास्तथा ॥ ४६
[9]बाह्लिका वाटधानाश्च आभी[10]राः कालतोयकाः । अपरान्ताः परान्ताश्च [11]पञ्चालाश्चर्ममण्डलाः ४७
अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष । उपावृत्तानुपावृताः स्वराष्ट्राः केकयास्तथा ॥ ४८
[12]कुन्दापरान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः । अन्ध्रा[13]श्च बहवो राजन्नन्तर्गि[14]र्यास्तथैव च ॥ ४९
बहिर्गिर्याङ्गमलजा [15]मगधा मानवर्जकाः । [16]समन्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ॥ ५०
पुण्ड्रा [17]भर्गाः किराताश्च सु[18]दृष्टा यामुनास्तथा । शका निषादा निषधास्तथैवानर्त्तनैरृताः ५१
[19]दुर्गालाः प्रतिम[20]त्स्याश्च कुन्तलाः कोस[21]लास्तथा । तीरग्र[22]हाः शूरसेना ईजि[23]काः कन्यकागुणाः ५२
तिलभारा [24]मसीराश्च [25]मधुमन्तः [26]सुकन्दकाः । काश्मीरा[27]ः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ५३
अभीसारा उ[28]लूताश्च शै[29]वला बाह्लिकास्तथा । [30]दार्वी च वानवा दर्वा वातजामरथोरगाः ॥ ५४
[31]बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः । व[32]ध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ॥ ५५
[33]वनायवो दशापार्श्वरोमाणः कुशबिन्दवः । [34]कच्छा गोपालकक्षाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णकाः ॥ ५६
किराता बर्बराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः । [35]ओण्ड्रा म्लेच्छाः सैसिरिध्राः पार्वतीयाश्च मारिष ॥
अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ । [36]द्रविडाः केरलाः प्राच्या [37]भूषिका वनवा[38]सिकाः ॥ ५८
कर्णाटका [39]महिषका विकल्[40]पा मूषकास्तथा । झि[41]ल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदानभ[42]काननाः ॥ ५९
कौकुट्टकास्तथा चो[43]लाः कोङ्कणा मालवा नराः । समङ्गाः करकाश्चैव [44]कुकुराङ्गारमारिषाः ॥ ६०
ध्वजिन्युत्सवसङ्केतास्त्रिगर्त्ताः [45]शाल्वसेनयः । [46]व्यूकाः कोकबकाः प्रोष्ठाः स[47]मवेगवशास्तथा ॥ ६१
तथैव विन्ध्य[48]चुलिकाः पुलि[49]न्दा वल्कलैः सह । मालवा [50]बल्लवाश्चैव तथैवापरबल्लवाः ॥ ६२
कुलिन्दाः काल[51]दाश्चैव [52]कुण्डलाः करटास्तथा । मूषकास्तनबालाश्च सनी[53]पा घटसृञ्जयाः ॥ ६३
[54]अठिदाः पाशिवाटाश्च तन[55]याः सुनयास्तथा । [56]ऋषिका विदभाः काकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ६४
उत्तराश्चापरे[57]म्लेच्छाः क्रूरा भरतसत्तम । यवनाश्चीन[58]काम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ॥ ६५

---

१ C. अश्वकाः पांशुराष्ट्राश्च । २ C. °वाज्यकुलाद्यश्च मल्लराष्ट्रं च केरलम् । ३ M. °द्य° । ४ C. वारपाश्यापवाहाश्च चक्रा बक्रातपाः शकाः । ५ C. मा° । ६ C. °याः । ७ C. °ल्लाः । ८ C. माहिका शाशि° । ९ C. वाह्लीका । १० C. °रा कालजोषकाः । ११ C. पह्नवाश्च° । १२ C. कुट्टापरान्ता । १३ C. °न्धा° । १४ C. °र्य° । १५ C. मा° । १६ C. मह्युत्तराः । १७ C. भा° । १८ C. °दे° । १९ C. दुर्ग° । २० C. °मास्या° । २१ C. कुशला° । २२ C. हा सू° । २३ C. ईजकाः । २४ C. समीराश्च । २५ C. मधुमत्ताः । २६ M. सकुन्दकाः । २७ C. °रा सि° । २८ C. उतूला° । २९ C. °वा° । ३० C. द° । ३१ C. बाहुबाधाश्च कौरव्याः । ३२ C. °ध्राः । ३३ C. वातायना दशार्णाश्च रो° । ३४ C. कक्षा । ३५ C. औड्राः पौण्ड्राः सैसिकताः पा° । ३६ C. द्रा° । ३७ C. मू° । ३८ C. °वास° । ३९ C. माहि° । ४० C. °ल्या । ४१ C. जि° । ४२ C. °लका° । ४३ C. °ला कौङ्कणा माल्वानकाः । ४४ C. कुक्कुरा° । ४५ M. सा° । ४६ C. बकाः कोकरकाः प्रोष्ठा स° । ४७ M. °मं° । ४८ C. °न्धचुलकाः । ४९ C. °न्दाः कल्क° । ५० C. म° । ५१ C. °वा° । ५२ C. कुण्ठकाः । ५३ C. °याघट° । ५४ C. अलिन्दाः पाशि° । ५५ C. °याः । ५६ C. दशीविदर्भाः कान्तीकास्त° । ५७ C. M. °परे म्ले° । ५८ M. काम्भोजा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

१२६५
मभा. २५

सक्रुद्ग्रहा[1]ः कुलत्थाश्च हूणाः[2] पारसिकैः सह । तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ॥ ६६
क्षत्रियोप[3]निवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च । शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पंशुभिः[4] सह ॥ ६७
खाशीरा[5]श्चान्तचाराश्च पह्लवा गिरिगह्वराः । आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनपोषिकाः[6] ॥ ६८
प्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः । तोमरा हँन्यमानाश्च[7] तथैव करभञ्जकाः ॥ ६९
एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च । उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिता विभो ७०
यथागुणबलं[8] चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् । दुह्येत[9] धेनुः कामधुग्भूमिः[10] सम्यगनुष्ठिता ॥ ७१
तस्यां गृद्ध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः।ते त्यजन्त्याहवे प्राणान्वसुगृद्धास्तरस्विनः ७२
देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् । अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया यथामिषम् ॥७३
राजानो[11] भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम् । न चापि तृप्तिः कामानां विद्यतेऽद्यापि कस्यचित् ७४
तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः । साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत ॥ ७५
पिता भ्राता च पुत्राश्च खं द्यौश्च नरपुङ्गव । भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शना ॥ ७६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भारतीयनदीदेशादिनामकथने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर, देवप्रयाग (गढ़वाल-हिमालय) व्यवस्थापक-पं. चक्रधर जोशी

धृतराष्ट्र उवाच—

भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च । प्रमाणमायुषः सूत बलं चापि शुभाशुभम् ॥ १
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय । आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ २

संजय उवाच—

चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ । कृतं त्रेता द्वापरं च तिष्यं च कुरुवर्धन ॥ ३
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं प्रभो । संक्षेपाद्द्वापरस्याथ ततस्तिष्यं प्रवर्तते ॥ ४
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम । आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ५
तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप । द्वे सहस्रे द्वापरे तु[12] भुवि तिष्ठन्ति सांप्रतम् ॥ ६
न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येऽस्मिन्भरतर्षभ । गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ७
महाबला महासत्त्वाः प्रज्ञागुणसमन्विताः । प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः । प्रजायन्ते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ॥ ९
महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः।प्रियदर्शना वपुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धराः १०
वरार्हा युधि जायन्ते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः । त्रेतायां क्षत्रिया राजन्सर्वे वै चक्रवर्तिनः ॥[13] ११
सर्ववर्णाश्च[14] जायन्ते सदा चैव च द्वापरे । महोत्साहा वीर्यवन्तः परस्परजयैषिणः ॥ १२
तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप । लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ये जायन्ति भारत ॥ १३

---

१ C. °द्राहाः । २ C. °नाः । ३ C. क्षत्रिया योनिवेशाश्च । ४ C. पत्तिभिः । ५ C. ख° । ६ C. स्तनयो° । ७ C. हंसमार्गाश्च । ८ C. °णं ब° । ९ M. °ह्याद्धे° । १० M. °धुक्च भू° । ११ C. °जन्या । १२ C. च । १३ C. adds आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि । जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां वशवर्तिनः ॥ before v. 12 । १४ C. सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ईर्ष्या[1] मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च[2] । तिष्ये भवति भूतानां रागो लोभश्च भारत १४
संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ १५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डाविनिर्माणपर्वणि भारतवर्षे कृताद्यनुरोधेनायुर्निरूपणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ समाप्तमिदं जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥

अथ भूमिपर्व ।

धृतराष्ट्र उवाच—

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह संजय । विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणं तु तत्त्वतः ॥ १
समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शनम् । शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय ॥ २
शाल्मलिं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च । ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३

संजय उवाच—

राजन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं सन्ततं जगत् । सप्त द्वीपान्प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहं[3] तथा ॥ ४
अष्टादश सहस्राणि योजनानि[4] विशां पते । षट् शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ५
लावणस्य[5] समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः । नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६
नैकधातुविचित्रैश्च[6] पर्वतैरुपशोभितः । सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७
शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव[7] । शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन[8] ॥ ८
जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप । विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ।
क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ ९
तत्र पुण्या जनपदास्तत्र[9] न म्रियते जनैः[10] । कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ १०
शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ । उक्त एष महाराज किमन्यत्कथयामि[11] ते ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच—

शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय[12] । उक्तस्त्वया[13] महाप्राज्ञ विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२

संजय उवाच—

तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १३

---

१ C. ईर्षा । २ C. तथैव च । ३ C. ग्रहांस्तथा । ४ C. योजनानां । ५ C. ल । ६ C. °विचित्रश्च । ७ C. भारत । ८ C. कुरुनन्दन । ९ C. °द्या न तत्र । १० C. नरः । ११ C. °न्यच्छ्रोतुमिच्छसि । १२ C. पूर्वशः । १३ C. उक्त एष ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अतीव गुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १३
देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ॥ १४
[1]ततो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः । ततः [2]परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ॥ १५
[3]ततो नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् । ततो वर्षं प्रभवति [4]वर्षकाले जनेश्वर ॥ १६
उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं [5]प्रतिष्ठिता । रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ १७
उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः । नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः ।
[6]यतः श्यामत्वमापन्नाः [7]प्रजा जनपदेश्वर ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच—

सुमहान्संशयो मेऽद्य प्रोक्तोऽयं संजय त्वया । प्रजाः कथं सूतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह १९

संजय उवाच—

सर्वेष्वेव महाराज द्वीपेषु कुरुनन्दन ।
गौरः कृष्णश्च [8]पतगस्तयोर्वर्णान्तरे नृप। श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै [9]तस्माच्छ्यामो गिरिः स्मृतः२०
ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः । [10]केसरः केसरयुतो यतो वातः [11]प्रवर्तते ॥ २१
तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः । वर्षाणि तेषु कौरव्य सप्रोक्तानि मनीषिभिः२२
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः । जलधारो महाराज सुकुमार इति स्मृतः ॥ २३
रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य मणिकाञ्चनः । [12]केसरस्याथ [13]मौदाकी परेण तु महापुमान् ॥ २४
परिवार्य [14]तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च । जम्बूद्वीपेन संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ २५
शाको नाम महाराज प्रजा [15]तस्य सदानुगा। तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते [16]तत्र शङ्करः ॥ २६
तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च । धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत२७
वर्णाः स्व[17]कर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते। दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ २८
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः । नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधा गता ॥ २९
सुकुमारी कुमारी च [18]शीताशी वेणिका तथा। महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी॥ ३०
चक्षुर्वर्धनिका चैव नदी भरतसत्तम । तत्र [19]प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह ॥ ३१
सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः । न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ॥ ३२
[20]शक्यन्ते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः । तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ३३
[21]मङ्गाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा । मङ्गा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनि[22]रता नृप ॥ ३४
मशकेषु [23]तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः । मानसाश्च महाराज वैश्यधर्मोपजीविनः ॥३५

---

१ C. यतो । २ C. पूर्वेण । ३ C. यत्र । ४ C. वर्षाकाले । ५ C. प्रतिष्ठितम् । ६ C. ततः । ७ C. जना । ८ C. पातङ्गो यतो वर्णान्तरे द्विजाः । ९ C. तत्ते वक्ष्यामि भारत । १० C. केशरी केशरयुतो । ११ C. प्रजायते । १२ C. केदार° । १३ C. मोदाकी । १४ C. च । १५ C. यस्य सदानुगाः । १६ C. यत्र । १७ C. °धर्मं° । १८ C. सीता कावेरका । १९ C. °त्ता पुण्यादा । २० C. शक्यते । २१ C. मृगा° । २२ C. °तास्तथा । २३ M. च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः । शूद्रास्तु मन्दगा नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः॥ ३६
न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकः । स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ३७
एतावदेव शक्यं तु तत्र द्वीपे प्रभाषितुम् । एतदेव च श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ३८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि शाकद्वीपवर्णने एकादशोऽध्यायः ॥ ११॥

संजय उवाच—

उत्तरेषु च कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥ १
घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः ॥ २
परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप । पर्वताश्च महाराज समुद्रैः परिवारिताः ॥ ३
गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् । पर्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृप ॥ ४
तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः । प्रसन्नश्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत्सुखम् ॥ ५
कुशस्तम्बः कुशद्वीपे मध्ये जनपदैः सह । संपूज्यते शाल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥ ६
क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः । संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ॥ ७
गोमन्तः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुकः । यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ॥ ८
मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः । कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ॥ ९
सुनामनामा दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः । द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ॥ १०
चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः । षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ॥ ११
तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः सर्वभागशः । औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ॥ १२
तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कम्बलं स्मृतम् । धृतिमत्पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ॥ १३
सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलम्भकाः । एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ॥ १४
विहरन्ते रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः ।न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप॥ १५
गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव । अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ॥ १६
यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु । क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ॥ १७
क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः । अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ॥ १८
मैनाकात्परतो राजन्गोविन्दो गिरिरुत्तमः । गोविन्दात्परतो राजन्निबिडो नाम पर्वतः ॥१९
परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन । देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २०
क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः । मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह ॥ २१
उष्णात्परः प्रावरकः प्रावारादन्धकारकः । अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ २२
मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः । सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ॥ २३
एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः । पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् ॥ २४

---

१ C. निश्चयाः । २ C. °श्च । ३ C. °गास्तत्र । ४ M. दण्डिकाः । ५ C. तु । ६ C. एवमेव म° । ७ C. कुचस्तम्भः । ८ C. गोमन्दः । ९ M. °मान् । १० M. संस्तुतो । ११ M. सुनामा नाम दु० ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत्र नित्यं प्र[१]भवति स्वयं देवः प्रजापतिः । तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः ॥ २५
वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप । जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ॥ २६
[३]द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुस[४]त्तम । ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च ॥ २७
आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः । एको जनपदो राजन्द्वीपेष्वेतेषु भारत ।
उक्ता जनपदा येषु ध[५]र्मश्चैकः प्रदृश्यते ॥ २८
ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः । द्वीपाने[६]तान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ २९
स राजा स शिवो राजन्स पिता प्रपितामहः । गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ३०
भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् । सिद्धमेव महाबाहो तद्धि भुञ्जन्ति नित्यदा ३१
ततः परं समा नाम दृश्यते[७] लोक[८]संस्थितिः । चतु[९]रस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ३२
तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः । दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ॥ ३३
सुप्रतीकस्तथा[१०] राजन्प्रभिन्नकरटामुखः । तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ॥ ३४
असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा । तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव हि ३५
असंबद्धा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते [११]गजाः । पुष्करैः पद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः ॥ ३६
शतधा पुनरेवाशु ते तान्मुञ्चन्ति नित्यशः । श्वसद्भिर्मुच्य[१२][१३]मानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।
आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३७

धृतराष्ट्र उवाच—

परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः । दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि संजय ॥ ३८

संजय उवाच—

उक्ता द्वीपा महाराज [१४]ग्रहं वै शृणु तत्त्वतः ।
स्वर्भानोः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रमाणतः । परिमण्डलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः ॥ ३९
योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै । परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ ॥ ४०
षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा । चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ४१
विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् । एकोनषष्टिविष्कम्भं शीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ४२
सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन । विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशता समम् ॥ ४३
अष्टपञ्चाशतं राजन्विपुलत्वेन चानघ । श्रूयते परमोदारः पतगोऽसौ विभावसुः ॥ ४४
एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत । स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ॥ ४५
चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः । इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ॥ ४६
सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि । य[१५]थोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सनिर्माणमिदं जगत् ॥ ४७
तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति । श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुग[१६]म् ॥ ४८

---

१ C. °वसति । २ C. °नि च । ३ C. एवं द्वीपेषु सर्वेषु । ४ C. °नन्दन । ५ C. कर्मश्चैकं । ६ C. °नान्तु म° । ७ C. °न्ते । ८ C. °कसंस्थिते । ९ M. °रश्रं । १० M. °दा । ११ C. द्विपाः । १२ C. °श्व° । १३ C. गृह्णन् । १४ C. चापि । १५ C. यथादिष्टं । १६ C. °गः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः[1] । आयुर्बलं च कीर्तिश्च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ४९
यः शृणोति महीपाले[2] पर्वणीदं यतव्रतः । [3]प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ५०
इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तामहे वयम् । पूर्वैः प्रवर्तितं पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि उत्तरद्वीपादिसंस्थानवर्णने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ समाप्तमिदं भूमिपर्व ॥

अथ भगवद्गीतापर्व ।

वैशम्पायन उवाच—

अथ गावल्गणिर्विद्वान्संयुगादेत्य भारत । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १
ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोत्पत्य दुःखितः । आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानां पितामहम् ॥ २

संजय उवाच—

संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ । हतो भीष्मः शान्तनवो भरतानां पितामहः ॥ ३
ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् । शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४
यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् । स शेते निहतो राजन्सङ्ख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ५
यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे । जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथः ॥ ६
जामदग्न्यं रणे रामं योऽयुध्यदपसंभ्रमः । न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ७
महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव । समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८
शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः । नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९
पाण्डवानां महासैन्यं यं दृष्ट्वोद्यतमाहवे । प्रावेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १०
परिरक्ष्य स सेनां ते[4] दशरात्रमनीकहा । जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११
यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः । जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२
स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः । तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ १३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीष्ममृत्युश्रवणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना । कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ १

---

१ C. °सत्तमः । २ C. °लः । ३ C. प्रीणन्ति । ४ C. °णाः । ५ C. तां । ६ C. °त्रौ प्रवीरहा । ७ C. °तः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कथमाचक्ष्व मे योधा हीना भीष्मेण संजय । बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २
तस्मिन्हते महाप्राज्ञे महेष्वासे महाबले । महासत्त्वे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तव ॥ ३
आर्तिं परामाविशति मनः शंससि मे हतम् । कुरूणामृषभं वीरमकम्पं पुरुषर्षभम् ॥ ४
के तं यान्तमनुप्राप्ताः के वास्यासन्पुरोगमाः । केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽन्वैवर्तन्त संजय॥ ५
के शूरा रथशार्दूलमद्भुतं क्षत्रियर्षभम् । तथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ६
यस्तमोऽर्क इवापोहन्परसैन्यममित्रहा । सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ॥ ७
अकरोद्दुष्करं कर्म रणे पाण्डुसुतेषु यः । ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ॥ ८
कृतिनं तं दुराधर्षं संजयास्य त्वमन्तिके । कथं शान्तनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ९
निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं मनस्विनम् । चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ १०
अनर्हं पुरुषव्याघ्रं ह्रीमन्तमपराजितम् । पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ ११
उग्रधन्वानमुग्रेषुं वर्तमानं रथोत्तमे । परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तमथेषुभिः ॥ १२
पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यतमाहवे । कालाग्निमिव दुर्धर्षं समचेष्टत नित्यशः ॥ १३
परिकृष्य स सेनां तु दशरात्रमनीकहा । जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १४
यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं क्षिपन् । जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १५
स शेते निहतो भूमौ वातभुग्न इव द्रुमः । मम दुर्मन्त्रितेनाजौ यथा नार्हति भारतः ॥ १६
कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी । प्रहर्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १७
कथं भीष्मेण संग्रामं प्राकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः । कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति संजय॥ १८
कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा । भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १९
कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना । भीष्मो विनिहतो युद्धे दैवैरपि दुरासदः ॥२०
यः स्पर्द्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् । अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ २१
तं हतं समरे भीष्मं महारथकुलोदितम् । संजयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्महे ॥ २२
मामकाः के महेष्वासा नाजहुः संजयाच्युतम् । दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन्॥२३
यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः । कच्चित्ते कुरवः सर्वे नाजहुः संजयाच्युतम्२४
अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ २५
यस्मिन्सत्यं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे । अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ २६
मौर्वीघोषस्तनयित्नुः पृषत्कपृषतो महान् । धनुर्ह्रादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २७
योऽभ्यवर्षत कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् । निघ्नन्पररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् २८
इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम् । कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं चलमप्लवम् ॥ २९
गदासिमकरावासं हयावर्तं गजाकुलम् । पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनम् ॥ ३०
हयान्गजपदातींश्च रथांश्च तरसा बहून् । निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ ३१
विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् । वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ३२
भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे सञ्जयारिहा । दुर्योधनहितार्थाय के तस्यास्य पुरोऽभवन् ॥ ३३

---

१ C. °संश्च मे पुत्रा ही° । २ C. °होत्साहे म° । ३ C. किं न आ° । ४ C. संश्रुत्य । ५ C. °श्य° । ६ C. समरे । ७ C. °त् । ८ C. तर° । ९ C. °द्यन्त° । १० C. °भ° । ११ C. °ञ्चाल° । १२ C. °ग्राममकु° । १३ C. शतक्रतु° । १४ C. °इ । १५ C. त° । १६ C. वि° । १७ C. °दा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः । पृष्ठतः के परान्वीरानपासेधन्यतव्रताः ॥ ३४
के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके । केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३५
वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्सञ्जय सृञ्जयान् । अग्रतोऽभ्ययमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ३६
पार्श्वतः केऽभ्यरक्षन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् । समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त सञ्जय॥३७
रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते । दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ३८
सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठी प्रजापतेः । कथं प्रहर्तुमपि ते शेकुः संजय पाण्डवाः ॥ ३९
यस्मिन्द्वीपे समाश्वस्य युध्यन्ते कुरवः परैः । तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि संजय॥ ४०
यस्य वीर्यं समाश्रित्य मम पुत्रो बृहद्बलः । न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ४१
यः पुरा विबुधैः सर्वैः संहाये युद्धदुर्मदः । काङ्क्षितो दानवान्घ्नद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ४२
यस्मिञ्जाते महावीर्ये शान्तनुर्लोकविश्रुतः । शोकं दैन्यं च दुःखं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि॥४३
प्रोक्तं परायणं प्राज्ञं स्वधर्मनिरतं शुचिम् । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४४
सर्वास्त्रविनयोपेतं शान्तं दान्तं मनस्विनम् । हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलम् ॥ ४५
धर्माद्धर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः । यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः॥ ४६
जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः । अम्बार्थमुद्यतः सङ्ख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ४७
तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् । हतं शंससि मे भीष्मं किं नु दुःखमतः परम् ४८
असकृत्क्षत्रियव्राताः सङ्ख्ये येन विनिर्जिताः । जामदग्न्येन वीरेण परवीरनिघातिना ॥ ४९
न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽद्य शिखण्डिना । तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात्॥५०
तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्छिखण्डी द्रुपदात्मजः । यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ५१
परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् । के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शस्त्रसंसदि ॥ ५२
शंस मे तद्यथा चासीद्युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः । योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय ॥ ५३
अगोपमिब चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्बलं मम । पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन्महाहवे ॥ ५४
परासक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा । जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु संजय ५५
घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् । अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः ॥ ५६
भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः । अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ॥ ५७
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते । यस्मिन्नस्त्राणि मेधा च नीतिश्च पुरुषर्षभे ॥५८
अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि । न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ॥ ५९
न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते । कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः॥६०
यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि संजय । पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिन्तयम् ॥ ६१
आशंसेऽहं परं त्राणं भीष्माच्छान्तनुनन्दनात् । यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय॥ ६२
दुर्योधनः शान्तनवं किं तदा प्रत्यपद्यत । नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिन्तयन्॥६३
शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् । दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः॥६४
यत्र शान्तनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः।वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा महाव्रतम्६५

१ C. °च्छतो । २ M. °मस्य । ३ C. साहाय्ये । ४ C. °हत्पु°; M. °हात्स च तत्क्षणे । ५ C. रामे° । ६ M. °शं° । ७ C. °शू° । ८ C. तत° । ९ C. °थ । १० C. °मे° । ११ C. °ध° । १२ C. M. °न्न । १३ C. पुरा । १४ C. °त्पतन्तं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः। एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु संजय ॥ ६६
पराक्रमः पराशक्तिस्तत्तु तस्मिन्प्रतिष्ठितम्। अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम् ॥ ६७
कथं शान्तनवं तातं पाण्डुपुत्रा न्यवारयन्। यथायुक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः॥ ६८
कथं वा निहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः। दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः॥ ६९
दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन्। यच्छरीरैरुपास्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ॥ ७०
शरशक्तिमहाखड्गतोमराक्षां महाभयाम्। प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युद्धदुरासदाम् ॥ ७१
प्राणद्यूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः। के जीयन्ते जितास्तत्र कृतलक्ष्या निपातिताः॥ ७२
अन्ये भीष्माच्छान्तनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय। न हि मे शान्तिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतम् ॥ ७३
पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशोभिनम्। आर्तिं मे हृदये रूढां महतीं पुत्रहानिजाम् ॥ ७४
त्वं हि मे सर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसि संजय। महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम् ॥ ७५
दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः। श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ॥ ७६
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र संजय। यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मन्दस्याबुद्धिसंभवम् ॥ ७७
अपनीतं सुनीतं यत्तन्ममाचक्ष्व संजय। यत्कृतं तत्र संग्रामे भीष्मेण जयमिच्छता ॥ ७८
तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः। तथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः।
क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथाभवत् ॥ ७९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

संजय उवाच—

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि। न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ॥ १
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः। एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति ॥ २
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत्। स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ ३
निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया। अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तश्च सुचिरं वने ॥ ४
हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम्। प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ५
शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः। दिष्टमेतत्पुरा नूनमिदमेव नराधिप ॥ ६
नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते। यस्य प्रसादाद्दिव्यं तत्प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७
दृष्टिश्चातीन्द्रियां राजन्दूराच्छ्रवणमेव च। परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८
व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा। अस्त्रैरसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९
शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम्। भरतानामभूद्युद्धं तथा तल्लोमहर्षणम् ॥ १०
तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः। दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः। अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय॥ १२
अयं स मामभिप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः। पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः॥ १३

---

१ C. °प°। २ C. °राख्यां। ३ C. °विशारदाः। ४ C. के दीव्यन्ते। ५ C. °ग्निं प्रदी°। ६ C. M. य°। ७ C. °स्कृत्य। ८ M. प्रवक्ष्यामि। ९ C. दृष्टिश्चा°। १० C. °यां। ११ C. भा°। १२ M. तद्रोम°।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात्। हन्याद्गुप्तो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्चससृञ्जयान्१४
अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम्। श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्वर्ज्यो रणे मम१५
तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः। शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः१६
तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः। सर्वशस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् १७
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम्। मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना१८
वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम्।गोप्तारौ फाल्गुनं प्राप्तौ फाल्गुनोऽपि शिखण्डिनः१९
संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः। यथा न हन्याद्गाङ्गेयं दुःशासन तथा कुरु ॥२०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वाणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनदुःशासनसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

संजय उवाच—

ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान्। क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति॥१
शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत। हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २
गजानां बृंहतां चैव योधानां चापि गर्जताम्। क्ष्वेलितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत्॥३
उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः। सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ४
राजेन्द्र तवपुत्राणां पाण्डवानां तथैव च। दुष्प्रधृष्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ॥ ५
ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत। त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ॥ ६
तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः। विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ ७
रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः। अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ ८
धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः। योधाः प्रहरणैः शुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः॥ ९
गजाः पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशां पते। व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥१०
ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः। स्वेषां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः११
काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः।अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त गजारोहाः सहस्रशः१२
महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव। सन्नद्धास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १३
उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलबद्धाः कलापिनः। ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता बभुः ॥ १४
शकुनिः सौबलः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः। विन्दानुविन्दौ कैकेयाः काम्बोजश्च सुदक्षिणः १५
श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः। बृहद्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्त्वतः ॥ १६
दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघबाहवः। अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ १७
एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः। राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महारथाः ॥ १८
सन्नद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः। बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे बलिनो युद्धशालिनः॥१९
हृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः। समर्था दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥२०
एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः। अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शान्तनवोऽग्रणीः ॥ २१

---

१ C. °शस्त्रे° । २ C. स शब्दः सुमहानभूत्। ३ C. °हे° । ४ C. °नां च विग° । ५ C. °श्व° । ६ C. °श्चित्रैस्त° । ७ C. °रव्यः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् । अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२
हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यन्दने स्थितम् । श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ २३
सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा । धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विविजिरे मुहुः ॥ २४
एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव पार्थिव । पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ २५
उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ । युगान्ते समवेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ २६
नैव नस्तादृशो राजन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः । अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः ॥ २७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

संजय उवाच—

यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १
मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत । दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २
द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत । ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमानुदितो रविः ॥ ३
ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः । लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः । भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ५
जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिन्दमौ । युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६
सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव । समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् । गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणः सहलोकताम् ॥ ८
एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः । संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९
नाभागोऽथ ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः । संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १०
अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे । यदायोनिधनं याति सोऽस्यधर्मः सनातनः ॥ ११
एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ । निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२
स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः । न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३
अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः । निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४
श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः । तान्यनीकानि शोभन्ते गजैरथ पदातिभिः ॥ १५
भेरीपणवशब्दैश्च दुन्दुभीनां च निःस्वनैः । रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६
काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः । भ्राजमाना व्यराजन्त साग्नयः पर्वता इव ॥ १७
तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना । विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपरि ॥ १८
ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ । अवर्तन्त यथादेशं राजञ्छान्तनवस्य ते ॥ १९
स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः । ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥ २०
पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः । अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गूलकेतुना ॥ २१
श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशतिः । शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ॥ २२

---

१ C. °च्छत्रं । २ C. वीरं । ३ C. शीतांशुं । ४ M. adds दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः । ५ C. दिवि । ६ C. °नश्च सलो° । ७ C. श्रुतिजः प° । ८ C. °भागश्च व° । ९ C. °दाजौ नि° । १० C. यत्र ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः । स्यन्दनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन्पुरोगमाः ॥ २३
तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् । भ्राजमाना व्यरोचन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः २४
जाम्बूनदमयी वेदी कमण्डलुविभूषिता ।
केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह । अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ॥ २५
महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः । तस्य पौरवकालिङ्गकाम्बोजाः ससुदाक्षिणाः ।
क्षेमधन्वा च शल्यश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २६
स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च । प्रकर्षन्नेव सेनाग्रं मागधस्य कृपो ययौ ॥ २७
तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च मनस्विना । शारदाम्बुधरप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्बलम् ॥ २८
अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः । शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ २९
शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः । अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ॥ ३०
तत्सिन्धुपतिना राज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखम् । अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ३१
षष्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च । पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३२
तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचन्त महागजाः । यन्त्रतोमरतूणीरैः पताकाभिः सुशोभिताः ॥ ३३
शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कलिङ्गकः । श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३४
केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् । आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३५
तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः । भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३६
गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३७
सरथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गो नृपशीर्षवान् । वाजिपक्षः पतत्युग्रः प्रहसन्सर्वतोमुखः ॥ ३८
द्रोणेन विहितो राजन्राज्ञा शान्तनवेन च । तथैवाचार्यपुत्रेण बाह्लीकेन कृपेण च ॥ ३९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संजय उवाच—

ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः । अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ १
शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः । नेमिघोषै रथानां च दीर्यतीव वसुन्धरा ॥ २
हयानां हेषमाणानां योधानां चैव गर्जताम् । क्षणेनैव नभो भूमिः शब्देनापूरितं तदा ॥ ३
पुत्राणां तव दुर्धर्ष पाण्डवानां तथैव च । समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४
तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः । भ्राजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ५
ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप । काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६
स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत । महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७
काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः । सन्नद्धाः समदृश्यन्त ज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ ८
कुरुयोधवरा राजन्विचित्रायुधकार्मुकाः । उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः ॥ ९

---

१ C. °माः । २ C. °यध्व° । ३ C. °ङ्गाः । ४ C. °श्च रिपुं । ५ C. °दाभ्रघनप्र° । ६ C. °रप° । ७ C. °भिश्च शो° । ८ C. °णं तं समा° । ९ C. °हृ° । १० C. °लिता° । ११ C. °स्ता° । १२ C. पिनाकि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता बभुः । पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ॥
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा । १०
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः । सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ११
रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः । अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ १२
शाल्वा मत्स्यास्तथाम्बष्ठास्त्रैगर्ताः केकयास्तथा।सौवीराः कैतवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यवासिनः
द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । महता रथवंशेन ते ररक्षुः पितामहम् ॥ १४
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् । मागधो यत्र[1] नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात्[2] ॥ १५
रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् । अभवन्[3]वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि षट् ॥ १६
पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः । अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ १७
अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत । अदृश्यन्त[4] महाराज गङ्गेव यमुनान्तरा[5] ॥ १८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अक्षौहिण्यो[6] दशैका च[7] व्यूढा[8] दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥१
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् । कथं भीष्मं सकौन्तेयः प्रत्यव्यूहत संजय ॥ २

संजय उवाच—

धार्तराष्ट्राण्यनीकानि[9] दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः । अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनञ्जयम् ॥३
महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः । संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून्[10] ॥ ४
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह । अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५
एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव । एतच्छ्रुत्वा[11] धर्मराजं प्रत्यभाषत पाण्डवः ॥ ६
एष व्यूहामि ते व्यूहं राजसत्तम दुर्जयम् । अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७
यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः । स नः पुरो योत्स्यते वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८
तेजांसि रिपुसैन्यानां मृन्दन्पुरुषसत्तमः । अग्रेऽग्रणीर्योत्स्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९
यं दृष्ट्वा कुरवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः । निवर्तिष्यन्ति संत्रस्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा यथा ॥ १०
तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयाः । भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥ ११
न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् । द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥ १२

---

१ C. येन । २ C. °थानीकं तम° । ३ C. °भू° । ४ C. °त । ५ C. °रे° । ६ C. °हिण्या, M. °हिणीं । ७ C. M. °श्च । ८ C. M. ढां । ९ C. °न्य° । १० C °स्त° । ११ After this M. has the following different order of stanzas :—

भीमसेनो गदां बिभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् । चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥
भीमसेनं तदा राजन्दर्शयस्व महाबलम् । केकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ॥
एते गच्छन्तु सामात्याः प्रकर्षन्तो जनाधिप । धृतराष्ट्रस्य दायादानिति बीभत्सुरब्रवीत् ॥
ब्रुवाणं तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि भारत । अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥

एवमुक्त्वा etc. up to चक्ररक्षौ तु............°त्तमौजसौ (v. 20); then राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः (v. 24) and so on.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनञ्जयः । व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फाल्गुनस्तथा १३
संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः । गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्पन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १४
भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च वीर्यवान् । नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ १५
विराटश्च ततः पश्चाद्राजाथाक्षौहिणीवृतः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १६
चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती । द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ १७
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः । सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ १८
शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः । यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ १९
पृष्ठतोऽप्यर्जुनस्यासीद्युयुधानो महाबलः । चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २०
कैकेयो[1] धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् । भीमसेनो गदां बिभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ।
चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ २१
एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप । धृतराष्ट्रस्य दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत् ॥ २२
भीमसेनं तदा राजन्दर्शयस्व महाबलम् । ब्रुवाणं तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि भारत ॥ २३
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे । राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २४
बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव । अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यौ[2] यज्ञसेनो महामनाः ।
विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डवार्थे[3] पराक्रमी ॥ २५
तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः । नानाचित्रधरा राजन्रथेष्वासन्महाध्वजाः ॥ २६
समुत्सार्य ततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नो महारथः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् ॥ २७
त्वदीयानां परेषां च रथेषु विपुलान्ध्वजान् । अभिभूयार्जुनस्यैको रथे तस्थौ महाकपिः ॥ २८
पदातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नासिशक्त्यृष्टिपाणयः । अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ २९
वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः । शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३०
क्षरन्त इव जीमूता महार्हाः पद्मगन्धिनः । राजानमन्वयुः पश्चाज्जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ३१
भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिघोपमाम् । प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३२
तमर्कमिवदुष्प्रेक्ष्यं तपन्तमिव वाहिनीम् । न शेकुः सर्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुमान्तिके ॥ ३३
वज्रो नामैष स व्यूहो निर्भयः सर्वतोमुखः । चापविद्युद्ध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३४
यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् । अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ३५
संध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति । प्रावात्सपृषतो वायुर्निरभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ ३६
विष्वग्वाताश्च विवबुर्नीचैः शर्करकर्षिणः । रजश्चोद्धूयत[11] महत्तम आच्छादयज्जगत् ॥ ३७
पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ । उद्यन्तं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ३८
अथ[12] संनह्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ । निष्प्रभोऽभ्युदयौ सूर्यः सघोषं भूश्चचाल च ॥ ३९
व्यशीर्यत सनादा च भूस्तदा भरतर्षभ । निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ॥ ४०

---

१ M. केकया. २ C. °ल्यो । ३ C. °वार्थे । ४ C. °ह । ५ C. °तो ग° । ६ C. °ह्वा प्र° । ७ C. °चलन्त इव पर्वताः । ८ M. प्रववौ पृष्ठतो । ९ C. °ष्ठ° । १० C. °वा° । ११ C. °मानं तु तमसाच्छा° । १२ C. सजीय° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किंचन । ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्वना ॥ ४१
किङ्किणीजालबद्धानां काञ्चनस्रग्वराम्बरैः । महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ॥ ४२
सर्वं झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव । एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ॥ ४३
व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् । ग्रसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पाण्डवसैन्यव्यूहे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सूर्योदये संजय के नु पूर्वं युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् ।
मामका वा भीष्मनेत्राः समीपे पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १
केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदाश्चाभषन्त ।
केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वं मे त्वं ब्रूहि मेवं यथावत् ॥ २

संजय उवाच—

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।
उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ॥ ३
उभे सेने बृहत्यौ भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये ।
तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे तथैवोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ॥ ४
पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः ।
दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५
चक्रे वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां धार्तराष्ट्राञ्छ्वापदा व्याहरन्त ।
गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रान्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६
दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं सुवर्णकक्षं जालवन्तं प्रभिन्नम् ।
समास्थितो मध्यगतः कुरूणां संस्तूयमानो बन्दिभिर्मागधैश्च ॥ ७
चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं सौवर्णस्रग्भ्राजति चोत्तमाङ्गे ।
तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः सार्धं गान्धारैर्याति गान्धारराजः ॥ ८
भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सखड्गः ।
श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशैः ॥ ९
तस्य सैन्ये धार्तराष्ट्राश्च सर्वे बाह्लीकानामेकदेशः शलश्च ।
ये चाम्बष्ठाः क्षत्रिया ये च सिन्धोस्तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १०

---

१ C. मज्जा नो यो° । २ C. तु । ३ M. ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं य° । ४ C. तत्त्वं । ५ C. °ध्य° । ६ M. ह्रीतो । ७ C. °न्ति । ८ C. °ते । ९ C. °शः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा द्रोणो धनुष्पाणिरदीनसत्त्वः ।
आ[1]स्ते गुरुः [2]प्रायशः सर्वराज्ञां पश्चा[3]च्च भूमीन्द्र इवाभियाति ॥ ११
वार्द्धक्षत्रिः सर्वसै[4]न्यस्य मध्ये भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च ।
शाल्वा मत्स्याः के[5]कयाश्चेति सर्वे गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ १२
शारद्वतश्चोत्तरधूर्महा[6]त्मा महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
शकैः किरातैर्यवनैः पह्लवैश्च सार्धं चमूमुत्तरतोऽभियाति ॥ १३
[7]महारथैर्वृष्णिभोजैः सुगुप्तं सुराष्ट्रकै[8]र्विहितैरात्तशस्त्रैः ।
बृ[9]हद्बलं कृतवर्माभिगुप्तं बलं त्वदीयं दक्षिणेनाभियाति ॥ १४
संशप्तकानामयुतं रथानां मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः प्रयातारस्ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ १५
साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत । नागेनागे रथशतं शतमश्वा रथे रथे ॥ १६
अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के [10]शतं चर्मिणः । एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १७
संव्यूह्य मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् । दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः ॥ १८
महारथौघविपुलः समुद्र इव घोषवान् । भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि ॥ १९
अनन्तरूपा ध्वजिनी नरेन्द्र भीमा त्वदीया न तु पाण्डवानाम् ।
तां चैव मन्ये बृहतीं दुष्प्र[11]धर्षा य[12]स्यां नेता केशवश्चार्जुनश्च ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

संजय उवाच—

बृहतीं धार्तराष्ट्रस्य सेनां दृष्ट्वा समुद्यताम् । विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः । अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विवर्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
धनञ्जय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे । धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३
अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्षिणा । कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरिवर्चसा ॥ ४
ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्षण । कथमस्मान्महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ॥ ५
अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा । विषण्णमिव संप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६
प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्छूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि । जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ॥ ७
तत्र ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८
[13]एनमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् । पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ९
न तथा बलवीर्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः । यथा सत्यानृशंस्याभ्यां [14]धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १०
[15]ज्ञात्वा धर्ममधर्मं च लोभं [16]चोत्तममास्थिताः । युद्ध्यध्वमनहङ्कारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११

---

१ M. °तो । २ M. प्रथितः । ३ M. °चमूमिन्द्र । ४ M. सा° । ५ C. कै० । ६ C. नैश्च सार्धं तदा च° । ७ C. omits महारथै........दक्षिणेनाभियाति (v. 14). । ८ M. °दि° । ९ C. सस° । १० C. दश । ११ C. °धृष्यां । १२ C. °स्य नेता । १३ C. एवमे° । १४ C. धर्मेणैकेन चानघ । १५ M. त्यक्त्वाधर्मं तथा सर्वं धर्मं चोत्तम° । १६ C. °चोद्यम° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः। यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः॥१२
गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽभ्येति माधवम्। तद्यथा विजयश्चास्य सन्नतिश्चापरो[1] गुणः॥ १३
अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः। पुरुषः सनातनमयो[2] यतः कृष्णस्ततो जयः॥ १४
पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा विकुण्ठोऽकुण्ठसायकः। सुरासुरानवस्फूर्जन्[3]नब्रवीत्के जयन्त्विति॥ १५
कथं[4] कृष्ण जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम्। तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः॥१६
तस्य ते न व्यथां काञ्चिदिह पश्यामि भारत। यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्त्रिदिवेश्वरः॥१७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

संजय उवाच—

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनोदयत्[5]। प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ॥ १
यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः। स्वर्गं परममिच्छन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः॥ २
मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना। धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रे भीमसेनेन पालितः॥ ३
अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम्। श्रीमता सात्त्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता॥ ४

महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम्।
युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयोक्त्रं[6] समास्थितो नागपुरस्य[7] मध्ये॥ ५
समुच्छ्रितं दन्तशलाकमस्य सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति।
प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्त[8] महर्षयः संस्तुतिभिर्महेन्द्रम्[9]॥ ६
पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो[10] ब्रह्मर्षिसिद्धाः श्रुतवन्त[11] एनम्।
जप्यैश्च मन्त्रैश्च महौषधीभिः समन्ततः स्वस्त्ययनं ब्रुवन्तः॥ ७
ततः स वस्त्राणि तथैव गाश्च फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान्।
कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा कुर्वन्ययौ शक्र इवामरेशः॥ ८
सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः।
रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः॥ ९
तमास्थितः केशवसंगृहीतं[12] कपिध्वजो गाण्डिवबाणपाणिः।
धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भविता कदाचित्॥ १०
उद्वर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेनामतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम्।
अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नराश्च[13]नागान्युधि भस्म कुर्यात्॥ ११
स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता।
तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम्॥ १२

---

१ C. °परे गुणाः. २ C. °तमो य°। ३ C. °राणां विस्फूर्ज°। ४ C. M. अनु कृष्ण ज°। ५ M. °चोद°। ६ C. °युक्तं। ७ C. °कुलस्य; M. °बलस्य। ८ C. °रन्ति। ९ C. °हीन्द्रम्। १० C. वदन्ति। ११ C. स्तुत°। १२ C. M. °गृही°। १३ C. °रांश्च।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं संविव्यथुः पङ्कगता यथा द्विपाः ।
वृकोदरं वारणराजदर्पं योधास्त्वदीया भयविग्नसत्त्वाः ॥ १३
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् । अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४

वासुदेव उवाच—

य एष रोषात्प्रतपन्बलस्थो यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिशतं वाजिमेधाः ॥ १५
एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिमन्तम् ।
एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

संजय उवाच—

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् । अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः । पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ॥ २

संजय उवाच—

एवमुक्तोऽर्जुनः सङ्ख्ये वासुदेवेन धीमता । अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः ॥ ३

अर्जुन उवाच—

नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि । कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ॥ ४
भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते । चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि॥ ५
कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये । शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ॥ ६
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि । गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥ ७
महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकि पीतवासिनि । अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ॥ ८
उमे शाकम्भरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि । हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधूम्राक्षि नमोऽस्तु ते॥ ९
वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि । जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये ॥ १०
त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् । स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि॥ ११
स्वाहाकारः स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती । सावित्री वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते॥ १२
स्तुतासि त्वं महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना । जयो भवतु मे नित्यं त्वत्प्रसादाद्रणाजिरे ॥ १३
कान्तारभयदुर्गेषु भक्तानां चालयेषु च । नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ॥ १४
त्वं जम्भनी मोहिनी च माया ह्रीः श्रीस्तथैव च । सन्ध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा
तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्धिनी । भूतिर्भूतिमतां सङ्ख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः॥ १५

---

१ C. भग्न । २ C. श्रेष्ठ । ३ C. इवाधकर्ष । ४ C. धूम्राक्षि च । ५ C. पालनेषु च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला । अन्तरिक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता ॥ १७

देव्युवाच—

स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रूञ्जेष्यसि पाण्डव । नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ॥ १८
अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृतः स्वयम् । इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ॥ १९
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मनः । आरुरोह ततः पार्थो रथं परमसंमतम् ॥ २०
कृष्णार्जुनावेकरथौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः । य इदं पठते स्तोत्रं कल्य उत्थाय मानवः ॥ २१
यक्षरक्षःपिशाचेभ्यो न भयं विद्यते सदा । न चापि रिपवस्तेभ्यः सर्पाद्या ये च दंष्ट्रिणः ॥ २२
न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि । विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्यति बन्धनात् ॥ २३
दुर्गं तरति चावश्यं तथा चोरैर्विमुच्यते । संग्रामे विजयेन्नित्यं[1] लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलाम्[2] ॥ २४
आरोग्यबलसंपन्नो जीवेद्वर्षशतं तथा[3] । एतद्दृष्टं प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमतः ॥ २५
मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी । तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मन्युवशानुगाः ॥ २६
प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिताः[4] । द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानघः[5] ।
अवारयंस्तव सुतं न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २७
यत्र धर्मो द्युतिः कान्तिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा मतिः । यतो धर्मस्ततः[6] कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गास्तोत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय । उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः ॥ १
के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने[7] । मामकाः पाण्डवेया[8] वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २
कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः । वाचः[9] प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ ३

संजय उवाच—

उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे तदा । स्रजः समाः सुगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ ४
संहतानामनीकानां[10][11] व्यूढानां भरतर्षभ । संसर्गात्समुदीर्णानां विमर्दः सुमहाभूनत् ॥ ५
वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः । शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरम् ॥ ६
उभयोः सेनयो राजन्महान्व्यतिकरोऽभवत्[12] । अन्योन्यं वीक्ष्यमाणानां योधानां भरतर्षभ ।
कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ ७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रसंजयसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

---

१ C. विजयो नित्यं । २ C. °लम् । ३ C. °दा । ४ M. कु° । ५ C. °था नरः । ६ C. °कम्पनम् । ७ C. °याश्च । ८ M. °न्धो मा° । ९ M. °युः प्रदक्षिणश्चैव । १० C. °ति । ११ C. °नि । १२ C. °हाव्यति° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् । आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥

---

1. So read C, M, also instead of the *current* reading सौमदत्तिस्तथैव च. | २. C, तु |
३. C, °भ्यनुनादयन् |

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते । न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे॥३१
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ३२
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च । त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः।मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः[1] सम्बन्धिनस्तथा ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ३५
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान्[2] । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम[3] ॥ ४४
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६

संजय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥[4]

---

१ C. श्यालाः । २ C. M. °ष्ट्रान्स्वबान्धवान् । ३ C. °नुशुश्रुमः । ४ With this Adhyâya begins the Bhagavadgîtâ, which the colophons of the chapters indicate by some such addition as इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४
गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप[1] । न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १०

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते १९
न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१

---

1 C, परन्तपः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥ २३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः॥२४
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते। तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्। तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि॥२६
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते॥ ३१
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि३३
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्। संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते३४
भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्३६
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् । तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८
एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि३९
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्४५
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्५१
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ५४

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१
ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ६६
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ७१
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥[2]

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणेव[3] वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २

---

१ C. °श्च । २ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ३ C. व्यामिश्रेणैव ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ३
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते। न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्। इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन। कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः। शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा सं होवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः। यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्। तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन। न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर। असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन। नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः। मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्। संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत। कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्। जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः। गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु। तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३०
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः। श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्। सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

---

१ Instead of पुरोवाच *C. M.* and *current*. २ M. गुणाऽगुणेषु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७
धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥[1]

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते १४

---

१. इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥१६
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः॥१७
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः॥२०
निराशीर्यताचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा परे । प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम॥३१
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे। कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥ ३९
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥४०
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् । आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥[1]

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

---

१ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे यज्ञविभागयोगो (C॰ ज्ञानयोगो) नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते॥३
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्॥४
यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥७
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्॥८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥१०
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते॥१२
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥१९
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः॥२०
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः॥ २२
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः॥२३
योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ॥२७
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे एकोनात्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥[3]

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः १
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३

---

१ C. °मुक्तानां । २ C. युक्त । ३ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे संन्यासयोगो (C. कर्मसंन्यासयोगो) नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासनेयुञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः १४
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन॥ १६
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः १९
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते२२
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा॥२३
सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्॥२५
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति३०
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२

अर्जुन उवाच--

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः॥३६

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति॥३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी[1] संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥[2]

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥ १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मेऽभिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु॥ ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्। बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११
ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३

---

१ C. M. and *current* योगी । २ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अध्यात्मयोगो (C, आत्मसंयमयोगो) नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ॥ १६
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥१७
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्१८
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥२१
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि २३
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्२५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्॥२९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः॥३०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥[3]

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः॥ २

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म[1] परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ५
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम्[2] ॥ ७
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८
कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९

---

१ C. परमं ब्रह्म । २ C. M. °स्यसंशयः । ३ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो (C. विज्ञानयोगो) नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९
परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २२
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥[1]

श्रीभगवानुवाच--

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ७

---

१ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे (M. तारकब्रह्मयोगो नाम and अक्षरब्रह्म°; C. महापुरुषयोगो नाम) अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥१२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्१३

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्२२

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥२४

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः।भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥ २७

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः। ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः३०

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति। कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्३३

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥[1]

---

१ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः॥ ७
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११

अर्जुन उवाच —

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावनभूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया १७
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८

श्रीभगवानुवाच —

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः। प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे॥ १९
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् २३
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥ २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् २९
प्रह्लादश्चास्मि[1] दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ३०

---

1 C. M. प्रह्राद ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी॥ ३१
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५
द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम्॥३६
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया[1] भूतं चराचरम् ॥ ३९
नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१
अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥[2]

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४

---

१ C. यस्मान्मया. २ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८
अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०
अमी हि त्वांऽसुरसंघा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०

---

१ C, विश्वरूपम् । २ C, रूपमिदं तवोग्रं । ३ C, त्वां सुरसङ्घा, M, त्वा सुर॰ । ४ M, त्वा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१

श्रीभगवानुवाच--

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्ध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४

संजय उवाच--

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५

अर्जुन उवाच--

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२
पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४

---

१ M. यच्चापहासा° । २ C. °प्रभावः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७
न वेद यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५०

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥[1]

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४

---

१ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥ ६
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यासि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः॥ ८
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ९
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः॥ १४
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः१७
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः १८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥
ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥[1]

अर्जुन उवाच—

[प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव]॥ १

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ३
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥ ७
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९

---

१ B. C. M. read this *S'loka* but it is not current. १ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे (C. M. भक्तियोगो नाम) द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२
सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥१६
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् १७
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८
प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥२१
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥ २४
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८
प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥ ३३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥[१]

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २

---

१ C. omits this s'loka but it is *current*. २ C. तु. १ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो (C. क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो) नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् । संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् । तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था[1] अधो गच्छन्ति तामसाः
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति॥१९
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तन्त इत्येव[2] योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते॥ २५
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ २६
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥[3]

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १

---

१ C. °वृत्तिस्था । २ C. इत्येवं । ३ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्[1]गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९
उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः १०
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ११
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥३९॥[2]

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५

---

१ C. सुखदुःखसङ्गैः । २ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते॥७
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १०
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्॥१७
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्२०
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् २३
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि२४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥[1]

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु२
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३
यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥४
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९

---

१ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ २ C. तपोधनाः ।

१३

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११
अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥ १५
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २०
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥ २५
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥[2]

अर्जुन उवाच--

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥ २
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥ ८

---

१ C. °नुपकारिणि । २ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः९
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्१२
पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्१३
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते॥१७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८
ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्२१
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः२७
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते२८
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी३३
यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥३४
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी॥३५
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः४०
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१

---

१ C. कुरुते । २ C. ॰मानि ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म[1] स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति॥४९
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे।समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च। शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्५५
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति॥५९
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा। कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्॥६०
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे६५
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि६९
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव॥७३

---

1 M. वैश्यं कर्म ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् । योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ ७७
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४२॥[1]

समाप्तमिदं भगवद्गीतापर्व ।

अथ भीष्मवधपर्व ।

[2]वैशम्पायन उवाच—

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता १
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः । सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः ॥ २
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ३
षट् शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः । अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टिं तु संजयः ॥४
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते । भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।
सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ॥ ५

संजय उवाच —

ततो धनंजयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम् । पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ ६
पाण्डवाः [3]सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः । [4]दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ ७
[5]ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त [6]ततः शब्दो महानभूत् ॥ ८
[7]तथा देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च [8]जनाधिप । सिद्धचारणसङ्घाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ९
ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् । समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥[9] १०
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय [10]समवस्थिते । ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः [11]प्रचलिते नृप ॥ ११

---

१ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ २ C. omits this speech of वैशम्पायन about which नीलकण्ठ remarks गीता सुगीता कर्तव्या इत्यादयः सार्धाः पञ्च श्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते । ३ C. सृञ्जयाश्चैव । ४ C. दध्मुः समुदिताः । ५ C. तथा । ६ C. स शब्दस्तुमुलोऽभवत् । ७ C. अथ देवाः । ८ C. जनेश्वर । ९ M. adds ते सेने स्तिमिते सज्जे वीक्षमाणे परस्परम् । गङ्गायमुनयोर्वेगो यथैवैत्य परस्परम्॥ एवं प्रवृत्ते ते सेने निःशब्दे जनसंसदि । चित्रे पट इवालेख्ये दर्शनीयतरे शुभे ॥ १० C. समुद्यमे । ११ M. प्रज्वलिते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् । अवरुह्य [1]रथात्क्षिप्रं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः १२
पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः । वाग्यतः प्रययौ [2]येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ १३
तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः । अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः [3]सहितोऽन्वयात् ॥ १४
वासुदेवश्च [4]भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम [5]तम् । [6]तथा मुख्याश्च राजानस्तच्चित्ता जग्मुरुत्सुकाः ॥ १५

अर्जुन उवाच—

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै । पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् १६

भीमसेन उवाच—

क गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः । दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातॄनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १७

नकुल उवाच—

एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत । [7]भीमे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क नु[8] ॥ १८

सहदेव उवाच—

अस्मिन्रणसमूहे वै वर्तमाने महाभये । उत्सृज्य क नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १९

संजय उवाच—

एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरु[9]नन्दनः । नोवाच वाग्यतः किंचिद्[10]गच्छत्येव युधिष्ठिरः २०
तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः । अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ २१
एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च । अनुमान्य गुरून्सर्वान्योत्स्यते [11]पार्थिवोऽरिभिः २२
श्रूयते हि पुराकल्पे [12]गुरूननुमान्य यः । [13]युध्यते स भवेद्व्यक्तमपध्यातो महत्तरैः ॥ २३
अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः । ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ २४
एवं ब्रुवति [14]कृष्णेऽत्र धार्तराष्ट्रचमूं प्रति । हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् ॥ २५
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं [15]दूराद्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः । मिथः संकथयांचक्रुरेषो हि कुलपांसनः ॥ २६
व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्ति[16]कम् । युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः २७
धनंजये कथं नाथे [17]पाण्डवे च वृकोदरे । नकुले सहदेवे च [18]भीतिरभ्येति पाण्डवम् ॥ २८
न नूनं क्षत्रियकुले [19]जातः संप्रथिते भुवि । यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ २९
ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् । हृष्टाः सुमनसो भूत्वा [20]चैलानि [21]दुधुवुश्च ह ३०
[22]व्यनिन्दंश्च तथा सर्वे योधास्तव विशां पते । युधिष्ठिरं ससोदर्यं सहितं केशवेन हि[23] ॥ ३१
ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् । निःशब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशां पते ॥ ३२

---

१ C. रथात्तूर्णं । २ M. धीरः । ३ C. सहितोऽभ्यगात् । ४ C. तं राजन् । ५ C. ह । ६ C. यथामुख्याश्च राजनस्तमन्वाजग्मु° । ७ C. भीमं दु°; M. भीमे । ८ C. योद्धव्ये । ९ °नन्दन । १० द्रक्ष्यत्येव । ११ C. सह शत्रुभिः । १२ C. गुरुवृद्धान्स्वबान्धवान् । १३ C. omits this half. १४ C. कृष्णे तु धा° । १५ C. वीरा धार्त° । १६ C. °कात् । १७ C. पाण्डुपुत्रे वृ° । १८ C. भीतोऽभ्येति च पाण्डवः । १९ C. जातोऽयं प्रथितो भुवि । २० M. चे° । २१ C. °वुः पृथक । २२ C. व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र । २३ C. तु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ ३३
विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् । उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ ३४
सोऽवगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् । भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३५
तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः । भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ३६

युधिष्ठिर उवाच—

आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह । अनुजानीहि मां तात[1] आशिषश्च प्रयोजय ॥ ३७

भीष्म उवाच—

यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते । शपेयं त्वां महाराज परा[2]भावाय भारत ॥ ३८
[3]प्रीतोऽहं पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव । यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३९
व्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि । एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ४०
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ४१
अतस्त्वां क्लीबवद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन । [4]भृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य[5] युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच—

मन्त्रयस्व महाबाहो[6] हितैषी मम नित्यशः । युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ४३

भीष्म उवाच—

राजन्किमत्र सौ[7]ह्यं ते करोमि कुरुनन्दन । कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच—[8]

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् । एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ४५

भीष्म उवाच—

[9]नैनं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे । विजयेत पुमान्कश्चित्[10]साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ४६

युधिष्ठिर उवाच—

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते । वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४७

भीष्म उवाच—

न स्म तं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् । न तावन्मृत्युका[11]लोऽपि पुनरागमनं कुरु ॥ ४८

संजय उवाच—

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्द[12]ने । शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४९

---

१ C. तत्र आशिषश्चैव यो° । २ M. °री° । ३ C. प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयं प्राप्नुहि । ४ C. बद्धो° । ५ C. °व्यैर्यु° । ६ C. °प्राज्ञ हितार्थी म° । ७ C. स° । ८ C. adds तस्मात्पृच्छाम्यहं तात पितामह नमोऽस्तु ते । ९ C. न तं प° । १० C. °दपि साक्षात् श° । ११ C. कालो मे पु° । १२ C. °नः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रायात्[1]पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति । पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ५०
स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चा[2]भिप्रदक्षिणम् । उवाच रा[3]जा दुर्धर्षमात्म[4]निःश्रेयसं वचः ॥ ५१
आमन्त्रये त्वां भ[5]गवन्योत्स्ये विगतकल्मषः । कथं जये रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ५२

द्रोण उवाच—

यदि मां नाभि[6]गच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः । शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥५३
तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ । अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ५४
करवाणि च ते कामं ब्रूहि य[7]त्त्वमभिकाङ्क्षितम् । एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि॥५५
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् [8]। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः५६
ब्रवीम्येतत्क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यात्किमिच्छासि । यो[9]त्स्येऽहं कौरवस्यार्थे त[10]वाशास्यो जयो म[11]या ५७

युधिष्ठिर उवाच—

जयमाशास्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्धितम् । युद्ध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥५८

द्रोण उवाच—

ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव । अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रू[12]न्विमोक्ष्यसे ॥ ५९
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः । युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते६०

युधिष्ठिर उवाच—

पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु य[13]न्मेऽभिकाङ्क्षितम् । कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम्॥६१

द्रोण उवाच—

न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युद्ध्याम्यहं रणे । ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ॥ ६२

युधिष्ठिर उवाच—

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः । आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते॥६३

द्रोण उवाच—

न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्या[14]द्रथे स्थितम् । युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणम्॥६४
ऋते प्रायगतं राजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनम् । हन्यान्मां युधि यो[15]धानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६५
[16]शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा तु[17] महदप्रियम् । श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥६६

संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः । अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६७
सोऽभिवाद्य कृपं रा[18]जा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । उवाच [19]दुर्मर्षतमं वाक्यं वाक्यविदां वरः६८

---

१ C. °गा° । २ C. चैव प्र° । ३ C. वाचा । ४ C. °चार्यं श्रेयसे व° । ५ C. दुर्धर्ष यो° । ६ C. °धि° । ७ C. यत्ते विवक्षितम् । ८ C. अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूयां यु° । ९ C. योत्स्यामि कौ° । १० C. °व शा° । ११ C. मम । १२ C. M. °न्विजेष्यसि । १३ C. मे यद्विवक्षितम् । १४ C. °द्रणे । १५ C. यो वीरः स° । १६ C. अ° । १७ C. सु° । १८ C. °जन् । १९ C. दुर्धर्षतरं वाक्यं वाक्यविशारदः; M. दुर्धर्ष° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अनुमान[1]ये त्वां योत्स्येऽहं गुरो विगतकल्मषः। जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६९

कृप उवाच—

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः। शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥७०
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ७१
तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः। अ[2]तस्त्वां क्लीबवद्ब्रूयां युद्धादन्यत्किमिच्छसि॥७२

युधिष्ठिर उवाच—

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः। इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ७३

संजय उवाच—

तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम्। अवध्योऽहं मही[3]पाल युद्ध्यस्व जयमाप्नुहि ७४
प्रीतस्तेऽभिगमेनाहं जयं तव नराधिप। आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७५
एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वि[4]शां पते। अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥७६
स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्। उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥७७
अनुमानये त्वां दुर्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मषः। जयेयं नु[5] परान्राजन्ननुज्ञातस्त्वया रिपून् ७८

शल्य उवाच—

यदि मां ना[6]धिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः। शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७९
तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते। अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि८०
ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते। एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ८१
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ८२
करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम्। ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि८३

युधिष्ठिर उवाच—

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम्। कामं युद्ध्य परस्यार्थे वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ८४

शल्य उवाच—

किमत्र ब्रूहि सा[9]ह्यं ते करोमि नृपसत्तम। कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब[10]द्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः॥८५

युधिष्ठिर उवाच—

स एव मे वरः शल्य उद्योगे यस्त्वया कृतः। सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८६

शल्य उवाच—

संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र य[12]थेप्सितम्। गच्छ युध्यस्व वि[13]श्रब्धः प्रतिजाने वचस्तव८७

---

१ C. °नयित्वा यो° । २ C. ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां यु° । ३ C. महाराज यु° । ४ C. वचस्तदा । ५ C. च । ६ C. नाभि° । ७ M. ब्रूहि चैव परं वी° C. ब्रूहि वै वचनं वी° । ८ C. वचो राजन्व° । ९ C. °स° । १० C. वृतोऽस्म्य° । ११ C. युधिष्ठिर । १२ C. यथेप्सितं गच्छ युद्ध्य प्रतिजाने जयं तव । १३ M. °स° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् । निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥८८

वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै । तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः ॥ ८९

श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसे । अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ९०

हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगम् । धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ॥ ९१

कर्ण उवाच—

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव । त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ९२

संजय उवाच—

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत । युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह संगतः ॥ ९३

अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः । योऽस्मान्वृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ९४

अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् । प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ९५

अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धृतराष्ट्रजान् । युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९६

युधिष्ठिर उवाच—

एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपण्डितान् । युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ९७

वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् । त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ९८

भजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते । न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ९९

संजय उवाच—

ततो युयुत्सुः कौरव्यान्परित्यज्य सुतांस्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् १००

ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहानुजः । जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् १०१

प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे स्वरथान्पुरुषर्षभाः । ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ १०२

अवादयन्दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान् । सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ १०३

रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः । धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृषिरे तदा ॥ १०४

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् । दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् १०५

सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् । दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः १०६

साधु साध्विति सर्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः । वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षणाः १०७

म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तथा । वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०८

ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्च सहस्रशः । शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मादिसंमानने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

---

१ C. °श्च । २ C. ह । ३ C. °त्स्यसि । ४ C. omits संजय उवाच । ५ C. स न्य° । ६ C. स° । ७ C. धार्तरा° । ८ C. °दर्थे । ९ C. °राष्ट्रो ह्यमर्षणः । १० C. सुसंहृष्टो महाभुजः ११ C. °न्दुभीश्च । १२ C. °लान् । १३ C. °दा । १४ C. तं पाण्डपु° । १५ C. °हाभेरीं शतशश्चैव पुष्फलान्

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च । के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवा नु किम् ॥ १

संजय उवाच—

[2]भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुःशासनस्तव । भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ २
तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः । भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः । भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिःस्वनाः ॥ ४
उभयोः सेन[3]योर्ह्यासंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् । वयं तान्प्रतिनर्दन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६
नरेन्द्र नागाश्व[4]रथाकुलानामभ्यागतानामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातो[5]द्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ७
तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे । भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृषो यथा ॥ ८
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च बृंहितम् । सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९
हयानां [6]हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः । सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमस्य[7] नदतः स्वनः ॥ १०
[8]तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः । जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः । [9]शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ११
दर्शयन्घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् । विभीषयंस्तव सुतान्भीमसेनः समभ्ययात् ॥ १३
तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् । छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १४
दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो [10]दुःशलः शलः । दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो [11]नृपः ॥ १५
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः । पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् १६
महाचापानि धुन्वन्तो [12]मेघा इव सविद्युतः । आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् १७
अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८
धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः । वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९
तस्मिन्प्रथमसंग्रामे भीमज्यातलनिः[13]स्वने । तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ २०
लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ । निमित्तवेधिनां [14]चैव शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१
नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा । विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् २२
सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत । ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३
ततस्ते जातसंरम्भाःपरस्परकृतागसः । अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४
कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले । शुशुभाते रणेऽतीव पटे [15]चित्रार्पिते इव ॥ २५

---

१ C. °स्तथा । २ C. भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पु° । ३ C. °नयो राजंस्ततस्ते स्म स° । ४ C. °श्वसमाकुलानामत्यायताना° । ५ C. °द्ध° । ६ C. °हे्° । ७ C. °सेनस्य निस्वनः । ८ C. तच्छ्रुत्वा । ९ C. भीषयंस्ते सुतांस्तत्र तत एतान् समभ्ययात् । १० C. दुःसहस्तथा, M. दुःसहः शलः । ११ C. नृप । १२ C. जलदा इव विद्युतः । १३ C. °स्वनैः । १४ C. राजन् च° । १५ C. चित्रगते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः । सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६
युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः । विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ २७
उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः । अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसा वृतः २८
प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्तिनामपि । नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समदृश्यत ॥ २९
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये । अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि युद्धारम्भे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

संजय उवाच—

पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशां पते । प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १
कुरूणां सृञ्जयानां च जिगीषूणां परस्परम् । सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् ॥ २
आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह । जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ३
तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ । पत्तीनां पादशब्दश्च वाजिनां च महास्वनः ॥ ४
तोत्राङ्कुशनिपातश्च आयुधानां च निःस्वनः । घण्टाशब्दश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ५
तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे । बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६
ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७
अथ शान्तनवो राजन्नभ्यधावद्धनंजयम् । प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८
अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् । अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ९
तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकम्पयद्बली ॥ १०
तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि । सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ११
तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ॥ १२
आनर्च्छतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् । तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ॥ १३
वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ । अभिमन्युर्महेष्वासं बृहद्बलमयोधयत् ॥ १४
ततः कोसलराजासावभिमन्योर्विशां पते । ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् १५
सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ । बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ १६
अथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्दन । ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिम् १७

---

१ C. reads अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसा वृतः, the second half of verse 28, here. २ C. adds तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ॥ सिंहनादरवोन्मिश्रः शङ्खभेरीसमाकुलः । स घोषवाञ्छरग्राहधनुर्नागोऽसिकच्छपः ॥ व्यावल्गितपुरोवात आसीत्क्षुब्धाब्धिवत्स्वनः । ३ C. सहसैन्याः । ४ C. सुस° । ५ See १ C. ६ C. °वर्ततामपि । ७ न तु स्वेषां परेषां च । ८ C. °तिव्यरोचत । ९ सङ्ग्रामे विजिगीषताम् । १० C. नराणां । ११ C. °हतश्चैव ज्याशब्दो । १२ C. °न्समुदितः शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः । १३ C. °मास्थाय । १४ C. स्वयं । १५ C. सुतुमुलं युद्धं सुमहल्लोम° । १६ C. सनिर्घोषौ । १७ C. °ष्वासो । १८ C. कोशलको राजा सौभद्रस्य वि° । १९ C. °चाभ्यपातयत्; M. चभ्यपा° । २० C. तथा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अन्योन्यं च शरैः क्रुद्धौ ततक्षाते परस्परम् । मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथम् ॥ १८
भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् । तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ॥ १९
अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे । तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ २०
विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत । दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महाबलम् ॥ २१
अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः । तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ॥ २२
चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत । अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥ २३
पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे । तुरङ्गांश्चिच्छिदे बाणैर्ध्वजं चैवाभ्यपातयत् ॥ २४
दुर्मुखः सहदेवं च प्रत्युद्याय महाबलम् । विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २५
सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महारणे । शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २६
तावन्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ । त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २७
युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् । तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष २८
तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २९
ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्वभिः । छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३०
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत[11] भारत । तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ॥ ३१
[12]त्रिधा चिच्छेद समरे पाञ्चाल्यस्य तु कार्मुकम् । शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ॥ ३२
प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत । अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ॥ ३३
द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे । तावन्योन्यं सुसंक्रुद्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३४
सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि । प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३५
तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम् । सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३६
तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते । दृप्तयोः समरे पूर्वं वृत्रवासवयोरिव[13] ॥ ३७
बाह्लीकं तु रणे क्रुद्धं[14] क्रुद्धरूपो[15] विशां पते । अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३८
बाह्लीकस्तु[16] रणे राजन्धृष्टकेतुममर्षणः । शरैर्बहुभिरानर्च्छत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३९
चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः । विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ४०
तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च पुनः[17] पुनः । समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ॥ ४१
राक्षसं रौद्रकर्माणं[18] क्रूरकर्मा घटोत्कचः । अलम्बुषं[19] प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ४२
घटोत्कचस्ततः[20] क्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् । नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४३
अलम्बुषस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम् । बहुधा दारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४४
व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ । [21]यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ४५
शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्ययौ बली । अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः[22] शिखण्डिनमुपस्थितम् ॥ ४६

---

१ C. °शरैस्तीक्ष्णैस्ततक्षतुररिन्दमौ । २ C. °रथौ । ३ C. °रथम् । ४ C. °लं तु । ५ C. तुरङ्गांश्चैव चिच्छेद ध्वजं चैव न्यपातयत् । ६ C. तु । ७ C. °हवे । ८ C मद्रपति° । ९ C. पश्यतः । १० C. मादत्त । ११ C. °धावत । १२ C. धनुश्चिच्छेद समरे पाञ्चाल्यस्य महात्मनः । १३ C. देवदानवयोरिव । १४ C. क्रुद्धः । १५ C. °रूपम् । १६ C. °स्तु ततो राजन् धृष्टकेतुममर्षणम् । १७ C. मुहुर्मुहुः । १८ C. क्रूर° । १९ M. अलम्बुसं । २० C. °स्तु संक्रुद्धं । २१ C. omits this half. २२ C. क्रुद्धं शिखण्डिनमवस्थितम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा ह्यकम्पयत् । शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४७
सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च । तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे ॥ ४८
भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः । अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ४९
विराटो भगदत्तं तु शरवर्षेण भारत । अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ५०
भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् । छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ५१
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ । तं कृपः शरवर्षेणच्छादयामास भारत ॥ ५२
गौतमं कैकयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् । तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुश्छित्वा च भारत ॥ ५३
विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ । तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५४
द्रुपदस्तु ततो राजन्सैन्धवं वै जयद्रथम् । अभ्युद्ययौ हृष्टरूपो हृष्टरूपं परंतपः ॥ ५५
ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः । ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ५६
तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् । ईक्षणप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ५७
विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् । अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५८
विकर्णः सुतसोमं तु विद्धा नाकम्पयच्छरैः । सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५९
सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः । अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ६०
सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् । महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ६१
चेकितानोऽपि सरब्धः सुशर्माणं महाहवे । प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ६२
शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी । अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तः सिंह इव द्विपम् ॥ ६३
यौधिष्ठिरस्तु संक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः । व्यदारयत संग्रामे मघवानिव दानवम् ॥ ६४
शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे । व्यदारयन्महाप्राज्ञैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६५
सुदाक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् । श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे ॥ ६६
सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम् । विद्धा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ६७
श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् । शरैर्बहुभिरानर्च्छद्दारयन्निव सर्वशः ॥ ६८
इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषमरिन्दमम् । प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परंतपः ॥ ६९
आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्हत्वा महारथः । ननाद बलवन्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ७०
श्रुतायुस्तु ततः क्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् । निजघान गदाग्रेण तता युद्धमवर्तत ॥ ७१
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् । ससेनं ससुतं वीरं संससज्जतुराहवे ॥ ७२
तत्राद्भुतमपश्याम तयोर्घोरं पराक्रमम् । अयुध्येतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७३
अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् । कुन्तिभोजश्च तं तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७४
कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः । स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७५
केकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्पञ्च मारिष । ससैन्यास्ते ससैन्यांश्च योधयामासुराहवे ॥ ७६

---

१ C. व्य° । २ C. °ति । ३ C. गौतमं च सुसंक्रुद्धं । ४ C. दुरासदं । ५ C. तयोः सम° । ६ C. ईक्षितृ । ७ श्रुत° । ८ C. ववर्ष शरमर्षेण म° । ९ C. मत्तं । १० C. प्रत्यविध्यन्महाहवे । ११ C. अदा° । १२ C. °ज्ञ । १३ C. राजेन्द्र सहदेवं । १४ C. °ममर्षणम् । १५ C. बलवान् राजंस्त°; M. बलवान्नादं । १६ C. सुसंरब्धः । १७ C. समस° । १८ C. °वर्षैः । १९ C. ससैन्यान् सहसैन्यास्तु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम् । उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः[1] शरैः ॥ ७७
उत्तरश्चापि तं वीरं विव्याध निशितैः शरैः । चेदिराट् समरे राजन्नुलूकं समभिद्रवत् ॥ ७८
तथैव शरवर्षेण उलूकं समविद्धयत । उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७९
तयोर्युद्धं समभवद्धोररूपं विशां पते । दारयेतां सुसंक्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ८०
एवं द्वन्द्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् । पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुले ॥ ८१
मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् । तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किंचन ॥ ८२
गजो गजेन समरे रथिनं च रथी ययौ । अश्वोऽश्वं स[2]मभिप्रायात्पदातिश्च पदातिनम् ॥ ८३
ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत । शूराणां समरे तत्र समासाद्येतरेतरम् ॥ ८४
तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः । प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुरसमं भुवि[3] ॥ ८५
ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष । अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८६
तत्र तत्र प्रदृश्यन्ते रथवारणपत्तयः । सादिनश्च नरव्याघ्र युद्धमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

संजय उवाच—

राजञ्छतसहस्राणि तत्र[4] तत्र पदातिनाम् । निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १
न पुत्रः पितरं जज्ञे पिता वा पुत्रमौरसम् । न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयं न च मातुलः ॥ २
न मातुलं च स्वस्रीयो न सखायं सखा तथा । आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३
रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन्रथैः । अभज्यन्त युगैरेव[5] युगानि भरतर्षभ ॥ ४
रथेषाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः । संगतैः स[6]हिताः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५
न शेकुश्चलितुं केचित्सन्निपत्य रथा रथैः । प्रभिन्नास्तु महाकायाः सन्निपत्य गजा[7] गजैः ॥ ६
बहुधा दारयन्क्रुद्धा विषाणैरितरेतरम् । सतोरणपताकैश्च वारणा वरवारणैः[8] ॥ ७
अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः । दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८
अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः । अप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ९
प्रभिन्नैरपि संसक्ताः[9] केचित्तत्र महागजाः । क्रौञ्चवन्निनदं कृत्वा दुद्रुवुः[10] सर्वतो दिशम् ॥ १०
सम्यक्प्रणीता[11] नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः । ऋष्टितोमरनारा[12]चैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ११
प्रणे[13]दुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः । प्रा[14]द्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ १२
गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः । ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः[15] ॥ १३
गदाभिर्मुसलैश्चैव भिन्दिपालैः सतोमरैः । आयसैः[16] परिघैश्चैव निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४
प्रगृहीतैः सुसंरब्धा द्रवमाणास्ततस्ततः । व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५

---

१ C. नवभिः । २ C. समभिप्रेत्य प° । ३ C. युधि । ४ C. न पिता पु° । ५ C. रथैरेव । ६ C. संगताः । ७ C. महागजैः । ८ C. रणवा° । ९ C. संयुक्ताः । १० C. प्राद्रवन्त ततस्ततः । ११ C. °ताश्च तथा प्र° । १२ C. °राचैर्निरुद्धा । १३ C. विने° । १४ C. प्रधावन्तो । १५ C. परश्वथैः । १६ C. सायकैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नगशोणितैः । प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम्॥
अवाक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः । संजज्ञे तुमलः शब्दः तपतां परमर्मसु ॥ १७
गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः १८
तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् । शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९
हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः । हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः ॥ २०
तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः । आशुगा विमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः॥ २१
अश्वैरग्र्यजवैः केचिदाप्लुत्य महतो रथान् । शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२
बहूनपि हयारोहान्भल्लैः सन्नतपर्वभिः । रथी जघान संप्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ २३
नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः । पादैरेव विमृद्नन्ति मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४
पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ॥ प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः २५
साश्वारोहान्हयान्कांश्चिदुन्मथ्य वरवारणाः । सहसा चिक्षिपुस्तत्र संकुले भैरवे सति ॥ २६
साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्गजाः । रथौघानभिमृद्नन्तः सध्वजानभिचक्रमुः ॥ २७
पुंस्त्वादतिमदत्वाच्च केचित्तत्र महागजाः । साश्वारोहान्हयाञ्जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ॥ २८
अश्वारोहैश्च समरे हस्तिसादिभिरेवच । प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वभि च वारणान् ॥
आशुगा विनलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २९
नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च । निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः॥ ३०
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते । द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्मच्छदैरपि ॥ ३१
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजग्मुः परान्रणे । अभिप्लुतमाभिक्रुद्धमेकपार्श्वावदारितम् ॥ ३२
विदर्शयन्तः संपेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः । केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ३३
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः । शंकुभिर्दारिताः केचित्संभिन्नाश्च परश्वधैः॥ ३४
हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरङ्गमैः । रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ताश्च परश्वधैः ॥ ३५
व्याक्रोशन्त नरा राजंस्तत्र तत्र स्म बान्धवान् । पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सह बन्धुभिः ३६
मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे । विकीर्णान्त्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ॥ ३७
बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः । क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृषिता जीवितेप्सवः॥ ३८
तृषापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते । भूमौ निपतिताः संख्ये मृगयांचक्रिरे जलम् ॥ ३९
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत । व्यनिन्दन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ४०
अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् । नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष॥ ४१
तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र परस्परम् । आदश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वरदनच्छदम् ॥ ४२
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्ति च परस्परम् । अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्ता व्रणपीडिताः ॥ ४३

---

१ C. °ष° । २ C. °प्राश । ३ M. °त् । ४ C. स्वपादैरवमृद्नन्ति । ५ C °ष्वपि सुदारुणाः । ६ C. °प्रासैर्विमथिताः । ७ C. °न्केचित् । ८ C. परमे । ९ C. °नवमृद्नन्तः । १० C. omits this half । ११ C. °ष्वपि । १२ C. °वबद्धैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि । १३ C. M. °जघ्नुः । १४ C. पार्श्वविदारितम् । १५ C. समीयुः । १६ C. शक्तिभिर्दा° । १७ C. °छिन्ना° । १८ C. महाराज तत्र । १९ C. सुभृशं । २० C. विशां पते । २१ C. निर्दश्य । २२ C. प्रेक्षन्तोऽपि ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

निष्कूजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः । अन्ये च विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ॥४४
प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः । अशोभन्त महाराज सपुष्पा इव किंशुकाः ॥४५
संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः । वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४६
निजघान पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे । स्वस्रीयो मातुलं चापि स्वस्रीयं चापि मातुलः ॥४७
सखा सखायं च तथा संबन्धी बान्धवं तथा । एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ४८
वर्तमाने तथा तस्मिन्निर्मर्यादे भयानके । भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥ ४९
केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ । राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ।
बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ५०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

संजय उवाच--

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे । वर्तमाने तथा रौद्रे महावीरवरक्षये ॥ १
दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः । भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २
एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभः । पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ३
चेदिकाशिकरूषेषु पञ्चालेषु च भारत । भीष्मस्य बहुधा तालश्चलत्केतुरदृश्यत ॥ ४
स शिरांसि रणेऽरीणां रथांश्च सयुगध्वजान् । निचकर्त महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५
नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ । भृशमार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ६
अभिमन्युः सुसंक्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः । संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७
जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना । अभ्यवर्तत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८
स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा । भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथैः सह ॥ ९
कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिराशुगैः । विद्ध्वा नवभिरानर्च्छच्छितात्रैः प्रपितामहम् ॥ १०
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च । ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ११
दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना । जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा ॥ १२
धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्तस्वरविभूषितम् । कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३
जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः । तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि ॥ १४
लब्धलक्षतया कार्ष्णेः सर्वे भीष्ममुखा रथाः । सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनंजयम् ॥ १५
तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् । दिशः पर्यपतच्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् ॥ १६
तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः । विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ १७
ध्वजं चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः । सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः ॥ १८
तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष । विद्ध्वा नाकम्पयत्कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९

---

१ C. अहनन्नु । २ C. एवमेष क्षयो वृत्तः कुरूणां । ३ C. महाभये । ४ C. राजन्नरव॰ । ५ C. ॰भ । ६ C. रणे वीरो र॰ । ७ C. विच॰ । ८ C. केचिदार्त॰ । ९ C. मर्मसु । १० C. चिच्छेद जाम्बूनदविभूषितम् । ११ C. मार्गस्य अला॰ । १२ C. ॰च्चापि । १३ C. ॰यन् । १४ C. स तमासाद्य वेगेन । १५ C. ॰ष ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पञ्च रथान्प्रति ॥ २०
ततस्तेषां सहस्राणि[1] संवार्य शरवृष्टिभिः । ननाद बलवान्कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजञ्छरान् ॥ २१
तत्रास्य सुमहद्राजन्बाह्वोर्बलमदृश्यत । यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ २२
पराक्रान्तस्य तस्यैव[2] भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् ।
स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्छरान् ॥ २३
ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः । चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ २४
स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः[3] । सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५
तं[4] तु सौभद्रविशिखैः पातितं[5] भरतर्षभ । दृष्ट्वा[6] भीमो ननादोच्चैः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६
अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि सुबहूनि[7] च । प्रादुश्चक्रे महारौद्रे रणे तस्मिन्महाबलः ॥ २७
ततः शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः । अवाकिरदमेयात्मा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः । रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९
विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ॥ ३०
तेषां जवेनापततां भीष्मः शान्तनवो रणे । पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्च्छत्सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ ३१
पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च । ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२
जाम्बूनदमयः श्रीमान्केसरी स नरोत्तम[8] । पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३
ततो भीमस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शान्तनवं रणे । कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना । अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५
तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथे[9] । शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं शरैः[10] ॥ ३६
तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः । पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७
स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् । उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८
तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः । स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः[11] ॥ ३९
असिमादाय[12] शल्योऽपि अवप्लुत्य रथोत्तमात् । तस्य वारणराजस्य[13] चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ४०
भिन्नमर्मा शरशतैश्छिन्नहस्तः[14] सवारणः । भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१
एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो नराधिप । आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२
उत्तरं वै[15] हतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं तदा ।[16] कृतवर्मणा[17] च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ॥ ४३
श्वेतः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव । स विस्फार्य महच्चापं शक्रचापोपमं बली ॥ ४४
अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली । महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ॥ ४५
मुञ्चन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ॥ ४६
तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् । मद्रराजमभीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ ४७

१ C. महास्त्राणि निवार्य । २ C. तस्यैवं । ३ C. माणिवि° । ४ C. ध्वजं सौ° । ५ C. पतन्तं । ६ C. दृष्ट्वा भीमोऽनदद्धृष्टः । ७ C. च व° । ८ C. केतुः केसरी नरसत्तम । ९ C. रथे चापततो जवात् । १० C. रणे । ११ C. °त्प्रमुक्तांशुकतो° । १२ C. समादाय च शल्योऽसिमव° । १३ C. वारणेन्द्रस्य विक्रम्य । १४ C. °व्रातै° । १५ C. तु । १६ C. adds श्वेतः सप्त महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः धनूंषि तेषां चिच्छेद बाणैः सन्नतपर्वभिः । १७ C. omits from कृतवर्मणा च सहितं (v. 43, 2nd half) to ममर्द पृतनापतिः (v. 52) ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

बृहद्बलश्च कौसल्यो जयत्सेनश्च मागधः । तथा रुक्मरथो राजञ्छल्यपुत्रः प्रतापवान् ॥ ४८
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः । बृहत्क्षत्रस्य दायादः सैन्धवश्च जयद्रथः॥ ४९
नानावर्णविचित्राणि धनूंषि च महात्मनाम् । विस्फारितानि दृश्यन्ते तोयदेष्विव विद्युतः॥५०
ते तु बाणमयं वर्षं श्वेतमूर्धन्यपातयन् । निदाघान्तेऽनिलोद्धूता मेघा इव नगे जलम् ॥ ५१
ततः क्रुद्धो महेष्वासः सप्तभल्लैः सुतेजनैः । धनूंषि तेषामाच्छिद्य ममर्द पृतनापतिः ।
निकृत्तान्येव तानि स्म समदृश्यन्त भारत ॥ ५२
ततस्ते तु निमेषार्धात्[1]प्रत्यपद्यन्धनूंषि च । सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेत[2]स्योपर्यपातयन् ॥ ५३
ततः पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः । निचकर्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनाम् ॥५४
ते निकृत्तमहाचापा[3]स्त्वरमाणा महारथाः । [4]रथशक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान्रवान् ॥ ५५
[5]अन्वयुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति । ततस्ता ज्वलिताः [6]सप्त महेन्द्राशनिनिःस्वनाः ॥ ५६
अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित् । ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणम् ॥ ५७
प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठ [7]श्वेतो रुक्मरथं प्रति । तस्य देहे निपतितो बाणो [8]वज्रातिगो महान् ॥५८
ततो रुक्मरथो राजन्सायकेन [9]दृढाहतः । निषसाद रथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत् ॥ ५९
तं विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः । [10]अपोवाह नसंभ्रान्तः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ६०
[11]ततोऽन्यान्षट् समादाय श्वेतो हेमविभूषितान् । तेषां [12]षण्णां महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ६१
हयांश्च तेषां निर्भिद्य सारथींश्च परंतप । शरैश्चै[13]तान्समाकीर्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ६२
ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत । दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शल्यरथं प्रति ॥ ६३
ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः । [14]वृतस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छ्वेतरथं प्रति ॥ ६४
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मद्रराजममोचयत् । ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ६५
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् । सौभद्रे भीमसेने च [15]सात्यकौ च महारथे ॥ ६६
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते । एतेषु नरसिंहेषु चेदिम[16]त्स्येषु चैव ह ।
ववर्ष शरवर्षाणि [17]कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ६७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति । कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत संजय ।
भीष्मः शान्तनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १

संजय उवाच—

राजञ्छतसहस्राणि ततः क्षत्रियपुंगवाः ।

---

१ C. °त्प्रतिपद्य ध° । २ C. श्वेताश्वे प° । ३ °पाः स्फुरमाणा । ४ C. अथ श° । ५ C. मुमुचुर्भ° । ६ C. सर्वा महोल्काश° । ७ C. बाणं श्वेतरथं । ८ C. वक्त्राति° । ९ C. दृढं हतः । १० C. अपोवाहलब्धसंज्ञं । ११ C. श्वेतोऽथान्यान्समादाय वाजिनो हेमभूषितान् । १२ C. स च म° । १३ C. °ना° । १४ C. शूरैर्वृतश्च सैन्येन प्रायाच्छल्यरथं प्रति । १५ C. सात्यके । १६ C. °सैन्येषु चैव हि । १७ C. वृद्धः कुरुपितामहः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्वेतं सेनापतिं [1]शूरं पुरस्कृत्य महारथाः । राज्ञो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्रस्य भारत ॥ २
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथाः । अभ्यवर्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ३
जिघां[2]सन्तं युधां श्रेष्ठं तदासीत्तुमुलं महत् । [3]तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महावैशसमच्युत ॥ ४
तावकानां परेषां च यथा युद्धमवर्तत । तत्राकरोद्रथोपस्थाञ्छून्याञ्छान्तनवो बहून् ॥ ५
[5]तत्राद्भुतं महच्चक्रे शरैरार्छद्रथोत्तमान् । समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ॥ ६
[6]नुदन्समन्तात्समरे रविरुद्यन्यथा तमः । तेनाजौ प्रेषिता राजञ्छराः शतसहस्रशः ॥ ७
क्षत्रियान्तकराः सङ्ख्ये महावेगा महाबलाः । [7]शिरांसि पातयामासुर्वीराणां शतशो रणे ॥ ८
[8]गजान्कण्टकसन्नाहान्वज्रेणैव शिलोच्चयान् । रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त विशां पते ॥ ९
[9]एके रथं पर्यवहंस्तुरगाः सतुरङ्गमम् । [10]युवानं निहतं वीरं लम्बमानं सकार्मुकम् ॥ १०
उदीर्णाश्च हया राजन्वह[11]न्तस्तत्र तत्र ह । बद्धखड्गनिषङ्गाश्च विध्वस्ता[12]शिरसो हताः ॥ ११
शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते । परस्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः ॥ १२
उत्थाय च प्रधावन्तो द्वन्द्वयुद्धमवाप्नुवन् । पीडिताः पुनरन्योन्यं [13]लुठन्तो रणमूर्धनि ॥ १३
[14]सचापाः सनिषङ्गाश्च जातरूपपरिष्कृताः । विस्रब्धहतवीराश्च शतशः परिपीडिताः ॥ १४
तेन तेनाभ्यधावन्त विसृजन्तश्च भारत । मत्तो गजः [15]पर्यवर्तद्धयांश्च हतसादिनः ॥ १५
सरथा रथिनश्चापि विमृद्नन्तः समन्ततः । [16]स्यन्दनादपतत्कश्चिन्निहतोऽन्येन सायकैः ॥ १६
हतसारथिर[17]प्युच्चैः पपात काष्ठवद्रथः । युध्यमानस्य संग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ॥ १७
धनुःकूजितविज्ञानं तत्रासीत्[18]प्रतियुद्ध्यतः । गात्र[19]स्पर्शेन योधानां व्यज्ञास्[20]तं परिपन्थिनम् ॥ १८
युद्ध्य[21]मानं शरै राजन्सिञ्जिनीध्वजिनी[22]रवात् । अन्योन्यं [23]वीरसंशब्दो नाश्रूयत भटैः कृतः १९
शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णदारिणि । युध्यमानस्य संग्रामे कुर्वतः पौरुषं स्वकम् ॥ २०
[24]नाश्रौषं नामगोत्राणि कीर्तनं च परस्परम् । [25]भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्तानां युध्यतां मृधे ॥ २१
परस्परेषां वीराणां मनांसि समकम्पयन् । तस्मिन्नत्याकुले युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ॥ २२
[26]पिता पुत्रं च समरे नाभिजानाति कश्चन । [27]चक्रे भग्ने युगे छिन्ने एकधुर्ये हये हतः ॥ २३
आक्षिप्तः स्यन्दनाद्वीरः ससारथिरजिह्मगैः । एवं च समरे सर्वे वीराश्च विरथीकृताः ॥ २४
तेन तेन स्म दृश्यन्ते [29]धावमानाः समन्ततः । [30]गजो हतः शिरश्छिन्नं मर्म भिन्नं हयो हतः २५
अहतः कोऽपि नैवासीद्भीष्मे निघ्नति शात्रवान् । श्वेतः कुरूणामकरो[31]त्क्षयं तस्मिन्महाहवे २६

---

१ C. शूराः । २ C सन्तो । ३ C. ततोऽहं । ४ C. °मद्भुतम् । ५ C. प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरर्छंत्रथोत्तमः। ६ C. तुदन् । ७ C. पातयामास शूराणां शिरांसि श° । ८ C. राजन्कण्टकसन्नद्धा वीरा विगतमस्तकाः । ९ C. रथो रथोपर्यवर्तत्तुरगस्तु तुरङ्गमम् । १० C. स्वबलनिहितं । ११ C. °न्तश्च ततस्ततः । १२ C. °कवचा । १३ C. लुण्ठतो । १४ C. omits v. 14 and the first half of verse 15. १५ C. पर्यपतच्छतशो रथिनो हताः । १६ C. स्यन्दने न्य° । १७ C. °प्युच्चैर्निपपात महारथः । १८ C. °स्त्वप्रत्ययुध्यताम् । १९ C. °स्पर्शे च । २० C. °स्ते । २१ C. °माना । २२ C. न्यगात् । २३ C. बाणसं° । २४ C. नाश्रौषीन्नाम युद्धे तु तुमुले लोमहर्षणे । २५ C. omits this half and v. 22. २६ C. पिता स्वमौरसं पुत्रं नाभिजानीत कश्चन । २७ C. चक्रं भग्नं युगं चैव एको धुर्यो हयो हतः । २८ C. विधुरे भिन्नचक्रे च रथेऽपि विवशीकृते । २९ C. बान्धवानां परस्परम् । ३० C. यो हतः शिरसा छिन्नो मर्मभिर्निहतो हतः । ३१ C. °त्स्वयं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

राजपुत्रान्[1]रथोदारानवधीच्छतसंघशः । चिच्छेद रथिनां बाणैः शिरांसि भरतर्षभ ॥ २७
साङ्गदा बाहवश्चैव धनूंषि च समन्ततः । [3]रथेषां रथचक्राणि तूणीराणि युगानि च ॥ २८
[4]छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशां पते । हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघा[5]श्चैव भारत ॥ २९
वारणाः शतशश्चैव हताः श्वेतेन भारत । वयं श्वेतभयाद्भीता विहाय रथ[6]सत्तमम् ॥ ३०
अपयातास्तथा [7]पश्चाद्विभुं पश्याम धृष्णवः । शरपातमतिक्रम्य कुरवः कुरुनन्दन ॥ ३१
भीष्मं शान्तनवं युद्धे स्थि[8]ताः पश्याम सर्वशः।अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे ३२
एकस्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरिर्मेरुरिवाचलः । आददा[9]नं इव प्राणान्सविता शिशिरात्यये ॥ ३३
गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ [10]शरमरीचिमान् । स मुमोच महेष्वासः शरसंघाननेकशः ॥ ३४
निघ्नन्नमित्रान्समरे [11]वज्रपाणिरिवासुरान् । ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्तं महा[12]बलम् ॥ ३५
स्वयूथादिव ते यूथान्[13]मुक्तं भूमिषु दारुणम् । [14]तमेवमुपलक्ष्यैको हृष्टः पुष्टः परंतप ॥ ३६
दुर्योधनप्रिये युक्तः पाण्डवान्[15]परिशोचयन् । [16]जीवितं दुस्त्यजं त्यक्त्वा भयं च [17]सुमहाहवे ३७
पातयामास सैन्यानि पाण्डवानां विशां पते । प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव ॥ ३८
दृष्ट्वा सेनापतिं भी[18]ष्मस्त्वरितः श्वेतमभ्ययात् । स भीष्मं शरजालेन महता समवाकिरत् ३९
श्वेतं चापि तथा भीष्मः शरौघैः समवाकिरत् । तौ वृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ४०
व्याघ्राविव सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य ततस्तौ पुरुषर्षभौ ॥ ४१
भीष्मः श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ । एकाह्ना निर्दहेद्भीष्मः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ४२
शरैः परमसंक्रुद्धो यदि श्वेतो न पालयेत् । पितामहं ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतम् ॥ ४३
प्रहर्षं पाण्डवा जग्मुः पुत्रस्ते विमना[19]भवत् । ततो दुर्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः ॥ ४४
ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत संयुगे । दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विशां पतिः ॥ ४५
भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण नोदिताः । दृष्ट्वा तु पार्थिवैः सर्वैर्दुर्योधनपुरोगमैः ॥ ४६
पाण्डवानामनीकानि वध्यमानानि संयुगे । श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ४७
नाशयामास वेगेन वायुर्वृक्षानिवौजसा । द्रावयित्वा चमूं [21]राजन्वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४८
[22]आपतत्सहसा भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थितः । तौ तत्रोपगतौ राजञ्छरदीप्तौ महाबलौ ॥ ४९
अयुध्येतां महात्मानौ [23]यथोभौ वृत्रवासवौ । अन्योन्यं तु महाराज परस्परवधैषिणौ ॥ ५०
निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः । पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी ॥ ५१
तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् । [24]श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५२

---

१ C. °त्रांस्तथो° । २ C. शतसङ्घशः । ३ C. रथिनो रथचक्राश्च रथारोहा रथानि च । ४ C. क्षुद्राणि । ५ C. °घाश्चेति । ६ C. °मु° । ७ C. पश्चाद्यत्र पश्याम ते धुरम् । ८ °ता युद्धाय दंशिताः । ९ C. °नो रणे प्रा° । १० C. हेम° । ११ C. चक्र° । १२ C. °हवे । १३ C. °न्मुक्ताग्निमिव दारुणा । १४ C. तमेकमुपलभ्यैको । १५ C. °न्बहुशोषयत् । १६ C जीवं तदुत्थितं त्य° । १७ C. स म° । १८ C. °ष्मो वेगेन स समन्वयात् । १९ C. °ना ह्यभूत् । २० C. omits this half, v. 46 and first half of v. 47. । २१ C. चैव वै° । २२ C. आयातः स महाराज य° । २३ C. यथा वा । २४ C. has the following order of verses from here. आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः । तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवस्तथा ॥ स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाचलः । श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् । प्रहस्य च रणे श्वेतः सृक्कणी परिसंलिहन् ॥ धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य etc.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् । तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्[1]भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ५३
स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाचलः । वैराटिः समरे क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ॥ ५४
आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः । संप्रहस्य ततः श्वेतः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ५५
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य नवभिर्दशधा शरैः । संधाय विशिखं चैव शरं लोमप्रवाहि[2]नम् ॥ ५६
उन्ममाथ ततस्तालं ध्वजशीर्षं महात्मनः । केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ॥ ५७
हतं भीष्मममन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् । पाण्डवाश्चापि संहृष्टा दध्मुः शङ्खान्[3]मुदा युताः ५८
भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तालं महात्मनः । ततो दुर्योधनः क्रोधात्स्वमनीकम[4]नोदयत् ॥ ५९
[5]यत्ता भीष्मं परीप्सध्वं रक्षमाणाः समन्ततः । मा[6] नः प्रपश्यमानानां श्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ६०
भीष्मः शान्तनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि वः[7] । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ६१
बलेन चतुरङ्गेण गाङ्गेयमन्व[8]पालयन् । बाल्हीकः कृतवर्मा च शलः शल्यश्च भारत ॥ ६२
[9]जलसन्धो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः । त्वरमाणास्त्वराकाले परिवार्य समन्ततः ॥ ६३
शस्त्रवृष्टिं सुतु[10]मुलां श्वेतस्योपर्यपातयन् । तान्क्रु[11]द्धो निशितैर्बाणैस्त्वरमाणो महारथैः[12] ॥ ६४
अवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् । स निवार्य तु[13] तान्सर्वान्केसरी कुञ्जरानिव ॥ ६५
महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । ततोऽन्यद्धनुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ॥ ६६
श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शितैः[14] शरैः । ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरा[15]यसैः ६७
विव्याध समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः । ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ६८
प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा । निष्टानकश्च सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत् ॥ ६९
तं वीरं वा[16]रितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतम् । हतं श्वेतेन मन्यन्ते श्वेतस्य वशमागतम् ॥ ७०
ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव । ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारिताम् ॥ ७१
श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत्सायकान्बहून् । तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः ॥ ७२
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरेव पितुस्तव । उत्सृज्य कार्मुकं राजन्गाङ्गेयः क्रोधमूर्छितः ॥ ७३
अन्यत्कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरम् । तत्र संधाय विपुलान्भल्लान्सप्त शिलाशितान् ॥ ७४
चतुर्भिश्च[17] जघानाश्वाञ्श्वेतस्य पृतनापतेः । ध्वजं द्वाभ्यां तु चिच्छेद सप्तमेन च सारथेः ॥ ७५
शिरश्चिच्छेद भल्लेन संक्रुद्धोऽलघुविक्रमः । हताश्वसूतात्स रथादवप्लुत्य महाब[18]लः ॥ ७६
अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः ॥ ७७
ताडयामास निशितैः शरसंघैः समन्ततः । स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ॥ ७८
स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् । ततः शक्तिं रणे श्वेतो[19] जग्राहोग्रां महाभयाम् ७९
कालदण्डोपमां घोरां मृ[20]त्योर्जिह्वामिव श्वसन् । अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्मं शान्तनवं रणे ॥ ८०
तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः पश्य मां पु[21]रुषो भव । एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्मं युधि पराक्रमी ॥ ८१
ततः शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमाम् । पाण्डवार्थे पराक्रान्तस्तवानर्थं चि[22]कीर्षुकः ॥ ८२

---

१ C. दशभिः । २ C. ॰तम् । ३ C. ॰न्समन्ततः । ४ C. ॰म चोद॰ । ५ C. यत्नाद्भीष्मं परिक्षुब्धं । ६ C. तानूचे पश्यमानांस्ताञ्श्वेतोऽस्तमथवाप्स्यति । ७ C. ते । ८ C. ॰नु॰ । ९ C. जारासन्धिर्वि॰ । १० C. ॰बहुलां । ११ C. ॰न् क्रुद्धान्नि॰ । १२ C. ॰बलः । १३ C. च । १४ C. शिलीमुखैः । १५ C. ॰राशुगैः । १६ C. त्वरितं । १७ C. ॰श्चतुरश्वांश्च । १८ C. ॰रथः । १९ C. घोरां गृहीत्वोग्रां । २० C. मृत्योश्च शमनक्षमाम् । २१ C. पुरुषोत्तम । २२ C. चिकीर्षति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

हाहाकारो महानासीत्पुत्राणां ते विशां पते । दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृत्योर्दण्डसमप्रभाम् ॥ ८३
श्वेतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तोरगसन्निभाम् । अपतत्सहसा राजन्महोल्केव नभस्तलात् ॥ ८४
ज्वलन्तीमन्तरिक्षे तां ज्वालाभिरिव संवृताम् । [१]असंभ्रान्तस्तदा राजन्पिता देवव्रतस्तव ॥ ८५
अष्टभिर्न[२]वभिर्भीष्मः शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः । उत्कृष्टहेमविकृतां निकृतां निशितैः शरैः ॥ ८६
उच्चुक्रुशुस्ततः सर्वे तावका भरतर्षभ । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८७
कालोपहतचेतास्तु कर्तव्यं नाभ्यजानत । क्रोधसंमूर्च्छितो राजन्वैराटिः प्रहसन्निव ॥ ८८
गदां जग्राह संहृष्टो भीष्मस्य निधनं प्रति । [३]क्रोधेन रक्तनयनो दण्डपाणिरिवा[४]न्तकः ॥ ८९
भीष्मं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतम् । तस्य वेगम[५]संवार्यं मत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ ९०
[६]प्रहारविप्रमोक्षार्थं सहसा धरणीं गतः । श्वेतः क्रोधस[७]माविष्टो भ्रामयित्वा तु[८] तां गदाम् ॥ ९१
रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो ध[९]नेश्वरः । तया भीष्[१०]मनिपातिन्या स रथो भस्मसात्कृतः ॥ ९२
सध्वजः सह सूतेन साश्वः स[११]युगबन्धुरः । विरथं रथिनां श्रेष्ठं भीष्मं[१२] दृष्ट्वा रथोत्तमाः ॥ ९३
अभ्यधावन्त सं[१३]हिताः शल्यप्रभृतयो रथाः । ततोऽन्यं रथमास्थाय धनुर्वि[१४]स्फार्य दुर्मनाः ॥ ९४
शनकैरभ्ययाच्छ्वेतं गा[१५]ङ्गेयः प्रहसन्निव । एतस्मिन्नन्तरे भीष्मः शुश्राव विपुलां गिरम् ॥ ९५
आका[१६]शादीरितां दिव्यामात्मनो हितसं[१७]भवाम् । भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरुष्व वै ९६
एष ह्यस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितम् ॥ ९७
संप्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनम् ॥ ९८
सहिता[१८]स्त्वभ्यवर्तन्त परीप्सन्तो महारथाः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९९
कैकेयो धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् । एतानापत[१९]तः सर्वान्द्रोणशल्यकृपैः सह ॥ १००
अवारयदमेयात्मा [२०]वारिवेगानिवाचलः । स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
श्वेतः खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाणः पितामहः ॥ २
देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे । ततः प्रचरमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ॥ ३
अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः । क्षणेन सज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् ॥ ४
पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथैः । वृतं तं मनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ॥ १०५
अभ्यवर्तत गाङ्गेयः श्वेतं सेनापतिं द्रुत[२१]म् । आपतन्तं ततो भीष्[२२]मो भीमसेनं प्रतापवान् ॥ ६
आजघ्ने विशिखैः षष्ट्या सेनान्यं स[२३] महारथः । अभिमन्युं च समरे पिता देवव्रतस्तव ॥[२४] ७
आजघ्ने भरतश्रेष्ठस्त्रिभिः सन्नतपर्वभिः । सात्यकिं च शतेनाजौ भरतानां पितामहः ॥ ८
धृष्टद्युम्नं च विंशत्या कैकेयं चापि पञ्चभिः । तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव ॥ ९
वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे । ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ ११०
विकृष्य बलवान्भीष्मः स[२५]माधत्त दुरासदम् । ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवाहिनम् ॥ ११

१ C. सुसं° । २ C. °वधा भी । ३ C. क्रोधसंरक्त° । ४ C. °वापरः । ५ C. °मसंबाधं । ६ C. प्रभाववित्प्र° । ७ C. °वशाद्राजन्भ्रा° । ८ C. महागदाम् । ९ C. महेश्वरः । १० C. °म° । ११ C. सहयुगन्धरः । १२ C. श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनम् । १३ C. सहसा । १४ C. °स्फुर्य । १५ C. भीष्मो दृष्ट्वा रथोत्तमं । १६ C. °शो° । १७ C. संश्रयां । १८ C. स्तु न्यव° । १९ C. °तो दृष्ट्वा द्रोण° । २० C. वायु° । २१ C. कृते । २२ C. भीष्मं भीमसेनः । २३ C. च । २४ C. adds °वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् । २५ C. समधत्त ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दद्दशुर्देवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चामितौजसः ॥ ११२
जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् । अस्तं गच्छन्यथादित्यः प्रभामादाय सत्वरः॥ ११३
एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह । तं भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि ॥ ११४
प्रपतन्तमपश्याम गिरेः शृङ्गमिव च्युतम् । अशोचन्पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथाः ११५
प्रहृष्टाश्च सुतास्तुभ्यं कुरवश्चापि सर्वशः । ततो दुःशासनो राजञ्छ्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् ॥ ११६
वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समन्ततः । तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ॥ ११७
प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः। ततो धनंजयो राजन्वार्ष्णेयश्चापि सर्वशः॥ ११८
अवहारं शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ । ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ॥ ११९
तावकानां परेषां च नर्दतां च मुहुर्मुहुः । पार्था विमनसो भूत्वा न्यवर्तन्त महारथाः ।
चिन्तयन्तो वधं घोरं द्वैरथेन परंतपाः ॥ १२०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतवधेऽष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः । किमकुर्वन्महेष्वासाः पञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १
सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितम् । तदर्थं यततां चापि परेषां प्रपलायिनाम् ॥ २
मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं संजय शृण्वतः । प्रत्युपायं चिन्तयन्तः सज्जनाः प्रस्रवन्ति मे ३
स हि वीरोऽनुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिस्तदा । कृतं वैरं सदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ॥ ४
तस्योद्वेगभयाच्चापि संश्रितः पाण्डवान्पुरा । सर्वं बलं परित्यज्य दुर्गं संश्रित्य तिष्ठति ॥ ५
पाण्डवानां प्रतापेन दुर्गं देशं निवेश्य च । सपत्नान्सततं बाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः ॥ ६
आश्चर्यं वै सदा तेषां पुरा राज्ञां सुदुर्मतिः । ततो युधिष्ठिरे भक्तः कथं संजय सूदितः ॥ ७
प्रक्षिप्तः संमतः क्षुद्रः पुत्रो मे पुरुषाधमः । न युद्धं रोचयेद्भीष्मो न चाचार्यः कथंचन ॥ ८
न कृपो न च गान्धारी नाहं संजय रोचये । न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ ९
न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ । वार्यमाणो मया नित्यं गान्धार्या विदुरेण च ॥१०
जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च महात्मना । दुर्योधनो युध्यमानो नित्यमेव हि संजय ॥११
कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत् । दुःशासनस्य च तथा पाण्डवान्नन्वचिन्तयत् १२
तस्याहं व्यसनं घोरं मन्ये प्राप्तं तु संजय । श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च १३

---

१ C. ज्वलदग्निसमौजसः । २ C. °न्निवादित्यः । ३ C. सः । ४ C. °वाः सर्वे । ५ C. °या ये । ६ C. °स्तु सुताः सर्वे । ७ C. °हारं । ८ C. नदतां । ९ C. प्राविशन्त । १० C. प । ११ C. प्रत्यवायं चिन्तयतो लज्जां प्राप्नोति मे न हि । १२ C. हर्षमाणोऽनु° । १३ C. कृतवैरस्तदा । १४ C. °गाद्भया° । १५ C. स सर्वस्वं परित्यज्य दुःखं सं° । १६ C. दुर्गदेशं प्रविश्य च । १७ सपत्नात्सततो बाधमार्य° । १८ C. तदा । १९ C. राजा सु° । २० C. °रं भक्त्या । २१ C. प्रक्षिप्तः सगतिः क्षुद्रः पाताले पुरुषाधमैः । २२ C. दुष्टमना । २३ C. °माज्ञाय । २४ C. °नेन । २५ C. °नभ्यसूयत; M. °नान्वचिन्तयत् । २६ तमहं व्यसने घोरे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संक्रुद्धः कृष्णसहितः पार्थः किमकरोद्युधि । अर्जुनाद्धि भयं भूयस्तन्मे तात न शाम्यति १४
स हि शूरश्च कौन्तेयः क्षिप्रकारी धनंजयः । मन्ये शरैः शरीराणि शत्रूणां प्रमथिष्यति[1]॥ १५
[2]ऐन्द्रिमिन्द्रानुजसमं महेन्द्रसदृशं बले । अमोघक्रोधसंकल्पं दृष्ट्वा वः किमभून्मनः ॥ १६
[3]तथैव वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युतिः । [4]ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा [5]प्रपतन्समितिंजयः ॥ १७
[6]वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणां च प्रयोजकः । [7]खड्गाक्षेपहस्तस्तु घोषं चक्रे महारथः ॥ १८
स संजय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नः किमकरोच्छ्वेते युधि निपातिते ॥ १९
पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपतेः । मन्ये मनः प्रजज्वाल पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २०
तेषां क्रोधं चिन्तयंस्तु अहःसु च निशासु च । न शान्तिमधिगच्छामि दुर्योधनकृतेन हि ।
कथं चाभून्महायुद्धं सर्वमाचक्ष्व संजय ॥ २१

संजय उवाच—

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवापनयनो महान् । न च दुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ २२
गतोदके सेतुबन्धो यादृक्तादृङ्मतिस्तव । संदीप्ते भवने यद्वत्कूपस्य खननं तथा ॥ २३
गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे[8] तस्मिन्नहनि दारुणे ।[9] [10]तावकानां परेषां च पुनर्युद्धमवर्तत ॥ २४
श्वेतं तु निहतं दृष्ट्वा विराटस्य चमूपतिम् । कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम्[11]॥ २५
[12]शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव । स विस्फार्य महच्चापं शक्रचापोपमं बली ॥ २६
अभ्यधावज्जिघांसन्[13]वै शल्यं मद्राधिपं युधि । महता [14]रथसङ्घेन समन्तात्परिरक्षितः ॥ २७
सृजन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ॥ २८
तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् । मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ २९
[15]बृहद्बलश्च कौसल्यो जयत्सेनश्च मागधः । तथा रुक्मरथो राजन्पुत्रः शल्यस्य मानितः॥ ३०
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः । बृहत्क्षत्रस्य दायादः सैन्धवश्च जयद्रथः॥ ३१
नानाधातुविचित्राणि कार्मुकाणि महात्मनाम् । विस्फारितान्यदृश्यन्त तोयदेष्विव विद्युतः ३२
ते तु बाणमयं वर्षं शङ्खमूर्ध्नि न्यपातयन् । निदाघान्तेऽनिलोद्धूता मेघा इव नगे जलम् ॥ ३३
ततः क्रुद्धो महेष्वासः सप्तभल्लैः सुतेजनैः । धनूंषि तेषामाच्छिद्य ननर्द पृतनापतिः ॥ ३४
ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा । तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३५
तमुद्य[16]न्तमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् । संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ३६
ततोऽर्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः । भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति [17][18]ततो युद्धमवर्तत ॥ ३७
हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् । तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः॥ ३८

---

१ C. प्रमथिष्यति शात्रवान् । २ C. इन्द्रं इन्द्रानुजसममुपेन्द्रसदृशं रणे । ३ C. स चैवं । ४ C. ऐन्द्रास्त्र° । ५ C. प्रापतत्स° । ६ C. सवज्रस्पर्शरूपाणामस्त्राणामसितारिषु । ७ C. शीघ्रज्याक्षेपहस्तस्तु कौन्तेयो यो महारथः । ८ C. °समये तस्मिन्महति । ९ C. adds सेनापतौ हते श्वेते भीष्मेण युधि भारत । १० C. omits this half and the first half of v. 25. । ११ C. adds वैराटिः समरश्लाघी शङ्खः परबलार्दनः । १२ C. सद्यः । १३ C. °सुर्वै शङ्खो । १४ C. °वंशेन समन्तात्परिवारितः । १५ C. omits verses 30 to 34 (both inclusive) । १६ C. °द्यतं समीक्ष्याथ । १७ C. °रथम् । १८ C. तयोर्यु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् । शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ३९
स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः । [1]बीभत्सोश्च रथं प्राप्य पुनः शान्तिमविन्दत ॥ ४०
ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः । यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृता ॥ ४१
पञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान् । भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः ४२
उत्सृज्य समरे [2]राजन्पाण्डवं सव्यसाचिनम् । अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ॥ ४३
प्रियं संबन्धिनं राजञ्छरानवकिरन्बहून् । अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये ॥ ४४
शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य [3]हे । [4]अत्यतिष्ठद्रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ४५
मध्यंदिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा । न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ४६
वीक्षांचक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः । त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ४७
[5]सा तु यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरपीडिता । सिंहेनेव विनिर्भिन्ना शुक्ला गौरिव गोपतेः ॥ ४८
हते विप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिते । हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ४९
ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः । मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ५०
शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ५१
ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः । प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किंचन ॥ ५२
भीष्मं च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे । अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ५३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि शङ्खयुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ४९

संजय उवाच—

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ । भीष्मे च युद्धसंरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १
धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २
शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् । वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३
कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् । शरैर्दहन्तं सैन्यं मे [6]ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ४
कथमेनं महात्मानं [7]शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुम् । लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५
एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् । दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं [8]समरे मार्गणाहतम् ॥ ६
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे । वरुणः पाशभृ[9]द्वापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७
न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महा[10]बलः । सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मा[11]गाधजलेऽप्लवे ॥ ८
आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव । वनं यास्यामि [12]वार्ष्णेय श्रेयो मे तत्र जीवितुम् ॥ ९
न त्वेतान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे । [13]क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् १०
यथानलं प्रज्वलितं पतङ्गाः समभिद्रुताः । विनाशा[14]योपगच्छन्ति तथा मे सैनि[15]को जनः ११
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी । भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्शिताः शरपीडिताः १२

---

१ C. बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप ततः शान्तिमवाप च । २ C. तूर्णं °पा । ३ C. च । ४ C. अतिष्ठत रणे । ५ C. omits verse 48. । ६ C. भीष्मं । ७ C. शक्यामः । ८ C. मदीयं । ९ C. °बद्धोऽपि । १० C. °रथः । ११ C. °गाधे जले प्लवः । १२ C. गोविन्द । १३ C. क्षे° । १४ C. °यैव ग° । १५ C. °का जनाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मत्कृते [1]भ्रातृहार्देन राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् । जीवितं बहु [2]मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३
जीवित[3]स्यं च शेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् । न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव १४
रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः । घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५
किं नु [4]कृत्वा हितं मे स्याद्ब्रूहि माधव मा चिरम् । मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् १६
एको भीमः परं शक्त्या [5]युध्यत्येव महाभुजः । केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७
गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः । करोत्यसुकरं कर्म [6]रथाश्वनरदन्तिषु ॥ १८
[7]नालमेष क्षयं [8]कर्तुं परसैन्यस्य मारिष । आर्जवेनैव युद्धेन [9]वीर वर्षशतैरपि ॥ १९
एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते । निर्दह्यमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २०
दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः । [10]धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानि पुनः पुनः २१
कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः । [11]क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः २२
[12]सं त्वं पश्य महाभाग योगेश्वर महारथम् । भीष्मं यः शमयेत्सङ्ख्ये दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३
तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः । स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्य[13]न्ते सबान्धवाः ॥ २४
एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः । चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ।
शोकार्तं [14]तमथो ज्ञात्वा दुःखोपहतचेतसम् ॥ २५
अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् । मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २६
यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकेषु धन्विनः । अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महा[15]यशाः २७
विराटद्रुपदौ [16]चेमौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । तथैव सब[17]लाश्चेमे राजानो राजसत्तम ॥ २८
[18]त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशां पते । एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ॥ २९
सैनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महा[19]बलः । शिखण्डी च महाबाहो भीष्म[20]स्यं निधनं किल ॥ ३०
एतच्छ्रुत्वा [21]ततो धर्मो धृष्टद्युम्नं महारथम् । अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१
धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि [22]मारिष । [23]नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ३२
भवान्सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन संमितः । कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ॥ ३३
तथा [24]त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ । स त्वं पुरुषशार्दूल [25]विक्रम्य जहि कौरवान् ॥ ३४
अहं च [26]तेऽनुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष । माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ३५
ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ । तत उद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ॥ ३६
अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शम्भुना पुरा । रणे भीष्मं कृपं द्रोणं तथा शल्यं जयद्रथम् ॥ ३७
सर्वानद्य रणे दृप्तान्प्रतियोत्स्यामि [27]पार्थिवं । अथोत्क्रुष्टं [28]महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ३८
समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने । [29]तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ॥ ३९

---

१ C. °सौहार्दात् । २ C. मन्यन्ते । ३ C. °स्याविशे° । ४ C. कृतं । ५ C. °त्येष महाबलः । ६ C. गजाश्वरथपत्तिषु (M. °श्व नरपङ्क्तिषु) । ७ C. अलमेष । ८ C. °न्येषु । ९ C. वीरो वर्षशतेन वा । १० C. धक्ष्यन्ते । ११ C. क्षययि° । १२ C. तं त्वं पश्य महेष्वासं । १३ C. °न्ति । १४ C. पाण्डवं दृष्ट्वा दुःखेन हत° । १५ C. °रथः । १६ C. वृद्धौ । १७ C. °लाः सर्वे । १८ C. त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै । १९ C. °रथः । २० C. °स्यान्तकरः । २१ C. महाराजो । २२ C. पार्षत । २३ C. नाभिक्रुध्यं । २४ C. °नीर्भरतर्षभ । २५ C. °मी । २६ C. त्वाऽनु° । २७ C. °वान् । २८ C. महावीर्यैः । २९ C. अब्रवीच्च ततः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिबर्हणः । यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ॥ ४०
तं यथावत्प्रतिव्यूहं परानीकविनाशनम् । अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ४१
[1]यथोक्तः स नृदेवेन [2]विष्णुर्वज्रभृता यथा । प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ॥ ४२
आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः । शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ४३
इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः । आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ॥ ४४
नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष । तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ॥ ४५
बभूव परमोपेतः [3]सुमेरुरिव भानुना । शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ॥ ४६
कुन्तिभोजश्च [4]चैद्यश्च [5]चक्षुर्भ्यां तौ जनेश्वरौ । [6]दाशार्णकाः प्रभद्राश्च दाशेरकगणैः सह ॥ ४७
अनूपकाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ । पटच्चरैश्च [7]पौण्ड्रैश्च राजन्पौरवकै[8]स्तथा ॥ ४८
निषादैः सहित[9]श्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः । पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ४९
द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः । पिशाचा दारदाश्चैव [10]पुण्ड्राः कुण्डीविषैः सह ॥ ५०
[11]मारुता धेनुकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः । [12]बाल्हिकास्तित्तिराश्चैव [13]चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥
[14]एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः । अग्निवेशास्तु हुण्डाश्च मालवा दानभारयः ॥ ५२
[15]शबरा उद्भसाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः । नकुलः सहदेवश्च वामं [16]पक्षं समाश्रिताः ॥ ५३
रथानामयुतं [17]पक्षौ शिरस्तु नियुतं तथा । पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ॥ ५४
ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः । [18]पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ॥ ५५
जग्मुः परिवृता [19]राजंश्चलन्त इव पर्वताः । जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः ॥ ५६
काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः । एवमे[20]नं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवा[21]ः ॥ ५७
[22]सूर्योदयं त इच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः । तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ॥
श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु [23]रथेषु च ॥ ५८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि क्रौञ्चव्यूहनिर्माणे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

संजय उवाच--

क्रौञ्चं दृष्ट्वा [24]ततो व्यूहमभेद्यं तनयस्तव । [25]रक्ष्यमाणं महाघोरं [26]पार्थेनामिततेजसा ॥ १
आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च [27]पार्थिव । सौमदत्तिं विकर्णं च सोऽश्वत्थामानमेव च ॥ २
दुःशासनादीन्भ्रातॄंश्च सर्वानेव च भारत । अन्यांश्च सुबहूञ्छूरान्[28]युद्धासनमुपागतान् ॥ ३
प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे [29]युद्धविशारदाः ॥ ४

१ C. तथोक्तः । २ C. जिष्णुर्वज्रभृतेव ह । ३ C. स्वयम्भूरिव । ४ C. शैब्यश्च । ५ C. चक्षुष्यास्ताञ्जनेश्वरौ । ६ C. दाशार्णेशः प्रयागाश्च । ७ C. हुण्डैश्च । ८ C. °कैः सह । ९ C. °श्चैव । १० C. पौण्ड्राः । ११ C. मडका लडकाश्चैव । १२ C. वाह्लिकास्ति° । १३ C. पाण्ड्याश्चोड्राश्च । १४ C. omits verse 52. १५ C. शरवास्तुम्बुमाश्चैव । १६ C. पार्श्वमुपाश्रितौ । १७ C. पक्षैः । १८ C. पक्षिकोटिषु पक्षेषु । १९ C. राजन् ज्वलन्त । २० C. °तं । २१ C. °वः । २२ C. °दयनमिच्छं° । २३ C. ध्वजेषु । २४ C. महाव्यूहम° । २५ C. व्यूढं दृष्ट्वा । २६ C. पाण्डवेनामितौजसा । २७ C. मारिष । २८ C. M. °न्युद्धाय समुपागतान् । २९ C. शास्त्रार्थकोविदाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः । पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तुं [1]ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं[2]त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ ६
संस्थानाः शूरसेनाश्च वे[3]त्रिकाः कुकुरास्तथा । [4]आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७
शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासनेन [5]च । विकर्णेन [6]च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८
चित्रसेनेन सहिताः सहि[7]ताः पारिभद्रकैः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्य[8]पुरस्कृताः ॥ ९
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष । अव्यूहन्त महाव्यूहं [9]पाण्डूनां प्रतिबाधकम् ॥ १०
भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः । ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् । कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशां पते ॥ १२
विदर्भैर्मेक[10]लैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि । सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः । शकुनिश्च [11]स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् १४
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः । अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा [12]चाम्बष्ठकौसलैः ॥ १५
दरदैश्च [13]शकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः । [14]अभ्यरक्षत संहृष्टः [15]सौबलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारि[16]ष । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् १७
सौमद[17]त्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः । [18]श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च दक्षिणं पक्षमास्थिताः ॥ १८
अश्वत्थामा [19]कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्त्वतः । महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९
पृष्ठगोपास्[20]तु तस्यासन्[21]नानादेश्या जनेश्वराः । केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य [22]चाभिभूः २०
ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत । दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांस्[23]तथोन्नदन् २१
तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां वृद्धः कुरुपितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः । आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् २३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्न[24]परिष्कृतौ ॥ २४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६
काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७
[25]पाञ्चाल्याश्च महेष्वासा द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्सिंहनादांश्च नेदिरे २८
स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादय[26]त् ॥ २९
एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः । पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कौरवव्यूहरचनायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५१॥

---

१ C. ससैन्याः किमु संहताः । २ C. °सं त्विद° । ३ C. °णिकाः कुकुरा° । ४ C. रेचकाश्च त्रिगर्ताश्च मद्रका । ५ C. हि । ६ C. सुवी° । ७ C. °ता मणिभ° । ८ C. °पुरस्सराः । ९ C. पार्थानां प्रतिबोधने । १० C. °लकैश्चै° ११ C. स सैन्येन । १२ C. वामनकोशलैः । १३ C. वृकै° । १४ C. अभ्यद्रवत । १५ C. पाण्डवेयस्य । १६ C. °ष । १७ C. °दत्तः । १८ C. शतायुश्च श्रुतायुश्च । १९ C. कृपश्चापि । २० C. °श्च । २१ C. °नाजनपदेश्वराः । २२ C. वा विभुः । २३ C. °स्तथाऽनदन् । २४ C. °विभूषितौ । २५ C. पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पञ्च वै । २६ M. °न् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च । कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १

संजय उवाच—

स[1]मं व्यूढेष्वनीकेषु सं[2]नद्धरुचिरध्वजम् ।[3] अपारमिव [4]संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २
तेषां मध्ये स्थितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव । अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युद्धयध्वमिति दंशिताः ॥ ३
ते मनः क्रूरमा[5]धाय समभित्यक्तजीविताः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् । तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् । ५
मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा [6]रुक्मपुङ्खाः [7]सुतेजसः । सन्निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६
तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः । अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७
सौभद्रे भीमसेने च [8]सात्यकौ च महारथे । कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चा[9]भिभूः । ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९
[10]अभिद्यत ततो व्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे । सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १०
सादिनो ध्वजिनश्चैव [11]हतप्रवरवाजिनः । विप्र[12]द्रुतरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११
अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् । वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥१२
एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् । [13]नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः॥१३
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन । धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४
पञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना । सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन १५
तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनंजय । एष त्वां [14]प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति ॥ १६
एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् । प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर॥ १७
चलद्बहुपताकेन बलाका[15]वर्णवाजिना । समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८
महता मेघनादेन रथे[16]नामिततेजसा । विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ॥ १९
[17]प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः । तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २०
[18]त्रासयन्तं रणे [19]शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः । सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ॥ २१
सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् । को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात्[20] २२
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति । ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां [21]समाचिनोत् । द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः [22]पञ्चाशता शरैः२४
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या [23]शल्यश्च नवभिः शरैः । [24]सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चापि पञ्चभिः ॥२५

---

१ C. एवं; M. तथा । २ C. सन्नद्धा रुचिरध्वजाः; M. सन्नद्धरुचिरध्वजाः । ३ M. adds तावकाः पाण्डवैः सार्धं यथा युध्यन्त तच्छृणु । ४ C. सन्दृश्यं । ५ C. °स्था° । ६ C. चारुपुङ्खाः । ७ C. M. सुतेजिताः । ८ C. अर्जुने । ९ C. वा पुनः । १० C. प्राकम्पत महाव्यूह° । ११ C. हताः प्र° । १२ C. °यात° । १३ C. क्षपयिष्यति । १४ C. प्रापये वीर । १५ C. °वल्गुवा° । १६ C. नादित्यवर्चसा । १७ C. आगच्छत रणे शी° । १८ C. त्रासयानं । १९ C. °शूरान्पातयन्तञ्च । २० C. कौरवाणां पितामहः । २१ C. समर्पयत् । २२ C. पञ्चशतैः । २३ C. शलश्च । २४ C. omits this half of the verse.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् । स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः॥ २६
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः । स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः॥ २७
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो[2] विकर्णं च त्रिभिः शरैः॥[3]शल्यं चैव[4] त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः २८
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ । तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥[6] २९
[5]द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनंजयम् । ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३०

अभ्यवर्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ।
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो[7] राजन्विव्याध पाण्डवम् ॥ ३१

अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततो[8]ऽक्रोशन्त तावकाः[9] । तेषां तु निनदं श्रुत्वा संहितानां[10] प्रहृष्टवत् ॥ ३२
प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः[11] प्रतापवान् । तेषां[12] महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३
चिक्रीड धनुषा राजँल्लक्षं कृत्वा महारथान्[13] । ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः॥ ३४
पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे । एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ॥ ३५
[14]एतत्तां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति । त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६
त्वत्कृते चैव[15] कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशां पते । न युध्यति रणे पार्थ[16] हितकामः सदा मम ३७
स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फाल्गुनः । एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ॥ ३८
धिक्क्षात्रं[17] धर्ममित्युक्त्वा प्रायात्पार्थरथं प्रति । उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः[18] ॥
सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खान्दध्मुश्च मारिष । द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ४०
परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष । तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् ॥ ४१
स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्च्छन्नवभिः शरैः ॥ ४२
तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मभेदिभिः । ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ॥ ४३
अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः । शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन मारिष ॥ ४४
वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तदा । उभौ परमसंहृष्टावुभौ[19] युद्धाभिनन्दिनौ ॥ ४५
निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ । भीष्मचापविमुक्तानि[20] शरजालानि सङ्घशः ॥ ४६
शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः । तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः ॥ ४७
गाङ्गेयशरनुन्नानि प्रापतन्त[21] महीतले । अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्च्छच्छितैः शरैः ॥ ४८
भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध निशितैः[22] शरैः॥अन्योन्यस्य[23] हयान्विद्धा ध्वजौ च सुमहाबलौ ॥
रथेषां रथचक्रे[24] च चिक्रीडतुररिन्दमौ । ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ५०

---

१ C. आर्त्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै रा° । २ C. °व्याघ्रं । ३ C. आर्त्तायनिं त्रि° । ४ C. चापि । ५ M. सौभद्रो द्रौपदेयाश्च । ६ C. हिते रतम् । ७ C. °ष्ठस्तूर्णं वि° । ८ C. तोऽतुष्यन्त । ९ M. पाण्डवाः । १० C. प्रहृष्टानां । ११ C. रथसिं° । १२ C. तेषान्तु रथसिंहानां म° । १३ M. adds क्षत्रियाणां शिरांस्युग्रैः कृन्तञ्छस्त्रैर्महारथः । शून्यान् कृत्वा रथोपस्थान् व्यचरत् फल्गुनस्तदा ॥ १४ C. पातयन्सर्वसैन्यानि । १५ C. ह्येष । १६ C. M. पार्थान्हि° । १७ C. °क्क्षत्रध° । १८ C. पार्थिव । १९ C. °संतुष्टा° । २० C. °प्रयुक्ता° । २१ C. न्यपतन्त । २२ C. नवभिः । २३ C. न्यं तौ ह° । २४ C. °चक्रं च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे । भीष्मचापच्युतैस्तैस्तु [१]निर्विद्धो मधुसूदनः ॥ ५१
विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः । ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ॥ ५२
[२]सारथिं कुरुवृद्धस्य निर्बिभेद शितैः शरैः । यतमानौ [३]तु तौ वीरावन्योन्यस्य [४]वधं प्रति ॥ ५३
[५]न शक्नुतां तदान्योन्यमभिसन्धातुमाहवे । [६]तौ मण्डलानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ ५४
[७]अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् । अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ [८]परस्परम् ॥ ५५
राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः । उभौ सिंहरवोन्[९]मिश्रं शङ्खशब्दं च चक्रतुः ॥ ५६
तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ । तयोः शङ्ख[१०]निनादेन रथनेमिस्वनेन च ॥ ५७
दारिता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च । [११]नोभयोरन्तरं कश्चिद्ददृशे भरतर्षभ ॥ ५८
बलिनौ [१२]युद्धदुर्धर्षावन्योन्यसदृशावुभौ । चिह्नमात्रेण [१३]भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः ॥ ५९
तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण [१४]जज्ञिरे । तयोर्नृवर[१५]योर्दृष्ट्वा तादृशं तं पराक्रमम् ॥ ६०
विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे । न [१६]तयोर्विवरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ॥ ६१
[१७]धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् । उभौ च शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ६२
प्रकाशौ [१८]च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे । तत्र देवाः सगन्धर्वाश्[१९]चारणाश्चर्षिभिः सह ॥ ६३
अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् । न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ [२०]कथंचन ॥ ६४
स देवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि [२१]महारथौ । आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ॥ ६५
[२२]नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथंचन । न हि [२३]शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ६६
सधनुः सरथः साश्वः प्रवपन्सायकान्रणे । तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ॥ ६७
न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् । आलोकादपि युद्धं हि सममेतद्भविष्यति ॥ ६८
इति स्म [२४]वाचोऽश्रूयन्त प्रोच्चरन्त्यस्ततस्ततः । गाङ्गेयार्जुनयोः सङ्ख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ६९
त्वदीयास्तु [२५]तदा योधाः पाण्डवेयाश्च भारत । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र [२६]पराक्रमे ॥ ७०
शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः । शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रै[२७]र्नानाविधैरपि ॥ ७१
उभयोः सेनयोः शूरा न्यकृन्तन्त परस्परम् । वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ।
द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ७२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनयुद्धे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

---

१ C. निविद्धो । २ C. गाङ्गेयसारथिं सङ्ख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः । ३ C. ततो वी° । ४ C. रथं । ५ C. नाश° । ६ C. मण्डलानि विचित्राणि । ७ C. दर्शयामासतू राजन् सू° । ८ C. विशां पते । ९ C. °न्मिश्रशङ्ख° । १० C. प्रणादेन । ११ C. न तयोर° । १२ C. समरे शूराव° । १३ C. भीष्मस्य प्रययुस्तत्र । १४ C. जग्मिरे । १५ C. °यो राजन्दृष्ट्वा तादृक्प° । १६ C. तयोरन्तरं । १७ धर्मेस्थि° । १८ C. तु ततस्तू° । १९ C. °श्चा महर्षयः । २० C. महारथौ । २१ C. कथंचन । २२ C. नैव चैतादृशं युद्धं भविष्यति । २३ नैव श° । २४ C. वाचः श्रूयन्ते प्रचरन्त्यस्त° । २५ C. ततो । २६ M. समागमे । २७ C. °धैर्युधि ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः । उभौ समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादिति मे मतिः । यत्र शान्तनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ २
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् । स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्संजयौजसा ॥ ३

संजय उवाच—

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् । न शक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४
द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमविध्यत । सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
तथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः । पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः । विव्याध प्रहसन्वीरस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७
ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् । शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८
आददे च शरं घोरं पार्षतान्तचिकीर्षया । शक्राशनिसमस्पर्शं कालदण्डमिवापरम् ॥ ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्येषु भारत । तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् । यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः । चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२
तत उच्चुक्रुशुः सर्वे पञ्चालाः पाण्डवैः सह । धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३
ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैदूर्यभूषिताम् । द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४
तामापन्ततीं सहसा शक्तिं कनकभूषिताम् । त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६
शरवर्षं ततस्तं तु सन्निवार्य महायशाः । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १७
स छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः । द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८
सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया । तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ॥ १९
लाघवाद्व्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम् । व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षतम् ॥ २०
भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुङ्खान्सुदारुणान् । ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१
अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ । वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३
अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः सन्नतपर्वभिः । अभ्यवर्षदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् । अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६
पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च । ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७

---

१ c. °ल्यश्चैव । २ c. रणे । ३ c. °षादपि सञ्जय । ४ c. शक्यः पाण्डवो । ५ c. विविधैर्बा° । ६ c. समरे वी० । ७ c. पार्षतस्य वधं प्रति । ८ c. मृत्युद° । ९ c. महाघोर° । १० c. °भूषणां । ११ c. °स्तत्र स° । १२ c. महारथः । १३ c. तत्करान्मु° । १४ c. °गा° । १५ c. विक्रमम् । १६ c. गदां चैव । १७ c. पार्षते । १८ c. °न्स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् । १९ c. °मनाः । २० c. वसन्ते पुष्पद्मबलौ । २१ c. अवाकिरद° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषं महत् ॥ २८
तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत । रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् । खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ॥ ३०
अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया । आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१
[2]तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् । लाघवं चास्त्र[3]योगं च बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२
[4]यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् । न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३
[5]निवारितस्तु द्रोणेन धृष्टद्युम्नो महारथः । [6]न्यवारयच्छरौघांस्तांश्चर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४
ततो भीमो महाबाहुः सहसा[7]भ्यपतद्बली । साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५
स द्रोणं निशितैर्बाणै राजन्विव्याध सप्तभिः । पार्षतं च रथं तूर्णं[8] स्वकमारोहयत्तदा ॥ ३६
ततो दुर्योधनो [9]राजन्भानुमन्तमचोदयत् । सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य [10]रक्षणे ॥ ३७
ततः सा महती सेना कलिङ्गानां [11]जनेश्वर । [12]भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८
पाञ्चाल्य[13]मथ संत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः । विराटद्रुपदौ वृद्धौ [14]वारयामास संयुगे ॥ ३९
धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्म[15]राजानमभ्ययात् । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ४०
कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः । जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयाव[16]हम् ॥ ४१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

[17]तथा प्रतिसमादिष्टः कालिङ्गो वाहिनीपतिः । कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १
चरन्तं गदया वीरं दण्डहस्तमिवान्तकम् । योधयामास समरे [18]कालिङ्गः सह सेनया ॥ २

संजय उवाच—

पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः । महत्या सेनया [19]गुप्तः प्रायाद्भीमरथं प्रति ॥ ३
तामापतन्तीं महतीं कलिङ्गानां महाचमूम् । रथाश्वनागकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४
भीमसेनः कलिङ्गानामाच्छेद्भारत वाहिनीम् । केतुमन्तं च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५
ततः श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह । आससाद रणे भीमं [20]व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ६
रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां [21]नराधिप । अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान् ॥ ७
भीमसेनं [22]रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् । चेदिमत्स्यकरूषाश्च भीमसेनप[23]दानुगाः ॥ ८

---

१ C. ततो रणे । २ C. तत्राश्चर्यम° । ३ C. °योगेन ब° । ४ C. यदेकः । ५ C. तत्रस्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् । ६ C. वारयाणं शरौघांश्च । ७ C. °सा न्यप° । ८ C. तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् । ९ C. राजा कालिङ्गं समचोदयत्, M. राजन् कलिङ्गं समचोदयत् । १० C. गोपने । ११ C. नरेश्वर । १२ C. भीममभ्याययौ भीमा । १३ C. °माभि° । १४ C. योधयामास सङ्गतौ । १५ C. °राजं समभ्ययात् । १६ C. °नकम् । १७ C. पुत्रेण मम संप्रोक्तः; M. मम पुत्रसमादिष्टः । १८ M. कलिङ्गः । १९ C. युक्तः । २० C. व्यूढानीकेन दंशितः । २१ C. जनाधिपः । २२ C. महाराज स° । २३ C. °पुरोगमाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]अभ्यधावन्त समरे निषादान्सह राजभिः । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं [2]भयावहम् ॥ ९
[3]न प्राजानन्त योधाः स्वान्परस्परजिघांसया । घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः १०
यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया । तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ॥ ११
[4]बभूव सुमहाञ्छब्दः सागरस्येव गर्जतः । [5]अन्योन्यं स्म तदा योधा विकर्षन्तो विशां पते १२
महीं चक्रुश्चितां सर्वां [6]शशलोहितसन्निभाम् । [7]योधांश्च स्वान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया १३
स्वानप्याददते [8]स्वांश्च शूराः परमदुर्जयाः । विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ॥ १४
कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च विशां पते । कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ॥ १५
भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः । सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः सन्निवृत्तेषु चेदिषु ॥ १६
स्वबाहुबलमास्थाय [9]संन्यवर्तत पाण्डवः । न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ॥ १७
शितैरवाकिरद्बाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् । कालिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १८
शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः । ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरं धनुः ॥ १९
योधयामास कालिङ्गं स्वबाहुबलमाश्रितः । शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्बहून् ॥ २०
अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः । तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिन्दमम् ॥ २१
शक्रदेवोऽभिदुद्राव [10]शरैरवकिरन् शितैः । भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ॥ २२
ववर्ष शर[11]वर्षाणि तपान्ते जलदो यथा । हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ॥ २३
शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् । स तया निहतो राजन्[12]कालिङ्गतनयो रथात् ॥ २४
[13]विरथः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् । हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां [14]जनाधिपः ॥ २५
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः । [15] ततो भीमो [16]महावेगां त्यक्त्वा गुर्वीं महागदाम् ॥ २६
[17]निस्त्रिंशमाददे घोरं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् । चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ॥ २७
नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् । कालिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्या[18]मवमृज्य च ॥ २८
प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् । प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी [19]जनेश्वरः ॥ २९
तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् । भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ॥ ३०
उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो [20]वरूथिनीम् । कालिङ्गोऽथ ततः क्रुद्धो भीम[21]सेनाय संयुगे ॥ ३१
तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् । तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ॥ ३२
चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना । निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ॥ ३३
[22]भानुमन्तं ततो भीमः प्राद्रवत्पुरुषर्ष[23]भः । भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ॥ ३४

---

१ C. अभ्यवर्तन्त सहसा । २ C. भयानकम् । ३ C. प्रधावतां च योधानां परं । ४ C. बभूवुः सुमहाशब्दाः । ५ C. अन्योन्यस्य ततो योधा विकृन्तन्तो । ६ C. मांसशोणित° । ७ C. योधान्स्वान्स्वान्परांश्चापि न व्यजानन् । ८ C. ते तु शूराः समरदुर्जयाः । ९ M. अभ्यवर्षन्त पाण्डवम् । १० C. किरन्तं निशितैः शरैः । ११ C. °वर्षै° । १२ C. °न्कालिङ्गस्य सुतो र° । १३ C. सध्वजः । १४ C. महारथः । १५ M. adds अयुतेन गजानां च निषादैः परिवारितः । १६ C. महाबाहुर्गदां त्यक्त्वा महाबलः । १७ C. उद्बबर्ह स निस्त्रिंशं । १८ C. °मवसृज्य । १९ C. नरेश्वर । २० C. बलं तव । २१ C. सेनस्य । २२ C. भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य । २३ C. °भ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् । [1]न च तं ममृषे भीमः सिंहनादं महाहवे ॥ ३५
ततः [3]शब्देन महता विननाद महास्वनः । तेन [4]नादेन वित्रस्ता कालिङ्गानां वरूथिनी ॥ ३६
न भीमं समरे मेने मानुषं [5]भरतर्षभ । ततो भीमो महा[6]बाहुर्नर्दित्वा विपुलं स्वनम् ॥ ३७
सासिर्वेगवदाप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् । आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ॥ ३८
[7]ततो मुमोच कालिङ्गः शक्तिं तामकरोद्द्विधा । खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ३९
सोऽन्त[8]रायुधिनं हत्वा राजपुत्रमरिन्दमः । [9]गुरुं भारसहं स्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥४०
छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः । [10]आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ४१
[11]ततस्तस्मादवप्लुत्य गजाद्भारत भारतः । खड्गपाणिरदीनात्मा तस्थौ [12]भूमौ सुदंशितः ॥ ४२
स चचार बहून्मार्गानभितः पातयन्गजान् । अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ४३
अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु [13]चाभिभूः । पदातीनां च संघेषु विनिघ्न[14]ञ्छोणितोक्षितः ॥ ४४
श्येनवद्व्य[15]चरद्भीमो रणेऽरिषु बलोत्कटः । छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महा[16]बलः ॥ ४५
खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् । पदातिरेकः संक्रुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः ॥ ४६
[17]संमोहयामास स तान्कालान्तकयमोपमः । [18]मूढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ॥४७
सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे । निकृत्य रथिनां चाजौ रथेषाश्च युगानि च ॥ ४८
जघान रथिनश्चापि बलवान्रिपुमर्दनः । भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ॥ ४९
भ्रान्तमाविद्धमुद्भ्रान्तमाप्लुतं प्रसृतं प्लुतम् । संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास [19]पाण्डवः ॥ ५०
केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना । विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ५१
छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च [20]भिन्नकुम्भास्तथापरे । वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ॥५२
निपेतुरुर्व्यां च [21]तथा विनदन्तो महारवान् । [22]छिन्नांश्च तोमरान्राजन्महामात्रशिरांसि च ॥५३
परिस्तोमा[23]न्विचित्रांश्च कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः । [24]ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः [25]कणपांस्तथा ५४
तूणीरानथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च । [26]भिन्दिपालानि शुभ्राणि [27]तोत्राणि चाङ्कुशैः सह ५५
घण्टाश्च [28]विविधा राजन्हेमगर्भान्त्सरूनपि । पततः पातितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ५६
छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः । [29]आसीद्भूमिः समास्तीर्णा पतितैर्भूधरैरिव ॥ ५७
विमृद्यैवं महानागान्[30]ममर्दान्यान्महाबलः । अश्वारोहवरांश्चैव पातयामास संयुगे ॥ ५८
तद्घोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत । खलीनान्यथ योक्त्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥५९

---

१ C. न तं स म° । २ C. °रणे । ३ C. स्वरेण । ४ C. शब्देन । ५ C. पुरुषर्षभ । ६ C. °राज नदित्वा । ७ C. omits this half । ८ C. °रा युधि तं । ९ C. गुरुभा°; M. गुरुभारसहे स्क° । १० C. आरूढः सिंह वे° । ११ C. पततश्चाप्यव° । १२ C. भुविस दंशितः । १३ C. वा विभुः । १४ C. °भ्रन्प्रत्यदृश्यत । १५ C. °चरत्संङ्ख्ये युधि भीमो महाबलः । १६ C. °जवः । १७ C. मोहयामास शूरांस्तान् । १८ C. मूढास्त एव च रणे वि° । १९ C. भारत । २० C. छिन्न° । २१ C. तदा । २२ C. छिन्नाश्च तोमरा रा° । २३ C. °मानि चित्राणि । २४ C. ग्रैवेयानथ । २५ C. करिणान्तथा । २६ C. आग्निदण्डानि । २७ C. तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः । २८ C. विविधाकारा हेमगर्भानसीनपि । २९ C. आसीत्तस्मिन्रणे भूमिः पर्वतैः पतितैरिव । ३० C. °न्ममर्दाश्वान्नरर्षभः; M. न्ममर्दाश्वान्म° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः । कवचान्यथ चर्माणि चित्रा[1]ण्यास्तरणानि च ॥ ६०
तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे । [2]प्रासैर्यन्त्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ॥ ६१
स चक्रे वसुधां कीर्णां [3]शबलैः कुसुमैरिव । आप्लुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः ॥ ६२
पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः । मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च [4]यशस्विनः ॥ ६३
मार्गांश्च चरत[5]श्चित्रं व्यस्मयन्त रणे जनाः । स[6] जघान पदा कांश्चिद्व्याक्षिप्यान्यानपोथयत् ॥ ६४
खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद [7]नादेनान्यांश्च भीषयन् । ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ॥ ६५
अपरे चैनमालोक्य [8]भयात्पञ्चत्वमागताः । एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ॥ ६६
परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् । ततः कालिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ॥ ६७
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कालिङ्गो नवभिः शरैः ॥ ६८
भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे । कालिङ्गबाणाभिहतस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ॥ ६९
भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्नि[9]रिवैधितः । अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ७०
भीमं संपादयामास रथेन [10]रथसारथिः । तमा[11]रुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः ॥ ७१
कालिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ततः श्रुतायुर्बलवान्भीमाय निशिताञ्छरान् ॥ ७२
प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् । स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ७३
समाहतो [12]महाराज कालिङ्गेन महात्[13]मना । सं[14]चुकुशे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ७४
क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः । कालिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ७५
[15]क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कालिङ्गस्य महाबलौ । सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ७६
ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितै[16]स्त्रिभिः । केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ७७
ततः कलिङ्गाः सं[17]क्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् । अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः [18]समवारयन् ॥ ७८
ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः । कलि[19]ङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनम[20]वाकिरन् ॥ ७९
सन्निवार्य [21]स तां घोरां शरवृष्टिं [22]समुत्थिताम् । गदामादाय तरसा [23]संनिपत्य महाबलः ॥ ८०
भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् । पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः ॥ ८१
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् । एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ॥ ८२
बिभेद समरे [24]तूर्णं प्रेक्ष्य भीष्मं महारथम् । हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन कृता रणे ॥ ८३
विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव । [25]मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि [26]विनदन्तः शरातुराः ॥ ८४
ततो भीमो महाबाहुः [27]खड्गहस्तो महाभुजः । संप्रहृष्टो महा[28]घोषं शङ्खं प्राध्मापयद्बली ॥ ८५
सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् । मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ॥ ८६

---

१ C. °ण्याभर° । २ C. omits this half of the verse । ३ C. शबलां कुमुदैरिव । ४ C. तरस्विनः । ५ C. °तश्चित्रान्व्य° । ६ C. निज° । ७ C. नादैरन्यानभीषयत् । ८ C. भयाद्विद्राविणोऽभवन् । ९ C. °रिवेन्धनैः । १० C. रथिनां वरः । ११ C. °रुह्यद्रथं । १२ C. भृशं राजन् । १३ C. °बलः । १४ C. °चुक्रोध । १५ C. शराभ्यां । १६ C. °तैः शरैः । १७ C. °क्रुद्धा । १८ C. समयोधयन् । १९ C. °ङ्गाः शतशो । २० C. °मवारयन् । २१ C. तुतां राजच्छ° । २२ C. समुच्छ्रिताम् । २३ C. परिप्लुय । २४ C. वीरो भीमो भीमपराक्रमः । २५ C. मृदन्तः । २६ C. °नि° । २७ C. खड्गासक्तमहाभुजः । २८ C. °घोरं शङ्खं प्रध्मापयन्बली ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः । [1]भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणेव सर्वशः[2] ॥ ८७
मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः । मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समपद्यत[3] ॥ ८८
भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च[4] समकम्पत । क्षोभ्यमाणमसंबाधं ग्राहेणेव महत्सरः ॥ ८९
त्रासितेषु च सर्वेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा । पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च[5] सङ्घशः ॥ ९०
सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः । [6]अब्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः[7] ९१
सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः । [8]भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ९२
धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः । महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ९३
एवं सं[9]नोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः । भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं [10]सत्पुरुषैर्वृतः ॥९४
न हि प[11]ञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते । भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः॥९५
सोऽपश्यं[12]च्च कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनः[13] । भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ९६
[14]निनर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः[15] । शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ९७
स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते । कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ९८
धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् । भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ९९
तौ दूरात्सात्यकिं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ । कलिङ्गान्समरे वीरौ योधये[16]तां मनस्विनौ ॥ १००
स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः । पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ १०१
स कृत्वा दा[17]रुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः । आस्थितो रौद्रमात्मानं [18]कलिङ्गानन्ववैक्षत ॥ १०२
कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् । रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ १०३
[19]अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ॥ [20]तां संततार दुस्तारां भीमसेनो महाबलः ४
भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप । कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते १०५
ततः शान्तनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे । अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ६
तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ १०७
परिवार्य तु ते सर्वे गाङ्गेयं तरसा रणे । त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्च्छु[21]रोजसा ॥ १०८
प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव । यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ १०९
ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य महारथान् । हयान्काञ्चनसन्नाहान्भीमस्य[22] न्यहनच्छरैः ॥ ११०
हताश्वे स[23]रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् । शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १११
[24]अप्राप्तामथ तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव । त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत॥११२
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य [25]बलवान्गदाम् । [26]भीमसेनस्ततस्तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभ[27] ॥ ११३
[28]सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया । [29]गाङ्गेयसारथिं तूर्णं पातयामास सायकैः १४

१ C. भीमसेनेन समरे ग° । २ C. °तः । ३ C. °जायत । ४ C. तत् । ५ C. समन्ततः । ६ C. अवादीत् । ७ C. भारत । ८ C. भीष्ममे°ः । ९ C. संचोद्य । १० C. सत्पुरुषोचिताम् । ११ C. पाञ्चाल° । १२ C. °त । १३ C. °नम् । १४ C. ननाद । १५ C. °प । १६ C. °यन्तौ । १७ C. कदनं तत्र । १८ C. जघान समरे परान् । १९ C. अथान्तरे । २० C. सन्ततार सुदुस्तारां । २१ C. °रञ्जसा । २२ C. °स्याभ्यहनच्छरैः । २३ C. तु रथे । २४ C. संप्रा° । २५ C. महतीं ग° । २६ C. भीमसेनो रथात्तूर्णं । २७ C. °भः । २८ C. reads verse, 118, before सात्यकोऽपि etc (v. 114) २९ C. सारथिं कुरुवृद्धस्य पा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः । वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरात् ॥ ११५
भीमसेनस्ततो राजन्नपर्याते[1] महाव्रते । प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्ष[2]मिवैधितः ॥ ११६
स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत[3] । नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ ११७
[4]धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः । पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ ११८
सं[5]पूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ । धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११९
अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः । प्रहर्षयन्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १२०
दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् । शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ १२१
स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः । महापुरुषभूयिष्ठो [6]धीरयोधनिषेवितः ॥ १२२
महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया । एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिन्दमः[7] ॥ १२३
[8]रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवम् । ततः स्वरथमा[9]स्थाय पुनरेव महारथः ।
तावकानवधीत्क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ॥ १२४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वाणि द्वितीययुद्धदिवसे कालिङ्गराजवधे

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

संजय उवाच—

[10]गते पूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत । रथनागाश्वपत्तीनां सादिनां च महाक्षये ॥ १
द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना । समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः ॥ २
स लोकविदितानश्वान्निजघान महाबलः । द्रौणेः पाञ्चालदायादः [11]शितैर्दशभिराशुगैः ॥ ३
ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः । द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्ष[12]दथेषुभिः ॥ ४
धृष्टद्युम्नं तु [13]संयुक्तं द्रौणिना [14]वीक्ष्य भारत । सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णं विकिरन्निशिताञ्छरान् ५
स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः । अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पु[15]रुषर्षभः ॥ ६
आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा । [16]शल्योऽथ दशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु सौभद्रं [17]समवास्थितम् । अभ्यवर्तत [18]संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ८
दौर्योधनिः सुसंक्रुद्धः सौभद्रं [19]परवीरहा । विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
अभिमन्युः सुसंक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ । शरैः प[20]ञ्चाशतै राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०
लक्ष्मणोऽपि पु[21]नस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा । मुष्टिदेशे महाराज त[22]तस्ते चुक्रुशुर्जनाः ॥ ११
तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा । अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं [23]वेगवत्तरम् ॥ १२
तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ । अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३

---

१ C. °नीते । २ C. °क्षमिवोल्बणम् । ३ C. व्यवस्थितः । ४ C. See २८ C. last page. ५ C. स पू° । ६ C. वीर° । ७ C. °मः । ८ C. रथस्थं तम° । ९ C. °मागम्य । १० C. गते पूर्वाह्णसमये; M. ततो पराह्ण । ११ C. शितैर्बहुभि° । १२ C. वर्तत्तथे° । १३ C. संसक्तं । १४ C. दृश्य । १५ C. भरतर्षभ । १६ C. शल्यो द्वादश° । १७ C. पर्यवस्थितम् । १८ C. संक्रुद्धस्तद्युद्धमभवत्ततः । १९ C. निशितैःशरैः । २० C. पञ्चशतैः क्षिप्रं । २१ C. ततस्त° । २२ C. तत उच्चुक्रु° । २३ C. वदतां वरः ।

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम्[1] । पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र प्रजेश्वरः[2] ॥ १४
सन्निवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः[3] । आर्जुनिं रथवंशेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १५
स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः[4] । न स्म प्रव्यथते[5] राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६
सौभद्रमथ संसक्तं दृष्ट्वा तत्र धनंजयः । अभिदुद्राव[6] वेगेन त्रातुकामः स्वमात्मजम् ॥ १७
ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः । अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् १८
उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्वरथपत्तिभिः । दिवाकररथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९
तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च । तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ २०
प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः । कुरूणां चानयस्तीव्रः[9] समदृश्यत दारुणः ॥ २१
नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः । प्रजज्ञे[10] भरतश्रेष्ठ शरसंघैः किरीटिनः ॥ २२
सादिता[11] रथनागाश्च हताश्वा रथिनो रणे[12] । विप्रद्रुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३
विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः[13] समन्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः[14] साङ्गदैर्भुजैः ॥२४
हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः । अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २५
रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः । पातिताः[15] पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनसायकैः ॥२६
सगदानुद्यतान्बाहून्सखङ्गांश्च विशां पते । सप्रासांश्च सतूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७
साङ्कुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् । निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं वपुरधारयत्[16] ॥ २८
परिघाणां प्रदीप्तानां[17] मुद्गराणां च मारिष । प्रासानां भिन्दिपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे २९
परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत । वर्मणां चापविद्धानां काञ्चनानां च भूमिप[18] ॥३०
ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः । छत्राणां हेमदण्डानां तोमराणां च भारत ॥३१
प्रतोदानां च योक्त्राणां कशानां चैव मारिष । राशयः स्मात्र[19] दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ३२
नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत । योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्[20] कथंचन ॥ ३३
यो यो हि समरे पार्थं प्रत्युद्याति विशां पते । स संख्ये[21] विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते
तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः । अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्[22] वारिजोत्तमौ ॥ ३५
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव । अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६
एष पाण्डुसुतो वीरः[23] कृष्णेन सहितो बली । तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥३७
न ह्येष समरे शक्यो[24] विजेतुं हि कथंचन । यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ३८
न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः । अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं[25] वरूथिनी ॥ ३९
एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते । चक्षूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ४०
तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ । श्रान्ता भीताश्च नो[26] योधा न योत्स्यन्ति कथंचन[27] ४१

---

१ C. महाबलम् । २ C. जनेश्वरः । ३ C. °प । ४ C. °दुर्जयः । ५ C. °तो । ६ C. संक्रुद्धस्त्रातु° । ७ C. नराश्वरथसादिभिः । ८ C. °अन° । ९ C. प्रत्यपद्यत । १० C. प्रज्ञायत नरश्रेष्ठ शरसन्धैः कि° । ११ C. सादिनो ध्वजनागास्तु । १२ C. भृशम् । १३ C. °नास्ततस्ततः । १४ C. सायुधैः । १५ C. पा° । १६ C. बिभ्रद्वपुस्तदा । १७ C. विदीर्णानां । १८ C. भूतले । १९ C. स्म प्रदृश्यन्ते । २० प्रत्युदीयात्क° । २१ C. शरैर्वि° । २२ C. शङ्खं दध्मतुरुत्तमौ । २३ C. °रः । २४ C. शक्यो जेतुमद्य क° । २५ C. दुर्बलेयं । २६ C. ये । २७ C. कदाचन ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् । अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥[1] ४२
ततोवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत[2] । अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्सन्ध्याकाले[3] च वर्तति ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीययुद्धदिवसावहारे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५५॥

संजय उवाच—

प्रभातायां च शर्वर्यां भीष्मः शान्तनवस्तदा[4] । अनीकान्यनु[5]संयाने व्यादिदेशाथ[6] भारत ॥ १
गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा । पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः[7] कुरुपितामहः ॥ २
गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव । चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३
अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां[8] यशस्विनौ । त्रैगर्त्तैरथ कैकेयैर्वाटधानैश्च[9] संयुगे ॥ ४
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । मद्रकः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च[10] ये ॥ ५
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः । पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥ ६
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह । पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥७
मागधाश्च कलिङ्गाश्च दासेरकगणैः सह । दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८
कारूषाश्च[11] विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा[12] । बृहद्बलेन सहिता वामं[13] पार्श्वमवस्थिताः॥ ९
व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः । धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ॥[14] १०
अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहन्तमतिदारुणम् । दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ॥ ११
नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः । तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ १२
तदनन्तरमेवासीन्नीलो[15] नीलायुधैः सह । नीलादनन्तरश्चैव[16] धृष्टकेतुर्महाबलः[17] ॥ १३
चेदिकाशिकरूषैश्च पौरवैरपि[18] संवृतः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पञ्चालाश्च[19] प्रभद्रकाः ॥ १४
मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत । तत्रैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ॥ १५
ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । अभिमन्युस्ततः शूर[20] इरावांश्च ततः परम् १६
भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च[21] महारथाः । ततो[22]ऽभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामं[23] पार्श्वमुपाश्रितः ॥ १७
सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ।[24] एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः॥१८
वधार्थं[25] तव पुत्राणां तत्पक्षं[26] ये च सङ्गताः[27] । ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम्[28] ॥ १९

---

१ M. adds ततः सरथनागाश्वा जयं प्राप्य ससोमकाः । पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव प्रणेदुश्च पुनः पुनः ॥ प्रययुः शिबिरायैव धनंजयपुरस्कृताः । वादित्रघोषैः संहृष्टाः प्रणदन्तो महारथाः ॥ २ C. मारिष । ३ C. °न्ध्या च समवर्तत । ४ C. °स्ततः । ५ C. °न्यथ सं° । ६ C. °श परन्तपः । ७ C. वृद्धः । ८ C. शिरस्यास्तां; M. शिर आस्तां । ९ C. °रधानैश्च संयुतौ । १० C. पञ्च । ११ M. काकरूशा । १२ C. कौण्डीवृ° ।१३ C. वामपार्श्वे समास्थि° ।१४ C. adds तावकानां च तं व्यूहं प्रत्यव्यूहत पाण्डवः । १५ C. °वाथ नीलो । १६ C. °रं चै° । १७ C. °रथः।१८ C. °श्चाभि सं° । १९ C. M. पा° । २० C. तूर्णे । २१ C. कैकेया° । २२ M. एते सर्वे महाराज । २३ C. वामपा° । २४ M. adds तत्रानुराथिनां श्रेष्ठो वामशृङ्गे व्यवस्थितः । २५ C. नाशार्थे । २६ M. तत्पक्षे । २७ C. संश्रिताः । २८ C. °षि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् । [1]हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते ॥ २०
संपतन्तो व्यदृश्यन्त निघ्नतस्ते परस्परम् । धावतां च रथौघानां [2]निघ्नतां च पृथक्पृथक्॥२१
बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः । दिवस्पृङ्नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।
संप्रहारे [3]सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ २२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीये युद्धदिवसे परस्परव्यूहरचनायां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

संजय उवाच—

ततो व्यूढेष्वनीकेषु [4]तावकेषु परेषु च । धनंजयो रथानीकमवधीत्[5]तव भारत ॥ १
शरैरतिरथो युद्धे [6]दारयन्रथयूथपान् । ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥ २
धार्तराष्ट्रा रणे [7]यत्नात्पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् । प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्॥३
एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम् । बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते [8]चासज्जन्त संयुगे ॥ ४
द्रवद्भिरथभग्नैश्च परिवर्तद्भिरेव च । पाण्डवैः कौरवेयैश्च न [9]प्राज्ञायत किंचन ॥ ५
उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् । न दिशः [10]प्रदिशो वापि तत्र [11]हन्युः कथं नराः ॥६
अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे । [12]वर्तते च तथा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ॥ ७
न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां [13]कथंचन । रक्षितः [14]सत्यसन्धेन भारद्वाजेन [15]संयुगे ॥ ८
तथैव पाण्डवानां च रक्षितः सव्यसाचिना । नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ९
[16]सेनाग्रादपि निष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः । उभयोः सेनयो राजन्व्यति[17]षक्तरथद्विपाः ॥ १०
हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे । ऋष्टिभिर्विमला[18]भिश्च प्रासैरपि च संयुगे ॥ ११
रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः । पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे ॥ १२
गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः । [19]संसक्तान्पातयामासुस्तव तेषां च [20]सर्वशः ॥ १३
[21]कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थितः । केशपक्षे परामृश्य जहार समरे शिरः ॥ १४
अन्ये द्विरददन्ताग्रनिर्भिन्नहृदया रणे । वेमुश्च रुधिरं वीरा निःश्वसन्तः समन्ततः ॥ १५
कश्चित्करिविषाणस्थो वीरो रणविशारदः । प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नो गजशिक्षास्त्रवेदिना ॥ १६
पत्तिसंघा रणे पत्तीन्भिन्दिपालपरश्वधैः । न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १७
रथी च समरे राजन्नासाद्य गज[22]यूथपम् । सगजं पातयामास गजी च [23]रथिनां वरम् ॥ १८
रथिनं च हयारोहः प्रासेन भरतर्षभ । पातयामास समरे रथी च [24]हयसादिनम् ॥ १९

---

१ C. हस्त्योघा° । २ C. युध्यतां च । ३ C. तु तु° । ४ C. °ष्वितरे° । ५ C. °त्तत्र । ६ C. पातयन् । ७ C. यत्ता पा° । ८ C. चाभज्यन्त । ९ C. प्रज्ञा° । १० C. प्रदिशश्चापि । ११ C. जग्मुः कथंचन; M. जज्ञिरेऽत्र समागताः । १२ C. वर्तते स्म तदा; M. अवर्तत तदा । १३ C. विशां पते । १४ C. स यथा तेन भा° । १५ C. मारिष । १६ C. °दभिनि° । १७ C. °षि° । १८ C. °लाग्राभिः । १९ C. संयुक्तान् । २० C. संघशः । २१ C. omits verses 14, 15, & 16. । २२ C. °योधिनम् । २३ C. रथिनं तथा । २४ C. रथसादिनम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पदाती रथिनं सङ्ख्ये रथी चापि पदातिनम् । न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ २०
गजारोहा हयारोहान्पा[1]तयांचक्रिरे तदा । हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः । पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ २२
पत्तिसंघा हयारोहैः सादिसंघाश्च पत्तिभिः । पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च का[3]र्मुकैस्तोमरैस्तथा । [2]प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा ॥ २४
शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरङ्कुशैरपि । निस्त्रिंशैर्विमलैश्चा[4]पि स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा ॥ २५
[5]परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः । भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २६
नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे । अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ २७
प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं [6]रणशोणितैः । दिशश्च विमलाः सर्वाः [7]संबभूवुर्जनेश्वर ॥ २८
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः । चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २९
तस्मिन्युद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे । प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ ३०
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्धवश्च जयद्रथः । पुरुमित्रो [8]जयो भोजः शल्यश्चापि ससौबलः ॥ ३१
एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः । पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुः [9]स्म पुनः पुनः ॥ ३२
तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ३३
तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः । द्रावयामासु[10]राजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ ३४
तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः । रक्तोक्षिता घोररूपा विरे[11]जुर्दानवा इव ॥ ३५
[12]विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि । व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३६
ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव । अभ्यया[13]त्पाण्डवं युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ३७
तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह । द्रोणभीष्मौ रणे [14]यत्तौ प्रत्युद्ययुररिन्दमौ ॥ ३८
किरीटी च ययौ क्रुद्धः समन्तात्पार्थिवोत्तमान् । आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलम् ३९
ततः प्रववृते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः । तावकानां परेषां च [15]समरे विजयैषिणाम् ॥ ४०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीये युद्धदिवसे संकुलयुद्धे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

संजय उवाच—

ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
अथैनं रथ[16]वृन्देन कोष्ठकीकृत्य भारत । शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्ता[17]दभ्यवारयन् ॥ २
शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह । प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि ॥ ३
चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति । शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ४
रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः । तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषम् ॥ ५

---

१ C. °तयामासु राहवे । २ C. inserts परिस्तोमैः कुथाभिश्च etc. the 1st half of verse 26 here, before प्रासैस्तथा etc. । ३ C. कु° । ४ C. °श्चैव । ५ C. See 2 C. । ६ C. नरशो° । ७ C. समपद्यन्त भारत । ८ C. विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः । ९ C. समरे स्थिताः । १० C. °राजिस्थांस्त्रिदशा । ११ C. °जुः किंशुका इव । १२ C. विजित्य च रिपून्राजन् । १३ C. °त्पाण्डवान् । १४ C. शूरौ । १५ C. जिगीषूणां परस्परम् । १६ C. °वंशेन । १७ C. °त्पर्यवा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । साधु साध्विति राजेन्द्र फाल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ६
[1]सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया वृतौ । [2]गान्धारान्समरे शूराञ्जग्मतुः सहसौबलान् ॥ ७
[3]तत्र सौबलकाः [4]क्रुद्धा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमम् । तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि[5] ॥ ८
सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने [6]भयावहे । अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः[7] ॥ ९
तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीम् । [8]व्यधमेतां शितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १०
द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् । नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ११
ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन्[9] ॥ १२
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ १३
कुर्वाणौ [10]सुमहत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ । दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावप्यवारयत् ॥ १४
तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् । अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १५
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम् । हृद्यविध्यत्पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १६
ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरपीडितः । निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ १७
तं विसंज्ञं[11] विदित्वा तु त्वरमाणोऽस्य सारथिः । अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभज्यत ॥ १८
ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां [12]समन्ततः । निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १९
पार्षतश्च [13]रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः । द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च [14]पश्यतः ॥ २०
जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविनाशनैः । द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ॥ २१
नाशक्नुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ । वार्यमाणं च भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २२
विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः । ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ॥ २३
तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुङ्गवौ । सौबलीं समरे सेनां [15]शातयेतां समन्ततः ॥ २४
शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ । अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ २५
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते । ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २६
वध्यमानं ततस्तत्र[16] शरैः पार्थस्य संयुगे । दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितम् ॥ २७
द्रवतस्तान्समालक्ष्य भीष्मद्रोणौ महारथौ । न्यवारयेतां [17]संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २८
ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते । न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २९
यत्र यत्र [18]सुतस्तुभ्यं यं यं पश्यति भारत । तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ ३०
तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः । अन्योन्यस्पर्धया राजंल्लज्जया चावतस्थिरे ॥ ३१
पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते । पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ३२
सन्निवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः । अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्मं शान्तनवं वचः ॥ ३३
पितामह निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत । नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३४
द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने । कृपे चैव महेष्वासे द्रवते यद्वरूथिनी ॥ ३५

---

१ C. सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह । २ C. गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौबलाः । ३ C. ततः । ४ C. शूरा । ५ C. °रपि । ६ C. महाभये । ७ C. °प । ८ C. जघ्नतुर्निशितै° । ९ C. °त् । १० C. तु म° । ११ C. °ज्ञमथो दृष्ट्वा । १२ C. ततस्ततः । १३ C. रण° । १४ C. भारत । १५ C. नाशयेतां परंतप । १६ C. °स्ततु । १७ C. संक्रुद्धौ । १८ C. सुतं तुभ्यं यो यः प°; M. हि पुत्रं ते ये ये पश्यन्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

न पाण्डवान्प्रतिबलस्तव मन्ये कथंचन । तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणे[1]श्चैव कृपस्य च ॥ ३६
अनुग्राह्याः पाण्डुसुतास्तव नूनं पितामह । यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३७
सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे । न योत्स्ये पाण्डवान्सङ्ख्ये नापि पार्षतसात्यकी ३८
श्रु[2]त्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृ[3]पस्य च । कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३९
यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे । विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ४०
एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः । अब्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रो[4]धादुद्वृत्य चक्षुषी ॥ ४१
बहुशोऽसि मया रा[5]जंस्तथ्यमुक्तो हितं वचः । अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥४२
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेर्ना[6]य नृ[7]पोत्तम । करिष्यामि यथाशक्ति प्रे[8]क्षेदानीं सबान्धवः ॥ ४३
अद्य पाण्डुसुतानेकः ससैन्यान्सहबन्धुभिः । सो[9]ऽहं निवारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः॥ ४४
एवमु[10]क्ते तु भीष्मेण पु[11]त्रास्तव ज[12]नेश्वर । द[13]ध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता भेरीः संजघ्निरे भृशम् ॥ ४५
पाण्डवा हि ततो राजञ्छ्रुत्वा तं[14] निनदं महत् । दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्चाप्यनादयन् ४६

—इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीये युद्धदिवसे भीष्मदुर्योधनसंवादे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन्युद्धे भीष्मेण दा[15]रुणे । [16]क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १
भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु भा[17]रत । पितामहे वा पञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच—

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत । पश्चिमां दिशमास्थाय स्थि[18]ते चापि दिवाकरे ॥ ३
जयं प्राप्तेषु [19]हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ ४
अभ्ययाज्जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् । महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ५
प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ६
धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् । म[20]हान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥७
तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्यैनं निवर्तस्व स्थिरो भव । स्थि[21]रोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दोऽश्रूयत सर्वशः ८
काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च । शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ॥ ९
पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः । व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥१०
[22]हतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः । प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ ११

---

१ C. °श्चापि । २ C. श्रुत्वाऽहं । ३ C. च भारत । ४ C. क्रोधाद्व्यावृत्य । ५ C. राजन्पथ्य° । ६ C. °नात्र । ७ M. गतायुषा । ८ M. पश्येदा° । ९ C. मिषतो वा° । १० C. °मुक्तस्तु । ११ C. पुत्रस्त° । १२ C. नरेश्वरः । १३ C. दध्मौ शङ्खं मुदा युक्तो भेरीश्च समताडयत् । १४ C. तु । १५ C. भारत । १६ C. मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु क्रोधितेन विशां पते । १७ C. संजय । १८ C. किंचिद्याते दि° । १९ C. सर्वेषु । २० C. बभूव सुमहाञ्छब्दो । २१ C. स्थितोऽस्मि । २२ C. कृत्तोत्त° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी । मातङ्गाङ्गशिला रौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ १२
वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा । परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १३
न दृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप । यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ १४
नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः । गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः ॥ १५
विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष । शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १६
विनिर्भिन्नाः शरैः केचिदन्त्रापीडप्रकर्षिणः । अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दर्पिताः ॥ १७
तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल । मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे १८
अथाभ्येहि त्वमागच्छ किं भीतोऽसि क यास्यासि । स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥
तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः । मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ २०
शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः । जघान पाण्डवरथानादिश्य भरतर्षभ ॥ २१
स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् । अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ २२
तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सञ्जयैः सह । अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २३
मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे । पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः २४
उदीच्यां चैवमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो । एवं स समरे शूरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २५
न चैवं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् । विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्बहून् २६
कुर्वाणं समरे कर्म सूदयानं च वाहिनीम् । व्याक्रोशन्त रणे तत्र नरा बहुविधा बहु ॥ २७
अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव । शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ॥ २८
भीष्माग्निमभिसंक्रुद्धं विनाशाय सहस्रशः । न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे २९
नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुयोधिनः । भिनत्त्येकेन बाणेन सुमुखेन पतत्रिणा ॥ ३०
गजकण्टकसंनद्धं वज्रेणेव शिलोच्चयम् । द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्वर्मितानपि ॥ ३१
नाराचेन सुमुक्तेन निजघान पिता तव । यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ॥ ३२
मुहूर्तदृष्टः स मया पतितो भुवि दृश्यते । एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ॥ ३३
भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा । प्राकम्पत महासेना शरवर्षेण तापिता ॥ ३४
पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्याथ शिखण्डिनः । यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ॥ ३५
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् । महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ॥ ३६
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः । आविद्धनररनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ॥ ३७
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् । जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ॥ ३८
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः । विमुच्य कवचान्यन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३९

---

१ C. °नदी । २ C. गजैर्निप° । ३ C. °न्ना नराः के° । ४ C. अदीनाः । ५ C. °त्येतच्चु° । ६ C. °श्यादिश्य भारत । ७ C. नृत्यन्वै रथमार्गेषु । ८ C. तथैव च । ९ C. प्रतियुध्यन्स समरे । १० C. °नं. । ११ C. वीरा । १२ C. स्म प्रमोहिताः । १३ C. °मिव सं° । १४ C. च रणे मुक्तेन नतपर्वणा । १५ M. गजं कङ्कटस° । १६ C. संवद्धं । १७ C. °न्पर्वतानिव । १८ C. सुतीक्ष्णेन । १९ C. समयात्प° । २० C. शरवर्षाभिपीडिता । २१ C. °स्य च महात्मनः । २२ C. द्राव्यमा° । २३ C. भज्यमाना । २४ C. °रथना° । २५ C. प्रियः । २६ C. °चांश्चान्ये ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]विमुक्तकेशा धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्[2]तमुद्भ्रान्तरथयूथपम् ॥ ४०
ददृशे पाण्डुपुत्र[3]स्य सैन्यमार्तस्वरं तदा । प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ॥ ४१
उवाच पार्थं [4]बीभत्सुं निगृह्य रथमु[5]त्तमम् । अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यस्तेऽभिकाङ्क्षितः ४२
प्रह[6]रस्व नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे । यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ॥ ४३
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । सानुबन्धान्हनिष्यामि [7]ये मां योत्स्यन्ति संयुगे
इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम । बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमा[8]नं ततस्ततः ४५
द्रवतश्च महीपालान्पश्य यौधिष्ठिरे बले । दृष्ट्वा हि भीष्मं समरे व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ४६
भयार्ताः [9]प्रपलायन्ते सिंहात्क्षुद्रमृगा इव । एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ॥ ४७
[10]नोदयाश्वान्यतो भीष्मो वि[11]गाह्यैतद्बलार्णवम् । पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४८

[12]**संजय उवाच—**

ततोऽश्वान्रजतप्रख्यान्नोदयामास माधवः । यतो भीष्मरथो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मि[13]वानिव ॥ ४९
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् । दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ५०
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्विनदन्मुहुः । धनंजयरथं [14]शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५१
क्षणेन स रथस्तस्य [15]सहयः सहसारथिः । शरवर्षेण महता संछन्नो न [16]प्रकाशते ॥ ५२
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् । चोदयामास तानश्वा[17]न्विचितान्भीष्मसायकैः ५३
ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनम् । पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा [18]त्रिभिः शरैः
स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः । निमिषान्तरमात्रेण सज्जं [19]चक्रे पिता तव ॥ ५५
विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनम् । अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५६
तस्य तत्पूजयामास लाघवं [20]शान्तनोः सुतः । साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५७
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनंजय । प्रीतोऽस्मि [21]सुभृशं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५८
इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः । मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ५९
अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् । मोघान्कुर्वञ्छरांस्तस्य मण्डला[22]न्याचरल्लघु ॥ ६०
[23]तथा भीष्मस्तु सुदृढं वासुदेवधनंजयौ । विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु [24]भारत ॥ ६१
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ । गोवृषाविव [25]संरब्धौ विषाणैर्लिखिताङ्कितौ ॥ ६२
पुनश्चापि सुसं[26]रब्धः शरैः शतसहस्रशः । कृष्णयोर्युधि संरब्धो [27]भीष्मोऽथावारयद्दिशः ॥ [28] ६३

---

१ C. प्रकीर्य केशान् । २ C. °न्तं रथयूथपयूथपम् । ३ C. °त्राणां । ४ C. कृष्णस्तु । ५ C. °स° । ६ C. °रास्मै । ७ C. यो मां योत्स्यति । ८ C. °मानमितस्ततः । ९ C. संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षु° । १० C. चोद° । ११ C. °गाह्यैत° । १२ C. omits संजय उवाच । १३ C. °मा° । १४ C. तूर्णं । १५ C. सध्वजः । १६ C. प्रदृश्यते । १७ C. न्विभग्नान्; M. °न्विभिन्नान् । १८ C. शितैः । १९ C. कृत्वा । २० M. शन्तनोः । २१ C. सुदृढं । २२ C. °न्यचरन् लघु; M. °न्व्यचरल्लघु । २३ C. ततस्तु भीष्मः । २४ C. मारिष । २५ C. नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ; M. विषाणोल्लेखनाङ्कितौ । २६ C. °क्रुद्धः । २७ C. भीष्म आवारयद्दिशः; M. भीष्मः प्राच्छादयद्दिशः । २८ M. adds पार्थोऽपि समरे क्रुद्धो भीष्मस्यावारयद्दिशः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वार्ष्णेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः । मुहुर[1]भ्यर्दयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६४
[2]ततस्तु कृष्णः समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् । संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६५
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि । प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६६
वरान्वरान्विनिघ्नंतं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् । युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६७
अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा । अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ६८
एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशये[3]द्देवदानवान् । [4]किं नु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ६९
द्रवते च महासैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्वीक्ष्य सोमकान् ॥ ७०
प्राद्रवन्ति रणे [5]दृष्ट्वा हर्षयन्तः पितामहम् । सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ७१
[6]भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् । अर्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ।
कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ॥ ७२
तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः । प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ७३
तेषां बहुत्वात्तु[7] भृशं शराणां दिशश्च सर्वाः पिहिता बभूवुः ।
न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ॥ ७४
ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ।
द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ॥ ७५
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे व[9]सातयः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ ७६
किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रुर्निदेशगाः शान्तनवस्य राज्ञः ।
तं वाजिपादात[10]रथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ॥ ७७
किरीटिनं संपरिवार्यमाणं शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च ।
ततस्तु दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ॥ ७८
अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ।
स तान्यनीकानि [11]महाधनुष्माञ्शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ॥ ७९
चकार साहाय्यमथार्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ।
विशीर्णनागाश्वर[12]थध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ॥ ८०
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ।
क्व क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ॥ ८१
मा स्वां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः [13]स्वं वीरधर्मं परिपालयध्वम् ।
तान्वासवानन्तरजो नि[14]शम्य नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः [15]समन्तात् ॥ ८२
पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च भीष्मं च सङ्ख्ये समुदीर्यमाणम् ।
अमृष्यमाणः स ततो महात्मा यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ॥ ८३

---

१ C. °रभ्युत्स्मयन्भीष्मः । २ C. तं भीष्मं श° । ३ C. °द्दैत्य° । ४ C. किमु पा° । ५ C. दृष्टा । ६ C. भारमेनं । ७ C. °त्सुभृशं । ८ C. °शोऽथ । ९ C. °शा° । १० C. °ति° । ११ C. धनुष्मतां वरः शि° । १२ C. °थं ध्व° । १३ C. स्ववीरधर्मान्प्रतिपा° । १४ C. °श° । १५ C. समेतान् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

उवाच शैनेयमभिप्रशंसन्दृष्ट्वा कुरूनापततः [1]संमग्रान् ।
ये यान्ति ते यान्तु शिनिप्रवीर [2]येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ॥ ८४
भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं द्रोणं च सङ्ख्ये सगणं मयाद्य ।
[3]न मे रथी सात्वत कौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ॥ ८५
तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं प्राणं ह[4]रिष्यामि महाव्रतस्य ।
निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरौ ॥ ८६
प्रीतिं करिष्यामि धनंजयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ।
निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ॥ ८७
राज्येन राजानमजातशत्रुं संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ।[5]
ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्यप्रभं [6]वज्रसमप्रभावम् ॥ ८८
क्षुरान्त[7]मुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ।
संकम्पयन्गां चरणैर्महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ॥ ८९
मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पं सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ।
[8]सोऽभिद्रवन्भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ॥ ९०
[9]व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे घनो यथा खे [10]तडितावनद्धः ।
[11]सुदर्शनं चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ॥ ९१
[12]यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातम् ।
तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ॥ ९२
तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं रराज नारायणबाहुनालम् ।
तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ॥ ९३
सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं [13]कुरूणामिव चिन्तयित्वा ।
स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्तयिष्यन्निव [14]सर्वलोकम् ॥ ९४
अभ्युत्पतँल्लोकगुरुर्बभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः ।
[15]तमाद्रवन्तं प्रगृहीतचक्रं [16]दृष्ट्वा देवं शान्तनवस्तदानीम् ॥ ९५

---

१ C. समन्तात् । २ C. येऽव° । ३ C. न मे बले; M. न सारथे । ४ C. °नि° । ५ M. adds इतीदमुक्त्वा स महानुभावः सस्मार चक्रं निशितं पुराणम् । सुदर्शनं चिन्तितमात्रमेव तस्याग्रहस्तं स्वयमारुरोह॥ तच्चक्रपद्मं प्रगृहीतमाजौ रराज नारायणबाहुनालम्, then continues यथादिपद्मं etc. to प्ररूढं रराज नारायणबाहुनालम् (vv. 92-3), and then the part from ततः सुनाभं to the end of v. 91. । ६ C. °सहस्रतुल्यं । ७ C. °मुद्भ्राम्य । ८ C. सोऽभ्यद्रवत् । ९ M. पीताम्बरधृक्च । १० C. चिरमापिनद्धः । ११ M. omits this half. । १२ M. See ५ M. । १३ C. °मिति । १४ C. जीव° । १५ C. तमापतन्तं । १६ C. समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]असंभ्रमं तद्विचकर्ष दोर्भ्यां महाधनुर्गाण्डिवतुल्यघोषम् ।
[2]उवाच भीष्मस्तमनन्तपौरुषं गोविन्दमाजावविमूढचेता: ॥ ९६
एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते [3]माधव चक्रपाणे ।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात्[4]सर्वशरण्य संख्ये ॥ ९७
त्वया हतस्या[5]पि ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
संभावितोस्म्यन्धकवृष्णिनाथ [6]लोकैस्त्रिभिर्वीर तवाभियानात् ॥[7] ९८
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावान्पार्थोऽप्यनुद्रुत्य यदुप्रवीरम् ।
जग्राह [8]पीनोत्तमलम्बबाहुं बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ ९९
निगृह्यमाणश्च[9] तदादिदेवो भृशं सरोषः किल [10]चात्मयोगी ।
आदाय वेगेन जगाम विष्णुर्जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ १००
पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।
बलान्निजग्राह [11]हरिं किरीटी पदेऽथ राजन्दशमे कथंचित् ॥ १०१
अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।
उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ १०२
न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
अन्तं [12]करिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥ १०३
ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्य जनार्दनः प्रीतमना निशम्य ।
स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥[13] १०४
स तानभीषून्पुनराददानः प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता ।
[14]विनादयामास [15]ततो दिशश्च स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०५
[16]व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्म[17]नेत्रम् ।
विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०६

---

१ C. असंभ्रमात्कार्मुकबाणपाणी रथे स्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच । २ C. omits the half उवाच ....°चेताः । ३ C. शार्ङ्गगदासिपाणे । ४ C. °द्भूत° । ५ C. °स्येह । ६ C. लोकैस्त्रिभिश्च प्रथित-प्रभावः । ७ C. adds, before रथादवप्लुत्य etc., the following:–श्रुत्वा वाचः शान्तनवस्य कृष्णो वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ॥ त्वं मूलमस्येह भुवि क्षयस्य दुर्योधनं चाद्य समुद्धरिष्यसि । दुर्द्यूतदेवी नृपतिर्निवार्यः सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ॥ त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धिर्धर्मातिगो यः कुलपांसनः स्यात् । भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं राजा परं दैवतमित्युवाच ॥ त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे संबोध्यमानो न बुबोध राजा । क्लेशाय दैवाद्विपरीतबुद्धिः श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति ॥ ८ C. °न्पार्थः पदा द्रुत्य । ९ C. °स्तु तमादि° । १० M. नामयो° । ११ C. शनैर्महात्मा पादे° । १२ C. गमि° । १३ M. adds, ततः प्रतिज्ञां समवाप्य भीष्मः कृताञ्जलिः स्तुत्यमथाकरोद्वै । त्रैविक्रमे यस्य वपुर्बभासे तथैव दृष्ट्वा तु समुज्ज्वलन्तम् ॥ प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता स तानभीषून्पुनराददानः । भीष्मं शरैः संपरिवार्य सङ्ख्ये चिच्छेद भूरिश्रवसश्च चापम् ॥ शल्यं च विद्ध्वा नवभिः पृषत्कैर्दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद । and then continues from विनादयामास etc. (v. 105, 2nd half). । १४ C. निना° । १५ C. दिशो नभश्च । १६ C. आवि° । १७ C. पक्ष्मने° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मृदङ्गभेरीपणवप्रणादा नेमिस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च ।
ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ १०७
गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ।
जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०८
तं कौरवाणामधिपो जवेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ १०९
अथार्जुनाय प्रजिघाय भल्लान्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान् ।
दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्यो गदां शान्तनवश्च शक्तिम् ॥ ११०
स सप्तभिः सप्तशरप्रवेकान्संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।
शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ १११
ततः शुभामापततीं स शक्तिं विद्युत्प्रभां शान्तनवेन मुक्ताम् ।
गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ ११२
ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११३
तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली ॥ ११४
शिलीमुखाः पार्थधनुःप्रमुक्ता रथान्ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ।
निकृत्य देहान्विविशुः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणाम् ॥ ११५
ततो दिशः सोऽनुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैः समरे वितत्य ।
गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यथयांचकार ॥ ११६
तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते शङ्खस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च ।
अन्तर्हिता गाण्डिवनिःस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रथप्रणादाः ॥ ११७
गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखाः प्रवीराः ।
पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥ ११८
सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः संनतिमेव जग्मुर्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ ११९
तस्मिन्सुघोरे नृप संप्रहारे हताः प्रवीराः सरथाश्वसूताः ।
गजाश्च नाराचनिपाततप्ता महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ १२०
परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
दृढं हताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्विमलैः शिताग्रैः ॥ १२१

---

१ C. °पटह° । २ C. बलेन । ३ C. प्रत्युद्य° । ४ C. °प्रजहार । ५ C. °गा° । ६ C. प्रमुक्तान् । ७ C. च । ८ C. °धनुर्विसृष्टा र° । ९ C. °रैर्निशितैर्वि° । १० C. °तमास्त्रयुद्धे श° । ११ C. °श्च र° । १२ C. नृ° । १३ C. जग्मुर्यतो गा° । १४ C. परेत° । १५ C. तत्र विभिन्नकायाः । १६ C. दृढा हताः । १७ C. भल्लैर्निशितैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला[1] ध्वजा महान्तो[2] ध्वजिनीमुखेषु ।
पदातिसंघाश्च रथाश्च सङ्ख्ये हयाश्च नागाश्च धनंजयेन ॥ १२२
बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् ।
ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राजन्महाहवे भिन्नतनुत्र[3]देहाः ॥ १२३
ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा[4] ।
नदी सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२४
वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा परेतनागाश्वशरीररोधाः ।
[5]नरेन्द्रमज्जोच्छ्रितमांसपङ्का प्रभूतरक्षोगणभूत[6]सेविता ॥ १२५
शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला शरीरसंघातसहस्रवाहिनी ।
[7]विशीर्णनानाकवचोर्मिसङ्कुला नराश्वनागास्थिनिकृत्त[8]शर्करा ॥ १२६
[9]श्वकङ्कशालावृकगृध्रकाकैः क्रव्यादसङ्घैश्च तरक्षुभिश्च ।
उपेतकूलां ददृशुर्मनुष्याः क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ॥ १२७
प्रवर्तितामर्जुनबाणसङ्घैर्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् ।
हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा सेनां कुरूणामथ फाल्गुनेन ॥ १२८
ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः संत्रासयन्तः कुरुवीरयोधान् ॥ १२९
हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन ।
वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान् ॥ १३०
विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ गाण्डीवधन्वा च जनार्दनश्च ।
ततो रविं संवृतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ॥ १३१
तदैन्द्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पम् ।
अथापयानं कुरवः सभीष्माः सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ॥ १३२
चक्रुर्निशां सन्धिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयुक्ताम् ।
अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके विजित्य[10] शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ॥ १३३
ययौ नरेन्द्रैः[11] सह सोदरैश्च समाप्तकर्मा शिबिरं निशायाम् ।
ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतमः प्रणादः ॥ १३४
रणे रथानामयुतं निहत्य हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ १३५
महत्कृतं कर्म धनंजयेन कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा[12] तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥ १३६

---

१ C. °जाला । २ C. नृपाणां । ३ C. °त्रकायाः । ४ C. °रतीरा । ५ C. नरास्रमज्जोद्धतमां° । ६ C. वृक्षभूता । ७ C. विकीर्णं° । ८ C. °कृन्त° । ९ C. गोमायुशालावृककङ्कगृध्रैः । १० C. विमृद्य । ११ C. नरेन्द्रः । १२ C. राजंस्त° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

द्रोणः कृपः सैन्धवबाह्लिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ।
अन्ये च योधाः शतशः समेताः क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ॥ १३७
स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः किरीटिना लोकमहारथेन ।
इति ब्रुवन्तः शिबिराणि जग्मुः सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ १३८
उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।
किरीटिवित्रासितसर्वयोधा चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् ॥ १३९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

संजय उवाच—

व्युष्टां निशां भारत भारतानामनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।
ययौ सपत्नान्प्रतिजातकोपो वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १
तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
जयद्रथश्चातिबलो बलौघैर्नृपास्तथान्ये प्रययुः समन्तात् ॥ २
स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।
रराज राजा स तु राजमुख्यैर्वृतः स देवैरिव वज्रपाणिः ॥ ३
तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता दोधूयमानाश्च महापताकाः ।
सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४
सा वाहिनी शान्तनवेन गुप्ता महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।
बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ५
ततो रणायाभिमुखी प्रयाता प्रत्यर्जुनं शान्तनवाभिगुप्ता ।
सेना महोग्रा सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ६
तं व्यालनानाविधगूढसारं गजाश्वपादातरथौघपक्षम् ।
व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७
विनिर्ययौ केतुमता रथेन नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ।
वरूथिना सैन्यमुखे महात्मा वधे धृतः सर्वसपत्नयूनाम् ॥ ८
सूपस्करं सोत्तरबन्धुरेषं यत्तं यदूनामृषभेण सङ्ख्ये ।
कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९

---

१ C. °ना त्रा° । २ C. °तकोपस्ततः स° । ३ C. राजोत्तम राजमुख्यैर्मध्ये सुराणामिव देवराजः । ४ C. राज्ञा । ५ C. ससार सेना स° । ६ C. व्याप्त ना° । ७ C. स नि° । ८ M. काले । ९ C. वरूथिनीनां प्रमुखे महात्मा बलैर्वृतः सर्वसपत्नसेनाम् ; M. omits this half । १० M. adds जये धृतः शत्रुवरूथिनीनां यथा सुरेन्द्रोऽसुरवाहिनीनाम् ॥ नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्तः शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा । तथा महात्मा सह केशवेन वरूथिनीनां प्रमुखे रराज ॥ ११ C. M. सोप° । १२ C. °बन्धुरीयं यन्त्रा । १३ M. रथं विषेदुः स° ।

श्री लक्ष्मीधर–विद्यामन्दिर,
CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri
व्यवस्थापक-पं. चक्रधर जोशी

[1]प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन ।
तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्र[2]कर्णम् ॥ १०
[3]यथा हि पूर्वेऽहनि धर्मराज्ञा व्यूहः कृतः कौरवसत्तमेन ।
[4]तथा न भूतो भुवि मानुषेषु न दृष्टपूर्वो न च संश्रुतश्च ॥ ११
[5]ततो यथादेशमुपेत्य तस्थुः पाञ्चालमुख्याः सह चेदिमुख्यैः ।
[6]ततः समादेशसमाहतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ॥ १२
शङ्खस्वनास्[7]तूर्यरथस्वनाश्च सर्वेष्वनीकेषु [8]ससिंहनादाः ।
ततः सबाणानि महास्वनानि विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ॥ १३
क्षणेन भेरीपणवप्रणादानन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ।
तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम् ॥ १४
[9]महावितानावततप्रकाशमालोक्य वीराः सह[10]साभिपेतुः ।
रथी रथेनाभिहतः ससूतः पपात साश्वः सरथः सकेतुः ॥ १५
गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः ।
आवर्तमानान्यभिवर्तमानैर्घोरी[11]कृतान्यद्भुतदर्शनानि ॥ १६
प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ।
सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्यप्रभाभानि शरावराणि ॥ १७
विदार्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम् ।
[12]गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाः केचित्ससूता रथिनः प्रपेतुः ॥ १८
[13]गजर्षभाश्चापि [14]रथर्षभेण निपातिता बाणहताः पृथिव्याम् ।
गजौघवेगोद्धत[15]सादितानां श्रुत्वा [16]विषेदुः सहसा मनुष्याः ॥ १९
आर्तस्वनं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताडितानाम् ।
संभ्रान्तनागाश्वरथे मुहूर्ते महाक्षये सादिपदातियूनाम् ॥ २०
महारथैः संपरिवार्य[17]माणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ।
तं पञ्चतालोच्छ्रित[18]तालकेतुः सद[19]श्ववेगाद्भुतवीर्ययानः ॥ २१
महास्त्र[20]बाणाशनिदीप्तिमन्तं किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत् ।
तथैव शक्र[21]प्रतिमप्रभावमिन्द्रात्मजं द्रोणमुखा विसस्रुः ॥ २२
कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ।
ततो [22]रथानां प्रमुखादुपेत्य सर्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्मा ॥ २३

---

१ M. प्रकल्पितं । २ C. M. कर्णिम् । ३ M. यथैव । ४ C. तथाभूतो मानुषैश्चेह लोके न दृष्टपूर्वो न च विश्रुतश्च; M. यथा न । ५ C. omits this half. । ६ C. ततो महावेगस । ७ C. °स्तूर्यरवाश्च जग्मुः; M. स्तूर्यरवाः प्रणेदुः । ८ C. च सिं° । ९ M. महानुभावाश्च ततः प्रकाशमा° । १० C. °सा नि° । ११ C. °घोराकृतीन्य° । १२ M. गजैर्विषाणापरगात्ररुग्णाः । १३ C. रथ° । १४ M. गज° । १५ C. °सायकानां । १६ C. निषेदुर्वसुधां । १७ M. °माणं संहृत्य दूरात्क° । १८ C. पञ्चके° । १९ C. °श्ववेगादतिवार्यबाणम् । २० C. °वेगाशनि° । २१ C. °प्रतिमानकल्पामि° । २२ C. रथानीकमु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

जवेन शूरोऽभिससार सर्वांस्तानर्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ।
तेषां महास्त्राणि महा[1]रथानामसह्यकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः ॥ २४
बभौ महामन्त्रहुतार्चिमाली सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ।
ततः स तूर्णं रुधिरो[3]दफेनां कृत्वा [4]नदीमाशु रणे रिपूणाम् ॥ २५
जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ।
ततः [5]प्रहस्याद्भुतविक्रमेण गाण्डीवमुक्तेन शिलाशितेन ॥ २६
विपाठजालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली ।
तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणामसक्तकर्मा कपिराजकेतुः ॥ २७
भीष्मं महात्मा[7]भिववर्ष तूर्णं शरौघजालैर्विमलैश्च भल्लैः ।
तथैव भीष्माहतमन्तरिक्षे महास्त्रजालं कपिराजकेतोः ॥ २८
विशीर्यमाणं ददृशुस्त्वदीया दिवाकरेणेव तमोभिभूतम् ।
एवंविधं कार्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।
ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च तद्द्वैरथं भीष्मधनंजयाभ्याम् ॥ २९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनद्वैरथे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

संजय उवाच—

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष । पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं पर्यवारयन् ॥ १
संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः । पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २
नातिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये [9]न पराक्रमे । बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रे [10]नापि च लाघवे ॥ ३
तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिंदमम् । दृष्ट्वा [11]पार्थः सुसंयत्तं सिंहनादमथानदत् ॥ ४
पीडयानं तु तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते । दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५
ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् । प्रत्युद्ययौ ससौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ६
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् । व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ७
स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यं च पञ्चभिः । ध्वजं सांयमनेश्चैव[12] सोऽष्टा[13]भिश्चिच्छिदे ततः ८
रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना । शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा[14]पजहार तान् ॥ ९
शल्यस्य च [15]महावेगानस्यतः समरे शरान् ।[16] [17]निवार्यार्जुनदायादो जघान चतुरो हयान् १०
भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः । नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः [18]कार्ष्णेर्बाहुबलो[19]दयम् ११

---

१ M. °भवो । २ C. °बलाना° । ३ C. °दकेन । ४ C. नदीं तां समरे रि° । ५ C. प्रसह्याद्भुतदर्शनेन गाण्डीवनिर्ह्लादमहास्वनेन । ६ C. °स्य जा° । ७ C. °त्मा स ववर्ष भूयः शरैः सुतीक्ष्णैर्वि° । ८ C. समयोधयन् । ९ C. °ण । १० C. °णा° । ११ C. पार्थो रणे यत्तं । १२ C. °श्चापि । १३ C. °ष्टाभिः पर्यपातयत् । १४ C. °णा विज°; M. °णाभिजघान । १५ C. महाघोरान्पश्यतः शतशः शरान् । १६ M. adds धनुश्चिच्छेद भल्लेन तीव्रवेगेन फाल्गुनिः before निवार्यार्जुनदायादो etc. । १७ M. जघानार्जुनदायादश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् । १८ C. कार्ष्णिबा° । १९ M. °दयात् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्त्रिगर्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः । पञ्चविंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२
धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि । सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३
तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ महारथौ । ददर्श राजन्पाञ्चाल्यः सेनापतिररिंदम ॥ १४
स वारणरथौघानां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः । वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५
धनुर्विस्फार्य संक्रुद्धो नोदयित्वा च वाहिनीम् । ययौ तं मद्रकानीकं केकयांश्च परंतप ॥ १६
तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना । संरब्धरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ १७
सोऽर्जुनप्रमुखे यान्तं पाञ्चालकुलवर्धनः । त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समार्पयत् ॥ १८
ततः स मद्रकान्हत्वा दशैव दशभिः शरैः । पृष्ठरक्षं जघानाशु भल्लेन कृतवर्मणः ॥ १९
दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः । जघान विमलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ २०
ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् । अविध्यत्त्रिंशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् २१
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् । भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् २२
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समार्पयत् । अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ २३
स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ । पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ २४
स प्रगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम् । पदातिस्तूर्णमानर्च्छद्रथस्थं पुरुषर्षभः ॥ २५
तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम् । भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६
दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमम् । अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७
तस्य पाञ्चालदायादः प्रतीपमभिधावतः । शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ २८
बाणवेगमतीतस्य तथाभ्याशमुपेयुषः । त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ॥ २९
तस्य राजन्सनिस्त्रिंशं सुप्रभं च शरावरम् । हतस्य पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३०
तं निहत्य गदाग्रेण स लेभे परमां मुदम् । पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१
तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे । हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥ ३२
ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् । अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३
तौ तत्र समरे शूरौ समेतौ युद्धदुर्मदौ । ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४
ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा । आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५
तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः । आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ३६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थयुद्धदिवसे सांयमनिपुत्रवधे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

---

१ C. कैकयैः । २ C. तत्र च । ३ C. °क्षिप्तरथावुभौ । ४ C. °रमित्रजित् । ५ C. °घेन । ६ M. adds पारावताश्वः स रथमास्थाय परवीरहा । ७ C. प्रयुक्तर° । ८ C. °नं प्रति संयातः । ९ C. समर्दयत् । १० C. °न्भित्त्वा दशभिर्निशितैः । ११ C. °पु° । १२ C. °ले° । १३ C. तथै° । १४ C. समर्दयत् । १५ C. यशस्विनः । १६ C. द्रुपदात्मजम् । १७ C. पाञ्चाल्यपुत्रस्तु । १८ C. °ह्य° । १९ C. त्वरन्सांयमनेः । २० C. शरवारणम् । २१ C. हस्तात्सोत्सेधमपत° । २२ C. लेभे स परमं यशः । २३ M. शल्य° । २४ C. रथिनां वरौ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय । यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन बाध्यते ॥ १
नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि । अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २
हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य संजय । पातितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३
युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति । पाण्डवा हि जयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४
सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च । श्रोष्यामि सततं तात दुःसहानि बहूनि च ५
तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवाः । मामका विजयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६

संजय उवाच—

क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् । शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः । पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८
तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् । न्यवारयत यस्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९
नान्तरं दृश्यते तत्र तयोश्च रथिनोस्तदा । मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् ॥ १०
ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ११
अथैनं शरवर्षेण छादयामास संयुगे । गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलवृष्टिभिः ॥ १२
अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३
ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः । आर्तायनिममेयात्मा विव्याध निशितैः शरैः १४
ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽर्जुनिं रणे । मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५
दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती । दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनोऽथ दुर्मुखः ॥ १६
सत्यव्रतश्च मद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत । एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७
तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८
धार्तराष्ट्रान्दशरथान्दशैव प्रत्यवारयन् । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते ॥ १९
अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः । ते वै समेयुः संग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ २०
तस्मिन्दशरथे क्रुद्धे वर्तमाने महाभये । तावकानां परेषां वा प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २१
शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिनर्दन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २२
ते तदा जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः । अन्योन्यमभिमर्दन्तः स्पर्धमानाः परस्परम् २३
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्ज्ञातयः संगता मिथः । महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षिणः ॥ २४
दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे । विव्याध निशितैर्बाणैश्चतुर्भिः समरे द्रुतम् ॥ २५

---

१ M. °पुत्रेण । २ C. M. वध्यते । ३ C. अहतांश्च । ४ M. adds विभग्नांश्च प्रनष्टांश्च नित्यं शंससि मामकान् before हीनान् etc. । ५ C. हतान् । ६ C. प° । ७ C. विज° । ८ C. ही° । ९ C. अश्रौषं । १० C. ही° । ११ C. °वाः । १२ C. वा जयं । १३ C. यत्तू° । १४ C. ददृशे कश्चित्तयोः संरब्धयो रणे । १५ C. समभवत्तदा । १६ C. भारत । १७ C. °धारिणः । १८ C. °स्तु संक्रु° । १९ C. संप्राप्य को° । २० C. °तैस्त्रिभिः । २१ C. मद्राधिप° । २२ C. °नश्च । २३ C. सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्च महारथः । २४ C. संक्रुद्धाः । २५ C. च । २६ C. समरेऽद्भुतम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः । दुर्मुखो नवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ॥ २६
विविंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा । तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः॥ २७
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् । सत्यव्रतं च समरे पुरुमित्रं च भारत ॥ २८
अभिमन्युरविध्यत्तु दशभिर्दशभिः शरैः । माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ ॥ २९
[1]अविध्येतां शरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शल्यो महाराज स्वस्रीयौ रथिनां वरौ३०
शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ । छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ ३१
अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः॥ ३२
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् । भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ३३
दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत् । अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३४
गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः । मागधं पुरतः कृत्वा [2]भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३५
आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः । गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ॥ ३६
अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् । अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः॥ ३७
स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे बली । भीमसेनो महाबाहुः[3] स वज्र इव वासवः ॥ ३८
तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना । व्यत्यचेष्टन्त संहत्य गजा[4] भीमस्य गर्जतः[5] ॥ ३९
ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ४०
पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण[6] वारणान् । [7]अभ्यवर्षन्त धावन्तो मेघा इव गिरीन्[8]यथा ॥[9] ४१
क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैश्चाञ्जलिकैः शितैः । [10]व्यहरन्नुत्तमाङ्गानि पाण्डवौ[11] गजयोधिनाम् ॥ ४२
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः । अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥४३
हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः । अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४४
धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् । [12]पततः पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४५
मागधोऽथ महीपालो गजमैरावणोपमम्[13] । प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४६
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजम् । [14]जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४७
तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरंजयः । राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ४८
विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः । व्यचरत्समरे मृद्नन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४९
एकप्रहारै[15]र्निहतान्भीमसेनेन दन्तिनः । अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ५०
भग्नदन्तान्भग्नकटा[16]न्भग्नसक्थांश्च वारणान् । भग्नपृष्ठ[17]त्रिकानन्यान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ५१
[18]नदतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गतान् । विद्रुतान्भयसंविग्नांस्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ५२
भीमसेनस्य मार्गेषु पतितान्पर्वतोपमान् । अपश्यं निहतान्नागान्राजन्निष्ठीवतोऽपरान् ॥ ५३
वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः । विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥५४

---

१ C. छादयेतां । २ C. भीमसेनमथाभ्य° । ३ C. °बाहुर्वृत्रहा दानवेष्विव । ४ C. तदा । ५ C. नर्दतः । ६ C. °ण वारयन् । ७ C. अभ्यधावन्त वर्षन्तो । ८ M. गिरिव्रजान् । ९ M. adds नाकुलिस्तु शतानीकः समरे शत्रुपूगहा before क्षुरैः etc. । १० C. व्या°; M. न्यहनच्चो° । ११ M. °वो । १२ C. पतितान्पा° । १३ C. °वतो° । १४ C. निजघानेषुणा । १५ C. °रे नि° । १६ M. °रा° । १७ C °ष्ठान्भग्नकुम्भान्नि° । १८ C. omits v. 52 and the first half of v. 53.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः । व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५५
गजानां रुधिर[1]क्लिन्नां गदां बिभ्रद्वृकोदरः । घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृ[2]क् ॥ ५६
[3]संमथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः । सहसा प्राद्रवन्क्लिष्टा मृद्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ५७
तं हि वीरं महेष्[4]वासं सौभद्रप्रमुखा रथाः । पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ५८
शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितां गजशोणितैः । कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत॥५९
व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत । अपश्याम रणे भीमं नृत्यन्तमिव शङ्करम् ॥ ६०
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् । अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥६१
[5]विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून्॥६२
यथा पशूनां सङ्घातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् । तथा भीमो गजानीकं गदया [6]समकालयत् ॥६३
गदया वध्यमानां[7]स्ते मार्गणैश्च समन्ततः । स्वान्[8]यनीकानि मृद्नन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ६४
महावात इवाभ्राणि विध्[9]मित्वा स वारणान् । अतिष्[10]ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसे भीमयुद्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

संजय उवाच—

हते तस्मिन्गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव । भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १
ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् । अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ २
तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि सुदुःसहम् । आपतन्तं सुदुष्पारं [11]समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३
रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् । अनन्तरथपादातं नरेन्द्रस्तिमितह्रदम् ॥ ४
तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् । सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५
तदाश्चर्यमपश्याम पाण्डवस्य महात्मनः । भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुषम् ॥ ६
उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्वान्सरथकुञ्जरान् । असंभ्रमं भीमसेनो गदया समवारयत् ॥ ७
स संवार्य बलौघांस्तान्गदया [12]रथिनां वरः । अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ८
तस्मिन्सुतुमुले घोरे [13]काले परमदारुणे । भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९
द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी चापराजितः । न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबल[14]म् ॥ १०
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् । अधावत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥११
पोथयन्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि चा[15]भिभूः । [16]कर्षयन्रथवृन्दानि बाहुवेगेन पाण्डवः ॥ १२
विनिघ्नन्[17]व्यचरत्सङ्ख्ये युगान्ते कालवद्विभुः । [18]ऊरुवेगेन सङ्कर्षन्रथजालानि पाण्डवः ॥ १३
बलानि [19]संममर्दाशु नड्वलानीव कुञ्जरः । मृद्नन्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ॥ १४
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः । गदया [20]व्यधमत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ॥१५

---

१ C. °रार्द्राङ्गीं । २ M. °भृत् । ३ C. निर्मथ्यमा° । ४ C. °ष्वासाः । ५ C. व्युन्मिश्रां । ६ C. पर्य° । ७ C. °नाश्च मार्गणैस्ते । ८ C. स्वान्स्यन्दनान्विमृ° । ९ C. °भ्रमित्वा रणाद्गजान् । १० C. °ष्ठत्समरे । ११ C. M. रजसा सर्वतो वृतं । १२ C. बलिनां । १३ C. रणे । १४ C. °बलाः । १५ C. वा विभुः । १६ C. व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा । १७ C. °न्समरे योधान्यु° । १८ C. उ° । १९ C. च म° । २० C. व्यहनत्स° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले । सो[1]ऽपि मज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च ॥ १६
अदृश्यत महारौद्रा[2] गदा नागाश्वपा[3]तनी । तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवा[4]जिभिः ॥ १७
रणाङ्गणं [5]समभवन्मृत्योरावाससन्निभम् । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ १८
यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् । ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥ १९
आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव [6]युगक्षये ॥ २०
[7]तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः । दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २१
यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः । तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ २२
प्रदारयन्तं सैन्यानि [8]बलेनामितविक्रमम् । ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २३
तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् । दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २४
महता [9]रथघोषेण रथेनादित्यवर्चसा । छादयञ्छरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २५
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् । भीष्मं[10] भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः २६

तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।
निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन संकम्पयंस्तव पुत्रस्य सैन्यम्[11] ॥ २७
तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशैः शरान्वपन्तं निशितान्सुपुङ्खान् ।
नाशक्नुवन्धारयितुं तदानीं सर्वे गणा[12] भारत ये त्वदीयाः ॥ २८
अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलम्बुशो राक्षसोऽसौ तदानीम् ।
शरैश्चतुर्भिः प्रतिविद्ध्य तं च नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९
अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य [13]तं शत्रुमध्ये परिवर्तमानम् ।
[14]प्रद्रावयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ ३०
योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्षन्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ।
[15]तथापि तं धारयितुं न शेकुर्मध्यंदिने पूर्णमिवातपन्तम् ॥ ३१
न तत्र कश्चिन्न विषण्ण आसीदृते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात्[16] ।
[17]स वै समादाय धनुर्महात्मा भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ॥ ३२
दृष्ट्वा रथान्स्वान्व्यपनीयमानान्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सात्यकिभूरिश्रवःसमागमे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥

संजय उवाच—

ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः । [18]प्राविध्यन्भृशसंक्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ १

---

१ C. मेदोम° । २ C. °द्री । ३ C. °घातिनी । ४ C. °सादिभिः । ५ C. तदभवन्मृत्योरागारस° । ६ C. जग° । ७ C. तां । ८ C. बलौघेनापराजितम् । ९ C. मेघ° । १० C. भीमसेनो म° । ११ C. सेनाम् । १२ C. जना । १३ C. मध्ये रिपूणां । १४ C. प्रवारयन्तं । १५ C. नाशक्नुवन्वारयितुं वरिष्ठं म° । १६ C. °त्रम् । १७ C. स त्वाददानो धनुरुग्रवेगं । १८ C. अवि ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कौरवं सात्यकि[1]श्चैव शरैः सन्नतपर्वभिः । अवारयदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः । सौमदत्तिं रणे [2]यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३
[3]तं चैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं [4]रभसं रणे । परिवार्य स्थिताः सङ्ख्ये समन्तात्सुमहौजसः ॥ ४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत । दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ॥ ५
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः । नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ॥ ६
विव्याध [5]विशिखैः षड्भिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । दुर्योधनश्च समरे भीमसेनं महा[6]रथम् ॥ ७
आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्नवभिः शितैः । ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ॥ ८
आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् । एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्राः [8]समागताः ॥ ९
मामेव भृशसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि । मनोरथद्रुमोऽस्माकं चिन्तितो बहुवार्षिकः ॥ १०
सफलः सूत चाद्येह योऽहं पश्यामि सोदरान् । यत्राशोकसमुत्क्षिप्ता रेणवो रथनेमिभिः ॥ ११
प्रयास्यन्त्यन्तरिक्षं हि शरवृन्दैर्दिगन्तरे । तत्र तिष्ठति सन्नद्धः स्वयं राजा सुयोधनः ॥ १२
भ्रातरश्चास्य सन्नद्धाः कुलपुत्रा मदोत्कटाः । एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ॥ १३
तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे । एवमुक्त्वा ततः पार्थस्तव पुत्रं विशां पते ॥ १४
विव्याध [9]निशितैस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः । नन्दकं च त्रिभिर्बा[10]णैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ १५
[11]तं तु दुर्योधनः षष्ट्या विद्ध्वा भीमं महाबलम् । त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत ॥ १६
भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भा[12]सुरम् । मुष्टिदेशे [13]भृशं तीक्ष्णैस्त्रिभिर्भल्लैर्हसन्निव ॥ १७
[14]समरे प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं [15]तु वृकोदरः । पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १८
अमृष्यमाणः सं[16]रब्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् । पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं [17]भरतर्षभ ॥ १९
[18]समादधत्सुसंक्रुद्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् । तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ २०
[19]सोपविद्ध्य धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रोधमूर्च्छितः । अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् ॥ २१
संद[20]धे विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम् । तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ २२
स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् । [21]स निषण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ २३
तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः । नामृष्यन्त [22]महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २४
ततस्तु तुमुलां वृष्टिं [23]शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् । पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २५
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः । दुर्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २६
शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः । रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २७
प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश । सेनापतिः सुषेणश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥ २८
उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः । दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २९

---

१ c. श्चापि । २ c. यत्तं । ३ c. तथैव पा° । ४ तरसा । ५ c. निशितैस्तीक्ष्णैः । ६ c. °हवे । ७ c. महाबलाः । ८ c. omits this half, vv. 11 and 12, and the first half of v. 13. । ९ c. दशभिस्ती° । १० c. °णैः प्रत्यवि° । ११ c. ततो दु° । १२ c. °स्व° । १३ c. शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभिराजौ हसन्निव । १४ c. भीमस्तु । १५ c. संयुगे तदा । १६ c. °क्रुद्धो । १७ c. पुरुषर्षभ । १८ c. समादत्त ससंरम्भः क्षुरप्रं लोमवाहनम् । १९ c. अपास्य तु ध° । २० c. °धाय । २१ c. निषसाद र° । २२ c. महाभागाः । २३ c. शराणामुग्रते° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विसृजन्तो बहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः । भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ ३०
पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः । सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये यथा वृकः॥ ३१
अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगितः । सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ ३२
संप्रहस्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्बाणैर्महाभुजः । जलसन्धं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ॥ ३३
सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे । उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ॥ ३४
पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् । वीरबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम्॥ ३५
निनाय समरे वीरः परलोकाय पाण्डवः । भीमं[1]भीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव ॥ ३६
पुत्रौ[2] ते दुर्मदौ राजन्ननयद्यमसादनम् । ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ॥ ३७
मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् । पुत्रास्तु तव[3] तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ॥ ३८
शेषा येऽन्येभवंस्तत्र ते भीमस्य भया[4]र्दिताः । विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना॥३९
ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्वानेव महारथान् । एष भीमो[5] रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महा[6]रथान् ॥४०
यथा[7]प्राग्र्यान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च संगतान् । निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णीत मा चिरम्॥४१
एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ४२
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते । अ[9]भ्ययात्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ४३
आपतन्नेव चरणे भीमसेनं शिलीमुखैः । अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ४४
अभिमन्युमुखास्तां[10]स्तु नामृष्यन्त महारथाः । भीमस्याच्छादनं सङ्ख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः॥४५
त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् । गजं च शरवृष्ट्या तु बिभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४६
स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः । प्राग्ज्योतिषगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४७
संजातरुधिरोत्पीडैः[11] प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे । गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४८
संचोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः । अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ॥ ४९
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्च रणैर्महीम् । तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ॥ ५०
असह्यं मन्यमानाश्च [12]नातिप्रमनसोऽभवन् । ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ ५१
आजघान [13]महाराज शरेणानतपर्वणा । सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ॥ ५२
मूर्च्छयाभिपरीता[14]त्मा ध्वजयष्टिं[15] समाश्रयत्। तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्च्छितम्५३
ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् । ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ॥ ५४
संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत । स कृत्वा दारुणां[16] मायां भीरूणां भयवर्धिनीम्॥ ५५
अदृश्यत निमेषार्धाद्घोररूपं समास्थितः । ऐरावणं समारूढः[17] स वै मायाकृतं स्वयम् ॥ ५६
तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः । अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥ ५७
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः । महाकायास्त्रिधा राजन्प्रस्रवन्तो मदं बहु ॥ ५८
तेजोवीर्यबलोपेता महाब[18]लपराक्रमाः । घटोत्कचस्तु स्वं नागं [19]चोदयामास तं तदा ॥ ५९
सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः । ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ॥ ६०

---

१ M. भीमं भीमरथं। २ C. भ्रातरौ रभसौ रा°। ३ C. तत्र ते। ४ C. भयात्तदा। ५ C. रणात्। ६ C. °बलान्। ७ C. °प्रज्ञान्यथावीरान्। ८ C. पाण्डवम्। ९ C. अपतत्स°। १० C. °स्तत्र। ११ C. °डैः। १२ C. ते विप्र°। १३ C. नरव्याघ्रः। १४ C. °ताङ्गो। १५ C. °यष्टिमुपाश्रितः। १६ C. °रुणीं। १७ C. °रुह्य स्वयं मायामयं कृतम्। १८ १ C. °जव°। १९ C. प्रेषयामास संयुगे।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् । भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरभ्यपीडयन्[1] ॥ ६१
स पीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शराहतः । अनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥[2] ६२
तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिःस्वनम् । श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानं च सुयोधनम्
एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना । भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रे च परिवर्तते ॥ ६४
राक्षसश्च महाकायः स च राजातिकोपनः । एतौ समेतौ समरे कालमृत्युसमावुभौ ॥ ६५
श्रूयते चैव हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः । हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुदितध्वनिः ॥ ६६
तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् । अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्ष्यति ॥ ६७
ते त्वरध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे । महान्हि वर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६८
भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः । युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युत ॥ ६९
भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा सर्वे एव महारथाः । द्रोणभीष्मौ पुरस्कृत्य भगदत्तपरीप्सया ॥ ७०
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् । तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७१
पञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् । तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्
ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव । तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ॥ ७३
भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत । न रोचते मे संग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ॥ ७४
बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् । नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ ७५
लब्धलक्षः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः । पञ्चालैः पाण्डवेयैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ७६
तन्न मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः । घुष्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ७७
पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्म कौरवाः । उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयार्दिताः ॥ ७८
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः । सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खान्दध्मुश्च भारत ॥ ७९
एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ । पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ८०
कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिबिरं स्वकम् । व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ८१
शरविक्षतगात्रास्तु पाण्डुपुत्रा महारथाः । युद्धे सुमनसो भूत्वा जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ॥ ८२
पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ । पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ८३
नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् । सिंहनादांश्च कुर्वन्तो विमिश्राञ्छङ्खनिःस्वनैः ॥ ८४
विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् । घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ ८५
प्रयाताः शिबिरायैव निशाकाले परंतप । दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ॥ ८६

---

१ C. °ब° । २ M. adds व्यवर्तत महाघोषो भैमसेनिशरार्दितः । मृदित्वा सर्वसैन्यानि तव पुत्रस्य भारत । before तस्य तं etc. । ३ M. °मा° । ४ C. ह्येष । ५ C. तत् । ६. C. मा चिरं कुरुतानघाः । ७ C. महान्विवर्धते । ८ C. °ताः । ९ C. भारद्वाजपुरोगमाः । १० C. सहिताः सर्वराजानो । ११ C. °स्यापि नि° । १२ C. °व । १३ C. वयं च । १४ M. इदानीं युधि निर्जेतुं न शक्योऽसौ स राक्षसः । अस्तमभ्येति सविता रात्रौ योद्धुं न शक्यते । अवहारमतः कुर्मः श्वो योत्स्यामः परैः सह । १५ C. युज्यता° । १६ C. प्रहर्षिताः । १७ C. °पयातास्ते । १८ C. सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह । १९ C. °डान्विता । २० C. राजन् । २१ C. °स्वनविभूषितान् । २२ C. °पाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मुहूर्तं चिन्तयामास बाष्पशोकसमाकुलः । ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिबिरस्य यथाविधि ।
प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ ८७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसावहारे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय । श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १
पुत्राणां च पराभावं श्रुत्वा संजय सर्वशः । चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥२
ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम । यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥ ३
यत्र भीष्ममुखान्सर्वान् शस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् । पाण्डवानामनीकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ॥४
केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः । केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते५
येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं तु पाण्डवैः॥ ६
मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः । यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ॥ ७
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व याथातथ्येन संजय । न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ॥ ८
समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः । पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ॥ ९
घातयिष्यति मे सर्वान्पुत्रान्भीमो न संशयः । न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतान्रणे१०
ध्रुवं विनाशः संप्राप्तः पुत्राणां मम संजय । तस्मान्मे कारणं सूत शंसि चैव विशेषतः॥ ११
पृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि । दुर्योधनश्च यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे ॥ १२
भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलश्च जयद्रथः । द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥१३
निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय ॥१४

संजय उवाच—

शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय । नैव मन्त्रकृतं किंचिन्नैव मायां तथाविधाम् ॥ १५
न वै विभीषिकां कांचिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे१६
धर्मेण सर्वकार्याणि जीवितादीनि भारत । आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥१७
न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः । श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १८
तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव । तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ॥ १९
निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे । सुबहूनि नृशंसानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ॥ २०
निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः । सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ॥ २१
सापह्नवाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । न चैतान्बहु मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते ॥२२
तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः । सांप्रतं सुमहद्घोरं फलं प्राप्तं जनेश्वर ॥ २३
स त्वं भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः । नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृज्जनैः ॥ २४

---

१ C. भूता । २ C किं तेऽतपन्म° । ३ C. किं ते । ४ C. °ताश्तथा । ५ C. यथातत्त्वेन । ६ C. परन्तप । ७ C. समरे । ८ C. युक्तं । ९ M. धर्ममूलाः स° । १० C. वास्तथैवा° । ११ C. संप्राप्तं तु म° । १२ C. किं पाकसन्निभम् । १३ C. तत्तद्भु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । तथा मया चाप्यसकृद्वार्यमाणो न बुध्यसे ॥ २५
वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्याः[1] पथ्यमिवौषधम् । पुत्राणां मतमाज्ञाय जितान्मन्यासि पाण्डवान्
शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं[2] परिपृच्छसि । कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ॥ २७
तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम । दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ॥ २८
दृष्ट्वा भ्रातॄन्रणे सर्वान्निर्जितांस्तु महारथान् । शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः ॥ २९
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह । यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ ३०

दुर्योधन उवाच—

द्रोणश्च त्वं च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च । कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ३१
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ३२
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः । पाण्डवानां समस्ताश्च नातिष्ठन्त पराक्रमे ॥ ३३
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः । यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्क्षणे क्षणे ३४

भीष्म उवाच—

शृणु राजन्वचो मह्यं यथा वक्ष्यामि कौरव । बहुशश्च मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३५
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम । एतत्क्षेममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो ॥ ३६
भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी । दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्नन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ३७
न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा । तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३८
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । तं शृणुष्व महाबाहो मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३९
नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति । यो जयेत्पाण्डवान्सर्वान्पालिताञ्छार्ङ्गधन्वना ४०
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ४१
पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः । पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ४२
तेषां मध्ये समासीनः प्रजापतिरपश्यत । विमानं प्रज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ४३
ध्यानेनावेद्य तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् । नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरम् ॥ ४४
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा[11] ब्रह्माणमुत्थितम् । स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ४५
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४६
विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्[12]विश्वेशो विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।
विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४७
जय विश्वमहादेव जय लोकहिते रत । जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४८
पद्मगर्भ[13] विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर । भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४९
असङ्ख्येयगुणाधार जय सर्वपरायण । नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ५०
जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय । विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ५१
महोरगवराहाद्य हरिकेश विभो जय । हरिवासदिशामीश विश्व[14]वासामिताव्यय ॥ ५२

---

१ C मन्दः । २ C. M. °स्था° । ३ C. त्वमनुपृ° । ४ C. °व । ५ M. भवान्द्रोणश्च कर्णश्च । ६ M. °स्तत्त्वमा° । ७ C. °न्पदे पदे । ८ C. सुहृदस्तर्पयन् । ९ C. °राज मत्तः कथयतः । १० C. सुखा° । ११ C. °ष्ट्वाकाशे समु° । १२ M. °मूर्तिर्हि विश्वे । १३ C. °नाभ । १४ C. °श्वा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय । असङ्ख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद॥५३
अनन्त विदित[1]ब्रह्मन्नित्यभूतविभावन । कृतकार्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयावह ॥ ५४
गुह्यात्मन्सर्वयोगात्मन्स्फुटसंभूतसंभव । [2]भूताद्य लोकतत्त्वेश जय भूतविभावन ॥ ५५
आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर । उद्भावनमनोभाव जय [3]ब्रह्म जयप्रिय ॥ ५६
निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर । अमृतोद्भव सद्भाव [4]मुक्तात्मन्विजयप्रद ॥ ५७
प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्मभूत महाभूत [5]सत्त्वात्मञ्जय सर्व[6]दा ॥ ५८
पादौ तव धरा देवी दिशो बाहू दिवं शिरः । मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी५९
बलं तपश्च सत्यं च [7]कर्म धर्मात्मकं तव । तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ॥ ६०
अश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती । वेदाः संस्कारनिष्ठा हि [8]त्वयीदं जगदाश्रितम्६१
[9]न सङ्ख्यानं परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् । न बलं योगयोगीश जानीमस्ते [10]न संभवम् ॥६२
त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः । अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥६३
ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६४
एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् । पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखप्रणाशन ॥६५
त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं [11]जगद्गुरुः । त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा॥६६
पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् । तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ६७
धर्मसंस्थापनार्थाय [12]दैत्यानां च वधाय च । जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ॥ ६८
यत्तत्परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं [13]विभो । वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६९
[14]सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना । कृष्ण त्वमात्मनास्राक्षीः प्रद्युम्नं [15]चात्मसंभवम् ॥७०
प्रद्युम्नादनिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् । अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम्॥७१
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।[16] वि[17]भज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो॥७२
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै । धर्मं [18]प्राप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ७३
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम । [19]तैस्तैर्हि नामभिर्युक्ता गायन्ति परमा[20]त्मकम्७४

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो ।
अनादिमध्यान्तमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीष्म उवाच—

ततः स भगवान्देवो लोकानामीश्वरेश्वरः । ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १

---

१ C. °ब्रह्म नित्यं भू° । २ C. भूतात्मतत्त्वलोकेश । ३ C. ब्रह्मजनप्रिय । ४ C. युगाग्रे वि° । ५ C. कर्मात्मन् । ६ C. °द । ७ C. धर्मकर्मात्मजं । ८ C. त्वयेदं । ९ C. सङ्ख्यां न परिमाणं ते । १० M. परंतप । ११ C. जगन्मुखम् । १२ C. दैतेयानां व° । १३ C. प्र° । १४ C. दृष्ट्वा । १५ C. ह्या° । १६ M. adds तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना । before विभज्य भागशो etc. । १७ C. विसृज्य । १८ C. स्थाप्य । १९ C. तैस्तैः स्वैर्नामभिर्भक्ता । २० C.° माद्भुतम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विदितं तात योगान्मे सर्व[1]मेतत्तवेप्सितम् । तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २
ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः । कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३
को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो । वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमि[2]च्छाम तं वयम्॥
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः । देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ५
यत्तत्परं भविष्यं च [3]भवितव्यं च यत्परम् । भूतात्मा च[4] प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६
तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः । जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७
मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः । असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८
संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९
तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो [5]वशी । मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १०
नरनारायणौ यौ [6]तौ पुराणावृषिसत्तमौ । सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती ॥ ११
अजेयौ स[7]मरे यत्तौ सहितैरमरैरपि । मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२
[8]तस्याहमग्रजः पुत्रः सर्वस्य जगतः [9]प्रभुः । वासुदेवो[10]ऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३
तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः । नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् । एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५
एतदक्षरमव्यक्तमे[11]तद्वै शाश्वतं महः । [12]यत्तत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६
एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् । एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७
[13]तस्मात्सेन्द्रैः सुरैः सर्वैर्लोकैश्चामितविक्रमः । नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥१८
यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्स मन्दधीः । हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९
योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् । अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २०
देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्चसम् । पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं [14]बुधाः ॥ २१
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम् । अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः। वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः॥[15] २३

भीष्म उवाचः—

एवमुक्त्वा स भगवान्देवान्सर्षिगणान्पुरा । विसृज्य सर्वभूतात्मा जगाम भवनं स्वकम् ॥२४
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च। कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः२५
[16]एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् । वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६
रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः । व्यासनारदयोश्चापि [17]संकाशाद्भरतर्षभ ॥ २७
एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् । वासुदेवं महात्मानं लोकानामी[18]श्वरेश्वरम् ॥ २८
यस्य चैवात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता । कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः॥ २९

---

१ C. °व तव° । २ C. °च्छामहे व° । ३ C. भविता यच्च यत्परम् । ४ C. यः । ५ C. बली । ६ C. तौ तु । ७ C. हि रणे यौ तौ समेतैर° । ८ C. यस्याहमात्मजो ब्रह्मा । ९ C. पतिः । १० C. °वोऽनुनेयो । ११ C. °तच्छाश्वतमेव च । १२ C. एतत्पुरुषसंज्ञो वै । १३ C. तस्मात्सुरासुरैः सर्वैः सेन्द्रैश्चा° । १४ C. जनाः । १५ M. adds तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः, before भीष्म उवाच । १६ C. एवं श्रुतं । १७ C. श्रुतं श्रुतविशारद । १८ C. °श्वरं प्रभुम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वारितोऽसि मया तात मुनिभिर्वेदपारगैः । मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ॥ ३०
मा पाण्डवैः सार्धमिति[4] तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे । मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ३१
यस्माद्द्विषसि गोविन्दं पाण्डवं तं धनंजयम् । नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्धि मानवः ३२
तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः । सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धात्रीधरो ध्रुवः ३३
यो धारयति लोकांस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः । योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३४
राजन्सर्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः । यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३५
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च । धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३६
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः । बलं चैवं रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३७
स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः । वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३८
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३९
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च । सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन वै[12] ॥ ४०
स एष सर्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्ष्यान्तरितां पुरीं च ।
युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ४१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

दुर्योधन उवाच:—

वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते । तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १

भीष्म उवाचः—

वासुदेवो महद्भूतं सर्वदैवतदैवतम् । न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ॥[15] २
मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् । सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ३
आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् । स सृष्ट्वा पृथिवीं देवीं सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ४
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः । सर्वतेजोमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ॥ ५
मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ६
एष लोकान्ससर्जादौ देवांश्च ऋषिभिः सह । निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवाप्ययौ ॥ ७
एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः । एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयं प्रभुः ॥ ८
भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् । उभे सन्ध्ये दिशः खं च नियमांश्च जनार्दनः ॥ ९

---

१ C. पुरा । २ C. मुनिभिर्भावितात्मभिः । ३ C. omits मा । ४ C. °ति यत्तत्त्वं । ५ C. च । ६ C. °षोऽसौ । ७ C. °सत्त्व° । ८ C. °रज° । ९ C. चापि । १० C. °भूत° । ११ C. ख्यातो यन्मां त्वं परिपृच्छसि । १२ C. यः । ३१ C. °ताः पुरीश्च । १४ C. विश्वकर्मा । १५ M. adds श्रुतं मे तात रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च । असितो देवलश्चापि वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ before मार्कण्डेयश्च । १६ C. गोविन्दं । १७ C. °वः । १८ M. सर्वदेवमयो देवः शयानः शयने सुखम् । १९ M. अमृतं । २० C. स दै देवः । M. आदेरादिः । २१ C. omits from उभे सन्ध्ये etc. to तपश्चैवाभ्यकल्पयत् (v. 10, first half). । २२ M. °वः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवाभ्यकल्पयत् । स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ १०
अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् । [1]तस्मान्नारायणो जज्ञे देवदेवः सनातनः ॥ ११
नाभौ पद्मं बभूवास्य सर्वलोकस्य संभवात् । तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्विमाः प्रजाः १२
शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तं[2] विश्वरूपिणम् । यो धारयति भूतानि धरां चेमां[3] सपर्वताम् ॥ १३
ध्यानयोगेन विप्राश्च[4] तं विदन्ति महौजसम् । कर्णस्रोतोभवं चापि मधुं नाम महासुरम् ॥ १४
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् । [5]ब्रह्मणोऽपचितिं यातुं[6] जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५
तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः । मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ॥ १६
[7]वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः । एष माता[8] पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ॥ १७
परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति। मुखतः[9] सोऽसृजद्विप्रान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा॥ १८
वैश्यांश्चाप्युरुतो राजञ्छूद्रान्[10]वै पादतस्तथा । तपसा नियतो देवो[11] निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ १९
ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च । योगभूतं परिचरन्केशवं महदाप्नुयात् ॥ २०
[12]केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः । एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ २१
[13]एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम् । कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ २२
यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् । सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ २३
ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः । भये म[14]हति मग्नांश्च पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २४
[15]स तं युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत । सर्वात्मना महात्मानं[16] केशवं जगदीश्वरम् ।
प्रपन्नः शरणं राजन्योगानां[17] प्रभुमीश्वरम् ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भीष्म उवाच—

[18]शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतं[19] स्तवं मम । ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ २
भूतं भव्यं भविष्यं[20] च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह । यज्ञं त्वां चैव यज्ञानां तपश्च[21] तपसामपि ॥ ३
[22]देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः । पुराणं चैव परमं विष्णो रूपं तवेति च ॥ ४
वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा । देवदेवोऽसि देवानामि[23]ति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५

---

१ C. M. omit the second half of v. 11, and v. 12. । २ C. °नन्तमिति यं (M. तं) विदुः । ३ C. चैव । ४ C. वित्तास्य तं वदन्ति । ५ M. adds हरन्तं ब्रह्मणो वेदाञ्जघान ब्रह्मणः पिता, before ब्रह्मणोऽपचितिं । ६ C. कुर्वञ्ज°; M. कुर्वन्महात्मा । ७ M. वराहं नारसिंहं च त्रिविक्रमामिति प्रभुम् । ८ M. धाता विधाता च । ९ C. तो ह्यसृ° । १० C. M. शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च । ११ C. देवं विधानं । १२ C. केशवं परमं तेजः सर्वलोकपितामहम् । एतमाहुर्हृषीकेश मुनयो वै नराधिप ॥ १३ C. एतमेव विजानीयादाचा° । १४ C. महति यो मग्नान्पाति । १५ C. एतद्यु° । १६ C. °देवं । १७ C. °गीशं पृथिवीश्वर । १८ M. स्तवं वै ब्रह्मसंयुक्तं शृणु कृष्णस्य भारत । १९ C. °प्रोक्तं । २० M. °ष्यच्च । २१ C. चक्रं स्थापयतस्तथा । २२ C. omits v. 4, and the first half of v. 5. । २३ C. भूताना° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पूर्वे प्रजानिसर्गे[1] च दक्षमाहुः प्रजापतिम् । स्रष्टारं सर्वलो[2]कानामङ्गिरास्त्वां त[3]थाब्रवीत् ॥ ६
अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् । दे[4]वौस्त्वत्संभवाश्चैव देवलस्त्वासितोऽब्रवीत् ७
शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी तथा । [5]जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः॥ ८
[6]एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः । आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चासि सत्तमः ॥ ९
राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनाम् । सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ १०
इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः । सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ॥ ११
एष ते विस्तरस्तात सङ्क्षेपश्च प्रकीर्तितः । केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो [7]भज केशवम् ॥ १२

संजय उवाच—

पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव । केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ १३
तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शान्तनवः पुनः । माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः ॥१४
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं [8]पृच्छसे नृप । यदर्थं नृषु सम्भूतौ नरनारायणा[9]वृषी ॥ १५
[10]अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ । यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि कस्यचित् १६
प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु । तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १७
पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी । नरनारायणौ देवाववज्ञाय [11]नशिष्यसि ॥ १८
एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते । व्यसर्जयच्च राजानं [12]शयनं च विवेश ह ॥ १९
राजा च शिबिरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने । शिश्ये च शयने शुभ्रे रात्रिं तां भरतर्षभ ॥२०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्यानेऽष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

संजय उवाच—

व्युषितायां तु शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे । उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥ १
अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः । ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ २
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव । व्यूहौ च व्यूह्य सं[13]रब्धाः संप्रहृष्टाः प्रहारिणः[14] ॥३
अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः । तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ४
स निर्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव । महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५
[15]इतरेतरमन्वीयुर्यथा[16]भागमवस्थिताः । रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ६
तान्दृ[17]ष्ट्वाभ्युद्यतान्सङ्ख्ये पाण्डवा हि यशस्विनः । [18]श्येनेन व्यूहराजेन तेना[19]जय्येन संयुगे ॥ ७

---

१ C. °सर्गेषु द° । २ C. °भूताना° । ३ C. ततोऽब्र° । ४ C. देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वां तथाब्रवीत् । ५ C. जठरे च । ६ C. दैवं । ७ C. भव केशवे । ८ C. परिपृच्छसि । ९ C. °वुभौ । १० C. अजेयौ । ११ C. विनङ्क्ष्यसि । १२ C. शिबिरं । १३ C. सन्नद्धाः । १४ M. adds अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् । श्येनवद्व्यूह्य तं व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ॥ स हि तस्य सुविज्ञात अभिचित्येषु भारत । मकरस्तु महाव्यूहस्तव पुत्रस्य धीमतः ॥ स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा । यथाव्यूहं शान्तनवः सोऽन्ववर्तत तत्पुनः ॥ १५ C. चान्वयुः सर्वे य° । १६ C. °स्थान° । १७ C. °ष्ट्वा प्रो° । १८ M. श्येनव्यूहेन संव्यूह्य समनह्यन्त संयुगे । १९ C. °जेयेन ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८
शीर्षे तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । विधुन्वन्गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९
अक्षौहिण्या [1]समं तत्र वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ १०
दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ११
पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भ्रातृभ्यां सहितो वीरो यमाभ्यां चारुविक्रमः १२
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा । भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १३
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास [2]भारत । मोहयन्पाण्डुपुत्राणां [3]व्यूढं सैन्यं महाहवे ॥ १४
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनंजयः । भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ १५
[4]प्रतिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे । स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय [5]समुपस्थितः ॥ १६
ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत । पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ॥ १७
भ्रातॄणां च वधं [6]युद्धे स्मरमाणो महारथः । आचार्य सततं हि त्वं हितकामो ममानघ ॥ १८
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् । देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः १९
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् । स तथा कुरु भद्रं ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ॥ २०
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।[8] अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ २१
सात्यकिस्तु ततो द्रोणं वारयामास भारत । [9]तयोः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ २२
शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । [11]अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे [12]हसन्निव ॥ २३
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत । [13]संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् ॥ २४
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष । भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः ॥ २५
[14]तत्राभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष । [15]विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् ॥ २६
[16]द्रोणभीष्मौ तु संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ । प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ २७
प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिःस्वनम् । अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २८
शिखण्डीनं [17]समासाद्य [18]भरतानां पितामहः । अवर्जयत [19]संग्रामं स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २९
ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत [20]तं रणे । रक्षमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ ३०
शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् । अवर्जयत संत्रस्तो युगान्ताग्निमिवो[21]ल्बणम् ३१
ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशां पते । जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३२
तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयम् । भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ३३
तद्युद्धमभवद्घोरं देवानां दानवैरिव । जयमा[22]काङ्क्षतां सङ्ख्ये यशश्च [23]सुमहाद्भुतम् ॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

---

१ C. सबलया वा° । २ C. वीर्यवान् । ३ C. व्यूहं । ४ C. युधि संधाय । ५ C. समव° । ६ C. सङ्ख्ये त्वर° । ७ C. संयुगे । ८ M. adds, तत्र संप्रेक्ष्य राजानं संक्रुद्ध इव निश्वसन् ॥ बालिशस्त्वं न जानीषे पाण्डवानां पराक्रमम् । न शक्या हि यथा जेतुं पाण्डवा हि महाबलाः ॥ यथाबलं यथावीर्यं कर्म कुर्यामहं हि ते । इत्युक्त्वा ते सुतं राजन्नभ्यपद्यत वाहिनीम् । ९ C. ततः । १० C. °नकम् । ११ C. °ध्यद्दशभिर्बा° । १२ C. स्मय° । १३ C. स र° । १४ C. °था° । १५ C. °वि° । १६ C. भीष्मद्रोणौ । १७ C. तथा° । १८ C. भा° । १९ C. संग्रामे । २० C. संयुगे । २१ C. °ज्ज्वलम् । २२ C. °शंसतां । २३ C. महदद्भुतम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा । भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १
पूर्वाह्णे [1]तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत । कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २
तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये । अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं [2]महत् ॥ ३
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः । भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत ॥ ४
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः । अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्[3]विव महर्षभाः ॥ ५
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः । अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च । पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥७
विशिखोन्मथितैर्गा[4]त्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८
कवचोपहितैर्गात्रैर्ह[5]स्तैश्च समलंकृतैः । मुखैश्च चन्द्रसंकाशै रक्तान्तनयनैः[6] शुभैः ॥ ९
गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते । आसीत्सर्वा समा[7]स्तीर्णा मुहूर्तेन वसुन्धरा ॥ १०
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः । आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत्॥ ११
स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः । प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२
तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे । [8]ववृषुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३
[9]आक्रोशन्कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः । तावकानां परेषां च [10]संयुगे भरतर्षभ ॥ १४
संरब्धानां च वीराणां धीराणा[11]ममितौजसाम् । [12]धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥१५
उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वतः शोणितोदके । [13]समरे पर्यधावन्त [14]नृपारिषु वधोद्यताः ॥ १६
शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजसः । निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ॥ १७
बभ्रमुः कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशाः । अश्वाश्च पर्यधावन्त[15] हतारोहा दिशो दश ॥ १८
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः । तावकानां परेषां च योधा भरतसत्तम ॥ १९
बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां [16]च भारत । गदानां परिघाणां च हस्तानां चोरुभिः सह२०
पादानां भूषणानां च केयूराणां च [17]सङ्घशः । राशयस्[18]तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे ॥ २१
[19]अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चानिवर्तिनाम् । सङ्घाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते२२
गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्च नतपर्वभिः । जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः [20]काल आगते ॥ २३
अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि । बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ २४
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव [21]तलैश्चैव विशां पते । अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह॥ २५
पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले । घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र [22]जनेश्वर ॥ २६
विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः । अन्योन्य[23]मभिधावन्तः परस्परवधैषिणः ॥ २७

---

१ C. तु म° । २ C. महान् । ३ C. °षु वृषभा इव । ४ C. °त्रैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । ५ C. °भुजैश्च । ६ C. °नैस्तथा । ७ C. °माकीर्णा । ८ C. ववर्षुः शरजालानि । ९ C. क्रोशन्ति कुञ्जराश्चात्र । १० C. पर्यधावन्समुद्यताः । ११ C. °मतितेजसा । १२ C. धनुषां तलघोषेण । १३ C. अपरे । १४ C. M. नृपा रिपुवधोद्यताः । १५ C. पर्यधावन्समन्ततः । १६ C. तथैव च । १७ C. सर्वशः । १८ C. °श्चा° । १९ C. अश्वानां धावमानानां कुञ्जराणां निवर्तताम् । २० C. कालचोदिताः । २१ C. तलैः कीलैर्वि° । २२ C. नरे° । २३ C. °मभ्यधावन्त प° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ २८
तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् । भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धास्ततो युद्धमवर्तत ॥ २९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा भीष्मेण सं[2]सक्तान्भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् । समभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो[1] धनंजयः ॥ १
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् २
सिंहलाङ्गूलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् । असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ॥ ३
बहुवर्णं वि[3]चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डीवधन्वनः ॥[4] ४
विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे । ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महामृधे ॥ ५
आशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः । सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ६
चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् । दिशः संप्ला[5]वयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ७
[6]समभ्यधावद्गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनंजयः । दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥८
कांदिग्भूताः श्रान्तपत्रा हताश्वा हतचेतसः । अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ९
भीष्ममेवाभ्य[7]लीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः । तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ॥ १०
समुत्पतन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥११
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवालीयन्त भारत१२
अथ काम्बोजजैरश्वैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपानां बहुसाहस्रै[8]र्बालैर्गोपायनैर्वृतः ॥ १३
मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रैगर्तैश्च विशां पते । सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ॥ १४
नानानर[10]गणौघैश्च दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १५
हयारो[11]हवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः । चतुर्दश सहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् ॥[14] १६
ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः । [12]अर्जुनं समरे जघ्नुस्ताव[13]कां भरतर्षभ ॥ १७
रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितम् । घोरमायोधनं चक्रे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १८
तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् । बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना ॥ १९
आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः । अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ॥ २०
सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत । विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ॥ २१
मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते । द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २२
द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना । कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ॥ २३

---

१ C. °द्धा रणे रभसवाहनाः । २ C. °युक्तान् । ३ C. च चित्रं । ४ M. adds सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं रणे द्रक्ष्यामि भारत । ५ C. °प्लावयामास । ६ C. अभ्यधावत गाङ्गे° । ७ C. °भिलीयन्त । ८ C. °व° । ९ C. °बै° । १० C. °गणौघेन । ११ C. °हा व° । १२ C. पाण्डवाः । १३ C. °कान्भरतर्षभाः । १४ M. adde, before रथिभिर्वारणै°, चेदिकाशिपदातैश्च रथैः पाञ्चालसृञ्जयैः । पाण्डवाः सहिताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ तावकान्समरे जघ्नुर्धर्मपुत्रेण चोदिताः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवं प्रव्रजिताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च । [2]सैन्यानि समसज्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ २४
निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा वृताः । प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते ॥२५
प्रादुर्भूतो महावातः पांसुवर्षं पपात च । नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २६
प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत । रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तुद्यताम् ॥ २७
वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् । संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २८
प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः । नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २९
आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च । संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ ३०
सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः । दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥३१
भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः । हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३२
परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः । रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ३३
शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः । युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ॥ ३४
अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः । एकेन बलिना राजन्[11]वारणेन विमर्दिताः ॥ ३५
गन्ध[12]हस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे । सन्निपाते बलौघानां [13]वीतमाददिरे गजाः ॥ ३६
सतोमरै[14]र्महामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः । बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३७
सन्निपाते बलौघानां [15]प्रेषितैर्वरवारणैः । निपेतुर्युधि संभग्नाः सयोधाः [16]सध्वजा गजाः ॥ ३८
नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे । व्यदृश्यन्त महाराज संभग्ना रथकूबराः ॥ ३९
विशीर्णरथसंघा[17]श्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः । द्रुमशाखा [18]इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥४०
रथेषु च [19]रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः । विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ४१
तेषां तथा कर्षतां तु गजानां रूपमावभौ । सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम् ॥ ४२
एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

संजय उवाच—

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते । भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १
द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वा[20]सं महाबलम् । राज्ञश्चान्यान्रणे शूरान्बहूनार्च्छद्धनंजयः ॥ २
सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः । प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपा[21]न्भूमिपर्षभ ३
पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् । दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ४
सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम् । पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ५

---

१ C. °व्रा° । २ C. समसजन्त युद्धानि तत्र तत्र । ३ C. °दुर्बभौ । ४ C. शुवर्षः । ५ C. युध्य° । ६ C. °ह्रादः । ७ C. °लक्° । ८ C. °भुजाः । ९ C. °थाश्च परिवर्तन्ते । १० C. हि । ११ C. °न्वाणेन निहता रणे । १२ C. °न्धं ह° । १३ C. वात° । १४ C. °रणमहा° । १५ C. चौदितै° । १६ C. सर्वतो । १७ C. °जालाश्च । १८ C. °क्षिप्य । १९ C. रथा युद्धे संसक्ता व° । २० C. °ष्वासान्महाबलान् । २१ C. °पान्भरतर्षभ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः । समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६
माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूर[1]संक्रन्दनो युधि । त्रिगर्तानां बलैः सार्धं समसज्जत पाण्डवः ॥ ७
अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः[2] समरे शाल्व[3]केकयान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महारथः[4] ॥ ८
धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।[5] पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ॥ ९
सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः[6] । द्रोणेन समरे राजन्समियायोग्रकर्मणा ॥ १०
एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह । समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ११
मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते । कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२
ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे । सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३
समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् । बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम्[7] ॥ १४
तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम् । यदकुर्वन्रणे शूराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ १५
नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन । विदिशो वा[9]पि पश्यामः शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६
शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् । निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः
कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा । खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ॥ १८
वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभैः । विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ १९
रथसं[10]घा नरव्याघ्राः समायान्[11]तश्च संयुगे । विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ २०
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् । अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २१
ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः । अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः[12] ॥ २२
तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः । क्रुद्धाशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ २३
तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् । चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २४
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च । कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥[13] २५
सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे । आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ॥ २६
शरैर्बहुभिरानर्च्छत्पितरं ते जने[14]श्वरः । ततः सन्धाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ॥ २७
वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिम् । तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ॥ २८
तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः । ततः सर्वस्य सैन्यस्य निःस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ २९
हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् । अभ्यद्रवत गृह्णीत हयान्यच्छत धावत ॥ ३०
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३१
[15]न्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा । ते वध्यमाना भीष्मेण पञ्चालाः सोमकैः सह ३२
[16]स्थिरां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः । धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शान्तनवं रणे ॥ ३३

---

१ C. शूरः सं° । २ C. दुर्धर्षाः । ३ M. सा° । ४ C. °बलः । ५ M. adds नाकुलिश्च शतानीकः समरे रथपुङ्गवः । ६ C. °रथः । ७ C. गर्जताम् । ८ C. °मकु° । ९ C. वाप्यपश्याम श° । १० C. °सिंहा । ११ C. °याताश्च । १२ C. °जिताः । १३ M. adds अपास्य तु धनुश्छिन्नं भीमसेनो महाबलः । शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीष्मं शान्तनवं युधि ॥ १४ C. जनाधिप । १५ C. अवधीत्पा° । १६ C. आर्यां ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अभ्यधावञ्जिगीषन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् । तथैव कौरवा राजन्भीष्मद्रोणपुरोगमाः । ३४
अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ३५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

संजय उवाच—

विराटोऽथ त्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्च्छन्महारथम् । विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः॥ १
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः । रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २
द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः । अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३
कार्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा । अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवान्क्रोधमूर्च्छितः । अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५
अविध्यत्फाल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः । वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥६
ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कृष्णेन सह फाल्गुनः । दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा पुनःपुनः७
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः । गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्सन्नतपर्वणः ॥ ८
जीवितान्तकरान्घोरान्समादत्त शिलीमुखान् । तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतां वरः ॥ ९
तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना१०
तथैव च शरान्द्रौणिः प्रविमुञ्चन्नविह्वलः । तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ ११
तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः कुरुसत्तमाः। यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ॥ १२
स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः । अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥१३
ममैष आचार्यसुतो द्रोणस्यापि प्रियः सुतः । ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च । १४
समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापनः । कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति ॥ १५
द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः । युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥१६
दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः । भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्पयत् ॥ १७
भीमसेनः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् । चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १८
आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः । अविध्यत्तूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ १९
तस्य काञ्चनसूत्रस्थः शरैः संछादितो मणिः । रराजोरसि खे सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥२०
पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः । नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं मदोत्कटः ॥ २१
ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः । भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥२२
तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ । पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २३
चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा । अविध्यद्दशभिर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २४
सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि । नृत्यन्निव रणे वीर आर्तिं नः समजीजनत्॥२५

---

१ C. °ञ्जिघांसन्त° । २ C. तावका । ३ C. °णमुखाः परान् । ४ C. पञ्चभिः । ५ C. मुहुर्मुहुः । ६ C. कर्षणः । ७ C. विनि° । ८ C. °रान्पार्थे प्रवि° । ९ C. °स्यालिप्रि° । १० C. °मर्दयत् । ११ C. °गितैस्तिग्मतेजितैः । १२ C. अभ्यग्रस्तीक्ष्णमाविध्यत्कु° । १३ C. परिवृतो । १४ C. समीरितम् । १५ C. त्रायमाणो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः । सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २६
स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत् । चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ॥ २७
भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् । ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ॥२८
समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः । तांश्च सर्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥२९
तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव । दहन्तं समरे सैन्यं वने कक्षं यथोल्बणम् ॥ ३०
अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकम् । अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि नाशयन् ॥ ३१
तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते । लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३२
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । विव्याध निशितैः षड्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः
तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः । अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३४
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः । अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ३५
हताश्वे तु रथे तिष्ठँल्लक्ष्मणः परवीरहा । शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३६
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् । अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ३७
ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा । अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३८
ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये । अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ३९
तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः । जुह्वन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ४०
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः । बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥४१
ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् । सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ४२
हतैरश्वैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः । रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

संजय उवाच—

अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः । विकृष्य चापं समरे भारसाहमनुत्तमम् ॥ १
प्रामुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्छरानाशीविषोपमान् । प्रगाढं लघु चित्रं च दर्शयन्हस्तलाघवम् २
तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः । आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३
क्षिपतश्च परांस्तस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः । ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४
तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः । रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५
तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः । जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥६
स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः । आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७
स हि संदृश्य सेनां ते युयुधानेन पातिताम् । अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८
इन्द्रायुधसवर्णं तु विस्फार्य सुमहद्धनुः । सृष्टवान्वज्रसंकाशाञ्छरानाशीविषोपमान् ॥ ९

---

१ C. °शितैस्तदा । २ C. °भ्य° । ३ C. शात° । ४ C. महारथः । ५ C. °रथः । ६ C. जुह्वतः । ७ C. M. हतेश्वैर्गजैस्तत्र । ८ M. adds यत्तत्सख्युस्तु पूर्वेण अर्जुनादुपशिक्षितं । and reads first, the second half of verse 2, and then the first half । ९ C. श° । १० C. समु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् । शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेश्च पदानुगाः ॥ १०
न विषेहुस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः । विहाय सात्यकिं राजन्समरे युद्धदुर्मदम् ॥ ११
तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः । महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ १२
समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे । ऊचुः सर्वेः सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे ॥ १३
भोभो कौरवदायाद सहास्माभिर्महाबल । एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १४
अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे । वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं धास्यामहे पितुः
एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः । वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समवस्थितान् ॥ १६
साध्विदं कथ्यते वीरा यद्येवं मतिरद्य वः । युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे १७
एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः । महता शरवर्षेण अभ्यधावन्नरिंदमम् ॥ १८
सोऽपराह्णे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत् । एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १९
तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरैस्ते समवाकिरन् । प्रावृषीव यथा मेरुं सिषिचुर्जलदा नृप ॥ २०
तैस्तु मुक्ताञ्छरान्घोरान्यमदण्डाशनिप्रभान् । असंप्राप्तानसंभ्रान्तश्चिच्छेदाशु महारथः ॥ २१
तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् । यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २२
विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः । परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ २३
सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत । चिच्छेद समरे राजन्युध्यमानो महारथैः ॥ २४
अथैषां छिन्नधनुषां शरैः सन्नतपर्वभिः । चिच्छेद समरे राजञ्छिरांसि भरतर्षभ ॥ २५
ते हता न्यपतन्राजन्वज्रभग्ना इव द्रुमाः । तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरो रणे पुत्रान्महाबलान् ॥ २६
वार्ष्णेयो विनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् । रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ॥ २७
तावन्योन्यं हि समरे निहत्य रथवाजिनः । विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ २८
प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ । शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ २९
ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् । भीमसेनस्त्वरन्राजन्रथमारोपयत्तदा ॥ ३०
तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे । आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३१
तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् । अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ३२
लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनंजयः । पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् ॥ ३३
ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिबर्हणे । संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ॥ ३४
ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः । परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम् ॥ ३५
एतस्मिन्नेव काले तु सूर्येऽस्तमुपगच्छति । सर्वेषां चैव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ३६
अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव । सन्ध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ३७

---

१ C. परित्यज्य । २ C. शूरस्ता° । ३ C. °मुप° । ४ C. यदिदं परिनद्य वै । ५ C. वै । ६ C. ह्यभिवर्षन्नरिं° । ७ C. अप° । ८ C. शरवर्षैरवा° । ९ C. महाशैलं । १० C. °रौघांस्तान् । ११ C. °प्राप्तांश्चिच्छेद स म° । १२ C. omits v. 22, and the first half of v. 23. । १३ C. °स्तु संक्रु° । १४ C. आच्छिद्य समरे राजंश्चिच्छेद विविधैः शरैः । १५ C. omits v. 25. १६ C. °द्रुमौ व° । १७ C. चन्द्रवसुधा° । १८ M. adds असह्यमसियुद्धाय भूरिश्रवसमाहवे । मत्वा वृकोदरस्तूर्णमभिप्लुत्य महारथः ॥ १९ C. °त्स्वकम् । २० C. °न्याः संश्रान्तवाहनाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे । ते सेने भृशसंविग्ने ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ३८
ततः स्वशिबिरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत । पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि॥३९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसावहारे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥

संजय उवाच —

[1]ते विश्रम्य ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः । व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः॥ १
तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत । युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् २
संनह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत । शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत । व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुनाशनम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः । व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ॥ ५
शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनंजयः । चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ॥ ६
तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ७
सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः । पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ॥ ८
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः । केकया भ्रातरः पञ्च वामपार्श्वं समाश्रिताः ॥ ९
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च वीर्यवान् । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थितौ व्यूहस्य रक्षणे ॥ १०
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः । कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ११
शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली । इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ १२
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १३
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः । समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १४
व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव । क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ १५
तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत । अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरासीन्नरेश्वर ॥ १६
कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजवरबाह्लिकैः । शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १७
ग्रीवायां शूरसेनश्च तव पुत्रश्च मारिष । दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १८
प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकयैः । उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥[9] १९
स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः वामपक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ २०
तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २१
श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष । व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २२
ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह । सूर्योदये महाराज [11]ततो युद्धमभून्महत् ॥ २३
प्रतीयू रथिनो नागा नागांश्च रथिनो ययुः । हयारोहा[12]न्रथारोहा रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४
सादिनश्च हयान्राजन्[13]रथिनश्च महारणे । हस्त्यारोहान्[14]हयारोहा रथिनः सादिनस्तथा ॥ २५

---

१ C. भय° । २ C. M. विहृत्य च (M. तु) ततो । ३ C. °निर्घोषास्तुमुलाः सर्वतोऽभवन् । ४ M. °द्युम्नो महाराज । ५ C. वामं पक्षं । ६ C. स्थिता । ७ C. °रास्तान्न°; M. °रास्तां जनेश्वर । ८ C. °ष्ठ । ९ M. adds पृष्ठे चास्तां महेष्वासावावन्त्यौ सपदानुगौ । १० C. चूलिकैः । ११ C. ततो युद्धमवर्तत; M. प्रावर्तत जनक्षयः । १२ C. °हयाश्चैव । १३ C. °न्कुञ्जरांश्च । १४ C. °न्रथा राजन्गाजिनश्चापि सादिनः ।

रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः।अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः॥२६
भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः । शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २७
तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः । तवापि च बभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २८
भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २९
द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः । विव्याध समरश्लाघी मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान्॥३०
दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३१
स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् । व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः॥ ३२
ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तमाः । सृञ्जयाः केकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥३३
तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् । मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३४
अभिद्येतां यतो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये । आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३५
तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह । एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३६
प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते। युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महाबलाः ३७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धारम्भे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं पुरा । व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव संजय ॥ १
हृष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा । प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् ॥ २
नातिवृद्धमबालं च न कृशं न च पीवरम् । लघुवृत्तायतप्रायं सारयोधमनामयम् ॥ ३
आत्तसन्नाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् । असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४
प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च । भिन्दिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५
कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः । क्षेपणीयेषु चित्रेषु मुष्टियुद्धेषु च क्षमम् ॥ ६
अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामे च कृतश्रमम् । शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् । ७
आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते । सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ८
नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् । परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ९
न गोष्ठ्या नोपकारेण न च बन्धुनिमित्ततः । न सौहृदबलैर्वापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १०
समृद्धजनमार्यं च तुष्टसंबन्धिबान्धवम् । कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११

---

१ C. शोभते। २ C. वि° । ३ C. °रे राजन्म° । ४ C. °म । ५ C. ततः सेने । ६ C. °धाय । ७ C. °मृधे । ८ C. परम् । ९ C. व्यूहमेतद्यथा° । १० C. धृष्ट°; M. जुष्ट° । ११ M. प्रहृष्टं व्य° । १२ C. सारगात्रं; M. सागराकारमव्ययम् । १३ M. भिण्डि° । १४ C. कृतश्रमम् । १५ C. omits v. 6, and the first half of v. 7. । १६ C. न संबन्धनि° । १७ C. °हार्दबलेनापि न कु° । १८ C. तुष्टसत्कृतबा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स्वजनैस्तु[1] नरैर्मुख्यैर्बहुशो[2] दृष्टकर्मभिः । लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैम्[3] ॥ १२
बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः । अस्मानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ १३
महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः । अपक्षैः[4] पक्षिसंकाशै[5] रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ १४
[6]नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् । क्षेपण्य[7]सिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ १५
ध्वजभूषणसंबाधं रत्नपट्टसुसंचितम् । परिधावद्भि[8]रश्वैश्च वायुवेगविकम्पितम् ॥ १६
अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत् । द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं[9] गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ १७
कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा । भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलबाह्लिकैः ॥ १८
गुप्तं प्रवीरैर्लोकैश्च सारवद्भिर्महात्मभिः । यदहन्यतं[10] संग्रामे दैवमत्र पुरातनम् ॥ १९
नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तो हि मानुषाः । ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि संजय॥२०
ईदृशोऽपि बलौघस्तु[11] संयुक्तः शस्त्रसंपदा । वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१
विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति हि[12] संजय । यत्रेदृशं[13] बलं घोरं पाण्डवान्नातरद्रणे[14] ॥ २२
पाण्डवार्थाय नियतं देवास्तत्र समागताः । युध्यन्ते मामकं सैन्यं यथावध्यत संजय ॥ २३
उक्तो हि विदुरेणाहं[15] हितं पथ्यं च नित्यशः । न च जग्राह[16] तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम॥२४
तस्य[17] मन्ये मतिः[18] पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः । आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५
अथवा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा । पुरा धात्रा यथा सृष्टं[19] तत्तथा नैतदन्यथा[20] ॥ २६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

संजय उवाच—

आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् । न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ॥ १
यानि त्वं दृष्ट्वा[21]त्राजन्धर्मसंकरकारिते[22] । तव दोषात्पुरा वृत्तं द्यूतमेवं[23] विशां पते ॥ २
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः । त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मना ॥ ३
आत्मनैव[24] कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते । इह च[25] प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम्[26] ॥ ४
तस्माद्राजन्स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् । शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मे[27] नराधिप॥५
भीमसेनः सुनिशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम् । आससाद ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ६
दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम् । जयत्सेनं[28] विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ७
चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च । एतांश्चान्यांश्च[29] सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ८

---

१ C. सजवैश्च । २ C. मुख्यक° । ३ C. °तैः । ४ M. अपक्षप° । ५ C. पक्ष° । ६ C. नानासुयोधनं । ७ C. क्षेपणीभिर्गदाशक्तिशरप्रासैः स° । ८ C. वाहनैः परिधावद्भिर्वायु° । ९ C. °गुप्तं च । १० M. °त सैन्यं मे दिष्टमत्र परायणम् । ११ C. °स्तु युक्तः शास्त्रार्थसंपदा । १२ C. स । १३ C. omits this half and verse 23. । १४ M. नावधीद्युधि पाण्डवान् । १५ C. °णैव । १६ C. गृह्णाति । १७ M. तथ्यां मन्ये मतिं तस्य । १८ C. मतिं । १९ M. दिष्टं । २० C. M. न तदन्यथा । २१ M. पश्यसे रा° । २२ C. °काणि ते; M. °कारणात् । २३ C. M. °मेतद्धि° । २४ M. आत्मना हि । २५ C. M. वा । २६ C. °था । २७ C. मम मारिष । २८ C. जयसेनं । २९ C. एतानन्यांश्च ।

२३

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धार्तराष्ट्रान्सुसंक्रुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महारथः[1] । भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ९
अथालोक्य [2]प्रविष्टं तमूचुस्ते सर्व एव [3]तु । जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ १०
स तैः परिवृतः[4] पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः । प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ ११
संप्राप्य मध्यं सैन्यस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रं प्राप्य दानवान् १२
ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः[5] प्रभो । उद्यतानि शरैस्तीव्रैस्तमेकं[6] परिवव्रिरे ॥ १३
स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः । जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १४
तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् । समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ १५
ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।[7] जघान धार्तराष्ट्राणां तं[8] बलौघं महार्णवम् ॥[9] १६
भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ[10] यत्र सौबलः ॥ १७
निर्वार्य[11] महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः । आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १८
दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १९
अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो निःश्वसन्वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः॥२०
विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः । संस्थाप्य मामिह बली [12]पाण्डवेयः पराक्रमी ॥ २१
प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्[13]बलमहार्णवम् । मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्रः[14] प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २२
प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान्मुहूर्तकम् । यावदेतान्निहन्म्यद्य य इमे मद्वधोद्यताः ॥[15] २३
ततो दृष्ट्वा प्रधावन्तं गदाहस्तं महाबलम् । सर्वेषामेव सैन्यानां [16]संहर्षः समजायत ॥ २४
तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने [17]भयानके । भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश [18]वृकोदरः ॥ २५
विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽथ पार्षतः । प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ॥ २६
न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजनम् । भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः २७
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति । एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि २८
[19]अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः । यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहम् ॥[20] २९
[21]मम भीमः सखा चैव संबन्धी च महाबलः । [22]भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं [23]तमप्यरिनिषूदनम् ३०

---

१ C. °बलः । २ C. प्रतिष्ठन्तम्° । ३ C. हि । ४ C. व्यूहस्य । ५ C. °शस्त्रिणाम् । ६ C. °घोरैस्तमकमेनुपव्रिरे । ७ M. adds उवाच सारथिं भीमं स्थीयतामिति भारत ॥ यावदेतान्हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् । इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु प्रविश्य महतीं चमूम् । ८ M. तद्बलौघम° । ९ M. adds गदया भीमसेनेन ताडिता वारणोत्तमाः । भिन्नकुम्भा महाकाया भिन्नपृष्ठास्तथैव च ॥ भिन्नगात्राः सहारोहैः शेरते पर्वता इव । रथाश्च भग्नास्तिलशः सयोधाः शतशो रणे ॥ अश्वाश्च सादिनश्चैव पादातैः सह भारत । तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ॥ यदेकः समरे राजन्बहुभिः समयोधयत् । अन्तकाले प्रजाः सर्वा दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १० M. ययौ यत्र वृकोदरः । ११ M. विदार्य । १२ C. पाण्डवः सुमहाबलः । १३ C. °मेको बल° । १४ C. °घ्र । १५ M. adds अभ्यधावद्गदापाणिस्तद्बलं स महाबलः । १६ C. सङ्घर्षः । १७ C. महाभये । १८ C. सखा तव । १९ M. तस्य न स्वस्ति । २० M. adds रौरवे नरके मज्जेदप्लवे दुस्तरे नृभिः । २१ C. स मे । २२ C. भक्तो मे भक्ति° । २३ C. तस्मिन्नरिनिषूदने ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः । निघ्नन्तं मा रिपून्पश्य दानवानिव वासवम् ३१
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत । भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३२
स ददर्श तदा भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम्[1] । वातो[2] वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे रिपून्[3] ३३
ते वध्यमानाः[4] समरे रथिनः सादिनस्तथा । पादाता[5] दन्तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३४
हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष । वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ३५
ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् । अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या परंतप ॥ ३६

अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं[8] समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः ।
सैन्येन घोरेण सुसंहितेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३७
अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम् ।
आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३८
विशल्यमेनं च चकार तूर्णमारोपयच्चात्मरथे महात्मा ।
भृशं परिष्वज्य च भीमसेनमाश्वासयामास स शत्रुमध्ये ॥ ३९
भ्रातॄनथोपेत्य[9] तवापि पुत्रस्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ।
अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागतो भीमसेनेन सार्धम् ॥ ४०
तं याम सर्वे महता[10] बलेन मा वो[11] रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ।
श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा ज्येष्ठाज्ञया नोदिता[12] धार्तराष्ट्राः ॥ ४१
वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ।
प्रगृह्य चास्त्राणि[13] धनूंषि वीरा ज्यां[14] नेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ॥ ४२
शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ।
निहत्य[15] तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४३
समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा निशम्य[16] वीरानभितः स्थितान्रणे ।
जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ॥ ४४
क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राजन्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ।[17]
ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ॥ ४५
प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ।
परीतकालानिव नष्टसंज्ञान्मोहोपेतांस्तव[18] पुत्रान्निशम्य ॥ ४६

---

१ M. वाहिनीम् । २ C. ततो । ३ C. नृपान् । ४ C. हन्यमा° । ५ C. प° । ६ C. °कुर्वन्त शस्त्रवृष्टिं समन्ततः । ७ C. °रम् । ८ C. °ह° । ९ M. तथा तस्मिन्वर्तमानेऽतिवेगं भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्रः । तस्मिन्विमर्दे तव संप्रवृत्ते दृष्ट्वा रणे वाक्यमिदं बभाषे ॥ १० C. सहिता निहन्तुं । ११ C. नो । १२ C. चो° । १३ C. चित्राणि । १४ C. ज्याने° । १५ C. निहन्यमानोऽपि । १६ M. °शा° । १७ M. adds स वै ततोऽस्त्रं सुमहाप्रभावं प्रमोहनं द्रोणदत्तं महात्मा । प्रयोजयामास उदारकर्मा तस्मिन्रणे तव सैन्यस्य राजन् ॥ १८ C. °न्मोहायत्तांस्त° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः[1] शस्त्रभृतां वरः ।[2] द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ४७
सोऽतिविद्धस्[3]ततो राजन्रणे द्रोणेन पार्थिवः । अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४८
जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् । तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ४९
अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥ ५०
ततो द्रोणो म[4]हाराज त्वरितोऽभ्याययौ रणात् । तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ५१
धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे । मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ॥ ५२
ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं [6]व्यनाशयत् । अ[7]थ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ॥ ५३
पुनर्युद्धाय समरे प्र[8]ययुर्भीमपार्षतौ । ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ॥ ५४
गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि । सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ॥ ५५
प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुद्ध्यति मे मनः ।[9] त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ५६
बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः । मध्यन्दिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५७
केकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् । अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ५८
ते कृत्वा समरे[10]व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः[11] । बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५९
तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् । भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ६०
न सं[12]वारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप । [13]मंदमूर्छान्वितात्मा वै प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ६१
तेऽभिर्[14]जाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः । परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ६२
तौ च दृष्ट्वा महेष्वासा[15]वभिमन्युपुरोगमान् । बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥[16] ६३
दृष्ट्वा तु सहसा यान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः । नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव भा[17]रत ॥ ६४
ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरम् । अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६५
त[18]स्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् । क्रुद्धश्चिच्छेद बा[19]णेन धनुः शत्रुनिबर्हणः ॥ ६६
अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते । दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ॥ ६७
अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा । द्रोणं विव्या[20]ध विंशत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ६८
तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः । हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६९
वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत । सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ७०
हताश्वात्सरथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः । आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ७१
ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी । पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च प[21]श्यतः ॥ ७२

---

१ M. भीमः प्रहरतां । २ M. विश्रम्य च तदा राजन्पीत्वामृतरसं जलम् ॥ पुनः संनह्य संक्रुद्धो योधयामास संयुगे । धृष्टद्युम्नेन सहितः कालयामास भारत ॥ एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । ३ C. °स्तदा । ४ C. °त्रणात् । ५ C. राजगृद्धी । ६ C. अशातयत् । ७ M. ततः । ८ M. प्रत्युद्याता जिगीषवः । ९ M. adds प्रवृत्तिर्भीमसेनस्य पार्षतस्य च संयुगे ॥ विज्ञेया समरे शीघ्रं प्रविशध्वं रथार्णवम् । गच्छन्तु परया शक्त्या भवन्त इति मे मतिः ॥ १० C. M. °रे व्यू° । ११ M. °मम् । १२ C. °धा° । १३ C. तदा मू° । १४ C. °याय । १५ C. °न° । १६ M. adds द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं सर्वविद्यासु पारगम् । १७ C. M. पार्षतः । १८ C. तस्यापि प° । १९ C. भल्लेन । २० C. °ध सप्तत्या । २१ C. धीमतः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा । नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ७३
वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७४
तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे तावकं बलम् । दृष्ट्वाचार्यं सुसंक्रुद्धं [1]पतन्तं रिपुवाहिनीम् ।
[2]चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे द्रोणपराक्रमे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥७७॥

संजय उवाच—

ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्[3]तदा । शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १
[4]एकीभूतास्ततश्चैव तव पुत्रा महारथाः । समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २
भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः । समारुह्य महाबाहुर्ययौ [5]येन तवात्मजः ॥ ३
प्रगृह्य च [6]महावेगं परासुकरणं दृढम् । [7]सज्जं शरासनं सङ्ख्ये शरैर्विव्याध ते सुतम् ॥ ४
ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् । नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना । क्रोधसंरक्तनयनो [8]वेगेनाक्षिप्य कार्मुकम् ॥ ६
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् । [9]स तत्र शुशुभे राजा शिखरैर्गिरिराडिव ॥ ७
तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् । दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ८
संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहं भीमकर्मणः । निश्चयं परमं कृत्वा [10]निर्ग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९
तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः । प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०
भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समार्पयत् । चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११
तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास [11]भारत । शरैर्बहुविधैः सङ्ख्ये रुक्मपुङ्खैः [12]सुतेजनैः ॥ १२
[13]ततः संस्थाप्य समरे तान्यनीकानि सर्वशः । अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३
प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः । [14]प्रतिजग्मुर्महाराज [15]तव पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्छूरान्सूर्याग्निसमतेजसः । सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्छ्रिया वृतान्॥ १५
महाहवे दीप्यमानान्सुवर्ण[16]मुकुटोज्ज्वलान् । तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ १६
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति[17]। [18]अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत्१७
[19]अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन [20]संगतम् । पार्षतेन [21]च संप्रेक्ष्य तव [22]सैन्यो महारथाः॥ [23]१८
दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः । भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ १९
अपराह्णे [24]महाराज प्रावर्तत महारणः । तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २०

---

१ C. दहन्तं; M. तपन्तं । २ M. तुष्टुवुः । ३ M. °स्मृतिः । ४ C. °ताः पुनश्चै° । ५ C. यत्र । ६ C. महावेगः । ७ C. चित्रं । ८ C. वेगादाकृष्य । ९ C. स तथाभिहतो राजन्नाचलद्गिरिराडिव । १० C. °गृहीतुं । ११ C. °तः । १२ C. सुवेगितैः । १३ M. ततः संप्रेक्ष्य पुत्रैस्ते भीमसेनं समावृतम् । १४ C. प्रत्युद्ययु° । १५ C. राजपुत्रान्महारथान् । १६ C. °विकृतो° । १७ C. ends Adhyâya 78, here. । १८ C. adds संजय उवाच and begins Adhyâya, 79 । १९ M. अथाभिमन्युः; C. अभिमन्युश्च । २० C. °युतः; M. °गतः । २१ M. च ते सर्वे कैकया द्रौपदीसुताः । २२ C. °न्यं । २३ M. adds तान्दृष्ट्वा समरे क्रुद्धांस्तव सैन्ये महारथाः । २४ C. ततो राजन् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाहवे । अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत्[1] ॥ २१
हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः । आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भारत[2] ॥[3] २२
स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुल[4]वर्धनौ । आर्जुनिः शरजा[5]लेन छादयामास भारत ॥ २३
चि[6]त्रसेनो विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः । वि[7]व्यधाते न चाकम्पत्कार्ष्णिर्मेरुरिव स्थितः ॥ २४
दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिष । योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् । शरैराशीविषाकारैः पुत्रं तव विशां पते ॥ २६
पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे । सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक्पृथक् ॥ २७
तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः । गिरिः प्रस्रवणैर्य[9]द्वद्गैरिकादिविमिश्रितैः ॥ २८
भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवाना[10]मनीकिनीम् । कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९
ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशां पते । दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३०
उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि [11]समन्ततः । कुरूणां [12]चैव सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१
शोणितोदं शरावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् । रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ३२
छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः । दृश्यन्ते पतितास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः । भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतै[13]राचिता यथा ॥ ३४
तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत । न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो युद्धं नाभिकाङ्क्षति ॥ ३५
एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः । तावकाः पाण्डवैः सार्धमाकाङ्क्षन्तो जयं युधि ॥ ३६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे[14]ऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

संजय उवाच—

ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे । संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १
तमायान्तमभिप्रेत्य नृवीरं दृढवैरिणम् । भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभि[15]वाञ्छितः । अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ३
अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः । द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणेष्यामि हते त्वयि ॥ ४
यत्पुरा मत्सरीभूत्वा पाण्डवानवमन्यसे । तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५
कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुरा । अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६
याचमानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे । उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ७
तेन त्वां निहनिष्यामि [16]सानुबन्धं सबान्धवम् । [17]समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८
एवमुक्त्वा [18]धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् । समा[19]धत्त शरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ९

---

१ C. °माचिनोत् । २ C. भास्वरम् । ३ M. adds योधयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् । ४ C. °रु° । ५ C. °वर्षेण । ६ C. दुर्जयोऽथ वि° । ७ C. विव्याध तेन ना° । ८ C. एकैकस्त्रिभिरानर्च्छेत्पु° । ९ C. °द्वद्गिरिधातुविमिश्रितैः । १० C. °नां वरूथिनीम् । ११ C. सहस्रशः । १२ C. चापि । १३ C. °रन्विता । १४ C. एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ १५ C. °काङ्क्षि° । १६ C. सहितं सर्वबान्धवैः । १७ C. शमं क°; M. शमी° । १८ C. समाकृष्य धनुरायम्य । १९ C. °दाय ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

षड्विंशतिमसंक्रुद्धो[1] मुमोचाशु सुयोधने । ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ १०
ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यधे । चतुर्भिरश्वाञ्जवनाननयद्यमसादनम् ॥ ११
द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः । छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य नरोत्तम ॥ १२
षड्भिश्च[3] तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् । छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः १३
रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितात्[2] । पपात सहसा भूमौ विद्युज्जलधरादिव ॥ १४
ज्वलन्तं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभम् । ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥[6] १५
अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् । आजघान रणे वीरं स्मयन्निव महारथः ॥ १६
ततः[4] स राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो महारथः । दुर्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः ॥ १७
कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम्[5] । आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ १८
स[11] गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे । निषसाद रथोपस्थे राजन्दुर्योधनस्तदा[12] ॥ १९
परिवार्य ततो भीमं जेतुकामो[13] जयद्रथः । रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २०
धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान् । केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१
चित्रसेनः[14] सुचित्रश्च चित्राङ्गश्चित्रदर्शनः । चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२
अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः । अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३
आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः । एकैकं पञ्चभिर्बाणैः[15] शितैः सन्नतपर्वभिः ॥ २४
वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः । अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम्[16] ॥ २५
ववृषुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः । स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ २६
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् । यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २७
विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत । चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ॥ २८
स तैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीर्यवान् । ध्वजं सूतं हयांश्चैव नृत्यमान इवाहवे ॥ २९
पुनश्चान्याञ्छरान्पीतानकुण्ठाग्रां[17]ञ्छिलाशितान् । प्रेषयामास संक्रुद्धो विकर्णाय महाबलः ॥ ३०
ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः । भित्त्वा[18] देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ ३१
ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले । विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३२
विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः । अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥ ३३
अभियात्वा[19] तथैवान्यान्रथांस्तान्सूर्यवर्चसः । अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरम्भाद्युद्धदुर्मदाः[21] ॥ ३४
दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः[22] । ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३५
अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः[20] प्रच्छन्नान्वातरंहसः । जघान षड्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत्[23] ॥ ३६

---

१ C. षट्त्रिंशत्तरसा । २ C. रथोत्तमात् । ३ C. त्रिभिश्चैवास्य । ४ C. °तः । ५ C. भीमिः । ६ M. reads स गाढविद्धो etc. (v. 19) before ततः स राजा etc. (v. 17) । ७ C. °तस्तु । ८ C. M. °बलः । ९ M. स्वपु° । १० M. °स्तव पुत्रमचेतनम् । ११ M. See ६ M. । १२ M. मूर्च्छाभिहतचेतनः । १३ C. हन्तु° । १४ C. omits vv. 22 and 23. । १५ C. °र्विद्धा शरैः स° । १६ C. °मुत्तमम् । १७ C. °ग्रानजिह्मगान् । १८ C. छित्त्वा । १९ C. °याय । २० C. वाशु रथस्थां° । २१ C. रथस्था युद्ध° । २२ C. पञ्च° । २३ C. च न्यपा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स हताश्वे रथे तिष्ठञ्छ्रुतकर्मा महारथः । शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३७
सा दुर्मुखस्य विमलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः । विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना स्वतेजसा ३८
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महारथः । पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ३९
श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव । अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ४०
तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महास्वनम् । चिच्छेद समरे तूर्णं जयत्सेनः सुतस्तव ॥ ४१
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत । तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ॥ ४२
अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवन्निनदन्मुहुः । शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ॥ ४३
विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः । ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ॥ ४४
अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना । शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४५
तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके । चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्च्छितः ४६
अथान्यद्धनुरादाय भारसाहमनुत्तमम् । समादत्त शरान्घोराञ्छतानीको महाबलः ॥ ४७
तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः । मुमोचास्मै शितान्बाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ४८
ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष । चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ४९
अश्वान्मनोजवांस्तस्य कर्बुरान्वातरंहसः । जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ ५०
अथापरेण भल्लेन सुयुक्तेनाशुपातिना । दुष्कर्णं सुदृढं क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ५१
स पपात ततो भूमौ वज्राहत इव द्रुमः । दुष्कर्णं व्यथितं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ॥ ५२
जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् । छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ॥ ५३
अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः । तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ॥ ५४
प्रत्युद्ययुर्महाराज गजानिव महागजाः । दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ॥ ५५
शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः । प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समम् ॥ ५६
रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः । नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ ५७
वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः । विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ॥ ५८
तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् । अवर्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम् ॥ ५९
अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् । मुहूर्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ॥ ६०
रथिनः सादिनश्चाथ व्यकीर्यन्त सहस्रशः । ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६१
नाशयामास सेनां तां भीष्मस्तेषां महात्मनाम् । पञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम्

१ C. °पु° । २ C. सुतेजना । ३ M. adds दुर्मुखो विह्वलस्तत्र निषसाद रणे विभो । विसंज्ञं प्रेक्ष्य ते सर्वे भ्रातरः पर्यवारयन् ॥ ४ C. °बलः । ५ C. °यत्ततः । ६ C. °त्मनः । ७ M. adds मुमोचास्मै शितान्बाणांस्तीक्ष्णानाशीविषोपमान् । ८ C. सशरं । ९ C. °धनमुत्त° । १० C. °च निशि° । ११ C. पत्रिभिः । १२ C. कल्माषान्वीतकल्मषः । १३ C. संयुक्तेन निपा° । १४ C. समरे; M. नाकुलिः । १५ C. °प्ररुग्ण । १६ C. निहतं° । १७ C. समन्तात्प° । १८ C. घातयन्तः । १९ C. °वर्तन्त । २० C. अभ्यु° । २१ C. °द्र° । २२ C. °रलंकृतैः । २३ M. शर° । २४ C. तु तु° । २५ C. °स्कृतं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवं भित्त्वा [1]महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम्। कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिबिरं नृपे[2] [3] ६३
धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ । मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय प्रहृष्टः शिबिरं ययौ ॥[4] ६४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसावहारे [5]ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

संजय उवाच—

[6]अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः । जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १
वि[7]श्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् । सन्नद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया ॥ २
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः । [9]विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३

सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्[10]बहुलध्वजानि ।
विदार्य हत्वा च निपीड्य [11]शूरास्ते पाण्डवानां त्वरिता [12]महारथाः ॥ ४
संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो व्यूहं च तं मकरं [13]वज्रकल्पम् ।
प्रविश्य भीमेन [14]रणे हतोऽस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५
क्रुद्धं तमुद्वीक्ष्य भयेन राजन्संमूर्च्छितो [15]न लभे शान्तिमद्य ।
इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६
तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा दुर्योधनं [16]मन्युगतं विदित्वा ।
तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी गङ्गासुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ७
परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ।
इच्छामि दातुं विजयं सुखं च न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८
एते तु रौद्रा बहवो महारथा यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।
ये पाण्डवानां समरे सहाया जितक्ल[17]मास्ते रोषविषं वमन्ति ॥ ९
[18]तेनैव शक्याः सहसा विजेतुं वीर्योद्धताः कृतवैरास्त्वया च ।
[19]अहं सेनां प्रतियोत्स्यामि राजन्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य [20]वीर ॥ १०
रणे [21]तवार्थाय महानुभाव न जीवितं [22]रक्ष्यतमं ममाद्य ।
सर्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्यान् [23]घोरान्दहेयं किमु [24]शत्रुसेनाम् ॥ ११

---

१ C. त्वनीकानि पाण्डवानां पितामहः । २ °पः । ३ M. adds नाशयामासतुर्वीरौ धृष्टद्युम्नवृकोदरौ । कौरवाणामनीकानि शरैः सन्नतपर्वभिः । ४ M. adds, in the end, अर्जुनो वासुदेवश्च कौरवाणामनीकिनीम् । हत्वा विद्राव्य च शरैः शिबिरायैव जग्मतुः ॥ ५ C. अशीतितमोऽध्यायः ॥८०॥ ६ M. क्षत्रियास्ते म° । ७ C. °श्रा° । ८ C. °वः । ९ C. M. विस्रम्भाच्छो° । १० C. °ग्विपुल° । ११ M. शूरांस्ते पाण्डवा लब्धजयाः प्रहृष्टाः । १२ C. रथौघाः । १३ M. मृत्यु° । १४ C. निबर्हितो° । १५ C. नालभं । १६ C. जातमन्युं । १७ C. °माः क्रोध° । १८ C. ते नेह; M. केनेह । १९ C. त्वेनान्प्र°; M. ह्येतान् । २० C. °रान् । २१ C. त्वदर्था° । २२ C. M. °क्षितव्यं । २३ C. लोकान् । २४ C. °त्रूंस्तवेह ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तान्पाण्डवान्योधयिष्यामि राजन्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।[१]
[२]श्रुत्वैव चैतद्वचनं तदानीं दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२
सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
तदाज्ञया तानि[३] विनिर्ययुर्द्रुतं गजाश्वपादातरथायुतानि ॥ १३
प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राजन्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति विरेजुराजौ तव राजन्बलानि ॥ १४
[४]शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरवीरयोधैरधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ।
रथौघपादातगजाश्वसङ्घैः प्रयाद्भिराजौ विधिवत्प्रणुन्नैः ॥ १५
समुद्धतं वै तरुणार्कवर्णं रजो बभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् ।
रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ॥ १६
नानारङ्गाः[५] समरे तत्र राजन्मेघैर्युता विद्युतः खे यथैव ।
वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ताश्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ॥ १७
धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ।
[६]विमथ्यतो देवमहासुरौघैर्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८
तदुग्रनागं[७] बहुरूपवर्णं तवात्मजानां समुदीर्णमेवम्[८] ।
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ युगान्तमेघौघनिभं तदानीम् ॥ १९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसंवादे[९]ऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

संजय उवाच—

अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् । अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः[१०] संप्रहर्षकरं वचः ॥[११] १
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः । अश्वत्थामा विकर्णश्च भगदत्तो[१२]ऽथ सौबलः ॥ २
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लीकः सह बाह्लिकैः । त्रिगर्तराजो[१३] बलवान्मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३
बृहद्बलश्च कौसल्य[१४]श्चित्रसेनो विविंशतिः ।[१५] रथाश्च बहुसाहस्राः शोभनाश्च[१६] महाध्वजाः ॥ ४
देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा[१७] हयसादिभिः । गजेन्द्राश्च मदोद्वृत्ताः[१८] प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५
पादाताश्च तथा[१९] शूरा नानाप्रहरण[२०]ध्वजाः । नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे[२१] योद्धुमुद्यताः ॥ ६
एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः । देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७

---

१ M. adds संजय उवाच । २ M. श्रुत्वा पितुस्ते वचनं प्रतीतो; C. श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो । ३ C. निर्ययुर्वै बलानि । ४ C. reads वृन्दैस्थिताश्चा° etc., the second half of v. 17 before शस्त्रास्त्रवि° । ५ M. °लिङ्गैः । ६ C. निर्म° । ७ C. °दं । ८ C. °र्णवर्णम् । ९ C. एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ १० C. °ष्ठ । ११ M. adds भीष्म उवाच । १२ C. सोमदत्तोऽथ सैन्धवैः । १३ C. °राजोऽथ बली मा° । १४ C. °श° । १५ M. adds कृपश्च सह सोदर्यैस्तव राजन्पदानुगाः । १६ C. °माना । १७ C. °न्सा° । १८ C. °न्नद्धाः । १९ C. रथाः । २० C. °णायुधाः; M. °णा युधि । २१ C. °दर्थं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अवश्यं हि[1] मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा । अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ८
वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः । सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ॥ ९
पाण्डवांश्च[2] रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः । एवमुक्त्वा ददौ[3]वस्मै विशल्यकरणीं शुभाम् १०
ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा । ततः प्रभाते विमले स्वेन सैन्येन वीर्यवान् ॥ ११
अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः । मण्डलं मनुजश्रेष्ठो नानाशस्त्रसमाकुलम् ॥ १२
संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः । रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम् ॥ १३
अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः । नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ॥ १४
अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के दश[4] चर्मिणः । एवं व्यूढं[5] महाराज तव सैन्यं[6] महारथैः ॥ १५
स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् । दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च १६
रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः । चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १७
रक्ष्यमाणः स तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते । सन्नद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ १८
दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः । व्यराजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १९
ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत । रथघोषश्च विपुलो वादित्राणां च निःस्वनः ॥ २०
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि । मण्डलः स महाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातनः २१
सर्वतः शुशुभे राजन्रणेऽरीणां दुरासदः । मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदुर्जयम् ॥ २२
स्वयं युधिष्ठिरो राजा वज्रं व्यूहमथाकरोत् । तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ॥ २३
रथिनः सादिनः[10] सर्वे सिंहनादमथानदन् । बिभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २४
इतरेतरतः[11] शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः । भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् २५
स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् । नकुलः सहदेवश्च मद्रराजानमीयतुः ॥ २६
विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ । सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ॥ २७
भीमसेनो रणे यान्तं[12] हार्दिक्यं समवारयत् । चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभुः ॥ २८
आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् । प्राग्ज्योतिषो[13] महेष्वासो हैडिम्बं राक्षसोत्तमम् ॥ २९
अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् । अलम्बुषस्तदा राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३०
ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समु[14]पाद्रवत् । भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ॥ ३१
श्रुतायुषं च राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । चेकितानश्च समरे कृपमेवान्वयोधयत् ॥ ३२
शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीष्म[15]मेव महारथम् । ततो राजसमूहा[16]स्ते परिवव्रुर्धनंजयम् ॥ ३३
शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः । अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ॥ ३४
पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे । व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३५
युद्धाभिकामाञ्छूरांश्च पश्य माधव[17] दंशितान् । त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३६
अद्यैतान्[18]नाशयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन । य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३७

---

१ C. तु । २ C. पाण्डवानां । ३ C. °दौ चास्मै । ४ C. सप्त चारिणः । ५ C. M. व्यूहं । ६ M. °न्यस्य दंशितम् । ७ C. ययौ । ८ C. °तिनाम् । ९ C. °दारुणम् । १० C. °नश्चैव । ११ C. °योः । १२ C. यत्तो । १३ C. प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसेश्वरः । १४ C. °माभि° । १५ C. °म° । १६ C. °हस्राणि । १७ C. °व चामितान् । १८ C. °न्घात° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एतदु[1]क्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च । ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ३८
तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् । त[2]डागं वारिधाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३९
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते । छाद्यमानौ र[3]णे कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ४०
देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च सहोरगैः । विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ४१
ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदैरयत् । तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४२
[4]शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां श[5]रौघैर्यदवारयत् । न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशां पते ॥ ४३
तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा । द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्पार्थो विव्याध मारिष ४४
ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः । अगाधे मज्जमानानां भी[6]ष्मः पोतोऽभवत्तदा ४५
आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलम् । संचुक्षुभे महाराज वातैरिवमहार्णवः ॥ ४६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि स[7]प्तमयुद्धदिवसे ए[8]काशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

संजय उवाच—

[9]तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि । [10]भग्नेषु चापि वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १
क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव । प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमम् । त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३
तेषां तु प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम् । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य [11]भृशं संहर्षयन्निव ॥ ४
एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनंजयम् । सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ५
तं प्रयान्तं [12]रणे वीरं सर्वसैन्येन भारतम् । संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६
बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः । नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ७
ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् । रणे भारतमायान्तमाससाद महाब[13]लैः ॥ ८
महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना । महता मेघनादेन रथेनातिविराज[14]ता ॥ ९
समरे सर्वसैन्यानामुप[15]यान्तं धनंजयम् । अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १०
अभीषुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् । मध्यंदिनगतं [16]संख्ये न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ११
तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतं ग्रहमिवोदितम् १२
स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३
भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा । ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे १४
तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ॥ १५
शरांश्चाशीविषाकाराञ्ज्वलितान्पन्नगानिव । द्रोणं त्रिभिश्च विव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः १६
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥ १७
[17]तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्छरैः सन्नतपर्वभिः । अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ १८

---

१ C. °वमृ° । २ M. °टाकं° । ३ C. भृशं । ४ C. अ° । ५ C. शस्त्रौ° । ६ C. °ष्मस्त्राताऽभ° । ७ C. सप्तमदिवसयुद्धारम्भे । ८ C. द्व्यशीतोऽध्यायः ॥८२॥ ९ M. प्रवृत्तमात्रे । १० C. प्रभग्नेषु च वी° । ११ C. प्राह संहर्षयन्वचः । १२ C परानीकं सह सै° । १३ C. °लम् । १४ C. °जिना । १५ C. °यातं । १६ C. सूर्ये नाशे° । १७ C. ततो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः । आरुरोह रथं तूर्णं पुत्रस्य रथिनां वरः ॥ १९
ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥ २०
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम् । चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वरः ॥ २१
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे । जगाम धरणीं बाणो लोहितार्द्रवरच्छदः ॥ २२
स पपात रणे तूर्णं भारद्वाजशराहतः । धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २३
हतं तमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् । उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २४
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् । दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २५
शिखण्डी तु महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे । आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २६
स बभौ रथशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः । शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः २७
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः । ध्वजं सूतमथो राजंस्तुरगानायुधानि च २८
शरैर्बहुभिराच्छिद्य पातयामास संयुगे । स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ॥ २९
खड्गमादाय सुशितं विमलं च शरावरम् । श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ ३०
सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे । नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१
ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३२
तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् । असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ॥ ३३
ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् । चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ॥ ३४
शितैस्तु बहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः । शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ॥ ३५
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् । तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ॥ ३६
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् । शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३७
शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः । आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ३८
सात्यकिश्चापि संक्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे । अलम्बुषं शरैस्तीक्ष्णैर्विव्याध बलिनां वरः ॥ ३९
राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत । अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ॥ ४०
मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् । तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ॥ ४१
असंभ्रमस्तु समरे वध्यमानः शितैः शरैः । ऐन्द्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ॥ ४२
विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना । तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ॥ ४३
अलम्बुषं शरैरन्यैरभ्याकिरत सर्वतः । पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४४
तत्तथा पीडितं तेन माधवेन यशस्विना । प्रदुद्राव भयाद्रक्षस्त्यक्त्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४५
तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि । शैनेयः प्राणदज्जित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ४६
न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः । निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ॥ ४७
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नो महाराज पुत्रं तव जनेश्वरम् ॥ ४८

---

१ C. शङ्खस्य । २ C. महाबलः । ३ C. °कृतच्छविः । ४ C रथात् । ५ C. °हित्वा धनुः श° । ६ C स्व° । ७ C. वा° । ८ C. नरशा° । ९ C. °धं तथा । १० C. °रुद्दिश्य । ११ C. शरवारणम् । १२ C. ततोऽतिवि° । १३ C. शरैः सुब° । १४ C. °स्तु ततः क्रु° । १५ C. शरैर्घोरैः प्रत्याकिरत सर्वतः । १६ C. नासंभ्रमद्यत् । १७ C. °मनु° । १८ C. °घोरैर° । १९ C. °शः । २० C. महात्मना । २१ C. °क्षो हित्वा । २२ M. तमजय्यं मघवता जित्वा भारत सात्यकिः । २३ C. स्वयं मघवतापि च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः । [1]स च्छाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ॥ ४९
विव्यथे न च [2]राजेन्द्र तव पुत्रो [3]जनेश्वरः । धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध [4]पत्रिभिः ॥ ५०
षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् । तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद [5]मारिष ॥ ५१
हयांश्च [6]चतुरः शीघ्रं निजघान [7]महाबलः । शरैश्चैनं सुनिशितैः [8]क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ५२
स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य [9]रथाद्बली । पदातिरसिमुद्यम्य [10]प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ५३
शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः । राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ५४
ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा । न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवा[11]सुरान् ॥ ५५
कृतवर्मा रणे भीमं शरैरार्च्छन्महा[12]रथः । प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ॥ ५६
ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः । प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ५७
[13]तैरर्द्यमानोऽतिरथः सात्वतः [14]सत्यकोविदः । नाकम्पत महाराज भीमं चार्च्छच्छितैः शरैः ॥ ५८
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महा[15]रथः । सारथिं पातयामास [16]सध्वजं सुपरिष्कृतम् ॥ ५९
शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा । शकलीकृत[17]सर्वाङ्गो हताश्वः प्रत्यदृश्यत ॥ ६०
[18]हताश्वश्च ततस्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ । [19]स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ६१
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । निजघान [20]च संक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वैरथे [21]द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

बहूनि हि विचित्राणि द्वैरथानि स्म संजय । पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १
न चैव मामकं [22]किंचिद्धृष्टं शंससि संजय । नित्यं पाण्डुसुतान्हृष्टानभ[23]ग्नांस्संप्रशंससि ॥ २
जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः । [24]वदसे संयुगे सूत दिष्टमे[25]तन्न संशयः ॥ ३

संजय उवाच—

यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः । दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ४
गङ्गायाः सुरनद्या वै [26]स्वादु भूत्वा यथोदकम् । महो[27]दधेर्गुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ॥ ५
तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां [28]परंतप । प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६
घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् । न दोषेण कुरुश्रेष्ठ [29]कौरवान्गन्तुमर्हसि ॥ ७
तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते । पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ८

---

१ C. संछा° । २ C. संत्रस्तो । ३ C. °रः । ४ C. सायकैः । ५ C. भारत । ६ C. °रः सङ्ख्ये । ७ C. °रथः । ८ C. शीघ्रं । ९ C. महाबली । १० C. °धा° । ११ C. °रम् । १२ C. °थम् । १३ C. °र्हन्यमा° । १४ C. सत्त्वतोऽधिकः; M. शस्त्रको° । १५ C. °बलः । १६ C. ध्वजं च । १७ C. °सर्वाङ्गश्चाविद्धः सम°; M. °सर्वाङ्गः श्वावित्तु शलल्यैर्यथा । १८ C. °श्वात्तु तथा तू° । १९ C. M. श्या° । २० C. सुसं° । २१ C. त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ २२ C. कंचिद्धृष्टं । २३ C. °ग्नांश्चैव शं° । २४ C. वद मे । २५ C. °व न । २६ C. M. स्वादुभूतं । २७ C. °दधिगु° । २८ C. महात्मनाम् । २९ C. स्वान्योधान् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप । न हि रक्षन्ति राजानः सर्वथात्रापि जीवितम् ॥ ९
युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो[1] वसुधाधिपाः । चमूं विगाह्य युद्ध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः १०
पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः । तं[2] त्वमेकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११
आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महासेनौ महाबलौ । ईरावन्तमभिप्रेक्ष्य[3] समेयातां रणोत्कटौ ॥ १२
तेषां प्रववृते युद्धं सुमहल्लोमहर्षणम्[4] । इरावांस्तु सुसंक्रुद्धो[5] भ्रातरौ देवरूपिणौ ॥ १३
विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः । तावेनं[6] प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १४
युध्यतां हि तथा[7] राजन्विशेषो न व्यदृश्यत[8] । यततां[9] शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम्[10] ॥ १५
इरावांस्तु ततो[11] राजन्ननुविन्दस्य सायकैः । चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ १६
भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष । चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् १७
त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः । धनुर्गृहीत्वा परमं[12] भारसाधनमुत्तमम् ॥ १८
तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ । शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १९
ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः[13] । दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ २०
इरावांस्तु रणे क्रुद्धौ[14] भ्रातरौ तौ महारथौ । ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २१
तस्मिंस्तु[15] पतिते भूमौ गतसत्त्वे तु सारथौ । रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्तथा[16] ॥ २२
तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः । पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ २३
सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः । वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ २४
हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् । रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ २५
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः । यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ २६
तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः । विशेषं न[17] स्म विविदुर्हैडिम्बभगदत्तयोः ॥ २७
यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् । तथैव समरे राजा द्रावयामास पाण्डवान् ॥ २८
तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतो दिशम् । त्रातारं नाभ्यगच्छन्त स्वेष्वनीकेषु भारत २९
भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत । शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः ॥ ३०
निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत । आसीन्निष्ठानको[18] घोरस्तव सैन्यस्य संयुगे ॥ ३१
घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे[19] । शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ॥ ३२
निर्हत्य[20] ताञ्छरान्राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् । भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ३३
स ताड्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः । न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ३४
तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरांश्च चतुर्दश । प्रेषयामास समरे तांश्चिच्छेद स राक्षसः ॥ ३५
स तांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः । भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः[21] ३६
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा प्रहसन्निव भारत । तस्याश्वांश्चतुरः सङ्ख्ये पातयामास[22] सायकैः ॥ ३७
स हताश्वे रथे तिष्ठन्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३८

---

१ C. °च्छन्ति । २ C. तन्ममैक° । ३ M. युधामन्युः throughout for इरावान्° । ४ C. तुमुलं रोम° । ५ C. ततः क्रु° । ६ C. तावेव । ७ C. ततो । ८ C. स्म दृश्यते । ९ यततोः । १० C. °णोः । ११ C. रणे । १२ C. सुदृढं । १३ C. °षिताः । १४ C. M. क्रुद्धो । १५ C. °तस्मिन्नपि° । १६ C. °था । १७ C. नैव वि° । १८ C. °ष्ठा° । १९ C. °हवे । २० C. °पा° । २१ C. वज्रसन्निभैः । २२ C. प्रेषयामास मृत्यवे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिनीम् । त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ॥ ३९
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् । यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तमः ॥ ४०
तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् । अजेयं समरे वीरं यमेन वरुणेन च ॥ ४१
पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः । यथा वनगजो राजन्मृद्नंश्चरति पद्मिनीम् ॥ ४२
मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां समसज्जत । स्वस्रीयौ छादयाञ्चक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४३
सहदेवस्तु समरे मातुलं दृश्य संगतम् । अवारयच्छरौघेण मेघो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ४४
छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् । तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४५
ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः । अश्वांश्च चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ४६
प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति । हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ॥ ४७
आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः । एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ॥ ४८
मद्रराजरथं तूर्णं छादयामासतुः क्षणात् । स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९
स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः । प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ५०
सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्गृह्य वीर्यवान् । मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ५१
स शरः प्रेषितस्तेन गरुडानिलवेगवान् । मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५२
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः । निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५३
तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे । अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ॥ ५४
दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखम् । सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५५
निर्जित्य मातुलं सङ्ख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ । दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं च नेदतुः ॥ ५६
अभिदुद्रुवतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशां पते । यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

संजय उवाच—

ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे । श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास वाजिनः ॥ १
अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिन्दमम् । विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २
स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना । शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समार्पयत् ॥ ३
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । असूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४
पाण्डवस्तु भृशं क्रुद्धो विद्धस्तेन महात्मना । रणे वराहकर्णेन राजानं हृद्यविध्यत ॥ ५

---

१ C. °ताम् । २ C. त्वकीर्यत भूतले । ३ C. राजन् । ४ C. °ह सङ्गतः । ५ M. adds ध्वजं चिच्छेद बाणेन धनुश्चैकेन मारिष ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं छादयामास भारत । निजघान रणे तं तु सूतं चास्य न्यपातयत् ॥ ततः प्रसह्य समरे नकुलस्य महारथः । ६ C. क्रुद्धौ छादयेतां रणोत्कटौ । ७ C. °र° । ८ C. °द्यम्य । ९ C. °द्रुत्य । १० C. °त्मानिव । ११ C. °ल्मषं । १२ C. चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ १३ C. चोद° । १४ M. ततस्तु त्वरितो राजञ्छु° । १५ M. निजघ्ने सा° । १६ C. °न्पाण्डु° । १७ C. विद्धस्तेन राज्ञा म° । १८ C. °दि विव्यधे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः । रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः । पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ७
ततः क्रोधात्प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यथा युगान्ते भूतानि [1]दिधक्षुरिव पावकः ॥ ८
क्रुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः । प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् । त्रीँल्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् । लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ११
स च क्रोधसमाविष्टः [2]सृक्किणी परिसंलिहन् । दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसन्निभम् ॥ १२
ततः सैन्यानि सर्वाणि तावकानि विशां पते । निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३
स तु धैर्येण तं कोपं सन्निवार्य महायशाः । श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महाधनुः ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे । निर्बिभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
सत्वरं च रणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः । निजघान शरैः क्षिप्रं सूतं च सुमहाबलः ॥ १६
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा [3]राज्ञोऽस्य पौरुषम् । विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७
तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे । दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ १८
[4]एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९
चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनां वरम् । प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २०
सन्निवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि । चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ २१
अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद [5]मारिष । सारथिं चास्य [6]समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ॥ २२
[7]अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ [8]तौ पार्ष्णिसारथी । [9]सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः २३
स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः । गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २४
भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश । शरास्ते सात्वतं भित्त्वा प्राविशन्धरणीतलम् ॥ २५
चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् । गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरन्दरः ॥ २६
तामापतन्तीं [10]विमलामश्मगर्भां महागदाम् । शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २७
चेकितानस्ततः खड्गं [11]क्रोधादुद्धृत्य भारत । लाघवं [12]परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २८
गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं [13]सुसंयतः । वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २९
तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ । निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ ३०
निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ । धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ॥ ३१
मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन तु मोहितौ । ततोऽभ्यधावद्वेगेन [14]करकर्षः [15]सुहृत्तयोः ॥ ३२
चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः । रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३
तथैव शकुनिः शूरः [16]स्यालस्तव विशां पते । आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ३४
सौमदत्तिं [17]तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः । नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन्विव्याध वक्षसि ॥ ३५

---

१ C. धक्ष्यन्निव हुताशनः । २ C. °ष्टो लेलिहन्सृक्किणी मुहुः । ३ C. राज्ञस्तु । ४ M. एवं जित्वा । ५ C. भारत । ६ C. भल्लेन । ७ C. हयां° । ८ C. च । ९ C. सोऽपप्लुत्य; M. अवप्लुत्य । १० C. °पु° । ११ C. कोशा° । १२ C. भृश° । १३ C. सुसंस्कृतम् । १४ M. भीमसेनः । १५ C. °था । १६ C. श्या° । १७ M. ततः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत । मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३६
भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् । हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३७
विरथं तं समालोक्य हताश्वं हतसारथिम् । महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३८
स तु तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः । आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ ३९
चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा । रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ४०
अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत । शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ४१
विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे । न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ४२
ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः । [1]संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ४३
प्रयान्[2]तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव । अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ॥ ४४
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः । चोदयाश्वान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ॥ ४५
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः । यथा हन्युर्न नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ४६
एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा । रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४७
निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष । यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ४८
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः । सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९
जानामि त्वां [4]युधां श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् । अनयस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ५०
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् । एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ॥ ५१
श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः । न चैनमब्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५२
अभिगम्यार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः । पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ५३
परिवार्यार्जुनं सङ्ख्ये तव पु[5]त्रैर्महारथः । शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ५४
ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः । तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ५५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे सुशर्मार्जुनसमागमे [6]चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

संजय उवाच—

स ता[7]ड्यमानस्तु शरैर्धनंजयः पदाहतो नाग इव श्वसन्बली ।
[8]बाणेन बाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥ १
संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ २
निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३
महीं गताः पार्थबलाभिभूता विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।
दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रांस्त्रिगर्तराजः प्रययौ रथेन ॥ ४

---

१ C. चैनमा° । २ C. प्रवृत्ते । ३ C. °तं । ४ C. युधि श्रेष्ठं सत्यं तं । ५ C. पुत्रैः सहानघ । ६ C. पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ७ C. तुद्य° । ८ M. बाणांश्च । ९ C. शरा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
तथैव ते तं परिवार्य पार्थं विकृष्य चापानि महारवाणि ॥ ५
अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ।
संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या धनंजयस्तान्युधि जातरोषः ॥ ६
षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतैर्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ।
[1]रथांश्च तांस्तानवजित्य सङ्ख्ये धनंजयः प्रीतमना यशस्वी ॥ ७
अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णुर्बलानि राज[2]न्समरे निहत्य ।
त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य महात्[3]मना तानथ बन्धुवर्गान् ॥ ८
रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्तान् जगाम पार्थं त्वरितो वधाय ।
अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं धनंजयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ॥ ९
अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य ।
पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नृवीरान् ॥ १०
विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मान्गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ॥
भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ ११
[4]संवारयिष्णूनभिवारयित्वा मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ॥ १२
ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ।[5]
युधिष्ठिरश्च[6] प्रबलो महात्मा समाययौ त्वरितो जातकोपः ॥ १३
मद्राधिपं समभित्यज्य सङ्ख्ये स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ।
सा[8]र्धं स माद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय ॥ १४
तैः संप्रयुक्तैः स महारथा[7]ग्र्यैर्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
न विव्यथे शान्तनवो महात्मा समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १५
[9]अथैत्य राजा युधि सत्यसन्धो जयद्रथोऽत्युग्रबलो मनस्वी ।
चिच्छेद चापानि महारथानां प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १६
युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च पार्थं [10]कृष्णं युधि संजातकोपः ।
दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ १७
कृपेण शल्येन शलेन चैव तथा विभो चित्रसेनेन [11]चाजौ ।
विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्ध[12]कोपैर्देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १८

---

१ C. षष्टिं रथांस्तान° । २ C. °ज्ञां स° । ३ C. °रथांस्तान° । ४ C. आवारयिष्यन्नभिसंप्रयाय । ५ M. adds भीष्मोऽपि दृष्ट्वा समरे कृतास्त्रान्स पाण्डवानां रथिनोऽभ्युदारान् । विहाय संग्राममुखे धनंजयं जवेन पार्थं पुनराजगाम । ६ C. °श्चोग्रब° । ७ C. °थोग्रै° । ८ C. °गतः । ९ C. उपेत्य । १० C. तथा । ११ C. चापि । १२ C. °द्धकोपा दे° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

छिन्नायुधं शान्तनवेन राजा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १९
उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ २०
त्वया च नैनां सफलां करोषि देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
मिथ्याप्रतिज्ञो भव मात्र वीर रक्षस्व धर्मं स्वकुलं यशश्च ॥ २१
प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसङ्घान् ।
शरौघजालैरतितिग्मवेगैः कालं यथा कालकृतं क्षणेन ॥ २२
निकृत्तचापः समरेऽनपेक्षः पराजितः शान्तनवेन चाजौ ।
विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च क्व यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २३
दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं भग्नं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २४
अज्ञायमाने च धनंजयेऽपि महाहवे संप्रसक्ते नृवीरे ।
कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २५
स धर्मराजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम् ।
प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २६
तमापतन्तं महता जवेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
निवारयामास हि शल्य एनमस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ २७
स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रकाशम् ।
न संमुमोह द्रुपदस्य पुत्रो राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २८
तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्माञ्छरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ।
अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं शिखण्ड्यथोऽग्रं प्रतिघातमस्य ॥ २९
तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ।
भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा धनुश्च चित्रं ध्वजमेव चापि ॥ ३०
छित्त्वानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
ततः समुत्सृज्य धनुः सबाणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ॥ ३१
गदां प्रगृह्याभिपपात संङ्ख्ये जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥
तमापतन्तं सहसा जवेन जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ॥ ३२
विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ।
अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ॥ ३३
जघान वाहान्समरे समन्तात्पारावतान्सिन्धुराजस्य सङ्ख्ये ।
ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ॥ ३४

१ C. °ज्ञा । २ C. राज्ञा । ३ C. आज्ञायमानेन धनंजयेन । ४ C. °सक्तो नृवीर । ५ C. आवा° । ६ C. हि दु° । ७ C. गृहीत्वाऽभि° । ८ C. समस्तानारट्टजान्सि° । ९ M. सुसंमतान्सि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं[1] समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ।[2]
भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य प्रत्युद्ययौ गदया तर्जयानः[3] ॥ ३५
समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् ।
विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ॥ ३६
अपक्रान्तास्तुमुले संप्रमर्दे[4] सुदारुणे भारत मोहनीये ।
अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य ॥ ३७
रथं स्वमुत्सृज्य पदातिराजौ प्रगृह्य खड्गं विपुलं[5] च चर्म ।
अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्राज्जगामान्यं[6] भूमिप भूमिदेशम् ॥ ३८
गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं साश्वं ससूतं विनिहत्य सङ्ख्ये ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का भ्रष्टाम्बराद्गामिव संपतन्ती ॥ ३९
आश्चर्यभूतं[7] सुमहत्त्वदीया दृष्ट्वैव तद्भारत[8] संप्रहृष्टाः ।
सर्वे विनेदुः सहिताः समन्तात्प्रपूजिरे तव पुत्रस्य[9] शौर्यम् ॥ ४०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे[10] पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

संजय उवाच—

विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं यशस्विनम्[11] । रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १
तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम् । भीष्मः शान्तनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २
ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः । मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः । महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शान्तनवं ययौ ४
ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि । भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५
तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि मारिष[12] । प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष । आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७
निमेषार्धेन[13] कौन्तेयं भीष्मः शान्तनवो युधि । अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः[14] ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य[15] महात्मनः । नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९
असंप्राप्तं ततस्तं[16] तु क्षुरप्रेण महारथः । चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १०
तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम् । निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ११
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२
यमावपि हि संक्रुद्धः समासाद्य रणे तदा । शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः ॥ १३

---

१ C. °य° । २ M. adds जयद्रथो भग्नवाहं रथं तं त्यक्त्वा ययौ यत्र राजा कुरूणाम् । भयेन भीमस्य समूढचेताः ससौबलस्तत्र युद्धस्य भीतः ॥ ३ C. °मानः । ४ C. °वि° । ५ C. °म° । ६ C. °म तं भूमिसमप्रदेशम् । ७ C. °रूपं । ८ C. तद्भ्रातरः । ९ C. पुत्रं ससैन्याः । १० C. चित्रसेनरथभङ्गे षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ११ C. मन° । १२ C. भागशः । १३ C. °षार्धात्तु । १४ M. °रत । १५ C. °व° । १६ C. तु तं तत्र ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ । जगाम[1] परमां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया॥१४
ततो युधिष्ठिरो [2]वैश्यान्राज्ञस्तान्समचोदयत् । भीष्मं शान्तनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् १५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् । महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६
स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव । चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ १७
तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि । मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८
तर्जयानं रणे वीरांस्त्रासयानं च सायकैः । दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९
रणे [3]भारत सिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् । अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २०
शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे । तालेभ्यः परिपक्वानि फलानि कुशलो नरः२१
पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले । बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२
[4]तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके । सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३
भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् । एकमेकं समाहूय युद्धायैवावतस्थिरे ॥ २४
शिखण्डी तु समासाद्य [5]भरतानां पितामहम् । अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥२५
अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे । प्रययौ सृञ्जयान्[6]क्रुद्धः [7]स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः
सृञ्जयास्तु ततो [8]दृष्ट्वा हृष्टं भीष्मं महा[9]रणे । सिंहनादां[10]श्च विविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान्२७
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् । [11]पश्चिमां दिशमासाद्य स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः । पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः २९
[12]शरैश्च बहुभी राजञ्जघ्नतुस्तावकान्रणे । ते हन्यमानाः समरे तावका [13]भरतर्षभ ॥ ३०
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति [14]स्म संयुगम् । यथोत्साहं तु समरे [15]निजघ्नुस्तावका रणे३१
तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् । वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ॥ ३२
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ॥ ३३
तौ तस्य तुरगान्हत्वा त्वरमाणौ महारथौ । छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३४
अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महा[16]बलः । आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेस्तु महात्मनः ॥ ३५
ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनयावृतः । आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परन्तपौ ॥ ३६
तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष । विन्दानुविन्दौ समरे परि[17]वार्यावतस्थिवान् ॥ ३७
अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः [18]क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः । अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३८
द्रोण[19]स्तु समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव । व्यधमत्सर्वपञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ३९
दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते । परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ४०
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे । [20]अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४१

---

१ C. °माथ परां । २ C. राज° । ३ C. भ° । ४ C. तास्मिंस्तु तु° । ५ C. भा° । ६ C. °न्भीष्मः । ७ M. तस्य विचिन्तयन् । ८ C. हृष्टा दृष्ट्वा । ९ C. °हवे । १० C. नादान्बहुवि° । ११ C. अपरां दिशमास्थाय । १२ C. शरैश्च बहुभी राजन्नाजघ्नुस्ता° । १३ C. पुरुष° । १४ C. च । १५ C. जघ्नुर्लोकमहारथाः । १६ C. °रथः । १७ C. वार्योप° । १८ C. समरे क्षत्रियर्षभान् । १९ C. °श्च । २० C. omits this half and v. 42.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम् । अस्तं गिरिमथारूढे अप्रकाशति भास्करे ॥ ४२
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी । गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन क्षणदामुखे ॥ ४३
शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवम् । घोरमायोधनं जज्ञे भूतसङ्घैः समाकुलम् ॥ ४४
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशिनः। समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ४५
अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान् । विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ४६
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तथा । ययौ स्वशिबिरं राजा निशायां सेनया वृतः
भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखान्रथान् । अवजित्य ततः सङ्ख्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ४८
दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे । भीष्मं शान्तनवं तूर्णं प्रयातः शिबिरं प्रति ॥ ४९
द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः । परिवार्य चमूं सर्वां प्रययुः शिबिरं प्रति५०
तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिबिरं प्रति ॥ ५१
एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह । पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतप ॥ ५२
ततः स्वशिबिरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा । न्यवसन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५३
रक्षां कृत्वा ततः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि । अपनीय च शल्यानि स्नात्वा च विविधैर्जलैः
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च बन्दिभिः । गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः॥ ५५
मुहूर्तादिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसन्निभम् । न हि युद्धकथां कांचित्तत्राकुर्वन्महारथाः ॥ ५६
ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप । हस्त्यश्वबहुले रात्रौ प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धावहारे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

संजय उवाच—

परिणाम्य निशां तां तु सुखं प्राप्ता जनेश्वराः । कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
ततः शब्दो महानासीत्सैन्ययोरुभयोर्नृप । निर्गच्छमानयोः सङ्ख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः । भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै नृप ॥ ३
एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूम् । व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः॥ ४
भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते । सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ५
अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शान्तनवो ययौ । मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः॥६
ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् । पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७
द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् । मगधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशां पते ॥ ८

---

१ C. रजनी° । २ C. °सङ्घस° । ३ C. °भिः । ४ C. प्रययौ शि° । ५ C. °जज्ञि° । ६ C. नृपान्स° । ७ C. °ययुः । ८ C. °पाः । ९ C. न्यविश° । १० C. °त्वात्मनः शूराह्यस्य । ११ C. °ल्यांस्ते । १२ C. M. स्तूयमानाश्च । १३ C. °शब्दैश्च । १४ C. °र्तमिव । १५ C. °त्तत्र चक्रुर्नरर्षभाः । १६ C. राजन्प्रे° । १७ C. सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ १८ C. सुखसुप्ता । १९ M. यथा सागरयोरिव । २० C. °श्च वीर्यवान्; M. °श्च वै द्विजः । २१ C. °रथाः । २२ C. °हान्वै । २३ M. °तान् । २४ M. कूर्मव्यूहं ततः कृत्वा । २५ C. °तम् । २६ C. मा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]प्राग्ज्योतिषादनु नृपः कौस[2]ल्योऽथ बृहद्बलः । [3]मेकलैः कुरुविन्दैश्च त्रैपुरैश्च समन्वितः ॥ ९
[4]बृहद्बलात्ततः शूरस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः । काम्बोजैर्बहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १०
द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रैगर्तादनु भारत । प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११
तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा । द्रौणेरनन्तरं प्रायात्सो[5]दर्यैः परिवारितः ॥ १२
दुर्योधनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ । एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३
रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि [6]वा विभो । अङ्गदान्यत्र चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च॥ १४
तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः । युधिष्ठिरोऽब्रवीत्[7]तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५
पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् । प्रतिव्यूहं [8]त्वमपि हि कुरु पार्षत सत्वरम् १६
ततः स पार्षतः [9]क्रूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् । शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७
शृङ्गाभ्यां भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः । रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः ॥ १८
[10]ताभ्यां बभौ नरश्रेष्ठः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
[11]अथोत्तरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः । व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २०
[12]अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः । द्रौपदेयाश्च सं[13]हृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः । अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२
भेरी[14]शब्दैश्च विमलैर्विमिश्रैः शङ्खनिःस्वनैः । [15]क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैर्नादिताः सर्वतो दिशः २३
ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् । नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥ २४
[16]नामभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् । युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ २५
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् । तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६
नाराचा निशिताः सङ्ख्ये संपतन्ति स्म भारत । व्यात्तानना भयकरा उरगा इव [17]सङ्घशः ॥२७
निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः । अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः २८
गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषितैः[18] । पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः ॥२९
निस्त्रिंशाश्च व्य[19]दृश्यन्त विमलाम्बरसन्निभाः । आर्षभाणि [20]विचित्राणि शतचन्द्राणि भारत ३०
अशोभन्त रणे राजन्पात्यमानानि सर्वशः । तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ॥ ३१
अशोभेतां यथा देवदैत्यसेने समुद्यते । अभ्य[21]द्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥ ३२
रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे । युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३३
दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो दिशम् ॥ ३४
प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ॥ ३५

---

१ C. भगदत्ताद° । २ C. °श° । ३ C. मेलकैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च । ४ C. बृहद्बलस्ततः, M. बृहद्बलादनु नृपस्त्रिगर्तः । ५ C. °दरैः । ६ M. भारत । ७ M. रणे शूर कुरु क्षिप्रं महारथ । ८ C. माचिरम् । ९ C. शूरो । १० C. नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठ (M. नाभावभून्नरश्रेष्ठः) श्वेताश्वो वानरध्वजः । ११ C. M. अथेतरे । १२ M. omits v. 21. । १३ C. °दिष्टा । १४ C. °शब्दाश्च तुमुला विमिश्राः श° । १५ C. क्ष्वडितास्फाटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः । १६ M. मनोभिस्ते (C. also) मनुष्येन्द्र युद्धं योधाः प्रचाक्रिरे । पुनराहूय तेऽन्योन्यं शरीरैरपि चाक्रिरे ॥ १७ C. सर्वशः । १८ C. °ताः । १९ C. °राज° । २० C. M. च चर्माणि । २१ C. °वर्तन्त ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तोऽथ परस्परम् । चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३६
अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः । अस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३७
ततः शान्तनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् । अभ्यागमद्रणे पार्थान्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३८
पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवं स्वनम् । अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३९
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत । नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ॥ ४०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वाणि भीष्मवधपर्वण्यष्टमदिवसयुद्धारम्भे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

संजय उवाच—

भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः । न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् । अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ॥ २
स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान् । पञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ३
ते वध्यमाना भीष्मेण पञ्चालाः सोमकैः सह । भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ४
स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शान्तनवो युधि । चिच्छेद सहसा राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥ ५
विरथात्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव । पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६
निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्छयानान्पर्वतोपमान् । अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ७
न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवानां विशां पते । अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥ ८
स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे । ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ९
बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः । तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः । भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११
भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः । प्रद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः ॥ १२
सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद भारत । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥ १३
हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे । नामृष्यन्त रणे शूराः सोदराः सप्त संयुगे ॥ १४
आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः । अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १५
पाण्डवं चित्रसन्नाहा विचित्रकवचध्वजाः । अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ १६
महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः । नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १७
आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः । नवत्या कुण्डधारश्च विशालाक्षश्च पञ्चभिः ॥ १८
अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथम् । शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १९
रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समार्पयत् । स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ २०
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः । शिरश्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्वणा ॥ २१
अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे । पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ २२

---

१ C. प° । २ C. शरैर्नानाविधाकारै । ३ C. पाण्डू° । ४ C. स्वम् । ५ C. अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ६ M. पाण्डवैः । ७ C. समरे । ८ M. प्रमाथितान् । ९ M. छाद° । १० C. चारिहा । ११ C. °हेष्वासे । १२ C. मारिष । १३ C. °चायुधाः । १४ C. °वर्तन्त । १५ C. सप्तभिः । १६ C. °थः । १७ C. °म° । १८ M. कृत्तं गामपतच्छिरः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम् । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २३
ततः पुनरमेयात्मा प्रसन्धाय शिलीमुखम् । प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २४
स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् । यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २५
विशालाक्षशिरश्छित्वा पातयामास भूतले । त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनम् ॥ २६
महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे । विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २७
आदित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा बाणेन संयुगे । भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत ॥ २८
बह्वाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्वणा । प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २९
प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते । मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ ३०
ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्शितः । अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽयं युधि वध्यताम् ३१
एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते । भ्रातॄन्संदृश्य निहतान्प्रास्मरंस्ते हि तद्वचः ॥ ३२
यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ३३
लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप । न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ३४
तथैव च वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली । नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्ति स्म कौरवान् ३५
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य संयुगे । दुःखेन महताविष्टो विललाप सुदुःखितः ॥ ३६
निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि । यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३७
भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते । सोऽहं कुपथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ३८
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनः ॥ ३९
उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ॥ ४०
समयश्च मया पूर्वं कृतो वै शत्रुकर्शन । नाहं युधि नियोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ॥ ४१
यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे । हनिष्यति रणे नित्यं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४२
स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा रणे कृत्वा दृढां मतिम् । योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ४३
न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । तस्माद्युद्धे स्थिरां कृत्वा मतिं युद्ध्यस्व भारत ४४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सुनाभादिधृतराष्ट्रपुत्रवधेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

दृष्ट्वा मे निहतान्पुत्रान्बहूनेकेन संजय । भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १
अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संजय । मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहतो भृशम् ॥ २
यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत । यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३

---

१ C. °सैन्य° । २ C. भूपते । ३ C. छत्रं । ४ C. °न्सर्वां° । ५ C. °स्मरन्त । ६ C. सत्यवादिनः । ७ C. हितं वचः । ८ C. हन्तीह । ९ C. भवान्मध्यस्थिततया । १० C. का° । ११ C. adds संजय उवाच, before एतच्छ्रुत्वा etc. । १२ C. ततः क्रुद्धः । १३ C. सुयोध° । १४ C. °नम् । १५ C. °मोक्त° । १६ C. तं तं । १७ C. °न्स्वयं । १८ C. आदित्यकेतुप्रभृतिवधे एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ १९ C. संजय । २० M. पुत्रान् । २१ M. °तान् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः । अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ४
अन्येषां चैव शूराणां मध्यगास्तनया मम । यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५
न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत । वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६
गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया । नाबुध्यत पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ७
यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः । अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८

संजय उवाच--

इदं तत्समनुप्राप्तं क्षत्तुर्वचनमुत्तमम् । न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ॥ ९
निवारय सुतान्द्यूतात्पाण्डवान्मा द्रुहेति च । सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च ॥ १०
न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् । तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ११
विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम् । अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः १२
तदेतत्समनुप्राप्तं पूर्वमेव विशां पते । तस्मात्त्वं शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत ॥ १३
मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत । लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् । संरब्धान्यभ्यवर्तन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६
विराटो द्रुपदश्चैव सहिताः सर्वसोमकैः । अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीष्ममेव महारथम् ॥ १७
केकया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशितः । युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १८
अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्यवान् । दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥ १९
अभिमन्युस्तथा शूरो हैडिम्बश्च महारथः । भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् ॥ २०
त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि । तथैव कौरवै राजन्नवध्यन्त परे रणे ॥ २१
द्रोणस्तु रथिनः श्रेष्ठान्सोमकान्सृञ्जयैः सह । अभ्यधावत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयम् ॥ २२
तत्राक्रन्दो महानासीत्सृञ्जयानां महात्मनाम् । वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ २३
द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे । विचेष्टन्तो ह्यदृश्यन्त व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २४
कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव भारत । अनिशं शुश्रुवे शब्दः क्षुत्क्लिष्टानां नृणामिव ॥ २५
तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः । चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २६
वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे । प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७
स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् । कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २८
ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः । गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २९
तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः । पेतुर्नेदुश्च सेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः ॥ ३०

---

१ C. °स्ततस्तात शूराणां सुमहात्मनाम् । २ M. omits संजय उवाच । ३ M. न शृणोमि पुरा वा° । ४ M. तदिदं सम° । ५ M. हि संजय । ६ C. तस्मान्मे शृणु; M. तस्मान्मे वद । ७ M. has संजय उवाच here । ८ C. °धावन्त । ९ C. °तः । १० C. °थाः । ११ C. कैकेया । १२ C. °ताः । १३ C. °द्धस्त्वभ्यधावत । १४ C. द्वि° । १५ C. °नां श्रेष्ठः सो° । १६ C. संयुगे । १७ C. क्षुत्क्लेशानां । १८ C. °व ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिष । क्रौञ्चव[1]द्व्यनदन्भीताः पृथिवीमधि[2]शेरते ॥ ३१
नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ । ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ॥ ३२
वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः । पतद्भिस्तु[3]रगै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ३३
निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः । हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३४
अर्जुनेन हतैः सङ्ख्ये तथा भारत राजभिः । प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते॥३५
रथैर्भग्नै[4]र्ध्वजैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः । चामरै[5]र्व्यजनैश्चैव छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ॥ ३६
हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ॥ ३७
अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्त्रैश्चैव सरश्मिभिः । संकीर्णा वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३८
एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत । क्रुद्धे शान्तनवे भीष्मे द्रोणे च [6]रथसत्तमे ॥ ३९
अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि । तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ४०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे [7]ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

संजय उवाच—

वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये । शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ १
तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा । अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानां [8]वरूथिनीम् ॥ २
[9]ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् । आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् । वाजिनां बहुभिः सङ्ख्ये समन्ता[10]त्परिवारयन् ॥४
ये चापरे तित्तिरि[11]जा जवना वातरंहसः । सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ॥ ५
हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली । अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ६
अर्जुनस्य[12] सुतः श्रीमानिरावान्नाम वीर्यवान् । [13]स्नुषायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता॥७
ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना । पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ८
भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् । एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ९
स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः । पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ १०
[14]रूपवान्बलसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः । इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ ११
सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः । अभ्यवादय[15]दव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १२
न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ॥ १३
मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् । तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः ॥ १४
परिष्वज्य सुतं चापि आत्मनः सदृशं गुणैः । प्रीतिमान[16]नयत्पार्थो देवराजनिवे[17]शने ॥ १५

---

1 C. °वद्विनदन्तश्च । 2 C. °शिश्यिरे । 3 C. °श्च हयै । 4 C. °नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ।
5 C. °श्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः । 6 C. रथिनां वरे । 7 C. नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥
8 C. अनीकिनीम् । 9 C. °था । 10 C. °त्पर्यवारयत् । 11 C. °रजा । 12 C. °स्यात्मजः ।
13 C. M. सुतायां । 14 M. खमुत्पत्य महाराज नागराट् स° । 15 C. °त ह्यग्रे नियमेन ।
16 C. °भवत्पा° । 17 M. °श्चनम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सोऽर्जुनेन [1]समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ॥[2] १६
युद्धकाले [3]त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो । बाढमित्येवमुक्त्वा तु युद्धकाल [4]इहागतः १७
कामवर्णजवै[5]रश्वैर्बहुभिः संवृतो नृप । ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा [6]मनोजवाः ॥ १८
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ । ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंघान् [7]मनोजवान् ॥१९
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् । निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥२०
निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसंघैः परस्परम् । शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ २१
तथैव तावका राजन्समेत्यान्योन्यमाहवे । परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः ॥ २२
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् । उभयोरपि [8]संशान्ता हयसंघाः समन्ततः ॥ २३
प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः । विलयं समनुप्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम्॥ २४
ततः क्षीणे हयानीके [9]किंचिच्छेषे च भारत । सौबलस्यानुजाः शूरा निर्गता रणमूर्द्धनि ॥२५
वायुवेगसमस्पर्शा[10]जवे वायुसमांश्च ते । आरुह्य [11]बलसम्पन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ २६
गजो गवाक्षो वृषभश्चर्मवानार्जवः शुकः । षडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २७
वार्यमाणाः शकुनिना [12]तैश्च योधैर्महाबलैः । सन्नद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २८
तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम् । बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ॥ २९
विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः । तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान्॥३०
अब्रवीत्समरे [13]योधान्विचित्रान्दारुणायुधान् । यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः [14]सानुगवाहनाः ॥३१
हन्यन्ते समरे सर्वे तथानीतिर्विधीयताम् । बाढमित्येव मुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ॥ ३२
जघ्नुस्तेषां बलानीकं दुर्जयं समरे परैः । तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ॥ ३३
अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे । इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३४
ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परम् । ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥३५
[15]इरावानथ निर्भिन्नः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः । स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्त्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ३६
[16]पुरतोऽपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः । एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ३७
[17]इरावानपि संक्रुद्धः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः । मोहयामास समरे विद्ध्वा परपुरंजयः ॥ ३८
प्रासानुत्कृष्य [18]तरसा स्वशरीरादरिन्दमः । तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान्रणे ॥ ३९
[19]विकृष्य च शितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् । पदातिर्द्रुतमागच्छज्जिघांसुः सौबलान्युधि॥४०
ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः । भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमभिद्रुताः ॥ ४१

---

१ C. °दिष्टो । २ M. adds स चापि नरशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमः । अब्रवीच्च तदा पार्थमयमस्मि तवानघ ॥ स्थितः प्रेष्यश्च पुत्रश्च सर्वथा त्वं प्रशाधि माम् । कं करोमि च ते कामं कं च कामं त्वमिच्छसि ॥ परिष्वज्य सुतं प्रेम्णा वासविः प्रत्युवाच तम् । प्रीतिपूर्वं च कार्यं च कार्या प्रीतिश्च मानद ॥ ३ M. तु साहाय्यं दातव्यं नो भवेदिति । ४ C. उपा° । ५ M. °रश्वैः सर्वतः शुशुभे वृतः । ६ C. महाज° । ७ C. च महाराज स° । ८ C. °भ्रान्ता । ९ C. °चिच्छिष्टे । १० C. °न्वायुवेगसमाञ्जवे । ११ C. शील° । १२ C. M. स्वैश्च । १३ C. °धान्विचित्राभरणा°; M. धान्स्वान्विचित्रहयस्थितान् । १४ C. °युध° । १५ C. °पि निर्विद्धः । १६ C. M. उरस्यपि । १७ C. °थ । १८ C. सर्वांश्च । १९ C. निष्क्रम्य ।

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग (गढ़वाल-हिमालय)
CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् । अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ॥ ४२
लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः । अन्तरं नाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगैर्हयैः ॥ ४३
भूमिष्ठमथ तं सङ्ख्ये संप्रदृश्य ततः पुनः । परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४४
अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः । असिहस्तापहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकृन्तत ॥ ४५
आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि विभूषितान् । अपतन्त निकृत्ताङ्गा मृता भूमौ गतासवः ॥ ४६
वृषभस्तु महाराज बहुधा विपरिक्षतः । अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ४७
तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः । अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ४८
आर्ष्यशृङ्गिं महेष्वासं मायाविनमरिन्दमम् । वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं बकवधेन वै ॥ ४९
पश्य वीर यथा ह्येष फाल्गुनस्य सुतो बली । मायावी विप्रियं कर्तुमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ५०
त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः । कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ५१
बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः । प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ५२
आरूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः । वीरैः प्रहारिभिर्युक्तैः स्वैरनीकैः समावृतः ॥ ५३
हतशेषैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः । निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ५४
इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी । हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५५
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः । त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५६
तेन मायामयाः सृष्टा हयास्तावन्त एव हि । स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशधारिभिः ॥ ५७
ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः । अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५८
तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ । संग्रामे समतिष्ठेतां तथा वै वृत्रवासवौ ॥ ५९
आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् । इरावानथ संरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ६०
समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः । चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च सत्वरम् ॥ ६१
स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् । इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ६२
ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् । विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ६३
चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः । तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ॥ ६४
संबभूव महाराज समवाप च यौवनम् । माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् ६५
एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं बभूव ह । इरावानपि संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ॥ ६६
परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः । स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इरावता ॥ ६७

---

१ M. देवांश्च मानुषांश्चैव संयुगे । २ C. भूयिष्ठ° । ३ M. ह्यन्तरिक्षादवप्लुतम् । ४ C. °स° । ५ C. असिहस्ताश्चापहस्तास्ते°; M. असिहस्तोऽस्त्रहस्तानां ते° । ६ C. च भू° । ७ M. °क° । ८ C. परिरक्षितः । ९ C. सुतो दुर्योधनस्तव । १० C. अभ्यभाषत । ११ M. फ° । १२ C. घोरमाका° । १३ C. °रू°; M. स योधैर्युद्ध° । १४ C. ततः शे° । १५ C. आ° । १६ M. पट्टस° । १७ C. व्यव° । १८ C. प्राद्र° । १९ C. °न्क्रोधसंरब्धो वारयन्सुमहाबलः । २० M. दुर्मदः । २१ C. क्षिप्रं शरान्वै पञ्च पञ्चधा । २२ M. कञ्चुकम् । २३ C. °री° । २४ C. संयुगे । २५ C. धर्मज्ञः । २६ C. कृत्तः कृत्तः for शरैः कृत्तः । २७ C. °च्य । २८ C. व्यरोचत; M. व्यरोहत । २९ C. °थ । ३० M. °थे° । ३१ C. M. इव द्रुमः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

राक्षसो[1]ऽप्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् । परश्व[2]धक्षतं रक्षः सुस्राव [3]बहुशोणितम् ॥ ६८
ततश्चुक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे । आर्ष्यशृङ्गिस्[4]तथा दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ॥ ६९
कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे । अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनम् ॥ ७०
संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् । तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य [5]दुरात्मनः ७१
इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिभूतस्य [6]समरेष्वनिवार्तिनः ॥ ७२
योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् । स नागैर्[7]बहुभी राजन्निरावान्संवृतो रणे ॥ ७३
दधार सुमहद्रूपमनन्त इव [8]भोगवान् । ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ७४
छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः । सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ७५
मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके । विमोहितमिरावन्तं [9]न्यहनद्राक्षसोऽसिना ॥ ७६
सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् । इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७७
तस्मिंस्तु [10]विहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे । विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७८
तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः । महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७९
[11]गजा हयाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः । रथाश्वा दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ८०
तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे । रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ८१
अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् । जघान समरे शूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ८२
तथैव तावका राजन्सृञ्जयाश्च सहस्रशः । [12]जुह्वतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ८३
मुक्तकेशा[13] विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः । बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ८४
तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् । कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां परंतपः ॥ ८५
तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः । दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ८६
तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् । [14]अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ८७
तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत । रौद्रमासीद्रणे युद्धं सात्यकस्य च धन्विनः ॥ ८८
दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् । एक एव रणे शक्तो [15]निहन्तुं सर्वसैनिकान् ॥ ८९
किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः । इत्यब्रुवन्महाराज [16]रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ९०
वर्तमाने तदा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ । उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ९१
आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षो[17]भूता महाबलाः । तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः ९२
न स्म पश्यामहे कंचि[18]द्यः प्राणान्यः परिरक्षति । [19]संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ९३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि [20]इरावद्वधे [21]नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

१ C. M. व्यन° । २ M. °थ° । ३ C. रुधिरं बहु । ४ M. °स्ततो । ५ C. महा° । ६ C. संयुगेष्वनि° । ७ C. °शो राजन्सर्वतः सं° । ८ C. वेग° । ९ C. आसिना राक्षसोऽवधीत् । १० C. M. निह° । ११ C. हया गजाः । १२ C. जुहुवुः । १३ C. °शाश्च रथिनश्छिन्नबाहसिकार्मुकाः । १४ C. omits this half । १५ C. हन्तुमस्मान्ससैनिकान् । १६ C. पार्था । १७ C. °भूतैर्महाबलाः; M. °भूतैर्महाबलैः । १८ C. °चिद्यः प्राणान्प° । १९ M. दैवासुराभे समरे तस्मिन्योधा नराधिप । २० M. अष्टमदिवसयुद्धे । २१ C. एकनवतो° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा[1] पार्था महारथाः । संग्रामे किमकुर्वन्त[2] तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच—

इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः । व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २
नदतस्तस्य [3]शब्देन पृथिवी सागराम्बरा । सपर्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा ॥ ३
अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ।[4] तं श्रुत्वा सुमहानादं [5]तव सैन्यस्य भारत ॥ ४
ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च । सर्व एव [6]महाराज तावका दीनचेतसः ॥ ५
[7]सर्वतः सम[8]चेष्टन्त सिंहभीता गजा इव । [10]नर्दित्वा सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ॥ ६
ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् । [11]नानारूपप्रहरणैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः ॥ ७
[12]आजघान सुसंक्रुद्धः कालान्तकयमोपमः । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ॥ ८
[13]स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् । ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥ ९
[14]प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः । पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ॥ १०
कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम् । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ॥ ११
पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं [15]लोमहर्षणम् ॥ १२
राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च । गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवो[16]दितम् ॥ १३
अभ्यधावन्त[17] संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः । नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ॥ १४
शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः । भिन्दि[18]पालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः[19] ॥ १५
पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् । भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ॥ १६
अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः । तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ॥ १७
दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् । अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १८
मुमोच निशितान्बाणान्राक्षसेषु [20]परंतप । जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ॥ १९
संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव । वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ॥ २०
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महाबलः[21] । ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ॥ २१
मुमोच भरतश्रेष्ठो[22] निशाचरबलं प्रति । तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म [23]पुत्रस्य तव मारिष ॥ २२
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः । स विस्फार्य[24] महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम् ॥ २३
अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिन्दमम्[25] । तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ २४
न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव । अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ॥ २५

---

१ C. श्रुत्वा पार्था महाबलाः । २ C. यदकुर्वन्त । ३ C. °री° । ४ M. adds चेलुश्च सहसा तत्र तेन नादेन नादिताः । ५ C. तस्य । ६ C. च राजेन्द्र । ७ C. सर्पवत् । ८ C. °वे° । ९ C. सिंहाद्भीता । १० C. निनदन्सुमहानादं । ११ C. नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो १२ C. आजगाम । १३ C. स्वं ब° । १४ C. सङ्गृह्य सशरं चापं । १५ M. °रो° । १६ C. °द्यतम् । १७ C. °न्सुसं° । १८ M. °ण्डि° । १९ M. °थैः । २० C. महाबलः । २१ C. °रथः । २२ C. °ष्ठ° । २३ C. तव पुत्रस्य । २४ M. °ष्फा° । २५ C. °ममर्षणम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अद्यानृण्यं[1] गमिष्यामि पितॄणां मातुरेव च । ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ॥२६
यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते[2] पराजिताः । यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ॥ २७
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता[3] त्वया । तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ॥ २८
सैन्धवेन परामृष्टा[4] परिभूय पितॄन्मम । एतेषामपमानानामन्येषां च कुलाधम ॥ २९
अन्तमद्य गमिष्यामि यदि[5] नोत्सृजसे[6] रणम् । एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकम् ॥ ३०
संदश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिसंलिहन्[6] । शरवर्षेण महता[7] दुर्योधनमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बयुद्धे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

संजय उवाच—

ततस्तद्बाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि । दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः[8] ॥ १
ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः । संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २
मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् । तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्राक्षसपुङ्गवे ॥ ३
आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने । स तैर्विद्धः स्रवन्रक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः[9] ॥ ४
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः । जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीम् ॥ ५
संप्रदीप्तां महोल्काभामशनिं[10] ज्वलितामिव । समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं[11] तव ॥ ६
तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन् । कुञ्जरं गिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ७
स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना । यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यवर्तत[12] ॥ ८
रथं[13] च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते । मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ॥ ९
घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः । उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ १०
स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुप्रमुक्तया[14] । संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ११
पतत्यथ[15] गजे चापि वङ्गानामीश्वरो बली । जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १२
दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पतितं[16] वरवारणम् । प्रभग्नं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ १३
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम्[17] । प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४
संधाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेजसम् । मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरे निशाचरे ॥ १५
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम् । लाघवान्मोचयामास महात्मा वै घटोत्कचः ॥ १६
भूयश्च विननादोग्रं क्रोधसंरक्तलोचनः । त्रासयामास[18] सैन्यानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १७
तं श्रुत्वा निनदं[19] घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः । आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १८
यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः । हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह ॥ १९

---

१ M. inserts घटोत्कच उवाच before this । २ C. राजन्पणद्यूते । ३ C. ह्या° । ४ C. °रिक्लिष्टा । ५ C. °क° । ६ C. परिलेलिहन् । ७ C. महता शरवर्षेण । ८ C. द्विनवतो° । ९ C. °जः । १० C. °नीं । ११ M. तमागच्छन् । १२ C. प्रत्यपद्यत, M. प्रत्यषेधयत् । १३ M. पन्थानं । १४ C. °विमु° । १५ C. उत्पत्य च गजाच्चापि । १६ C. पाति° १७ M. °तिमा° । १८ C. त्रासयन्सर्वसै° । १९ M. °नि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् । तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ २०
अभिद्रुतो महाभागो राक्षसेन महात्मना । एतद्धि वः परं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ २१
पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः । उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २२
द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकोऽथ जयद्रथः । कृपो भूरिश्रवाः शल्य आवन्त्यः स बृहद्बलः ॥ २३
अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः । रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ २४
अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव । तदनीकमनाधृष्यं पालितं तु महारथैः ॥ २५
आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः । नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २६
प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः । शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २७
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च ॥ २८
धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलो रणे । अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २९
अस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् । शब्दः समभवद्राजन्गिरीणामिव भिद्यताम् ॥ ३०
वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते । रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३१
ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः । राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् ॥ ३२
आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् । सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजं चोन्मथ्य चानदत् ३३
बाह्लीकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे । कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३४
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च । जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ॥ ३५
न्यषीदत्स्वरथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः । ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ॥ ३६
भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ । ते वर्म भित्त्वा तस्याशु विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३७
विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् । तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ३८
सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् । उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ३९
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः । जघान चतुरो वाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ४०
पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च । निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ॥ ४१
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ४२
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्छरानाशीविषोपमान् । बिभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बयुद्धे द्विनवतितमोऽध्यायः[11] ॥ ९२ ॥

संजय उवाच—

विमुखीकृत्य सर्वांस्तु[12] तावकान्युधि राक्षसः । जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रतिवेगितम् । अभ्यधावञ्जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः २
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः । तमेकमभ्यधावन्त[13] नदन्तः सिंहसङ्घवत् ॥ ३
अथैनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवाकिरन् । पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ॥ ४

---

१ M. °क्षितुम् । २ M. °द्रुत्य महाबाहुं राक्षसेन प्रपीडितम् । एतद्धि परमं कृत्यं स° । ३ C. °शे° । ४ C. M. श° । ५ C. °न्नद्रीणां° । ६ C. °न्द° । ७ C. °हिं° । ८ C. °त्सर° । ९ C. °त्स । १० C. प्राविशन्ध° । ११ C. त्रिनवतोऽध्यायः । १२ C. तान्सर्वांस्ता° । १३ C. °न्तो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः । उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५
व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः । दिशः खं विदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६
राक्षसस्य तु[1] तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ७
युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं[2] स्वनम् ॥ ८
अतिभारं च पश्यामि तस्मिन्राक्षसपुङ्गवे । पितामहश्च संक्रुद्धः प[3]ञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ॥ ९
तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फा[4]ल्गुनः परैः । एतज्ज्ञा[5]त्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ॥ १०
गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् । भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ॥ ११
प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् । वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ १२
तमन्वगात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः । श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चा[6]भिभूः १३
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः । क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १४
अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः । महता र[7]थवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १५
कुञ्जरैश्च स[8]दा मत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् १६
सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव ह । खु[9]रशब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १७
तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् । भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ॥ १८
परिवृ[10]त्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् । ततः प्रववृते युद्धं तत्र तेषां महात्मनाम् ॥ १९
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् । नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः २०
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे । व्यतिषक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ २१
ह[11]या गजैः समाजग्मुः पा[12]दाता रथिभिः सह ।[13] अन्योन्यं समरे राजन्प्रा[14]र्थयानाः समभ्ययुः २२
सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः । ग[15]जाश्वरथपत्तीनां प[16]दनेमिसमुद्धतम् ॥ २३
धूम्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् । नैव स्वे न परे राजन्समजानन्परस्परम् ॥ २४
पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा । निर्मर्यादे तथाभूते वैशसे लो[17]महर्षणे ॥ २५
शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् । सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ॥ २६
गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्त्रा[18] तरङ्गिणी । प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २७
नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे । शुश्रुवे सुमहाञ्छब्दः पततामश्मनामिव ॥ २८
विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः । अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाऽभूद्वसुन्धरा ॥ २९
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारार्थमुद्यताः ॥ ३०
हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः । समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ ३१
नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् । उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३२
प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः । अभ्यघ्नन्त विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३३

---

१ C. ततः शब्दं । २ C. °वस्व° । ३ C. M. पा° । ४ M. °फ° । ५ C. °च्छु° । ६ C. वाविभुः । ७ C. शरवर्षेण । ८ C. महा° । ९ C. उरु° । १० M. °वृत्य । ११ M. हयैर्ग° । १२ C. प° । १३ M. adds रथा रथैः समागच्छन्नागा नागैश्च संयुगे । १४ C. °र्थ्यमा° । १५ C. रथाश्वगज° । १६ C. °पा° । १७ M. रो° । १८ C. °नां ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ते जात[1]रुधिरोत्पीडाः पताकाभिरलंकृताः । संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३४
केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः । विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जमाना घना इव ॥ ३५
केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे । निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३६
पार्श्वैस्तु दारितैरन्यै[2]र्वारणैर्वरवारणाः । मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव मही[3]धराः ॥ ३७
नाराचनिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः । [4]विनदन्तोऽभ्यधावन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ३८
केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः । रथान्हयान्पदातींश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३९
तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः । तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ४०
रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः । परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ४१
स्वयंवर इवामर्दे प्रजह्रुरितरेतरम् । प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४२
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे । धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि [6]संकुलयुद्धे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

संजय उवाच—

स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधन[7]ः स्वयम् । अभ्यधावत्त संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् ॥ १
प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्व[9]नम् । महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २
अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहि[10]नम् । भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३
तदनन्त[11]रं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः । प्रसंदधे शितं बाणं गिरीणाम[12]पि दारणम् ॥ ४
तेनोरसि [13]महाराज भीमसेनमताडयत् । स गाढविद्धो व्यथितः सृ[14]क्किणी परि[15]संलिहन् ॥ ५
समाललम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् । तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ॥ ६
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः । अभिमन्युमुखा[16]श्चापि पाण्डवानां महारथाः ॥ ७
समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः । [17]संप्रेक्ष्यैतान्संपततः संक्रुद्धाञ्जातसंभ्रमान् ॥ ८
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् । क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ ९
संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे । एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ १०
भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपाद्रवन् । नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये धृताः ॥ ११
नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च [19]भूमिपान् । तदाचार्यवचः श्रुत्वा सौमदत्तिपुरोगमाः ॥ १२
तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् । कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ॥ १३
चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः । आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १४
ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १५

---

१ C. °रापी° । २ C. °न्यैर्वा° । ३ C. धरा° । ४ C. हयारोहा व्यदृश्यन्त वि° । ५ M. प्रययौ । ६ C. हैडिम्बयुद्धे चतुर्नवतोऽध्यायः ॥९४॥; M. अष्टमदिवसयुद्धे त्रि° । ७ C. °नस्तदा । ८ M. °त्सु° । ९ C. प्रभम् । १० M. °पि° । ११ C. °रे । १२ C. °व° । १३ C. महाबाहुर्भी° । १४ C. °क° । १५ C. °ले° । १६ C. °श्चैव । १७ M. संप्रेक्ष्य तान्सं°; C. संप्रेक्ष्य तानाप° । १८ M. महारथाः । १९ C. भूमिमाम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् । भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ १६
भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् । पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः । त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १८
स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत । प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १९
गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् । द्रौणायनिश्च संक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ २०
तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ । भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरम् ॥ २१
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः । समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदण्डोपमां रणे ॥ २२
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् । कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २३
तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ । अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् । समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २५
भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया । नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ॥ २६
सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः । तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ॥ २७
अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः । अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २८
अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा । नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् २९
स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः । स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ३०
यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् । विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयङ्करम् ॥ ३१
येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा । तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुक्तेन पतत्रिणा ॥ ३२
संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः । स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ३३
दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः । ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मारमार्जितान् ॥ ३४
जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ।[11] सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ॥ ३५
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ॥ ३६
घटोत्कचोऽभिसंक्रुद्धो[12] ज्ञातिभिः परिवारितः । अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ ३७
तथेतरे चाभ्यधावन्राक्षसा युद्धदुर्मदाः ।[13] [14]तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ३८
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् । निजघान च संक्रुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ॥ ३९
येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः । विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ॥ ४०
अक्रुद्ध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः । प्रादुश्चक्रे ततो मायां घोररूपां सुदारुणाम् ॥ ४१
मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः । ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ॥ ४२
अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्ता मेदिनीतले । विचेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिप्लुताः ॥ ४३
[15]द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च । प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाः [16]स्म कौरवाः ॥ ४४

---

१ M. °ष्फा° । २ C. °मार्द° । ३ C. °रः । ४ C. कालद° । ५ C. भीमसेनो महाबलः । ६ M. °ष्फा° । ७ M. adds स रुद्रेण जितः पूर्वं निहतो मातरिश्वना । ८ C. सम्यङ्मुक्तेन पत्रिणा । ९ C. चक्रे । १० C. °चित्रितान् । ११ M. adds सूतं चैकेन भल्लेन रथनीडादपाहरत् । १२ C. °पि । १३ M. adds भीमसेनो महाबाहुर्नीलं नीलाञ्जनप्रभम् । आरोप्य स्वरथं वीरो दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १४ M. घटोत्कचं च संप्रेक्ष्य । १५ C. द्रोणो दुर्योधनः शल्य अश्वत्थामा तथैव च । प्रययुश्च म° । १६ C. सकौ° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विध्वस्ता रथिनः सर्वे राजानश्च निपातिताः । हयाश्चैव हयारोहाः संनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४५
तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति । मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४६
युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे । घटोत्कचप्रमुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ॥ ४७
नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः । तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ॥ ४८
घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः समन्तान्नेदिरे भृशम् ॥ ४९
एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना । सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः ॥ ५०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमयुद्धदिवसे घटोत्कचयुद्धे चतुरधिकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

संजय उवाच—

तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा । गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे । घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ २
कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनःपुनः । अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३
भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः । पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४
एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम । निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ५
सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः । घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ६
तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः । तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ७
राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह । त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम । दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९
शृणु राजन्मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव । यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ १०
आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिन्दम । धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ११
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः । राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमार्छति ॥ १२
अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः । शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथाः ॥ १३
तव च भ्रातरः श्रेष्ठा दुःशासनपुरोगमाः । त्वदर्थे प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४
रौद्रे तस्मिन्राक्षसेन्द्रे यदि तेऽनुशयो महान् । अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः १५
भगदत्तो महीपालः पुरन्दरसमो युधि । एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ॥ १६
समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ॥ १७
वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्वधन्विनाम् । राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १८

---

१ M. गजाश्च विनि° । २ C. °हा विनिकृ° । ३ M. महा° । ४ C. हैडिम्बमायायां पञ्चनवतोऽध्यायः । ५ M. द्रोणं चैव पितामह । ६ M. adds सञ्जय उवाच । ७ M. °क्ष्यस्त्वया ता° । ८ M. अन्यैर्वा पृथिवीपालै राजा राजानमृच्छति । ९ C. °मर्च्छति । १० M. adds न तु कार्यस्त्वया राजन्हैडिम्बेन दुरात्मना । ११ M. वृषसेनश्च । १२ C. M. °थः । १३ M. शेषाश्च भ्रातरस्त्वन्ये दुः° । १४ C. शूरा । १५ C. M. हृच्छयो म° । १६ M. अयमागच्छतु रणं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप । समागमश्च बहुभिः पुरा[१]भूदमरैः सह ॥ १९
त्वं तस्य नृपशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे । स्वबले[२]नोच्छ्रितो राजञ्जहि राक्षसपुङ्गवम् ॥[३] २०
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः । प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २१
तमा[४]र्द्रवन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् । अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २२
भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः । द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च भारत[५] ॥ २३
चेदि[६]पो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा । सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्यु[७]पाद्रवत् ॥ २४
ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् । पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २५
प्रयुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २६
प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हास्तिसादिभिः । परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ॥[९] २७
मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे । बिभिदुर्दन्तमुसलैः समासाद्य पर[८]स्परम् ॥ २८
हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः । चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् २९
पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः । न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
रथिनश्च [१०]रथै राजन्कर्णिनालीकसा[११]यकैः निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३१
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे । भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३२
कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् । पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वशः ॥ ३३
किरञ्छरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः । ऐरावतस्थो [१२]मघवान्वारिधारा इवानघ ॥ ३४
स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः । पर्वतं वारिधाराभिस्तपान्ते जलदो यथा ॥ ३५
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान्परःशतान् । निजघान महेष्वासः संर[१३]ब्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३६
तान्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् । चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३७
स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा । अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ३८
तमातपन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः । अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३९
केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः । दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ ४०
चेदि[१४]पश्चित्रकेतुश्च संर[१५]ब्धाः सर्व एव ते । उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ॥ ४१
तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् । स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ॥ ४२
संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् । दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ॥ ४३
समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् । तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ॥ ४४
दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् । वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं द[१६]शार्णस्य महात्मनः ॥ ४५
साधुसाध्विति सैन्यानि पा[१७]ण्डवेयान्यपूजयन् । ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ४६
प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम । [१८]वर्म मुख्यं तनुत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ॥ ४७

---

१ C. पुराभूदसुरैः सह । २ M. °नावृतो गच्छ ज° । ३ M. adds सञ्जय उवाच । ४ M. °पतन्तं । ५ C. मारिष । ६ C. °जो । ७ C. °भ्यु° । ८ C. °श° । ९ C. सन्निपेतुरभीतवत् । १० M. रथांश्चित्रान्क° । ११ M. °तोमरैः। १२ C. भगवान्पुरन्दर इ° । १३ C. °क्रुद्धः । १४ M. °पो धृष्टके° । १५ C. °क्रुद्धाः । १६ C. दाशा° । १७ C. पाण्डवाश्चाभ्यपू°; M. त्वदीयान्यभ्यपू° । १८ M. तस्य कुम्भपरित्राणं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः । स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ॥ ४८
उपावृत्तमदः क्षिप्रमभ्यवर्तत वेगितः[1] । स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन्भैरवं रवम् ॥ ४९
संमर्दयानः[2] स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा । तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ॥ ५०
सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवावतस्थिरे[3] । ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ॥ ५१
किरन्तो विविधान्बाणाञ्छस्त्राणि विविधानि च । तेषामापततां राजन्संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ५२
श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः । भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५३
अङ्कुशाङ्गुष्ठनुदितः[4] स गजप्रवरो युधि । तस्मिन्क्षणे समभवत्[5]सांवर्तक इवानलः ॥ ५४
रथसङ्घांस्तथा नागान्हयांश्च हयसादिभिः[6] । पादातांश्च[7] सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५५
अमृद्नात्[8]समरे नागः संप्रधावंस्ततस्ततः । तेन संलोड्यमानं तु पाण्डवानां[9] बलं महत् ॥ ५६
संचुकोच महाराज चर्मेवाग्नौ समाहितम् । भग्नं तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ॥ ५७
घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् । विकटः पौरुषो[10] राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ॥ ५८
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव । जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ॥ ५९
नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः । स विस्फुलिङ्गमालाभिः समन्तात्परिवेष्टितः[11] ६०
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः । चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं सुदारुणम् ॥ ६१
चिच्छेद तन्मह[12]च्छूलं तेन बाणेन वेगवान् । उत्पपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ॥ ६२
महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता । शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं च[13] पार्थिवः ॥ ६३
रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम् । चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ६४
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव । उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६५
बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत । पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६६
तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा । दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ६७
पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः । साधुसाध्विति नादेन पृथिवीमन्वनादयन् ॥ ६८
तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनाम् । नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६९
स विस्फार्य[14] महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम् । तर्जयामास[15] वेगेन पाण्डवानां महारथान् ॥ ७०
विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचाञ्ज्वलनप्रभान् । भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ७१
अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्[16]पञ्चभिस्तथा । पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्वणा ॥ ७२
बिभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे । पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ७३
द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् । भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरङ्गमान् ॥ ७४
ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः । निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७६
ततो भीमो महाबाहु[17]र्विरथो रथिनां वरः । गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द रथोत्तमात्[18] ॥ ७७

१ M. °नः । २ M. °मानः । ३ C. °वोपत° । ४ C. स नागप्रवरः सम्यगङ्कुशाङ्गुष्ठचोदितः । ५ C. °वत्संवर्त° । ६ C. सह सादिभिः; M. हयसादिनः । ७ C. interchanges this half with the first half of the next verse. । ८ C. अमृद्नन्समरे राजन्संप्र° । ९ C. पाण्डूनां तद्व° । १० C. पु° । ११ M. °तम् । १२ C. सुम° । १३ C. स । १४ M. °ष्फा° । १५ M. अभिदुद्राव । १६ M. °यान्पञ्च पञ्चभिः । १७ C. °राज विर° । १८ C. महारथात् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् । तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७८
एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः । आजगाम महाराज निघ्नञ्छत्रून्समन्ततः ॥७९
यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महाबलौ । प्राग्ज्योतिषेण संयुक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ८०
दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातॄन्युध्यमानान्महारथान् । त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत्किरञ्छरान् ॥८१
ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः । सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसंकुलाम् ॥ ८२
तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् । अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ८३
भगदत्तश्च समरे तेन नागेन भारत । विमृद्नन्पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ८४
तदासीत्सुमहद्युद्धं भगदत्तस्य मारिष । पञ्चालैः पाण्डवैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ८५
भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ । अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ८६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

संजय उवाच—

पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनंजयः । दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १
अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः । स ततो निवारितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३
अन्ये च बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन । निहताः कौरवैः सङ्ख्ये तथास्माभिश्च कौरवाः ॥४
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् । धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् । किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ६
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च । क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७
इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन । कृतं राज्ञा महाबाहो याचता च सुयोधनम् ॥ ८
राज्यार्धं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः । दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्छूराञ्छयानान्धरणीतले ९
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् । अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ते क्षत्रिया रणे १०
युद्धं तु मे न रुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन । संचोदय हयाञ्छीघ्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ॥ ११
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् । नायं क्लीबयितुं कालो विद्यते माधव कर्हिचित् ॥१२
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा । चोदयामास तानश्वान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ १३
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १४
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत । पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १५
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् । परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १६
ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः । भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १७
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ । अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः ॥ १८

---

१ C. °रथौ । २ C. सहितौ । ३ C. °गसमाकुलाम् । ४ C. °त्तोऽपि । ५ C. °त्तुमुलं युद्धं । ६ C. सृञ्जयैश्चैव । ७ C. °पराक्रमे षण्णवतोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ८ C. भ° । ९ C. ततो न्यवारयत घो धृ° । १० C. °यामास योधनम् । ११ C. °स्यन्ति । १२ M. एतदर्थं मया युद्धं रोचितं म° । १३ C. क्लीबयितुं; M. क्लीबायितुं ।

२८

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् । ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ १९
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर । प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ २०
पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयांचक्रिरे शरैः । प्रावृषीव महाराज जलदा इव पर्वतम् ॥ २१
स छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते । सृक्किणी संलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २२
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास भारत । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्गतजीवितः ॥ २३
अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन तु । अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४
ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान् । ससर्ज त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष २५
प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना । अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २६
अनाधृष्टिं कुण्डभेदिं वैराटं दीर्घलोचनम् । दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् ॥ २७
प्रपतन्त स्म वीरास्ते विरेजुर्भरतर्षभ । वसन्ते पुष्पशबलाश्च्युताः प्रपतिता इव ॥ २८
ततः प्रदुद्रुवुः शेषास्तव पुत्रा महाहवे । तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ २९
द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव । यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्व्यकिरच्छरैः ॥ ३०
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् । द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ३१
यथा गोवृषभो वर्षं संधारयति खात्पतत् । भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ३२
अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः । यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्सङ्ख्ये द्रोणं चैव न्यवारयत् ॥ ३३
पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः । मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ॥ ३४
यथा हि पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः । वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३५
गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथाः । पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ३६
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे । प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३७
अभिमन्युस्तु राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम् । विरथं रथिनां श्रेष्ठं वारयामास सायकैः ॥ ३८
विरथो वध्यमानस्तु सौभद्रेण यशस्विना । अवप्लुत्य रथात्तूर्णमम्बष्ठो वसुधाधिपः ॥ ३९
असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः । आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महाबलः ॥ ४०
आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः । लाघवाद्व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा ॥ ४१
व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा । साधुसाध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशां पते ४२
धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् । तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४३
तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषां च भारत । निघ्नतां दृढमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ४४
अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाक्षिप्य मानिनः । नखदन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ४५
तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशैर्बाहुभिश्च सुसंस्थितैः । विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ४६

---

१ M. विश्वां पते । २ C. °दाः पर्वतं यथा । ३ C. लेलि° । ४ C. वेगवान् । ५ M. °रस्कस्ततो भीमः पोथयामास पार्थिवम् । ६ M. सुमुक्तेन महारणे । ७ M. adds ताडयामास संक्रुद्धः सोऽभवद्व्यथितेन्द्रियः । ८ M. °तान्बाणान्भीमसेनः शिलाशितान् । ९ M. स ससं संदधे हन्तुं पुत्रांस्ते भरतर्षभ । १० M. विराजं दीसलो° । ११ M. मकर° । १२ C. M. प्रपतन्ति । १३ M. °लाः किंशुकाः पति° । १४ C. °षाः पुत्रास्तव विशां पते । १५ C. °मदीनवत् । १६ C. M. द्रावयेत । १७ C. M. का° । १८ C. °त्तूर्णं सव्रीडो मनुजाधिप । १९ C. °कृष्य मारिष ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । व्याकुलीकृतसर्वाङ्गा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ४७
रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि मारिष । हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ॥ ४८
जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैर्निशिताः शराः । तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४९
[2]हस्तिदन्तत्सरून्खड्गाञ्जातरूपपरिष्कृतान् । चर्माणि चापविद्धानि रुक्मचित्राणि धन्विनाम् ५०
सुवर्णविकृतै[3]प्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान् । जातरूपम[4]यींश्चर्ष्टीः शक्तीश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५१
[5]सुसन्नाहाश्च पतिता मुसलानि गुरूणि च । परि[6]घान्पट्टिशांश्चैव भिन्दिपालांश्च मारिष ॥ ५२
पतिता[7]न्विविधांश्चापांश्चित्रान्हेमपरिष्कृतान् । कुथा बहुविधाकाराश्चामरा व्यजनानि च ॥ ५३
नानाविधानि शस्त्राणि [8]प्रगृह्य पतिता नराः । जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५४
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः । गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५५
तथैवाश्वनृनागानां शरीरै[9]र्विबभौ तदा । संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वशः ॥ ५६
समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः । निस्त्रिंशैः [10]पट्टिशैः प्रासैरयस्कुन्तैः परश्वधैः ॥ ५७
परिघै[11]र्भिन्दिपालैश्च शतघ्नी[12]भिश्च मारिष । शरीरैः शस्त्रनिर्भिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५८
विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः । गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ [13]निचिता मही ॥ ५९
सतल[14]त्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः । हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ६०
बद्धचूडा[15]मणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । पातितै[16]र्ऋषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ६१
कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः । रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ६२
विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः । विप्रकीर्णैः शरैश्चैव रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६३
रथैश्च सर्वतो भग्नैः किङ्किणीजालभूषितैः । वाजिभिश्च [17]हतैर्बाणैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६४
अनुकर्षैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि । प्रवीराणां महार्[18]हैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ६५
स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही । नानारूपैरलङ्कारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ ६६
दन्तिभिश्चापरैस्तत्र स[19]प्रासैर्गाढवेदनैः । करैः शब्दं विमुञ्चाद्भिः [20]शीकरं च मुहुर्मुहुः ॥ ६७
विबभौ तद्रणस्थानं स्यन्दमानैरिवाचलैः । नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ॥ ६८
वैदूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः । घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ॥ ६९
विपाटितविचित्राभिः कुथाभि[21]रङ्कुशैस्तथा । ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरेव च ॥ ७०
यन्त्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्चापि काञ्चनैः । अश्वानां रेणुकपिलै [22]रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः ॥ ७१
सादिनां भुजगैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा । प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्[23]तथर्ष्टिभिः ७२
उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः । विचित्रै[24]र्बाणवर्षैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ॥ ७३

---

१ M. संकल्पा । २ M. खड्गाश्च दान्तत्सरवो जातरूपपरिष्कृताः । ३ C. °तान्प्रासान्; M. °ताः प्रासाः प्रभग्ना हेमभूषिताः । ४ C. °या यष्टीः; M. °या यष्ट्यः शक्त्यश्च । ५ C. सुसन्नाहांश्च पतितान्मुस°; M. अवस्कन्दाश्च । ६ M. °घाः पट्टसाश्चैव भिण्डिपालाश्च । ७ M. °ता विविधाश्चापाश्चित्रा हेमपरिष्कृताः। ८ C. विसृज्य। ९ C. °रा° । १० M. पट्टसैः प्रासैरवस्कन्दैः परश्वथैः। ११ M. °भिण्डि° । १२ C. °भिस्तथैव च । १३ C. संवृता । १४ C. °नु° । १५ C. °धरैः । १६ C. °वृ° । १७ C. हतैः कीर्णैः । १८ C. °सङ्घये वि° । १९ M. °प्राणै° । २० C. शीत्कारं । २१ C. °राङ्कवैस्त° । २२ C. °रुरुच्छन्नै° । २३ C. °स्तु यष्टिभिः । २४ C. °रर्धचन्द्रैश्च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा । नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ॥ ७४
छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरैर्व्यजनैरपि । पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ॥ ७५
कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः । अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ॥ ७६
ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुन्धरा । एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ॥ ७७
परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे । तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ॥ ७८
रात्रिः समभवत्तत्र नापश्याम ततोऽनुगान्[1] । ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ७९
रजनीमुखे[2] सुरौद्रे तु वर्तमाने महाभये । अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविशन्त यथाकालं[3] गत्वा स्वशिबिरं[4] तदा ॥ ८०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वण्यष्टमदिवसयुद्धावहारे षण्णवतितमोऽध्यायः[5] ॥ ९६ ॥

संजय उवाच—

ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः । दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १
समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् । कथं पाण्डुसुताः सङ्ख्ये जेतव्याः सगणा इति ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मन्त्रिणः । सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलम् ॥ ३
द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे । न पार्थान्प्रतिबाधन्ते न जाने तच्च[6] कारणम्[7]
अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम । सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण[8] क्षीणशस्त्रश्च संयुगे[9] ॥ ५
निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि । सोऽहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे ॥[10] ६
तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ।

कर्ण उवाच[11]—

मा शोच[12] भरतश्रेष्ठ करिष्येऽहं प्रियं तव ॥ ७
भीष्मः शान्तनवस्तूर्णमपयातु महारणात् । निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ८
अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः । पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ९
पाण्डवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै । अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥
अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः । स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात सङ्गतान्
स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिबिरं प्रति । अनुमान्य गुरुं वृद्धं शस्त्रं[13] न्यासय भारत ॥
न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् । मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणबान्धवान् १३
एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव । अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १४
अनुयात्रं यथा सर्वं सज्जीभवति सर्वशः । दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १५

---

१ C. °वद्घोरा नापश्यत ततो रणम् । २ C. M. घोरे निशामुखे रौद्रे व° । ३ M. निशाकाले । ४ C. °काले गताः स्वं शि° । ५ C. सप्तनवतोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ६ M. किं नु । ७ M. adds द्रोणस्य प्रमुखे वीरा हतास्ते भ्रातरो मम । भीमसेनेन राधेय मम चैव च पश्यतः ॥ ८ M. °क° । ९ M. रणम् । १० M. adds संजय उवाच । ११ M. omits कर्ण उवाच । १२ C. शुचो । १३ C. शस्त्रन्यासाय ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः । अनुमान्य रणे भीष्ममेषोऽहं द्विपदां वरम् ॥ १६
आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिन्दम । अपक्रान्ते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे ॥ १७
निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते । सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः ॥ १८
ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् । आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ १९
अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृप । धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स पथि व्रजन् ॥ २०
भण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च । अनुलिप्तः परार्ध्येन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २१
अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः । शुशुभे विमलार्चिष्मान्नभसीव दिवाकरः ॥ २२
तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिरं प्रति । अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ २३
भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् । हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ॥ २४
रथानन्ये नरश्रेष्ठं परिवव्रुः समन्ततः ।[4] आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ॥ २५
प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि । स पूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महाबलः २६
प्रययौ सदनं राजा गाङ्गेयस्य यशस्विनः । अन्वीयमानः सततं सोदरैः परिवारितः ॥ २७
दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा । हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ २८
प्रगृह्णन्नञ्जलीन्नॄणामुद्यतान्सर्वतो दिशः । शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ २९
संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः । पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ३०
प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः । परिवव्रुर्महाराजं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३१
स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैर्ज्वलन् । शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ ३२
काञ्चनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।[11] प्रोत्साहयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतो दिशम् ॥ ३३
संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् । अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ३४
अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने । काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ॥ ३५
उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः । त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ३६
उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् । किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ३७
तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो । जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ३८
[12] अहं सर्वान्महाराज निहनिष्यामि सोमकान् । पञ्चालान्केकयैः सार्धं करूषांश्चेति भारत ३९
त्वद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् । सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ४०
दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो । मन्दभाग्यतया वापि मम[13] रक्षसि पाण्डवान् ॥ ४१
अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् । स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ [14] ४२
स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव । नोवाच वचनं किंचिद्भीष्मं सत्यपराक्रमम् ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मं[16] प्रति दुर्योधनवाक्ये सप्तनवतितमोऽध्यायः॥ ९७॥

---

१ C. °याते । २ C. °पः । ३ C. °ष्ठाः । ४ M. adds पदातयश्च त्वरिता नखरप्रासयोधिनः । परिवव्रुर्महेष्वासं धार्तराष्ट्रं महारथम् ॥ ५ C. संपूज्य° । ६ C. पीनं; M. सौम्यं । ७ C. प्रगृह्य चाञ्ज° । ८ C. °कमहे° । ९ C. °त्मानः । १० M. कञ्चुकोष्णी° । ११ M. प्रोत्सार° । १२ M. पूर्वमुक्तं महाबाहो हनिष्यामि ससो° । १३ C. यदि । १४ M. adds संजय उवाच before स एवं° । १५ C. भीमप° । १६ C. भीष्मदुर्योधनसंवादे अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धो महामनाः[1] । [2]दुःखेन महताविष्टो नोवाचा[3]प्रियमण्वपि॥ १
स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः। [4]श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ॥२
उद्धृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत । सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लो[5]कविदां वरः ॥ ३
अब्रवीत्तव पुत्रं स सामपूर्वमिदं वचः । किं त्वं दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरपकृन्तासि ॥ ४
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम् । जुह्वानं समरे प्राणां[6]स्तव वै प्रियकाम्यया ॥ ५
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पराजित्य रणे [7]शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा । अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो । सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा । एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९
द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे । वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् १०
तथा द्रौणिं महेष्वासं शारद्वतमथापि च । गोग्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ११
विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् । उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १२
निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् । जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३
को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा । यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिसंहारकारकः । सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः ॥ १५
उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः । त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन॥१६
मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् । तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि१७
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सह सृञ्जयैः । युद्धयस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव॥[10] १८
अहं तु सोमकान्सर्वान्पाञ्चालांश्च समागतान् । निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम्१९
तैर्वाहं निहतः सङ्ख्ये गमिष्ये यमसादनम् । तान्वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ॥ २०
पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि । वरदानात्पुमाञ्जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी२१
तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत । यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी
सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् । यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी
[11]एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर । अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ २४
आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् । प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयङ्करः २५
प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिव । प्रभातायां च शर्वर्यां प्रातरुत्थाय तान्नृपः ॥२६
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह । अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् २७
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु । मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥२८
निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य पर[12]वश्यताम् । दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥२९
इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् । दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ३०

१ C. reads श्वसमानो यथा etc. (v. 2, second half) before दुःखेन महता° । २ M. नोवाच दुःखोपहतो ह्यप्रियं प्रि° । ३ C. °च प्रि° । ४ M. श्वसन्निव महानागः । ५ M. काल इवापरः । ६ C. °वैव । ७ C. °शत्रून्प° । ८ M. एवाजयत्पार्थः । ९ C. च । १० M. adds अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः । ११ M. adds संजय उवाच before एवमुक्त° । १२ C. °वाच्यतां ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । द्वाविंशतिमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ३१
इदं हि समनुप्राप्तं[1] वर्षपूगाभिचिन्तितम्[2] । पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥३२
तत्र कार्यतमं[3] मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् । स नो गुप्तः सहायः स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे ३३
अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम्।स्त्रीपूर्वको ह्यसौ राजंस्तस्माद्वर्ज्यो मया रणे३४
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ॥३५
नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन । हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६
अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्छिखण्डी यदि ते श्रुतः। उद्योगे कथितं[4] यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी३७
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च मां[5] योधयिष्यति।तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथंचन३८
युद्धे हि क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः । सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्रणमूर्धनि ॥३९
एवं मां भरतश्रेष्ठ गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् । तत्र सर्वात्मना मन्ये गाङ्गेयस्यैव पालनम् ॥ ४०
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाहवे । मा वृकेणेव गाङ्गेयं घातयेम शिखण्डिना ॥४१
मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः।यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्गुप्ते ध्रुवो जयः४२
एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे दुर्योधनवचस्तदा । सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ ४३
पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा । कम्पयन्तो भुवं द्यां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥४४
ते रथैः सुप्रसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः । परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ ४५
यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् । सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥४६
ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् । सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ॥ ४७
गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः । रक्ष्यमाणः स पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः ॥४८
यथा भीष्मं न नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु ।[6] भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव॥४९
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया । भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा समभिसंवृतम् ॥ ५०
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह । शिखण्डिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखे नृप ।
स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमित्युत ॥ ५१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसंवादेऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥[7]

संजय उवाच—

ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया । व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमात्मनः ॥ १
कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः । शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २
भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत । अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३
द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः॥४
अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावन्त्यौ च महारथौ । महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ५
दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः । व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ६

---

१ M. अयं हि समनुप्राप्तो । २ M. °तः । ३ M. °महं । ४ M. सर्वं यथा । ५ M. योत्स्यति भारत । ६ M. adds संजय उवाच । ७ C. दुर्योधनदुःशासनसंवादे नवनवतोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अलम्बुषो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः । पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ७
एवं च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः । सन्नद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नयः ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ९
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ १०
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः । शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ११
चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् । स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ १२
अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः । युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ॥ १३
केकया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः । एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ॥ १४
पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः । तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ॥ १५
अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप । तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ १६
भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः संग्रामे विजयैषिणः । क्ष्वेडाः किलकिलाः[2] शङ्खान्क्रकचान्गोविषाणिका
भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान्[3] । पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ १८
भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निःस्वनैः । उत्कृष्ट[4]सिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ १९
वयं प्रतिनदन्तस्तान्[5]गच्छाम त्वरान्विताः । सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ २०
ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे । ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ २१
पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः । सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ २२
ववुश्च वातास्तुमुलाः शंसन्तः सुमहद्भयम् । घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ॥ २३
वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् । दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च ॥ २४
रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च । रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ २५
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशां पते । अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ २६
रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान्रवान् । संपतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुबलवायसाः ॥ २७
श्वानश्च विविधैर्नादैर्वा[7]शन्तस्तत्र मारिष । ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
निपेतुः सहसा भूमौ वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ २८
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये ततस्तयोः पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ २९
नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानामभ्याय[8]तीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धू[9]तानामिव सागराणाम् ॥ ३०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि परस्परव्यूहरचनायांमुत्पातदर्शने

ऊनशततमो[11]ऽध्यायः ॥ ९९ ॥

---

१ C. omits this half । २ C. °लाः शब्दाः क्रकचा गो° । ३ C. कुञ्जरान् । ४ C. चुकुशुः सिं° । ५ C. °स्तानाच्छामश्च त्व° । ६ C. °शु° । ७ M. °भषन्त° । ८ C. °द्व° । ९ C. °गताना° । १० M. °द्व° । ११ C. शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः । अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ॥ १
विकिरञ्छरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः । न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ॥ २
शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् । निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुनन्दन ॥ ३
तेन मुक्ता रणे राजञ्छराः शत्रुनिवर्हणाः । क्षत्रियाननयञ्छूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ४
यमदण्डोपमान्घोराञ्ज्वलिताशीविषोपमान् । सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ५
सरथात्रथिनस्तूर्णं हयांश्चैव ससादिनः । गजारोहांश्च सगजान्दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६
तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्सङ्ख्ये महीभृतः । पूजयाञ्चक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ७
तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत । तूलराशीनिवाकाशे मारुतः सर्वतो दिशम् ॥ ८
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत । त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ९
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम । अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् १०
न चैनं तावका राजन्विषेहुररिघातिनम् । प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतङ्गाः कालचोदिताः ॥ ११
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः । अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वासवः ॥ १२
हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरद्दिशः । तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमाना शतह्रदा ॥ १३
शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे । वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १४
तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः । रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १५
मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च सबृहद्बलम् । सैन्धवं च महेष्वासो व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १६
मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम भारत । सूर्यमण्डलसंकाशं दहतस्तव वाहिनीम् ॥ १७
तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं तरस्विनम् । द्विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८
तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १९
द्रावयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् । नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ २०
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे । चक्रुरार्तस्वनं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ २२
दुर्योधनस्तदा राजन्नार्ष्यशृङ्गिमभाषत । एष कार्ष्णिर्महाबाहो द्वितीय इव फाल्गुनः ॥ २३
चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव । तस्य चान्यन्न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ॥ २४
ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् । स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ॥ २५
वयं पार्थं हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरोगमाः । स एवमुक्तो बलवान्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ २६
प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् । नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २७
तस्य शब्देन महता पाण्डवानां बलं महत् । प्राचलत्सर्वतो राजन्वातोद्धूत इवार्णवः ॥ २८
बहवश्च महाराज तस्य नादेन भीषिताः । प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २९
कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः । नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ ३०
ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिं रणे । नातिदूरे स्थितां तस्य द्रावयामास वै चमूम् ३१

---

१ C. °च्छेरन्प° । २ C. सुमहद्ब° ३ C. विचरन् लघु । ४ C. °स्वरं । ५ C. M. °द्धू° । ६ M. °र्यं° । ७ C. °कः ८ C. °ष्ठ । ९ C. प्रच° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तां वध्यमानां च तथा पाण्डवानां महाचमूम् । प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेनां यथा बलः ३२
विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष । रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३३
ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् । व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयन्स्वपराक्रमम् ॥ ३४
सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी । रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ३५
प्रमृद्य च रणे सेनां पद्मिनीं वारणो यथा । ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ३६
ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं दुद्रुवुः सङ्ख्ये ग्रहाः पञ्च रविं यथा॥ ३७
वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः । यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ३८
प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः । सर्वपारशवैस्तूर्णैरकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३९
स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः । मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४०
विषक्तैः सशरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः । आर्ष्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ४१
ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे । विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४२
स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव । अलम्बुषो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४३
सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष । प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ४४
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः । चिच्छेद सायकांस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४५
एकैकं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव । अलम्बुषो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४६
त्वरमाणः सुसंरब्धो हयांस्तेषां महात्मनाम् । जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः॥ ४७
बिभेद च सुसंरब्धः पुनश्चैनान्सुसंशितैः । शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४८
विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः । अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४९
तानर्दितान्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना । दृष्ट्वार्जुनसुतः सङ्ख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ५०
तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव । ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ५१
तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् । महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ ५२
परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ।[10] तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ॥ ५३
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोः पुरा ॥ ५४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि [11]अलम्बुषाभिमन्युसमागमे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथान् । अलम्बुषः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय[12] ॥ १
आर्ष्यशृङ्गिं कथं चैव सौभद्रः परवीरहा । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथावृत्तं स्म संयुगे ॥ २
[13]धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संयुगे। भीमो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ३

---

१ M. °यत्स्व° । २ C. महद्भ° । ३ C. °लः । ४ C. °न । ५ C. °स° । ६ C. M. °स्तूर्णमकु° । ७ M. °र्ये° । ८ C. °मिव । ९ M. °कै° । १० M. adds आशीविषाविव क्रुद्धौ नेत्राभ्यामितरेतरम् । ११ C. नवमदिवसयुद्धारम्भे अलम्बु...गमे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ १२ C. मारत । १३ C. reads this, the first half of v. 3, before संजय उवाच which comes after v. 4. ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः । एतदाचक्ष्व मे सत्यं कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४

संजय उवाच—

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम् । यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५
अर्जुनश्च यथा सङ्ख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः । नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः । अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७
अलम्बुषस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् । विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ८
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । आभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९
आर्ष्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् । ततः समीयतुः सङ्ख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ॥ १०
रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ । मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रश्चैव फाल्गुनिः ११
ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः । आर्ष्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः १२
अलम्बुषोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः । हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १३
ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः । अर्जुनस्य सुतं सङ्ख्ये पीडयामास भारत ॥ १४
अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः । बिभेद निशितैर्बाणै राक्षसेन्द्रं महोरसि ॥ १५
ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मसु । स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ॥ १६
पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः । संधारयाणश्च शरान्हेमपुङ्खान्महाबलः ॥ १७
विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः । ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यशृङ्गिरमर्षणः ॥ १८
महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः । तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः १९
अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् । तथैवार्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभूषणाः ॥ २०
अलम्बुषं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् । सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१
चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे । विमुखं च रणे रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ॥ २२
प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनाम् । ततस्ते तमसा सर्वे वृताश्चासन्महीपते ॥ २३
नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परान्रणे । अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ॥ २४
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः । ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ॥ २५
तां चाभिजघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः । संक्रुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः २६
छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः । बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ॥ २७
सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः । हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः २८
रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् । तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ॥ २९
आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह । मदान्धो गन्धनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥ ३०
ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम् । महता शरवर्षेण सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ ३१
कोष्ठीकृत्य च तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः । एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ३२
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः । सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३३
उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च । रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३४

---

१ M. स संदधानश्च । २ M. बलं । ३ C. ततो । ४ M. °मसीमरिघातिनीम् । ५ C. °नः । ६ C. तं दृ° । ७ C. °मम् । ८ C. °क्रे सौरमत्तं । ९ C. °स्व° । १० C. स म° । ११ C. M. वन्यना° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो धनंजयो वीरो विनिघ्नंस्तव सैनिकान् । आससाद रणे भीष्मं[1] पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३५
तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव । आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३६
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर । परिवव्रू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ३७
तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनंजयम् । रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३८
शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम् । अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ३९
प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः । पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ४०
गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः । हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४१
शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धश्चापमानम्य वेगवान् । गौतमान्तकरं तूर्णं समाधत्त शिलीमुखम् ॥ ४२
तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम् । द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४३
समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरः । अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४४
तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत । अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् । द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ४६
स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः । निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ ४७
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्पयत् ॥ ४८
शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतलम् । वसन्तकाले बलवान्बिलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४९
अथापरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् । चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच ह ॥ ५०
पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत । निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५१
सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् । द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५२
तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा । विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५३
शराणां च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः । सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५४
दृष्ट्वा पुत्रं च तं ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् । अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५
विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे । परीप्सन्स्वसुतं राजन्वार्ष्णेयेनाभिपीडितम् ॥ ५६
सात्यकिस्तु रणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथम् । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ॥ ५७
तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः शत्रुतापनः । अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५८
ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयेतां महामृधे । यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ५९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अलम्बुषाभिमन्युयुद्धे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः । समीयतू रणे यत्तौ तावुभौ पुरुषर्षभौ ॥ १
प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः । आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय २
तावुभौ रथिनौ सङ्ख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ । कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनंजयौ ॥ ३

---

१ C. पुत्रं । २ C. °न्वितः । ३ C. °मर्द° । ४ C. °ले । ५ C. तथा ग्र° । ६ C. °स° । ७ C. M. °या° । ८ C. सङ्कुलयुद्धे द्रोणार्जुनसमागमे द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४
न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् । निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ५
रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः । नाचिन्तयच्च तान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि॥६
शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे । स प्रजज्वाल रोषेण गहनेऽग्निरिवोर्जितः ॥ ७
ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः । छादयामास राजेन्द्र न चिरादेव भारत ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् । द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ९
त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । छादयामास समरे पार्थं बाणैरयोमुखैः ॥ १०
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे । हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११
ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समन्ताद्विविशुः प्रभो । फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहङ्गमाः ॥१२
अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः । त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये । पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ॥ १४
मुमुचुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति । शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षैः समन्ततः ॥ १५
प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः । तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवम् ॥ १६
विमुक्तां बहुभिर्योधैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् । यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ॥ १७
कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः । अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ॥ १८
मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे । प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम्॥ १९
पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् । ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् २०
शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह । द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे नराधिप ॥ २१
प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्च दिशो दश । ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ॥ २२
निरुत्साहांश्च रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् । ततो दुर्योधनश्चैव कृपश्च रथिनां वरः ॥ २३
अश्वत्थामा तथा शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः।विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः॥२४
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः । तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ॥ २५
गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः । भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशां पते ॥ २६
शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारयन् । भीष्मस्तु सहितः सङ्ख्ये धार्तराष्ट्रैः ससैनिकैः ॥ २७
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् । आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ॥ २८
लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने । भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ॥ २९
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यान्यभीषयत् । तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ॥ ३०
परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः । गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवः स व्यराजत ॥ ३१
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः । व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ॥ ३२
महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव सन्ततम् । ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ॥ ३३
आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव । बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः॥ ३४

---

१ C. राजेन्द्र । २ C. °भे° । ३ C. वि° । ४ C. °हांस्ततश्च° । ५ C. °यत् । ६ C. सहितः । ७ C. °न्यमभी° । ८ C. यत्नाद्गी° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ।[1] विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ॥ ३५
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् । पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३६
शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः । कृताभ्यङ्गः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३७
एवं ते वध्यमानाश्च हतशेषा महागजाः । प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्नन्तः स्वकं बलम् ॥ ३८
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ । दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

संजय उवाच—

मध्यंदिने महाराज संग्रामः समपद्यत । लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् । व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २
संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव । धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा । भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ॥ ४
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च शरैस्त्रिभिः । द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५
तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्षिणा । चुक्रुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६
शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् । स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ७
धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन् । पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ८
द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ९
सोऽतिविद्धो महाराज शोणितौघपरिप्लुतः । वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥ १०
तान्प्रत्यविध्यद्गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ११
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः । सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितै रणमूर्धनि १२
तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः । रिरक्षिषन्तः पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ १४
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः । प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम् । नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १६
रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् । तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १७
अनयन्परलोकाय शरैः सन्नतपर्वभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते ॥ १८
रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा । विप्रद्रुताश्वाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १९
मृद्नन्तस्ते नरान्राजन्हयांश्च सुबहून्रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ २०
रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः । कुण्डलोष्णीषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषणाः ॥ २१

---

१ M adds सादिनां शस्त्रवृष्टिं च व्यधमद्भदया ततः । वायुवेगसमायुक्तो व्यचरत्पाण्डवो युधि ॥ विषाणोल्लिखितैर्गात्रैर्विषाणाभिहतो भृशम् । २ C. त्र्य° ॥ १०३ ॥ ३ M. मर्दयेच्च यथा राजन्सिंहः प्राप्य मृगव्रजम् । ४ M. °कर्शिना । ५ M. °समाज्ञया । ६ M. प्रति रक्षणकार्यार्थे धृष्टद्युम्नमुखान्रणे । ७ C. °लान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् । ८ C. °नाः । ९ C. °दा । १० M. °श्वाः । ११ C. मृद्गमाना नरान्राजन्हयाश्च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

देवपुत्रसमाः सर्वे शौर्ये शक्रसमा युधि । ऋद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ २२
सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते । विप्रद्रुता [1]व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २३
दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ हीनाः परमसादिभिः । मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि निपेतुः सर्वशब्दगाः ॥२४
चर्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्च मारिष । छत्रैः सितैर्हेमदण्डैश्चामरैश्च समन्ततः ॥ २५
विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश । नवमेघप्रतीकाशा जलदोपमनिःस्वनाः ॥ २६
तथैव दन्तिभिर्हीना गजारोहा विशां पते । प्रधाव[2]न्तोऽन्वदृश्यन्त तव तेषां च संकुले ॥ २७
नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् । वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः । द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९
गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे । ययौ प्रमृद्य तरसा [3]पादातान्वाजिनस्तथा ॥ ३०
तथैव च रथान्राजन्प्रममर्द रणे गजः । [4]रथाश्चैव समासाद्य पतितांस्तुरगान्भुवि ॥ ३१
व्यमृद्नन्समरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे । एवं ते बहुधा राजन्प्रत्यमृद्नन्परस्परम् ॥[5] ३२
तस्मिन्रौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये । प्रावर्तत नदी घोरा शोणि[6]तान्त्रतरङ्गिणी ॥ ३३
अस्थिसङ्घातसंबाधा केशशैवलशाद्वला । रथह्रदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३४
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला । कवचोष्णीषफेनौघा धनुर्वेगासिकच्छपा ॥[7] ३५
पताकाध्वजवृक्षा[8]ढ्या मर्त्यकूलापहारिणी । क्रव्यादहंससंकीर्णा यमराष्ट्रवि[9]वर्धनी ॥ ३६
तां नदीं क्षत्रियाः शूरा रथनागहयप्लवैः । प्रतेरुर्बहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महारथाः ॥ ३७
[10]अपोवाह रणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् । यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३८
प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् । दुर्योधनापराधेन गच्छान्ति क्षत्रियाः क्षयम् ॥३९
गुणवत्सु कथं द्वेषं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४०
एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्म परस्परम् । पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४१
ता निशम्य ततो वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः । आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४२
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत । युध्यध्वमनहङ्काराः किं चिरं कुरुथेति च ॥[11] ४३
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । अक्षद्यूतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं [12]तदा ॥ ४४
यत्पुरा न निगृह्णासि वार्यमाणो महात्मभिः । वैचित्रवीर्य तस्येदं फलं पश्य [13]सुदारुणम् ॥ ४५
न हि पाण्डुसुता राजन्ससैन्याः [14]सपदानुगाः । रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वापि संयुगे ४६
एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्तते स्वजनक्षयः । दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ॥ ४७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे [15]त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

---

१ C. व्यन° । २ C. °न्तो व्यदृ° । ३ C. प° । ४ C. रथां° । ५ M. adds दृश्यन्ते स्म महाबाहो तत्रतत्र महाबलाः । ६ C. °तान्त° । ७ M. adds शङ्खनक्रौघसंकीर्णा छत्रकूर्मरथोडुपा । ८ C. °ढ्या । ९ C. °वर्द्धि° । १० C. अपराह्ने । ११ M. adds इति दुर्योधनोत्सृष्टाः सर्वे युयुधिरे नृपाः । १२ C. महत् । १३ C. °सि दा° । १४ C. स्व° । १५ C. चतुरधिक° ॥ १०४ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

अर्जुनस्तान्नरव्याघ्रः सुशर्मानुचरान्नृपान् । अनयत्प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः ॥ १
सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे । वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवभिः पुनः ॥ २
तं निवार्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः । सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये । व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ४
उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष । गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५
अपरे तु तदादाय वाजिनागरथान्रणे । त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ॥ ६
पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे । निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७
वार्यमाणाः सुबहुशस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा । तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८
तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतः ॥ ९
सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् । त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशां पते ॥ १०
स एकः समरे तस्थौ किरन्बहुविधाञ्छरान् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा हि प्रद्रुता नराः ११
तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः । प्रययुः फाल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यतिष्ठत ॥ १२
ज्ञायमाना रणे वीर्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः । हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः १३
ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानां वरूथिनीम् । छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४
एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः सह पाण्डवैः । अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५
सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः । अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः ॥ १६
तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः । पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य पञ्चभिः १७
भीमसेनस्तु राजानं बाह्लीकं प्रपितामहम् । विद्ध्वा नदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८
आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः । अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः ॥ १९
चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध समरे भृशम् । समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ॥ २०
यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ । तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं च नवभिः शरैः ॥ २१
ननाद बलवान्नादं सौभद्रः परवीरहा । हताश्वात्तु रथात्तूर्णं सोऽवप्लुत्य महारथः ॥ २२
आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशां पते । द्रोणश्च द्रुपदं भित्त्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २३
सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी । पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे ॥ २४
अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् । भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकम् ॥ २५
व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः । ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ॥ २६
अवप्लुत्य ततो वाहाद्बाह्लीकः पुरुषोत्तमः । आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारणे ॥ २७
सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारणे । शरैर्बहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ २८
स विद्ध्वा भारतं षष्ट्या निशितैर्लोमवाहिभिः । नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः ॥ २९
तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः । हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ ३०

१ C. °धो निमन्नु° । २ C. तानि° । ३ C. पदा° । ४ C. °क्षाप्य° । ५ C. बाह्लि° । ६ C. omits this half । ७ C. यथाकाशे महाराज स्थितौ । ८ C. °जन्तु° । ९ C. °हवे । १० C. बाणषष्ट्या तु नि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुदुर्जयाम् । व्यंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः॥ ३१
अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा । न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव महाप्रभा ॥ ३२
वार्ष्णेयस्तु ततो राजन्स्वां शक्तिं कनकप्रभाम् । वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ३३
वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे । अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ३४
तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारतः। क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यशीर्यत मेदिनीम् ३५
छित्त्वा शक्तिं तु गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसञ्छत्रुकर्शनः[1] ३६
ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजाः[2] । परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ॥ ३७
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणाम् ॥ ३८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि वार्ष्णेययुद्धे [3]चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् । यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत । एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूरनिषूदनः ॥ २
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ । तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३
रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः । निहन्यात्समरे यत्तान्[4]पञ्चालान्पाण्डवैः सह ४
तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् । गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं महाव्रतः॥ ५
स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् । समरे कर्म कुर्वाणं दुष्करं परिरक्षतु ॥[5] ६
स एवमुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तव । परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७
ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः । विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८
दर्पितानां सुवेशानां बलस्थानां पताकिनाम् । शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९
नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् । न्यवारयन्नरश्रेष्ठान्परिवार्य समन्ततः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् । अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११
तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे । खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२
खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा । महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३
उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं महद्रजः । दिवाकररथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४
वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभिता पाण्डवी चमूः । निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ॥ १५
ह्रेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।[8] ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १६
प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् । उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेऽतिपूर्यतः ॥ १७
पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः । ततस्ते रथिनो राजञ्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि शरेण हयसादिनाम् । ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः ॥ १९
नागैरिव महानागा यथावद्गिरिगह्वरे । तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २०

---

१ C. °कर्षणः । २ C. °जम्; M. °ज° । ३ C. पञ्चाधि° ॥ १०५ ॥ ४ C. सर्वान् । ५ M. adds संजय उवाच । ६ M. °गा° । ७ C. °प° । ८ M. adds अन्तर्दधे महाञ्छब्दस्तेन शब्देन मोहितः । ९ C. °द्धतस्य । १० C. °त्व° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश । अभ्याहता हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ॥ २१
अत्यजन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमाः । ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ॥ २२
पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः । वध्यमाना हयाश्चैव प्राद्रवन्त भयार्दिताः ॥२३
यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः । पाण्डवाश्च महाराज जित्वा शत्रून्महामृधे॥२४
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे । ततो दुर्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितम् ॥२५
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः । एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रणे ॥ २६
पश्यतां वो महाबाहो सेनां द्रावयति प्रभो । तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ॥ २७
त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः । पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ॥ २८
स ययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः । तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ॥ २९
महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः । मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः ॥ ३०
दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे । नकुलः सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्मगैः ॥ ३१
मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः। युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ३२
माद्रीपुत्रौ च संभ्रान्तौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् । ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे॥ ३३
मद्रराजरथं[3] प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा । अभ्यपद्यत संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥[4] ३४
ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् । अपरां दिशमास्थाय पतमाने दिवाकरे ॥ ३५

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

संजय उवाच—

ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः । आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ १
भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः । नकुलं च त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तभिः ॥ २
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् । धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा ननाद सुमहाबलः ॥ ३
तं द्वादशार्ध्यैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः ।
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ४
द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत । एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ५
तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । तोत्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवम् ॥ ६
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः। अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ।
संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ७
तथैवान्ये महीपाला नानादेशसमागताः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ।
तथैव पाण्डवा राजन्परिवव्रुः पितामहम् ॥ ८
स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः । गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् ॥ ९

---

१ C. °था° । २ M. adds संजय उवाच । ३ M. °वशं । ४ M. adds आपतन्नेव भीमस्तु मद्रराजमताडयत् । सर्वपारशवैस्तीक्ष्णैर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्येन महता वृतौ । राजानमभ्यपद्येतामञ्जसा शरवर्षिणौ ॥ ५ M. द्यो° । ६ C. शल्यधर्मराजसमागमे षडधिकशततोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ७ C. °नं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः । शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥[1] १०
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः । कार्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलम् ॥ ११
अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः । मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ १२
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे । अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १३
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ १४
अमोघा ह्य[2]पतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ । नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ १५
हतवीरान्रथान्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः । अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्रणाजिरे ॥ १६
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १७
संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् । निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः १८
भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत । अपश्याम महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९
सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः । शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशां पते ॥ २०
गदाभिर्भिन्दिपालैश्च निशितैश्च शिलीमुखैः । अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २१
बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ २२
[3]हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हयसादिनः । [4]न्यपतन्त गतप्राणाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् । नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ २४
महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः । अभज्यत महाराज न च द्वौ [5]सह धावतः ॥ २५
आविद्धरथनागाश्वं [6]पतितध्वजसंकुलम् । अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ २६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ २७
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः । प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः २८
तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकूबरम् । ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ २९
प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः । उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥[7] ३०
अयं स कालः संप्राप्तः [8]पार्थ यः काङ्क्षितस्तव । प्रहरा[9]स्मिन्नरव्याघ्र [10]न चेन्मोहाद्विमुह्यसे[11] ३१
यत्पुरा कथितं वीर [12]राज्ञां तेषां समागमे । विराटनगरे तात संजयस्य समीपतः ॥ ३२
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति [13]संगरे
इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम । क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व विगतज्वरः ॥[14] ३४
इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः । अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् । दुःखानि वनवासे वा किं नु मे [15]सुकृतं भवेत् ३६
चोदयाश्वान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव।पातयिष्यामि दुर्धर्षं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥[16] ३७
स चाश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः । यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ३८

---

१ M. adds यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः । तथा भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ॥ २ C. °भव° । ३ M. गजारोहा गजान्राजन् हयांश्च । ४ M. अभिपेतुर्द्रुतं तत्र । ५ M. समधावताम् । ६ C. पत्तिध्वजसमाकुलम् । ७ M. adds श्रीभगवानुवाच । ८ C. °स्त्वया । ९ M. °रास्मै नर° । १० M. भीष्मायाहवशोभिने । ११ C. °सि । १२ M. त्वया राज्ञां । १३ C. संयुगे । १४ M. adds संजय उवाच । १५ C. स्यात्कृ° । १६ M. adds संजय उवाच ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत‌स्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् । दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ३९
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः । धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४०
क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः । शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत [1]भारत ॥ ४१
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्वरः । चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः॥ ४२
ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनम् । पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः॥ ४३
स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः । निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ४४
चकर्ष च ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनम् । अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ।
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः ॥ ४५
[2]गाङ्गेयस्त्वब्रवीत्पार्थं धन्विश्रेष्ठमरिन्दम । साधु साधु महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ॥ ४६
समाभाष्यैवमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः । मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ४७
अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् । मोघान्कुर्वञ्छरांस्तस्य मण्डलानि निदर्शयन् ॥ ४८
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशराविक्षतौ । गोवृषाविव [3]संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ४९
वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् । भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५०
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः । वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५१
युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले । नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५२
उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष । वासुदेवस्ततो योगी प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ५३
अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली । प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ५४
दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगदीश्वरः । क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः ॥ ५५
[4]त्रसन्त इव चेतांसि तावकानां महाहवे । दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ॥ ५६
हतो भीष्मो हतो भीष्मस्[5]तत्रतत्र वचो महत् । [6]अश्रूयत महाराज वासुदेवभयात्तदा ॥ ५७
पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः । शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली [7]यथाम्बुदः ५८
स सिंह इव मातङ्गं [8]यूथर्षभ इवर्षभम् । अभिदुद्राव वेगेन विनदन्[9]यादवर्षभः ॥ ५९
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे । [10]असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ।
उवाच चैवं[11] गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ६०
एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते । मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ६१
त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ । श्रेय एव परं कृष्ण लोके भवति सर्वतः ॥ ६२
संभावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येना[12]द्य संयुगे।प्रहरस्व यथेष्टं[13] वै दासोऽस्मि तव चानघ॥[14]
अन्वगेव ततः पार्थः समभिद्रुत्य केशवम् । निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ६४
निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः । जगामै[15]वैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ६५
पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा । निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्दशमे पदे ॥ ६६
तत [16]एवमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् । निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः प्रणयात्सखा ॥ ६७

---

१ C. किंचन । २ C. omits this half । ३ C. संक्रुद्धौ । ४ C. त्रसन्ति इव; M. ग्रसन्निव च तेजांसि । ५ C. इति; M. इति तत्र स सैनिकाः । ६ M. क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयातुराः । ७ C. °व तोयदः। ८ M. य° । ९ C. °न्मा° । १० C. सस° । ११ C. °नं । १२ C. चा° । १३ C. °च्छं । १४ M. adds संजय उवाच । १५ C. चैन° । १६ C. °न° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि । यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ६८
मिथ्यावादीति लोकास्त्वां कथयिष्यन्ति माधव । ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पितामहम् ॥
शपे केशव शस्त्रेण सत्येन सुकृतेन च । अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन ॥ ७०
अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महारथम् । तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ७१
माधवस्तु वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ।[1] न[2] किंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः
तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शान्तनवः पुनः । ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ[3] ॥ ७३
प्राणानादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव । गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ७४
यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्जुर्युधि पाण्डवाः । तथा पाण्डवसेन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता ॥
हतविद्रुतसैन्यास्तु[4] निरुत्साहा विचेतसः ।[5] निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ॥ ७६
मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा । ते वध्यमाना भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७७
कुर्वाणं समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमम् । वीक्षाञ्चक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ७८
तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत । त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
पिपीलीका इव क्षुण्णा दुर्बला बलि[6]ना रणे ॥[7] ७९

महारथं भारत दुष्प्रकम्पं शरौघिणं[8] प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते शरार्चिषं सूर्यमिवातपन्तम् ॥[9] ८०
विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।
ततो बलानां श्रमकर्शितानां मनोऽवहारं प्रति संबभूव ॥ ८१

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ षडधिक[10]-शततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

संजय उवाच—

युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते । सन्ध्या समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत । वध्यमानं च भीष्मेण त्यक्तास्त्रं भयविह्वलम् २
स्वसैन्यं च परावृत्तं पलायनपरायणम् । भीष्मं च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथम् ॥ ३
सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् ।[11] चिन्तयित्वा ततो राजा[12] अवहारमरोचयत्[13] ॥ ४
ततोऽवहारं[14] सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः । तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५
ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः । न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६

---

१ M. adds अभवत्परमप्रीतो दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् । २ C. अकिं° । ३ C. इवाचलम् । ४ C. इति वि° । ५ C. reads निरीक्षितुं etc. (2nd half of v. 76) before कुर्वाणं समरे etc (1st half of v. 78) । ६ C. °नां । ७ M. adds तथैव योधा राजेन्द्र भीष्मेणामित्रघातिना । समरे मृदिताः सर्वे पाण्डवाः सह सृञ्जयैः ॥ ८ C. शरोर्मिणं । ९ M. adds ततो हि भीष्मः सबलान्ससैन्यान्व्यवारयत्पाण्डुसुताञ्छरौघैः ॥ जघान चैतान्सुभृशं महाबलो महाव्रतः पाण्डुसुतान्महास्त्रैः । रणे करूशाधिपचेदिपैर्बलैर्वृतान्सदा चक्रधरस्य पश्यतः । १० C. सप्ताधिक° ॥ १०७ ॥ ११ M. adds निशामुखं च संप्रेक्ष्य घोररूपं भयानकम् । १२ M. राज्ञामपहारमकारयत् । १३ C. °मचोद° । १४ M. °प° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः । नालभन्त तदा शान्तिं भीष्मबाणप्रपीडिताः ७
भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृञ्जयान् । पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८
न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः । ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह । सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् १०
आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः । मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११
ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप । वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वचनं चेदमाददे ॥ १२
कृष्ण पश्य महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् । गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम ॥ १३
न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् । लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४
यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः । तदा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् १५
गृहीतचापः समरे प्रमुञ्चन्निशिताञ्छरान् । शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् १६
वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः । न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ १७
सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे । आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८
वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो वै तत्र मे गतम् । न युद्धं रोचते कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा १९
यथा प्रज्वलितं वह्निं पतङ्गः समभिद्रवन् । एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥ २०
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी । भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१
मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टा वनं गताः । परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् । जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव । स्वधर्मस्याविरोधेन हितं व्याहर केशव ॥ २४
एवं श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम् । प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् २५
धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर । यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६
अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ । माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७
मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव । त्वत्प्रयुक्तो महाराज किं न कुर्यां महाहवे २८
हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम् । पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फाल्गुनः ॥ २९
यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव । हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३०
पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे । विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१
यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः । मदर्था भवदीया ये ये मदीयास्तवैव ते ३२
तव भ्राता मम सखा संबन्धी शिष्य एव च । मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थे महीपते ३३
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् । एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ ३४
स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यथा योद्धा भवाम्यहम् । प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ॥ ३५
घातयिष्यामि गाङ्गेयमिति लोकस्य सन्निधौ । परिरक्ष्यमिदं तावद्वचः पार्थस्य धीमतः ॥ ३६
अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः । अथवा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ॥ ३७
स हनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयम् । अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ॥ ३८

१ C. °यित्वा तु । २ C. °तः । ३ C. °ष्ममुग्रप° । ४ C. च । ५ M. adds संजय उवाच । ६ M. adds श्रीभगवानुवाच । ७ C. चापि यु° । ८ M. °वदर्था । ९ C. °नार्थे । १० M. यावत्सज्जो । ११ M. °ल्ल° । १२ M. पा° । १३ M. °त्यल्क° । १४ C. °ज्ञातेन पा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः । निहन्यादर्जुनः सङ्ख्ये किमु भीष्मं नराधिप ३९
विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवनः । भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥४०

युधिष्ठिर उवाच—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगविधारणे ॥ ४१
नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेतद्यथेप्सितम् । यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्पक्षे व्यवस्थितः ॥४२
सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर । त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महारथम् ॥४३
न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् । अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४४
समयस्तु कृतः कश्चिन्मम भीष्मेण संयुगे । मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ॥ ४५
दुर्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव४६
तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः । भवता सहिताः सर्वे प्रयाम मधुसूदन ॥ ४७
तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् । नचिरात्सर्वे वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ४८
स वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्माञ्जनार्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ४९
स नो जयस्य दाता स्यान्मन्त्रस्य च दृढव्रतः । बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ५०
तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव । पितुः पितरमिष्टं च धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥५१

संजय उवाच—

ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् । रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितम् ॥५२
देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् । गम्यतां स वधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः ॥ ५३
वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः । ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ॥ ५४
गत्वा शान्तनवं वृद्धं मन्त्रं पृच्छाम भारत । स वो दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे परान् ५५
एवमामन्त्र्य ते वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजम् । जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान्५६
विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति । प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः[11] प्रणिपेदिरे ॥५७
पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभम् । प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ॥ ५८
तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः । स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते धनंजय ॥ ५९
स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा । किं वा कार्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्धनम्[13] ६०
सर्वात्मनापि कर्तास्मि यदपि स्यात्सुदुष्करम् । तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ६१
उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वचः । कथं जयेम सर्वज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ॥ ६२
प्रजानां संशयो न स्यात्कथं तन्मे वद प्रभो । भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः॥६३
भवन्तं समरे वीर विषहेम कथं वयम् । न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ॥ ६४
मण्डलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा । आददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ॥ ६५
पश्यामस्त्वां महाबाहो रथे सूर्यमिवापरम् । रथाश्वनरनागानां हन्तारं परवीरहन् ॥ ६६

---

१ C. °च्चेतनः । २ C. °यो° । ३ C. °वन्तः । ४ C. ते वयं । ५ M. रुचिते तव पृच्छामि मन्त्रं वार्ष्णेय माचिरम् । ६ M. स्व° । ७ C. °पायः प्रष्टुं सागरगासुतम् । ८ C. M. नो । ९ M. adds संजय उवाच । १० M. °ज । ११ C. प्रति° । १२ C. °राजा° । १३ M. adds युद्धादन्यत्र हे वत्साः प्रीयन्तां मा विशङ्कथ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कोऽथवोत्सहते जेतुं त्वां पुमान्भरतर्षभ । वर्षतो शरवर्षाणि संयुगे वैशसं कृतम् ॥ ६७
क्षयं नीता हि पृतना संयुगे महती मम । यया युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भृशं मम ॥ ६८
मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह ।[3] ततोऽब्रवीच्छान्तनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वजः ६९
न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । जयो भवति सर्वज्ञ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७०
निर्जिते मयि युद्धेन रणे जेष्यथ पाण्डवाः । क्षिप्रं मयि प्रहरध्वं[4] यदीच्छथ रणे जयम् ॥ ७१
अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् । एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो[5] ह्यहम् ७२
हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ।

युधिष्ठिर उवाच—

ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ॥ ७३
भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डहस्तमिवान्तकम् । शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ॥ ७४
न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

भीष्म उवाच—

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ॥ ७५
नाहं जेतुं रणे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ॥ ७६
ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः । निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ॥ ७७
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि । स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणि ७८
[9]अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं रोचते मम । इमं मे शृणु राजेन्द्र संकल्पं पूर्वचिन्तितम् ॥ ७९
[10]अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन । य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ॥ ८०
शिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समितिंजयः । यथाभवच्च स्त्रीपूर्वं पश्चात्पुंस्त्वं समागतः ॥ ८१
जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् । अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ८२
मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दंशितः । [11]अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ॥ ८३
न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषु कथंचन । तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः ॥ ८४
शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ । न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्याद्यः समुद्यतम् ॥ ८५
ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनंजयात् ।[12] एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं ममाग्रतः ८६
आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः । मां पातयतु बीभत्सुरेवं तव जयो ध्रुवम्[13] ॥ ८७
एतत्कुरुष्व कौन्तेय[14] यथोक्तं मम सुव्रत ।[15] संग्रामे धार्तराष्ट्रांश्च हन्याः सर्वान्समागतान् ॥ ८८

संजय उवाच—

[16]ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था जग्मुः स्वशिबिरं प्रति । अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ८९

---

१ C. °द्य चोत्स° । २ M. महान्ति पुरुषर्षभ । ३ M. adds संजय उवाच । ४ M. °ज । ५ M. °त । ६ C. °स्म्य° । ७ C. °स्रस्त° । ८ M. adds स्त्रीजिते स्त्रीप्रधाने च स्त्रीप्रधायिनि धर्मज । ९ M. अप्रसूते च षण्डे च । १० M. असङ्कल्पध्व° । ११ M. असंकल्पध्वजे । १२ M. पार्षतं तु पुरोधाय क्लीबमद्य । १३ C. °वः । १४ C. राजेन्द्र । १५ M. ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्स° । १६ M. तेऽनुज्ञातास्ततः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते । अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ९०
गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता । पितामहेन संग्रामे कथं योद्धास्मि माधव ॥ ९१
क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः । पांसुरूषितगात्रेण महात्मा [1]परुषीकृतः ॥ ९२
यस्याहमाधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज । तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ९३
नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत । इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया॥९४
कामं वध्यतु सैन्यं मे नाहं योत्स्ये महात्मना । [2]जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे॥९५
([3]कथमस्मद्विधः कृष्ण जानन्धर्मं सनातनम् । न्यस्तशस्त्रे च वृद्धे च प्रहरेद्धि पितामहे ॥ १)

वासुदेव उवाच—

प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे । क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि॥९६
पातयैनं रथात्पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्मदम् । नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९७
दृष्टमेतत्पुरा देवै[4]र्गमिष्यति यमक्षयम् । यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथा न तदन्यथा ॥ ९८
न हि भीष्मं दुरा[5]धर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् । त्वदन्यः शक्नुयाद्योद्धुमपि वज्रधरः स्वयम्९९
जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम । यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः१००
ज्यायांसमपि चेद्वृद्धं गुणैरपि समन्वितम् । आततायिनमायान्तं हन्याद्घातकमात्मनः॥१०१
शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनंजय । योद्धव्यं रक्षितव्यं च [6]यष्टव्यं चान[7]सूयुभिः१०२

अर्जुन उवाच—

शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् । दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते॥
ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः॥१०४
अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः । शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत्॥
श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् । कन्या ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत ॥[8]
इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः । अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ।
[9]शयनानि यथा स्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसावहारोत्तरमन्त्रे [10]सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे । [11]पाण्डवांश्च कथं भीष्मस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच—

[12]ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सूर्यस्योदयनं प्रति । ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २

---

१ C. कलुषी° । २ C. जयो वधो वा मे भूयात्क° । ३ C. omits this verse । ४ M. °र्भविष्यत्यवशस्य ते । ५ C. °धर्ष । ६ C. प्र° । ७ C. °नुसूयिभिः° । ८ M. adds अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीष्मस्य वधसंयुतम् । जहृषुर्हृष्टरोमाणः सकृष्णाः पाण्डवास्तदा ॥ ९ C. omits this third part. । १० C. अष्टा° ॥ १०८ ॥ ११ M. पाण्डवाश्च कथं भीष्मं । १२ M. ततः प्रभाते विमले ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३
कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणम् । शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ॥ ४
चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः । धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः । प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ७
विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः । द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् । जघनं पालयामासुः पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९
एवं व्यूह्य महासैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् । अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः॥१०
तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महारथम् । अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति॥११
पुत्रैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः । ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महाबलः ॥ १२
भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः । कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३
काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः । मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४
तथैवान्ये महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः । जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि । आसुरानकरोद्व्यूहान्पैशाचानथ राक्षसान्॥१६
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत । अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७
अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्छरान्
तत्र भारत भीमेन ताडितास्तावकाः शरैः । रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः । तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २०
ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ । नाशक्नुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ २१
ततस्तु तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्ततः । संप्राप्तं दश दिशः काल्यमानं महारथैः ॥ २२
त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ । वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः॥२३

धृतराष्ट्र उवाच--

पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः पराक्रमी । यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २४
कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतपः । विनिघ्नन्सोमकान्वीरस्तदाचक्ष्व ममानघ ॥ २५

संजय उवाच—

आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पिता तव । पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डव सृञ्जयैः ॥ २६
प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २७
तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् । नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८
स पाण्डवान्महेष्वासः पञ्चालांश्चैव सृञ्जयान् । नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥२९
अभ्यवर्षत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान्॥३०
आत्तशस्त्रो रणे यत्नाद्वारयामास सायकैः । नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ॥ ३१

---

१ M. ध्मायमानेषु शङ्खेषु पाण्डरेषु । २ C. °त्पाञ्चाल्यैर° । ३ M. पाण्डवेयश्च राक्षसः । ४ C. ततस्तत्ताव° । ५ M. संप्राद्रवद्दश । ६ M. °वा युद्धे प्रत्युद्याताः परंतपाः । निघ्नन्तो मामकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७ C. °यत्तान्वा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वं चामितं बहु। रथिनोऽपातयद्राजन्रथेभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ३२
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पादातांश्च समागतान्। गजारोहान्गजेभ्यश्च परेषां जयकारिणः ॥ ३३
तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम्। पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रहस्तमिवासुराः ॥ ३४
शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुञ्चन्निशिताञ्छरान्। दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥३५
मण्डलीभूतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत। संग्रामे युद्धमानस्य शक्रचापोपमं महत् ॥ ३६
तद्दृष्ट्वा समरे कर्म पुत्रास्तव विशां पते। विस्मयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन् ॥ ३७
पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव। युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः।
न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ३८
दशमेऽहनि संप्राप्ते रथानीकं शिखण्डिनः। अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ ३९
तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे। आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ४०
स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम्। अनिच्छन्निव संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ४१
काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन। यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ४२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः। उवाचैनं तथा भीष्मं सृक्किणी परिसंलिहन् ४३
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयंकरम्। मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ४४
दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं मया च बहुशः श्रुतः। जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ४५
पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम। अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४६
ध्रुवं च त्वां हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः। एतच्छ्रुत्वा च मद्वाक्यं यत्कृत्यं तत्समाचर ४७
काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्प्रमोक्ष्यसे। सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिंजय ४८

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः। अविध्यत रणे भीष्मं प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ॥४९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महारथः। कालोऽयमिति संचिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ५०
अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्छरैः। अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥५१
न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः। तस्मादद्य महाबाहो यत्नाद्भीष्ममभिद्रव ॥ ५२
अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष। अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ५३
नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे। तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५४
अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि महाबल। वारयन्रथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ॥ ५५
द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम्। चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ५६
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम्। भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महाबलम् ५७

---

१ C. पदातींश्च। २ C. विदधद्वयम्। ३ C. महा°। ४ C. °त्त°। ५ C. °ग्रामे। ६ M. पुनर्नालोकयत्क्रुद्धः। ७ M. कामं प्रहर। ८ C. M. उवाच भीष्मं समरे। ९ M. परिलेलिहन्। १० C. क्षयंकर; M. भयंकरम्। ११ C. चैव हि। १२ M. कामं युध्यस्व। १३ C. सुतुन्नं; M. प्रतुद्न्वा°। १४ C. °योत्स्या°। १५ C. शक्यं कर्तुं महाबल; M. शक्ताः कर्तुं महाबलाः। १६ C. °त्तो भी°। १७ C. वयं। १८ M. कुरूंश्च सहितान्सर्वान्यतमानान्महारथान्। अहमावारयिष्यामि साध°। १९ C. °यित्वा।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सौमदत्तिं तथा शूरमार्ष्यशृङ्गिं च राक्षसम् । त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ॥ ५८
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् । कुरूंश्च सहितान्सर्वान्युध्यमानान्महाबलान् ।
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ५९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मशिखण्डिसमागमे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् । पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १
केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधाः । त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २
कथं शान्तनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि । अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ३
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिना । कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४

संजय उवाच—

नाशीर्यत धनुश्चास्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् । युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ ५
निघ्नतः समरे शत्रूञ्छरैः सन्नतपर्वभिः । अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ॥ ६
तथा दन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसज्जिताः । अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ७
यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिंजयः । पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ८
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्छरैः । पञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्वे तेनाभ्यवारयन् ९
दशमेऽहनि संप्राप्ते ततस्तां रिपुवाहिनीम् । कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०
न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । अशक्नुवन्रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११
अथोपायान्महाराज सव्यसाची धनंजयः । त्रासयन्रथिनः सर्वान्बीभत्सुरपराजितः ॥ १२
सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः । शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ १३
तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ । सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १४
जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् । दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १५
एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ १६
पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः । पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १७
यथा पशुगणान्पालः संकालयति कानने । तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १८
धनंजयशरैर्भग्नं द्रवमाणं ततस्ततः । भीमोऽप्येवं दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥ १९
सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । अभिमन्युः सुविक्रान्तो वाहिनीं द्रवते मम २०
धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः । व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महारणे ॥ २१
वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महारथैः । नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २२
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमम् । पर्याप्तस्तु भवाञ्छीघ्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ २३

---

१ C. अहं निवारयिष्यामि सा° । २ C. नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ३ C. °नम् । ४ C. कश्चि° । ५ M. सर्वतः पर्यवा° । ६ C. °जम् । ७ C. °जत्पा° । ८ C. °द्धय° । ९ C. M. °मम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1] संजय उवाच--

एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव । चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २४
तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छान्तनोः सुतः । दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भूत्वा विशां पते॥[3] २५
पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल । हत्वा दशसहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ २६
संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम् । इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २७
अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये [5]महाबल । अहं [6]वाद्य हतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान्॥[7] २८
अद्य ते पुरुषव्याघ्र [8]प्रतिमोक्ष्ये ऋणं तव । भर्तृपिण्ड[9]कृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥[10] २९
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ क्षत्रियान्प्रवपञ्छरैः । आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ३०
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ । आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ३१
दशमेऽहनि भीष्मस्तु दर्शयञ्छक्तिमात्मनः । राजञ्छतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ३२
पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महारथाः । तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३
हत्वा दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् । सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं तथा ॥३४
पूर्णे शतसहस्रे [11]द्वे पादातानां नरोत्तमः । प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ३५
न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम् । उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम्॥ ३६
ते पाण्डवेयाः [12]संरब्धा महेष्वासेन पीडिताः । वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः॥३७
[13]संयुध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शान्तनवस्तथा । अवकीर्णो [14]महामेरुः शैलो मेघैरिवावृतः ॥ ३८
[15]पुत्रांस्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्य[16]वारयन् । महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ३९

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसंवादे नवाधिकशततमोऽध्यायः॥[17] १०९॥

संजय उवाच--

अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् । शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम्॥ १
न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथंचन । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात्॥[18] २
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः । हृष्टावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ।
तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते । समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥६
प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतांस्तान्महारथान् । यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७

---

१ C. omits संजय उवाच । २ M. °च्छन्त° । ३ M. adds पातयिष्ये रिपूनन्यान्पाडवान्प्रतिपालयन् । प्रतिज्ञातो जयो ह्यद्य पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ४ M. °दपयास्यामि ह्येतत्कर्म समाहितम् । ५ M. यथाबलम् । ६ C. वा नि° । ७ M. adds अशक्याः पाण्डवा जेतुं दैवैरपि सवासवैः । किं पुनर्मर्त्यधर्मेण क्षत्रियेण महाबलाः ॥ ८ M. प्रतरिष्ये । ९ C. °कृते । १० M. adds संजय उवाच । ११ C. च प° । १२ C. समरे । १३ M. स वध्यमानो । १४ M. महेश्वासैः । १५ C. °त्रस्तु । १६ C. °यत् । १७ C. दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११० ॥ १८ M. adds संजय उवाच । १९ C. omits this half ।

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर, देवप्रयाग (... हिमालय) व्यवस्थापक-पं. चक्रधर जोशी

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् । भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ८
धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् । त्वरमाणं रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९
भीमसेनं सुसंक्रुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् । त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत् ॥ १०
तथैव नकुलं शूरं किरन्तं सायकान्बहून् । विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ११
सहदेवं तथा राजन्यान्तं भीष्मरथं प्रति । वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२
राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम् । भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली ॥ १३
सात्यकिं समरे यान्तं[1] तव पुत्रो न्यवारयत् ।[2] अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ॥ १४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ । अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १५
तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणं । भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ १६
अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । भीष्मप्रेप्सुं महाराज भासयन्तं दिशो दश ।
दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १७
अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् । भीष्मस्याभिमुखान्[3]यातान्वारयामासुराहवे॥
धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनःपुनः । अभ्यद्रवत संरब्धो भीष्ममेकं महारथः ॥ १९
एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दन । अभ्यद्रवत मा भैष्ट भीष्मो हि प्राप्स्यते न वः ॥
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः । किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः २१
इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः । अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ २२
[4]आगच्छमानान्समरे [5]वार्योघान्प्रलयानिव । अवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २३
दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः । भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनंजयमुपाद्रवत् २४
तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति । अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारर्था[6]ः ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते । दुःशासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नात्यवर्तत ॥ २६
यथा वारयते वेला क्षुब्धतोयं महार्णवम् । तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २७
उभौ तौ रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारतदुर्जयौ । उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ ८
तथा तौ जातसंरम्भौावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ २९
दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः । वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ३०
ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितम् । दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्पयत् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥[9] ३१
दुःशासनं[10]स्त्रिभिः क्रुद्धः पार्थं विव्याध [11]पत्रिभिः । ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः [12]संनतपर्वभिः ॥३२
ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवो रणे । यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३३
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना । व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ३४
दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः । पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुः पूर्णं निशाकरम् ॥ ३५

---

१ M. °रे क्रुद्धमार्श्यशृङ्गिरवा° । २ M. adds भीष्मस्य वधमिच्छन्तं पाण्डवप्रीतिकाम्यया । ३ C. °खे या° । ४ M. आगच्छतस्तान्स° । ५ C. वीर्यौघान्प्रबलानिव; M. वार्योघानचला इव । ६ C. °थान् । ७ C. °ब्धा° । ८ C. °मं° । ९ M. adds यथैव पन्नगा राजंस्तटाकं तृषितास्तथा । १० C. °नस्ततः क्रु° । ११ C. पञ्चभिः । १२ C. सुनिशितैस्त्रिभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते । विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३६
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा रथं चास्य त्रिभिः शरैः।[1] आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते निशितैः शरैः
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः । अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ३८
तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुतापनः । अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदण्डोपमान्बहून् ॥ ३९
अप्राप्तानेव तान्बाणांश्चिच्छेद तनयस्तव । यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
पार्थं च[2] निशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४०
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके । प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् ४१
न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः । यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ४२
पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना । हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ।
अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४३
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशां पते । अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ४४
शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रं पुरन्दरः । निर्बिभेद महाकायो विव्यथे नैव चार्जुनः ॥ ४५
इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अर्जुनदुःशासनसमागमे दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११०॥

संजय उवाच—

सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं रणे । आर्ष्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १
माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः । आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २
तथैव राक्षसो राजन्माधवं नवभिः शरैः । अर्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुङ्गवम् ॥ ३
शैनेयः शरसंघं तु प्रेषयामास संयुगे । राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४
ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् । विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ५
माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा । वार्यमाणश्च तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६
भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः । ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजम् ॥ ७
विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः । प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्सन्नतपर्वणः ॥ ८
तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः । चिच्छेद शतधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥ ९
अथान्यद्धनुरादाय वेगवत्परवीरहा । भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध निशितैः शरैः ॥ १०
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् । शक्तिं कनकवैदूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ।
यमदण्डोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे ॥ ११
तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहुबलेरिताम् । सात्यकिः समरे राजन्द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
ततः पपात सहसा महोल्केव हतप्रभा ॥ १२
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते । महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १३
तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथम् । दुर्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ॥ १४
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि । न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात् ।
तस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १५

---

१ C. omits this half, v. 38, and the first half of v. 39. । २ M. °म° । ३ C. सु° । ४ M. °टाकं । ५ C. एकादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ६ C. रणे in place of भृशं and *vice versa* । ७ C. वीर्य-(M. धैर्य-) मालम्ब्य । ८ C. शि° । ९ M. °द्रू° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः । शैनेयं योधयामासुर्भीष्मा[1]याभ्युद्यतं रणे ॥[2] १६
कांम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ।
आर्जुनिं नृपतिर्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः । पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध तं नृप ॥ १७
सुदक्षिणस्तु समरे पुनर्विव्याध पञ्चभिः। सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् १८
तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र समागमे । यदाभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुकर्शनः ॥ १९
विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् । भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ २०
अश्वत्थामा रणे क्रुद्धः समियाद्रथसत्तमः । ततः प्रववृते युद्धं तयोस्तस्य च भारत ॥ २१
विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतप । यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ २२
द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा । गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरन्तौ महाबलौ ॥ २३
अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः । विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ २४
तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् । यद्द्रौणिसायकान्घोरान्प्रत्यवारयतां युधि ॥ २५
सहदेवं तथायान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् । यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥२६
कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं महारथम् । आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ २७
तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः । अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः २८
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् । माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ २९
तथैव पाण्डवो राजञ्छारद्वतममर्षणम् । आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य बधकाङ्क्षया ।
तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहम् ॥ ३०
नकुलं तु रणे क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः । विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्भीष्मं महाबलम् ३१
नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धीमता । विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ॥ ३२
तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ । अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ ३३
घटोत्कचं रणे यान्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् । दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ३४
हैडिम्बस्तु रणे राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् । आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा ॥ ३५
भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः । षष्ट्या वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ३६
धृष्टद्युम्नं तथायान्तं भीष्मस्य बधकाङ्क्षिणम् । हार्दिक्यो वारयामास रथश्रेष्ठं महारथः ॥ ३७
हार्दिक्यः पार्षतं चापि विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः । पुनः पञ्चाशता तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
आजघान महाबाहुः पार्षतं तं महारथम् ॥ ३८
[12]तं चैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः । विव्याध निशितै[13]स्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ३९
तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महाहवे । अन्योन्यातिशये युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ॥ ४०
भीमसेनं तथायान्तं भीष्मं प्रति महारथम् । भूरिश्रवा[16]भ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४१

---

१ C. °ष्मस्य प्रमुखे तदा । २ C. M. add अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मस्याभ्युद्यतं वधे (C. रणे) । ३ C. आर्जुनिर्नृपतिं वि°; and तं नृपम् at the end. ४ C. भीष्मस्य यु° । ५ C. प° । ६ C. °पुत्रः । ७ C. ततो यु° । ८ C. पितामहम् । ९ C. °क्यं पार्षतश्चापि । १० C. तूर्णमाजघान स्तनान्तरे । ११ C. omits this half । १२ C. तथैव । १३ C. °तैर्दीप्तैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः । १४ C. °रणे । १५ C. °श्रयैर्यु° । १६ C. °स्त्वि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे । नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे ॥ ४२
उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् । स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ४३
तौ शरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् । अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते नरर्षभौ ॥ ४४
भीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् । तथा भीष्मजये गृध्नुः सौमदत्तिस्तु पाण्डवम् ।
कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ॥ ४५
युधिष्ठिरं तु कौन्तेयं महत्या सेनया वृतम् । भीष्माभिमुखमायान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ४६
द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् । श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ४७
सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे । द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ४८
चेकितानं रणे यत्तं भीष्मं प्रति जनेश्वर । चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ४९
भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनः पराक्रमी । चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ५०
तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमवारयत् । तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र समागमे ॥ ५१
अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तत्र भारत । विमुखीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव ममर्द ह ॥ ५२
दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् । कथं भीष्मं न नो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥
सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी । लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५४

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वंद्वयुद्धे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

संजय उवाच—

अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः । समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ १
विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो वरूथिनीम् । पृतनां पाण्डवेयानां गाहमानो महाबलः ॥ २
निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् । प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३
अयं हि दिवसस्तात यत्र पार्थो महाबलः । जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४
उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव च । योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ॥ ५
दिक्ष्वशान्तानि घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः । नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ६
नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः । रसते व्यथते भूमिः कम्पतीव च सर्वशः ॥ ७
कङ्कगृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः । शिवाश्चैवाशिवा घोरा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् । सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९
परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् । वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १०
देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः । कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११
अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं दिवाकरम् । अवाक्छिराश्च भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२
वपूंषि च नरेन्द्राणां विगताभानि लक्षये । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३
सेनयोरुभयोश्चापि समन्ताच्छ्रूयते महान् । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निःस्वनः १४

---

१ C. वि° । २ C. द्राविता । ३ C. °न्तश्चित्रहस्तो महारथः । ४ C. °मयोधयत् । ५ C. द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ६ M. adds द्रोण उवाच । ७ C. छिन्दन्ति क्रूरं; M. नेच्छन्ति क्रूरं मे वर्तते मनः । ८ C. °भ्राणि ली° । ९ C. °क्ष्मण्यं । १० C. °न । ११ C. °श्चैव ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे । अपास्यान्यात्रणे योधानभ्येष्यति पितामहम् ॥ १५
हृष्यन्ति रोमकूपाणि सीदतीव च मे मनः । चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६
तं चेह निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् । पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७
अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८
अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महाबलः । न चामङ्गलिके तस्मिन्प्रहरेदापगासुतः ॥ १९
एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् । अभ्युद्यतो रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २०
युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मश्चार्जुनसंगतः । मम चास्त्रसमारम्भः प्रजानामशिवं ध्रुवम् ॥ २१
मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रोऽलघुविक्रमः । दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२
अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः । बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ।
विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ॥ २३
तस्य मार्गं परिहरन्द्रुतं गच्छ यतव्रत । पश्याद्यैतन्महाघोरं संयुगे वैशसं महत् ॥ २४
हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च । कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २५
छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराश्च धनूंषि च । प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्तयश्च कनकोज्ज्वलाः ।
वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना ॥ २६
नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः । याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २७
रथनागहयावर्तां महाघोरां सुदुर्गमाम् । रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २८
ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् । इहैव दृश्यते पार्थे भ्राता यस्य धनंजयः ॥ २९
भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३०
तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतीम् ॥ ३१
एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः । दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३२
एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना । महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव महाजलम् ॥ ३३
हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे । याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३४
दुर्गमं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः । समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३५
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ । पर्यरक्षन्त राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३६
उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः । एष गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीय इव फाल्गुनः ॥ ३७
उत्तमास्त्राणि चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्धनुः । पार्षतं याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ३८
को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः । क्षत्रधर्मं तु संप्रेक्ष्य ततस्त्वां नियुनज्म्यहम् ॥ ३९
एष चातिरणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् । युद्धेषु सदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

---

१ C. °नभ्यस्यति । २ M. असंकल्प° । ३ C. मनः । ४ C. क्रुद्धः । ५ M. adds अभ्युद्यतं रणे दृष्ट्वा भैरवास्त्रं च पाण्डवम् । ६ C. °ह° । ७ C. °नि विदी° । ८ C. राशि । ९ M. °भावितदेहस्य । १० M. वाहिनीम् । ११ C. वा° । १२ C. °नक्रसमाकुलम् । १३ M. adds संजय उवाच । पुत्रं समनुशास्यैवं भारद्वाजः प्रतापवान् । महारणे महाराज धर्मराजमयोधयत् । १४ C. त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—[1]

भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १
चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः । दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २
महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया । भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ३
शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् । कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ४
चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५
सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ६
दुर्मर्षणस्तु विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः । स तान्सर्वान्महाराज राजमानान्पृथक्पृथक् ७
प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् । जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा ॥ ८
सप्तभिः शल्यमाविध्यत्कृतवर्माणमष्टभिः । कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ॥ ९
अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः । विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् १०
दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः । विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ॥ ११
विद्ध्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः । अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ॥ १२
भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः । स विद्धो दशभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपः॥१३
ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् । गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ १४
सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः १५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः । शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ १६
तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष । भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः ॥१७
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः ॥ १८
अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः । महारथाञ्छरैर्विद्ध्वा वारयित्वा च मारिष ॥ १९
विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः । तदा न ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ॥ २०
स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् । भीमं विव्याध समरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् २१
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्यवान् । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ २२
दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् । भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिन्दमाः ॥ २३
स च तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः
तं शल्यो नवभिर्भित्त्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि २५
विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् । मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥२६
तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । ताडयामास समरे सिंहवद्विननाद च ॥ २७
ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदम् । त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् २८
सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे । पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ॥ २९
स तु क्रोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः । मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः ॥ ३०
कृपं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा समन्ततः । प्राग्ज्योतिषं शतैराजौ राजन्विव्याध सायकैः॥३१

---

१ C. adds एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मनः, after संजय उवाच । २ M. °णो युवा । ३ C. प्रवरा° । ४ C. कृपं च etc. and प्राग्ज्योतिषं etc. interchange places. । ५ C. बहु° । ६ C. महायशाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ३२
तथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् । आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतपः ॥ ३३
भीमस्तु समरे विद्धा शल्यं नवभिरायसैः । भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रभृतीन्रथान् । तेऽपि तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः
स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वशस्त्रैर्महारथैः । मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः॥ ३६
ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्छरान् । प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ३७
तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः । चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महामते ॥ ३८
तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः । शतघ्नीं च कृपो राजञ्छरं शल्यश्च संयुगे ॥३९
अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् । भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ४०
तोमरं च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः । पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥४१
स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः । मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महारथः ॥ ४२
शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे । तथेतराञ्छरान्घोराञ्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४३
भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् । तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत्४४
ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे । आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ॥ ४५
निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः । तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ४६
न शशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभाः । अथार्जुनो रणे भीमं योधयन्तं महारथान् ॥ ४७
भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । आससाद रणे वीरांस्तावकान्दश भारत॥४८
ये स्म भीमं रणे राजन्योधयन्तो व्यवस्थिताः । बीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् । अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ५०
सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः । जहि पाण्डुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ ५१
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः । अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ५२
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयत् । ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ५३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११३॥

संजय उवाच—

अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् । छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १
सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत । प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ २
चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च । दुर्मर्षणं च राजेन्द्र ह्यावन्त्यौ च महारथौ ॥ ३
एकैकं त्रिभिरानर्च्छत्कङ्कबर्हिणवाजितैः । शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४
जयद्रथो रणे पार्थं विद्धा भारत सायकैः । भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः॥ ५
शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः । विव्यधाते महाराज बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६

---

१ C. °बलः । २ C. °त्मने । ३ C. omits this half and v. 43. । ४ C. चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते । पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ॥ ७
आजघ्नुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिष । तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ८
अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् । सुशर्मापि रणे पार्थं शरैर्नवभिराशुगैः ॥ ९
ननाद बलवन्नादं त्रासयानो महद्बलम् । अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनंजयौ ॥ १०
विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः । तेषां च रथिनां मध्ये कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ११
क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यदृश्यताम् । आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव मदोत्कटौ १२
छित्त्वा धनूंषि शूराणां शरांश्च बहुधा रणे । पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १३
रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः । गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महाहवे ॥ १४
रथिनः सादिनश्चापि तत्र तत्र निषूदिताः । दृश्यन्ते बहवो राजन्वेपमानाः समन्ततः ॥ १५
हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्च निषूदितैः । रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १६
छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ १७
केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा । उष्णीषैर्ऋष्टिभिश्चैव चामरव्यजनैरपि ॥ १८
तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः । ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १९
तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् । शरैः संवार्य तान्वीरान्यज्जघान महाबलः ॥ २०
पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनपराक्रमम् । गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाबलः ॥ २१
कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ नाजहुः संयुगं तदा ॥ २२
ततो भीमो महेष्वासः फाल्गुनश्च महारथः । कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ २३
ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च । धनंजयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म भूमिपाः ॥ २४
ततस्ताञ्छरजालेन संनिवार्य महारथान् । पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २५
शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः । आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ २६
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः । अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि २७
अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनम् । मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ॥ २८
त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः । भीमसेनं च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २९
ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः । दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ ३०
यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः । कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुः सुमहारथौ ॥ ३१
जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युधि । विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३२
तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ३३
उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः । मागधोऽपसृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३४
द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः । विव्याध बाणैर्निशितैः[४] पञ्चषष्टिभिरायसैः ॥ ३५
तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे । विव्याध पञ्चभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत ॥ ३६
अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः । व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३७
ततो भीष्मश्च राजा च कौसल्यश्च बृहद्बलः । समवर्तन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनंजयौ ॥ ३८
तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । अभ्यद्रवन्रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३९

---

१ C. omits verses 17, 18 and 19. । २ C. °न्स ज° । ३ C. °स° । ४ C. °तैरष्टभिर्भरतर्षभ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् । अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा महारथात् ॥
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । अयोधयन्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयैः ॥
तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् । शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥४२
ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् । तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४३
तावकानां जये भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते । तत्र हि द्यूतमासक्तं विजयायेतराय वा ॥४४
धृष्टद्युम्नस्तु राजेन्द्र सर्वसैन्यान्यचोदयत् । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट रथसत्तमाः ॥ ४५
सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी । भीष्मं समभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ४६
भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् । आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ४७

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमार्जुनपराक्रमे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११४

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं शान्तनवो भीष्मो दशमेऽहनि संजय । अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥१
कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् । आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २

संजय उवाच—

कुरवः पाण्डवैः सार्धं यदयुध्यन्त भारत । यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ ३
गमिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना । अहन्यहनि संक्रुद्धास्तावकानां महारथाः ॥ ४
यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिंजयः । पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५
कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं परंतप । अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं संशयो विजयेऽभवत् ॥ ६
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे । अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७
तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयशश्च परंतप । भीष्मः शान्तनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ८
येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव । ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९
दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् । निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतप ॥१०
स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखो रणे । न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामे सुबहूनिति ॥११
चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव । अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२
युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । शृणुष्व वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ १३
निर्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत । व्रतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥१४
तस्मात्पार्थं पुरोधाय पञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा । मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥
तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः । भीष्मं प्रति ययौ राजा संग्रामे सह सृञ्जयैः १६
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः । श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ १७
अभिद्रवध्वं युद्ध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे । रक्षिताः सत्यसन्धेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥१८
अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः । भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥१९

---

१ C. भा° । २ C. °भि° । ३ C. पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ४ C. °त्ते । ५ M. संप्राप्ते तां° । ६ M. दृष्ट्वा संशयिता जनाः । ७ C. °प । ८ C. भारत । ९ M. °था त° । १० M. स परंतपः । ११ M. °ग्रामेऽभिमुखानिति । १२ M. adds भीष्म उवाच । १३ M. adds संजय उवाच ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मा वो भीष्माद्भयं किंचिदस्त्वद्य युधि सृञ्जयाः।ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
ते तथा समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः २१
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनंजयम् । भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः २२
ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः । द्रोणेन सह पुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३
दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः । भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा ॥ २४
ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम् । शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे२५
चेदिभिस्तु सपञ्चालैः सहितो वानरध्वजः । ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्॥
द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् । अभिमन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७
विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् । वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतप ॥ २८
मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९
अप्रधृष्यमनोवार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । द्रौणिं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोदरैः ॥३०
कर्णिकारध्वजं चैव सिंहकेतुररिन्दमः । प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१
शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनंजयम् । राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः॥ ३२
तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे । संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३
तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत । तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ॥ ३४
ततस्तेषां प्रतप्तानामन्योन्यमभिधावताम् । प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३५
शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः । सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६
सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा । वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥ ३७
रजोमेघास्तु संजज्ञुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः । धनुषां चापि निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८
बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः । रथघोषश्च संजज्ञे सेनयोरुभयोरपि ॥ ३९
पांशुशस्त्रवृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् । निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ४०
अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे । कुञ्जरान्कुञ्जरा जघ्नुः पादातांश्च पदातयः ॥ ४१
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ॥ ४२
तेषां[12] समागमो घोरो बभूव युधि संगतः[13] । अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां महाहवे ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपदेशे पञ्च[14]दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

संजय उवाच—

अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् । महत्या सेनया युक्तं भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १
[15]दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः । आजघानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २
तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरां[16] स्वसामिव । प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३

---

१ C. युधाम° । २ C. °सम्बाधं । ३ C. म° । ४ C. °तुमरिन्दम । ५ M. प्रयतताम° । ६ C. °पैश्च । ७ C. °दैश्च । ८ M. हारा° । ९ C. °जग्मुः । १० M. प्रास° । ११ C. प° । १२ M. तयोः । १३ M. भारत । १४ C. षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ १५ C. ततो दुर्योधनो का° । १६ M. °जिह्वामिवायसीम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते । द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४
तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः । दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे । दशभिर्भरतश्रेष्ठ भरतानां महारथः ॥ ६
तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपं च भारत । ईन्द्रियप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ७
भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च । युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुङ्गवौ ॥ ८
सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुङ्गवः । अजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ९
शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत । अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कवाजितैः ॥ १०
अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः । त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ११
सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः । द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः ॥ १२
पौरवो धृष्टकेतुं च शरैराच्छाद्य संयुगे । बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथः ॥ १३
तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः । त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याधाशु महाभुजः ॥ १४
पौरवस्तु धनुश्छित्वा धृष्टकेतोर्महारथः । ननाद बलवन्नादं विव्याध च शितैः शरैः ॥ १५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः । आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६
तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ । महता शरवर्षेण परस्परमविध्यताम् ॥ १७
अन्योन्यस्य धनुश्छित्वा हयान्हत्वा च भारत । विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ॥ १८
आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपुरस्कृते । तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९
प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ । वासितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २०
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च । चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना । ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् । आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २३
तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे । अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिन्दमौ ॥ २४
ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव । जयत्सेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिरात् ॥ २५
धृष्टकेतुं तु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । अपोवाह रणे क्रुद्धः सहदेवः पराक्रमी ॥ २६
चित्रसेनः सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः । पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशां पते । दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ २९
सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्बलमयोधयत् । पार्थहेतोः पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधनं प्रति ॥ ३०
आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः । पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३१
सौभद्रः कोसलेन्द्रं तु विव्याधाष्टभिरायसैः । नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः शरैः ३२
कौसल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः । आजघान शरैश्चापि त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ३३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः । फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ३४
तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप । संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ।
यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरभूत् ॥ ३५

---

१ C. omits vv. 5 and 6. । २ M. दुर्योधनममर्षणम् । ३ M. ईक्षितृ° । ४ M. °पञ्चभिः ।
५ M. °त्यकिः । ६ C. °बलः । ७ M. °मवर्षताम् । ८ C. शूरः । ९ M. °स्य निधनं । १० C. °न्नौ° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भीमसेनो गजानीकं योधयन्बह्वशोभत । यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ३६
ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसन्निभाः । निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुन्धराम् ३७
गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः । विरेजुर्वसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३८
युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे । महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतम् ॥ ३९
मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् । पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ४०
विराटं सैन्धवो राजा विद्ध्वा सन्नतपर्वभिः । नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरार्पयत् ॥ ४१
विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीपतिः । त्रिंशद्भिर्निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ४२
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ । रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४३
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे । महासमुदयं चक्रे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४४
ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः । छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ॥ ४५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा । द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ४६
ताञ्छराञ्छरघातेन चिच्छेद स महारथः । द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ४७
ततः क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा । द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ४८
तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् । शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ४९
सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः । चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ५०
गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुतापनः । द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारसवीं शुभाम् ॥ ५१
तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत । पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ५२
एवमेतन्महायुद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् । भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ५३
अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः । अभ्यद्रवत संयत्तो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५४
प्रत्युद्ययौ च तं राजा भगदत्तः प्रतापवान् । त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ॥ ५५
तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसन्निभम् । परं यत्नं समास्थाय बीभत्सुः प्रत्यपद्यत ॥ ५६
ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् । अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५७
अर्जुनस्तु ततो नागमायान्तं रजतोपमैः । विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५८
शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् । भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत्
प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज । प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ६०
ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम् । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ६१
ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं युधि । समभ्यधावन्क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६२
नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप । अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ६३
शिखण्डी तु समासाद्य [10]भरतानां पितामहम् । इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः [11]सं समाचिनोत् ६४
रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिश[12]क्तिगदेन्धनः । शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ६५

---

१ C. रथा° । २ C. °नाः समरे । ३ C. गुप्तः । ४ C. °रोऽथ । ५ C. °र° । ६ M. °षूंश्च पार्षतं प्रति सृष्टवान् । ७ C. omits this half, v. 47, and the 1st half of v. 48. । ८ C. °म° । ९ C. omits this half, v. 56, and the 1st half of v. 57. । १० C. भा° । ११ C. समवाचि° । १२ C. °क्तिर्ग° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यथाग्निः सुमहानिद्धः कक्षे चरति सानिलः । तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥
सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् । न्यवारयत तत्सैन्यं पाण्डवस्य महारथः ॥ ६७
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः सन्नतपर्वभिः । नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महाहवे ॥ ६८
पातयन्रथिनो राजन्हयांश्च सह सादिभिः । मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ६९
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे । चकार समरे भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७०
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ७१
अमोघा न्यपतन्बाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर । नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ७२
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः । वातायमानानद्राक्षं ह्रियमाणान्विशां पते ॥ ७३
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७४
अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः । संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।
जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ७५
न तत्रासीद्रणे राजन्सोमकानां महारथः । यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ७६
तांश्च सर्वान्रणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति । नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ७७
न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ।
ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् । शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ७८

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

संजय उवाच—

शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य पुरुषर्षभम् । दशभिर्निशितैर्भल्लैराजघान स्तनान्तरे ॥ १
शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा । संप्रैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ २
स्त्रीत्वं तस्य स्मरन्राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः । नाजघान रणे भीष्मः स च तन्नावबुद्धवान् ॥ ३
अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत । अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैनं पितामहम् ॥ ४
किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् । न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ५
यः शक्तः समरे भीष्मं प्रतियोद्धुमिहाहवे । ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ । शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमवाकिरत् ॥ ७
अचिन्तयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्रतस्तव । अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८
तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः । अप्रैषीत्सशरैस्तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ९
तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः । भीष्मं संछादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १०
स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ । निर्ददाह रणे शूरान्वने वह्निरिव ज्वलन् ॥ ११
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् । अयोधयच्च यत्पार्थं जुगोप च पितामहम् ॥ १२
कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः । दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ १३
यदेकः समरे पार्थान्सार्जुनान्समयोधयत् । न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणम् ॥ १४
दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः । सादिनश्च महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः ॥ १५

---

१ C. हयसा° । २ C. °न्संयु° । ३ M. °शानां ४ C. जीवमानः समाव्रजेत् । ५ C. °ष्मपराक्र° । ६ C. सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ७ C. °भ । ८ M. अभित्वरस्वास्य वधे शिखण्डिन्रथसत्तम । ९ C. किंचि° । १० M. योधयेत पितामहम् । ११ M. °मुपाद्रवत् । १२ M. भीष्मो हि ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले । शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ १६
यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणम् । तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डुसेनां विनिर्दहन् १७
तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः । जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाभ्युद्यातुं कथंचन ।

ऋते महेन्द्रतनयाच्छ्वेताश्वात्कृष्णसारथेः ॥ १८

स हि तं समरे राजन्[2]निर्जित्य विजयोऽर्जुनः । भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १९
विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः । पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत मदोत्कटः॥ २०
अर्जुनस्तु रणे राजन्योधयन्संव्यराजत । शिखण्डी तु रणे राजन्विव्याधैव पितामहम् ॥ २१
शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः । न च स्म ते रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ॥ २२
स्मयमानस्तु गाङ्गेयस्तान्बाणाञ्जगृहे तदा । उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीच्छति ।

तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ २३

तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे । भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २४
ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष । अभिद्रवत संग्रामे फाल्गुनं सर्वतो रणे[5] ॥ २५
भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् । [3]ते भयं [4]सुमहत्त्यक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत २६
[6]हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां समरे शर्म वर्म च ॥ २७
[7]त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् । किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूता महाबलाः २८
तस्माद्द्रवत मा योधाः फाल्गुनं प्राप्य संयुगे । अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि पाण्डवम् २९
सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः । तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ॥ ३०
[9]सर्वे योधाः सुसंरब्धा बलवन्तो महाबलाः । ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दासेरकगणाश्च ह ॥ ३१
अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे । बाह्लीका दरदाश्चैव प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ३२
अभीषाहाः शूरसेनाः [10]शिवयोऽथ वसातयः । [11]शाल्वाः शकास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ३३
अभिपेतू रणे पार्थं पतङ्गा इव पावकम् । [12]शलभा इव राजेन्द्र पार्थमप्रतिमं रणे ॥ ३४
[13]एनान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् । दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय धनंजयः ३५
स तैरस्त्रैर्महावेगैर्[14]ददाह सुमहाबलः । शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतङ्गानिव पावकः ॥ ३६
तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः । दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ३७
ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णमहाध्वजाः । नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ३८
सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह । सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताडिताः ॥ ३९
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा । [15]विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ॥ ४०
अथ पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीम् । दुःशासनाय [16]सुबहून्प्रेषयामास सायकान् ४१
ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः । धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ४२
हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् । विविंशतिं च विंशत्या [17]विरथं कृतवान्प्रभुः ४३

---

१ C. °लोकस्य । २ C. °न्त्रस्तु । ३ M. तद्भयं । ४ C. सुभृशं त्य° । ५ C. °त्य° । ६ M. एष ता° । ७ M. देवा अपि । ८ C. °बलम् । ९ M. अर्जुनं प्रति संयत्ता । १० M. शिबयो° । ११ M. साल्वाः । १२ C. M. omit this half । १३ C. M. स तान्सर्वान् सहा-(C. शता-) नीकान् । १४ C. °दाहाशु म° । १५ M. विद्रुतं दिक्षु सर्वासु शरैर्बलमदृश्यत । १६ C. स बहून् । १७ M. विरथीकृ° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
कृपं विकर्णं शल्यं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः । चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४४
एवं ते विरथाः सर्वे कृपः शल्यश्च मारिष । दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ ४५
पूर्वाह्णे भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् । प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ ४६
तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव । अन्यानपि महाराज ता[1]पयामास पार्थिवान् ॥ ४७
पराङ्मुखीकृत्य तथा शरवर्षैर्महारथान् । प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् ।
मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥[2] ४८
गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः । रथाश्च निहता नागैर्हयाश्चैव पदातिभिः ॥ ४९
अन्तरा छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च । निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ ५०
छन्नमायोधनं राजन्कुण्डलाङ्गदधारिभिः । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ ५१
रथनेमिनिकृत्तैश्च गजैश्चैवावपोथितैः । पादाताश्चाप्यधावन्त साश्वाश्च हययोधिनः ॥ ५२
गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समन्ततः । विकीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ ५३
तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् । छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ ५४
श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह । प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ ५५
ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः । दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु च नदत्सु च ॥ ५६
काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः । धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा मारुतेरिताः ॥ ५७
श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः । विकीर्णाः समदृश्यन्त श[3]तशोऽथ सहस्रशः ॥ ५८
स[4]पताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ।
क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः । समन्ततश्च दृश्यन्ते पतिता धरणीतले ॥[5] ५९
ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ६०
तं शिखण्डी रणे यान्तमभ्यद्रवत दंशितः । ततः समाहरद्भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ ६१
[6]त्वरितः पाण्डवो राजन्मध्यमः श्वेतवाहनः । निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ ६२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे स[7]प्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

---

१ C. पातयामास । २ M. adds तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये । भीष्मं प्रति पराक्रान्ताः पाण्डवाः सह सृञ्जयैः ॥ ते पराक्रान्तमालोक्य युधि राजन्पितामहम् । न न्यवर्तन्त ते पुत्रा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गलोकपरायणाः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त तावका युद्धदुर्मदाः ॥ पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान्बहून् । क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ भयं त्यक्त्वा रणे शूराः स्वर्गलोकपुरस्कृताः । तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ ३ C. पतिता धरणीतले । ४ C. omits v. 59. । ५ M. adds इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः । पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्रतत्र महागजाः ॥ सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं सैनिकाः किं कृतेन वः ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमका सह सृञ्जयैः । अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ६ C. M. एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः । ७ C. अष्टादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

[1]समं व्यूढेष्वनीकेषु [2]भूयिष्ठेष्वनिवर्तिनः । ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १
न ह्यनीक[3]मनीकेन समसज्जत संकुले । [4]रथा न रथिभिः सार्धं [5]पादाता न पदातिभिः ॥ २
अश्वा [6]नाश्वैरयुध्यन्त [7]गजा न गजयोधिभिः । उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ॥ ३
महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं विकीर्णेषु च सर्वशः ॥ ४
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत । ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ॥ ५
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय भास्वरान् । पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन्
सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः । [8]भ्राम्यते बहुधा राजन्मारुतेनेव नौर्जले ॥ ७
यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति । तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति
[9]तथैव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना । नवमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ९
मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः । इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ।
पेतुरार्तस्वरं घोरं कृत्वा तत्र महागजाः ॥ १०
आनद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् । छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ११
[10]तस्मिन्नेव महाराज महावीरवरक्षये । भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनंजये ॥ १२
ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् । अभ्यवर्तन्त ते पुत्राः सर्वे सैन्यपुरस्कृताः ॥ १३
इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् । पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ १४
पाण्डवा[11]पि महाराज स्मरन्तो विविधान्बहून् । क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ १५
भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकाय तत्पराः । तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति प्रहृष्टवत् ॥ १६
सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः । [12]अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ॥ १७
सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सृञ्जयाश्च ते । अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शरवृष्ट्या समाहताः ॥ १८
वध्यमानस्ततो राजन्पिता शान्तनवस्तव । अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् ॥ १९
तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता । संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविना[13]शिनी ॥ २०
स तां शिक्षामधिष्ठाय कुर्वन्परबलक्षयम् । अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २१
तस्मिंस्तु दशमे प्राप्ते दिवसे भरतर्षभ । भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पञ्चालेषु च संयुगे ॥ २२
[14]गजाश्वममितं हत्वा हताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ॥ २३
नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश । दन्तिनां च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ॥ २४
शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते । ततः सर्वमहीपानां क्षपयित्वा वरूथिनीम् ॥ २५
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः । शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैरपातयत् । [15]उद्विग्नाः समरे योधा विक्रोशन्ति धनंजयम् ॥ २७
ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयम् । राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ २८

---

१ C. एवं; M. असंव्यू° । २ M. भूयिष्ठमनुवर्तिषु । ३ M. °मनीकेषु । ४ C. रथिनो र° । ५ C. पदाताश्च प° । ६ C. °श्वा° । ७ C. गजाश्च ग° । ८ M. त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले । ९ C. अतीव । १० C. तस्मिन्नेवं । ११ C. °वाश्च । १२ C. अभ्यद्रवत । १३ C. °शिनी । १४ C. गजानामयुतं । १५ C. omits this half ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः । अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ २९
स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि । सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ ३०
न चैनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता राजन्निरीक्षितुम् । मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि
यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे । तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ३२
तथा चैनं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः । उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ३३
एष शान्तनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः । सन्निहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३४
बलात्संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः । न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ३५
ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः । सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ३६
स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् । शरव्रातैः शरव्रातान्बहुधा विदुधाव तान् ॥ ३७
ततः पञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् । पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३८
यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव हि । सात्यकिश्च महाबाहुः सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ३९
द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् । सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ४०
एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः । समुद्धृताः फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ४१
ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् । भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४२
ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्रणविभागवित् । भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ ४३
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ ४४
अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ४५
ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः । बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्मार्गणैः क्षतमार्गणैः ॥ ४६
विधूय तान्बाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः । पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ।
चक्रे शरविघातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ४७
नाभिसंधत्त पाञ्चाल्ये स्मयमानो मुहुर्मुहुः । स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्छिखण्डिने ॥
जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः । ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समभूत्तदा ॥ ४९
मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् । ते नराश्वरथव्रातैर्मार्गणैश्च परंतप ॥ ५०
तमेकं छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् । भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ५१
ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे । किरीटी भीष्ममानर्च्छत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ५२

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११८॥

संजय उवाच—

एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् । विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः॥ १
शतघ्नीभिः सुघोराभिः परिघैश्च परश्वधैः । मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीयैश्च सर्वशः ॥ २
शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः । नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च सर्वशः ॥ ३

१ M. किरन्दश° । २ C. आवृत्य । ३ C. समन्ततः । ४ C. विददार तान् । ५ C. हि । ६ M. विराटश्च महाराज । ७ M. ददृशुः । ८ M. °युधम् । ९ C. तस्य तु । १० M. °मानर्च्छे पु° । ११ C. एकोनविंशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अताडयन्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयाः । स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ॥ ४
न विव्यथे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु । संदीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुतः ॥ ५
नेमिनिर्ह्रादसंतापो महास्त्रोदयपावकः । चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ॥ ६
युगान्ताग्निसमप्रख्यः परेषां समपद्यत । विवृत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः ।
दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ७
ततः पञ्चालराजं च धृष्टकेतु[1]मचिन्त्य च । पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद विशां पते ॥ ८
ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनंजयम् । द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ९
भीमघोषैर्महावेगैर्मर्मावरणभेदिभिः । षडेतान्निशितैर्भीष्मः प्रविव्याधोत्तमैः शरैः ॥ १०
तस्य ते निशितान्बाणान्सन्निवार्य महारथाः । दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ ११
शिखण्डी तु महाबाणान्यान्मुमोच महारथः । [2]न चक्रुस्ते रुजं तस्य स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः॥
ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यधावत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनु[3]श्चास्य समाच्छिनत् ॥
[4]भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः । द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १४
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च । सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः ॥ १५
तत्र शस्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः । अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्तश्च पाण्डवम् १६
तेषामापततां शब्दः [5]शुश्रुवे फाल्गुनं प्रति । [6]उद्धूतानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ १७
[7]घ्नतानयत गृह्णीत विद्ध्यध्वमवकर्तत । इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १८
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः । अभ्य[8]धावन्परीप्सन्तः फाल्गुनं भरतर्षभं[9] ॥ १९
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २०
अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्छिताः । समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ २१
तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ २२
शिखण्डी तु रणे श्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना । अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ।
सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ २३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् । तदप्यस्य शितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फाल्गुनः॥२४
एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः । धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परंतपः २५
स छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् । शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीम् ।
तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ २६
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव । समादत्त शितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ॥ २७
तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः । संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुप्रवेरिताम् ॥ २८
सा पपात त[10]था छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना । मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा ॥ २९
छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः । अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरंजयः॥
शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः॥[11] ३१

---

१ C. °मतीत्य । २ C. ते भीष्मं विविशुस्तूर्णे । ३ C. °श्चैव । ४ C. ते भीष्मध° । ५ C. फाल्गुनस्य रथं प्रति । ६ C. omits this half and v. 18 । ७ M. घ्नत त्वरत । ८ C. °भि° । ९ C. °भम् । १० C. रथाच्छिन्ना । ११ M. adds अजय्यश्चैव सर्वेषां लोकानामिति मे मतिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवान् । अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः
पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहम् । स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३३
एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः । ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥३४
यत्ते व्यवसितं तात तदस्माकमपि प्रियम् । तत्कुरुष्व महाराज युद्धे बुद्धिं निवर्तय ॥ ३५
अस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः । अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः
देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः । पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि मारिष ॥ ३७
न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप । ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ३८
संभ्रमश्च महानासीत्त्रिदशानां विशां पते । पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ३९
इति देवगणानां च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः । ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नात्यवर्तत ।
भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ ४०
शिखण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् । आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः॥४१
स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः । नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥४२
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः । गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥
पुनःपुनः शतैरेनं त्वरमाणो धनंजयः । सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ४४
एवमन्यैरपि भृशं विद्ध्यमानः सहस्रशः । तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविव्याध महारथः ॥ ४५
तैश्च मुक्ताञ्छरान्भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः । निवारयामास शरैः समं सन्नतपर्वभिः ॥ ४६
शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महारथः । न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः॥
ततः किरीटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ४८
अथैनं नवभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे । सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥४९
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो बलवत्तरम् । तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरघातयत् ।
निमेषार्धेन कौन्तेय आत्तमात्तं महारणे ॥ ५०
एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यथ । ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नात्यवर्तत ॥५१
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् । सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥५२
एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः । शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यहनद्रणे ।
न चैष समरे शक्यो जेतुं वज्रभृता अपि ॥ ५३
न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः । मां चापि शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्या महारथाः ॥५४
एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमान इवाब्रवीत् । अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥५६
वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन शरा युधि । मुक्ताः सर्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः॥

---

१ C. कालीविवाहिता । २ C. पृष्ठतश्च समन्ततः । ३ M. ताः शुश्रुवे....°तां गिरः । ४ C. M. °भ्य° । ५ M. °क्रुद्धस्तथा मर्म° । ६ C. तथैनं दशभिर्भित्त्वा । ७ C. °रुपानुदत् । ८ C. निमेषान्तरमात्रेण ह्यात्तमात्तं । ९ C. सकलान्यपि । १० C. °भ्य° । ११ C. °म° । १२ C. °वाभ्यसते रणे; M. °वाभ्यपतद्रणे । १३ M. adds ऋतेऽर्जुनं सुसंक्रुद्धमेतत्सत्यं ब्रवीमि ते । १४ M. भीष्मः । १५ M. अर्दितो निशितैर्बाणै° । १६ M. °स्पर्शाः सुपुङ्खाः सुप्रतेजनाः । १७ M. सुमुक्ता अव्य° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः । मुसला इव मे घ्नन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः॥५८
[1]वज्रदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदाः । मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९
नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता [2]इवाहिताः । गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६०
भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः।समाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ६१
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः । कृन्तन्ति मम गात्राणि [3]माघमां सेगवा इव ६२
सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः । वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ६३
इति ब्रुवञ्छान्तनवो दिधक्षुरिव पाण्ड[4]वान् । शक्तिं भीष्मः स पार्थाय ततश्चिक्षेप भारत ६४
तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् । पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां [5]तव भारत ६५
चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् । खड्गं चान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६६
तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमत्सायकैस्तथा । रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६७
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वान्यनीकान्यचोदयत् । अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ६८
अथ ते तोमरैः प्रासैर्[6]बाणौघैश्च समन्ततः । पट्टिशैश्च सुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्च तथा शितैः ॥ ६९
वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः । सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामभूत्तदा ॥ ७०
तथैव तव पुत्राश्च नेदुर्भीष्मजयैषिणः । तमेकमभ्यरक्षन्त सिंहनादांश्च चक्रिरे ॥ ७१
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह । दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७२
आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव । सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७३
असौम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ताभवत्तदा । समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किंचन ॥ ७४
योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि । अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७५
ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनुर्धरः । मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥[11]
वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् । पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा॥[12] ७७
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः।अभीषाहाः शूरसेनाः [13]शिबयोऽथ [14]वसातयः ।
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ॥ ७८
[15]सर्व एते महात्मानः शरार्ता व्रणपीडिताः । संग्रामे [16]न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना॥ ७९
ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः । परि[17]काल्य कुरून्सर्वाञ्छरवर्षैरवाकिरन् ॥ ८०
निपातयत गृह्णीत युध्य[18]ध्वमवकृन्तत । इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ८१
निहत्य समरे राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः । न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम् ॥ ८२
एवंभूतस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः । शिताग्रैः फाल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ।
किंचिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ८३

---

१ C. व्रह्मद° । २ M. इवागताः । ३ C. माघमासे गवा । ४ M. °वम् । ५ M. तत्र । ६ C. °र्बाणैश्चैव । ७ C. राजन्भी° । ८ C. °वर्तन्त । ९ C. नेदिरे । १० M. °द्धोर । ११ M. adds तत्राद्भुतमपश्याम पाण्डवानां पराक्रमम् । द्रावयामासुरिषुभिः सर्वान्भीष्मपदानुगान् ॥ १२ M. adds पाण्डवैः पञ्चभिः सार्धं सात्यकेन च धन्विना । धृष्टद्युम्नमुखैः सर्वैः पाञ्चालैश्च समन्ततः ॥ भिद्यमानाः शरैस्तीक्ष्णैः सर्वे कार्ष्णिपुरोगमैः । द्रोणद्रौणिकृपैः सार्धं सर्वे शल्यशलादयः । तावकाः समरे राजञ्जहुर्भीष्मं महामृधे ॥ १३ M. °ब° । १४ C. °शा° । १५ M. द्वादशैते जनपदाः । १६ C. नाजहु°; M. प्रजहुर्भीष्मं युध्यमानाः कि° । १७ C. °भूय । १८ C. °ध्वं विनिकृन्तत ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानां च भारत । । पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहास्वनः ॥ ८४
संपतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् । सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥ ८५
स पपात महाबाहुर्वसुधा[1]मनुनादयन् । इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
धरणीं न स पस्पर्श शरसंघैः समावृतः ॥ ८६
शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम् । रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ८७
अभ्यवर्षच्च पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी । पतन्स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरम् ॥ ८८
संज्ञां चोपालभद्वीरः कालं संचिन्त्य भारत । अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्या वाचः समन्ततः ८९
कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः । [2]कालकर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ ९०
स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
[3]धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन्भी[4]ष्मः कुरुपितामहः ॥ ९१
तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता । महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ९२
[5]ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः । आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ।
यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ९३
ते तु भीष्मं समासाद्य ऋषयो हंसरूपिणः । अपश्यञ्छरतल्पस्थं भीष्मं कुरुकुलोद्वहम् ॥ ९४
ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं [6]दक्षिणेन च भास्करम् ॥ ९५
इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः । भीष्मः कथं महात्मा सन्संस्थाता[7] दक्षिणायने ।
इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशम् ॥ ९६
संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ।
तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता [8]कथंचन । दक्षिणावर्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ९७
गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् । उदगायन आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ९८
धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया । [9]ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम ॥ ९९
तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने । यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना ॥ १००
[10]छन्दतो मृत्युरित्येवं[11] तस्य चास्तु वरस्तथा । धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ।
इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान्स शेते शरतल्पगः ॥ १०१
एवं कुरूणां पतिते शृंगे भीष्मे महौजसि । पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०२
तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानां पितामहे । न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ १०३
संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा । कृपदुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्विगतेन्द्रियाः ॥ १०४
दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः । ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् ॥ १०५
अवध्ये शन्तनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।[12] अभावः सहसा राजन्[13]कुरुराजस्य तर्कितः १०६

---

१ C. °धां समकम्पयन् । २ C. कालं कर्ता । ३ M. धारयिष्याम्यहं प्राणान् । ४ M. °न्सुगतिप्रतिकाङ्क्षया । ५ M. ततस्तं प्रति ते हंसा° । ६ C. दक्षिणे चैव भास्करे । ७ C. °स्थितो । ८ C. कदाचन । ९ M. प्राणानां च समुत्सर्ग ऐश्वर्यं नियतं मम । १० M. छन्दतस्ते भवेन्मृत्युरिति तत्सत्यमस्तु मे । ११ C. °व । १२ M. adds दुःखार्तास्ते ततो राजन् कुरूणां पतयोऽभवन् । १३ C. °न्कुरूनागादतन्द्रितः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

हतप्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः। कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना १०७
पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम्। सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्शूराः परिघबाहवः।
सोमकाश्च सपञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ १०८
ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु स महाबलः। आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च ॥ १०९
सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये निहते विभौ। संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ११०
प्राक्रोशन्प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे। क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चान्येऽभ्यपूजयन् ॥
ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम्। भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ ११२
महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान्। जपञ्छान्तनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ॥

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मनिपातने ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ ११९॥[1]

धृतराष्ट्र उवाच—

कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय। बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा[2] ॥ १
तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पाण्डवैः। न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजम् ॥ २
ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति। अद्याहं[3] पितरं श्रुत्वा निहतं स्म सुदुर्मतिः ॥ ३
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय। श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४
येदन्यन्निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता। चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ॥ ५
पुनःपुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे। न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैरयं[4] पुरा।
स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ ६

संजय उवाच—

सायाह्ने निहतो भूमौ[5] धार्तराष्ट्रान्विषादयन्। पञ्चालानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः।
स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ॥ ७
भीष्मे रथात्प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले। हाहेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ॥ ८
सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिंजये। सेनयोरुभयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ॥ ९
भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम्। कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते ॥ १०
खं तमःसंवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः। ररास पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते ॥ ११
अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः। इत्यभाषन्त भूतानि शयानं पुरुषर्षभम् ॥ १२
अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शन्तनुं पुरा। ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ १३
इति स्म शरतल्पस्थं भरतानां महत्तमम्। ऋषयस्त्वभ्यभाषन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १४
हते शान्तनवे भीष्मे भरतानां पितामहे। न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव हि मारिष ॥ १५
विषण्णवदनाश्चासन्हतश्रीकाश्च भारत। अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता ह्यधोमुखाः ॥ १६
पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः। सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् १७
हर्षात्तूर्यसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ। अपश्याम महाराज भीमसेनं महाबलम् ॥ १८
विक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम्। निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितम् ॥ १९

---

१ C. विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥१२०॥ २ M. कौमारब्रह्मचारिणा। ३ C. यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः; M. अद्यैव निहतं श्रुत्वा पितरं मम दुर्मतेः। ४ C. यदत्र निह°। ५ M. °रस्त्रैश्च यः पुरा। ६ M. न्यपतद्भूमौ। ७ M. पाञ्चालान्हर्षयंश्चैव। ८ M. गतिर्भ्र°। ९ M. पितामहम्। १० C. चिं°।

संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्ततः । कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ॥ २०
तथा निपतिते[1] भीष्मे कौरवाणां पितामहे । हाहाभूतमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ २१
दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव । उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ २२
भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः । प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यं[2] संविषादयन्[3] २३
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् । दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च ॥ २४
ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः । द्रोणस्तत्राऽप्रियं[4] श्रुत्वा मुमोह[5] भरतर्षभ ॥ २५
स संज्ञामुपलभ्याशु भारद्वाजः प्रतापवान् । निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ २६
विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवापि स्वसैनिकान् । दूतैः[6] शीघ्राश्वसंयुक्तैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २७
निवृत्तेषु च सैन्येषु पारम्पर्येण[7] सर्वशः । निर्मुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २८
व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः । उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ २९
ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् । अभिवाद्यावतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३०
अथ पाण्डून्कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् । अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्तदा ३१
स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः । तुष्यामि दर्शनाद्वाहं युष्माकममरोपमाः ३२
अभिमन्त्र्याथ[8] तानेवं शिरसा लम्बताब्रवीत् ।[9] शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३३
ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च । उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥ ३४
अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् । नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३५
ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् । धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३६
धनंजय महाबाहो शिरो मे तात लम्बते । दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे[10] ॥ ३७
समारोप्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर । प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ॥ ३९
तमब्रवीच्छान्तनवः शिरो मे तात लम्बते ।[11] उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपदधत्स्व[12] मे ॥ ४०
शयनस्यानुरूपं[13] वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे । त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ४१
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत्[14] ४२
गृह्यानुमन्त्र्य[15] गाण्डीवं शरान्सन्नतपर्वणः । अनुमान्य महात्मानं भरतानां महारथम् ॥ ४३
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरः[16] शरैः । अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ४४
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित्[17] । उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनंजयम् ॥ ४५
प्राह सर्वान्समुद्वीक्ष्य भरतान्भारतं प्रति । कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ४६
शयनस्यानुरूपं मे पाण्डवोपहितं[18] त्वया । यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा[19] ॥ ४७
एवमेव महाबाहो धर्मेषु परितिष्ठता । स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४८

---

१ M. °पा° । २ M. स्वसैन्यमभिहर्षयन् । ३ C. च वि° । ४ M. °दा° । ५ C. सहसा न्यपतद्रथात् । ६ M. रथैः । ७ C. °षु । ८ M. अभिनन्द्य स तानेवं । ९ M. adds परपार्श्वे तव सुतान्स्थितानुद्वीक्ष्य भारत । १० C. ends Adhyâya 121 here and begins a new Adhyáya with सञ्जय उवाच । समारोप्य etc. । ११ M. adds दीयतामुपधानं मे यद्युक्तमिह मन्यसे । १२ C. फाल्गुनोपनयस्व मे; M. उपधेहि ममार्जुन । १३ M. वीरशय्यानुरूपं । १४ M. °सायं परंजयः । १५ C. प्रगृह्यामन्त्र्य । १६ M. °रुदग्र° । १७ C. दृष्ट्वाथ त° । १८ C. °पहृतं । १९ M. पुरा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः । राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवानभिसंस्थितान् ॥ ४९
पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिसंधितम् । [2]शिश्येऽहमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ॥ ५०
ये तदा मां गमिष्यन्ति ते च प्रेक्ष्यन्ति मां नृपाः । दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः
नूनं सप्ताश्वयुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा । [4]विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानिव ॥ ५२
परिखाः खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः । उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ।
उपारमध्वं संग्रामाद्वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ५३

संजय उवाच—

उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ॥ ५४
तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयं तव । [6]धनं दत्त्वा विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ५५
एवंगते मयेदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति किम् । क्षत्रधर्मे प्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥
नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे । एभिरेव शरैश्चाहं [7]दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव । वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ५८
ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः । स्थितिं [8]धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ५९
उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्ते मनुजेश्वराः । सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ६०
उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे । तेऽभिवाद्य [9]ततो भीष्मं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणम् ६१
विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः । वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ६२
निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्ने रुधिरोक्षिताः । निविष्टान्पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान्महारथान् ॥
भीष्मस्य [10]पतने हृष्टानुपगम्य महाबलः । उवाच माधवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६४
दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः । अवध्यो मानुषैरेव सत्यसन्धो महारथः ॥
अथवा दैवतैः सार्धं सर्वशास्त्रस्य पारगः । त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥[11] ६६
एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् । तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ॥ ६७
त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः । अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ॥ ६८
रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः । सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ॥[12]
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः । तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ७०

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपधानदाने [13]विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

---

१ C. सर्वांस्तानभि॰; M. पाण्डवैराभि॰ । २ C. शेष्येऽह॰; M. शयेयमस्यां । ३ M. धारयिष्य॰ । ४ M. रक्ष्येऽहं वै मम प्राणान् । ५ C. ॰यानपि । ६ M. दत्तदेया । ७ M. दग्धव्योऽग्नौ । ८ C. धर्मपरां । ९ C. महात्मानं । १० M. पतनं दृष्ट्वा उ॰ । ११ M. adds संजय उवाच । १२ M. adds संजय उवाच । १३ C. द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

व्युष्टायां तु महाराज शर्वर्यां सर्वपार्थिवाः । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन्पितामहम् ॥ १
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तम । अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः । अवाकिरञ्छान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥ ३
स्त्रियो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः । समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदम् ४
तूर्याणि [1]शतसंख्यानि तथैव नटनर्तकाः । शिल्पिनश्च तथा जग्मुः कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ५
[2]उपारम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान्विप्रमुच्य ते । आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ६
अन्वासन्त दुराधर्षं देवव्रतमरिन्दमम् । अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ७
सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता । शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ८
विबभौ च नृपाणां सा गङ्गासुतमुपासताम् । देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ९
भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ । अभितप्तः शरैश्चैव निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ १०
शराभितप्त[4]कायोऽपि शस्त्रसंपातमूर्छितः । पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ॥ ११
ततस्ते क्षत्रिया राजन्नुपाजह्रुः समन्ततः । भक्ष्यानुच्चावचात्राजन्वारिकुम्भांश्च शीतलान् १२
उपानीतं तु पानीयं दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत् । [5]नाद्यातीता मया शक्या भोगाः केचन मानुषाः ॥
अपक्रान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यां गतो ह्यहम् । प्रतीक्षमाणास्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः ॥[6] १४
एवमुक्त्वा शान्तनवो निन्दन्वाक्येन पार्थिवान् । अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषत भारत ॥ १५
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् । अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् १६
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् । अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम्
दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः । मर्माणि परिदूयन्ते मुखं च परिशुष्यति ॥ १८
वेदनार्तशरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन । त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमापो यथाविधि ॥[7] १९
अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् । अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २०
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । वित्रेसुः सर्वभूतानि सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः २१
ततः [9]प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः । शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २२
संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः । पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २३
अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे । उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा २४
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च । अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया जलधारया ॥ २५
भीष्मं कुरूणामृषभं [10]दिव्यकर्मपराक्रमम् । कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ॥ २६
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः । तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम् ॥ २७
[11]संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव । विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः २८

---

१ C. गणिका वारास्त° । २ M. उपागम्य च राजेन्द्र । ३ M. नातिहृष्टमनाब्रवीत् । ४ M. °कायो हि । ५ C. नाद्य तात; M. न मेऽद्य सेवितुं योग्या भोगाः केवलमानुषाः । ६ M. adds संजय उवाच । एवमुक्त्वा तदोवाच भीष्मः शरशतैश्चितः । पयः पास्यामि गोपाला गोमयं न तु गोमयम् । गोमयेनाग्निवर्णेन गोमयं न तु गोमयम् ॥ ७ M. adds संजय उवाच । ८ C. °सैन्यानि । ९ C. प्रदक्षिणीकृत्य । १० M. दिव्यं दिव्यपराक्रमम् । ११ C. °प्र° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् । तृप्तः शान्तनवश्चापि राजन्बीभत्सुमब्रवीत् ॥२९
सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव । नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ॥ ३०
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते । वासुदेवसहायस्त्वं[1] महत्कर्म करिष्यसि ॥ ३१
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् । विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ३२
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः । सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३३
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः।जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ३४
न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव ।
द्रोणेन रामेण जनार्दनेन मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ॥ ३५
परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो दुर्योधनो न च तच्छ्रद्दधाति ।
स शेष्यते वै निहतश्चिराय शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ॥[2] ३६
एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
तमब्रवीच्छान्तनवोऽभिवीक्ष्य निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ३७
दृष्टं दुर्योधन[3]ैतत्ते यथा पार्थेन धीमता । जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ॥ ३८
एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते । आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ३९
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः । धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ॥ ४०
सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः । कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदेह कश्चन ॥ ४१
अशक्यः पाण्डवस्तात युद्धे जेतुं कथंचन[4] । अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ॥ ४२
तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना । कुंतिना[6] समरे राजन्संधिर्भवतु मा चिरम् ॥ ४३
यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम । तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४४
यावन्न[7] ते चमूः सर्वाः शरैः सन्नतपर्वभिः । नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४५
यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः । नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ४६
न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम् । युधिष्ठिरो रणे तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४७
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः । यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वशः ॥ ४८
तावत्ते पाण्डवैर्वीरैः सौहार्दं मम रोचते । युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ॥ ४९
एतत्तु[8] रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ । एतत्क्षेम[9]महं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ५०
त्यक्त्वा मन्युं व्युपशाम्यस्व पार्थैः पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फाल्गुनेन ।
भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं च जीवन्तु शेषाः साधु राजन्प्रसीद ॥ ५१
राज्यस्यार्धं दीयतां पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽभियातु ।
मा मित्रध्रुक्पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ५२

---

१ C. धन्विनं । २ M. adds संजय उवाच । ३ C. °धनेदं ते । ४ C. चैव । ५ C. सुरासुरैः । ६ M. जिष्णुना । ७ C. omits v. 45. । ८ C. M. एतत्ते । ९ C. °त्क्षेम° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां संगच्छन्तां [1]पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ।
पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतु राजन् ॥ ५३
न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या ।
तप्स्यस्यन्ते एतदन्ताः स्थ सर्वे सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥[2] ५४
एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा ।
तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा योज्यात्मानं वेदनां संनियम्य ॥ ५५

[3]संजय उवाच--

धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम् । नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ॥ ५६

इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्ये एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

संजय उवाच—

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः । तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शान्तनुनन्दने ॥१
श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः । ईषदागतसंत्रासस्त्वरयोपजगाम ह ॥ २
स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा । जन्मशय्यागतं वीरं कार्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३
निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा [5]वृषः । [6]भीष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युतिः ४
राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव । [7]द्वेष्योऽहं तव सर्वत्र इति चैनमुवाच ह ॥ ५
तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धो हि [8]बली संवृतलोचनः । [10]शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
[9]रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः । पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिरभ्यैकपाणिना ॥ ७
[11]एह्येहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह । यदिमां नाधिगच्छेथा न ते श्रेयो ध्रुवं भवेत् ॥८
कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधि[12]रथः पिता । [13]सूर्यजस्त्वं महाबाहो [14]विदितो नारदान्मया ॥९
कृष्णद्वैपायना[15]च्चैव [16]तच्च सत्यं न संशयः । न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते॥१०
तेजोवधनिमित्तं तु परुषं [17]त्वाहमब्रुवम् । अकस्मात्पाण्ड[18]वान्सर्वान[19]वाक्षिपसि सुव्रत ॥ ११
[20]येनासि बहुशो राज्ञा चोदितः सूतनन्दन । जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १२
नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि । तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि ॥ १३

---

१ M. पाण्डवाः । २ M. adds संजय उवाच । ३ M. omits संजय उवाच । ४ C. त्रयोविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ५ M. वृषा । ६ C. M. अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात । ७ M. द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति । ८ C. °वृद्धोऽपि बलात् । ९ M. शरैः । १० M. reads शनैरुद्वीक्ष्य (2nd half. v. 6) after परिरभ्यैकपाणिना (2nd half. v. 7) । ११ C. एह्येहि मे प्रतीप त्वं स्प°; M. न विप्रियं ममैवेह यत्स्पर्धेथा म° । १२ C. °रथिः । १३ C. श्रुतस्त्वं हि । १४ C. वदतो । १५ C. °नाच्चापि । १६ M. तेजसा च । १७ C. त्वां समब्रुवम् । १८ M. °वान्हि त्वं द्विषसीति मतिर्मम । १९ C. °वं° । २० C. omits this half ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं भुवि । ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां स्थितिम् १४
न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम । कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १५
इष्वस्त्रे चास्त्रसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा । सदृशः फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना॥ १६
कर्ण काशिपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता । कन्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १७
तथा च बलवान्राजा जरासन्धो दुरासदः । समरे समरश्लाघिन्न त्वया सदृशोऽभवत् ॥१८
ब्रह्मण्यः सत्त्वयोधी च तेजसा च बलेन च । देवगर्भसमः संख्ये मनुष्यैरधिको युधि ॥ १९
व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः । दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २०
सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन । संगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम्२१
मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन । पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २२

कर्ण उवाच--

जानाम्येव महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः । यथा वदसि मे भीष्म कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥२३
अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः । भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे॥२४
वसुदेवसुतो यद्वत्पाण्डवार्थे दृढव्रतः । वसु चैव शरीरं च पुत्रदारं तथा यशः ॥ २५
सर्वं दुर्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण । मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव ॥ २६

कोपिताः पाण्डवा नित्यं समाश्रित्य सुयोधनम् ।
अवश्यभावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्यो निवर्तितुम् ॥ २७

दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् । पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ॥ २८
भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि । पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ॥ २९
अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे । विजयिष्ये रणे पाण्डूनिति मे निश्चितं मनः ॥ ३०
न च शक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् । धनंजयेन योत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ॥ ३१
अनुजानीष्व मां तात युद्धाय कृतनिश्चयम् । अनुज्ञातस्त्वया वीर युद्ध्येयमिति मे मतिः ३२
दुरुक्तं विप्रतीपं वा रभसाच्चापलात्तथा । यन्मयेह कृतं किंचित्तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३३

भीष्म उवाच—

न चेच्छक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् । अनुजानामि कर्ण त्वां युद्ध्यस्व स्वर्गकाम्यया ३४
निर्मन्युर्गतसंरम्भः कृतकर्मा रणे स्म ह । यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३५
अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि । क्षत्रधर्मजिताँल्लोकानवाप्स्यसि धनंजयात् ॥ ३६
युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३७
प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान्सुचिरं मया । न चैव शकितः कर्तुं कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥३८

---

१ M. भारसं° । २ C. सत्य° । ३ C. °वार्थे । ४ C. °दारास्तथा । ५ C. क्षत्रे । ६ M. मयाश्रित्य । ७ C. निवारितुम् । ८ C. त्वं । ९ C. कुरु कर्म नृपस्य हि । १० M. °द्धादधिकं क्ष° । ११ M. यतो धर्मस्ततो जयः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

इत्युक्तवति गाङ्गेये अभिवाद्योपमन्त्र्य[1] च । राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥[2] ३९

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मकर्णसंवादे द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः[3] ॥ १२२ ॥

समाप्तं भीष्मवधपर्व भीष्मपर्व च ।

अस्यानन्तरं द्रोणपर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ १ ॥

---

१ C. °वाद्य प्रसाद्य च । २ M. adds वैशंपायन उवाच । इत्येतद्बहुवृत्तान्तं भीष्मपर्वाखिलं मया । शृण्वते ते महाराज प्रोक्तं पापहरं शुभम् ॥ यः श्रावयेत्सदा राजन्ब्राह्मणान्वेदपारगान् । श्रद्धावन्तश्च ये चापि श्रोष्यन्ति मनुजा भुवि ॥ विधूय सर्वपापानि विहायान्ते कलेवरम् । प्रयान्ति तत्पदं विष्णोर्यत्प्राप्य न निवर्तते ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भारतं भरतर्षभ । शृणुयात्सिद्धिमन्विच्छन्निह वामुत्र मानवः ॥ भोजनं भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् । भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥ ३ C. चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथ श्रीमन्महाभारते

द्रोणपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच—

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् । हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ १
धृतराष्ट्र[1]स्ततो राजा शोकव्याकुललोचनः । किमचेष्टत विप्रर्षे हते पितरि वीर्यवान् ॥ २
[2]तस्य पुत्रो हि [3]भगवान्भीष्मद्रोणमुखै रथैः । पराजित्य महेष्वासान्पाण्डवान्राज्यमिच्छति ३
तस्मिन्[4]हते तु भगवन्केतौ सर्वधनुष्मताम् । यदचेष्टत कौरव्यस्तन्मे ब्रूहि [5]तपोधन ॥ ४

वैशम्पायन उवाच—

निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः । लेभे न शान्तिं कौरव्यश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ५
तस्य चिन्तयतो दुःखमनिशं पार्थिवस्य तत् । आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा॥[7] ६
शिबिरात्सञ्जयं प्राप्तं निशि नागाह्वयं पुरम् । आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽन्वपृच्छत॥७
श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमप्रहृष्टमना भृशम् । पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन्विललापातुरो यथा ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच—

संशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् । किमकार्षुः परं तात कुरवः कालचोदिताः॥९
[8]तस्मिन्विनिहते शूरे दुराधर्षे महात्मनि । किं नु स्वित्कुरवोऽकार्षुर्निमग्नाः शोकसागरे॥ १०
तदुदीर्णं [9]महत्सैन्यं त्रैलोक्यस्यापि संजय । भयमुत्पादयेत्तीव्रं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
[10]को हि दौर्योधने सैन्ये पुमानासीन्महारथः । यं प्राप्य समरे वीरा न त्रस्यन्ति महाभये॥१२
देवव्रते तु निहते कुरूणामृषभे तदा । किम[11]कार्षुर्नृपतयस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १३

संजय उवाच—

शृणु राजन्नेकमना वचनं ब्रुवतो मम । यत्ते पुत्रास्तदाकार्षुर्हते देवव्रते मृधे ॥ १४
निहते तु तदा भीष्मे राजन्सत्यपराक्रमे । तावकाः पाण्डवेयाश्च प्राध्यायन्त पृथक्पृथक् १५
विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च क्षत्र[12]धर्मं निशम्य ते । स्व[13]धर्मं विद्यमानास्ते प्रणिपत्य महात्मने ॥ १६
शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामित[14]कर्मणे । सोपधानं नरव्याघ्र शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १७
विधाय रक्षां भीष्माय समाभाष्य परस्परम् । अनुमान्य च गाङ्गेयं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् १८
क्रोधसंरक्तनयनाः [15]समवेत्य परस्परम् । पुनर्युद्धाय निर्जग्मुः क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १९

---

१ क. °ष्ट्रस्तदा राजा बाष्पव्या° । २ म. यस्य । ३ क. भगवन् । ४ क. °न्हते स भ° । ५ क. सुयोधन । ६ क. कौरवस्य । ७ म. +व्यासप्रसादाद्विज्ञाय सर्वं वृत्तान्तमुत्तमम् । सैनिकानां च सर्वेषां सेनयोरुभयोस्तदा ॥ ८ क. तस्मिंस्तु निह° । ९ क. परं सैन्यं । १० अयं श्लोकः क. पुस्तके नास्ति । ११ क. यदका° । १२ क. °धर्मं विशां पते । १३ क. °धर्मं पद्यमाना° । १४ क. °ततेजसे । १५ क. समवेक्ष्य ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्तूर्यनिनादैश्च भेरीणां निनदेन च । तावकानामनीकानि परेषां च विनिर्ययुः ॥ २०
व्यावृत्तेऽर्यम्णि राजेन्द्र पतिते जाह्नवीसुते । अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ॥ २१
अनादृत्य वचः पथ्यं गाङ्गेयस्य महात्मनः । निर्ययुर्भरतश्रेष्ठाः शस्त्राण्यादाय सत्वराः ॥ २२
मोहात्तव सपुत्रस्य वधाच्छान्तनवस्य च । कौरव्या[2] मृत्युसाद्भूताः सहिताः सर्वराजभिः ॥ २३
अजावय इवागोपा वने श्वापदसंकुले । भृशमुद्विग्नमनसो हीना देवव्रतेन ते ॥ २४
पतिते भरतश्रेष्ठे बभूव कुरुवाहिनी । द्यौरिवापेतनक्षत्रा हीनं खमिव वायुना ॥ २५
विपन्नसस्येव मही वाक्चैवासंस्कृता तथा । आसुरीव यथा सेना निगृहीते नृपे बलौ ॥ २६
विधवेव वरारोहा शुष्कतोयेव निम्नगा । वृकैरिव वने रुद्धा पृषती हतयूथपा ॥ २७
शरभाहतसिंहेव महती गिरिकन्दरा । भारती भरतश्रेष्ठे पतिते जाह्नवीसुते ॥ २८
विष्वग्वाताहता रुग्णा नौरिवासीन्महार्णवे । बलिभिः पाण्डवैर्वीरैर्लब्धलक्षैर्भृशार्दिता ॥ २९
सा तदासीद्भृशं सेना व्याकुलाश्वरथद्विपा । विपन्नभूयिष्ठनरा कृपणा ध्वस्तमानसा ॥ ३०
तस्यां त्रस्ता नृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः । पाताल इव मज्जन्तो हीना देवव्रतेन ते ॥ ३१
कर्णं हि कुरवोऽस्मार्षुः स हि देवव्रतोपमः । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिम् ॥ ३२
बन्धुमापद्गतस्येव तमेवोपागमन्मनः । चुक्रुशुः कर्ण कर्णेति तत्र भारत पार्थिवाः ॥ ३३
राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रं तनुत्यजम् । स हि नायुध्यत तदा दशाहानि महायशाः ॥ ३४
सामात्यबन्धुः कर्णो वै तमानयत मा चिरम् । भीष्मेण हि महाबाहुः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ३५
रथेषु गण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु । संख्यातोऽर्धरथः कर्णो द्विगुणः सन्नरर्षभः ॥ ३६
रथातिरथसंख्यायां योऽग्रणीः शूरसंमतः । [11]सासुरानपि देवेशान्रणे यो योद्धुमुत्सहेत् ॥ ३७
स तु तेनैव कोपेन राजन्गाङ्गेयमुक्तवान् । त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्स्ये कदाचन ॥ ३८
त्वया तु पाण्डवेयेषु निहतेषु महामृधे । दुर्योधनमनुज्ञाप्य वनं यास्यामि कौरव ॥ ३९
[12]पाण्डवैर्वा हते भीष्मे त्वयि स्वर्गमुपेयुषि । हन्तास्म्येकरथेनैव कृत्स्नान्यान्मन्यसे रथान् ॥ ४०
एवमुक्त्वा महाबाहुर्दशा[13]हानि महायशाः । नायुध्यत ततः कर्णः पुत्रस्य तव संमते ॥ ४१
भीष्मः समरविक्रान्तः पाण्डवेयस्य भारत । जघान समरे योधानसंख्येयपराक्रमः ॥ ४२
तस्मिंस्तु निहते शूरे सत्यसन्धे महौजसि । त्वत्सुताः कर्णमस्मार्षुस्तर्तुकामा इव प्लवम् ॥ ४३
तावकास्तव पुत्राश्च सहिताः सर्वराजभिः । हा कर्ण इति चाक्रन्दन्कालोऽयमिति चाब्रुवन् ४४
[14]एवं ते स्म हि राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् । चुक्रुशुः सहिता योधास्तत्र तत्र महाबलाः ॥ ४५
जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्वारपौरुषम् । अगमन्नो मनः कर्ण बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥ ४६
स हि शक्तो रणे राजंस्त्रातुमस्मान्महाभयात् । त्रिदशानिव गोविन्दः सततं सुमहाभयात् ४७

वैशम्पायन उवाच—

तथा तु संजयं कर्णं कीर्तयन्तं पुनः पुनः । आशीविषवदुच्छ्वस्य धृतराष्ट्रो[15]ऽब्रवीदिदम् ॥ ४८

---

१ क. चैव नि° । २ म. क. °रवा मृत्युनाहूताः । ३ म. कर्णकर्णेति चाक्रन्दञ्छेषा भारत पार्थिवाः । ४ क. म. यथा । ५ क. पुरा । ६ म. सा सेना । ७ क. तरा । ८ क. त्रस्त° । ९ म. कर्णस्य कुरवो° । १० क. °माह्वयत । ११ क. पितृवित्ताभ्बुदेवेशानपि यो° । १२ म. हते वा त्वयि प्रार्थैस्तु युधि स्वर्गं° । १३ म. °हान्येक एव सः । १४ अयं श्लोकः क. पुस्तके नास्ति । १५ क. °ब्रवीद्वचः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच--

[1]यत्तद्वैकर्तनं कर्णमगमद्वो मनस्तदा । [2]अप्यपश्यत राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ४९
अपि तन्न मृषाका[3]र्षीत्कच्चित्सत्यपराक्रमः । [4]संभ्रान्तानां तदार्तानां त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ५०
अपि तत्पूरयांचक्रे धनुर्धरवरो युधि । यत्तद्विनिहते भीष्मे कौरवाणाम[5]पाकृतम् ॥ ५१
तत्खण्डं पूरयन्कर्णः परेषामादधद्भयम् । [6]स हि वै पुरुषव्याघ्रो लोके संजय कथ्यते ॥ ५२
आर्तानां बान्धवानां च क्रन्दतां च विशेषतः । परित्यज्य रणे प्राणांस्तत्राणार्थं च शर्म च ।
कृतवान्मम पुत्राणां जयाशां सफलामपि ॥ ५३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

संजय उवाच—

हतं भीष्म[7]मथाधिरथिर्विदित्वा भिन्नां [8]नावमिवात्यगाधे कुरूणाम् ।
सोदर्यवद्व्यसनात्सूतपुत्रः संतारयिष्यंस्तव [9]पुत्रस्य सेनाम् ॥ १
श्रुत्वा तु कर्णः पुरुषेन्द्रमच्युतं निपातितं शान्तनवं महारथम् ।
अथोपयायात्सहसारिकर्षणो धनुर्धराणां प्रवरस्तदा नृप ॥ २
हते तु भीष्मे रथसत्तमे परैर्निमज्जतीं नावमिवार्णवे कुरून् ।
पितेव पुत्रांस्त्वरितोऽभ्ययात्ततः संतारयिष्यंस्तव पुत्र[10]स्य सेनाम् ॥[11] ३

कर्ण उवाच—

यस्मिन्धृतिर्बुद्धिपराक्रमौजः सत्यं [12]स्मृतिर्वीरगुणाश्च सर्वे ।
अस्त्राणि दिव्यान्यथ संनतिर्ह्रीः प्रिया च वागनसूया च भीष्मे ॥ ४
सदा कृतज्ञे द्विजशत्रुघातके सना[13]तनं चन्द्रमसीव [14]लक्ष्म ।
स चेत्प्रशान्तः परवीरहन्ता मन्ये हतानेव [15]च सर्ववीरान् ॥ ५
नेह ध्रुवं किं च न जातु विद्यते लोके ह्यस्मिन्कर्मणोऽनित्ययोगात् ।
सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्वी[16]तार्यमहाव्रते हते ॥ ६
वसुप्रभावे वसुवीर्यसंभवे गते वसूनेव वसुंधराधिपे ।
वसूनि पुत्रांश्च वसुंधरां तथा कुरूंश्च शोचध्वमिमां च वाहिनीम् ॥ ७

---

१ क. यत्तु वै° । २ म. अप्यरक्षत्स राधेयः सूतपुत्रस्तनुत्यजः; क. अथापश्यन्त राधे° । ३ क. कर्णो युधि सत्य° । ४ क. सभ्रातॄणां । ५ क. °मुपाश्रये । ६ इत आरभ्य सार्धश्लोकः क.-पुस्तके न वर्तते । ७ क. °ष्ममाधिरथि° । ८ म. नावं वारिधावत्यगाधे । ९-१० क. पुत्रसेनाम् । ११ म. +संमृज्य दिव्यं धनुराततज्यं स रामदत्तं रिपुसंघहन्ता । बाणांश्च कालानलवायुकल्पानुल्लासयन्वाक्यमिदं बभाषे । १२ क. दमो वीर° । १३ क. °तने । १४ म. लक्ष्मीः । १५ क. हि सर्वयोधान् । १६ क. °ताद्य म° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

महाप्रभावे वरदे निपातिते लोकेश्वरे शास्तरि चामितौजसि ।
पराजितेषु भरतेषु दुर्मनाः कर्णो भृशं न्यश्वसदश्रु वर्तयन् ॥ ८
इदं च राधेयवचो निशम्य सुताश्च राजंस्तव सैनिकाश्च ह ।
परस्परं चुक्रुशुरार्तिजं मुहुस्तदाश्रु नेत्रैर्मुमुचुश्च शब्दवत् ॥ ९
प्रवर्तमाने तु पुनर्महाहवे विगाह्यमानासु चमूषु पार्थिवैः ।
अथाब्रवीद्धर्षकरं तदा वचो रथर्षभान्सर्वमहारथर्षभः ॥ १०
जगत्यनित्ये सततं प्रधावति प्रचिन्तयन्नस्थिरमद्य लक्षये ।
भवत्सु तिष्ठत्स्विह पातितो मृधे गिरिप्रकाशः कुरुपुङ्गवः कथम् ॥ ११
निपातिते शान्तनवे महारथे दिवाकरे भूतलमास्थिते यथा ।
न पार्थिवाः सोढुमलं धनंजयं गिरिप्रवोढारमिवानिलं द्रुमाः ॥ १२
हतप्रधानं त्विदमार्तरूपं परैर्हतोत्साहमनाथमद्य वै ।
मया कुरूणां परिपाल्यमाहवे बलं यथा तेन महात्मना तथा ॥ १३
समाहितं चात्मनि भारमीदृशं जगत्तथानित्यमिदं च लक्षये ।
निपातितं चाहवशौण्डमाहवे कथं नु कुर्यामहमीदृशे भयम् ॥ १४
अहं तु तान्कुरुवृषभानजिह्मगैः प्रवेशयन्यमसदनं चरन्रणे ।
यशः परं जगति विभाव्य वर्तिता परैर्हतो भुवि शयिताथवा पुनः ॥ १५
युधिष्ठिरो धृतिमतिसत्यसत्त्ववान्वृकोदरो गजशततुल्यविक्रमः ।
तथार्जुनस्त्रिदशवरात्मजो युवा न तद्बलं सुजयमिहामरैरपि ॥ १६
यमौ रणे यत्र यमोपमौ बले स सात्यकिर्यत्र च देवकीसुतः ।
न तद्बलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवान्निवर्तते मृत्युमुखान्न चासुभृत् ॥ १७
तपोऽभ्युदीर्णं तपसैव बाध्यते बलं बलेनैव तथा मनस्विभिः ।
मनश्च मे शत्रुनिवारणे ध्रुवं स्वरक्षणे चाचलवद्व्यवस्थितम् ॥ १८
एवं चैषां बाधमानः प्रभावं गत्वैवाहं ताञ्जयाम्यद्य सूत ।
मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं भग्ने सैन्ये यः समेयात्स मित्रम् ॥ १९
कर्तास्म्येतत्सत्पुरुषार्यकर्म त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि भीष्मम् ।
सर्वान्संख्ये शत्रुसंघान्हनिष्ये हतस्तैर्वा वीरलोकं प्रपत्स्ये ॥ २०
संप्राक्रुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे पराहते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
मया कृत्यमिति जानामि सूत तस्माद्राज्ञस्त्वद्य शत्रून्विजेष्ये ॥ २१

---

१ क. शान्तनवे महौजसि । २ क. चाश्व° । ३ क. तु । ४ क. °शम्य ते सुता° । ५ क. भृशं तदा । ६ क. °र्हि । ७ क. °हवे विनाद्यमा° । ८ क. संचिन्तय° । ९ क. रणे । १० क. °माश्रिते ।११ क. न कुर्यामहमाहवे । १२ क. °सदने रणे चरन् । १३ क. युधि।१४क. °धर्मसत्य° । १५ क. °स्त्वाद्दिवासुहृत्। १६ क. त्युदीर्णं । १७ क. सुरक्षणे वा बलवद्व्यव° ॥ १८ क. ध्रुवं चैषां बाधमानं । १९ क. प्रजयाम्यद्य । २० क. °तत्पुरुषा आत्मकर्म । २१ क. गमिष्ये ।२२ क. परिभूते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कुरूत्रक्षन्पाण्डुपुत्राञ्जिघांसंस्त्यक्त्वा प्राणान्घोररूपे रणेऽस्मिन् ।
सर्वान्संख्ये शत्रुसंघान्निहत्य दास्याम्यहं धार्तराष्ट्राय राज्यम् ॥ २२
निबध्यतां मे कवचं विचित्रं हैमं शुभ्रं मणिरत्नावभासि ।
शिरस्त्राणं चार्कसमानभासं धनुः शरांश्चाग्निविषाहिकल्पान् ॥ २३
उपासङ्गान्षोडश योजयन्तु धनूंषि दिव्यानि तथा हरन्तु ।
असींश्च शक्तीश्च गदाश्च गुर्वीः शङ्खं च जाम्बूनदचित्रनालम् ॥ २४
इमां रौक्मीं नागकक्ष्यां विचित्रां ध्वजं चित्रं दिव्यमिन्दीवराङ्कम् ।
श्लक्ष्णैर्वस्त्रैर्विप्रमृज्यानयन्तु चित्रां मालां चारुबद्धां सलाजाम् ॥ २५
अश्वानग्र्यान्पाण्डुराभ्रप्रकाशान्पुष्टान्स्नातान्मन्त्रपूताभिरद्भिः ।
तप्तैर्भाण्डैः काञ्चनैरभ्युपेताञ्शीघ्राञ्शीघ्रं सूतपुत्रानयस्व ॥ २६
रथं चाग्र्यं हेममालावनद्धं रत्नैश्चित्रैः सूर्यचन्द्रप्रकाशैः ।
द्रव्यैर्युक्तं संप्रहारोपपन्नैर्वाहैर्युक्तं तूर्णमावर्तयस्व ॥ २७
चित्राणि चापानि च वेगवन्ति ज्याश्चोत्तमाः संनहनोपपन्नाः ।
तूणांश्च पूर्णान्महतः शराणामासाद्य गात्रावरणानि चैव ॥ २८
प्रायात्रिकं चानयताशु सर्वं दध्ना पूर्णं वीर कांस्यं च हैमम् ।
आनीय मालामवबध्य चाङ्गे प्रवादयन्त्वाशु जयाय भेरीः ॥ २९
प्रयाहि सूताशु यतः किरीटी वृकोदरो धर्मसुतो यमौ च ।
तान्वा हनिष्यामि समेत्य संख्ये भीष्माय गच्छामि हतो द्विषद्भिः ॥ ३०
यस्मिन्राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः समास्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।
वासुदेवः सात्यकिः सृञ्जयाश्च मन्ये बलं तदजय्यं महीपैः ॥ ३१
तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत्सदाप्रमत्तः समरे किरीटिनम् ।
तथापि हन्तास्मि समेत्य संख्ये यास्यामि वा भीष्मपथा यमाय ॥ ३२
न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां मध्ये शूराणां तत्र चाहं ब्रवीमि ।
मित्रद्रुहो दुर्बलभक्तयो ये पापात्मानो न ममैते सहायाः ॥ ३३

संजय उवाच—

समृद्धिमन्तं रथमुत्तमं दृढं सकूबरं हेमपरिष्कृतं शुभम् ।
पताकिनं वातजवैर्हयोत्तमैर्युक्तं समास्थाय ययौ जयाय ॥ ३४
संपूज्यमानः कुरुभिर्महात्मा रथर्षभो देवगणैर्यथेन्द्रः ।
ययौ तदायोधनमुग्रधन्वा यत्रावसानं भरतर्षभस्य ॥ ३५

---

१ क. जयध्वं । २ क. शराश्च । ३ क. °त्रभागं । ४ क. ध्वजं चैत्रं दिव्यमिन्दीवराभम् । ५ क. सूक्ष्मैर्वस्त्रै° । ६ क. नयस्व । ७ क. चानु° । ८ क. नन्यान्पा° । ९ क. संहननोप° । १० क. °राणामासज्य मात्रा° । ११ क. °यात्रिकं चानय चाशु । १२ क. वैष्यामि । १३ क. °न्मन्युः । १४ क. °सत्तमं । १५ क. जयाय सः । १६ क. रथर्षभैर्देव° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वरूथिना महता सध्वजेन सुवर्णमुक्तामणिरत्नमालिना[1] ।
सदश्वयुक्तेन रथेन कर्णो मेघस्वनेनार्क इवामितौजाः ३६
हुताशनाभः स हुताशनप्रभे शुभः शुभे वै स्वरथे धनुर्धरः ।
स्थितो रराजाधिरथिर्महारथः स्वयं विमाने सुरराडिवास्थितः ॥ ३७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्याणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

संजय उवाच--

शरतल्पे महात्मानं शयानममितौजसम् । महावातसमूहेन समुद्रमिव शोषितम् ॥ १
दृष्ट्वा पितामहं भीष्मं सर्वक्षत्रान्तकं गुरुम् । दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वासं पातितं सव्यसाचिना ॥ २
जयाशा तव पुत्राणां संभग्ना शर्म वर्म च । अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छताम् ॥ ३
स्रोतसा[2] यामुनेनेव शरौघेण परिप्लुतम् । महेन्द्रेणेव मैनाकमसह्यं भुवि पातितम् ॥ ४
नभश्च्युतमिवादित्यं पतितं[3] धरणीतले । शतक्रतुमिवाचिन्त्यं पुरा वृत्रेण निर्जितम् ॥ ५
मोहनं सर्वसैन्यस्य युधि भीष्मस्य[4] पातनम् । ककुदं सर्वसैन्यानां लक्ष्म सर्वधनुष्मताम् ॥ ६
धनंजयशरैर्व्याप्तं[5] पितरं ते महाव्रतम् । तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुषर्षभम् ॥ ७
भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भरतानां[6] महामतिः । अवतीर्य[7] रथादार्तो बाष्पव्याकुलिताक्षरम् ॥[9] ८
अभिवाद्याञ्जलिं बध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत । कर्णोऽहमस्मि भद्रं ते वद मामभि भारत ।
पुण्यया क्षेम्यया[10] वाचा चक्षुषा चावलोकय ॥ ९
न नूनं सुकृतस्येह फलं कश्चित्समश्नुते । यत्र धर्मपरो वृद्धः शेते भुवि भवानिह[11] ॥ १०
कोशसंचयने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेषु च । नाहमन्यं प्रपश्यामि कुरूणां कुरुपुङ्गव[12] ॥ ११
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो यः कुरूंस्तारयेद्भयात् । योधांस्तु[13] बहुधा हत्वा पितृलोकं गमिष्यति॥
अद्यप्रभृति संक्रुद्धा व्याघ्रा इव मृगक्षयम् । पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुक्षयम् ॥ १३
अद्य गाण्डीवघोषस्य[14] वीर्यज्ञाः सव्यसाचिनः । कुरवः[15] संत्रसिष्यन्ति वज्रपाणेरिवासुराः ॥ १४
अद्य गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्वनः । त्रासयिष्यति बाणानां कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ॥
समिद्धोऽग्निर्यथा वीर महाज्वालो द्रुमान्दहेत् । धार्तराष्ट्रान्प्रधक्ष्यन्ति तथा बाणाः किरीटिनः ॥
येन येन प्रसरतो वाय्वग्नी सहितौ वने । तेन तेन प्रदहतो भूरि गुल्मतृणद्रुमान् ॥ १७
यादृशोऽग्निः समुद्भूतस्तादृक्पार्थो[16] न संशयः । यथा वायुर्नरव्याघ्र तथा कृष्णो न संशयः ॥
नदतः पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च । श्रुत्वा सर्वाणि सैन्यानि त्रासं यास्यन्ति भारत ॥
कपिध्वजस्योत्पततो रथस्यामित्रकर्षिणः । शब्दं सोढुं न शक्ष्यन्ति त्वामृते वीर पार्थिवाः ॥ २०

---

१ क. °शालिना । २ क. श्रोतसा । ३ म. शक्रस्येवामृतं हृतम् । ४ म. °ष्मं निपातितम् । ५ क. शरव्यासं । ६ म. भारतानां पितामहम् । ७ म. प्रस्कन्द्य स रथात्तूर्णं । ८ म. क. शोकमोहपरिप्लुतः । ९ म. क. + पद्भ्यामेव जगामार्तो बाष्पव्याकुललोचनः । १० म. क. क्षेमया । ११ क. भवान्हतः । १२ क. कुरुसत्तम । १३ म. योधांस्त्वमप्लवे हत्वा, गमिष्यसि । १४ म. °षेण । १५ क. कुरुभ्यः । १६ क. समिद्धस्तु ता° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

को ह्यर्जुनं योधयितुं त्वदन्यः पार्थिवोऽर्हति । यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः २१
[1]अमानुषैश्च संग्राममुत्र्यम्बकेण महात्मना । तस्माच्[2]चैव वरं प्राप्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २२
कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं पूर्वं यो न जितस्त्वया ।[3] जितो येन रणे रामो भवता वीर्यशालिना ।
क्षत्रियान्तकरो घोरो देवदा[4]नवदर्पहा ॥[5] २३

तमद्याहं पाण्डवं युद्धशौण्डममृष्यमाणो भवता चानुशिष्टः ।
आशीविषं दृष्टिहरं सुघोरं शूरं शक्ष्याम्यस्त्रबलान्निहन्तुम् ॥ २४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सं[6]जय उवाच—

तस्य लालप्यमानस्य कुरुवृद्धः पितामहः । देशकालोचितं वाक्यमब्रवीत्प्रीतमानसः ॥[7] १
समुद्र इव सिन्धूनां ज्योतिषामिव भास्करः । सत्यस्य च यथा सन्तो बीजानामिव चोर्वरा २
पर्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सुहृदां [8]भव । बान्धवास्त्वानुजीवन्तु [9]सहस्राक्षमिवामराः ॥ ३
मानहा भव शत्रूणां मित्राणां नन्दिवर्धनः । कौर[10]वाणां भव गतिर्यथा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥ ४
स्वबाहुबलवीर्येण धार्त[11]राष्ट्रजयैषिणा । कर्ण राजपुरं गत्वा काम्बोजा निर्जितास्त्वया ॥ ५
गिरिव्रजगताश्चापि नग्नजित्प्रमुखा नृपाः । अम्बष्ठाश्च विदेहाश्च गान्धाराश्च जितास्त्वया ६
हिमवद्दुर्गनिलयाः किराता रणकर्कशाः । दुर्योधनस्य वशगास्त्वया कर्ण पुरा कृताः ॥ ७
उत्कला मेकलाः पौण्ड्राः कलिङ्गान्ध्राश्च संयुगे । निषादाश्च त्रिगर्ताश्च बाह्लीकाश्च जितास्त्वया ८
तत्र तत्र च संग्रामे दुर्योधनहितैषिणा । [12]बहवश्च जिताः कर्ण त्वया वीरा महौजसा ॥ ९
यथा दुर्योधनस्तात सज्ञातिकुलबान्धवः । तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवाणां गतिर्भव ॥ १०
शिवेनाभिवदामि त्वां गच्छ युद्धस्व शत्रुभिः । अनुशाधि [13]कुरून्संख्ये धत्स्व दुर्योधने जयम् ११
भवान्पौत्रसमोऽस्माकं यथा दुर्योधनस्तथा । [14]तवापि धर्मतः सर्वे यथा तस्य वयं तथा ॥ १२
यौनात्संबन्धकाल्लोके विशिष्टं संगतं सताम् । सद्भिः सह नरश्रेष्ठ प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १३
स सत्यसंगतो भूत्वा ममेदमिति निश्चि[15]तः । कुरूणां पालय बलं यथा दुर्योधनस्तथा ॥ १४
निशम्य वचनं तस्य चरणावभिवाद्य च । ययौ वैकर्तनः कर्णः समीपं सर्वधन्विनाम् ॥ १५
सोऽभिवीक्ष्य नरौघाणां स्थानमप्रतिमं महत् । व्यूढप्रहरणोरस्कं सैन्यं तत्समबृंहयत् ॥ १६
हृषिताः कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः । [16]उपागतं महाबाहुं सर्वानीकपुरःसरम् ॥ १७

---

१ क. अमानुषश्च; म. अमानुषैश्च संग्रामं । २ म. °पश्चाक्° । ३ क. + पाण्डुपुत्रो बलश्लाघी माधवेन च रक्षितः । ४ क. °दानवपूजितः । ५ म. + सोऽप्यद्याभिहतः शेते शरैः प्रोतः शिखण्डिना । ६ इदं वाक्यं क-पुस्तके नास्ति । ७ म. + भीष्म उवाच । ८ क. तव; म. भवान् । ९ म. स्वादुवृक्षमिवाण्डजाः । १० क. °वाणामपि भवान्यथा । ११ क. °राष्ट्रप्रियैषिणा । १२ क. बहवो निर्जिता वीर त्वया कर्ण महौजसः । १३ म. कुरून्सर्वान् । १४ क. तथापि । १५ क. °तम् । १६ क. तमागतं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कर्णं दृष्ट्वा महात्मानं युद्धाय समुपस्थितम् । क्ष्वेडितास्फोटितरवैः सिंहनादरवैरपि ।
धनुःशब्दैश्च विविधैः कुरवः समपूजयन् ॥ १८

इति श्रीन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णाश्वासे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संजय उवाच—

रथस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितम् । हृष्टो दुर्योधनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
सनाथमिव मन्येऽहं भवता पालितं बलम् । [1]अत्र किं नु समर्थं यद्धितं तत्संप्रधार्यताम् ॥ २

कर्ण उवाच—

ब्रूहि नः पुरुषव्याघ्र त्वं हि प्राज्ञतमो नृप[2] । यथा चार्थपतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरः ॥ ३
ते स्म सर्वे तव वचः श्रोतुकामा नरेश्वर[3] । नान्याय्यं हि भवान्वाक्यं ब्रूयादिति मतिर्मम ॥ ४

दुर्योधन उवाच—

भीष्मः सेनाप्रणेतासीद्वयसा विक्रमेण च । श्रुतेन चोपसंपन्नः सर्वैर्योधगणैस्तथा ॥ ५
तेनातियशसा कर्ण घ्नता शत्रुगणान्मम । सुयुद्धेन दशाहानि पालिताः [4]स्म महात्मना ॥ ६
तस्मिन्नसुकरं कर्म कृतवत्यास्थिते दिवम् । [5]कं नु सेनाप्रणेतारं मन्यसे तदनन्तरम् ॥ ७
न विना नायकं सेना मुहुर्तमपि तिष्ठति । [6]आहवेष्वाहवश्रेष्ठ[7] नेतृहीनेव नौर्जले ॥ ८
यथा ह्यकर्णधारा नौ रथश्चासारथिर्यथा । द्रवेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादृते सेनापतिं बलम् ॥ ९
अदेशिको यथा सार्थः [8]सर्वः कृच्छ्रं समृच्छति । अनायका तथा सेना सर्वान्दोषान्समर्च्छति १०
स भवान्वीक्ष्य सर्वेषु मामकेषु महात्मसु । पश्य सेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह ॥ ११
यं हि सेनाप्रणेतारं भवान्[9]वक्ष्यति संयुगे । तं वयं सहिताः सर्वे करिष्यामो न संशयः ॥ १२

कर्ण उवाच—

सर्व एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः । सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ १३
कुलसंहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः । [10]युक्ताः श्रुतज्ञा धीमन्त आहवेष्वनिवर्तिनः ॥ १४
युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं सर्वे पुरःसराः । एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन्वैशेषिका गुणाः १५
अन्योन्यस्पर्धिनां[11] ह्येषां यद्येकं [12]यं करिष्यसि । शेषा विमनसो व्यक्तं न योत्स्यन्ति हितास्तव १६
अयं च सर्वयोधानामाचार्यः स्थविरो गुरुः । युक्तः सेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रभृतां वरः १७
को हि तिष्ठति दुर्धर्षे द्रोणे [13]शस्त्रभृतां वरे । सेनापतिः स्या[14]दन्योऽस्माच्छुक्राङ्गिरसदर्शनात् १८
[15]न च सोऽप्यस्ति ते योधः सर्वराजसु भारत । द्रोणं यः समरे [16]यान्तमनुयास्यति संयुगे ॥ १९

---

१ क. मन्ये किं । २ म. नृषु । क. नृपः । ३ क. °श्वराः । ४ क. स्मो महा° । ५ क. कर्णसे° । ६ म. + आहवेषु विशेषेण भ्रष्टनेत्रेष्विवाञ्जनम् । ७ क. °ष्ठ कर्णहीने° । ८ क. सर्वकृच्छ्रं समर्च्छति । ९ क. °न्द्रक्ष्यति । १० क. युक्ताः कृतज्ञा । ११ क. °नां तेषां । १२ क. सत्क° । १३ क. ब्रह्मविदुत्तमे । १४ क. °दन्यस्मा° । १५ क. नच कोऽप्य° । १६ क. यान्तं नानुयास्यति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एष सेनाप्रणेतॄणामेष शस्त्रभृतामपि । एष बुद्धिमतां[1] चैव श्रेष्ठो राजन्गुरुस्तव ॥ २०
एवं[2] दुर्योधनाचार्यमाशु सेनापतिं कुरु । जिगीषन्तो सुरान्संख्ये कार्तिकेयमिवामराः ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संजय उवाच—

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा । सेनामध्यगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

दुर्योधन उवाच—

वर्णश्रैष्ठ्यात्कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया । वीर्याद्दाक्ष्यादधृष्यत्वादर्थज्ञानान्नयाज्जयात् ॥ २
तपसा च कृतज्ञत्वाद्वृद्धः सर्वगुणैरपि । युक्तो भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते ॥ ३
स भवान्पातु नः सर्वान्[3]देवानिव शतक्रतुः । भवन्नेत्राः पराञ्जेतुमिच्छामो द्विजसत्तम ॥ ४
रुद्राणामिव कापाली वसूनामिव पावकः । कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ ५
वसिष्ठ इव विप्राणां तेजसामिव भास्करः । पितॄणामिव धर्मेन्द्रो यादसामिव चाम्बुराट् ॥ ६
नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोशनाः ।[4] श्रेष्ठः[5] सेनाप्रणेतॄणां स नः सेनापतिर्भव ॥ ७
अक्षौहिण्यो दशैका च वशगाः सन्तु तेऽनघ । ताभिः शत्रून्प्रतिव्यूह्य जहीन्द्रो दानवानिव ८
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः । अनुयास्यामहे त्वाजौ सौरभेया इवर्षभम् ॥ ९
उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यं विस्फारयन्धनुः । अग्रे[6] भवं त्वां तु दृष्ट्वा नार्जुनः प्रहरिष्यति ॥ १०
ध्रुवं युधिष्ठिरं संख्ये सानुबन्धं सबान्धवम् । जेष्यामि पुरुषव्याघ्र भवान्सेनापतिर्यदि ॥ ११

संजय उवाच—

एवमुक्ते ततो द्रोणं जयेत्यूचुर्नराधिपाः । सिंहनादेन महता हर्षयन्तस्तवात्मजम् ॥ १२
सैनिकाश्च मुदा युक्ता वर्धयन्ति द्विजोत्तमम् । दुर्योधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्यशः ।
दुर्योधनं ततो राजन्द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रोत्साहने[7] षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

द्रोण उवाच—

वेदं षडङ्गं वेदाहमर्थविद्यां च मानवीम् । त्रैय्यम्बकमथेष्वस्त्रं शस्त्राणि विविधानि च ॥ १
ये चाप्युक्ता मयि गुणा भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः । चिकीर्षुस्तानहं सर्वान्योधयिष्यामि पाण्डवान् २
पार्षतं तु रणे राजन्न हनिष्ये कथंचन । स हि सृष्टो वधार्थाय ममैव पुरुषर्षभः ॥ ३
योधयिष्यामि सैन्यानि नाशयन्सर्वसोमकान् । न च मां पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिताः ॥

---

१ क. °मतां श्रेष्ठो राजन्नेष गुरुश्च ते । २ क. एनं । ३ क. सर्वान्विबुधानिव वासवः । ४ म. +सर्वेषामेव लोकानां विश्वस्य च यथा क्षयः । विश्वोत्पत्तिस्थितिलये श्रेष्ठो नारायणः प्रभुः । ५ म. एवं सेनाप्रणेतॄणां मम सेनापतिर्भव । ६ म. दृष्ट्वा भवन्तं संग्रामे नार्जु° । ७ क. दुर्योधनप्रोत्साहे । ८ क. °ष्वस्त्रमस्त्रा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

स एवमभ्यनुज्ञातश्चक्रे सेनापतिं ततः । द्रोणं तव सुतो राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५
अथाभिषिषिचुर्द्रोणं दुर्योधनमुखा नृपाः । सैनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शक्रमुखाः सुराः ॥६
ततो वादित्रघोषेण शङ्खानां च महास्वनैः । प्रादुरासीत्कृते द्रोणे हर्षः सेनापतौ तदा ॥ ७
ततः पुण्याहघोषेण स्वस्तिवादस्वनेन च । संस्तवैर्गीतशब्दैश्च सूतमागधबन्दिनाम् ॥ ८
जयशब्दैर्द्विजाग्र्याणां सुभगानर्तितैस्तथा । सत्कृत्य विधिना द्रोणं मेनिरे पाण्डवाञ्जितान् ॥९

संजय उवाच—

सैनापत्यं तु संप्राप्य भारद्वाजो महारथः । युयुत्सुर्व्यूह्य सैन्यानि प्रायात्तव सुतैः सह ॥१०
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तवात्मजः । दक्षिणं पार्श्वमास्थाय समतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११
प्रपक्षः शकुनिस्तेषां प्रवरैर्हयसादिभिः । ययौ गान्धारकैः सार्धं विमलप्रासयोधिभिः ॥ १२
कृपश्च कृतवर्मा च चित्रसेनो विविंशतिः । दुःशासनमुखा यत्ताः सव्यं पक्षमपालयन् ॥१३
तेषां प्रपक्षाः काम्बोजाः सुदक्षिणपुरःसराः । ययुरश्वैर्महावेगैः शकाश्च यवनैः सह ॥ १४
मद्रास्त्रिगर्ताः साम्बष्ठाः प्रतीच्योदीच्यमालवाः । शिबयः शूरसेनाश्च शूद्राश्च मलदैः सह१५
सौवीराः कितवाः प्राच्या दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । तवात्मजं पुरस्कृत्य सूतपुत्रस्य पृष्ठतः ।
हर्षयन्तः स्वसैन्यानि ययुस्तव सुतैः सह ॥ १६
प्रवरः सर्वयोधानां बलेषु बलमादधत् । ययौ वैकर्तनः कर्णः प्रमुखे सर्वधन्विनाम् ॥ १७
तस्य दीप्तो महाकायः स्वान्यनीकानि हर्षयन् । हस्तिकक्ष्यो महाकेतुर्बभौ सूर्यसमद्युतिः ॥१८
न भीष्मव्यसनं कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत । विशोकाश्चाभवन्सर्वे राजानः कुरुभिः सह ॥ १९
हृष्टाश्च बहवो योधास्तत्राजल्पन्त वेगतः । न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्थास्यन्ति पाण्डवाः ॥
कर्णो हि समरे शक्तो जेतुं देवान्सवासवान् । किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥२१
भीष्मेण तु रणे पार्थाः पालिता बाहुशालिना । तांस्तु कर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्यति संयुगे२२
एवं ब्रुवन्तस्तेऽन्योन्यं हृष्टरूपा विशां पते । राधेयं पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्ययुः ॥ २३
अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत् । परेषां क्रौञ्च एवासीद्व्यूहो राजन्महात्मनाम् ।
प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत ॥ २४
व्यूहप्रमुखतस्तेषां तस्थतुः पुरुषर्षभौ । वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनंजयौ ।
ककुदं सर्वसैन्यानां धाम सर्वधनुष्मताम् ॥ २५
आदित्यपथगः केतुः पार्थस्यामिततेजसः । दीपयामास तत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ २६
यथा प्रज्वलितः सूर्यो युगान्ते वै वसुंधराम् । दीप्यन्दृश्येत हि तथा केतुः सर्वत्र धीमतः२७
योधानामर्जुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् । वासुदेवश्च भूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥२८
चत्वार्येतानि तेजांसि वहञ्श्वेतहयो रथः । परेषामग्रतस्तस्थौ कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ २९
एवं तौ सुमहात्मानौ बलसेनाग्रगावुभौ । तावकानां मुखे कर्णः परेषां च धनंजयः ॥ ३०
ततो जयाभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ । अवेक्षेतां तदान्योन्यं समरे कर्णपाण्डवौ ॥ ३१
ततः प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे । आर्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ॥ ३२

१ क. सुतानां नर्ति° । २ क. °पुत्रश्च. ३ क. °न्यानि बलेषु बलमादधत् । ४ क. अयमर्धः क–पुस्तके त्यक्तः । ५ क. °ल्पन्त संगताः । ६ क. प्रदहन्दृश्यते तद्वत्केतुः पार्थस्य धीमतः । ७ क. तौ जातावभि° । ८ म. सिंहनादेन ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्तुमुलमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् । वातोद्धूतं रजस्तीव्रं कौशेयनिकरोपमम् ।
ववर्ष द्यौरनभ्रापि मांसास्थिरुधिराण्युत ॥ ३३
गृध्राः श्येना बकाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः । उपर्युपरि सेनान्ते तदा पर्यपतन्नृप ॥ ३४
गोमायवश्च प्राक्रोशन्भयदान्दारुणान्रवान् । अकार्षुरपसव्यं च बहुशः पृतनां तव ।
चिखादिषन्तो मांसानि पिपासन्तश्च शोणितम् ॥ ३५
अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता सकम्पना । उल्का ज्वलन्ती संग्रामे पुच्छेनावृत्य सर्वशः ॥ ३६
परिवेषो महांश्चापि सविद्युत्स्तनयित्नुमान् । भास्करस्याभवद्राजन्प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ ३७
एते चान्ये च बहवः प्रादुरासन्सुदारुणाः । उत्पाता युधि वीराणां जीवितक्षयकारिणः ॥ ३८
ततः प्रववृते युद्धं परस्परवधैषिणाम् । कुरुपाण्डवसैन्यानां शब्देनापूरयञ्जगत् ॥ ३९
ते त्वन्योन्यं सुसंरब्धाः पाण्डवाः कौरवैः सह । अभ्यघ्नन्निशितैः शस्त्रैर्जयगृद्धाः प्रहारिणः ॥ ४०
स पाण्डवानां महतीं महेष्वासो महाद्युतिः । वेगेनाभ्यद्रवत्सेनां किरञ्छरशतैः शितैः ॥ ४१
द्रोणमभ्युद्यतं दृष्ट्वा पाण्डवाः सह सृञ्जयैः । प्रत्यगृह्णंस्तदा राजञ्छरवर्षैः पृथक्पृथक् ॥ ४२
विक्षोभ्यमाणा द्रोणेन भिद्यमाना महाचमूः । व्यशीर्यत सपाञ्चाला वातेनेव बलाहकाः ॥ ४३
बहूनीह विकुर्वाणो दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे । अपीडयत्क्षणेनैव द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान् ॥ ४४
ते वध्यमाना द्रोणेन वासवेनेव दानवाः । पञ्चालाः समकम्पन्त धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ४५
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो याज्ञसेनिर्महारथः । अभिनच्छरवर्षेण द्रोणानीकमनेकधा ॥ ४६
द्रोणस्य शरवर्षाणि शरवर्षेण पार्षतः । संनिवार्य ततः सर्वान्कुरूनप्यवधीद्बली ॥ ४७
संयम्य तु ततो द्रोणः समवस्थाप्य चाहवे । स्वमनीकं महेष्वासः पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ ४८
स बाणवर्षं सुमहदसृजत्पार्षतं प्रति । मघवान्समभिक्रुद्धः सहसा दानवानिव ॥ ४९
ते कम्प्यमाना द्रोणेन बाणैः पाण्डवसृञ्जयाः । पुनः पुनरभज्यन्त सिंहेनेवेतरे मृगाः ॥ ५०
तथा पर्यचरद्द्रोणः पाण्डवानां बले बली । अलातचक्रवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५१
खचरनगरकल्पं कल्पितं शास्त्रदृष्टया चलदनिलपताकं ह्लादनं वल्गिताश्वम् ।
स्फटिकविमलकेतुं त्रासनं शात्रवाणां रथवरमधिरूढः संजहारारिसेनाम् ॥ ५२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणपराक्रमे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

संजय उवाच—

तथा द्रोणमभिघ्नन्तं साश्वसूतरथद्विपान् । व्यथिताः पाण्डवा दृष्ट्वा न चैनं पर्यवारयन् ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नधनंजयौ । अब्रवीत्सर्वतो यत्तैः कुम्भयोनिर्निवार्यताम् ॥ २
तत्रैनमर्जुनश्चैव पार्षतश्च सहानुगः । प्रत्यगृह्णात्ततः सर्वे समापेतुर्महारथाः ॥ ३
केकया भीमसेनश्च सौभद्रोऽथ घटोत्कचः । युधिष्ठिरो यमौ मत्स्यो द्रुपदस्यात्मजास्तथा ॥ ४

---

१ क. °दा दारुणाः खगाः । २ क. विभक्षिषन्तो । ३ क. °कारणाः । ४ क. °यज्ञ° । ५ म. प्रत्यघ्नन्नि° । ६ क. महता । ७ क. °द्रवत्सैन्यं । ८ क. संक्षोभ्य° । ९ क. संहत्य तु । १० क. महाबाहुः । ११ क. दानवेष्विव । १२ क. बलं बली । १३ क. ह्लादितं चालिताश्वं । १४ म. धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । १५ म. +ये चान्ये पार्थिवा राजन् पाण्डवस्यानुवैनिकाः । १६ क. पर्यगृह्णंस्ततः सर्वे; म. प्रत्यगृह्णंस्ततस्तत्र समागच्छन्महारथाः ।

लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर, देवप्रयाग (...) व्यवस्थापक-प. चक्रधर जोशी

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

द्रौपदेयाश्च संहृष्टा धृष्टकेतुः ससात्यकिः । चेकितानश्च संक्रुद्धो युयुत्सुश्च महारथः ॥ ५
ये चान्ये पार्थिवा राजन्पाण्डवस्यानुयायिनः । कुलवीर्यानुरूपाणि चक्रुः कर्माण्यनेकशः ॥ ६
संरक्ष्यमाणां तां दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे । व्यावृत्य चक्षुषी कोपाद्भारद्वाजोऽन्ववैक्षत ॥ ७
स तीव्रं कोपमास्थाय रथे समरदुर्जयः । व्यधमत्पाण्डवानीकमभ्राणीव सदागतिः ॥ ८
रथानश्वान्नरान्नागानभिधावन्नितस्ततः । चचारोन्मत्तवद्द्रोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ९
तस्य शोणितदिग्धाङ्गाः शोणास्ते वातरंहसः । आजानेया हया राजन्नविश्रान्ता ध्रुवं ययुः १०
तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्तं यतव्रतम् । दृष्ट्वा संप्राद्रवन्योधाः पाण्डवस्य ततस्ततः ॥ ११
तेषां प्राद्रवतां भीमः पुनरावर्ततामपि । पश्यतां तिष्ठतां चासीच्छब्दः परमदारुणः ॥ १२
शूराणां हर्षजननो भीरूणां भयवर्धनः । द्यावापृथिव्योर्विवरं पूरयामास सर्वतः ॥ १३
ततः पुनरपि द्रोणो नाम विश्रावयन्युधि । अकरोद्रौद्रमात्मानं किरञ्छरशतैः परान् ॥ १४
स तथा तेष्वनीकेषु पाण्डुपुत्रस्य मारिष । कालवद्व्यचरद्द्रोणो युवेव स्थविरो बली ॥ १५
उत्कृत्य च शिरांस्युग्रान्बाहूनपि सुभूषणान् । कृत्वा शून्यान्रथोपस्थानुदक्रोशन्महारथान् ॥ १६
तस्य हर्षप्रणादेन बाणवेगेन वा विभो । प्राकम्पन्त रणे योधा गावः शीतार्दिता इव ॥ १७
द्रोणस्य रथघोषेण मौर्वीनिष्पेषणेन च । धनुःशब्देन चाकाशे शब्दः समभवन्महान् ॥ १८
अथास्य धनुषो बाणा निश्चरन्तः सहस्रशः । व्याप्य सर्वा दिशः पेतुर्नागाश्वरथपत्तिषु ॥ १९
तं कार्मुकमहावेगमस्त्रज्वलितपावकम् । द्रोणमासादयांचक्रुः पञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ २०
तान्सकुञ्जरपत्यश्वान्प्राहिणोद्यमसादनम् । चक्रेऽचिरेण च द्रोणो महीं शोणितकर्दमाम् ॥ २१
तन्वता परमास्त्राणि शरान्सततमस्यता । द्रोणेन विहितं दिक्षु शरजालमदृश्यत ॥ २२
पदातिषु रथाश्वेषु वारणेषु च सर्वशः । तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चरन्केतुरदृश्यत ॥ २३

स केकयानां प्रवरांश्च पञ्च पञ्चालराजं च शरैः प्रमथ्य ।
युधिष्ठिरानीकमदीनसत्त्वो द्रोणोऽभ्ययात्कार्मुकबाणपाणिः ॥ २४
तं भीमसेनश्च धनंजयश्च शिनेश्च नप्ता द्रुपदात्मजश्च ।
शैब्यात्मजः काशिपतिः शिबिश्च दृष्ट्वा नदन्तो व्यकिरञ्छरौघैः ॥ + २५
तेषामथ द्रोणधनुर्विमुक्ताः पतत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खाः ।
भित्त्वा शरीराणि गजाश्वयूनां जग्मुर्महीं शोणितदिग्धवाजाः ॥ २६
सा योधसंघैश्च रथैश्च भूमिः शरैर्विभिन्नैर्गजवाजिभिश्च ।
प्रच्छाद्यमाना पतितैर्बभूव समावृता द्यौरिव कालमेघैः ॥ २७
शैनेयभीमार्जुनवाहिनीशं सौभद्रपाञ्चालसकाशिराजम् ।
अन्यांश्च वीरान्समरे ममर्द द्रोणः सुतानां तव भूतिकामः ॥ २८

---

१ म. संभिद्यमानां । २ क. °दुर्मदः । ३ म. °कं महाभ्राणीव मारुतः । ४ म. सुखं क. श्रियं दधुः । ५ क. वीक्षतां । ६ क. म. शिरांस्युग्रो बाहूनपि...... °क्रोशन्महारवान् । ७ म. बाणवर्षेण च प्रभो । ८ म. बाणा निःसरन्तः । ९ म. सनागरथपत्यश्वान् । १० म. अचिरादकरोद्द्रोणो । ११ क. °न निहितं । १२ क. °जाश्च । १३ क. °श्च दृष्ट्वा नदन्तो ह्यकि° । १४ म. + तेषां शरा द्रोणशरैर्निकृत्ता भूमावदृश्यन्त विवर्तमानाः । श्रेणीकृताः संयति मोघवेगा द्वीपे नदीनामिव काद्रवोहाः । १५ म. ते द्रोणबाणासनविप्रमुक्ताः । १६ क. स मृद्नन्द्रोणः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एतानि चान्यानि च कौरवेन्द्र कर्माणि कृत्वा समरे महात्मा ।
प्रताप्य लोकानिव कालसूर्यो द्रोणो गतः स्वर्गमितो हि राजन् ॥[1] २९
एवं रुक्मरथः शूरो हत्वा शतसहस्रशः । पाण्डवानां रणे योधान्पार्षतेन निपातितः ॥ ३०
अक्षौहिणीमभ्यधिकां शूराणामनिवर्तिनाम् । निहत्य पश्चाद्धृतिमानगच्छत्परमां गतिम् ॥ ३१
पाण्डवैः सह पाञ्चालैरशिवैः क्रूरकर्मभिः । हतो रुक्मरथो राजन्कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ३२
ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत । सैन्यानां च ततो राजन्नाचार्ये निहते युधि ॥ ३३
द्यां धरां खं दिशो वापि प्रदिशश्चानुनादयन् । अहो धिगिति भूतानां शब्दः समभवद्भृशम् ३४
देवताः पितरश्चैव पूर्वे ये चास्य बान्धवाः । ददृशुर्निहतं तत्र भारद्वाजं महारथम् ॥ ३५
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सिंहनादान्प्रचक्रिरे । सिंहनादेन महता समकम्पत मेदिनी ॥[2] ३६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणवधश्रवणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच —
किं कुर्वाणं रणे द्रोणं जघ्नुः पाण्डवसृञ्जयाः । तथा निपुणमस्त्रेषु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ १
[3]रथभङ्गो बभूवास्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः । प्रमत्तो वाभवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् ॥ २
कथं नु पार्षतस्तात शत्रुभिर्दुष्प्रधर्षणम् । किरन्तमिषुसंघातान्रुक्मपुङ्खाननेकशः ॥ ३
क्षिप्रहस्तं द्विजश्रेष्ठं कृतिनं चित्रयोधिनम् । दूरेषुपातिनं दान्तमस्त्रयुद्धेषु पारगम् ॥ ४
पाञ्चालपुत्रो न्यवधीद्दिव्यास्त्रधरमच्युतम् । कुर्वाणं दारुणं कर्म रणे यत्तं महारथम् ॥ ५
व्यक्तं हि दैवं बलवत्पौरुषादिति मे मतिः । यद्द्रोणो निहतः शूरः पार्षतेन महात्मना ॥ ६
अस्त्रं चतुर्विधं वीरे यस्मिन्नासीत्प्रतिष्ठितम् । तमिष्वस्त्रधराचार्यं द्रोणं शंससि मे हतम् ॥ ७
श्रुत्वा हतं रुक्मरथं वैयाघ्रपरिवारितम् । जातरूपपरिष्कारं नाद्य शोकमुपाददे ॥ ८
न नूनं परदुःखेन म्रियते कोऽपि संजय । यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि मन्दधीः ।
दैवमेव परं मन्ये नन्वनर्थं हि पौरुषम् ॥ ९
अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा निहतं द्रोणं शतधा न विदीर्यते ॥ १०
ब्राह्मे दैवे तथेष्वस्त्रे यमुपासन्गुणार्थिनः । ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स कथं मृत्युना हृतः[11] ॥ ११
शोषणं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् । [12]पतनं भास्करस्येव न मृष्ये द्रोणपातनम् ॥ १२
दुष्टानां प्रतिषेद्धासीद्धार्मिकाणां च रक्षिता । योऽहासीत्कृपणस्यार्थे प्राणानपि परंतपः ॥ १३
मन्दानां मम पुत्राणां जयाशा यस्य विक्रमे । बृहस्पत्युशनस्तुल्यो बुद्ध्या स निहतः कथम् ॥[13]
ते च शोणा बृहन्तोऽश्वाश्छन्ना जालैर्हिरण्मयैः । रथे वातजवा युक्ताः सर्वशस्त्रातिगा रणे ।
बलिनो ह्रेषिणो दान्ताः सैन्धवाः साधुवाहिनः ॥ १५

---

१ क. + स तु कृत्वा महत्कर्म द्रोणः परबलार्दनः । २ म. + विचित्रजाम्बूनदभूषितध्वजं महारथं रुक्मरथं निपातितम् । निशम्य कश्चिद्धि न हर्षमेयिवानृते मृधे द्रुपदसुतान्ससृञ्जयान् । ३ म. रथः पर्यपतद्वा° । ४ म. °णो यथा मृ° । ५ क. तु । ६ क. न्तं शस्त्र° । ७ म. °याघ्रपरिवारणम् । ८ क. °मुपानुदे; म. °मपानुदे । ९ क. मन्दभाक् । १० क. शतधा यन्न दीर्यते । ११ क. हतः । १२ क. पात° । १३ म. + गुणानां सर्वयोधानां स्थितिरासीन्महाद्युतिः । यं मृत्युर्वशगस्तिष्ठेत्स कथं मृत्युना हतः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दृढाः संग्राममध्येषु केचिदासन्न विह्वलाः । करिणां बृंहतां युद्धे शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ १६
ज्याक्षेपशरवर्षाणां शस्त्राणां च सहिष्णवः । आशंसन्तः पराञ्जेतुं जितश्वासा जितव्यथाः १७
हयाः पराजिताः शीघ्रा भारद्वाजरथोद्वहाः । ते स्म रुक्मरथे युक्ता नरवीरसमाहताः ॥ १८
कथं नाभ्यतरंस्तात पाण्डवानामनीकिनीम् । जातरूपपरिष्कारमास्थाय रथमुत्तमम् ॥ १९
भारद्वाजः किमकरोद्युधि सत्यपराक्रमः । विद्यां यस्योपजीवन्ति सर्वलोकधनुर्धराः ।
स सत्यसन्धो बलवान्द्रोणः किमकरोद्युधि ॥ २०
दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महामात्रं धनुर्भृताम् । के नु तं रौद्रकर्माणं युद्धे प्रत्युद्ययू रथाः ॥ २१
ननु रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवन्ति स्म पाण्डवाः । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं रणे तस्मिन्महाबलम् २२
उताहो सर्वसैन्येन धर्मराजः सहानुजः । पाञ्चाल्यप्रग्रहो द्रोणं सर्वतः समवारयत् ॥ २३
नूनमावारयत्पार्थो रथिनोऽन्यानजिह्मगैः । ततो द्रोणं समारोहत्पार्षतः पापकर्मकृत् ॥ २४
न ह्यहं परिपश्यामि वधे कंचन शुष्मिणः । धृष्टद्युम्नादृते रौद्रात्पाल्यमानात्किरीटिना ॥ २५
तैर्वृतः सर्वतः शूरः पाञ्चाल्यापसदस्ततः । केकयैश्चेदिकारूषैर्मत्स्यैरन्यैश्च भूमिपैः ॥ २६
व्याकुलीकृतमाचार्यं पिपीलैरुरगं यथा । कर्मण्यसुकरे सक्तं जघानेति मतिर्मम ॥ २७
योऽधीत्य चतुरो वेदान्साङ्गानाख्यानपञ्चमान् । ब्राह्मणानां प्रतिष्ठासीत्स्रोतसामिव सागरः २८
क्षत्रं च ब्रह्म चैवेह योऽभ्यतिष्ठत्परंतपः ।[12] स कथं ब्राह्मणो वृद्धः शस्त्रेण वधमाप्तवान् ॥ २९
अमर्षिणा मर्षितवान्क्लिश्यमानान्सदा मया । अनर्हमाणान्कौन्तेयान्कर्मणस्तस्य तत्फलम् ३०
यस्य कर्मानुजीवन्ति लोके सर्वधनुर्भृतः । स सत्यसन्धः सुकृती श्रीकामैर्निहतः कथम् ॥ ३१
दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासत्त्वो महाबलः । स कथं निहतः पार्थैः क्षुद्रमत्स्यैर्यथा तिमिः ३२
क्षिप्रहस्तश्च बलवान्दृढधन्वारिमर्दनः । न यस्य विजयाकाङ्क्षी विषयं प्राप्य जीवति ॥ ३३
यं द्वौ न जहतः शब्दौ जीवमानं कदाचन । ब्राह्मश्च वेदकामानां ज्याघोषश्च धनुष्मताम् ३४
अदीनं पुरुषव्याघ्रं ह्रीमन्तमपराजितम् ।[16] नाहं मृष्ये हतं द्रोणं सिंहद्विरदविक्रमम् ॥[18] ३५
कथं संजय दुर्धर्षमनाधृष्ययशोबलम् । पश्यतां पुरुषेन्द्राणां समरे पार्षतोऽवधीत् ॥ ३६
के पुरस्तादयुध्यन्त रक्षन्तो द्रोणमन्तिकात् । के नु पश्चादवर्तन्त गच्छतो दुर्गमां गतिम् ३७
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं सव्यं के च महात्मनः । पुरस्तात्के च वीरस्य युध्यमानस्य संयुगे ॥ ३८
के च तस्मिंस्तनूंस्त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमाव्रजन् । द्रोणस्य समरे वीराः केऽकुर्वन्त परां धृतिम् ३९

---

१ क. केचिदा° । २ क. °समाहिताः, म. °समास्थिताः । ३ क. °करोत् शूरसंक्रन्दनो युधि । ४ क. तु ते । ५ क. पर्यवारयत् । ६ म. समहरत्पार्ष° । ७ म. + उताहो सर्वसैन्येन धर्मराजः सहानुजः । उत्सृज्य सर्वसैन्यानि द्रोणं तमभिदुद्रुवे । ८ म. °तः क्षुद्रैः; क. तः शूरैः । ९ म. °लापसदैस्ततः । १० क. शक्तं । ११ क. क्षत्रश्च । १२ म. + हस्तानां प्रतिषेद्धा च चक्षुरासीदचक्षुषाम् । अमर्षी चावलिप्तेषु धार्मिकेषु च धार्मिकः । १३ क. °मानः सदा । १४ क. °णः कौन्तेयात्कर्मणः । १५ क. श्रीम° । १६ म. + तमिष्वासवराचार्यं द्रोणं जघ्नुः कथं रथाः । १७ म. नाहं मन्ये हतं द्रोणं स हि लोकमयोत्स्यत । १८ म. + को हि शक्तो रणे जेतुमनाधृष्ययशोबलम् ॥ ब्रह्मकल्पो भवेद्ब्राह्मे क्षात्रे नारायणोपमः । ब्रह्मक्षत्रे च यस्यास्तां वधो स्थाणोरिवाखिले ॥ सर्वान् हि मामकान्वीरान् सहाश्वरथकुञ्जरान् । युधिष्ठिरस्य तपसा हतान्मन्यामहे कुरून् ॥ १९ क. तु । २० क. दुर्लभां गतिम् । २१ क. परां गतिम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कच्चिन्नैनं भयान्मन्दाः क्षत्रिया व्यजहन्रणे । रक्षितारस्ततः शून्ये कच्चित्तैर्न हतः परैः ॥ ४०
न स पृष्ठमरेस्त्रासाद्रणे शौर्यात्प्रदर्शयेत् । परामप्यापदं प्राप्य स कथं निहतः परैः ॥ ४१
एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु संजय । पराक्रमेद्यथाशक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ४२
मुह्यते मे मनस्तात कथा तावन्निवार्यताम् । भूयस्तु लब्धसंज्ञस्त्वां परिपृच्छामि संजय ॥४३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रशोके नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच—

एतत्पृष्ट्वा सूतपुत्रं हृच्छोकेनार्दितो भृशम् । जये निराशः पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपतत्क्षितौ ॥ १
तं विसंज्ञं निपतितं सिषिचुः परिचारिकाः । जलेनात्यर्थशीतेन वीजन्त्यः पुण्यगन्धिना ॥२
पतितं चैनमालोक्य समन्ताद्भरतस्त्रियः । परिवव्रुर्महाराजमस्पृशंश्चैव पाणिभिः ॥ ३
उत्थाप्य चैनं शनकै राजानं पृथिवीतलात् । आसनं प्रापयामासुर्बाष्पकण्ठ्यो वरानना: ॥ ४
आसनं प्राप्य राजा तु मूर्छयाभिपरिप्लुतः । निश्चेष्टोऽतिष्ठत तदा वीज्यमानः समन्ततः ॥५
स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां वेपमानो महीपतिः । पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच—

यः स उद्यन्निवादित्यो ज्योतिषा प्रणुदंस्तमः । अजातशत्रुमायान्तं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ७
प्रभिन्नमिव मातङ्गं यथा क्रुद्धं तरस्विनम् । प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा प्रतिद्विरदगामिनम् ॥ ८
वासितासंगमे यद्वदजय्यं प्रतियूथपैः । निजघान रणे वीरान्वीरः पुरुषसत्तमः ॥ ९
यो ह्येको हि महावीर्यो निर्दहेद्घोरचक्षुषा । कृत्स्नं दुर्योधनबलं धृतिमान्सत्यसंगरः ॥ १०
चक्षुर्हणं जये सक्तमिष्वासधरमच्युतम् । दान्तं बहुमतं लोके के शूराः पर्यवारयन् ॥ ११
के दुष्प्रधर्षं राजानमिष्वासधरमच्युतम् । समासेदुर्नरव्याघ्रं कौन्तेयं तत्र मामकाः ॥ १२
तरसैवाभिपद्याथ यो वै द्रोणमुपाद्रवत् । यः करोति महत्कर्म शत्रूणां वै महाबलः ॥ १३
महाकायो महोत्साहो नागायुतसमो बले । तं भीमसेनमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ॥ १४
यदायाज्जलदप्रख्यो रथः परमवीर्यवान् । पर्जन्य इव बीभत्सुस्तुमुलामशनीं सृजन् ॥ १५
विसृजञ्छरजालानि वर्षाणि मघवानिव । अवस्फूर्जन्दिशः सर्वास्तलनेमिस्वनेन च ॥ १६
चापविद्युत्प्रभो घोरो रथगुल्मबलाहकः । सनेमिघोषस्तनितः शरशब्दातिबन्धुरः ॥ १७
रोषनिर्जितजीमूतो मनोऽभिप्रायशीघ्रगः । मर्मातिगो बाणधरस्तुमुलः शोणितोदकैः ॥ १८
संप्लावयन्दिशः सर्वा मानवैरास्तरन्महीम् । भीमनिःस्वनितो रौद्रो दुर्योधनपुरोगमान् ॥ १९
युद्धेऽभ्यषिञ्चद्विजयो गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः । गाण्डीवं धारयन्धीमान्कीदृशं वो मनस्तदा २०

---

१ क. कच्चिन्नूनं । २ क. कच्चिन्नैको हतः । ३ क. °मवत्रासाद्रणे द्रोणः प्रद° । ४ म. + यो यथाशक्ति युद्ध्येत द्विषद्भिः स्वांश्च पालयन् । कच्चिन्नैनं भयात्क्षुद्राः पार्थेभ्यः प्रददू रणे । गोप्तृभिस्तैः समुत्सृष्टः कच्चिन्नैष परैर्हतः । धृष्टद्युम्नं प्रपश्यामि निघ्नन्तामिव ब्राह्मणम् । वार्यमाणं रणे तात द्रौणिनामिततेजसा । ५ क. तावन्निवर्त्यताम् । ६ क. एवं पृ° । ७ क. °चारकाः । ८ क. °न वीजन्तः, म. °न जीवन्त्यः । ९ म. समस्ता भर° । १० क. वराङ्गनाः । ११ क. महाबाहुर्निर्दहे° । १२ क. समवारयन् । १३ क. °मशनीमिव । १४ क. °षनिर्मित° । १५ क. मानवैरन्तको यथा । १६ क. गार्धप° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इषुसंबाधमाकाशं कुर्वन्कपिवरध्वजः। यदायात्कथमासीत्तु तदा पार्थं समीक्ष[1]ताम् ॥ २१
कच्चिद्गाण्डीवशब्देन[2] न प्रणश्यति वै बलम्। यद्वः स भैरवं कुर्वन्नर्जुनो भृशम[3]न्वयात् ॥ २२
कच्चिन्नापानुदत्प्राणानिषुभिर्वो धनंजयः। [4]वातो वेगादिवाविध्यन्मेघाञ्छरगणैर्नृपान् ॥ २३
को हि गाण्डीवधन्वानं रणे सोढुं नरोऽर्हति। यमुपश्रुत्य सेनाग्रे जनः सर्वो विदीर्यते ॥ २४
यत्सेनाः समकम्पन्त यद्वीरानस्पृशद्भयम्। के तत्र नाजहुर्द्रोणं के क्षुद्राः प्राद्रवन्भयात् २५
के वा तत्र तनूस्त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमाव्रजन्। अमानुषाणां जेतारं युद्धेष्वपि धनंजयम्॥२६
न च वेगं सिताश्व[5]स्य विसहिष्यन्ति मामकाः। गाण्डीवस्य च निर्घोषं प्रावृड्जलदनिःस्वनम् ॥
विष्वक्सेनो यस्य यन्ता यस्य योद्धा धनंजयः। अशक्यः स रथो जेतुं मन्ये देवासुरैरपि २८
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः। मेधावी निपुणो धीमान्युधि सत्यपराक्रमः॥ २९
आरावं विपुलं कुर्वन्व्यथयन्सर्वसैनिकान्। यदायान्नकुलो द्रोणं के शूराः पर्यवारयन् ॥ ३०
आशीविष इव क्रुद्धः सहदेवो यदाभ्ययात्। कदनं करिष्यञ्छत्रूणां ते[6]जसा दुर्जयो युधि ३१
आर्यव्रतम[7]मोघेषुं ह्रीमन्तमपराजितम्। सहदेवं तमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ॥ ३२
यस्तु सौवीरराजस्य प्रमथ्य महतीं चमूम्। आदत्त महिषीं भोजां काम्यां सर्वाङ्गशोभनाम् ३३
सत्यं धृतिश्च शौर्यं च ब्रह्मचर्यं च केवलम्। सर्वाणि युयुधानेऽस्मिन्नित्यानि पुरुषर्षभे ॥ ३४
बलिनं सत्यकर्माणमदीनमपराजितम्। वासुदेवसमं युद्धे वासुदेवादनन्तरम् ॥ ३५
धनंजयोपदेशेन श्रेष्ठमिष्वस्त्रकर्माणि। पार्थेन सममस्त्रेषु कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ३६
वृष्णीनां प्रवरं वीरं शूरं सर्वधनुष्मताम्। रामेण सममस्त्रेषु यशसा विक्रमेण च ॥ ३७
सत्यं धृतिर्मतिः शौर्यं ब्राह्मं चास्त्रमनुत्तमम्। सात्वते तानि सर्वाणि त्रैलोक्यमिव केशवे ३८
त[9]मेवं गुणसंपन्नं दुर्वारमपि दैवतैः। समासाद्य महेष्वासं के शूराः पर्यवारयन् ॥ ३९
पञ्चालेषूत्तमं वीरमुत्तमाभिजनप्रियम्। नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमौजसमाहवे ॥ ४०
युक्तं धनंजयहिते ममानर्थार्थमुत्थितम्। यमवैश्रवणादित्यमहेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ४१
महारथं समाख्यातं द्रोणायोद्यतमाहवे। त्यजन्तं तुमुले प्राणान्के शूराः समवारयन् ॥ ४२
एकोऽपसृत्य चेदिभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः। धृष्टकेतुं समायान्तं द्रोणं कस्तं न्यवारयत् ॥
योऽवधीत्केतुमान्वीरो राजपुत्रं दुरासदम्। [10]अपरान्तगिरिद्वारे द्रोणात्क[11]स्तं न्यवारयत् ॥ ४४
स्त्रीपुंसयोर्नरव्याघ्रो यः स वेद गुणागुणान्। शिखण्डिनं याज्ञसेनिमम्लानमनसं युधि ॥४५
देवव्रतस्य समरे हेतुं मृत्योर्महात्मनः। द्रोणायाभिमुखं यान्तं के शूराः पर्यवारयन् ॥[12] ४६
यस्मिन्नभ्यधिका वीरे गुणाः सर्वे धनंजयात्। यस्मिन्नस्त्राणि सत्यं च ब्रह्मचर्यं च सर्वदा ॥
वासुदेवसमं वीर्ये धनंजयसमं बले। तेजसादित्यसदृशं बृहस्पतिसमं मतौ ॥ ४८
अभिमन्युं महात्मानं व्यात्ताननमिवान्तकम्। द्रोणायाभिमुखं यान्तं के शूराः समवारयन्॥
तरुणस्तरुणप्रज्ञः सौभद्रः परवीरहा। यदाभ्यधावद्वै द्रोणं तदासीद्वो मनः कथम् ॥ ५०
द्रौपदेया नरव्याघ्राः समुद्रमिव सिन्धवः। यद्द्रोणमाद्रवन्संख्ये के शूरास्[13]तान्न्यवारयन् ॥ ५१

१ क. °क्ष्य तम्। २ क. °न प्रणाश्य तव वै। ३ क. °मभ्ययात्। ४ क. वातो मेघानिवाविध्यत्प्रावाञ्छरवणानि च। ५ क. °श्वस्य संस°। ६ क. श्वेताश्वो। ७ क. °ममोघं च। ८ क. °धाने च नित्या°। ९ क. तदेवं। १० क. अपक्रान्तं गि°। ११ क. °त्कस्तमवारयत्। १२ क. + वृष्णीनां प्रवरं शूरं वरं सर्वधनुष्मताम्। १३ क. °स्तानवार°।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एते द्वादश वर्षाणि क्रीडामुत्सृज्य बालकाः । अस्त्रार्थमवसन्भीष्मे बिभ्रतो व्रतमुत्तमम् ॥५२
क्षत्रंजयः क्षत्रदेवः क्षत्रवर्मा च मानदः । धृष्टद्युम्नात्मजा वीराः के तान्द्रोणादवारयन् ॥५३
शताद्विशिष्टं यं युद्धे सममन्यन्त वृष्णयः । चेकितानं महेष्वासं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ५४
वार्धक्षेमिः कलिङ्गानां यः कन्यामाहरद्युधि । अनाधृष्टिरदीनात्मा कस्तं द्रोणादवारयत् ॥५५
भ्रातरः पञ्च कैकेया धार्मिकाः सत्यविक्रमाः । इन्द्रगोपकसंकाशा रक्तवर्मायुधध्वजाः ॥५६
मातृष्वसुः सुता वीराः पाण्डवानां जयार्थिनः । तान्द्रोणं हन्तुमायातान्के वीराः पर्यवारयन् ॥
यं योधयन्तो राजानो नाजयन्वारणावते । षण्मासानपि संरब्धा जिघांसन्तो युधां पतिम् ५८
धनुष्मतां वरं शूरं सत्यसन्धं महाबलम् । द्रोणात्कस्तं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् ॥ ५९
यः पुत्रं काशिराजस्य वाराणस्यां महारथम् । समरे स्त्रीषु गृध्यन्तं भल्लेनापाहरद्रथात् ॥६०
धृष्टद्युम्नं महेष्वासं पार्थानां मन्त्रधारिणम् । युक्तं दुर्योधनानर्थे सृष्टं द्रोणवधाय च ॥ ६१
निर्दहन्तं रणे योधान्दारयन्तं च सर्वतः । द्रोणाभिमुखमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ॥ ६२
उत्सङ्ग इव संवृद्धं द्रुपदस्यास्त्रवित्तमम् । शैखण्डिनं शस्त्रगुप्तं के च[३] द्रोणादवारयन् ॥ ६३
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मवत्[४]समवेष्टयत् । महता रथघोषेण मुख्यारिघ्नो महारथः ॥ ६४
दशाश्वमेधानाजह्रे स्वन्नपानाप्त[५]दक्षिणान् । निरर्गलान्सर्वमेधान्पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥[६] ६५
गङ्गास्रोतसि[७] यावत्यः सिकता अप्यशेषतः । तावतीर्गा ददौ वीर उशीनरसुतोऽध्वरे ॥ ६६
न पूर्वे नापरे चक्रुरिदं केचन मानवाः । इतीदं चुक्रुशुर्देवाः कृते कर्मणि दुष्करे ॥ ६७
पश्यामस्त्रिषु लोकेषु न तं संस्थास्नुचारिषु । जातं चापि जनिष्यन्तं द्वितीयं चापि साम्प्रतम् ॥
अन्यमौशीनराच्छैब्याद्धुरो वोढारमित्युत । गतिं यस्य न यास्यन्ति मानुषा लोकवासिनः ६९
तस्य नप्तारमायान्तं शैब्यं कः समवारयत् । द्रोणायाभिमुखं यत्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ७०
विराटस्य रथानीकं मत्स्यस्यामित्रघातिनः । प्रेप्सन्तं समरे द्रोणं के वीराः पर्यवारयन् ॥७१
सद्यो वृकोदराज्जातो महाबलपराक्रमः । मायावी राक्षसो वीरो यस्मान्मम महद्भयम् ॥ ७२
पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मम कण्टकम् । घटोत्कचं महात्मानं कस्तं द्रोणादवारयत् ७३
एते चान्ये च बहवो येषामर्थाय संजय । त्यक्तारः संयुगे प्राणान्किं तेषामजितं युधि ॥७४
येषां च पुरुषव्याघ्रः शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रयः । हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः ७५
लोकानां गुरुरत्यर्थं लोकनाथः सनातनः । नारायणो रणे नाथो[१०] दिव्यो दिव्यात्मकः प्रभुः ७६
यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः । तान्यहं कीर्तयिष्यामि भक्त्या स्थैर्यार्थमात्मनः ॥

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच--

शृणु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य संजय । कृतवान्यानि गोविन्दो यथा नान्यः पुमान्क्वचित् १
संवर्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना । विख्यापितं बलं बाह्वोस्त्रिषु लोकेषु संजय ॥ २

---

१ अयं श्लोकः क-पुस्तके नास्ति । २ क. °शः । ३ क. वा । ४ क. °वत्परिवेष्टयेत् । ५ क. °नाम्बुदक्षि° । ६ म. + विसृष्टा दक्षिणा यस्य गङ्गाजलमवारयत् । ७ क. °श्रोतस्सु । ८ अयमर्धः क-पुस्तके नास्ति । ९ क. °कार्यं । १० क. नाथो नृणां दिव्यात्मवान्प्रभुः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

उच्चैःश्रवस्तुल्यबलं वायुवेगसमं जवे । जघान हयराजं तं यमुनावनवासिनम् ॥ ३
दानवं घोरकर्माणं गवां मृत्युमिवोत्थितम् । वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह ॥ ४
प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं चापि महासुरम् । मुरुं चान्तकसंकाशमवधीत्पुष्करेक्षणः ॥ ५
तथा कंसो महातेजा जरासन्धेन पालितः । विक्रमेणैव कृष्णेन सगणः पातितो रणे ॥ ६
सुनामा रणविक्रान्तः समग्राक्षौहिणीपतिः । भोजराजस्य मध्यस्थो भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ॥ ७
बलदेवद्वितीयेन कृष्णेनामित्रघातिना । तरस्वी समरे दग्धः ससैन्यः शूरसेनराट् ॥ ८
दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः । आराधितः सदारेण स चास्मै प्रददौ वरान् ॥ ९
तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयंवरे । निर्जित्य पृथिवीपालानावहत्पुष्करेक्षणः ॥ १०
अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव । रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदेन कृतव्रणाः ॥ ११
जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः । परेण घातयामास समग्राक्षौहिणीपतिम् ॥ १२
चेदिराजं च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली । अर्घे विवदमानं च जघान पशुवत्तदा ॥ १३
सौभं दैत्यपुरं खस्थं शाल्वगुप्तं दुरासदम् । समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः ॥ १४
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च मागधान्काशिकोसलान् । वात्स्यगार्ग्यकरूषांश्च पौण्ड्रांश्चाप्यजयद्रणे १५
आवन्त्यान्दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयान्दशेरकान् ।
काश्मीरकानौरसिकान्पिशाचांश्च समुद्गलान् ॥ १६
काम्बोजान्वाटधानांश्च चोलान्पाण्ड्यांश्च संजय । त्रिगर्तान्मालवांश्चैव दरदांश्च सुदुर्जयान् १७
नानादिग्भ्यश्च संप्राप्तान्खशांश्चैव शकांस्तथा । जितवान्पुण्डरीकाक्षो यवनं च सहानुगम् १८
प्रविश्य मकरावासं यादोगणनिषेवितम् । जिगाय वरुणं संख्ये सलिलान्तर्गतं पुरा ॥ १९
युधि पञ्चजनं हत्वा दैत्यं पातालवासिनम् । पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दिव्यं शङ्खमवाप्तवान् २०
खाण्डवे पार्थसहितस्तोषयित्वा हुताशनम् । आग्नेयमस्त्रं दुर्धर्षं चक्रं लेभे महाबलः ॥ २१
वैनतेयं समारुह्य त्रासयित्वामरावतीम् । महेन्द्रभवनाद्वीरः पारिजातमुपानयत् ॥ २२
तच्च मर्षितवाञ्छक्रो जानंस्तस्य पराक्रमम् । राज्ञां चाप्यजितं कश्चित्कृष्णेनेह न शुश्रुम ॥ २३
यच्च तन्महदाश्चर्यं सभायां मम संजय । कृतवान्पुण्डरीकाक्षः कस्तदन्य इहार्हति ॥ २४
यच्च भक्त्या प्रसन्नोऽहमद्राक्षं कृष्णमीश्वरम् । तन्मे सुविदितं सर्वं प्रत्यक्षमिव चागमम् ॥ २५
नान्तो विक्रमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः । कर्मणां शक्यते गन्तुं हृषीकेशस्य संजय २६
तथा गदश्च साम्बश्च प्रद्युम्नोऽथ विदूरथः । अगावहोऽनिरुद्धश्च चारुदेष्णः ससारणः ॥ २७
उल्मुको निशठश्चैव झिल्ली बभ्रुश्च वीर्यवान् । पृथुश्च विपृथुश्चैव शमीकोऽथारिमेजयः ॥ २८
एतेऽन्ये बलवन्तश्च वृष्णिवीराः प्रहारिणः । कथंचित्पाण्डवानीकं श्रयेयुः समरे स्थिताः २९
आहूता वृष्णिवीरेण केशवेन महात्मना । ततः संशयितं सर्वं भवेदिति मतिर्मम ॥ ३०
नागायुतबलो वीरः कैलासशिखरोपमः । वनमाली हली रामस्तत्र यत्र जनार्दनः ॥ ३१

---

१ 'उच्चैः' इत्यारभ्य 'निजघान ह' इत्यन्तं श्लोकद्वयमनुक्त्वा तत्स्थाने "पूतनां शकटं हत्वा केशिनं चैव वाजिनम् । ऋषभं धेनुकं चैव अरिष्टं च महाबलम् ॥ दावान्मुक्त्वा महाबाहुर्धृत्वा गोवर्धनं गिरिम् । चाणूरं मुष्टिकं चैव रङ्गमध्ये निहत्य च" इदं श्लोकद्वयं म.-पुस्तके पठितम् । २ क. राजानं ध° । ३ क. कौशलान् । ४ क. हत्वा पातालतलवासिनम् । ५ क. लब्धभ° । ६ क. °कर्मणा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यमाहुः सर्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः । अपि वा ह्येष पाण्डूनां योत्स्यतेऽर्थाय संजय ॥ ३२
स यदा तात संनह्येत्पाण्डवार्थाय संजय । न तदा प्रतिसंयोद्धा भविता तत्र कश्चन ॥ ३३
यदि स्म कुरवः सर्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान् । वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषां वै गृह्णीयाच्छस्त्रमुत्तमम् ३४
ततः सर्वान्नरव्याघ्रो हत्वा नरपतीन्रणे । कौरवांश्च महाबाहुः कुन्त्यै दद्यात्स मेदिनीम् ॥३५
यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः । रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः३६
न केनचिदुपायेन कुरूणां दृश्यते जयः । तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यथा युद्धमवर्तत ॥ ३७
अर्जुनः केशवस्यात्मा कृष्णोऽप्यात्मा किरीटिनः।अर्जुने विजयो नित्यं कृष्णे कीर्तिश्च शाश्वती॥
सर्वेष्वपि च लोकेषु बीभत्सुरपराजितः । प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ॥ ३९
मोहाद्दुर्योधनः कृष्णं यो न वेत्तीह केशवम् । मोहितो दैवयोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः ॥ ४०
न वेद कृष्णं दाशार्हमर्जुनं चैव पाण्डवम् । पूर्वदेवौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ॥ ४१
एकात्मानौ द्विधा भूतौ दृश्येते मानवैर्भुवि । मनसापि हि दुर्धर्षौ सेनामेतां यशस्विनौ ॥ ४२
नाशयेतामिहेच्छन्तौ मानुषत्वाच्च नेच्छतः । युगस्येव विपर्यासो लोकानामिव मोहनम् ॥४३
भीष्मस्य च वधस्तात द्रोणस्य च महात्मनः । न ह्येव ब्रह्मचर्येण न वेदाध्ययनेन च ॥ ४४
न क्रियाभिर्न चास्त्रेण मृत्योः कश्चिन्निवार्यते । लोकसंभावितौ वीरौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ॥४५
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि संजय । यां तां श्रियमसूयामः पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे४६
अद्य तामनुजानीमो भीष्मद्रोणवधेन ह । मत्कृते चाप्यनुप्राप्तः कुरूणामेष संक्षयः ॥ ४७
पक्वानां हि वधे सूत वज्रायन्ते तृणान्युत । अनन्तमिदमैश्वर्यं लोके प्राप्तो युधिष्ठिरः ॥ ४८
यस्य कोपान्महात्मानौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ । प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो न धर्मो मामकान्प्रति४९
क्रूरः सर्वविनाशाय कालोऽसौ नातिवर्तते । अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरैस्तात मनस्विभिः ।
अन्यथैव प्रपद्यन्ते दैवादिति मतिर्मम ॥ ५०
तस्मादपरिहार्येऽर्थे संप्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे । अपारणीये दुश्चिन्त्ये यथाभूतं प्रचक्ष्व मे ॥ ५१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संजय उवाच—[6]

हन्त ते कथयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् । यथा स न्यपतद्द्रोणः सूदितः पाण्डुसृञ्जयैः॥१
सेनापतित्वं संप्राप्य भारद्वाजो महारथः । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत् ॥ २
यत्कौरवाणामृषभादापगेयादनन्तरम् । सैनापत्येन यद्राजन्मामद्य कृतवानसि ॥ ३
सदृशं कर्मणस्तस्य फलं प्राप्नुहि भारत । करोमि कामं कं तेऽद्य प्रवृणीष्व यमिच्छसि ॥ ४
ततो दुर्योधनो राजा कर्णदुःशासनादिभिः । संमन्त्र्योवाच दुर्धर्षमाचार्यं जयतां वरम् ॥५

---

१ क. तस्य कश्च° । २ क. °मनुजीवामो । ३ क. °णान्यपि । ४ क. °न्महेष्वासौ । ५ क. विपद्यन्ते । ६ म. + शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा शंसतो मम भारत । ७ म. यथा सत्यपरो द्रोणः । ८ म. क. सादितः । ९ म. सैनापत्ये त्वया राजन्नद्य सत्कृतवानहम्; क. सैनापत्येन मां राजन्नद्य सत्कृ° । १० क. यथेच्छसि । ११ क. तमथोवाच ।

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग (गढ़वाल-हिमालय)
व्यवस्थापक-प. चक्रधर जोशी

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ददासि चेद्वरं मह्यं जीवग्राहं युधिष्ठिरम् । गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्समीपमिहानय ॥[१] ६
ततः कुरूणामाचार्यः श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः । सेनां प्रहर्षयन्सर्वामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
धन्यः कुन्तीसुतो [२]राजन्यस्य ग्रहणमिच्छसि । [३]न वधार्थं सुदुर्धर्ष वरमद्य प्रयाचसे ॥ ८
किमर्थं च नरव्याघ्र न वधं तस्य कां[४]क्षसे । नाशंससि क्रियामेतां मत्तो दुर्योधन ध्रुवम् ॥ ९
आहोस्विद्धर्मराजस्य द्वेष्टा [५]तस्य न विद्यते । यदीच्छसि त्वं जीवन्तं कुलं रक्षसि चात्मनः १०
अथवा भरतश्रेष्ठ निर्जित्य युधि पाण्डवान् । [६]राज्यं संप्रति दत्त्वा च सौभ्रात्रं कर्तुमिच्छसि ११
धन्यः कुन्तीसुतो राजा सुजातं चास्य धीमतः । अजातशत्रुता [७]सत्या तस्य यत्स्निह्यते भवान् ॥
द्रोणेन चैवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत । सहसा निःसृतो भावो योऽस्य नित्यं हृदि स्थितः १३
नाकारो गूहितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि । तस्मात्तव सुतो राजन्प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
वधे कुन्तीसुतस्याजौ नाचार्य विजयो मम । हते युधिष्ठिरे पार्था हन्युः सर्वान्हि नो ध्रुवम् १५
[८]न च शक्या रणे सर्वे निहन्तुममरैरपि ।[९] [१०]यं एव तेषां शेषः स्यात्स एवास्मान्न शेषयेत् १६
सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्द्यूतेन निर्जिते । [११]पुनर्यास्यन्त्यरण्याय पाण्डवास्तमनुव्रताः ॥ १७
सोऽयं मम जयो व्यक्तं दीर्घकालं भविष्यति । अतो न वधमिच्छामि धर्मराजस्य कर्हिचित् ॥
तस्य जिह्ममभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् । तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥

द्रोण उवाच—

न चेद्युधिष्ठिरं वीरः [१२]पालयत्यर्जुनो युधि । मन्यस्व पाण्डवश्रेष्ठमानीतं वशमात्मनः ॥ २०
न हि शक्यो रणे पार्थः सेन्द्रैर्देवासुरैरपि । प्रत्युद्यातुमतस्[१३]तात नैतदामर्षयाम्यहम् ॥ २१
असंशयं स मे शिष्यो मत्पूर्वश्चास्त्रकर्मणि । तरुणः †सुकृतैर्युक्त एकायनगतश्च ह ॥ २२
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च [१४]भूयः स समवाप्तवान् । अमर्षितश्च ते राजंस्ततो नामर्षयाम्यहम् ॥ २३
स चापक्र[१५]म्यतां युद्धाद्येनोपायेन शक्यते । अपनीते ततः पार्थे धर्मराजो जितस्त्वया ॥ २४
ग्रहणे हि जयस्तस्य न वधे पुरुषर्षभ ।[१६] [१७]एतेन चाप्युपायेन ग्रहणं समुपै[१८]ष्यसि ॥ २५
अहं गृहीत्वा राजानं सत्यधर्मपरायणम् । आनयिष्यामि ते राजन्वशमद्य न संशयः ॥ २६
यदि स्थास्यति संग्रामे मुहूर्तमपि मेऽग्रतः । अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनंजये ॥ २७
फाल्गुनस्य [१९]समीपे तु न हि शक्यो युधिष्ठिरः । ग्रहीतुं समरे राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥२८

---

१ म. + इच्छेयं वै महात्मानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । भ्रातॄणां पश्यतामेव जीवग्राहेण मे द्विज ॥ गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्सकाशमिहानय । प्रीणाम्यनेन कार्येण ससुहृज्जनबान्धवः ॥ संजय उवाच । २ क. राजा यस्य । ३ म. न वधं तस्य दुर्धर्ष; क. न वधार्थं सुदुर्धर्ष वरमन्यं । ४ क. काङ्क्षसि । नाशंससि क्रियामेतां मन्त्री । ५ म. कश्चिन्न विद्यते । यदीच्छसि; क. तस्य न विद्यते । यदिच्छसि । ६ म. राज्यांशं प्रति° । ७ क. तस्य सत्यं य° । ८ म. नैव श° । ९ म. + यदि सर्वे हनिष्यन्ते पाण्डवाः ससुता मृधे । ततः कृत्स्नं वशे कृत्वा निःशेषं नृपमण्डलम् । ससागरवनां स्फीतां विजित्य वसुधामिमाम् ॥ विष्णुर्दास्याति कृष्णायै कुन्त्यै वा पुरुषोत्तमः । १० म. यद्येष चैषां । ११ म. + तस्मिञ्जीवति चायाते ह्युपायैर्बहुभिः कृतैः । १२ म. पालयेदर्जुनो । १३ म. °स्तात न तस्माद्धर्षयाम्यहम् । † म. सुकृती युक्त.... °श्च सः । १४ म. भूयांसि सम° । १५ क. °क्रमतां । १६ म. + ग्रहणं हि वधात्तस्य धर्मराजस्य मन्यसे । १७ म. अनेनैवाभ्युपा° । १८ क. °ष्यति । १९ क. समक्षं तु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच--[1]

सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे । गृहीतं तममन्यन्त तव पुत्राः सुबालिशाः ॥ २९
[2]पाण्डवेयेषु [3]साक्षेपं द्रोणं जानाति ते सुतः । ततः प्रतिज्ञास्थैर्यार्थं स मन्त्रो बहुलीकृतः ॥ ३०
ततो दुर्योधनेनापि ग्रहणं पाण्डवस्य तत् । [4]सैन्यस्थानेषु सर्वेषु सुघोषितमरिंदम ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रतिज्ञायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

संजय उवाचः—

सान्तरे तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे । ततस्ते सैनिकाः श्रुत्वा तं युधिष्ठिरनिग्रहम् ।
सिंहनादरवांश्च[5]क्रुर्बाहुशब्दांश्च कृत्स्नशः ॥ १
[6]तच्च सर्वं यथान्यायं धर्मराजेन भारत । आप्तै[7]राशु परिज्ञातं भारद्वाजचिकीर्षितम् ॥ २
ततः सर्वान्समानाय्य भ्रातॄनन्यांश्च सर्वशः । अब्रवीद्धर्मराजस्तु धनंजयमिदं वचः ॥ ३
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र द्रोणस्याद्य चिकीर्षितम् । यथा तन्न भवेत्सत्यं तथा नीतिर्विधीयताम् ४
सान्तरं हि प्रतिज्ञातं द्रोणेनामित्र[8]कर्षिणा । तच्चान्[9]तरं महेष्वास त्वयि तेन समाहितम् ॥ ५
[10]स त्वमद्य महाबाहो युध्यस्व मदनन्तरम् । यथा दुर्योधनः कामं नेमं द्रोणादवाप्नुयात् ॥ ६

अर्जुन उवाच--

यथा मे न वधः कार्य आचार्यस्य [11]कदाचन । तथा तव परि[12]त्यागो न मे राजंश्चिकीर्षितः॥ ७
अप्येवं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि । [13]प्रतीपो नाहमाचार्ये भवेयं वै कथंचन ॥ ८
त्वां निगृह्याहवे राज्यं धार्तराष्ट्रोऽयमिच्छति । न स तं जीवलोकेऽस्मिन्कामं [14]प्राप्येत्कथंचन ९
प्रपतेद्द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकली भवेत् । न त्वां द्रोणो निगृह्णीयाज्जीवमाने मयि ध्रुवम् १०
यदि तस्य रणे साह्यं कुरुते वज्रभृत्स्वयम् । विष्णुर्वा सहितो देवैर्न त्वां प्राप्स्यत्यसौ मृधे ११
मयि जीवति राजेन्द्र न भयं कर्तुमर्हसि । द्रोणादस्त्रभृतां श्रेष्ठात्सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ १२
अन्यच्च ब्रूयां राजेन्द्र ‡प्रतिज्ञां मम निश्चलाम् ।
न स्मराम्य[15]नृतं तावन्न स्मरामि पराजयम् । न स्मरामि प्रति[16]श्रुत्य किंचिदप्यनृतं कृतम् ॥ १३

संजय उवाचः—

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह । प्रावाद्यन्त महाराज पाण्डवानां निवेशने ॥ १४
सिंहनादश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् । धनुर्ज्यातलशब्दश्च गगनस्पृक्सुभैरवः ॥ १५
[17]श्रुत्वा शङ्खस्य निर्घोषं पाण्डवस्य महौजसः । त्वदीयेष्वप्यनीकेषु वादित्राण्यभिजघ्निरे ॥ १६

---

१ म. + एवमुक्ते तदा तस्मिन्युद्धे देवासुरोपमे । २ अयं श्लोको म–पुस्तकेऽग्रिमश्लोकानन्तरं पाठितः; क. पाण्डवेषु च । ३ क. सापेक्षं । ४ म. + स्कन्धावारेषु सर्वेषु यथास्थानेषु मारिष । ५ क. °श्चक्रुर्बाणशङ्खरवैः सह । ६ क. तत्तु । ७ म. °श्चारैः प° । ८ म. °त्रघातिना । ९ म. °न्तरममोघेषौ त्व° । १० म. तत्त्वम° । ११ म. कथंचन । १२ क. °त्यागे न मे राजंश्चिकीर्षितम् । १३ म. प्रतियाताहमाचार्यं त्वां न जह्यां । १४ म. प्राप्ता क° । ‡क. प्रतिज्ञा मम निश्चला । १५ क. °नृतां वाचं न स्म° । १६ म. °श्रुत्य विस्मृत्य मनसाकृतम् । १७ क. तं श्रुत्वा शङ्खनि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो व्यूढान्यनीकानि तव तेषां च भारत । शनैरुपेयुरन्योन्यं [1]योध्यमानानि संयुगे ॥ १७
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । पाण्डवानां कुरूणां च द्रोणपाञ्चाल्ययोरपि ॥ १८
यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने । न शेकुः सृञ्जया युद्धे ताद्धि द्रोणेन पालितम् ॥ १९
तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः । न शेकुः पाण्डवीं सेनां पाल्यमानां किरीटिना ॥ २०
आस्तां ते स्तिमिते सेने रक्षमाणे परस्परम् । संप्रसुप्ते यथा नक्तं वनराज्यौ सुपुष्पिते ॥ २१
ततो रुक्मरथो राजन्नर्केणेव विराजता । [2]वरूथिना विनिष्पत्य व्यचरत्पृतनामुखे ॥ २२
तम[3]उद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे । अनेकमिव [4]संत्रासान्मेनिरे पाण्डुसृञ्जयाः ॥ २३
तेन मुक्ताः शरा घोरा विचेरुः सर्वतो दिशम् । त्रासयन्तो महाराज पाण्डवेयस्य वाहिनीम् ॥ २४
मध्यंदिनमनुप्राप्तो गभास्तिशतसंवृतः । यथा दृश्येत धर्मांशुस्तथा [5]द्रोणोऽप्यदृश्यत ॥ २५
न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति भारत । वीक्षितुं समरे क्रुद्धं महेन्द्रमिव ‡दानवः ॥ २६
मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजः प्रतापवान् । धृष्टद्युम्नबलं तूर्णं व्यधमन्निशितैः शरैः ॥ २७
स दिशः सर्वतो रुद्ध्वा संवृत्य खमजिह्मगैः । पार्षतो यत्र *तत्रैव ममृदे पाण्डुवाहिनीम् ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अर्जुनकृतयुधिष्ठिराश्वासने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

संजय उवाच:--

ततः स पाण्डवानीके [6]जनयन्सुमहद्भयम् । व्यचरत्पृतनां द्रोणो [7]दहन्कक्षमिवानलः ॥ १
निर्दहन्तमनीकानि साक्षादग्निमिवोत्थितम् । दृष्ट्वा रुक्मरथं क्रुद्धं समकम्पन्त सृञ्जयाः ॥ २
[8]सततं कृष्यतः संख्ये धनुषो[9]ऽस्याशुकारिणः । ज्याघोषः शुश्रुवेऽत्यर्थं विस्फूर्जितमिवा[10]शनेः ॥ ३
रथिनः सादिनश्चैव नागानश्वान्पदातिनः । रौद्रा हस्तवता मुक्ताः संमृद्नन्ति स्म सायकाः ॥ ४
नानद्यमानः पर्जन्यः प्रवृद्धः शुचिसंक्षये । अश्मवर्षमिवा[11]वर्षत्परेषामावहद्भयम् ॥ ५
विचरन्स [12]तदा राजन्सेनां संक्षोभयन्प्रभुः । वर्धयामास संत्रासं शात्रवाणाममानुषम् ॥ ६
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापं हेमपरिष्कृतम् । [13]भ्रमद्रथाम्बुदे [14]चास्मिन्दृश्यते स्म पुनः पुनः ॥ ७
स वीरः सत्यवान्प्राज्ञो धर्मनित्यः सदा पुनः । युगान्त[15]कालवद्घोरां रौद्रां प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ८
अमर्षवेगप्रभवां क्रव्यादगणसंकुलाम् । बलौघैः सर्वतः पूर्णां [16]ध्वजवृक्षापहारिणीम् ॥ ९
शोणितोदां रथावर्तां हस्त्यश्वकृतरोधसम् । कवचोडुपसंयुक्तां मांसपङ्कसमाकुलाम् ॥ १०
मेदोमज्जास्थिसिकतामुष्णी[17]षचयफेनिलाम् । संग्रामजलदापूर्णां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ॥ ११
नरनागाश्वकलिलां शरवेगौघवाहिनीम् । शरीरदारुसंघट्टां रथकच्छपसंकुलाम् ॥ १२
[18]उत्तमाङ्गैः पङ्कजिनीं निस्त्रिंशझषसंकुलाम् । रथनागह्रदोपेतां नानाभरणभूषिताम् ॥ १३
महारथशतावर्तां भूमिरेणूर्मिमालिनीम् । महावीर्यवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तराम् ॥ १४

१ म. क. °त्स्यमानानि । २क. °नीं विनिष्पिष्य व्यचरत्पृतनान्तरे । ३क. °द्यतरथे°; म. °द्यन्तं रथे° ४ क. °त्रासं मेनिरे । ५ क. °णो व्यद° । ‡ म. दानवाः । *म तत्रैनामभिनत्पाण्डु° । ६ क. °यंस्तुमुलं महत् । ७ क. दहन्वृक्ष° । ८ क. प्रततं । ९ क. °स्यानुका° । १० क. सानिलः । ११ क. °वर्षन्परेषामवह° । १२ म. दिशः सर्वाः सेनां । १३ म. भ्राजमानं रथे तस्मिन्दृश्यते स्म महाभयम् । १४ क. तस्मिन् । १५ क. °काले संक्रुद्धो रौ° । १६ क. वीरवृक्षा° । १७ क. °षवरफे° । १८ क. °माङ्गोपलतटां नि° ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शरीरशतसंबाधां गृध्रकङ्कनिषेविताम् । महारथसहस्राणि नयन्तीं यमसादनम् ॥ १५
शूलव्यालसमाकीर्णां प्राणिवाजिनिषेविताम् । छिन्नक्षत्र[2]महाहंसां मुकुटाण्डजसेविताम् ॥ १६
चक्रकूर्मां गदानक्रां शरक्षुद्रझषाकुलाम् । [3]बकगृध्र[4]शृगालानां घोरसंघैर्निषेविताम् ॥ १७
निहतान्प्राणिनः संख्ये द्रोणेन बलिना रणे । वह[5]न्ती पितृलोकाय शतशो राजसत्तम ॥ १८
शरीरशतसंबाधां केशशैवलशाद्वलाम् । नदीं प्रावर्तयद्राजन्भीरूणां भयवर्धिनीम् ॥ १९
तर्जयन्तमनीकानि तानि तानि महारथम् । सर्वतोऽभ्यद्रवन्द्रोणं युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ २०
तानभिद्रवतः [6]शूरांस्तावका दृढविक्रमाः । सर्वतः प्रत्यगृह्णन्त तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ २१
शतमायस्तु शकुनिः सहदेवं समाद्रवत् । सनियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ॥ २२
तस्य माद्रीसुतः केतुं धनुः सूतं हयानपि । नातिक्रुद्धः शरैश्छित्त्वा षष्ट्या विव्याध सौबलम् ॥[7]
सौबलस्तु गदां गृह्य प्रचस्कन्द रथोत्तमात् । स तस्य गदया राजन्रथात्सूतमपातयत् ॥ २४
ततस्तौ विरथौ राजन्गदाहस्तौ महाबलौ । चिक्रीडतू रणे शूरौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ २५
[9]द्रोणः पाञ्चालराजानं विद्ध्वा दशभिराशुगैः । बहुभिस्तेन चाभ्यस्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः २६
विविंशतिं भीमसेनो विंशत्या निशितैः शरैः । विद्ध्वा नाकम्पयद्वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
विविंशतिस्तु सहसा व्यश्वकेतुशरासनम् । भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्यपूजयन् ॥ २८
स तन्न ममृषे वीरः शत्रोर्विक्रममाहवे । ततोऽस्य गदया दान्तान्हयान्सर्वानपातयत् ॥ २९
हताश्वात्सरथाद्राजन्गृह्य चर्म महाबलः । अभ्ययाद्भीमसेनं तु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३०
शल्यस्तु नकुलं वीरः स्वस्रीयं प्रियमात्मनः । विव्याध प्रहसन्बाणैर्लालयन्कोपयन्निव ॥ ३१
तस्याश्वानातपत्रं च ध्वजं सूतमथो धनुः । निपात्य नकुलः संख्ये शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ३२
धृष्टकेतुः कृपेणास्ताञ्छित्त्वा बहुविधाञ्छरान् । कृपं विव्याध सप्तत्या लक्ष्मं चास्या[11]हरत्त्रिभिः
तं कृपः शरवर्षेण महता समवारयत् । वि[12]व्याध च रणे विप्रो धृष्टकेतुममर्षणम् ॥ ३४
सात्यकिः कृतवर्माणं नाराचेन स्तनान्तरे । विद्ध्वा[13] विव्याध सप्तत्या पुनरन्यैः स्मयन्निव ३५
तं भोजः सप्तसप्तत्या विद्ध्वाशु निशितैः शरैः । नाकम्पयत शैनेयं शीघ्रो वायुरिवाचलम् ३६
सेनापतिः सुशर्माणं भृशं मर्मस्वताडयत् । स चापि तं तोमरेण जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ॥ ३७
वैकर्तनं तु समरे विराटः प्रत्यवारयत् । सह मत्स्यैर्महावीर्यैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३८
तत्पौरुषमभूत्तत्र सूतपुत्रस्य दारुणम् । यत्सैन्यं वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३९
द्रुपदस्तु स्वयं राजा भगदत्तेन संगतः । तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् ॥ ४०
भगदत्तस्तु राजानं द्रुपदं नतपर्वभिः । सनियन्तृध्वजरथं विव्याध पुरुषर्षभः ॥ ४१
द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो भगदत्तं महारथम् । आजघानोरसि क्षिप्रं शरेणानतपर्वणा ॥ ४२
युद्धं योधवरौ लोके सौमदत्तिशिखण्डिनौ । भूतानां त्रासजननं चक्रातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ४३
भूरिश्रवा रणे राजन्याज्ञसेनिं महारथम् । महता सायकौघेन छादयामास वीर्यवान् ॥ ४४
शिखण्डी तु ततः क्रुद्धः सौमदत्तिं विशां पते । नवत्या सायकानां तु कम्पयामास भारत ४५

---

१ क. राजि° । २ क. °च्छत्र° । ३ क. बलगृध्र° । ४ क. °शृगा° । ५ क. म° हन्तीं° । ६ क. शूरास्ता° । ७ म.+भित्त्वा च शरवर्षेण शकुनिं प्रत्यवारयत् । ८ म. गदां गृहीत्वा शकुनिः प्रचस्कन्द । ९ म.—पुस्तके एतच्छ्लोकस्थाने अयं सार्धश्लोक उपलभ्यते—द्रोणः पाञ्चालदायादं विव्याध निशितैः शरैः । तयोस्तत्र महाराज बाणवर्षैः प्रकाशितम् । खद्योतैरिव चाकाशं प्रदोषे पुरुषर्षभ ॥ १० म. ध्वजं चास्य त्रिभिः शरैः । ११ क. °प्यहनत्त्रिभिः । १२ क. निवार्य च रणे विप्रो धृष्टकेतुमयोधयत् । १३ क. विद्ध्वा विद्ध्वाथ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

राक्षसौ रौद्रकर्माणौ हैडिम्बालम्बुषावुभौ । चक्रातेऽत्य तं युद्धं परस्परजयैषिणौ ॥ ४६
मायाशतसृजौ दृप्तौ मायाभिरितरेतरम् । अन्तर्हितौ चेरतुस्तौ भृशं विस्मयकारिणौ ॥ ४७
चेकितानोऽनुविन्देन युयुधे चाति भैरवम् । यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ४८
लक्ष्मणः क्षत्रदेवेन विमर्दमकरोद्भृशम् । यथा विष्णुः पुरा राजन्हिरण्याक्षेण संयुगे ॥ ४९
ततः प्रचलिताश्वेन विधिवत्कल्पितेन च । रथेनाभ्यपतद्राजन्सौभद्रं पौरवो नदन् ॥ ५०
ततोऽभ्ययात्स त्वरितो युद्धाकाङ्क्षी महाबलः । तेन चक्रे महद्युद्धमभिमन्युररिंदमः ॥ ५१
पौरवस्त्वथ सौभद्रं शरव्रातैरवाकिरत् । तस्यार्जुनिर्ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ॥ ५२
सौभद्रः पौरवं त्वन्यैर्विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः । पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः ५३
ततः प्रहर्षयन्सेनां सिंहवद्विनदन्मुहुः । समादत्तार्जुनिस्तूर्णं पौरवान्तकरं शरम् ॥ ५४
तं तु संधितमाज्ञाय सायकं घोरदर्शनम् । द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यश्चिच्छेद सशरं धनुः ५५
तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा । उद्बबर्ह सितं खड्गमाददानः शरावरम् ॥ ५६
स तेनानेकतारेण चर्मणा कृतहस्तवत् । भ्रान्तासिनां चरन्मार्गान्दर्शयन्वीर्यमात्मनः ॥ ५७
भ्रामितं पुनरुद्भ्रान्तमाधूतं पुनरुत्थितम् । चर्मनिस्त्रिंशयो राजन्निर्विशेषमदृश्यत ॥ ५८
स पौरवरथस्यैषामाप्लुत्य सहसा नदन् । पौरवं रथमास्थाय केशपक्षे परामृशत् ॥ ५९
जघानास्य पदा सूतमसिना पातयद्ध्वजम् । विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्तं नागमिव चाक्षिपत् ॥
तमागलितकेशान्तं ददृशुः सर्वपार्थिवाः । उक्षाणमिव सिंहेन पात्यमानमचेतसम् ॥ ६१
तमार्जुनिवशं प्राप्तं कृष्यमाणमनाथवत् । पौरवं पातितं दृष्ट्वा नामृष्यत जयद्रथः ॥ ६२
स बर्हिबर्हावततं किङ्किणीशतजालवत् । चर्म चादाय खड्गं च नदन्पर्यपतद्रथात् ॥ ६३
ततः सैन्धवमालोक्य कार्ष्णिरुत्सृज्य पौरवम् । उत्पपात रथात्तूर्णं श्येनवन्निपपात च ॥ ६४
प्रासपट्टिशनिस्त्रिंशाञ्छत्रुभिः संप्रचोदितान् । चिच्छेदं चासिना कार्ष्णिश्चर्मणा संरुरोध च ॥
स दर्शयित्वा सैन्यानां स्वबाहुबलमात्मनः । तमुद्यम्य महाखड्गं चर्मचाथ पुनर्बली ॥ ६६
वृद्धक्षत्रस्य दायादं पितुरत्यन्तवैरिणम् । ससाराभिमुखः शूरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ६७
तौ परस्परमासाद्य खड्गदन्तनखायुधौ । हृष्टवत्संप्रजह्राते व्याघ्रकेसरिणाविव ॥ ६८
संपातेष्वभिघातेषु निपातेष्वसिचर्मणोः । न तयोरन्तरं कश्चिद्ददर्श नरसिंहयोः ॥ ६९
अवक्षेपोऽसिनिर्ह्रादः शस्त्रान्तरनिदर्शनम् । बाह्यान्तरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत ॥ ७०
बाह्यमाभ्यन्तरं चैव चरन्तौ मार्गमुत्तमम् । ददृशाते महात्मानौ सपक्षाविव पर्वतौ ॥ ७१
ततो विक्षिपतः खड्गं सौभद्रस्य यशस्विनः । शरावरणपक्षान्ते प्रजहार जयद्रथः ॥ ७२
रुक्मपत्रान्तरे सक्तस्तस्मिंश्चर्मणि भास्वरे । सिन्धुराजबलोद्धूतः सोऽभज्यत महानसिः ॥ ७३
भग्नमाज्ञाय निस्त्रिंशमवप्लुत्य पदानि षट् । अदृश्यत निमेषेण स्वरथं पुनरास्थितः ॥ ७४
तं कार्ष्णिं समरान्मुक्तमास्थितं रथमुत्तमम् । सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ॥ ७५
ततश्चर्म च खड्गं च समुत्क्षिप्य महाबलः । ननादार्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयद्रथम् ॥ ७६
सिन्धुराजं [13] परित्यज्य सौभद्रः परवीरहा । तापयामास तत्सैन्यं भुवनं भास्करो यथा ॥ ७७

---

१ क. °तरौ । २ क. °रवः । ३ क. रवोऽनदत् । ४ क. हयांश्चो° । ५ क. °श्चरन्मार्गं दर्श° । ६ क. °शन् । ७ क. पतितं । ८ क. स बर्हिणं महाराज । ९ क. °दाथासि° । १० क. संदर्श° । ११ क. भारत । १२ °शं सोऽवप्लु° । १३ क. पराजित्य ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तस्य सर्वायसीं शक्तिं शल्यः कनकभूषणाम् । चिक्षेप समरे घोरां दीप्तामग्निशिखामिव॥७८
तामवप्लुत्य जग्राह विकोशं चाकरोदसिम् । वैनतेयो यथा कार्ष्णिः पतन्तमुरगोत्तमम् ॥ ७९
तस्य लाघवमाज्ञाय सत्त्वं चामिततेजसः । सहिताः सर्वराजानः सिंहनादमथानदन् ॥ ८०
ततस्तामेव शल्यस्य सौभद्रः परवीरहा । मुमोच भुजवीर्येण वैदूर्यविकृतां शिताम् ॥ ८१
सा तस्य रथमासाद्य निर्मुक्तभुजगोपमा । जघान सूतं शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत् ॥ ८२
ततो विराटद्रुपदौ धृष्टकेतुर्युधिष्ठिरः । सात्यकिः केकया भीमो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ८३
यमौ च द्रौपदेयाश्च साधु साध्विति चुक्रुशुः । बाणशब्दाश्च विविधाः सिंहनादाश्च पुष्कलाः ८४
प्रादुरासन्हर्षयन्तः सौभद्रमपलायिनम् । तन्नामृष्यन्त पुत्रास्ते शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ ८५
अथैनं सहसा सर्वे समन्तान्निशितैः शरैः । अभ्याकिरन्महाराज जलदा इव पर्वतम् ॥ ८६
तेषां च प्रियमन्विच्छन्सूतस्य च पराभवम् । आर्तायनिरमित्रघ्नः क्रुद्धः सौभद्रमभ्ययात् ८७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—
बहूनि सुविचित्राणि द्वन्द्वयुद्धानि संजय । त्वयोक्तानि निशम्याहं स्पृहयामि संचक्षुषाम् ॥ १
आश्चर्यभूतं लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः । कुरूणां पाण्डवानां च युद्धं देवासुरोपमम् ॥ २
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतो युद्धमुत्तमम् । तस्मादार्तायनेर्युद्धं सौभद्रस्य च शंस मे ॥ ३
संजय उवाच—
सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसीं गदाम् । समुत्क्षिप्य नदन्क्रुद्धः प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ४
तं दीप्तमिव कालाग्निं दण्डहस्तमिवान्तकम् । जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ५
सौभद्रोऽप्यशनिप्रख्यां प्रगृह्य महतीं गदाम् । एह्येहीत्यब्रवीच्छल्यं यत्नाद्भीमेन वारितः ॥ ६
वारयित्वा तु सौभद्रं भीमसेनः प्रतापवान् । शल्यमासाद्य समरे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ७
तथैव मद्रराजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलम् । ससाराभिमुखस्तूर्णं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ८
ततस्तूर्यनिनादाश्च शङ्खानां च सहस्रशः । सिंहनादाश्च संजज्ञुर्भेरीणां च महास्वनाः ॥ ९
पश्यतां शतशो ह्यासीदन्योऽन्यमभिधावताम् । पाण्डवानां कुरूणां च साधु साध्विति निःस्वनाः॥
न हि मद्राधिपादन्यः सर्वराजसु भारत । सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ११
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः । सोढुमुत्सहते लोके युधि कोऽन्यो वृकोदरात् १२
पट्टैर्जाम्बूनदैर्बद्धा बभूव जनहर्षणी । प्रजज्वाल तदा विद्धा भीमेन महती गदा ॥ १३
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः । महाविद्युत्प्रतीकाशा शल्यस्य शुशुभे गदा ॥ १४
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः । आवर्तितगदाशृङ्गावुभौ शल्यवृकोदरौ ॥ १५

---

१ क. °कृताजिराम् । २ क. कैकयो । ३ क. °न्यूतस्य । ४ क. भुवि चि° । ५ म. सचक्षुताम् । ६ म. + न हि देवासुरं युद्धमीदृग्भूतं भवेदिति । चिन्तयामि च युद्धानि श्रुत्वा घोराणि संजय ॥ ७ क. °बलः । ८ म. + तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम् । जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ९ क. नादश्च संजज्ञे........°स्वनः । १० क. म. °नः । ११ म. + साग्निदीप्ता महारौद्रा गदा सा शुशुभे तदा । १२ क. भागशः । १३ म. + क्रोधताम्रेक्षणौ वीरौ शत्रुसंघविमर्दनौ । महामात्रौ महोत्साहौ गदायुद्धविशारदौ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च । निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ १६
ताडिता भीमसेनेन शल्यस्य महती गदा । साग्निज्वाला महारौद्रा तदा तूर्णमशीर्यत ॥ १७
तथैव भीमसेनस्य द्विषताभिहता गदा । वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृतो वृक्ष इवाबभौ ॥ १८
गदा क्षिप्ता तु समरे मद्रराजेन भारत । व्योमदीपयमाना सा ससृजे पावकं मुहुः ॥ १९
तथैव भीमसेनेन द्विषते प्रेषिता गदा । तापयामास तत्सैन्यं महोल्का पतती यथा ॥ २०
ते गदे गदिनां श्रेष्ठे समासाद्य परस्परम् । श्वसन्त्यौ नागकन्येव ससृजाते विभावसुम् ॥ २१
नखैरिव महाव्याघ्रौ दन्तैरिव महागजौ । तौ विचेरतुरासाद्य गदाग्र्याभ्यां परस्परम् ॥ २२
ततो गदाग्र्याभिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ । ददृशाते महात्मानौ किंशुकाविव पुष्पितौ ॥ २३
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः । गदाभिघातसंह्रादः शक्राशनिरवोपमः ॥ २४
गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः । नाकम्पत तदा भीमो भिद्यमान इवाचलः ॥ २५
तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो महाबलः । धैर्यान्मद्राधिपस्तस्थौ वज्रैर्गिरिरिवाहतः ॥ २६
आपेततुर्महावेगौ समुच्छ्रितगदावुभौ । पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ २७
अथाप्लुत्य पदान्यष्टौ सन्निपत्य गजाविव । सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २८
तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशाहतौ । युगपत्पेततुर्वीरौ क्षिताविन्द्रध्वजाविव ॥ २९
ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । शल्यमभ्यपतत्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥ ३०
दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाभिनिपीडितम् । विचेष्टन्तं यथा नागं मूर्च्छयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३१
ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे । अपोवाह रणात्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥ ३२
क्षीववद्विह्वलो वीरो निमेषात्पुनरुत्थितः । भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ॥ ३३
ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखम् । सनागपत्त्यश्वरथाः समकम्पन्त मारिष ॥ ३४
ते पाण्डवैरर्द्यमानास्तावका जितकाशिभिः । भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वातनुन्ना घना इव ॥ ३५
निर्जित्य धार्तराष्ट्रांस्तु पाण्डवेया महारथाः । व्यरोचन्त रणे राजन्दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ ३६
सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खान्दध्मुश्च हर्षिताः । भेरीश्च वादयामासुर्मृदङ्गांश्चानकैः सह ॥ ३७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि शल्यापयाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

संजय उवाच—

तद्बलं सुमहद्दीर्णं त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् । दधारैको रणे राजन्वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥ १
शरा दश दिशो मुक्ता वृषसेनेन संयुगे । विचेरुस्ते विनिर्भिद्य नरवाजिरथद्विपान् ॥ २
तस्य दीप्ता महाबाणा विनिश्चेरुः सहस्रशः । भानोरिव महाराज धर्मकाले मरीचयः ॥ ३
तेनार्दिता महाराज रथिनः सादिनस्तथा । निपेतुरुर्व्यां सहसा वातभग्ना इव द्रुमाः ॥ ४
हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च महारथः । अपातयद्रणे राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५

---

१ क. चैवोभे गदे श्रेष्ठे । २ म-पुस्तके सिंहनादानित्यादिश्लोकं त्यक्त्वा तत्स्थाने 'अथ मड्डुकभेरिमहामुरजाः पणवानकदुन्दुभिनिर्झरिभिः । विनदन्ति भृशं सहशङ्खरवैर्विविधैश्च नरोत्तम सिंहरवैः ॥' इति श्लोकः पठितः । ३ म. पाण्डून् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभीतवत् । सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ॥ ६
नाकुलिस्तु शतानीको वृषसेनं समभ्ययात् । विव्याध चैनं दशभिर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ७
तस्य कर्णात्मजश्चापं छित्त्वा केतुमपातयत् । तं भ्रातरं परीप्सन्तो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ॥ ८
कर्णात्मजं शरव्रातैरदृश्यं चक्रुरञ्जसा । तान्नदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्रमुखा रथाः ॥ ९
छादयन्तो महाराज द्रौपदेयान्महारथान् । शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पर्वताञ्जलदा इव ॥ १०
तान्पाण्डवाः प्रत्यगृह्णंस्त्वरिताः पुत्रगृद्धिनः।पञ्चालाः केकया मत्स्याः सृञ्जयाश्चोद्यतायुधाः॥
तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहल्लोमहर्षणम् । त्वदीयैः पाण्डुपुत्राणां देवानामिव दानवैः ॥ १२
एवं युयुधिरे वीराः संरब्धाः कुरुपाण्डवाः । परस्परमुदीक्षन्तः परस्परकृतागसः ॥ १३
तेषां ददृशिरे कोपाद्वपूंष्यमिततेजसाम् । युयुत्सूनामिवाकाशे पतत्रिवरभोगिनाम् ॥ १४
भीमकर्णकृपद्रोणद्रौणिपार्षतसात्यकैः । बभासे स रणोद्देशः कालसूर्य इवोदितः ॥[2] १५
तदासीत्तुमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरम् । महाबलानां बलिभिर्दानवानां यथा सुरैः ॥ १६
ततो युधिष्ठिरानीकमुद्धूतार्णवनिःस्वनम् । त्वदीयमवधीत्सैन्यं संप्रद्रुतमहारथम् ॥ १७
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा शत्रुभिर्भृशमर्दितम् । अलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ॥[5] १८
ततः शोणहयः क्रुद्धश्चतुर्दन्त इव द्विपः । प्रविश्य पाण्डवानीकं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ १९
तमाविध्यच्छितैर्बाणैः कङ्कपत्रैर्युधिष्ठिरः । तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा तं द्रुतं समुपाद्रवत् ॥ २०
चक्ररक्षः कुमारस्तु पञ्चालानां यशस्करः । दधार द्रोणमायान्तं वेलेव सरितां पतिम् ॥ २१
द्रोणं निवारितं दृष्ट्वा कुमारेण द्विजर्षभम् । सिंहनादरवो ह्यासीत्साधु साध्विति भाषितम् २२
कुमारस्तु ततो द्रोणं सायकेन महाहवे । विव्याधोरसि संक्रुद्धः सिंहवच्च नदन्मुहुः ॥ २३
संवार्य च रणे द्रोणं कुमारस्तु महाबलः । शरैरनेकसाहस्रैः कृतहस्तो जितश्रमः ॥ २४
तं शूरमार्यव्रतिनं मन्त्रास्त्रेषु कृतश्रमम् । चक्ररक्षं परामृद्नात्कुमारं द्विजपुङ्गवः ॥ २५
स मध्यं प्राप्य सैन्यानां सर्वाः प्रविचरन्दिशः । तव सैन्यस्य गोप्तासीद्भारद्वाजो द्विजर्षभः २६
शिखण्डिनं द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम् । नकुलं पञ्चभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तभिः ॥ २७
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः । सात्यकिं पञ्चभिर्विद्ध्वा मत्स्यं च दशभिः शरैः ॥

---

१ म. °सूर्यैरिवोदितैः । २ म. + प्रजानां संक्षये घोरे यथा सूर्योदयो भवेत् । शूराणामुदयस्तद्वदासीत्पुरुषसत्तम ॥ ३ क. °मुद्धीता° । ४ क. °शाविक्षतम् । ५ म. + भारद्वाजममर्षश्च विक्रमश्च समाविशत् । समुद्धृत्य निषङ्गाच्च धनुर्ज्यामवमृज्य च । महाशरधनुष्पाणिर्यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ सारथे याहि यत्रैष पाण्डरेण विराजता । ध्रियमाणेन छत्रेण राजा तिष्ठति धर्मराट् ॥ तदेतद्दीर्यते सैन्यं धार्तराष्ट्रमनेकधा । एतत्संस्तम्भयिष्यामि प्रतिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ न हि मामभिवर्षन्तं संयुगे तात पाण्डवाः । मात्स्यपाञ्चालराजानः सर्वे च सहसोमकाः ॥ अर्जुनो मत्प्रसादाद्धि महास्त्राणि समाप्तवान् । न मामुत्सहते तात न भीमो न च सात्यकिः ॥ मत्प्रसादाद्धि बीभत्सुः परमेष्वासतां गतः । ममैवास्त्रं विजानाति धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ॥ नायं संरक्षितुं कालः प्राणांस्तात जयैषिणा । याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे च जयाय च ॥ संजय उवाच । एवं संचोदितो यन्ता द्रोणमभ्यवहत्ततः ॥ तदाश्वहृदयेनाश्वानभिमन्त्र्याशु हर्षयन् । रथेन सवरूथेन भास्वरेण विराजता ॥ तं करूशाश्च मात्स्याश्च चेदयश्च ससात्वताः । पाण्डवाश्च सपाञ्चालाः सहिताः पर्यवारयन् ॥ ६ क. तु । ७ क. °क्लमः । ८ क. मन्त्रास्त्रकृतनिश्चयम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

व्यक्षोभयद्रणे योधान्यथामुख्यमभिद्रवन् । अभ्यवर्तत संप्रेप्सुः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९
युगन्धरस्ततो राजन्भारद्वाजं महारथम् । वारयामास संक्रुद्धं वातोद्धूत[1]मिवार्णवम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं स विद्ध्वा तु शरैः सन्नतपर्वभिः । युगन्धरं तु भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥[2] ३१
ततो विराटद्रुपदौ केकयाः सात्यकिः शिबिः । व्याघ्रदत्तश्च पाञ्चाल्यः सिंहसेनश्च वीर्यवान् ॥
एते चान्ये च बहवः परीप्सन्तो युधिष्ठिरम् । आवव्रुस्तस्य पन्थानं किरन्तः सायकान्बहून् ॥
व्याघ्रदत्तस्तु पाञ्चाल्यो द्रोणं विव्याध मार्गणैः । पञ्चाश[3]ता शितै राजंस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥
त्वरितं सिंहसेनस्तु द्रोणं विद्ध्वा महारथम् । प्राहसत्सहसा हृष्टस्त्रासयन्वै महारथान् ॥ ३५
ततो विस्फार्य नयने धनुर्ज्यामवमृज्य च । तलशब्दं महत्कृत्वा द्रोणस्तं समुपाद्रवत् ॥ ३६
ततस्तु सिंहसेनस्य शिरः कायात्सकुण्डलम् । व्याघ्रदत्तस्य चाक्रम्य भल्लाभ्यामाहरद्बली ॥
तान्प्रमृज्य शरव्रातैः पाण्डवानां महारथान् । युधिष्ठिररथाभ्याशे तस्थौ मृत्युरिवान्तकः ३८
ततोऽभवन्महाशब्दो राजन्यौधिष्ठिरे बले । हतो राजेति योधानां समीपस्थे यतव्रते ॥ ३९
अब्रुवन्सैनिकास्तत्र दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमम् । अद्य राजा धार्तराष्ट्रः कृतार्थो वै भविष्यति ॥ ४०
अस्मिन्मुहूर्ते द्रोणस्तु पाण्डवं गृह्य हर्षितः । आगमिष्यति नो नूनं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ॥ ४१
एवं संजल्पतां तेषां तावकानां महारथः । आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ॥ ४२
शोणितोदां रथावर्तां कृत्वा विशसने नदीम् । शूरास्थिचय[4]संकीर्णां प्रेतकूलापहारिणीम् ॥ ४३
तां शरौघमहाफेनां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् । नदीमुत्तीर्य वेगेन कुरून्विद्राव्य पाण्डवः ॥ ४४
ततः किरीटी सहसा द्रोणानीकमुपाद्रवत् । छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ४५
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् । नान्तरं ददृशे कश्चित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ४६
न दिशो नान्तरिक्षं च न द्यौर्नैव च मेदिनी । अदृश्यत महाराज बाणभूता इवाभवत् ॥ ४७
नादृश्यत तदा राजंस्तत्र किंचन संयुगे । बाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधन्वना ॥ ४८
सूर्ये चास्तमनुप्राप्ते तमसा[5] चाभिसंवृते । नाज्ञायत तदा शत्रुर्न सुहृन्न च कश्चन ।
ततोऽवहारं चक्रुस्ते द्रोणदुर्योधनादयः ॥ ४९
तान्विदित्वा पुनस्त्रस्तानयुद्धमनसः परान् । स्वान्यनीकानि बीभत्सुः शनकैरवहारयत् ॥ ५०
ततोऽभितुष्टुवुः पार्थं प्रहृष्टाः पाण्डुसृञ्जयाः । पञ्चालाश्च मनोज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्यमिवर्षयः ॥ ५१
एवं स्वशिबिरं प्रायाज्जित्वा शत्रून्धनंजयः । पृष्ठतः सर्वसैन्यानां मुदितो वै सकेशवः ॥ ५२
[6]मसारगल्वर्कसुवर्णरूपैर्वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ।
चित्रे रथे पाण्डुसुतो बभासे नक्षत्रचित्रे वियतीव चन्द्रः ॥ ५३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि प्रथमदिवसावहारे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तं च द्रोणाभिषेकपर्व ।

---

१ क. °द्धूतमि° । २ म. + तं विजित्य महातेजा भारद्वाजो महामनाः । अभ्यवर्तत संप्रेप्सुः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३ क. °शद्भिः शि° । ४ क. °वपुसंकीर्णा । ५ क. रजसा । ६ क. सुसार°....सुवर्णरूप्यैर्वज्र° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथ संशप्तकवधपर्व.

संजय उवाच—

ते सेने शिबिरं गत्वा न्यविशेतां विशां पते । यथाभागं यथान्यायं यथागुल्मं च सर्वशः ॥१
कृत्वावहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्मनाः । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ २
उक्तमेतन्मया पूर्वं न तिष्ठति धनंजये । शक्यो ग्रहीतुं संग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः ॥ ३
इति तद्वः [1]प्रयततां कृतं पार्थेन संयुगे । मा विशङ्कीर्वचो मह्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
अपनीते तु योगेन केनचिच्छ्वेतवाहने । तत एष्यति ते राजन्वश[2]मेष युधिष्ठिरः ॥ ५
कश्चिदाहू[3]य तं संख्ये देशमन्यं प्रकर्षतु । तमजित्वा न कौन्तेयो निवर्तेत कथंचन ॥ ६
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप । ग्रहीष्यामि चमूं भित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ७
[4]अर्जुनेन विहीनस्तु यदि नोत्सृजते रणम् । मामुपायान्तमालोक्य गृहीतं विद्धि पाण्डवम् ॥८
एवं तेऽहं महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । समानेष्यामि सगणं वशमद्य न संशयः ॥ ९
यदि तिष्ठति संग्रामे मुहूर्तमपि पाण्डवः । [5]अथापयाति संग्रामाद्विजयात्तद्विशिष्यते ॥ १०

संजय उवाच—

द्रोणस्य तद्वचः श्रुत्वा त्रिगर्ताधिपतिस्तदा । भ्रातृभिः सहितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥११
वयं विनिकृता राजन्सदा गाण्डीवधन्वना । अनागःस्वपि चा[6]गस्तत्कृतमस्मासु तेन वै ॥१२
ते वयं स्मरमाणास्तान्विनिकारान्पृथग्विधान् । क्रोधाग्निना दह्यमाना न [7]शेमहि सदा निशि १३
स नो दिष्ट्यास्त्रसंपन्नश्चक्षुर्विषयमागतः । कर्तारः स्म वयं कर्म यच्चिकीर्षाम हृद्गतम् ॥ १४
भवतश्च प्रियं यत्स्यादस्माकं च यशस्करम् । वयमेनं हनिष्यामो नि[8]ष्कृष्यायोधनाद्बहिः ॥ १५
अद्यास्त्वनर्जुना भूमिरत्रिगर्ताथ वा पुनः । सत्यं ते प्रतिजानीमो नैतन्मिथ्या भविष्यति॥ १६
एवं सत्यरथश्चोक्त्वा सत्यवर्मा च भारत । सत्यव्रतश्च सत्येषुः सत्यकर्मा तथैव च ॥ १७
सहिता भ्रातरः पञ्च रथानामयुतेन च । न्यवर्तन्त महाराज कृत्वा शपथमाहवे ॥ १८
माल[9]वास्तुण्डिकेराश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः । सुशर्मा च नरव्याघ्रस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ १९
मावेल्लकैर्ललित्थैश्च सहितो मद्रकैरपि । रथानामयुतेनैव सोऽगमद्भ्रातृभिः सह ॥ २०
नानाजनपदेभ्यश्च रथाना[10]मयुतं पुनः । समुत्थितं विशिष्टानां शपथार्थमुपागमत् ॥ २१
ततो ज्वलनमा[11]नर्च्य हुत्वा सर्वे पृथक्पृथक् । जगृहुः कुशचीराणि चित्राणि कवचानि च ॥
ते च बद्धतनुत्राणा घृताक्ताः कुशचीरिणः । मौर्वीमेखलिनो वीराः सहस्रशतदक्षिणाः ॥ २३
यज्वानः पुत्रिणो लोक्याः कृतकृत्यास्तनुत्यजः । योक्ष्यमाणास्तदात्मानं यशसा विजयेन च॥
ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । [12]प्राप्याँल्लोकान्सुयुद्धेन क्षिप्रमेव यियासवः ॥ २५

---

१ क. प्रपततां । २ क. °शमद्य । ३ क. °यतां सं° । ४ म. अर्जुनेन परित्यक्तो न चेत्त्रासात्पलायते । ५ क. तमानयामि संग्रामाद्विज° । ६ क. °गस्कृदस्मासु भरतर्षभ । ७ म. ह्यशेमहि । ८ क. °ष्क्रम्यायो° । ९ क. °वस्तुण्डिकेरश्च । १० क. °मयुतेन च । ११ क. °मानाय्य कृत्वा सर्वे । १२ क. प्राप्य लोका° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्कां[1]न्दत्त्वा पृथक्पृथक् । गाश्च वासांसि च पुनः समाभाष्य परस्परम्॥[2]
प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपागम्य रणव्रतम् । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः ॥ २७
शृण्वतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाचो बभाषिरे । [3]सर्वे धनंजयवधे प्रतिज्ञां चापि चक्रिरे ॥ २८
ये वै लोकाश्चा[4]व्रतिनां ये चैव ब्रह्मघातिनाम् । मद्यपस्य च ये लोका गुरुदाररतस्य च ॥२९
ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः । शरणागतं [5]च त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः ॥ ३०
अगारदाहिनां चैव ये च गां निघ्नतामपि । अपकारिणां च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि ॥३१
स्वभार्यामृतुकाले[6]षु मोहाद्वै नाभिगच्छताम् । श्राद्धमैथुनिकानां च ये चाप्यात्मा[7]पहारिणाम्॥
न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयतां च ये । क्लीबेन युध्यमानानां ये [8]च नीचानुसारिणाम् ३३
नास्तिकानां च ये लोका येऽग्निमा[9]तृपितृत्यजाम् । तानाप्नुयामहे लोकान्ये च पापकृतामपि॥
यद्यहत्वा [10]वयं युद्धे निवर्तेम धनंजयम् । तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेमहि पराङ्मुखाः ॥ ३५
यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्याम संयुगे । इष्टाँल्लोकान्प्राप्नुयामो वयमद्य न संशयः ॥ ३६
एवमुक्त्वा [11]तदा राजंस्तेऽभ्यवर्तन्त संयुगे । आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति ३७
आहूतस्तैर्नरव्या[12]घ्रैः पार्थः परपुरंजयः । धर्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ३८
आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् । संशप्तकाश्च मां राजन्नाह्वयन्ति महामृधे ॥ ३९
एष च भ्रातृभिः सार्धं सुशर्माह्वयते रणे । वधाय सगणस्यास्य मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४०
नैतच्छक्नोमि संसोढुमाह्वानं पुरुषर्षभ । सत्यं ते प्रतिजानामि हतान्विद्धि परान्युधि ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच—

श्रुतं ते तत्त्वतस्तात यद्द्रो[13]णस्य चिकीर्षितम् । यथा तदनृतं तस्य भवेत्तत्त्वं समाचर ॥ ४२
द्रोणो हि बलवाञ्छूरः कृतास्त्रश्च जितश्रमः । प्रतिज्ञातं च तेनैतद्ग्रहणं मे महारथ ॥ ४३

अर्जुन उवाच—

अयं वै सत्यजिद्राजन्नद्य त्वां रक्षिता युधि।म्रियमाणे च पाञ्चाल्ये नाचार्यः काममाप्स्यति ॥
हते तु पुरुषव्याघ्रे रणे सत्यजिति प्रभो । सर्वैरपिसमेतैर्वा न स्थातव्यं कथंचन ॥ ४५

संजय उवाच—

अनुज्ञातस्ततो राज्ञा परिष्वक्तश्च फाल्गुनः । प्रेम्णा दृष्टश्च बहुधा ह्याशिषश्चास्य योजिताः ४६
विहायै[15]नं ततः पार्थस्त्रिगर्तान्प्रत्ययाद्बली । क्षुधितः क्षुद्विघातार्थं सिंहो मृगगणानिव ॥ ४७
ततो दौर्योधनं सैन्यं मुदा परमया युतम् । ऋतेऽर्जुनं भृशं क्रुद्धं धर्मराजस्य निग्रहे ॥ ४८
ततोऽन्योन्येन ते सैन्ये समाजग्मतुरोजसा । गङ्गासरय्वौ वेगेन प्रावृषीवोल्बणोदके ॥ ४९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि धनंजययाने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

१ क. °ष्कं दत्त्वा । २ म. + द्विजमुख्यैः समुदितैः कृतस्वस्त्ययनाशिषः । मुदिताश्च प्रहृष्टाश्च जलं संस्पृश्य निर्मलम् ॥ ३ क. भृतां । ४ क. °श्चानृतिनां । ५ क. वा । ६ क. °षु यो मोहान्नाभिगच्छति । ७ क. °त्मापकारिणम् । ८ क. च दीनानु° । ९ क. °मातृपरित्य° । १० क. वयं सर्वे नि° । ११ क. ततो । १२ क. °व्याघ्रः । १३ क. °णेन चिकी° । १४ क. °षस्तस्य यो° । १५ क. °वं ततः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

ततः संशप्तका राजन्समे देशे व्यवस्थिताः । [1]व्यूह्यानीकं रथैरेव [2]चन्द्राकारं मुदा युताः ॥ १
ते किरीटिनमायान्तं दृष्ट्वा हर्षेण मारिष ।[3] उदक्रोशन्नरव्याघ्राः शब्देन महता तदा ॥ २
स शब्दः प्रदिशः सर्वा दिशः खं च समावृणोत्।आवृतत्वाच्च लोकस्य नासीत्तत्र प्रतिस्वनः ३
सोऽतीव संप्रहृष्टांस्तानुपलभ्य धनंजयः । किंचिदभ्युत्स्मयन्कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
[4]पश्यैतान्देवकीमातर्मुमूर्षूनद्य संयुगे । †भ्रातॄंस्त्रैगर्तकानेवं रोदितव्ये प्रहर्षितान् ॥ ५
अथवा हर्षकालोऽयं त्रैगर्तानामसंशयम् । कुनरैर्दुरवापान्हि लोकान्[5]प्राप्स्यन्त्यनुत्तमान् ॥[6] ६
एवमुक्त्वा महाबाहुर्हृषीकेशं ततोऽर्जुनः । आससाद रणे व्यूढां त्रिगर्तानामनीकिनीम् ॥ ७
स देवदत्तमादाय शङ्खं हेमपरिष्कृतम् । दध्मौ वेगेन महता घोषेणापूरयन्दिशः ॥ ८
तेन [7]शब्देन वित्रस्ता संशप्तकवरूथिनी । [8]विचेष्टावस्थिता संख्ये ह्यश्मसारमयी यथा ॥[9] ९
वाहास्तेषां विवृत्ताक्षाः स्तब्धकर्णशिरोधराः । विष्टब्धचरणा मूत्रं रुधिरं च प्रसुस्रुवुः ॥[10] १०
उपलभ्य ततः संज्ञामवस्थाप्य च वाहिनीम् । युगपत्पाण्डुपुत्राय चिक्षिपुः कङ्कपत्रिणः ॥ ११
‡तान्यर्जुनः सहस्राणि दशपञ्चभिराशुगैः । *अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशु परा[11]क्रमी ॥ १२
ततोऽर्जुनं शितैर्बाणैर्दशभिर्दशभिः पुनः । [12]प्राविध्यन्त ततः पार्थस्तानविध्यात्त्रिभिस्त्रिभिः ॥१३
एकैकस्तु ततः पार्थं राजन्विव्याध पञ्चभिः।स च तान्प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी॥
भूय एव तु संक्रु[13]द्धास्त्वर्जुनं सहकेशवम् । आपूरयं[14]श्छरैस्तीक्ष्णैस्तडागमिव वृष्टिभिः ॥ १५
ततः शरसहस्राणि प्रापतन्नर्जुनं प्रति । भ्रमराणामिव व्राताः फुल्लं द्रुमगणं वने ॥ १६
ततः सुबाहुस्त्रिंशद्भिरद्रिसारमयैः शरैः । अविध्यादिषुभिर्गाढं किरीटे सव्यसा[15]चिनम् ॥ १७
[16]तैः किरीटी किरीटस्थैर्हेमपुङ्खैरजिह्मगैः । शातकु[17]म्भमयापीडो बभौ [18]सूर्य इवोत्थितः ॥ १८
हस्तावापं सुबाहोस्तु भल्लेन युधि पाण्डवः । चिच्छेद तं चैव पुनः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९
ततः सुशर्मा दशभिः सुरथस्तु किरीटिनम् । सुधर्मा सुधनुश्चैव सुबाहुश्च समार्पयत् ॥ २०
तांस्तु सर्वान्पृथग्बाणैर्वानरप्रवरध्वजः । प्रत्यविध्यद्ध्वजांश्चैषां भल्लैश्चिच्छेद [19]सायकान् ॥ २१
सुधन्वनो धनुश्छित्त्वा हयांश्चास्यावधीच्छरैः।अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः काया[20]दपातयत् ॥[21]
तस्मिन्निपतिते वीरे त्रस्तास्तस्य पदानुगाः ।[22] व्यद्रवन्त भयाद्भीता यत्र दौर्योधनं बलम् २३

---

१ म. व्यूढानीकै । २ म. चन्द्रार्धाख्यैर्मुदा । ३ म. + अतीव संप्रहृष्टास्ते ह्युपलक्ष्य धनंजयम् ॥ ४ म. देवकीपुत्र पश्येमान्मुमू° । † म. भ्रातॄंस्त्रैगर्तकानेकान्रो° । ५ म. °न्प्राप्स्यन्ति संयुगे । ६ म. + मया हता हि संग्रामे लोकान्प्राप्स्यन्ति पुष्कलान् । ७ क. घोषेण संत्रस्ता । ८ क. निश्चेष्टा° । ९ म. + सा सेना भरतश्रेष्ठ निश्चेष्टा शुशुभे तदा । चित्रे पटे यथा न्यस्ता कुशलैः शिल्पिभिर्नरैः ॥ स्वनेन तेन सैन्यानां दिवमावृण्वता तदा । सस्वना पृथिवी सर्वा तथैव च महोदधिः ॥ स्वनेन तेन सैन्यानां कर्णास्तु बधिरीकृताः । १० म. + ततो व्युपारमच्छब्दः प्रहृष्टास्ते ततोऽभवन् ॥ ‡ म. तानर्जुनः । * म. अनागतानेव । ११ क. °क्रमः । १२ क. प्रत्यविध्यत्ततः । १३ क. °द्धास्तेऽर्जुनं । १४ क. °ञ्छरैस्तूर्णं तडा° । १५ क. °चिनः । १६ क. तैर्विषक्तैः कि° । १७ क. °म्भ इवापी° । १८ म. यूप इवोच्छ्रितः । १९ म. काञ्चनान् । २० क. °दपाहरत् । २१ म. + जहार पार्थः सैन्येषु सहस्रे द्वे च योधिनाम् । २२ म. भूयिष्ठं प्रतिरुद्धा ये हतैर्योधैर्यशस्विनः ।

३९

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो जघान संक्रुद्धो वासविस्तां महाचमूम् । शरजालैरविच्छिन्नैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥ २४
ततो भग्ने बले तस्मिन्विप्रलीने समन्ततः । सव्यसाचिनि संक्रुद्धे त्रैगर्तान्भयमाविशत् ॥ २५
ते वध्यमानाः पार्थेन शरैः संनतपर्वभिः । अमुह्यंस्तत्र तत्रैव त्रस्ता मृगगणा इव ॥ २६
ततस्त्रिगर्तराट् क्रुद्धस्तानुवाच महारथान् । अलं द्रुतेन वः शूरा न भयं कर्तुमर्हथ ॥ २७
शप्त्वाथ शपथान्घोरान्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।गत्वा दौर्योधनं सैन्यं किं वै वक्ष्यथ मुख्यशः २८
नावहास्याः कथं लोके कर्मणा[1]नेन संयुगे । भवेम सहिताः सर्वे निवर्तध्वं यथाबलम् ॥ २९
एवमुक्तास्तु ते राजन्नुदक्रोशन्मुहुर्मुहुः । शङ्खांश्च दध्मिरे वीरा हर्षयन्तः परस्परम् ॥ ३०
ततस्ते संन्यवर्तन्त संशप्तकगणाः पुनः । नारायणाश्च गोपाला मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि सुधन्ववधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संजय उवाच--

दृष्ट्वा तु संनिवृत्तांस्तान्संशप्तकगणान्पुनः । वासुदेवं महात्मानमर्जुनः समभाषत ॥ १
चोदयाश्वान्हृषीकेश संशप्तकगणान्प्रति । नैते हास्यन्ति संग्रामं जीवन्त इति मे मतिः ॥ २
पश्य मे[2]ऽस्त्रबलं घोरं बाह्वोरिष्वसनस्य च । अद्यैतान्पातयिष्यामि क्रुद्धो रुद्रः[3] पशूनिव ॥[4] ३
ततः कृष्णः स्मितं कृत्वा प्रतिनन्द्य शिवेन तम् । प्रावेशयत दुर्धर्षो यत्र यत्रैच्छदर्जुनः ॥ ४
स रथो भ्राजतेऽत्यर्थमुह्यमा[5]नो रणे तदा । उह्यमानमिवाकाशे[6] विमानं पाण्डुरैर्हयैः ॥ ५
मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च । यथा शक्ररथो राजन्युद्धे देवासुरे पुरा ॥ ६
अथ नारायणाः क्रुद्धा विविधायुधपाणयः । छादयन्तः शरव्रातैः परिवव्रुर्धनंजयम् ॥ ७
अदृश्यं च मुहूर्तेन चक्रुस्ते भरतर्षभ । कृष्णेन सहितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ८
क्रुद्धस्तु फाल्गुनः संख्ये द्विगुणीकृतविक्रमः । गाण्डीवं धनुरामृज्य तूर्णं जग्राह संयुगे ॥ ९
बद्ध्वा च भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणम् । देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डवः ॥ १०
अथास्त्रमरिसंघघ्नं त्वाष्ट्रमभ्यस्यदर्जुनः । ततो रूपसहस्राणि प्रादुरासन्पृथक्पृथक् ॥ ११
[7]आत्मनः प्रतिरूपैस्तैर्नानारूपैर्विमोहिताः । अन्योन्येनार्जुनं मत्वा स्वमात्मानं च जघ्निरे ॥ १२
अयमर्जुनोऽयं गोविन्द इमौ पाण्डवयादवौ[8] । इति ब्रुवाणाः संमूढा जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥[9] १३
मोहिताः परमास्त्रेण क्षयं जग्मुः परस्परम्[10] । अशोभन्त रणे योधाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥[11]
ततः शरसहस्राणि तैर्विमुक्तानि भस्मसात् । कृत्वा तदस्त्रं तान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ १५
अथ प्रहस्य बीभत्सुर्ललित्थान्मालवानपि । मावेल्लकांस्त्रिगर्तांश्च यौधेयांश्चार्दयच्छरैः ॥ १६
ते हन्यमाना वीरेण क्षत्रियाः कालचोदिताः । व्यसृजञ्छरजालानि पार्थे नानाविधानि च १७

---

१ क. °णा तेन । २ क. पश्य मेद्य ब° । ३ क. रुद्रः पशुगणानिव । ४ म. + संजय उवाच । ५ क. °माने । ६ क. °काशं विमानैः । ७ म. अर्जुनप्रति° । ८ क. अन्योन्यमर्जुनं । ९ म. + अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तावका भरतर्षभ । १०म.+ रुधिरोक्षितगात्रास्ते प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ११ म. + रुधिरोत्पीडनास्ते तु रुधिरेण समुक्षिताः । चन्दनस्य रसेनेव व्यभ्राजन्त रणाजिरे ॥ ततः प्रसह्य बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः । न्यहनत्ताञ्छरैस्तीक्ष्णैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥ हतावशिष्टास्ते भूयः परिवार्य धनंजयम् । साश्वध्वजरथं चक्रुरदृश्यं शरवृष्टिभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]न ध्वजो नार्जुनस्तत्र न रथो न च केशवः । प्रत्यदृ[2]श्येत घोरेण शरवर्षेण [3]संवृतः ॥ १८
ततस्तेऽलब्धलक्षत्वादन्योन्यमभिचुक्रुशुः । हतौ कृष्णाविति [4]प्रीतौ वासांस्यादुधुवुस्तदा ॥ १९
भेरीमृदङ्गशङ्खांश्च दध्मुर्वीराः सहस्रशः । सिंहनाद[5]रवांश्चोग्रांश्चक्रिरे तत्र मारिष ॥ २०
ततः प्रसिष्विदे कृष्णः [6]खिन्नश्चार्जुनमब्रवीत् । क्वासि पार्थ न पश्ये त्वां कच्चिज्जीवसि शत्रुहन् ॥
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो धनंजयः । वायव्यास्त्रेण तैरस्तां शरवृष्टिमपाहरत् ॥ २२
ततः संशप्तकव्रातान्साश्वद्विपरथायुधान् । उवाह भगवान्वायुः शुष्कपर्णचयानिव ॥ २३
उह्यमानास्तु ते राजन्बह्वशोभन्त वायुना । [7]प्रडीनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ॥ २४
तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणो धनंजयः । जघान निशितैर्बाणैः सहस्राणि शतानि च ॥ २५
शिरांसि भल्लैर[8]हरद्बाहूनपि च सायुधान् । हस्तिहस्तोपमांश्चोरूञ्छरैरुर्व्यामपातयत् ॥ २६
पृष्ठच्छिन्नान्विचरणान्[9]बाहुपार्श्वेक्षणाकुलान् । नानाङ्गावयवैर्हीनांश्चकारारीन्धनंजयः ॥ २७
गन्धर्वनगराकारान्विधिवत्कल्पितान्रथान् । शरैर्विशकलीकुर्वंश्चक्रे व्यश्वरथद्विपान् ॥ २८
मुण्डतालवनानीव तत्र तत्र चकाशिरे । [10]छिन्ना रथध्वजव्राताः केचित्तत्र क्वचित्क्वचित् ॥ २९
सोत्तरायुधिनो नागाः सपताकाङ्कुशध्वजाः । पेतुः शक्राशनिहता द्रुमवन्त इवाचलाः ॥ ३०
चामरापीडकवचाः स्रस्तान्त्रन[11]यनास्तथा । सारोहास्तुरगाः पेतुः पार्थबाणहताः क्षितौ ॥ ३१
विप्रविद्धासि[12]नखराश्छिन्न[13]वर्मर्ष्टिशक्तयः । पत्तयश्छिन्नवर्माणः कृपणाः शेरते हताः ॥ ३२
तैर्हतैर्हन्यमानैश्च पतद्भिः पतितैरपि । भ्रमद्भिर्निष्टनद्भिश्च क्रूरमायोधनं बभौ ॥ ३३
रजश्च [14]सुमहज्जातं शान्तं रुधिरवृष्टिभिः । मही चाप्यभवद्दुर्गा कबन्धशतसंकुला ॥ ३४
तद्बभौ रौद्रबीभत्सं बीभत्सोर्यानमाहवे । [15]आक्रीडमिव रुद्रस्य घ्नन्तः कालात्यये पशून् ॥ ३५
ते वध्यमानाः पार्थेन व्याकुला[16]श्च रथद्विपाः । तमेवाभिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथितां गताः ३६
सा भूमिर्भरतश्रेष्ठ निहतैस्तैर्महारथैः । आस्तीर्णा संबभौ सर्वा प्रेतीभूतैः समन्ततः ॥ ३७
एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सव्यसाचिनि । व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ३८
तं प्रत्यगृह्णंस्त्वरिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः । युधिष्ठिरं परीप्सन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ३९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि अर्जुनसंशप्तकयुद्धे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

संजय उवाच—

परिणाम्य निशां तां तु भारद्वाजो महारथः । [17]उक्त्वा सुबहु राजेन्द्र वचनं वै सुयोधनम् ॥ १
वि[18]धाय योगं पार्थेन संशप्तकगणैः सह । निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संशप्तकवधं प्रति ॥ २
व्यूढानीकस्ततो द्रोणः पाण्डवानां महाचमूम् । अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठ धर्मराजजिघृक्षया ॥ ३
[19]व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णं तु भार[20]द्वाजकृतं तदा । व्यूहेन मण्डलार्धेन प्रत्यव्यूहद्युधिष्ठिरः ॥ ४

---

१ क. ततो नैवार्जुनस्तत्र । २ क. °दृश्यन्त । ३ क. संवृताः । ४ क. प्रीता । ५ क. °रवांश्चापि चक्रिरे । ६ क. खिन्नश्चा° । ७ क. उड्डीनाः । ८ क. °रहनद्बा° । ९ म. °न्विमस्तकदृगङ्गुलीन् ; क. °न्बाहुपृष्ठेक्षणा° । १० क. छिन्नध्वजरथव्राताः । ११ क. °यनासवः । १२ म. °नाराचाश्छिन्न° । १३ क. °वर्मास्थिसन्धयः । १४ क. महदुद्भूतं । १५ क. आक्रीड इव । १६ क. म. °श्वरथ° । १७ क. उक्तस्तवाहं रा° । १८ म. °धाय गोमूत्रपार्थस्य । १९ म. व्यूढां दृष्ट्वा सुपर्णेन भारद्वाजस्य तां चमूम् । २० क. °द्वाजेन तत्तदा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मुखं त्वासीत्सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः । शिरो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥ ५
चक्षुषी कृतवर्मा[1]सीद्गौतमश्चास्यतां वरः । भूतशर्मा क्षेमशर्मा करको[2]शश्च वीर्यवान् ॥ ६
कलिङ्गाः सिंहलाः प्राच्याः शू[3]राभीरा दशेरकाः । शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपथाश्च ये ॥
ग्रीवायां शूरसेनाश्च दरदा मद्रकेकयाः । गजाश्वरथपत्त्योघास्तस्थुः [4]परसदंशिताः ॥ ८
भूरिश्रवास्तथा शल्यः सोमदत्तश्च बाह्लिकः । अक्षौहिण्या वृता वीरा दक्षिणं [5]पार्श्वमास्थिताः॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः । वामं पार्श्वं समाश्रित्य द्रोणपुत्राग्रतः स्थिताः॥
पृष्ठे कलिङ्गाः साम्बष्ठा मागधाः पौण्ड्रमद्रकाः।गान्धाराः शकुनाः प्राच्याः पार्वतीया वसातयः॥
पुच्छे वैकर्तनः कर्णः सपुत्रज्ञातिबान्धवः । महत्या सेनया तस्थौ नानाजनपदोत्थया ॥ १२
जयद्रथो भीमरथः सं[6]पातिर्ऋषभो जयः । भूमिंजयो वृषक्राथो नैषधश्च महाबलः ॥ १३
वृता बलेन महता ब्रह्मलोकपरिष्कृताः । व्यूहस्योरसि ते राजन्स्थिता युद्धविशारदाः ॥ १४
द्रोणेन विहितो व्यूहः पदात्यश्वरथद्विपैः । वातोद्धूतार्णवाकारः [7]प्रवृत्त इव लक्ष्यते ॥ १५
तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः । सविद्युत्स्तनिता मेघाः सर्वदिग्भ्य इवोष्णगे॥ १६
तस्य प्राग्ज्योतिषो मध्ये विधिवत्कल्पितं गजम् । आस्थितः शुशुभे राजन्नंशुमानुदये यथा १७
माल्यदामवता राजञ्श्वेतच्छत्रेण धार्यता । कृत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्यामिवेन्दुना ॥ १८
नीलाञ्जनचयप्रख्यो मदान्धो द्विरदो बभौ । अतिवृष्टो महामेघैर्यथा स्यात्पर्वतो महान्॥ १९
नानानृपतिभिर्वीरैर्विविधायुधभूषणैः । समन्वितः पार्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ॥ २०
ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य व्यूहं तमतिमानुषम् ।अजय्यमरिभिः संख्ये पार्षतं वाक्यमब्रवीत्॥ २१
ब्राह्मणस्य वशं नाहमियामद्य यथा प्रभो । पारावतसवर्णाश्व तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २२

धृष्टद्युम्न उवाच—

द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैष्यसि सुव्रत । अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगम् ॥ २३
मयि जीवति कौरव्य नोद्वेगं कर्तुमर्हसि । न हि शक्तो रणे द्रोणो विजेतुं मां कथंचन॥ २४

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा किरन्बाणान्द्रुपदस्य सुतो बली । पारावतस[8]वर्णाश्वः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ॥ २५
अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितम् । क्षणेनैवाभवद्द्रोणो नातिहृष्टमना इव ॥[9] २६
तं तु संप्रेक्ष्य पुत्रस्ते दुर्मुखः शत्रुकर्षणः । प्रियं चिकीर्षुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ॥ २७
स संप्रहारस्तुमुलः सुघोरः समपद्यत । पार्षतस्य च शूरस्य दुर्मुखस्य च भारत ॥ २८
पार्षतः शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखम् । भारद्वाजं शरौघेण महता समवारयत् ॥ २९

---

१ क. °वर्मा च गौतमश्चास्य भास्वरः । २ क. °काक्षश्च । ३ क. शूद्रा° । ४ क. शतसहस्रशः । ५ क. पार्श्वमाश्रिताः । ६ क. °पातिर्याजभोजयः । ७ म. प्रनृत्तः; क. प्रनृत्यन्निव । ८ क. °सुवर्णाश्वः । ९ म. + स हि जातो महाराज द्रोणस्य निधनं प्रति । मर्त्यधर्मतया तस्माद्भारद्वाजो व्यमुह्यत ॥ नाशकत्तत्र तत्किंचिदनीकं प्रतिवीक्षितुम् । ततः किरन्निषूंस्तीक्ष्णान्द्रुपदस्य वरूथिनीम् । भारद्वाजो ययौ तूर्णं पार्षतं वर्जयन्युधि । द्रुपदस्य महत्सैन्यं दारयामास ब्राह्मणः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

द्रोणमावारितं दृष्ट्वा [1]भृशायस्तस्तवात्मजः । नानालिङ्गैः शरव्रातैः पार्षतं सममोहयत् ॥ ३०
तयोर्विषक्तयोः संख्ये पाञ्चाल्यकुरुमुख्ययोः । द्रोणो यौधिष्ठिरं सैन्यं बहुधा व्यधमच्छरैः॥३१
अनिलेन यथाभ्राणि विच्छिन्नानि समन्ततः।तथा पार्थस्य सैन्यानि विच्छिन्नानि कचित्कचित्॥
मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् । तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्तत ॥[2] ३३
नैव स्वे न परे राजन्नाज्ञायन्त परस्परम् । अनुमानेन संज्ञाभिर्युद्धं तत्समवर्तत ॥ ३४
चूडामणिषु निष्केषु भूषणेष्वपि वर्मसु । तेषामादित्यवर्णाभा रश्मयः प्रचकाशिरे ॥ ३५
तत्प्रकीर्णपताकानां रथवारणवाजिनाम् । बलाकाशबलाभ्राभं ददृशे रूपमाहवे ॥ ३६
नरानेव नरा जघ्नुरुदग्राश्च हया हयान् । रथांश्च रथिनो जघ्नुर्वारणा वरवारणान् ॥ ३७
समुच्छ्रितपताकानां गजानां परमद्विपैः । क्षणेन तुमुलो घोरः संग्रामः समपद्यत ॥ ३८
तेषां संसक्तगात्राणां [3]कर्षतामितरेतरम् । दन्तसंघातसंघर्षात्सधूमोऽग्निरजायत ॥ ३९
विप्रकीर्णपताकास्ते विषाणजनिताग्नयः । बभूवुः खं समासाद्य सविद्युत इवाम्बुदाः ॥ ४०
विक्षिपद्भिर्नदद्भिश्च निपतद्भिश्च वारणैः । संबभूव मही कीर्णा मेघैर्द्यौरिव [4]शारदी ॥ ४१
तेषामाहन्यमानानां बाणतोमर[5]ऋष्टिभिः वारणानां रवो जज्ञे मेघानामिव संप्लवे ॥ ४२
तोमराभिहताः केचिद्बाणैश्च परमद्विपाः । वित्रेसुः सर्वनागानां शब्दमेवापरेऽ[6]व्रजन् ॥ ४३
विषाणाभिहताश्चापि केचित्तत्र गजा गजैः । चक्रुरार्तस्वनं घोरमुत्पातजलदा इव ॥ ४४
प्रतीपाः क्रियमाणाश्च वारणा वरवारणैः । उन्मथ्य पुनराजग्[7]मुः प्रेरिताः परमाङ्कुशैः ॥ ४५
महामात्रैर्महामात्रास्ताडिताः शरतोमरैः । गजेभ्यः पृथिवीं जग्मुर्मुक्तप्रहरणाङ्कुशाः ॥ ४६
निर्मनुष्याश्च मातङ्गा विनदन्तस्ततस्ततः । छिन्नाभ्राणीव संपेतुः संप्रविश्य परस्परम् ॥ ४७
हतान्परिवहन्तश्च पतितान्पतितायुधान् । दिशो जग्मुर्महानागाः केचिदेकचरा इव ॥ ४८
ताडितास्ताड्यमानाश्च तोमरर्ष्टिपरश्वधैः । पेतुरार्तस्वनं कृत्वा तदा विशसने गजाः ॥ ४९
तेषां शैलोपमैः कायैर्निपतद्भिः समन्ततः । आहता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च ॥ ५०
सादितैः सगजारोहैः सपताकैः समन्ततः । मातङ्गैः शुशुभे भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ५१
गजस्थाश्च महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे । रथिभिः पातिता भल्लैर्विकीर्णाङ्कुशतोमराः ॥ ५२
क्रौञ्चवद्विनदन्तोऽन्ये नाराचाभिहता गजाः । परान्स्वांश्चापि मृद्नन्तः [8]परिपेतुर्दिशो दश ५३
गजाश्वरथयोधानां शरीरौघसमावृता । बभूव पृथिवी राजन्मांसशोणितकर्दमा ॥ ५४
प्रमथ्य च विषाणाग्रैः समुत्क्षिप्ताश्च वारणैः । सचक्राश्च विचक्राश्च रथैरेव महारथाः ॥ ५५
रथाश्च रथिभिर्हीना निर्मनुष्याश्च वाजिनः । हतारोहाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुर्भयातुराः॥५६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ५७
आगुल्फेभ्योऽवसीदन्ते नरा लोहितकर्दमैः । दीप्यमानैः परिक्षिप्ता दावैरिव महाद्रुमाः ॥५८
शोणितैः सिच्यमानानि वस्त्राणि कवचानि च । छत्राणि च पताकाश्च सर्वं रक्तमदृश्यत॥ ५९
हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्च निपातिताः । [9]संक्षुण्णाः पुनरावृत्य बहुधा रथनेमिभिः ॥ ६०

---

१ क. भृशमायात्तवात्मजः । २ म. + नैव खं न दिशो भूमिर्बभासे न च भास्करः । ३ क. वर्ष° । ४ म. वार्षिकी । ५ क. °व्राष्टीभिः । ६ म. °सृजन् । ७ क. °मुः प्रेषिताः । ८ क. पाति° । ९ क. संवृताः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स गजौघमहावेगः परासुनरशैवलः । रथौघतुमुलावर्तः प्रबभौ सैन्यसागरः ॥ ६१
तं वाहनमहानौभिर्योधा जयधनैषिणः । अवगाह्याथ[1] मज्जन्तो नैव मोहं प्रचक्रिरे ॥ ६२
शरवर्षाभिवृष्टेषु योधेष्व[2]ञ्चितलक्ष्मसु । न[3] तेष्वचित्ततां लेभे कश्चिदाहतलक्षणः ॥ ६३
वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयंकरे । मोहयित्वा परान्द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ६४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि संकुलयुद्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

संजय उवाच--

ततो यु[4]धिष्ठिरो द्रोणं दृष्ट्वान्तिकमुपागतम् । महता शरवर्षेण प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १
ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरे बले । जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ॥ २
दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूरः सत्यजित्सत्यविक्रमः । युधिष्ठिरमभिप्रेप्सुराचार्यं समुपाद्रवत् ॥ ३
तत आचार्यपाञ्चाल्यौ युयुधाते महाबलौ । विक्षोभयन्तौ तत्सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ॥ ४
ततो द्रोणं महेष्वासः सत्यजित्सत्यविक्रमः । अविध्यन्निशिताग्रेण परमा[5]स्त्रं विदर्शयन् ॥ ५
तथास्य सारथेः पञ्च शरान्सर्पविषोपमान् । अमुञ्चदन्तकप्रख्यान्संमुमोहास्य सारथिः ॥ ६
अथास्य सहसाविध्यद्धयान्दशभिराशुगैः । दशभिर्दशभिः क्रुद्ध उभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ७
मण्डलं तु समावृत्य विचरन्पृतनामुखे । ध्वजं चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्यामित्रकर्षणः ॥ ८
द्रोणस्तु तत्समालोक्य चरितं तस्य संयुगे । मनसा चिन्तयामास प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ ९
ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः । अविध्यच्छीघ्रमाचार्यश्छित्त्वास्य सशरं धनुः ॥१०
स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत्प्रतापवान् । द्रोणमभ्यहनद्राजंस्त्रिंश[6]ता कङ्कपत्रिभिः ॥ ११
दृष्ट्वा सत्यजिता द्रोणं ग्रस्यमानमिवाहवे । वृ[7]कः शरशतैस्तीक्ष्णैः पाञ्चाल्यो द्रोणमार्दयत् ॥१२
संछाद्यमानं समरे द्रोणं दृष्ट्वा महारथम् । चुक्रुशुः पाण्डवा राजन्वस्त्राणि दुधुवुश्च ह ॥ १३
वृकस्तु परमक्रुद्धो द्रोणं षष्ट्या स्तनान्तरे । विव्याध बलवान्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४
द्रोणस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः । वेगं चक्रे महावेगः क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी ॥ १५
ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा द्रोणो वृकस्य च । षड्भिः ससूतं सहयं शरैर्द्रोणोऽवधीद्वृकम् ॥१६
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् । साश्वं ससूतं विशिखैर्द्रोणं विव्याध सध्वजम् ॥ १७
स तन्न ममृषे द्रोणः पाञ्चाल्येनार्दितो मृधे । ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान् १८
हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ च पार्ष्णिसारथी । अ[8]वाकिरत्ततो द्रोणः शरवर्षैः सहस्रशः ॥ १९
तथा संछिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः । पाञ्चाल्यः परमास्त्रज्ञः[9] शोणाश्वं समयोधयत् ॥२०
स सत्यजितमालोक्य तथोदीर्णं महाहवे । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद शिरस्तस्य महात्मनः ॥ २१
तस्मिन्हते महामात्रे प[10]ञ्चालानां महारथे । अपायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणात्त्रस्तो युधिष्ठिरः ॥ २२
प[10]ञ्चालाः केकया म[11]त्स्याश्चेदिकारूषकोसलाः । युधिष्ठिरमभीप्सन्तो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवन् ॥२३

---

१ क. °ह्याप्यमज्जन्तो वैरमोहं । २ क. °ष्वावित° । ३ क. न तेषु चिन्तितां । ४ क. युधिष्ठिरं द्रोणो । ५ क. °मास्त्रं व्यदर्शयत् । ६ क. °शद्भिः । ७ अयं श्लोकार्धोऽग्रिमश्लोकार्धश्च क–पुस्तके नास्ति । ८ क. अवाकिरंस्ततो । ९ क. °ज्ञः शोणिताश्वमयो° । १० म. क. पाञ्चा° । ११ म. मात्स्याश्चेदिकारूश° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो युधिष्ठिरं प्रेप्सुराचार्यः शत्रुपूगहा । व्यधमत्तान्यनीकानि तूलराशिमिवानलः ॥ २४
निर्दहन्तमनीकानि तानि तानि पुनः पुनः । द्रोणं मत्स्यादवरजः शतानीकोऽभ्यवर्तत ॥ २५
सूर्यरश्मिप्रतीकाशैः कर्मारपरिमार्जितैः । षड्भिः ससूतं सहयं द्रोणं विद्ध्वानदद्भृशम् ॥ २६
क्रूराय कर्मणे युक्तश्चिकीर्षुः कर्म दुष्करम् । अवाकिरच्छरशतैर्भारद्वाजं महारथम् ॥ २७
तस्य नानदतो द्रोणः शिरः कायात्सकुण्डलम् । क्षुरेणापाहरत्तूर्णं ततो मत्स्याः प्रदुद्रुवुः ॥ २८
मत्स्याञ्जित्वाजयच्चेदीन्करूषान्केकयानपि । पञ्चालान्सृञ्जयान्पाण्डून्भारद्वाजः पुनःपुनः ॥ २९
तं दहन्तमनीकानि क्रुद्धमग्निं यथा वनम् । दृष्ट्वा रुक्मरथं वीरं समकम्पन्त सृञ्जयाः ॥ ३०
उत्तमं ह्याददानस्य धनुरस्याशुकारिणः । ज्याघोषो निघ्नतोऽमित्रान्दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ ३१
नागानश्वान्पदातींश्च रथिनो गजसादिनः। रौद्रा हस्तवता मुक्ताः प्रमथ्नन्ति स्म सायकाः ३२
नानद्यमानः पर्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यये । अश्मवर्षमिवावर्षत्परेषां भयमादधत् ॥ ३३
सर्वा दिशः समचरत्सैन्यं विक्षोभयन्निव । बली शूरो महेष्वासो मित्राणामभयंकरः ॥ ३४
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापं हेमपरिष्कृतम् । दिक्षु सर्वासु पश्यामो द्रोणस्यामिततेजसः ॥ ३५
शोभमानां ध्वजे चास्य वेदीमद्राक्ष्म भारत । हिमवच्छिखराकारां चरतः संयुगे भृशम् ॥ ३६
द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार कदनं महत् । यथा दैत्यगणे विष्णुः सुरासुरनमस्कृतः ॥ ३७
स शूरः सत्यवाक्प्राज्ञो बलवान्सत्यविक्रमः । महानुभावः कल्पान्ते रौद्रां भीरुविभीषणाम् ॥
कवचोर्मिध्वजावर्तां मर्त्यकूलापहारिणीम् । गजवाजिमहाग्राहामसिमीनां दुरासदाम् ॥ ३९
वीरास्थिशर्करां रौद्रां भेरीमुरजकच्छपाम् । चर्मवर्मप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ॥ ४०
शरौघिणीं धनुःस्रोतां बाहुपन्नगसंकुलाम् । रणभूमिवहां तीव्रां कुरुसृञ्जयवाहिनीम् ॥ ४१
मनुष्यशीर्षपाषाणां शक्तिमीनां गदोडुपाम् । उष्णीषफेनवसनां विकीर्णान्त्रसरीसृपाम् ॥ ४२
वीरापहारिणीमुग्रां मांसशोणितकर्दमाम् । हस्तिग्राहां केतुवृक्षां क्षत्रियाणां निमज्जनीम् ॥ ४३
क्रूरां शरीरसंघट्टां सादिनक्रां दुरत्ययाम् । द्रोणः प्रावर्तयत्तत्र नदीमन्तकगामिनीम् ॥ ४४
क्रव्यादगणसंजुष्टां श्वसृगालगणायुताम् । निषेवितां महारौद्रैः पिशिताशैः समन्ततः ॥ ४५
तं दहन्तमनीकानि रथोदारं कृतान्तवत् । सर्वतोऽभ्यद्रवन्द्रोणं कुन्तीपुत्रपुरोगमाः ॥ ४६
ते द्रोणं सहिताः शूराः सर्वतः प्रत्यवारयन् । गभस्तिभिरिवादित्यं तपन्तं भुवनं यथा ॥ ४७
तं तु शूरं महेष्वासं तावकाभ्युद्यतायुधाः । राजानो राजपुत्राश्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४८
शिखण्डी तु ततो द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः । क्षत्रवर्मा च विंशत्या वसुदानश्च पञ्चभिः ॥ ४९
उत्तमौजास्त्रिभिर्बाणैः क्षत्रदेवश्च सप्तभिः । सात्यकिश्च शतेनाजौ युधामन्युस्तथाष्टभिः ॥ ५०
युधिष्ठिरो द्वादशभिर्द्रोणं विव्याध सायकैः । धृष्टद्युम्नश्च दशभिश्चेकितानस्त्रिभिः शरैः ॥ ५१
ततो द्रोणः सत्यसन्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः । अभ्यतीत्य रथानीकं दृढसेनमपातयत् ॥ ५२
ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् । अविध्यन्नवभिः क्षेमं स हतः प्रापतद्रथात् ॥ ५३
स मध्यं प्राप्य सैन्यानां सर्वाः प्रविचरन्दिशः । त्राता ह्यभवदन्येषां न त्रातव्यः कथंचन ५४
शिखण्डिनं द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम् । वसुदानं च भल्लेन प्रैषयद्यमसादनम् ॥ ५५

---

१ क. °च्छरत्रातैर्भा° । २ क °मग्निर्यथा । ३ म. उभाभ्यां संदधानस्य; क. उत्तमं चादधा° । ४ क. °वर्षत्परे° । ५ क. °चलत्सैन्यं । ६ क. °श्याम । ७ म.° कारं । ८ क. °पल्लव° । ९ क. सक्थिमी° । १० क. °त्रधर्मा । ११ क. पञ्चभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अशीत्या क्षेत्रवर्माणं षड्विंशत्या सुदक्षिणम् । क्षत्रदेवं तु भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५६
युधामन्युं चतुःषष्ट्या त्रिंशता चैव सात्यकिम् । विद्ध्वा रुक्मरथस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ५७
ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो राजसत्तमः । अपायाज्जवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात् ५८
तं द्रोणः सधनुष्कं तु साश्वयन्तारमाक्षिणोत् । स हतः प्रापतद्भूमौ रथाज्ज्योतिरिवाम्बरात्[2] ॥
तस्मिन्हते राजपुत्रे पञ्चालानां यशस्करे । हतद्रोणं हतद्रोणमित्यासीन्निःस्वनो महान् ॥ ६०
तांस्तथा भृशसंरब्धान्पञ्चालान्मत्स्यकेकयान् । सृञ्जयान्पाण्डवांश्चैव द्रोणो व्यक्षोभयद्बली ॥
सात्यकिं चेकितानं च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । वार्धक्षेमिं चैत्रसेनिं सेनाबिन्दुं सुवर्चसम् ॥६२
एतांश्चान्यांश्च सुबहून्नानाजनपदेश्वरान् । सर्वान्द्रोणोऽजयद्युद्धे कुरुभिः परिवारितः ॥ ६३
तावकाश्च महाराज जयं लब्ध्वा महाहवे । पाण्डवेयान्रणे जघ्नुर्द्रवमाणान्समन्ततः ॥ ६४
ते दानवा इवेन्द्रेण वध्यमाना महात्मना । पञ्चालाः केकया मत्स्याः समकम्पन्त भारत॥६५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महामृधे । पञ्चालेषु च सर्वेषु कश्चिदन्योऽभ्यवर्तत ॥ १
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा क्षत्रियाणां यशस्करीम् । असेवितां कापुरुषैः सेवितां पुरुषर्षभैः ॥ २
स हि वीरोन्नतः शूरो यो भग्नेषु निवर्तते । अहो नासीत्पुमान्कश्चिद्दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितम्॥३
जृम्भमाणमिव व्याघ्रं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् । त्यजन्तमाहवे प्राणान्सन्नद्धं चित्रयोधिनम् ॥ ४
महेष्वासं नरव्याघ्रं द्विषतां भयवर्धनम् । कृतज्ञं सत्यनिरतं दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ५
भारद्वाजं तथानीके दृष्ट्वा शूरमवस्थितम् । के शूराः संन्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ६

संजय उवाच—

तान्दृष्ट्वा चलितान्संख्ये प्रणुन्नान्द्रोणसायकैः । पञ्चालान्पाण्डवान्मत्स्यान्सृञ्जयांश्चेदिकेकयान्॥
द्रोणचापविमुक्तेन शरौघेणाशुहारिणा । सिन्धोरिव महौघेन ह्रियमाणान्यथा प्लवान् ॥ ८
कौरवाः सिंहनादेन नानावाद्यस्वनेन च । रथद्विपनरांश्चैव सर्वतः समवारयन् ॥ ९
तान्पश्यन्सैन्यमध्यस्थो राजा स्वजनसंवृतः । दुर्योधनोऽब्रवीत्कर्णं प्रहृष्टः प्रहसन्निव ॥ १०

दुर्योधन उवाच—

पश्य राधेय पञ्चालान्प्रणुन्नान्द्रोणसायकैः । सिंहेनेव मृगान्वन्यांस्त्रासितान्दृढधन्वना ॥ ११
नैते जातु पुनर्युद्धमीहेयुरिति मे मतिः । यथा तु भग्ना द्रोणेन वातेनेव महाद्रुमाः ॥ १२
अर्द्यमानाः शरैरेते[5] रुक्मपुङ्खैर्महात्मना । [6]पथानेकेन गच्छन्ति पूर्णमानास्ततस्ततः ॥ १३
संनिरुद्धाश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना । एतेऽन्ये मण्डलीभूताः पावकेनेव कुञ्जराः ॥ १४

---

१ क. क्षेमव° । २ म. + हत्वा तं विबभौ द्रोणः कुरुभिः परिवारितः । वार्धक्षेमिस्तु वार्ष्णेयो द्रोणं विद्ध्वा शरोत्तमैः ॥ नवभिश्च महीपालः पुनर्विव्याध पञ्चभिः । स सात्यकिश्चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध सायकैः ॥ सुचित्रो दशभिर्बाणैर्द्रोणं विद्धानदद्बली ॥ तं द्रोणः समरे राजञ्छरवर्षैरवाकिरत् । अपातयत्ततो द्रोणः सुचित्रं सहसारथिम् ॥ साश्वं च समरे राजन्हतो वै प्रापतत्क्षितौ । पात्यमानो महाराज बभौ ज्योतिरिवाम्बरात् ॥ ३ क. °नाः समन्ततः । ४ अयं श्लोकार्धः क.—पुस्तके नास्ति । ५ क.° रेतै रु° । ६ क. यथा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भ्रमरैरिव चाविष्टा द्रोणस्य निशितैः शरैः । अन्योन्यं समलीयन्त पलायनपरायणाः ॥ १५
एष भीमो महाक्रोधी हीनः पाण्डवसृञ्जयैः । मदीयैरावृतो योधैः कर्ण नन्दयतीव माम् १६
व्यक्तं द्रोणमयं लोकमद्य पश्यति दुर्मतिः । निराशो जीविताम्नूनमद्य राज्याच्च पाण्डवः ॥१७

कर्ण उवाच—

नैष जातु महाबाहुर्जीवन्नाहवमुत्सृजेत् । न चेमान्पुरुषव्याघ्र सिंहनादान्सहिष्यति ॥ १८
न चापि पाण्डवा युद्धे [1]भंज्येरन्निति मे मतिः । शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥१९
विषाग्निद्यूतसंक्लेशान्वनवासं च पाण्डवाः । स्मरमाणा न हास्यन्ति संग्राममिति मे मतिः॥२०
निवृत्तो हि महाबाहुरमितौजा वृकोदरः । वरान्वरान्हि कौन्तेयो रथोदारान्हनिष्यति ॥ २१
असिना धनुषा शक्त्या हयैर्नागैर्नरै रथैः । आयसेन च दण्डेन व्रातान्व्रातान्हनिष्यति ॥ २२
तमेनम[2]नुवर्तन्ते सात्यकिप्रमुखा रथाः । पञ्चालाः केकया मत्स्याः पाण्डवाश्च [3]विशेषतः ॥ २३
शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः । विनिघ्नन्तश्च भीमेन संरब्धेनाभिचोदिताः ॥ २४
ते द्रोणमभि[4]वर्तन्ते सर्वतः कुरुपुङ्गवाः । वृकोदरं परीप्सन्तः सूर्यमभ्रगणा इव ॥[5] २५
एकायनगता ह्येते पीडयेयुर्यतव्रतम् । §अरक्षमाणं शलभा यथा दीपं मुमूर्षवः ॥ २६
असंशयं कृतास्त्राश्च पर्याप्ताश्चापि वारणे । अतिभारमहं मन्ये भारद्वाजे समाहितम् ॥ २७
[6]शीघ्रमनुगमिष्यामो यत्र द्रोणो व्यवस्थितः । कोका इव महानागं मा वै हन्युर्यतव्रतम् ॥२८

संजय उवाच—

राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः । भ्रातृभिः सहितो राजन्प्रायाद्द्रोणरथं प्रति ॥२९
[7]तत्रारावो महानासीदेकं [8]द्रोणं जिघांसताम् । पाण्डवानां निवृत्तानां नानावर्णैर्हयोत्तमैः ॥ ३०

इति श्रीन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सर्वेषामेव मे ब्रूहि रथचिह्नानि संजय । ये द्रोणमभ्यवर्तन्त क्रुद्धा भीमपुरोगमाः ॥[9] १

संजय उवाच—

[10]ऋक्षवर्णैर्हयैर्दृष्ट्वा व्यायच्छन्तं वृकोदरम् । रजताश्वस्ततः शूरः शैनेयः संन्यवर्तत ॥ २
[11]सारङ्गाश्वो युधामन्युः स्वयं प्रत्वरयन्हयान् । पर्यवर्तत दुर्धर्षः क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ३
पारावतसवर्णैस्तु हेमभाण्डैर्महाजवैः । पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नो न्यवर्तत ॥ ४

---

१ क. मज्जेर° । २ क. °मन्ववर्तन्त । ३ क. विशेषतश्च । ४ क. °वर्तन्तः । ५ म. + समरेषु तु निर्दिष्टाः पाण्डवाः कृष्णबान्धवाः । पाञ्चालाः केकया मात्स्याः पाण्डवेयाश्च सर्वशः ॥ शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः। ह्रीमन्तः शत्रुमरणे निपुणाः पुण्यलक्षणाः ॥ बहवः पार्थिवा राजंस्तेषां वशगता रणे । मावमंस्थाः पाण्डवांस्त्वं नारायणपुरोगमान् ॥ § क. अरक्ष्यमाणं । ६ म. क. ते शीघ्रमनुगच्छामो । ७ क. तत्र रावो । ८ क. यद्द्रोण° । ९ म. + तान्यहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पृथक्पृथक् । दूयते मे मनस्तात द्रोणं प्रति परंतपम् ॥ श्रुत्वा भीष्मस्य निधनं तद्वदेतद्भविष्यति । १० क. ऋष्यव° । ११ क. सारङ्गैश्च युधामन्युरुह्यमानो हयोत्तमैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पितरं तु परिप्रेप्सुः क्षत्रधर्मा यतव्रतः । सिद्धिं चास्य परां काङ्क्षञ्छोणाश्वः संन्यवर्तत ॥ ५
पद्मपत्रनिभांश्चाश्वान्मल्लिकाक्षान्स्वलंकृतान् । शैखण्डिः क्षत्रदेवस्तु स्वयं [1]प्रैत्वरयन्ययौ ॥ ६
दर्शनीयास्तु काम्बोजाः शुकपत्रपरिच्छदाः । वहन्तो नकुलं शीघ्रं तावकानभिदुद्रुवुः ॥ ७
[2]कृष्णास्तु मेघसंकाशा अवहन्नुत्तमौजसम् । दुर्धर्षायाभिसन्धाय [3]क्रुद्धं युद्धाय भारत ॥ ८
तथा तित्तिरिकल्माषा हया वातसमा जवे । अवहंस्तुमुले युद्धे सहदेवमुदायुधम् ॥ ९
दन्तवर्णास्तु राजानं कालवाला युधिष्ठिरम् । भीमवेगा नरव्याघ्रमवहन्वातरंहसः ॥ १०
हेमोत्तमप्रतिच्छन्नैर्हयैर्वातसमैर्जवे । अभ्यवर्तन्त सैन्यानि सर्वाण्येव युधिष्ठिरम् ॥ ११
राज्ञस्त्वनन्तरो राजा पाञ्चाल्यो द्रुपदोऽभवत् । जातरू[4]पमयच्छत्रः सर्वैस्तैरभिरक्षितः ॥ १२
ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्वश[5]ब्दक्षमैर्युधि । राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरभ्यवर्तत ।
तं विराटोऽन्वयाच्छीघ्रं सह सर्वैर्महारथैः ॥ १३
केकयाश्च शिखण्डी च धृष्टकेतुस्तथैव च । स्वैः स्वैः सैन्यैः परिवृता [6]मत्स्यराजानमन्वयुः १४
तं तु पाटलिपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः । वहमाना व्यराजन्त [7]मत्स्यस्यामित्रघातिनः ॥१५
हरिद्रासमवर्णास्तु जवना हेममालिनः । पुत्रं विराटराजस्य सत्वरं समुदावहन् ॥ १६
इन्द्रगोपकवर्णैश्च भ्रातरः पञ्च केकयाः । जातरूपसमाभासाः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १७
ते हेममालिनः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः । वर्षन्त इव जीमूताः प्रत्यदृश्यन्त दंशिताः ॥१८
आमपात्रनिकाशास्तु पाञ्चाल्यममितौजसम् । [8]दत्तास्तुम्बुरुणा दिव्याः शिखण्डिनमुदावहन्॥
तथा द्वादशसाहस्राः पञ्चालानां महारथाः । तेषां तु षट्सहस्राणि ये शिखण्डिनमन्वयुः २०
पुत्रं तु शिशुपालस्य नरसिंहस्य मारिष । आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशबला हयाः ॥२१
धृष्टकेतुस्तु चेदीनामृषभोऽतिब[9]लोदितः । काम्बोजैः शबलैरश्वैरभ्यवर्तत दुर्जयः ॥ २२
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं सुकु[10]मारं हयोत्तमाः । पलालधूमसंकाशाः सैन्धवाः शीघ्रमावहन् ॥ २३
मल्लिकाक्षाः पद्मवर्णा बाह्लिजाताः स्वलंकृताः । शूरं शिखण्डिनः पु[11]त्रमृक्षदेवमुदावहन् ॥ २४
रुक्मभाण्डप्रतिच्छन्नाः कौशेयसदृशा हयाः । क्षमावन्तोऽवहन्संख्ये सेनाबिन्दुमरिन्दमम् २५
युवानमवहन्युद्धे क्रौञ्चवर्णा हयोत्तमाः । काश्यस्या[12]भिभुवः पुत्रं सुकुमारं महारथम् ॥ २६
श्वेतास्तु प्रतिविन्ध्यन्तं कृष्णग्रीवा मनोजवाः । यन्तुः प्रै[13]ष्यकरा राजन्राजपुत्रमुदावहन् ॥ २७
सुतसोमं तु [14]यं सौम्यं पार्थः पुत्रमजीजनत् । माषपुष्पसवर्णास्तमवहन्वाजिनो रणे ॥ २८
सहस्रसोमप्रतिमो बभूव पुरे कुरूणामुदयेन्दुनाम्नि ।
तस्मिञ्जा[15]तः सोमसंक्रन्दमध्ये यस्मात्तस्मात्सुतसोमोऽभवत्सः ॥ २९
नाकुलिं तु शतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः । आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् ॥३०
काञ्च[16]नापिहितैर्योक्त्रैर्मयूरग्रीवसन्निभाः । द्रौपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकर्माणमाहवे ॥ ३१
श्रुतकीर्तिं श्रुतनिधिं द्रौपदेयं हयोत्तमाः । ऊहुः पार्थसमं युद्धे चाषपत्रनिभा हयाः ॥ ३२
यमाहुरध्यर्धगुणं कृष्णात्पार्थाच्च संयुगे । अभिमन्युं पिशङ्गास्तं कुमारमवहन्रणे ॥ ३३

---

१ क. संत्वर° । २ क. हृष्टाश्व । ३ क्रुद्धा । ४ क. °रूपपरिच्छन्नः । ५ क. °ब्दसहैर्यु° । ६ म. मात्स्य° । ७ क. °श्व । ८ क. दन्तवर्णास्तु तुरगाः शि° । ९ क. °बलान्वितः । १० क. °मारा । ११ क. °त्रं क्षत्रदेव° । १२ क. °स्याभिमुखं पुत्रं । १३ क. प्रीतिकरा । १४ म. योधाग्र्यं भीमपुत्रं महाबलम्; क. यं सोमात्पार्थः पुत्रमयाचत° । १५ क. °न्ख्यातः सोम° । १६ क. °नप्रतिमैर्यो° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एकस्तु धार्तराष्ट्रेभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः । तं बृहन्तो महाकाया युयुत्सुमवहन्रणे ॥[1] ३४
पलालकाण्डवर्णास्तु वार्धक्षेमिं तरस्विनम् । ऊहुः सुतुमुले युद्धे हया[2]ः कृष्णाः स्वलंकृताः॥ ३५
कुमारं शितिपादास्तु रु[3]क्मचित्रैरुरच्छदैः । सौचित्तिमवहन्युद्धे यन्तुः प्रेष्यकरा हयाः ॥ ३६
रु[4]क्मपीठावकीर्णास्तु कौशेयसदृशा हयाः । सुवर्णमालिनः क्षान्ताः श्रेणिमन्तमुदावहन् ॥ ३७
[5]रुक्ममालाधराः शूरा हेमपृष्ठाः स्वलंकृताः । काशिराजं नरश्रेष्ठं श्लाघनीयमुदावहन् ॥ ३८
अस्त्राणां च धनुर्वेदे ब्राह्मे वेदे च पारगम् । तं सत्यधृतिमायान्तमरुणाः समुदावहन् ॥ ३९
यः स पाञ्चालसेनानीर्द्रोणमंशमकल्पयत् । पारावतसवर्णास्तं धृष्टद्युम्नमुदावहन् ॥ ४०
तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः । श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः॥ ४१
युक्तैः परमकाम्बोजैर्जवनैर्हेममालिभिः । भीषयन्तो द्विषं[7]त्सैन्यं यमवैश्रवणोपमाः ॥ ४२
प्रभद्रकास्तु काम्बोजाः षट्सहस्राण्युदायुधाः । नानाव[8]र्णैर्हयैः श्रेष्ठैर्हेमवर्णरथध्वजाः ॥ ४३
शरव्रातैर्विधुन्वन्तः शत्रून्विततकार्मुकाः । समानमृत्यवो भूत्वा धृष्टद्युम्नं समन्वयुः ॥ ४४
बभ्रुकौशेयवर्णास्तु सुवर्णवरमालिनः । ऊहुरम्लानमनसश्चेकितानं हयोत्तमाः ॥ ४५
इन्द्रायुधस[9]वर्णस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः । आयात्सदश्वैः पुरुजिन्मातुलः सव्यसाचिनः ॥ ४६
अन्तरिक्षसवर्णास्तु तारका[10] चित्रिता इव । राजानं रोचमानं ते हयाः संख्ये समावहन् ॥ ४७
[11]कर्बुराः शितिपादास्तु स्वर्णजालपरिच्छदाः । जारासन्धिं हयाः श्रेष्ठाः सहदेवमुदावहन्॥ ४८
ये तु पुष्करनालस्य समवर्णा हयोत्तमाः । जवे श्येनसमाश्चित्राः सुदामानमुदावहन् ॥ ४९
शशलोहितवर्णास्तु पाण्डुरोद्गतराजयः । पाञ्चाल्यं गोपतेः पुत्रं सिंहसेनमुदावहन् ॥ ५०
पञ्चालानां नरव्याघ्रो यः ख्यातो जनमेजयः । तस्य सर्षपपुष्पाणां तुल्यवर्णा हयोत्तमाः॥ ५१
माषवर्णाश्च जवना बृहन्तो हेममालिनः । दधिपृ[12]ष्ठाश्चित्रमुखाः पाञ्चाल्यमवहन्द्रुतम् ॥ ५२
शूराश्च भद्रकाश्चैव शरकाण्डनिभा हयाः । पद्मकिञ्जल्कवर्णाभा दण्डधारमुदावहन् ॥ ५३
रासभारुणवर्णाभाः पृष्ठतो मूषिकप्रभाः । व[13]ल्गन्त इव संयत्ता व्याघ्रदत्तमुदावहन् ॥ ५४
हरयः कालकाश्चित्राश्चित्रमाल्यविभूषिताः । सुधन्वानं नरव्याघ्रं पाञ्चाल्यं समुदावहन् ॥ ५५
इन्द्राशनिसमस्पर्शा इन्द्रगोपकसन्निभाः । का[14]ये चित्रान्तराश्चित्राश्चित्रायुधमुदावहन् ॥ ५६
बिभ्रतो हेममालास्तु चक्रवाकोदरा हयाः । कोसलाधिपतेः पुत्रं सुक्षत्रं वाजिनोऽवहन् ॥ ५७
शबलास्तु बृहन्तोऽश्वा दान्ता जाम्बूनदस्रजः । युद्धे सत्यधृतिं क्षेमिमवहन्प्रांशवः शुभाः ॥ ५८
एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च । अश्वैश्च धनुषा चैव शुक्लैः शुक्लो[15]न्यवर्तत ॥ ५९
समुद्रसेनपुत्रं तु सामुद्रा रुद्रतेजसम् । अश्वाः शशाङ्कसदृशाश्चन्द्रसेनमुदावहन् ॥ ६०
नीलोत्पलसवर्णास्तु तपनीयविभूषिताः । शैब्यं चित्ररथं संख्ये चित्रमाल्यावहन्हयाः ॥ ६१
कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः । रथसेनं हयश्रेष्ठाः समूहुर्युद्धदुर्मदम् ॥ ६२
यं तु सर्वमनुष्येभ्यः प्राहुः शूरतरं नृपम् । तं पटच्चरहन्तारं शुकवर्णावहन्हयाः ॥ ६३
चित्रायुधं चित्रमाल्यं चित्रवर्मायुधध्वजम् । ऊहुः किंशुकपु[16]ष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ॥ ६४

---

१ म.+ ये तु पुष्करसारस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमाः । २ क. म. °या हृष्टाः । ३ क. रुक्मपत्रैरु° ४ क. रुक्मपृष्ठाव° । ५ अयं श्लोकः क.–पुस्तके नास्ति । ६ क. °स्य मे विभुः । ७ क. °षां सैन्यं । ८ क. °वर्णहयश्रेष्ठैर्हेमचित्रहयध्वजाः । ९ म. °सवर्णैस्तु । १० क. °काश्चित्रि° । ११ इतः श्लोकद्वयं क.–पुस्तके नास्ति । १२ क. °पृष्ठाश्चन्द्रमुखाः । १३ क. बलान्त इव । १४ क. कायैश्चि° । १५ क. °ऽश्य° । १६ क. °वर्णानां ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च । धनुषा रथवाहैश्च नीलैर्नीलोऽभ्यवर्तत ॥ ६५
नानारूपै रत्नचिह्नैर्वरूथरथकार्मुकैः । वाजिध्वजपताकाभिश्चित्रैश्चित्रोऽभ्यवर्तत ॥ ६६
ये तु पुष्करवर्णस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमाः । ते रोचमानस्य सुतं हेमवर्णमुदावहन् ॥ ६७
योधाश्च भद्रकाराश्च शरदण्डानुदण्डयः । श्वेताण्डाः कुक्कुटाण्डाभा दण्डकेतुं हयावहन् ॥ ६८
केशवेन हते संख्ये पितर्यथ नराधिपे । भिन्ने कपाटे पाण्ड्यानां विद्रुतेषु च बन्धुषु ॥ ६९
भीष्मादवाप्य चास्त्राणि द्रोणाद्रामात्कृपात्तथा । अस्त्रैः समत्वं संप्राप्य रुक्मिकर्णार्जुनाच्युतैः ॥
इयेष द्वारकां हन्तुं कृत्स्नां जेतुं च मेदिनीम् । निवारितस्ततः प्राज्ञैः सुहृद्भिर्हितकाम्यया ७१
वैरानुबन्धमुत्सृज्य स्वराज्यमनुशास्ति यः । स सागरध्वजः पाण्ड्यश्चन्द्ररश्मिनिभैर्हयैः॥७२
वैडुर्यजालसंछन्नैर्वीर्यद्रविणमाश्रितः । दिव्यं विस्फारयंश्चापं द्रोणमभ्यद्रवद्बली ॥ ७३
आटरूषकवर्णाभा हयाः पाण्ड्यानुयायिनाम् । अवहन्रथमुख्यानामयुतानि चतुर्दश ॥ ७४
नानावर्णेन रूपेण नानाकृतिमुखा हयाः । रथचक्रध्वजं वीरं घटोत्कचमुदावहन् ॥ ७५
भरतानां समेतानामुत्सृज्यैको मतानि यः । गतो युधिष्ठिरं भक्त्या त्यक्त्वा सर्वमभीप्सितम्॥
लोहिताक्षं महाबाहुं बृहन्तं तमरट्टजाः । महासत्त्वा महाकायाः सौवर्णस्यन्दने स्थितम् ॥७७
सुवर्णवर्णा धर्मज्ञमनीकस्थं युधिष्ठिरम् । राजश्रेष्ठं हयश्रेष्ठाः सर्वतः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ७८
वर्णैरुच्चावचैरन्यैः सदश्वानां प्रभद्रकाः । संन्यवर्तन्त युद्धाय बहवो देवरूपिणः ॥ ७९
ते यत्ता भीमसेनेन सहिताः काञ्चनध्वजाः । प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र सेन्द्रा इव दिवौकसः८०
अत्यरोचत तान्सर्वान्धृष्टद्युम्नः समागतान् । सर्वाण्यति च सैन्यानि भारद्वाजो व्यरोचत८१
अतीव शुशुभे तस्य ध्वजः कृष्णाजिनोत्तरः । कमण्डलुर्महाराज जातरूपमयः शुभः ॥ ८२
ध्वजं तु भीमसेनस्य वैदूर्यमणिलोचनम् । भ्राजमानं महासिंहं राजन्तं दृष्टवानहम् ॥ ८३
ध्वजं तु कुरुराजस्य पाण्डवस्य महौजसः । दृष्टवानस्मि सौवर्णं सोमं ग्रहगणान्वितम् ॥ ८४
मृदङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ । यन्त्रेणाहन्यमानौ च सुस्वनौ हर्षवर्धनौ ॥ ८५
शरभं पृष्ठसौवर्णं नकुलस्य महाध्वजम् । अपश्याम रथेऽत्युग्रं भीषयाणमवस्थितम् ॥ ८६
हंसस्तु राजतः श्रीमान्ध्वजे घण्टापताकवान् । सहदेवस्य दुर्धर्षो द्विषतां शोकवर्धनः ॥ ८७
पञ्चानां द्रौपदेयानां प्रतिमाध्वजभूषणम् । धर्ममारुतशक्राणामश्विनोश्च महात्मनोः ॥ ८८
अभिमन्योः कुमारस्य शार्ङ्गपक्षी हिरण्मयः । रथे ध्वजवरो राजंस्तप्तचामीकरोज्ज्वलः ॥ ८९
घटोत्कचस्य राजेन्द्र ध्वजे गृध्रो व्यरोचत । अश्वाश्च कामगास्तस्य रावणस्य पुरा यथा ९०
माहेन्द्रं च धनुर्दिव्यं धर्मराजे युधिष्ठिरे । वायव्यं भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभून्नृप ॥ ९१
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय ब्रह्मणा सृष्टमायुधम् । तद्दिव्यमजरं चैव फाल्गुनार्थाय वै धनुः ॥ ९२
वैष्णवं नकुलायाथ सहदेवाय चाश्विजम् । घटोत्कचाय पौलस्त्यं धनुर्दिव्यं भयानकम् ॥९३
रौद्रमाग्नेयकौबेरं याम्यं गिरिशमेव च । पञ्चानां द्रौपदेयानां धनूरत्नानि भारत ॥ ९४
रौद्रं धनुर्वरं श्रेष्ठं लेभे यद्रौहिणीसुतः । तत्तुष्टः प्रददौ रामः सौभद्राय महात्मने ॥ ९५
एते चान्ये च बहवो ध्वजा हेमविभूषिताः । तत्रादृश्यन्त शूराणां द्विषतां शोकवर्धनाः ॥९६

१ क. °ध्वज° । २ क. °धश्च भद्राकारश्च । ३ क. °ण्डाश्च । ४ क. नराधिप । ५ क. स सारङ्गध्व° । ६ म. आरकूटकवर्णाश्च । ७ म. युयुत्सुं मकरध्वजं; क. बृहन्तं तमरिध्वजाः । ८ क. प्रत्यरो° । ९ क. राजतं । १० क. °षणार्थमव° । ११ क. °लार्थाय स°....चाश्विनम् । १२ क. °यकौबेर्यं । १३ क. यं रोहिणी° । १४ क. तं तुष्टः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तदभूद्ध्वजसंबाधमकापुरुषसेवितम् । द्रोणानीकं महाराज पटे चित्रमिवा[1]र्पितम् ॥ ९७
शुश्रुवुर्नामगोत्राणि वीराणां संयुगे तदा । द्रोणमाद्रवतां राजन्स्वयंवर इवाहवे ॥ ९८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि हयध्वजादिकथने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

व्यथयेयुरिमे सेनां देवानामपि संजय । [2]आहवे ये न्यवर्तन्त वृकोदरमुखा नृपाः ॥ १
संप्रयुक्तः किलै[3]वायं दिष्टैर्भवति पूरुषः । तस्मिन्नेव च सर्वार्थाः प्रदृश्यन्ते पृथग्विधाः ॥ २
दीर्घं विप्रोषितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनी । अज्ञातश्चैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः ॥ ३
स एव महतीं सेनां समावर्तयदाहवे । किमन्यद्दैवसंयोगान्मम [4]पुत्रस्य चाभवत् ॥ ४
युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते नरः । स [5]तथाकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥ ५
द्यूतव्यसनमासाद्य क्लेशितो हि युधिष्ठिरः । स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलब्धवान् ॥ ६
[6]अद्य मे केकया लब्धाः काशिकाः कोसलाश्च ये । [7]चेदयश्चापरे वङ्गा मामेव समुपाश्रिताः॥ ७
पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा । इति मामब्रवीत्सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा ॥ ८
तस्य सेनासमूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः । निहतः पार्षतेनाजौ किमन्यद्भागधेयतः ॥ ९
मध्ये राज्ञां महाबाहुं सदा युद्धाभिनन्दिनम् । सर्वास्त्रपारगं द्रोणं कथं मृत्युरुपेयिवान् ॥१०
समनुप्राप्तकृच्छ्रोऽहं मोहं परममागतः । भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ११
यन्मां क्षत्ताब्रवीत्तात प्रपश्यन्पुत्रगृद्धिनम् । दुर्योधनेन तत्सर्वं प्राप्तं सूत मया सह ॥ १२
नृशंसं तु परं [8]नु स्यात्त्यक्त्वा दुर्योधनं यदि । पुत्रशेषं चिकीर्षेयं [9]कृत्स्नं न मरणं व्रजेत् ॥१३
यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो [10]नरः । सोऽस्माच्च हीयते लोकात्क्षुद्रभावं च गच्छति॥१४
अद्य चाप्यस्य राष्ट्रस्य [11]हतोत्साहस्य संजय । अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥ १५
कथं स्यादवशेषो हि धुर्ययोरभ्यतीतयोः । यौ नित्यमुपजीवामः क्षमिणौ पुरुषर्षभौ ॥ १६
व्यक्तमेव च मे शंस यथा युद्धमवर्तत । केऽयुध्यन्केऽव्यपा[12]कुर्वन्के क्षुद्राः प्राद्रवन्भयात्॥ १७
धनंजयं च मे शंस यद्यच्चक्रे रथर्षभः । तस्माद्भयं नो भूयिष्ठं भ्रातृव्याच्च वृकोदरात् ॥ १८
यथासीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेयेषु संजय । मम सैन्यावशेषस्य सन्निपातः सुदारुणः ॥ १९
कथं च वो मनस्तात निवृत्तेष्वभवत्तदा । मामकानां च[13] ये शूराः के कांस्तत्र न्यवारयन् २०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

संजय उवाच—

महद्भैरवमासीन्नः सन्निवृत्तेषु पाण्डुषु । दृष्ट्वा द्रोणं छाद्यमानं तैर्भास्करमिवाम्बुदैः ॥ १
तैश्चो[14]द्धूतं रजस्तीव्रमवचक्रे चमूं तव । ततो हतममंस्याम द्रोणं दृष्टिपथे हते ॥ २

---

१ क. °वरमिवा° । २ क. आहवे न्यववर्तन्त । ३ क. °वायं दिष्टे भवति । ४ म. पुत्राभवाय च । ५ क. तथा कृ° । ६ म. अर्धं मे केकया । ७ म. चेदीनां चार्धमपरे । ८ क. नु स्यात् शक्त्या; म. तात त्यक्त्वा । ९ क. कृत्स्नेन मरणं । १० क. नृपः । ११ म. कृतोच्छेदस्य । १२ क. °पाकर्षन्के । १३ क. च के शूरास्तेषां तत्र । १४ क. °द्धतं रज....चमूस्तव ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तांस्तुशूरान्महेष्वासान्क्रूरं कर्म चिकीर्षतः । दृष्ट्वा दुर्योधनस्तूर्णं स्वसैन्यं समचूचुदत् ॥ ३
यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं नराधिपाः । वारयध्वं यथायोगं पाण्डवानामनीकिनीम् ४
ततो दुर्मर्षणो भीममभ्यगच्छत्सुतस्तव । आराद्दृष्ट्वा किरन्बाणैर्जिघृक्षुस्तस्य जीवितम् ॥ ५
तं बाणैरवतस्तार क्रुद्धो मृत्युरिवाहवे । तं च भीमोऽतुदद्बाणैस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ६
त ईश्वरसमादिष्टाः प्राज्ञाः शूराः प्रहारिणः । राज्यं मृत्युभयं त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन्परान्युधि ॥ ७
कृतवर्मा शिनेः पौत्रं द्रोणं प्रेप्सुं विशां पते । पर्यवारयदायान्तं शूरं समरशोभिनम् ॥ ८
तं शैनेयः शरव्रातैः क्रुद्धः क्रुद्धमवारयत् । कृतवर्मा च शैनेयं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ९
सैन्धवः क्षत्रवर्माणमायान्तं निशितैः शरैः । उग्रधन्वा महेष्वासं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥ १०
क्षत्रवर्मा सिन्धुपतेश्छित्त्वा केतनकार्मुके । नाराचैर्दशभिः क्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ११
अथान्यद्धनुरादाय सैन्धवः कृतहस्तवत् । विव्याध क्षत्रवर्माणं रणे सर्वायसैः शरैः ॥ १२
युयुत्सुं पाण्डवार्थाय यतमानं महारथम् । सुबाहुर्भारतं शूरं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥ १३
सुबाहोः सधनुर्बाणांवस्यतः परिघोपमौ । युयुत्सुः शितपीताभ्यां क्षुराभ्यामच्छिनद्भुजौ ॥ १४
राजानं पाण्डवश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । वेलेव सागरं क्षुब्धं मद्रराट् समवारयत् ॥ १५
तं धर्मराजो बहुभिर्मर्मभिद्भिरवाकिरत् । मद्रेशस्तं चतुःषष्ट्या शरैर्विद्ध्वानदद्भृशम् ॥ १६
तस्य नानदतः केतुमुच्चकर्त च कार्मुकम् । क्षुराभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ १७
तथैव राजा बाह्लीको राजानं द्रुपदं शरैः । आद्रवन्तं सहानीकैः सहानीकं न्यवारयत् ॥ १८
तद्युद्धमभवद्धोरं वृद्धयोः सहसेनयोः । यथा महायूथपयोर्द्विपयोः संप्रभिन्नयोः ॥ १९
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं मत्स्यमार्च्छताम् । सहसैन्यौ सहानीकं यथेन्द्राग्नी पुरा बलिम् २०
तदुत्पिञ्जलकं युद्धमासीद्देवासुरोपमम् । मत्स्यानां केकयैः सार्धमभीताश्वरथद्विपम् ॥ २१
नाकुलिं तु शतानीकं भूतकर्मा सभापतिः । अस्यन्तमिषुजालानि यान्तं द्रोणादवारयत् ॥ २२
ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्भल्लैः सुसंशितैः । चक्रे विबाहुशिरसं भूतकर्माणमाहवे ॥ २३
सुतसोमं तु विक्रान्तमायान्तं तं शरौघिणम् । द्रोणायाभिमुखं वीरं विविंशतिरवारयत् ॥ २४
सुतसोमस्तु संक्रुद्धः स्वपितृव्यमजिह्मगैः । विविंशतिं शरैर्भित्त्वा नाभ्यवर्तत दंशितः ॥ २५
अथ भीमरथः शाल्वमाशुगैरायसैः शितैः । षड्भिः साश्वनियन्तारमनयद्यमसादनम् ॥ २६
श्रुतकर्माणमायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः । चैत्रसेनिर्महाराज तव पौत्रं न्यवारयत् ॥ २७
तौ पौत्रौ तव दुर्धर्षौ परस्परवधैषिणौ । पितॄणामर्थसिद्ध्यर्थं चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ २८
तिष्ठन्तमग्रे तं दृष्ट्वा प्रातिविन्ध्यं महाहवे । द्रौणिर्मानं पितुः कुर्वन्मार्गणैः समवारयत् ॥ २९

---

१ म. क. °न्बाणैरिच्छन्द्रोणस्य जीवितम् । २ क. बाणैः समाचिनोद्भीमं । ३ क. पौत्रं मत्तो मत्तमिव द्विपम् । ४ इत आरभ्य सार्धःश्लोकः क.–पुस्तके नास्ति । ५ क. कृतवर्मा । ६ क. °हुर्भ्रातरं । ७ क. °णौ व्यस्य° । ८ क. °विद्धि° । ९ क. पाण्डवश्रेष्ठः । १० क. °को महानीकं । ११ क. °न्यैः । १२ क. सुदंशितैः । १३ म. साल्वो बाणैर° । १४ अयं श्लोको म.–पुस्तके नास्ति । १५ म. स तु भीं° । १६ म. श्रुतकीर्तिं समायान्तं । १७ म. चित्रसेनो महा°; क. चित्रसैनिर्म° । १८ क. तव पुत्रसवा° । १९ म. + तमार्जुनिः शनैश्चक्रे पितृव्यं जर्जरच्छविम् । शरैश्च द्रौपदीपुत्रं चित्रसेनः समावृणोत् ॥ किरन्तं शरजालानि प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् । श्रुतकर्माणमायान्तं दौःशासनिरवारयत् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तं क्रुद्धं प्रतिविव्याध प्रतिविन्ध्यः शितैः शरैः । सिंहलाङ्गूललक्ष्माणं पितुरर्थे व्यवस्थितम् ॥ ३०
प्रवपन्निव बीजानि बीजकाले नरर्षभः[1] । द्रौणायनिं[2] द्रौपदेयाः शरवर्षैरवाकिरन्[3] ॥ ३१
[4]आर्जुनिं श्रुतकीर्तिं तु द्रौपदेयं महारथम् । द्रोणायाभिमुखं यान्तं दौःशासनिरवारयत् ॥ ३२
तस्य कृष्णसमः कार्ष्णिस्त्रिभिर्भल्लैः सुसंशितैः । धनुर्ध्वजं च सूतं च छित्त्वा द्रोणान्तिकं ययौ ३३
यस्तु शूरतमो राजन्नुभयोः सेनयोर्मतः । तं पटच्चरहन्तारं लक्ष्मणः समवारयत् ॥ ३४
स लक्ष्मणस्येष्वसनं छित्त्वा लक्ष्म च भारत । लक्ष्मणे शरजालानि विसृजन्बह्वशोभत ॥[5] ३५
विकर्णस्तु महाप्राज्ञो याज्ञसेनिं शिखण्डिनम् । पर्यवारयदायान्तं युवानं समरे युवा ॥ ३६
ततस्तमिषुजालेन याज्ञसेनिः समावृणोत् । विधूय तद्बाणजालं बभौ तव सुतो बली ॥ ३७
अङ्गदोऽभिमुखं वीरमुत्तमौजसमाहवे । द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरौघेण न्यवारयत् ॥ ३८
स संप्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः । सैनिकानां च सर्वेषां तयोश्च प्रीतिवर्धनः ॥ ३९
दुर्मुखस्तु महेष्वासो वीरं पुरुजितं बली । द्रोणायाभिमुखं यान्तं वत्सदन्तैरवारयत् ॥ ४०
स दुर्मुखं भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनाभ्यताडयत् । तस्य तद्विबभौ वक्त्रं सनालमिव पङ्कजम् ॥ ४१
कर्णस्तु केकयान्भ्रातॄन्पञ्च लोहितकध्वजान् । द्रोणायाभिमुखं यातांञ्छरवर्षैरवारयत् ॥ ४२
ते चैनं भृशसंतप्ताः शरवर्षैरवाकिरन् । स च तांञ्छादयामास शरजालैः पुनः पुनः ॥ ४३
नैव कर्णो न ते पञ्च ददृशुर्बाणसंवृताः । साश्वसूतध्वजरथाः परस्परशराचिताः ॥ ४४
पुत्रास्ते दुर्जयश्चैव जयश्च विजयश्च ह । नीलकाश्यजयत्सेनांस्त्रयस्त्रीन्प्रत्यवारयन् ॥ ४५
तद्युद्धमभवद्घोरमीक्षितृप्रीतिवर्धनम् । सिंहव्याघ्रतरक्षूणां यथर्क्षमहिषर्षभैः ॥ ४६
क्षेमधूर्तिबृहन्तौ तु भ्रातरौ सात्वतं युधि । द्रोणा[6]याभिमुखं यान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्ततक्षतुः ॥ ४७
तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यद्भुतमिवाभवत् । सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने ॥ ४८
राजानं तु तथाम्बष्ठमेकं युद्धाभिनन्दिनम् । चेदिराजः शरान[7]स्यन्क्रुद्धो द्रोणादवारयत् ॥ ४९
ततोऽम्बष्ठोऽस्थिभेदिन्या निरभिद्यच्छलाकया । स त्यक्त्वा सशरं चापं रथाद्भूमिमुपागमत् ॥ ५०
वार्धक्षेमिं तु वार्ष्णेयं कृपः शारद्वतः शरैः । अक्षुद्रः क्षुद्रकैर्बाणैः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५१
[8]युध्यन्तौ कृपवार्ष्णेयौ येऽपश्यंश्चित्रयोधिनौ । ते युद्धासक्तमनसो नान्यां बुबुधिरे क्रियाम् ॥ ५२
सौमदत्तिस्तु राजानं मणिमन्तमतन्द्रितम् । पर्यवारयदायान्तं यशो द्रोणस्य वर्धयन् ॥ ५३
स सौमदत्तेस्त्वरितश्चित्रेष्वसनकेतने[9] । पुनः पताकां सूतं च छत्रं चापातयद्रथात् ॥ ५४
अथाप्लुत्य रथात्तूर्णं यूपकेतुरमित्रहा । साश्वसूतध्वजरथं तं चकर्त वरासिना ॥ ५५
रथं च स्वं समास्थाय धनुरादाय चापरम् । स्वयं यच्छन्हयान्राजन्व्यधमत्पाण्डवीं चमूम् ॥ ५६
पाण्ड्यमिन्द्रमिवायान्तमसुरान्प्रति दुर्जयम्[10] । समर्थः सायकौघेन वृषसेनो न्यवारयत् ॥[11] ५७
गदापरिघनिस्त्रिंशपट्टिशायोघनोपलैः[12] । [13]कडङ्गरैर्भुशुण्डीभिः प्रासैस्तोमरसायकैः ॥ ५८

---

१ क. नरर्षभ; म. कृषीवलः । २ म. °णायनिद्रौपदेयं । ३ म. °रत् । ४ इत आरभ्य श्लोकद्वयं म–पुस्तके नास्ति । ५ म. + ततोऽभिमन्युः कर्माणि कुर्वन्तं चित्रयोधिनम् । आर्जुनिः कृतिनं शूरं लक्ष्मणं समयोधयत् ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तयोरासीन्महात्मनोः । श्रोतॄणामीक्षितॄणां च भृशं प्रीतिविवर्धनः ॥ ६ क. °णाभिमुखमायान्तं । ७ क. °नस्य क्रु° । ८ क. मुह्यन्तौ । ९ क. °दत्तिस्त्वरितस्तस्येष्वस° । १० क. जघ्नुषं । ११ म. + अथाजगाम हैडिम्बो महामायो महाबलः । पितॄणां हितमन्विच्छन्दहन्कौरववाहिनीम् ॥ १२ क. °धनप्लवैः । १३ अयं श्लोकार्धः क.–पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मुसलैर्मुद्गरैश्चक्रैर्भिन्दिपालपरश्वधैः । पांसुवाताग्निसलिलैर्भस्मलोष्ठतृणद्रुमैः ॥ ५९
आतुदन्[1]प्ररुजन्भञ्जन्निघ्नन्विद्रावयन्क्षिपन् । सेनां[2] विभीषयन्नायाद्द्रोणं[3]प्रेप्सुर्घटोत्कचः ॥ ६०
तं तु नानाप्रहरणैर्नानायुद्धविशेषणैः । राक्षसं राक्षसः क्रुद्धः समाजघ्ने ह्यलम्बुषः ॥ ६१
तयोस्तदभवद्युद्धं रक्षोग्रामणिमुख्ययोः । तादृग्यादृक्पुरावृत्तं शम्बरामरराजयोः ॥ ६२
एवं द्वन्द्वशतान्यासन्रथवारणवाजिनाम् । पदातीनां च भद्रं ते तव तेषां च संकुले ॥ ६३
नैतादृशो दृष्टपूर्वः संग्रामो नैव च श्रुतः । द्रोणस्याभावभावे तु प्रसक्तानां[4] यथाभवत् ॥ ६४
इदं घोरमिदं चित्रमिदं रौद्रमिति प्रभो । तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रततानि बहूनि च ॥ ६५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

तेष्वेवं संनिवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः । कथं युयुधिरे पार्था मामकाश्च तरस्विनः ॥ १
किमर्जुनश्चाप्यकरोत्संशप्तक[5]बलं प्रति । संशप्तका वा पार्थस्य किमकुर्वत संजय ॥ २

संजय उवाच—

तथा तेषु[6] निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः । स्वयमभ्यद्रवद्भीमं नागानीकेन ते सुतः ॥ ३
स नाग इव नागेन गोवृषेणेव गोवृषः । समाहूतः स्वयं राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत् ॥ ४
स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चान्वितः । अभिनत्कुञ्जरानीकमचिरेणैव मारिष ॥ ५
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तः सर्वतो मदम् । भीमसेनस्य नाराचैर्विमुखा विमदीकृताः[7] ॥ ६
विधमेदभ्रजालानि यथा वायुः समुद्धतः । व्यधमत्तान्यनीकानि तथैव पवनात्मजः ॥ ७
स तेषु विसृजन्बाणान्भीमो नागेष्वशोभत । भुवनेष्विव सर्वेषु गभस्तीनुदितो रविः ॥ ८
ते भीमबाणाभिहताः[8] संस्यूता विबभुर्गजाः । गभस्तिभिरिवार्कस्य व्योम्नि नानाबलाहकाः ९
तथा गजानां कदनं कुर्वाणमनिलात्मजम् । क्रुद्धो दुर्योधनोऽभ्येत्य प्रत्यविध्यच्छितैः शरैः १०
ततः क्षणेन क्षितिपं क्षतजप्रतिमेक्षणः । क्षयं निनीषुर्निशितैर्भीमो विव्याध पत्रिभिः ॥ ११
स शराचित[9]सर्वाङ्गः क्रुद्धो विव्याध पाण्डवम् । नाराचैरर्करश्म्याभैर्भीमसेनं स्मयन्निव ॥ १२
तस्य नागं मणिमयं रत्नचित्रे[10]ध्वजे स्थितम् । भल्लाभ्यां कार्मुकं चैव क्षिप्रं चिच्छेद पाण्डवः १३
दुर्योधनं पीड्यमानं दृष्ट्वा भीमेन मारिष । चुक्षोभयिषुरभ्यागादङ्गो मातङ्गमास्थितः ॥ १४
तमापतन्तं नागेन्द्रमम्बुदप्रतिमस्वनम् । कुम्भान्तरे भीमसेनो नाराचैरार्दयद्भृशम्[11] ॥ १५
तस्य कायं विनिर्भिद्य न्यमज्जद्धरणीतले । ततः पपात द्विरदो वज्राहत इवाचलः ॥ १६
तस्यावर्जितनागस्य म्लेच्छस्याधः[12] पतिष्यतः । शिरश्चिच्छेद भल्लेन क्षिप्रकारी वृकोदरः ॥ १७
तस्मिन्निपतिते वीरे संप्राद्रवत सा चमूः । संभ्रान्ताश्वद्विपरथा पदातीनवमृद्नती ॥ १८
तेष्वनीकेषु भग्नेषु विद्रवत्सु समन्ततः । प्राग्ज्योतिषस्ततो भीमं कुञ्जरेण समाद्रवत् ॥ १९
येन[13] नागेन मघवानजयद्दैत्यदानवान् । तदन्वयेन नागेन भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २०

---

१ क. आरुजन्प्र° । २ क. सेना । ३ क. द्रोणं प्रेप्सुः । ४ म. परस्परम् । ५ क. °करथं । ६ क. °ष्वनिवृ° । ७ क. विदलीकृताः । ८ क. संसक्ता । ९ क. शरार्पित° । १० क. °चित्रं ध्वजे । ११ क. नाराचेनार्दय° । १२ क. °च्छस्य च । १३ इत आरभ्य सार्धश्लोकः क.—पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स नागप्रवरो भीमं सहसा समुपादवत् । ‡चरणाभ्यामथो द्वाभ्यां संहतेन करेण च ॥ २१
व्यावृत्तनयनः क्रुद्धः [1]प्रमथन्निव पाण्डवम् । वृकोदररथं साश्वमविशेषमचूर्णयत् ॥ २२
पद्भ्यां भीमोऽप्यथो धावंस्तस्य गात्रेष्वलीयत । जानन्नञ्जलिकावेधं [2]नापाक्रामत पाण्डवः ॥ २३
गात्राभ्यन्तरगो भूत्वा करेणाताडयन्मुहुः । [3]लालयामास तं नागं वधाकाङ्क्षिणमव्ययम् ॥ २४
कुलालचक्रवन्नागस्तदा तूर्णमथाभ्रमत् । नागायुतब[4]लः श्रीमान्कालयानो वृको[5]दरम् ।
भीमोऽपि निष्क्रम्य ततः सुप्रतीकाग्रतोऽभवत् ॥ २५
भीमं करेणावनम्य जानुभ्या[6]मभ्यताडयत् । ग्रीवायां वेष्टयित्वैनं स गजो हन्तुमैहत ॥ २६
करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्त्वा व्यमोचयत् । पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविवेश वृकोदरः ॥ २७
यावत्प्रतिगजायातं [7]स्वबले प्रत्यवैक्षत । भीमोऽपि नागगात्रेभ्यो [8]विनिःसृत्यापयाज्जवात् ॥ २८
ततः सर्वस्य सैन्यस्य नादः समभवन्महान् । अहो धिङ्हतो भीमः कुञ्जरेणेति मारिष २९
तेन नागेन संत्रस्ता पाण्डवानामनीकिनी । सहसाभ्यद्रवद्राजन्यत्र तस्थौ वृकोदरः ॥ ३०
ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा वृकोदरम् । भगदत्तं सपाञ्चाल्यः सर्वतः समवारयत् ॥ ३१
तं [9]रथं रथिनां श्रेष्ठाः परिवार्य परंतपाः । अवाकिरञ्छरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३२
स विघातं पृषत्कानामङ्कुशेन [10]समाहरन् । [11]गजेन पाण्डुपञ्चालान्व्यधमत्पर्वतेश्वरः ॥ ३३
तदद्भुतमपश्याम भगदत्तस्य संयुगे । तथा वृद्धस्य चरितं कुञ्जरेण विशां पते ॥ ३४
ततो राजा दशार्णानां प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् । [12]तिर्यग्यातेन नागेन समदेनाशुगामिना ॥ ३५
तयोर्युद्धं समभवन्नागयोर्भीमरूपयोः । सपक्षयोः पर्वतयोर्यथा सद्रुमयोः पुरा ॥ ३६
प्राग्ज्योतिषपतेर्नागः संनिवृ[13]त्त्योपसृत्य च । पार्श्वे दशार्णाधिपतेर्भित्त्वा [14]नागमपातयत् ॥ ३७
तोमरैः सूर्यरश्म्याभैर्भगदत्तोऽथ सप्तभिः । जघान द्विरदस्थं तं शत्रुं प्रचलितासनम् ॥ ३८
व्यवच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः । रथानीकेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ३९
स कुञ्जरस्थो रथिभिः शुशुभे सर्वतो वृतः । पर्वते वनमध्यस्थो ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ४०
मण्डलं सर्वतः श्लिष्टं रथिनामुग्रधन्विनाम् । किरतां शरवर्षाणि स नागः [15]पर्यवर्तत ॥ ४१
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा परिगृह्य महागजम् । प्रेषयामास [16]सहसा युयुधानरथं प्रति ॥ [17] ४२
शिनेः पौत्रस्य तु रथं परिगृह्य महाद्विपः । [18]अभिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाक्रमत् ॥ ४३
बृहतः सैन्धवानश्वान्स[19]मुत्थाप्याथ सारथिः । तस्थौ सात्यकिमासाद्य [20]संप्लुतस्तं रथं प्रति ४४
स तु लब्ध्वान्तरं नागस्त्वरितो रथमण्डलात् । [21]निश्चक्राम ततः सर्वान्परिचिक्षेप पार्थिवान् ४५
ते त्वाशुगतिना तेन त्रास्यमाना नरर्षभाः । तमेकं द्विरदं संख्ये मेनिरे शतशो द्विपान् ॥ ४६
ते गजस्थेन काल्यन्ते भगदत्तेन [22]पाण्डवाः । [23]ऐरावतस्थेन यथा देवराजेन दानवाः ॥ ४७

---

‡ म. श्रवणा° । १ क. प्रदहन्निव । २ क. न व्यक्राम° । ३ क. कालया° । ४ क. °बली । ५ क. °दरः । ६ क. °मभ्यपातयत् । ७ क. स्वबलस्थमवैक्षत । ८ क. विनिष्क्रम्य ययौ जवात् । ९ क. रथै रथिनां श्रेष्ठः परिवार्य समन्ततः । १० क. समाचरन् । ११ म. क्षणेन । १२ क. °ग्गमेन । १३ क. °त्यापवृत्य च । १४ क. नागमघातयत् । १५ क. पर्यवस्थितः । १६ क. तं नागं युयुधान° । १७ म. + आपतन्तं च संप्रेक्ष्य नागं सात्वतपुङ्गवः । अविद्ध्यत्पञ्चभिर्बाणैः शितैराशीविषोपमैः । १८ क. अतिचि° । १९ क. °मुत्सृज्याथ । २० क. स प्लुतस्तं । २१ म. निष्पतन्सततं स° । २२ म. पार्थिवाः । २३ अयमर्धः क.–पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तेषां [1]प्रद्रवतां भीमः पञ्चालानामितस्ततः । गजवाजिकृतः शब्दः सुमहान्समजायत ॥ ४८
भगदत्तेन समरे काल्यमानेषु पाण्डुषु । प्राग्ज्योतिषमभिक्रुद्धः पुनर्भीमः समभ्ययात् ॥ ४९
तस्याभिद्रवतो वाहान्हस्तमुक्तेन वारिणा । सिक्त्वा व्यत्रासयन्नाग[2]स्ते पार्थमहरंस्ततः ॥ ५०
ततस्तमभ्ययात्तूर्णं रुचिपर्वा कृतीसुतः । [3]समभ्रञ्छरवर्षेण रथस्थोऽन्तकसन्निभः ॥ ५१
ततः स रुचिपर्वाणं शरेणानतपर्वणा । [4]सुपर्वा पर्वतपतिर्निन्ये वैवस्वतक्षयम् ॥ ५२
तस्मिन्निपतिते वीरे सौभद्रो द्रौपदीसुतः । चेकितानो धृष्टकेतुर्युयुत्सुश्चार्दयन्द्विपम् ॥ ५३
त एनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदाः । सिषिचुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो जिघांसवः ॥ ५४
ततः पार्ष्ण्यङ्कुशाङ्गुष्ठैः कृतिना चोदितो द्विपः । प्रसारितकरः प्रायात्स्तब्धकर्णेक्षणो द्रुतम् ५५
सोऽधिष्ठाय [5]पदा वाहान्युयुत्सोः सूतमारुजत् । युयुत्सुस्तु रथाद्राजन्नपाक्रामत्त्वरान्वितः ५६
ततः पाण्डवयोधास्ते नागराजं शरैर्द्रुतम् । सिषिचुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो जिघांसवः ॥ ५७
पुत्रस्तु तव संभ्रान्तः सौ[6]भद्रस्याप्लुतो रथम् ।
स कुञ्जरस्थो विसृजन्निषूनरिषु पार्थिवः । बभौ रश्मीनिवादित्यो भुवनेषु समुत्सृजन् ॥५८
तमार्जुनिर्द्वादशभिर्युयुत्सुर्दशभिः शरैः । त्रिभिस्त्रिभिर्द्रौपदेया धृष्टकेतुश्च विव्यधुः ॥[7] ५९
सोऽतियत्नार्पितैर्बाणैराचितो द्विरदो बभौ । संस्यूत इव सूर्यस्य रश्मिभिर्जलदो महान् ॥ ६०
नियन्तुः शिल्पयत्नाभ्यां प्रेरितोऽरिशरार्दितः । परिचिक्षेप तान्नागः स रिपून्सव्यदक्षिणम् ६१
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने । [8]आवेष्टयत तां सेनां भगदत्तस्तथा मुहुः ॥ ६२
क्षिप्रं श्येनाभिपन्नानां वायसानामिव स्वनः । बभूव पाण्डवेयानां भृशं विद्रवतां स्वनः ॥६३
स नागराजः प्रवराङ्कुशाहतः पुरा सपक्षोऽद्रिवरो यथा नृप ।
भयं तदा रिपुषु समादधद्भृशं वणिग्ज[9]नानां क्षुभितो यथार्णवः ॥ ६४
ततो ध्वनिर्द्विरदरथाश्वपार्थिवैर्भयाद्द्रवद्भिर्जनितोऽतिभैरवः ।
क्षितिं वि[10]यद्द्यां विदिशो दिशस्तथा समावृणोत्पार्थिवसंयुगे ततः ॥ ६५
स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो भृशं जगाहे द्विषतामनीकिनीम् ।
पुरा सुगुप्तां विबुधैरिवाहवे विरोचनो देववरूथिनीमिव ॥ ६६
भृशं ववौ ज्वलनसखो वियद्रजः समावृणोन्मुहुरपि चैव सैनिकान् ।
[11]तमेकनागं गणशो यथा गजान्समन्ततो द्रुतमथ मेनिरे जनाः ॥ ६७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

संजय उवाच--

यन्मां पार्थस्य संग्रामे कर्माणि परिपृच्छसि । तच्छृणुष्व महाबाहो पार्थो यद[12]करोद्रणे ॥ १
रजो दृष्ट्वा समुद्भूतं श्रुत्वा च [13]गजनिःस्वनम् । भगदत्ते विकुर्वाणे कौन्तेयः कृष्णमब्रवीत् ॥२
यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन । त्वरमाणो विनिष्क्रान्तो ध्रुवं तस्यैष निःस्वनः॥३

१ क. प्रा° । २ क. °गस्तं भीमः प्राकिरत्ततः । ३ क. प्रवर्षञ्छर° । ४ क. सुवर्चाः । ५ क. यदा । ६ क. °भद्रस्य द्रुतो रथम् । ७ म. + चेकितानश्चतुःषष्ट्या सोत्तरायुधिकं पुनः । प्रत्यविध्यत्ततः सर्वान्भगदत्तस्त्रिभिस्त्रिभिः । ८ म. संकालयति तां । ९ क. °नानामभितो । १० क. °यद्वा विदि°; म. वियद् द्यां । ११ क. तमेव नागं । १२ क. °करोन्मृधे । १३ क. जननि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इन्द्रादनवरः संख्ये गजयानविशारदः । [1]प्रथमो गजयोधानां पृथिव्यामिति मे मतिः ॥ ४
स चापि द्विरदश्रेष्ठः सदाप्रतिगजो युधि । सर्वशस्त्रातिगः संख्ये कृतकर्मा जितक्लमः ॥ ५
[2]सेहः शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ । स पाण्डवबलं सर्वमद्यैको नाशयिष्यति ॥[3] ६
न चावाभ्यामृतेऽन्योऽस्ति शक्तस्तं प्रतिबाधितुम् ।त्वरमाणस्ततो याहि यतः प्राग्ज्योतिषाधिपः ७
[4]दृप्तं संख्ये द्विपबलाद्वयसा चापि विस्मितम् । [5]अथैनं प्रेषयिष्यामि बलहन्तुः प्रियातिथिम् ॥ ८
वचनादथ कृष्णस्तु प्रययौ सव्यसाचिनः । दीर्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी ॥ ९
तं प्रयान्तं ततः पश्चादाह्वयन्तो महारथाः । संशप्तकाः समारोहन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ १०
दशैव तु सहस्राणि त्रिगर्तानां महारथाः । चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य चानुगाः ॥ ११
दीर्यमाणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष । आहूयमानस्य च तैरभवद्धृदयं द्विधा ॥ १२
किं नु श्रेयस्करं कर्म भवेदद्येति चिन्तयन् । इह वा विनिवर्तेयं गच्छेयं वा युधिष्ठिरम् ॥ १३
तस्य बुद्ध्या विचार्यैवमर्जुनस्य कुरूद्वह । अभवद्भूयसी बुद्धिः संशप्तकवधे स्थिरा ॥ १४
स सन्निवृत्तः सहसा कपिप्रवरकेतनः । एको रथसहस्राणि निहन्तुं वासवी रणे ॥ १५
सा हि दुर्योधनस्यासीन्मतिः कर्णस्य चोभयोः । अर्जुनस्य वधोपा[6]ये तेन द्वैधमकल्पयत् १६
स तु दोलाय[7]मानोऽभूद्द्वैधीभावेन पाण्डवः । वधेन तु नराग्र्याणामकरोत्तां मृषा तदा ॥ १७
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् । [8]असृजन्नर्जुने राजन्संशप्तकमहारथाः ॥ १८
नैव कुन्तीसुतः पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः । न हया न रथो राजन्दृश्यन्ते स्म शरैश्चिताः १९
[9]तदा मोहमनुप्राप्तः सिष्विदे हि जनार्दनः । ततस्तान्प्रायशः पार्थो ब्रह्मास्त्रेण निजघ्निवान् २०
शतशः पाणयश्छिन्नाः सेषुज्यातलकार्मुकाः । केतवो वाजिनः सूता रथिनश्चापतन्क्षितौ ॥ २१
द्रुमाचलाग्राम्बुधरैः समकायाः सुकल्पिताः । हतारोहाः क्षितौ पेतुर्द्विपाः पार्थशराहताः ॥ २२
विप्रविद्ध[10]कुंथानागाश्छिन्नभाण्डाः परासवः । सारोहा[11]स्तु रणे पेतुर्मथिता मार्गणैर्भृशम् ॥ २३
सर्ष्टिप्रासासिनखराः समुद्गरपरश्वधाः । [12]विच्छिन्ना बाहवः पेतुर्नृणां भल्लैः किरीटिना ॥ २४
बालादित्याम्बुजेन्दूनां तुल्यरूपाणि मारिष । संछिन्नान्यर्जुनशरैः शिरांस्यु[13]र्व्यां प्रपेदिरे ॥ २५
जज्वालालं[14]कृता सेना प्रत्रिभिः प्राणिभोजनैः । नाना[15]रूपैस्तदामित्रान्क्रुद्धे निघ्नति फाल्गुने ॥ २६
क्षोभयन्तं [16]तदा सेनां द्विरदं नलिनीमिव । धनंजयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ २७
दृष्ट्वा तत्कर्म पार्थस्य वासवस्येव माधवः । विस्मयं परमं गत्वा प्राञ्जलिस्तमुवाच ह ॥ २८
कर्मैतत्पार्थ शक्रेण यमेन धनदेन च । दुष्करं समरे यत्ते कृतमद्येति मे मतिः ॥ २९
[17]युगपच्चैव संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः । पतिता एव मे दृष्टाः संशप्तकमहारथाः ॥ ३०
संशप्तकांस्ततो हत्वा भूयि[18]ष्ठा ये व्यवस्थिताः । भगदत्ताय याहीति कृष्णं पार्थो[19]ऽभ्यचोदयत् ३१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि संशप्तकवधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

१ क. प्रथमो वा द्वितीयो वा । २ क. सोढा । ३ म. + सिंहनादं महत्कृत्वा धनुर्बाणरवैः सह । विद्राव्यमाणं संपश्य हतभूयिष्ठनायकम् । दृष्ट्वा विनद्य सहसा मम सेनां प्रमृद्गाति ॥ ४ क. शत्रुसंख्यं द्विपबलं वयसा । ५ क. म. अद्यैनं । ६ म. °पाये या वै द्वै° । ७ क. °मानो वा द्वैधी° । ८ क. व्यसृज° । ९ क. यदा मोहमनुप्राप्तः सस्वेदश्च जना° । १० क. °कुथाबल्लाश्छि° । ११ क. °स्तुरगाः पेतु° । १२ क. संछिन्ना बहवः पे° । १३ म. °स्तुर्व्यां प्र° । १४ क. °कृतैः सेना । १५ क. °रूपस्तदा° । १६ क. तथा । १७ क. युगपत्समरे यत्ते शत° । १८ क. °ष्ठं । १९ क. °भ्यचोदयत् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

यियासतस्ततः कृष्णः पार्थस्याश्वान्मनोजवान् । संप्रैषीद्धेमसंच्छन्नान्द्रोणानीकाय [1]संत्वरन् १
तं प्रयान्तं कुरुश्रेष्ठं [2]स्वान्भ्रातॄन्द्रोणतापितान्।सुशर्मा भ्रातृभिः सार्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्वयात्२
ततः श्वेतहयः कृष्णमब्रवीदजितंजयः । एष मां भ्रातृभिः सार्धं सुशर्माह्वयतेऽच्युत ॥ ३
दीर्यते चोत्तरेणैव तत्सैन्यं मधुसूदन । द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य कृतं संशप्तकैरिदम् ॥ ४
किं नु संशप्तकान्हन्मि स्वान्रक्षाम्यहितार्दितान् । इति मे त्वं [3]मतं वेत्सि तत्र किं सुकृतं भवेत्५
एवमुक्तस्तु दाशार्हः स्यन्दनं प्रत्यवर्तयत् । येन त्रिगर्ताधिपतिः पाण्डवं समुपाह्वयत् ॥ ६
ततोऽर्जुनः सुशर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः । ध्वजं धनुश्चास्य [4]तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत ॥ ७
त्रिगर्ताधिपतेश्चापि भ्रातरं षड्भिराशुगैः । साश्वं ससूतं [5]परितः पार्थः प्रैषीद्यमक्षयम् ॥ ८
ततो भुजगसंकाशां सुशर्मा शक्तिमायसीम् । चिक्षेपार्जुनमादिश्य वासुदेवाय तोमरम् ॥ ९
शक्तिं त्रिभिः शरैश्छित्त्वा तोमरं त्रिभिरर्जुनः । सुशर्माणं शरव्रातैर्मोहयित्वा न्यवर्तयत् ॥ १०
तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षं शरौघिणम् । राजंस्तावकसैन्यानां नोग्रं कश्चिदवारयत् ॥ ११
ततो धनंजयो बाणैः सर्वानेव महारथान् । आयाद्विनिघ्नन्कौरव्यान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ १२
तस्य वेगमसह्यं तं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । नाशक्नुवंस्ते संसोढुं स्पर्शमग्नेरिव प्रजाः ॥ १३
संवेष्टयन्ननीकानि शरवर्षेण पाण्डवः । [6]सुपर्णपातवद्राजन्नायात्प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ १४
यत्तदानामयज्जिष्णुर्भरतानाम[7]पापिनाम् । धनुः क्षेमकरं संख्ये द्विषतामश्रुवर्धनम् ॥ १५
तदेव तव पुत्रस्य राजन्दुर्द्यूतदेविनः । कृते क्षत्रविनाशाय धनुरायच्छदर्जुनः ॥ १६
तथा विक्षोभ्यमाणा सा पार्थेन तव वाहिनी । व्यशीर्यत महाराज नौरिवासाद्य पर्वतम्॥१७
ततो दशसहस्राणि न्यवर्तन्त धनुष्मताम् । मतिं कृत्वा रणे [8]क्रूरां वीरा जयपराजये ॥ १८
व्यपेतहृदयत्रासा आवव्रुस्तं महारथाः । [9]आर्च्छत्पार्थो गुरुं भारं सर्वभारसहो युधि ॥ १९
यथा [10]नलवनं क्रुद्धः [11]प्रभिन्नः षष्टिहायनः । [12]मृद्नीयात्तद्वदायस्तः पार्थोऽमृद्नाच्चमूं तव ॥ २०
तस्मिन्प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिपः । तेन नागेन सहसा धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २१
तं रथेन नरव्याघ्रः प्रत्यगृह्णाद्धनंजयः । स सन्निपातस्तुमुलो बभूव [13]रथनागयोः ॥ २२
कल्पिताभ्यां यथाशास्त्रं रथेन च गजेन च । संग्रामे चेरतुर्वीरौ भगदत्तधनंजयौ ॥ २३
ततो जीमूतसंकाशान्नागादिन्द्र इव प्रभुः । अभ्यवर्षच्छरौघेण भगदत्तो धनंजयम् ॥ २४
स चापि [14]शरवर्षं तं शरवर्षेण वासविः । अप्राप्तमेव चिच्छेद भगदत्तस्य वीर्यवान् ॥ २५
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा [15]शरवर्षं निवार्य तत् । [16]शरैर्जघ्ने महाबाहुं पार्थं कृष्णं च मारिष॥२६
ततस्तु शरजालेन महताभ्यवकीर्य तौ । चोदयामास तं नागं वधायाच्युतपार्थयोः ॥ २७
तमापतन्तं द्विरदं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तकम् । चक्रेऽपसव्यं त्वरितः स्यन्दनेन जनार्दनः ॥ २८

---

१ क. पाण्डुरान् । २ म. स्वांस्त्रातुं द्रोण° । ३ क. मतं वेत्थ । ४ क. रथे । ५ क. त्वरितः । ६ म. सुपर्ण इव नागेन्द्रं प्राया° । ७ क. °पायिनां । ८ क. क्रूरां । ९ क. अथ पा° । १० क. पद्मवनं । ११ क. प्रविष्टः । १२ क. मदीयान्तद्व° । १३ म. नरनाग° । १४ क. °वर्षं तत् शर° । १५ म. शरवर्षे निवारिते । १६ इत आरभ्य श्लोकार्धद्वयस्थाने म.–पुस्तके "संरक्तनयनो रोषात्पार्थं पुनरवाकिरत् । स तथा शरवर्षेण पार्थं समभिहत्य वै " इति श्लोकः पठितः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संप्राप्तमपि नेयेष परावृत्तं महाद्विपम् । सारोहं मृत्युसात्कर्तुं स्मरन्धर्मं धनंजयः ॥ २९
स तु नागो द्विपरथान्हयांश्चामृद्य मारिष । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय ततः क्रुद्धो धनंजयः ॥ ३०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

तथा क्रुद्धः किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः । प्राग्ज्योतिषो वा पार्थस्य तन्मे शंस यथातथम् ॥ १

संजय उवाच—

प्राग्ज्योतिषेण संसक्तावुभौ दाशार्हपाण्डवौ । मृत्युदंष्ट्रान्तिकं प्राप्तौ सर्वभूतानि मेनिरे ॥ २
तथा तु शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो । गजस्कन्धान्महाराज कृष्णयोः स्यन्दनस्थयोः ॥ ३
अथ कार्ष्णायसैर्बाणैः पूर्णकार्मुकनिःसृतैः । अविध्यद्देवकीपुत्रं हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ४
अग्निस्पर्शसमास्तीक्ष्णा भगदत्तेन चोदिताः । निर्भिद्य देवकीपुत्रं क्षितिं जग्मुः सुवाससः ॥ ५
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा परिवारं निहत्य च । लालयन्निव राजानं भगदत्तमयोधयत् ॥ ६
सोऽर्करश्मिनिभांस्तीक्ष्णांस्तोमरान्वै चतुर्दश । अप्रेषयत्सव्यसाची द्विधैकैकमथाच्छिनत् ॥ ७
ततो नागस्य तद्वर्म व्यधमत्पाकशासनिः । शरजालेन महता तद्व्यशीर्यत भूतले ॥ ८
शीर्णवर्मा स तु गजः शरैः सुभृशमार्दितः । बभौ धारानिपाताक्तो व्यभ्रः पर्वतराडिव ॥ ९
ततः प्राग्ज्योतिषः शक्तिं हेमदण्डामयस्मयीम् । व्यसृजद्वासुदेवाय द्विधा तामर्जुनोऽच्छिनत् १०
ततश्छत्रं ध्वजं चैव छित्त्वा राज्ञोऽर्जुनः शरैः । विव्याध दशभिस्तूर्णमुत्स्मयन्पर्वतेश्वरम् ॥ ११
सोऽतिविद्धोऽर्जुनशरैः सुपुङ्खैः कङ्कपत्रिभिः । भगदत्तस्ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य जनाधिपः ॥ १२
व्यसृजत्तोमरान्मूर्ध्नि श्वेताश्वस्योन्ननाद च । तैरर्जुनस्य समरे किरीटं परिवर्तितम् ॥ १३
परिवृत्तं किरीटं तद्यमयन्नेव पाण्डवः । सुदृष्टः क्रियतां लोक इति राजानमब्रवीत् ॥ १४
एवमुक्तस्तु संक्रुद्धः शरवर्षेण पाण्डवम् । अभ्यवर्षत्सगोविन्दं धनुरादाय भास्वरम् ॥ १५
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान्संनिकृत्य च । त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ १६
विद्धस्ततोऽतिव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् । अभिमन्त्र्याङ्कुशं क्रुद्धो व्यसृजत्पाण्डवोरसि १७
विसृष्टं भगदत्तेन तदस्त्रं सर्वघाति वै । उरसा प्रतिजग्राह पार्थं संछाद्य केशवः ॥ १८
वैजयन्त्यभवन्माला तदस्त्रं केशवोरसि । पद्मकोशविचित्राढ्या सर्वर्तुकुसुमोत्कटा ॥ १९
ज्वलनार्केन्दुवर्णाभा पावकोज्ज्वलपल्लवा । तया पद्मपलाशिन्या वातकम्पितपत्रया ॥ २०
शुशुभेऽभ्यधिकं शौरिरतसीपुष्पसन्निभः । ततोऽर्जुनः क्लान्तमनाः केशवं प्रत्यभाषत ॥ २१
अयुध्यमानस्तुरगान्संयन्तास्मीति चानघ । इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिज्ञां स्वां न रक्षसि ॥ २२
यद्यहं व्यसनी वा स्यामशक्तो वा निवारणे । ततस्त्वयैवं कार्यं स्यान्न तत्कार्यं मयि स्थिते २३

---

१ क. तं प्राप्तमपि । †क. °रुह्य । २ क. पार्थः क्रुद्धः । ३ क. स । ४ क. °समाकीर्णा । ५ क. परिचारं । ६ क. प्रेरयन्सव्यसाची तु त्रिधैकैकं । ७ क. °दण्डमयोमयीम् । ८ क. °प । ९ क. परिवृत्तकिरीटं तत् यमयित्वैव फाल्गुनः । १० इदं श्लोकार्धं परश्च सार्धश्लोकः क.-पुस्तके न स्तः । ११ म. °न्ना सा । १२ म. °त्करा । १३ म. °न्तासि जनार्दन; क. °न्तास्मि तवानघ । १४ म. स्यान्नतु कार्यं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सबाणः सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुषान् । शक्तो लोकानिमाञ्जेतुं तच्चापि विदितं तव ॥ २४
ततोऽर्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचार्थवद्वचः । शृणु गुह्यमिदं पार्थ पुरावृत्तं यथानघ ॥[1] २५
चतुर्मूर्तिरहं शश्वल्लोकत्राणार्थमुद्यतः । आत्मानं प्रविभज्येह लोकानां हितमादधे ॥ २६
एका मूर्तिस्तपश्चर्यां कुरुते मे भुवि स्थिता । अपरा पश्यति जगत्कुर्वाणं साध्वसाधुनी ॥ २७
अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता । शेते चतुर्थी त्वपरा निद्रां वर्षसहस्रिकीम् ॥ २८
यासौ वर्षसहस्रान्ते मूर्तिरुत्तिष्ठते मम । वरार्हेभ्यो वराञ्छ्रेष्ठांस्तस्मिन्काले ददाति सा॥ २९
तं तु कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवी तदा । अयाचत वरं यन्मां नरकार्थाय तच्छृणु ॥ ३०
देवानां दानवानां च अवध्यस्तनयोऽस्तु मे । उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्वं दातुमर्हसि ॥ ३१
एवं वरमहं श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा । अमोघमस्त्रं प्रायच्छं वैष्णवं परमं पुरा ॥ ३२
अवोचं चैतदस्त्रं वै ह्यमोघं भवतु क्ष्मे । नरकस्याभिरक्षार्थं नैनं कश्चिद्वधिष्यति ॥ ३३
अनेनास्त्रेण ते गुप्तः सुतः परबलार्दनः । भविष्यति दुराधर्षः सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ ३४
तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा मनस्विनी । स चाप्यासीद्दुराधर्षो नरकः शत्रुतापनः ॥ ३५
तस्मात्प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रं पार्थ मामकम् । नास्यावध्योऽस्ति लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ३६
तन्मया त्वत्कृते चै[4]तदन्यथा व्यपनामितम् । विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम्॥[5] ३७
वैरिणं जहि दुर्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम् । यथाहं जघ्निवान्पूर्वं हितार्थं नरकं तथा ॥[7] ३८
एवमुक्तस्तदा पार्थः केशवेन महात्मना । भगदत्तं शितैर्बाणैः सहसा समवाकिरत् ॥ ३९
ततः पार्थो महाबाहुरसंभ्रान्तो महामनाः । कुम्भयोरन्तरे नागं नाराचेन समार्पयत् ॥ ४०
स समासाद्य तं नागं बाणो वज्र इवाचलम् । अभ्यगात्सहपुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ॥ ४१
स करी भगदत्तेन प्रेर्यमाणो मुहुर्मुहुः । न करोति वचस्तस्य दरिद्रस्येव योषिता ॥ ४२
स तु विष्टभ्य गात्राणि दन्ताभ्यामवनिं ययौ । नदन्नार्तस्वनं प्राणानुत्ससर्ज महाद्विपः ॥ ४३
ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः । अयं महत्तरः पार्थ पलितेन समावृतः ॥ ४४
बलीसंछन्ननयनः शूरः परमदुर्जयः । अक्ष्णोरुन्मीलनार्थाय बद्धपट्टो ह्यसौ नृपः ॥ ४५
देववाक्यात्प्रचिच्छेद शरेण भृशमर्जुनः । छिन्नमात्रेंऽशुके तस्मिन्रुद्धनेत्रो बभूव सः ॥ ४६
तमोमयं जगन्मेने भगदत्तः प्रतापवान् । ततश्चन्द्रार्धबिम्बेन बाणेन नतपर्वणा ॥ ४७
विभेद हृदयं राज्ञो भगदत्तस्य पाण्डवः । स भिन्नहृदयो राजा भगदत्तः किरीटिना ॥ ४८

---

१ म. + येयं भूतधरा देवी सर्वभूतधरा धरा । सकामा लोककर्तारं नारायणमुपस्थिता ॥ स संगत्य तया सार्धं प्रीतस्तस्या वरं ददौ । सा वव्रे विष्णुसदृशं पुत्रमस्त्रं च वैष्णवम् ॥ बभूव च सुतस्तस्या नरको नाम विश्रुतः । अस्त्रं च वैष्णवं तस्मै ददौ नारायणः स्वयम् ॥ तदेवं नरकस्यासीदस्त्रं सर्वाहितान्तकम् । तस्मात्प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ नास्यावध्योस्ति लोकेऽस्मिन्मदन्यः कश्चिदर्जुन । तस्मान्मया कृतं ह्येतन्माभूत्ते बुद्धिरन्यथा ॥ संजय उवाच । अनुनीय तु दाशार्हः पाण्डवं त्वरितोऽब्रवीत् । जहि प्राग्ज्योतिषं क्षिप्रं वाक्यशेषं च मे शृणु ॥ २ क. °वानां चासुराणां च ह्य° । ३ क. क्षिते । ४ क. ह्येतदन्यथा व्यपनायितम् । म. चैतदन्यथैवोपनिर्मितम् । ५ म. + अवध्योऽयं महास्त्रेण भगदत्तः सुरासुरैः । ६ क. युधिदु° । ७ म. + संजय उवाच । ८ क. योषितः । ९ 'ततो' इत्यारभ्य 'प्रतापवान्' इत्यन्तं सार्धश्लोकत्रयं क. पुस्तके नास्ति । १० क. °नानत° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शरासनं शरांश्चैव गतासुः प्रमुमोच ह । शिरसस्तस्य विभ्रष्टं पपात च वरांशुकम् ।
नालताडनविभ्रष्टं पलाशं नलिनादिव ॥ ४९
स हेममाली तपनीयभाण्डात्पपात नागाद्गिरिसन्निकाशात् ।
सुपुष्पितो मारुतवेगरुग्णो महीधराग्रादिव कर्णिकारः ॥ ५०
निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं सखायमिन्द्रस्य तदैन्द्रिराहवे ।
ततोऽपरांस्तव जयकाङ्क्षिणो नरान्बभञ्ज वायुर्बलवान्द्रुमानिव ॥ ५१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि भगदत्तवधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

संजय उवाच—

प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितौजसम् । हत्वा प्राग्ज्योतिषं पार्थः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १
ततो गान्धारराजस्य सुतौ परपुरंजयौ । अर्देतामर्जुनं संख्ये भ्रातरौ वृषकाचलौ ॥ २
तौ समेत्यार्जुनं वीरौ पुरः पश्चाच्च धन्विनौ । अविध्येतां महावेगैर्निशितैराशुगैर्भृशम् ॥ ३
वृषकस्य हयान्सूतं धनुश्छत्रं रथं ध्वजम् । तिलशो व्यधमत्पार्थः सौबलस्य शितैः शरैः ॥ ४
ततोऽर्जुनः शरव्रातैर्नानाप्रहरणैरपि । गान्धारानाकुलांश्चक्रे सौबलप्रमुखान्पुनः ॥ ५
ततः पञ्चशतान्वीरान्गान्धारानुद्यतायुधान् । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्रुद्धो बाणैर्धनंजयः ॥ ६
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवतीर्य महाभुजः । आरुरोह रथं भ्रातुरन्यच्च धनुराददे ॥ ७
तावेकरथमारूढौ भ्रातरौ वृषकाचलौ । शरवर्षेण बीभत्सुमविध्येतां मुहुर्मुहुः ॥ ८
स्यालौ तव महात्मानौ राजानौ वृषकाचलौ । भृशं विजघ्नतुः पार्थमिन्द्रं वृत्रबलाविव ॥ ९
लब्धलक्षौ तु गान्धारावहतां पाण्डवं पुनः । निदाघवार्षिकौ मासौ लोकं घर्मांशुभिर्यथा १०
तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृषकाचलौ । संश्लिष्टाङ्गौ स्थितौ राजञ्जघानैकेषुणार्जुनः ॥ ११
तौ रथात्सिंहसंकाशौ लोहिताक्षौ महाभुजौ । राजन्संपेततुर्वीरौ सोदर्यावेकलक्षणौ ॥ १२
तयोर्भूमिं गतौ देहौ रथाद्बन्धुजनप्रियौ । यशो दश दिशः पुण्यं गमयित्वा व्यवस्थितौ ॥ १३
दृष्ट्वा विनिहतौ संख्ये मातुलावपलायिनौ । भृशं मुमुचुरश्रूणि पुत्रास्तव विशां पते ॥ १४
निहतौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मायाशतविशारदः । कृष्णौ संमोहयन्मायां विदधे शकुनिस्ततः ॥ १५
लगुडायोगुडाश्मानः शतघ्न्यश्च सशक्तयः । गदापरिघनिस्त्रिंशशूलमुद्गरपट्टिशाः ॥ १६
सकम्पनर्ष्टिनखरा मुसलानि परश्वधाः । क्षुराः क्षुरप्रनालीका वत्सदन्तास्थिसन्धयः ॥ १७
चक्राणि विशिखाः प्रासा विविधान्यायुधानि च । प्रपेतुः शतशो दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यश्चार्जुनं प्रति ॥
खरोष्ट्रमहिषाः सिंहा व्याघ्राः सृमरचित्रकाः । ऋक्षाः शालावृका गृध्राः कपयश्च सरीसृपाः ॥
विविधानि च रक्षांसि क्षुधितान्यर्जुनं प्रति । संक्रुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि वयांसि च ॥
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरः कुन्तीपुत्रो धनंजयः । विसृजन्निषुजालानि सहसा तान्यताडयत् ॥ २१
ते हन्यमानाः शूरेण प्रवरैः सायकैर्दृढैः । विरुवन्तो महारावान्विनेशुः सर्वतो हताः ॥ २२

---

१ क. प्रपपात वरां° । २ म. °गभग्नो । ३ क. °हतौ । ४ लोके घर्माम्बुभि° । ५ क. गतासू पेततु° । ६ क. °हतौ वीरौ । ७ क. °स्त्राणि । ८ क. सर्वतो दिग्भ्यः । ९ क. सृमरचिल्लकाः । १० क. °रावं वि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्तमः प्रादुरभूदर्जुनस्य रथं प्रति । तस्माच्च तमसो वाचः क्रूराः पार्थमभर्त्सयन् ॥ २३
तत्तमो भैरवं घोरं भयकर्तृ महाहवे । उत्तमास्त्रेण महता [१]ज्यौतिषेणार्जुनोऽवधीत् ॥ २४
हते तस्मिञ्जलौघास्तु प्रादुरासन्भयानकाः । [२]अम्भसस्तस्य नाशार्थमादित्यास्त्रमथार्जुनः ॥ २५
प्रायुङ्क्ताम्भस्ततस्तेन प्रायशोऽस्त्रेण शोषितम् । एवं बहुविधा मायाः सौबलस्य कृताः कृताः ॥
जघानास्त्रबलेनाशु प्रहसन्नर्जुन[३]स्तदा ।[४] [५]तदा हतासु मायासु त्रस्तोऽर्जुनशराहतः ॥ २७
अपायाज्जवनैरश्वैः शकुनिः प्राकृतो यथा । ततोऽर्जुनोऽस्त्रविच्छैघ्र्यं दर्शयन्नात्मनोऽरिषु ॥ २८
अभ्यवर्षच्छरौघेण कौरवाणामनीकिनीम् । सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्रस्य वाहिनी ॥२९
द्वैधीभूता महाराज गङ्गेवासाद्य पर्वतम् । द्रोणमेवान्वपद्यन्त केचित्तत्र नरर्षभाः ॥ ३०
केचिद्दुर्योधनं राजन्नर्द्यमानाः किरीटिना । नापश्[६]याम ततस्त्वेनं सैन्ये वै रजसावृते ॥ ३१
गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वादित्राणां च निःस्वनम् ॥
गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रम्यास्पृशद्दिवम् । ततः पुनर्दक्षिणतः संग्रामश्चित्रयोधिनाम् ॥
सुयुद्धं चार्जुनस्यासीदहं तु द्रोणम[७]न्वियाम् । यौधिष्ठिरा[८]ण्यनीकानि प्रहरन्ति ततस्ततः ॥ ३४
नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां तव भारत । अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥३५
तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षं शरौघिणम् । महेष्वा[९]सा नरव्याघ्रा नोग्रं केचिदवारयन् ॥ ३६
ते हन्यमानाः पार्थेन त्वदीया व्यथिता भृशम् । स्वानेव बहवो जघ्नुर्विद्रवन्तस्ततस्ततः ॥ ३७
तेऽर्जुनेन शरा मुक्ताः कङ्कपत्रास्तनुच्छिदः । शलभा इव संपेतुः संवृण्वाना दिशो दश ॥ ३८
[१०]तुरंगं रथिनं नागं पदातिमपि मारिष । विनिर्भिद्य क्षितिं जग्मुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ३९
न च द्वितीयं व्यसृजत्कुञ्जराश्वनरेषु सः । पृथगेकशरारुग्णा निपेतुस्ते गतासवः ॥ ४०

हतैर्मनुष्यैर्द्विरदैश्च सर्वतः शराभिसृष्टैश्च हयैर्निपातितैः ।
तदाश्वगोमायुबलाभिनादितं विचित्रमायोधशिरो बभूव तत् ॥ ४१
पिता सुतं [११]त्यजति सुहृद्वरं सुहृत्तथैव [१२]पुत्रः पितरं शरातुरः ।
स्वरक्षणे कृतमतयस्तदा जनास्त्यजन्ति वाहानपि पार्थपीडिताः ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि शकुनिपलायने त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

धृतराष्ट्र उवाच—

तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्रेण संजय । चलितानां द्रुतानां च कथमासीन्मनो हि वः ॥ १
अनीकानां प्रभग्नाना[१३]मवस्थानमपश्यताम् । दुष्करं प्रतिसन्धानं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच—

तथापि तव पुत्रस्य प्रियकामा विशां पते । यशःप्रवीरा लोकेषु रक्षन्तो द्रोणमन्वयुः ॥ ३
समुद्यतेषु चास्त्रेषु सं[१४]प्राप्ते च युधिष्ठिरे । अकुर्वन्नार्यकर्माणि भैरवे सत्यभीतवत् ॥ ४

---

१ क. ज्योतिष्केणा° । २ क. अम्भसां तु विना° । ३ म. °नोऽब्रवीत् । ४ म. + दुर्द्यूतदेवि गान्धारे नाक्षान्क्षिपति गाण्डिवम् । ज्वलितान्निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥ ५ क. तथा । ६ क. °श्यामस्तत° । ७ क. °मन्वयाम् । ८ क. °राण्यनी° । ९ क. °सं नरव्याघ्रं नोग्रं कश्चिदवारयत् । १० क. तुरङ्गं र°....पादाति° । ११ क. °त्यज्य सुहृ° । १२ क. पुत्रं पितरः । १३ क. °मवरुग्णमप° । १४ क. संभ्रान्ते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अन्तरं भीमसेनस्य प्रापतन्नमितौजसः । सात्यकेश्चैव वीरस्य धृष्टद्युम्नस्य वा विभो ॥ ५
द्रोणं द्रोणमिति क्रूराः पञ्चालाः समचोदयन् । मा द्रोणमिति पुत्रास्ते कुरून्सर्वानचोदयन् ६
द्रोणं द्रोणमिति ह्येके मा द्रोणमिति चापरे । कुरूणां पाण्डवानां च द्रोणद्यूतमवर्तत ॥ ७
यं यं प्रमथते द्रोणः पञ्चालानां रथव्रजम् । तत्र तत्र तु पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्तत ॥ ८
तथा[1] भागविपर्यासैः संग्रामे भैरवे सति । वीराः समासदन्वीरान्कुर्वन्तो भैरवं रवम् ॥ ९
अकम्पनीयाः[2] शत्रूणां बभूवुस्तत्र पाण्डवाः । अकम्पयन्[3]ननीकानि स्मरन्तः क्लेशमात्मनः॥ १०
ते[4] त्वमर्षवशं प्राप्ता ह्रीमन्तः सत्त्वचोदिताः । त्यक्त्वा प्राणान्न्यवर्तन्त घ्नन्तो द्रोणं महाहवे॥ ११
अयसामिव संपातः शिलानामिव चाभवत् । दीव्यतां तुमुले युद्धे प्राणैरमिततेजसाम् ॥ १२
न[5] तु स्मरन्ति संग्राममपि वृद्धास्तथाविधम् । दृष्टपूर्वं[6] महाराज श्रुतपूर्वमथापि वा ॥ १३
प्राकम्पतेव[7] पृथिवी तस्मिन्वीरावसादने । निवर्तता बलौघेन महता भारपीडिता ॥ १४
घूर्णतोऽपि बलौघस्य दिवं स्तब्ध्वेव निःस्वनः । अजातशत्रोस्तत्सैन्यमाविवेश सुभैरवः ॥ १५
समासाद्य[8] तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रशः । द्रोणेन चरता संख्ये प्रभग्नानि शितैः शरैः ॥ १६
तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाद्भुतकर्मणा । पर्यवारयदा[9]साद्य द्रोणं सेनापतिः स्वयम् ॥ १७
तदद्भुतम[10]भूद्युद्धं द्रोणपाञ्चाल्[11]योस्तथा । नैव तस्योपमा काचिदिति मे निश्चिता मतिः ॥ १८
ततो नीलोऽनलप्रख्यो ददाह कुरुवाहिनीम् । शरस्फुलिङ्गश्चापार्चिर्दहन्कक्षमिवानलः ॥ १९
तं दहन्तमनीकानि द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । पूर्वाभिभा[12]षी सुश्लक्ष्णं स्मयमानोऽभ्यभाषत॥ २०
नील किं बहुभिर्दग्धैस्तव योधैः शरार्चिषा । मयैकेन हि युद्ध्यस्व क्रुद्धः प्रहर चाशु माम्॥ २१
तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । व्याकोश[13]पद्माभमुखो नीलो विव्याध सायकैः ॥ २२
तेना[14]पि विद्धः सहसा द्रौणिर्भल्लैः शितैस्त्रिभिः । धनुर्ध्वजं च छत्रं च द्विषतः स[15] न्यकृन्तत॥ २३
स[16] प्लुतः स्यन्दनात्तस्मान्नीलश्चर्मवरासिभृत् । द्रौणायनेः शिरः कायाद्धर्तुमैच्छत् पतत्रिवत्॥ २४
तस्यो[17]न्नतांसं सुनसं शिरः कायात्सकुण्डलम् । भल्लेनापाहरद्द्रौणिः स्मयमान इवानघ ॥ २५
संपूर्णचन्द्राभमुखः पद्मपत्रनिभेक्षणः । प्रांशुरुत्पलपत्राभो निहतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
ततः प्रविव्यथे सेना पाण्डवी भृशमाकुला । आचार्यपुत्रेण हते नीले ज्वलिततेजसि ॥ २७
अचिन्तयंश्च ते सर्वे पाण्डवानां महारथाः । कथं नो वासविस्त्रायाच्छत्रुभ्य इति[18] मारिष॥ २८
दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं बली । संशप्तकावशेषस्य नारायणबलस्य च ॥ २९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि नीलवधे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

संजय उवाच—

प्रतिघातं सु सैन्यस्य नामृष्यत वृकोदरः । सोऽभ्या[19]हनद्गुरुं षष्ट्या कर्णं च दशभिः शरैः ॥ १

---

१ क. तथा....र्यासे; म. तेषां भाग्यवि° । २ क. अकल्पनीयाः । ३ क. आकम्पयन्त्यनी° । ४ क. तेऽमर्षवशसंप्राप्ता । ५ म. नानुस्म° । ६ म. ये पूर्वदेवैर्देवानामपश्यन्युद्धमद्भुतम् ॥ ७ क. प्रकम्पते च । ८ क. तमासाद्य । ९ क. °दायस्तो द्रोणं । १० क. °मपश्याम । ११ क. °ल्ययोस्तदा । १२ क. °लाषी । १३ क. व्याकोषपद्माभिमुखं । १४ क. °नातिवि° । १५ क. समकृन्तत; म. संन्य° । १६ क. सोऽवप्लुत्य रथात्तस्मान्नी° । १७ म. तस्योद्यतासेः सुनसम् । १८ क. इव । १९ क. °भ्यहन्बाह्लिकं षष्ट्या ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तस्य द्रोणः शितैर्बाणैस्तीक्ष्णधारैरजिह्मगैः । जीवितान्तमभिप्रेप्सुर्मर्मण्याशु जघान ह ॥ २
आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः षड्विंशत्या समार्पयत् । कर्णो द्वादशभिर्बाणैरश्वत्थामा च सप्तभिः ॥ ३
षड्भिर्दुर्योधनो राजा तत एनमथाकिरत् । भीमसेनोऽपि तान्सर्वान्प्रत्यविध्यन्महाबलः ॥ ४
द्रोणं पञ्चाशतेषूणां कर्णं च दशभिः शरैः । दुर्योधनं द्वादशभिर्द्रौ[1]णिमष्टाभिराशुगैः ॥ ५
आरावं तुमुलं कुर्वन्नभ्यवर्तत ता[2]न्रणे । तस्मिन्संत्यजति प्राणान्मृत्युसाधारणीकृते ॥ ६
अजातशत्रुस्तान्योधान्भीमं त्रातेत्यचोदयत् । ते ययुर्भीमसेनस्य समीपममितौजसः ॥ ७
युयुधानप्रभृतयो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । ते समेत्य सुसंरब्धाः सहिताः पुरुषर्षभाः ॥ ८
महेष्वासवरैर्गुप्ता द्रोणानीकं बिभित्सवः । समापेतुर्महावीर्या भीमप्रभृतयो रथाः ॥ ९
तान्प्रत्यगृह्णादव्यग्रो द्रोणोऽपि रथिनां वरः । महारथानतिबलान्वीरान्समरयोधिनः ॥ १०
बा[3]ह्यं मृत्युभयं कृत्वा तावकान्पाण्डवा ययुः।सादिनः सादिनोऽभ्यघ्नंस्तथैव रथिनो †रथान् ॥
आसीच्छक्त्यसिसंपातो युद्धमासीत्परश्वधैः । प्रकृष्टमसियुद्धं च बभूव कटुकोदयम् ॥ १२
कुञ्जराणां च ‡संपाते युद्धमासीत्सुदारुणम् । अपतत्कुञ्जरादन्यो हयादन्यस्त्ववाक्शिराः॥ १३
नरो बाणविनिर्भिन्नो रथादन्यश्च मारिष । तत्रान्यस्य च संमर्दे पतितस्य विवर्मणः ॥ १४
शिरः प्रध्वंसयामास वक्षस्याक्रम्य कुञ्जरः । अपरांश्चापरे मृद्नन्वारणाः प[4]तितान्नरान् ॥ १५
विषाणैश्चावनिं गत्वा व्यभिन्दन्रथिनो बहून् । न[5]राचैः केचिदपरे विषाणा[6]लग्नसंश्रयैः ॥ १६
बभ्रमुः समरे नागा मृद्नन्तः शतशो नरान् । कार्ष्णायसतनुत्राणान्नराश्वरथकुञ्जरान् ॥ १७
पतितान्पोथयांचक्रुर्द्विपाः स्थूलनलानिव । गृध्रपत्राधिवासांसि शयनानि नराधिपाः ॥ १८
ह्रीमन्तः कालसं[7]पर्कात्सुदुःखान्यनुशेरते । हन्ति स्मात्र पिता पुत्रं रथै[8]र्नाभ्येत्य संयुगे ॥ १९
पुत्रश्च पितरं मोहान्निर्मर्यादमवर्तत । र[9]थो भग्नो ध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्यां निपातितम् ॥ २०
युगार्द्धं छिन्नमादाय प्रदुद्राव तथा हयः । सासिर्बाहुर्निपतितः शिरश्छिन्नं सकुण्डलम् ॥ २१
गजेनाक्षिप्य बलिना रथः संचूर्णितः क्षितौ । र[10]थिना ताडितो नागो नाराचेनापतत्क्षितौ॥२२
सारोहश्चापतद्वाजी गजेनाभ्यहतो भृशम् । निर्मर्यादं महद्युद्धमवर्तत सुदारुणम् ॥ २३
हा तात हा पुत्र सखे क्वासि तिष्ठ क्व धावसि । प्रहराहर जह्येनं स्मितक्ष्वेडितगर्जितैः ।
इत्येवमुच्चरन्ति स्म श्रूयन्ते विविधा गिरः ॥ २४
नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितम् । उपाशाम्यद्रजो भौमं भीरून्कश्मलमाविशत् ॥२५
चक्रेण चक्रमासाद्य वीरो वीरस्य संयुगे । अ[11]तीतेषु पथे काले जहार गदया शिरः ॥ २६
आसीत्केशपरामर्शो मुष्टियुद्धं [12]च दारुणम् । नखैर्दन्तैश्च शूराणामद्वीपे द्वीपमिच्छताम् ॥ २७
तत्राच्छिद्यत शूरस्य सखड्गो बाहुरुद्यत । सधनुश्चापरस्यापि सशरः साङ्कुशस्तथा ॥ २८
आक्रोशदन्यमन्योऽत्र तथान्यो विमुखोऽद्र[13]वत्।अन्यः प्रा[14]प्तस्य चान्यस्य शिरः कायादपाहरत्॥
सशब्दमद्रवच्चान्यः शब्दादन्योऽत्र सङ्क्षशम् । स्वानन्योऽथ परानन्यो जघान निशितैः शरैः॥
गिरिश्टङ्गोपमश्चात्र नाराचेन निपातितः । मातङ्गो न्यपतद्भूमौ नदीरोध इवोष्णगे ॥ ३१

---

१ क. °द्रौणिं चाष्टाभि° । २ क. तद्रणे । ३ क. राज्यं मृत्युभयं त्यक्त्वा तावकाः पाण्डवान्ययुः । † क. रथाः । ‡ क. संपातैर्यु° । ४ क. पातितान्वरान् । ५ क. नाराचैः । ६ क. °लग्नसंस्रवैः । ७ क. °पर्कान्सुदुःखा° । ८ क. °नाभ्यातिवर्तते । ९ क. अक्षो भ° । १० अयं श्लोकार्धः क.-पुस्तके नास्ति । ११ क. अतीतेऽस्त्रपथे । १२ क. सुदा° । १३ क. °भवत् । १४ क. समस्य चान्य° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तथैव रथिनं नागः क्षरन्गिरिरिवारुजन् । अभ्यतिष्ठत्पदा भूमौ सहाश्वं सहसारथिम् ॥ ३२
शूरान्प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्त्रान्रुधिरोक्षितान् । बहूनप्याविशन्मोहो भीरून्हृदयदुर्बलान् ॥ ३३
सर्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किंचन । सैन्येन रजसा ध्वस्तं निर्मर्यादमवर्तत ॥ ३४
ततः सेनापतिः शीघ्रमयं काल इति ब्रुवन् । नित्याभित्वरितानेव त्वरयामास पाण्डवान् ॥ ३५
कुर्वन्तः शासनं तस्य पाण्डवा बाहुशालिनः । सरो हंसा इवापेतुर्घ्नन्तो द्रोणरथं प्रति ॥ ३६
गृह्णीताद्रवतान्योन्यं विभीता विनिकृन्तत । इत्यासीत्तुमुलः शब्दो दुर्धर्षस्य रथं प्रति ॥ ३७
ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणी राजा जयद्रथः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ शल्यश्चैतान्यवारयन् ॥
ते त्वार्यधर्मसंरब्धा दुर्निवारा दुरासदाः । शरार्ता न जहुर्द्रोणं पञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ३९
ततो द्रोणोऽतिसंक्रुद्धो विसृजञ्छतशः शरान् । चेदिपञ्चालपाण्डूनामकरोत्कदनं महत् ॥ ४०
तस्य ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे दिक्षु मारिष । वज्रसंह्रादसंकाशस्त्रासयन्मानवान्बहून् ॥ ४१
एतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्जित्वा संशप्तकान्बहून् । अभ्ययात्तत्र यत्रासौ द्रोणः पाण्डून्प्रमर्दति ४२
ताञ्छरौघान्महावर्तान् शोणितोदान्महाह्रदान् । तीर्णः संशप्तकान्हत्वा प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः ४३
तस्य कीर्तिमतो लक्ष्म सूर्यप्रतिमतेजसः । दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजम् ॥ ४४
संशप्तकसमुद्रं तमुच्छोष्यास्त्रगभस्तिभिः । स पाण्डवयुगान्तार्कः कुरूनप्यभ्यतीतपत् ॥ ४५
प्रददाह कुरून्सर्वानर्जुनः शस्त्रतेजसा । युगान्ते सर्वभूतानि धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ४६
तेन बाणसहस्रौघैर्गजाश्वरथयोधिनः । ताड्यमानाः क्षितिं जग्मुर्मुक्तकेशाः शरार्दिताः ॥ ४७
केचिदार्तस्वनं चक्रुर्विनेशुरपरे पुनः । पार्थबाणहताः केचिन्निपेतुर्विगतासवः ॥ ४८
तेषामुत्पतितान्कांश्चित्पतितांश्च पराङ्मुखान् । न जघानार्जुनो योधान्योधव्रतमनुस्मरन् ॥ ४९
ते विकीर्णरथाश्चित्राः प्रायशश्च पराङ्मुखाः । कुरवः कर्ण कर्णेति हाहेति च विचुक्रुशुः ॥ ५०
तमाधिरथिराक्रन्दं विज्ञाय शरणैषिणाम् । मा भैष्टेति प्रतिश्रुत्य ययावभिमुखोऽर्जुनम् ॥ ५१
स भारतरथश्रेष्ठः सर्वभारतहर्षणः । प्रादुश्चक्रे तदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ ५२
तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च । शरौघान् शरजालेन विदुधाव धनंजयः ॥ ५३
तथैवाधिरथिस्तस्य बाणाञ्ज्वलिततेजसः । अस्त्रमस्त्रेण संवार्य प्राणदद्विसृजन् शरान् ॥ ५४
धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सात्यकिश्च महारथः । विव्यधुः कर्णमासाद्य त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ५५
अर्जुनास्त्रं तु राधेयः संवार्य शरवृष्टिभिः । तेषां त्रयाणां चापानि चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ५६
ते निकृत्तायुधाः शूरा निर्विषा भुजगा इव । रथशक्तीः समुत्क्षिप्य भृशं सिंहा इवानदन् ५७
ता भुजाग्रैर्महावेगा निसृष्टा भुजगोपमाः । दीप्यमाना महाशक्त्यो जग्मुराधिरथिं प्रति ।५८
ता निकृत्य शरव्रातैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । ननाद बलवान्कर्णः पार्थाय विसृजञ्छरान् ॥५९
अर्जुनश्चापि राधेयं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः । कर्णादवरजं बाणैर्जघान निशितैः शरैः ॥ ६०
ततः शत्रुंजयं हत्वा पार्थः षड्भिरजिह्मगैः । जहार सद्यो भल्लेन विपाटस्य शिरो रथात् ॥ ६१
पश्यतां धार्तराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना । प्रमुखे सूतपुत्रस्य सोदर्या निहतास्त्रयः ॥ ६२
ततो भीमः समुत्पत्य स्वरथाद्वैनतेयवत् । वरासिना कर्णपक्षाञ्जघान दश पञ्च च ॥ ६३

---

१ क. अवातिष्ठ° । २ क. °नन्वावि° । ३ क. मा बिभीत निकृन्तत । ४–५ म. क. पाञ्चा° । ६ क. °दुरपरे । ७ म. + वारुणेन तदस्त्रेण विधूयाथ धनंजयः । ८ क. विदुद्राव । ९ क. रथात् शक्तीः° । १० क. विसृष्टा । ११ क. जघ्नु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पुनस्तु रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् । विव्याध दशभिः कर्णं सूतमश्वांश्च पञ्चभिः ॥ ६४
धृष्टद्युम्नोऽप्यसिवरं चर्म चादाय भास्वरम् । जघान चन्द्रवर्माणं बृहत्क्षत्रं च नैषधम् ६५
ततः स्वरथमास्थाय पाञ्चाल्योऽन्यच्च कार्मुकम् । आदाय कर्णं विव्याध त्रिसप्तत्या नदन्रणे ॥
शैनेयोऽप्यन्यदादाय धनुरिन्दुसमद्युतिः । सूतपुत्रं चतुःषष्टया विद्ध्वा सिंह इवानदन् ॥ ६७
भल्लाभ्यां साधुमुक्ताभ्यां छित्त्वा कर्णस्य कार्मुकम् ।पुनः कर्णं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्॥
ततो दुर्योधनो द्रोणो राजा चैव जयद्रथः । निमज्जमानं राधेयमुज्जह्रुः सात्यकार्णवात् ॥६९
पत्त्यश्वरथमातङ्गास्त्वदीयाः शतशोऽपरे । कर्णमेवाभ्यधावन्त त्रास्यमानाः प्रहारिणः ॥ ७०
धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौभद्रोऽर्जुन एव च । नकुलः सहदेवश्च सात्यकिं जुगुपू रणे ॥ ७१
एवमेष महारौद्रः क्षयार्थं सर्वधन्विनाम् । तावकानां परेषां च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः ॥ ७२
पदातिरथनागाश्वा गजाश्वरथपत्तिभिः । रथिनो नागपत्त्यश्वैरथपत्ती रथद्विपैः ॥ ७३
अश्वैरश्वा गजैर्नागा रथिनो रथिभिः सह । संयुक्ताः समदृश्यन्त पत्तयश्चापि पत्तिभिः ॥७४
एवं सुकलिलं युद्धमासीत्क्रव्यादहर्षणम् । महद्भिस्तैरभीतानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ७५

ततो हता नररथवाजिकुञ्जरैरनेकशो द्विपरथपत्तिवाजिनः ।
गजैर्गजा रथिभिरुदायुधा रथा हयैर्हयाः पत्तिगणैश्च पत्तयः ॥ ७६
रथैर्द्विपा द्विरदवरैर्महाहया हयैर्नरा वररथिभिश्च वाजिनः ।
निरस्तजिह्वा दशनेक्षणाः क्षितौ क्षयं गताः प्रमथितवर्मभूषणाः ॥ ७७
तथा परैर्बहुकरणैर्वरायुधैर्हता गताः प्रतिभयदर्शनाः क्षितिम् ।
विपोथिता हयगजपादताडिता भृशाकुला रथमुखनेमिभिः क्षताः ॥ ७८
प्रमोदने श्वापदपक्षिरक्षसां जनक्षये वर्तति तत्र दारुणे ।
महाबलास्ते कुपिताः परस्परं निषूदयन्तः प्रविचेरुरोजसा ॥ ७९
ततो बले भृशलुलिते परस्परं निरीक्षमाणे रुधिरौघसंप्लुते ।
दिवाकरेऽस्तं गिरिमास्थिते शनैरुभे प्रयाते शिबिराय भारत ॥ ८०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्वितीयदिवसावहारे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

समाप्तं च संशप्तकवधपर्व ।

अथाभिमन्युवधपर्व ॥

संजय उवाच—

पूर्वमस्मासु भग्नेषु फाल्गुनेनामितौजसा । द्रोणे च मोघसंकल्पे रक्षिते च युधिष्ठिरे ॥ १
सर्वे विध्वस्तकवचास्तावका युधि निर्जिताः । रजस्वला भृशोद्विग्ना वीक्षमाणा दिशो दश॥ २
अवहारं ततः कृत्वा भारद्वाजस्य संमते । लब्धलक्षैः शरैर्भिन्ना भृशावहसिता रणे ॥ ३
श्लाघमानेषु भूतेषु फाल्गुनस्यामितान्गुणान् । केशवस्य च सौहार्दे कीर्त्यमानेऽर्जुनं प्रति ॥ ४

१ क. °नरस्व° । २ क. °न्द्रस° । ३ क. °नदत् । ४ क. त्रासयानाः । ५ क. °कलितं ।
६ क. °युधै रथैर्हयैर्हयाः । ७ क. गजाः । ८ क. रथखुरने° । ९ क. परैर्हीना ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अभिशस्ता इवाभूवन्ध्यानमूकत्वमास्थिताः । ततः प्रभातसमये द्रोणं दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ५
प्रणयादभिमानाच्च द्विषद्वृद्ध्या च दुर्मनाः । शृण्वतां सर्वयोधानां संरब्धो वाक्यकोविदः ॥ ६
नूनं वयं वध्यपक्षे‡ भवतो द्विजसत्तम । तथाहि नाग्रहीः प्राप्तं समीपेऽद्य युधिष्ठिरम् ॥ ७
इच्छतस्ते न मुच्येत चक्षुःप्राप्तो रणे रिपुः । जिघृक्षतो रक्ष्यमाणः सामरैरपि पाण्डवैः ॥ ८
वरं दत्त्वा मम प्रीतः पश्चाद्विकृतवानसि । आशाभङ्गं न कुर्वन्ति भक्तस्यार्याः कथंचन ॥[1] ९
ततोऽप्रीतस्तथोक्तः सन्भारद्वाजोऽब्रवीन्नृपम् । नार्हसे मां तथा ज्ञातुं घटमानं तव प्रिये १०
ससुरासुरगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः । नालं लोका रणे जेतुं पाल्यमानं किरीटिना ॥ ११
विश्वसृग्यत्र गोविन्दः पृतनानीस्तथार्जुनः । तत्र कस्य बलं क्रामेदन्यत्र त्र्यम्बकात्प्रभो: १२
सत्यं तात ब्रवीम्यद्य नैतज्जात्वन्यथा भवेत् । अद्यैकं[3] प्रवरं कंचित्पातयिष्ये महारथम् ॥ १३
तं च व्यूहं विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि । योगेन केनचिद्राजन्नर्जुनस्त्वपनीयताम् ॥ १४
न ह्यज्ञातमसाध्यं वा तस्य संख्येऽस्ति किंचन । तेन ह्युपात्तं सकलं सर्वज्ञानमितस्ततः ॥ १५
द्रोणेन व्याहृते त्वेवं संशप्तकगणाः पुनः । आह्वयन्नर्जुनं संख्ये दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १६
ततोऽर्जुनस्याथ परैः सार्धं समभवद्रणः । तादृशो यादृशो नान्यः श्रुतो दृष्टोऽपि वा क्वचित्॥
तत्र द्रोणेन विहितो व्यूहो राजन्व्यरोचत । चरन्मध्यंदिने सूर्यः प्रतपन्निव दुर्दृशः ॥ १८
तं चाभिमन्युर्वचनात्पितुर्ज्येष्ठस्य भारत । बिभेद दुर्भिदं संख्ये चक्रव्यूहमनेकधा ॥ १९
स कृत्वा दुष्करं कर्म हत्वा वीरान्सहस्रशः । षट्सु वीरेषु संसक्तो दौःशासनिवशं गतः २०
सौभद्रः पृथिवीपाल जहौ प्राणान्परंतपः । वयं परमसंहृष्टाः पाण्डवाः शोककर्शिताः ।
सौभद्रे निहते राजन्नवहारमकुर्महि ॥ २१

[10] धृतराष्ट्र उवाच—

पुत्रं पुरुषसिंहस्य संजयाप्राप्तयौवनम् । रणे विनिहतं श्रुत्वा भृशं मे दीर्यते मनः ॥ २२
दारुणः क्षत्रधर्मोऽयं विहितो धर्मकर्तृभिः । यत्र राज्येप्सवः शूरा बाले शस्त्रमपातयन् ॥ २३
बालमत्यन्तसुखिनं विचरन्तमभीतवत् । कृतास्त्रा बहवो जघ्नुर्ब्रूहि गावल्गणे कथम् ॥ २४
बिभित्सता[11] रथानीकं सौभद्रेणामितौजसा । विक्रीडितं यथा संख्ये तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २५

संजय उवाच—

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सौभद्रस्य निपातनम् । तत्ते कार्त्स्न्येन वक्ष्यामि शृणु राजन्समाहितः २६
विक्रीडितं कुमारेण यथानीकं बिभित्सता । आरुग्णाश्च यथा वीरा दुः[12]साध्याश्चापि विप्लवे २७
दावाग्न्यभिपरीतानां भूरिगुल्मतृणद्रुमे । वनौकसामिवारण्ये त्वदीयानामभूद्भयम् ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधसंक्षेपकथने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

---

‡ क. °पक्षा । १ म. + संजय उवाच । २ क. हीतस्त° । ३ क. अथैषां प्रवरं वीरं । ४ क. सर्वं ज्ञा° । ५ क. °हृते ह्येवं । ६ क. °ह्वयन्तोऽर्जुनं । ७ क. राजन्नशोभत । ८ म. + राजपुत्रशतं हत्वा कौसल्यं च बृहद्बलम् । महारथं शल्यपुत्रं पौत्रं ते लक्ष्मणं तथा । ९ म. क. °तप । १० 'धृतराष्ट्र उवाचेत्यतः प्राक् 'जनमेजय उवाचेत्यारभ्य एकादश श्लोकाः' म.-पुस्तके विद्यमाना अस्मिन्पुस्तके क.-पुस्तके च अग्रिमाध्यायारम्भे पठिताः । ११ क. °त्सुना । १२ क. दुरावारा जयिष्णवः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]संजय उवाच--

*[2]समरेऽत्युग्रकर्माणः कर्मभिर्व्यञ्जितश्रमाः । सकृष्णाः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासदाः ॥१
[3]सत्त्वकर्मान्वयैर्बुद्ध्या कीर्त्या च यशसा श्रिया । [4]नैवं भूतो न भविता नैव तुल्यगुणः पुमान् ॥
सत्य[5]धर्मरतो दान्तो विप्रपूजादिभिर्गुणैः । [6]सदैव त्रिदिवं प्राप्तो राजा किल युधिष्ठिरः ॥ ३
युगान्ते चान्[7]तको राजञ्जामदग्न्यश्च वीर्यवान् । [8]रथस्थो भीमसेनश्च कथ्यन्ते सदृशास्त्रयः ॥४
प्रतिज्ञाकर्मदक्षस्य रणे गाण्डीवधन्वनः । उपमां नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशीं क्षितौ ॥ ५
गुरुवात्सल्यमत्यन्तं नैभृत्यं विनयो दमः । [9]नकुलेऽप्रातिरूप्यं च शौर्यं च नियतानि षट् ॥ ६
श्रुतगाम्भीर्यमाधुर्य[10]सत्यरूपपराक्रमैः । सदृशो देवयोर्वीरः सहदेवः किलाश्विनोः ॥ ७
ये च कृष्णे गुणाः स्फीताः पाण्डवेषु च ये गुणाः।अभिमन्यौ किलैकस्था [11]दृश्यन्ते गुणसंचयाः॥
युधिष्ठिरस्य [12]वीर्येण कृष्णस्य चरितेन च । [13]कर्मभिर्भीमसेनस्य सदृशो भीमकर्मणः ॥ ९
धनंजयस्य रूपेण विक्रमे[14]ण श्रुतेन च । [15]विनयात्सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ॥ १०

[16]धृतराष्ट्र उवाच—

अभिमन्यु[17]महं सूत सौभद्रमपराजितम् । श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्र्येन कथमायोधने हतः ॥[18] ११

संजय उवाच--

स्थिरो भव महाराज शोकं धारय दुर्धरम् । महान्तं बन्धुनाशं ते कथयिष्यामि तच्छृणु १२
[19]चक्रव्यूहो महाराज आचार्येणाभिकल्पितः । तत्र [20]शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः १३
[21]आरास्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्यवर्चसः । संघातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ॥ १४
कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः । रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥ १५
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥ १६
सहिताः पर्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः । तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥ १७
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् । अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥१८
अन्योन्यं स्पर्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः।दुर्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थितः१९

१म. जनमेजय । *इत आरभ्य एकादशश्लोकाः 'समरे' इत्यादयो म.-पुस्तके पूर्वाध्यायस्यैकविंशतिश्लोकानन्तरं पठिताः । २ म. समरोद्युक्तक° । ३ म. शश्वत्कर्मान्वयैर्बुद्ध्या प्रकृत्या यशसा । ४ म. न भूतो भविता वापि कृष्णस्य सदृशः पुमान् । ५ म. °धर्मतपोदानैर्द्विजपू° । ६ म. सदेहस्त्रिदिवं । ७ म. °न्तकश्चैव जामदग्न्यश्च कीर्तिमान् । ८ म. रणस्थो। ९ म. नकुले त्वाभिरूप्यं; क. नकुलेऽप्रतिरू° । १० म. क. सत्त्वरूप° । ११ म. दृश्यन्ते ते गुणाः शुभाः । १२ म. शौर्येण; क. धैर्येण । १३ म. कर्मणा भीमसेनस्य सदृशं भी° । १४ म. °ण शुभेन । १५ म. विनये सह° । १६ इदं वाक्यं म.-पुस्तके नास्ति । १७ म. °मन्युं द्विजश्रेष्ठ सौ° । १८ म. + वैशम्पायन उवाच । अभिमन्युं हतं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः । विस्तरेण महाराज पर्यपृच्छत्स संजयम् ॥ १९ म. पद्मव्यू° । २० म. पद्मोप° । २१ म.-पुस्तके 'आरास्थानेष्वित्यादि तदेत्यन्तश्लोकस्थाने " कुमारा राजलोकस्य निक्षिप्ताः केसरोपमाः । कर्णिकास्थो महाराज तस्य दुर्योधनोऽभवत् ॥" इति श्लोकः पठितः । क. द्वारस्थानेषु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः । देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ॥ २०
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयान्निव भास्करः । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ॥ २१
सिंधुराजस्तथातिष्ठच्छ्रीमान्मेरुरिवाचलः । सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः॥ २२
सुतास्तव महाराज त्रिंशत्रिदशसन्निभाः । गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा॥२३
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः । ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २४
तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्माणे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

संजय उवाच—

तदनीकमनाधृष्यं भारद्वाजेन रक्षितम् । पार्थाः समभ्यवर्तन्त भीमसेनपुरोगमाः ॥ १
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । कुन्तिभोजश्च विक्रान्तो द्रुपदश्च महारथः ॥ २
आर्जुनिः क्षत्रधर्मा च बृहत्क्षत्रश्च वीर्यवान् । चेदिपो धृष्टकेतुश्च माद्रीपुत्रौ घटोत्कचः ॥ ३
युधामन्युश्च विक्रान्तः शिखण्डी चापराजितः । उत्तमौजाश्च दुर्धर्षो विराटश्च महारथः ॥ ४
द्रौपदेयाश्च संरब्धाः शैशुपालिश्च वीर्यवान् । केकयाश्च महावीर्याः सृञ्जयाश्च सहस्रशः ॥ ५
एते चान्ये च सगणाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः । समभ्यधावन्सहसा भारद्वाजं युयुत्सवः ॥ ६
समीपे वर्तमानांस्तान्भारद्वाजोऽतिवीर्यवान् । असंभ्रान्तः शरौघेण महता समवारयत् ॥ ७
महौघः सलिलस्येव गिरिमासाद्य दुर्भिदम् । द्रोणं तेनाभ्यवर्तन्त वेलामिव जलाशयाः ॥ ८
पीड्यमानाः शरै राजन्द्रोणचापविनिःसृतैः । न शेकुः प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाण्डवाः ९
तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्बलम् । यदेनं नाभ्यवर्तन्त पञ्चालाः सृञ्जयैः सह ॥ १०
तमायान्तमभिक्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । बहुधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ॥ ११
अशक्यं तु तमन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः । सविषह्यं गुरुं भारं सौभद्रे समवासृजत् ॥ १२
वासुदेवादनवरं फाल्गुनाच्चामितौजसम् । अब्रवीत्परवीरघ्नमभिमन्युमिदं वचः ॥[6] १३
एत्य नो नार्जुनो गर्हेद्यथा तात तथा कुरु । चक्रव्यूहस्य न वयं विद्मो भेदं कथंचन ॥ १४
त्वं वार्जुनो वा कृष्णो वा भिन्द्यात्प्रद्युम्न एव वा । चक्रव्यूहं महाबाहो पञ्चमो नोपपद्यते ॥
अभिमन्यो वरं तात याचतां दातुमर्हसि । पितॄणां मातुलानां च सैन्यानां चैव सर्वशः ॥१६
धनंजयो हि नस्तात गर्हयेदेत्य संयुगात् । क्षिप्रमस्त्रं समादाय द्रोणानीकं विशातय ॥ १७

अभिमन्युरुवाच—

द्रोणस्य दृढमत्युग्रमनीकप्रवरं युधि । पितॄणां जयमाकाङ्क्षन्नवगाहेऽविलम्बितम् ॥ १८
उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविशातने । नोत्सहे[10] हि विनिर्गन्तुमहं कस्यांचिदापदि॥१९

युधिष्ठिर उवाच—

भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ द्वारं संजनयस्व नः । वयं त्वानुगमिष्यामो येन त्वं तात यास्यसि ॥२०

---

१ क. °जनक्षे° । २ क. °स्य द्रोणाव° । ३ क. पालितम् । ४ क. °द्वाजोऽपि । ५ म. क. पाञ्चा° । ६ म. + युधिष्ठिर उवाच । ७ म. द्रोणानीकस्य; क. चक्र°....विद्म । ८ म. द्रोणानीकं म° । ९ म. याचे त्वां दा° । १० क. °हेऽहं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धनंजयसमं युद्धे त्वां वयं तात संयुगे । प्रणिधायानुयास्यामो रक्षन्तः सर्वतोमुखाः ॥ २१

भीम उवाच—

अहं त्वानुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः।पञ्चालाः केकया मत्स्यास्तथा सर्वे प्रभद्रकाः ॥
सकृद्भिन्नं त्वया व्यूहं तत्र तत्र [1]पुनः पुनः । वयं प्रध्वंसयिष्यामो निघ्नमाना वरान्वरान्॥२३

अभिमन्युरुवाच—

अहमेतत्प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुरासदम् । पतङ्ग इव संक्रुद्धो [2]ज्वलितं जातवेदसम् ॥ २४
तत्कर्माद्य करिष्यामि हितं यद्वंशयोर्द्वयोः । मातुलस्य च यत्प्रीतिं करि[3]ष्यति पितुश्च मे ॥२५
शिशुनैकेन संग्रामे काल्यमानानि संघशः । द्रक्ष्यन्ति सर्वभूतानि द्विषत्सैन्यानि वै मया।।२६
नाहं पार्थेन जातः स्यां न च जातः सुभद्रया। यदि मे संयुगे कश्चि[4]ज्जीवितो नाद्य मुच्यते२७
[†]यदि चैकरथेनाहं समग्रं क्षत्रमण्डलम् । न करोम्यष्टधा युद्धे न भवाम्यर्जुनात्मजः ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच—

एवं ते भाषमाणस्य बलं सौभद्र वर्धताम् । [5]यत्समुत्सहसे भेत्तुं द्रोणानीकं दुरासदम् ॥ २९
रक्षितं पुरुषव्याघ्रैर्महेष्वासैर्महाबलैः । साध्यरुद्र[6]मरुत्तुल्यैर्वस्वग्न्यादित्यविक्रमैः ॥ ३०

संजय उवाच—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् । सुमित्राश्वान्रणे क्षिप्रं द्रोणानीकाय चोदय ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वण्यभिमन्युप्रतिज्ञायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

संजय उवाच—

सौभद्रस्तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः । अचोदयत यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ॥ १
तेन संचोद्यमानस्तु याहि याहीति सारथिः । प्रत्युवाच ततो राजन्नभिमन्युमिदं वचः ॥ २
अतिभारोऽयमायुष्मन्नाहितस्त्वयि पाण्डवैः । संप्रधार्य [7]क्षणं बुद्ध्या ततस्त्वं योद्धुमर्हसि ॥३
आचार्यो हि कृती द्रोणः परमास्त्रे कृतश्रमः । अत्यन्तसुखसंवृद्धस्त्वं [9]चायुद्धविशारदः ॥ ४
ततोऽभिमन्युः प्रहसन्सारथिं वाक्यमब्रवीत् । सारथे कोन्वयं द्रोणः समग्रं क्षत्रमेव वा ॥ [10] ५
ऐरावतगतं शक्रं सहामरगणैरहम् । [11]अथवा रुद्रमीशानं सर्वभूतगणार्चितम् ॥ ६
योधयेयं रणमुखे न मे क्षत्रेऽद्य विस्मयः । [12] [13]न ममैतद्द्विषत्सैन्यं कलामर्हति षोडशीम् ७
अपि विश्वजितं विष्णुं मातुलं प्राप्य सूतज । पितरं चार्जुनं युद्धे न भीर्मा[14]मुपयास्यति ॥ [15] ८
[16]अभिमन्युश्च तां वाचं कदर्थीकृत्य सारथेः । याहीत्येवाब्रवीदेनं द्रोणानीकाय मा चिरम् ॥ ९

---

१ क. वयं पुनः । २ क. ज्वलन्तं । ३ क. °ष्यामि । ४ क. °जीवितान्नाद्य । † ४ क. यदि नैक° । ५ क. यत्त्वमुत्स° । ६ क. °मरुत्कल्पैर्व° । ७ क. क्षमं । ८ म. + त्वं तु बालः स बलवान् संग्रामाणामकोविदः । ९ क. चात्यन्तविशारदः । १० म. व्यवसायो हि मे योद्धुं रणोत्सवसमुद्यतः । ११ अयं श्लोकार्धः क-पुस्तके नास्ति । १२ म. + यच्चैतत्पश्यसे सूत सयोधाश्वरथद्विपम् । १३ म. तन्ममाद्य द्वि° । १४ क. °मनुयास्यति । १५ म. + संजय उवाच । एवमप्युच्यमानः स सारथिस्तं पुनः पुनः । वीर ते तेन मा युद्धमिति सौभद्रमब्रवीत् ॥ १६ क. ततोऽभिमन्युस्तां वाचं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]ततः संनोदयामास हयानाशु त्रिहायनान् । नातिहृष्टमनाः सूतो हेमभाण्डपरिच्छदान् ॥ १०
ते प्रेषिताः सुमित्रेण द्रोणानीकाय वाजिनः । द्रोणमभ्यद्रवन्राजन्[2]महावेगपरा[3]क्रमम् ॥ ११
तमुद्वीक्ष्य तथायान्तं सर्वे द्रोणपुरोगमाः । अभ्यवर्तन्त कौरव्याः पाण्डवाश्च तमन्वयुः ॥ १२
स कर्णिकारप्रवरोच्छ्रितध्वजः सुवर्णवर्मार्जुनिरर्जुना[4]द्वरः ।
युयुत्सया द्रोण[5]मुखान्महारथान्समासदत्सिंहशिशुर्यथा द्विपान् ॥ १३
[6]ते विंशतिपदे यत्ताः संप्रहारं प्रचक्रिरे । आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधाविव ॥ १४
शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् । संग्रामस्तुमुलो राजन्प्रावर्तत सुदारुणः ॥ १५
प्रवर्तमाने संग्रामे तस्मिन्नतिभयंकरे । द्रोणस्य मिषतो व्यूहं भित्त्वा [7]प्राविशदार्जुनिः ॥[8] १६
तं प्रविष्टं विनिघ्नन्तं [9]शत्रुसंघान्महाबलम् । हस्त्यश्वरथपत्त्यौघाः परि[10]वव्रुरुदायुधाः ॥ १७
नानावादि[11]त्रनिनदैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टगार्जितैः । हुंकारैः सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठेति निःस्वनैः ॥ १८
घोरैर्हलहलाशब्दैर्मा गास्तिष्ठेहि मामिति । असावह[12]ममित्रेति प्रवदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ १९
बृंहितैः सिञ्जितैर्हासैः [13]करनेमिस्वनैरपि । सन्नादयन्तो वसुधामभिदुद्रुवुरार्जुनिम् ॥ २०
तेषामापततां वीरः[14] शीघ्रयोधी महाबलः । क्षिप्रास्त्रो न्यवधीद्राजन्मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ॥ २१
ते हन्यमाना विवशा नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अभि[15]पेतुः सुबहुशः शलभा इव पावकम् ॥ २२
ततस्तेषां शरीरैश्च शरीरावयवैश्च सः । सं[16]तस्तार क्षितिं क्षिप्रं कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ २३
बद्धगोधाङ्गुलित्राणान्सशरासनसायकान् । सासिचर्माङ्कुशाभीषून्सतोमरपरश्वधान् ॥ २४
सगदायोगुडप्रासान्सर्ष्टितोमरपट्टिशान् । सभिन्दिपालपरिघान्सशक्ति[17]वरकम्पनान् ॥ २५
सप्रतोदमहाशङ्खान्सकुन्तान्सकचग्रहान् । समुद्गरक्षेपणीयान्सपाशपरिघोपलान् ॥ २६
सकेयूराङ्गदान्बाहून्हृद्यगन्धानुलेपनान् । [18]संचिच्छे[19]दार्जुनिस्तूर्णं त्वदीयानां सहस्रशः ॥ २७
तैः स्फुरद्भिर्महाराज शुशुभे भूः सुलोहितैः । पञ्चास्यैः पन्नगैश्छिन्नैर्गरुडेनेव मारिष ॥ २८
[20]सुनासाननकेशान्तैरव्रणैश्चारुकुण्डलैः । संदष्टौष्ठपुटैः क्रोधात्क्षरद्भिः शोणितं बहु ॥ २९
[21]सचारुमुकुटोष्णीषैर्मणिरत्नविभूषितैः । विनालनलिनाकारैर्दिवाकरशशिप्रभैः ॥ ३०
हितप्रियंवदैः काले बहुभिः पुण्यगन्धिभिः । द्विषच्छिरोभिः [22]पृथिवीं स वै तस्तार फाल्गुनिः ॥
गन्धर्वनगरा[23]कारान्विधिवत्कल्पितान्रथान् । शी[24]र्षामुखान्वित्रिवेणून्न्यस्तदण्डकबन्धुरान् ॥ ३२

---

१ क. ततः संचोदयामास हयानस्य । २ म. °न्महावेगा महाबलाः । ३ क. °क्रमाः । ४ क. °नाधरः । ५ क. °मुखानभीतवत्समासद° । ६ क. ते विशन्त मुदा युक्ताः । ७ म. व्यचरदार्जुनिः । ८ म. + तदभेद्यमनाधृष्यं द्रोणानीकं सुदुर्जयम् । भित्त्वार्जुनिरसंभ्रान्तो विवेशाचिन्त्यविक्रमः ॥ ९ क. शत्रुमध्ये म° । १० क. °वव्रुर्मुदान्विताः । ११ क. °त्रनिर्घोषैः क्ष्वेडितास्फोटगर्जितैः । १२ क. °ममुत्रेति प्रवदन्ति । १३ क. खुर° । १४ क. °रः शीघ्रं पूर्वमथो दृढम् । १५ क. °तुस्तमेवाजौ शल° । १६ क. °तस्तार तदा भूमिं कुशै° । १७ क. °शर° । १८ क. स चिच्छेदा° । १९ म. °दार्जुनिर्वृत्तास्त्व° । २० क. सुकेशानमकेशा° । २१ क. चारुस्रग्मुकुटोष्णीषैर्मणिरत्नविराजितैः । २२ क. पृथिवीमवतस्तार । २३ क. °कारान्विविधान्कल्पि° । २४ क. ईषामुखान्द्वित्रवे° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वि[1]जङ्घाकूबरांस्तत्र §विनेमिदशनानपि । विचक्रोपस्करोपस्थान्भग्नोपकरणानपि ॥[2] ३३
प्रपातितोपस्तरणान्हतयोधान्सहस्रशः । शरैर्विशकलीकुर्वन्दिक्षु सर्वा[3]स्वदृश्यत ॥ ३४
पुनर्द्विपान्द्विपारोहान्वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान् । तूर्णान्[4]वर्माण्यथो कक्ष्या ग्रैवेयांश्च सकम्बलान् ३५
[5]घण्टाः शुण्डा विषाणाग्राञ्छत्रमालाः पदानुगान् । शरैर्निशितधाराग्रैः शात्रवाणामशातयत् ॥
वनायुजान्पार्वतीयान्काम्बोजानथ बाह्लिकान् । स्थिरवालधिकर्णाक्षाञ्जवनान्साधुवाहिनः ॥
आरूढाञ्शिक्षितैर्योधैः शक्त्यृष्टिप्रासयोधिभिः । विध्वस्त[6]चामरमुखान्विप्रविद्धप्रकीर्णकान् ॥
निरस्तजिह्वानयनान्निष्कीर्णान्त्रयँ[7]कृद्धनान् । हतारोहां[8]श्छिन्नघण्टान्क्रव्यादगणमोद[9]कान् ॥ ३९
निकृत्तचर्मकवचाञ्छकृन्मूत्रासृगाप्लुतान् । निपातयं[10]स्त्वश्ववरांस्तावकान्स व्यरोचत ।
एको विष्णुरिवाचिन्त्यं[11] कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ४०
[12]तथा निर्मथितं तेन[13] त्र्यङ्गं तव बलं महत् । यथासुरबलं घोरं त्र्यम्बकेन[14] महौजसा ॥ ४१
कृत्वा कर्म रणेऽसह्यं परैरार्जुनिराहवे । अभिनं[15]च पदात्योघांस्त्वदीयानेव सर्वशः ॥ ४२
एवमेकेन तां सेनां सौभद्रेण शितैः शरैः । भृशं विप्रहतां दृष्ट्वा स्कन्देनेवासुरीं चमूम् ॥ ४३
त्वदीयास्तव पुत्राश्च वीक्षमाणा दिशो दश । संशुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रस्विन्ना रोमहर्षिणः ॥४४
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये । गोत्रनामभि[16]रन्योन्यं क्रन्दन्तो जीवितैषिणः ॥४५
हतान्पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄन्बन्धून्संबन्धिनस्तथा । प्रातिष्ठन्त समुत्सृज्य त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥४६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

संजय उवाच—

तां प्रभग्नां चमूं दृष्ट्वा सौभद्रेणामितौजसा । दुर्योधनो भृशं क्रुद्धः स्वयं सौभद्रम[17]भ्ययात् ॥१
ततो राजानमावृत्तं सौभद्रं प्रति संयुगे । दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्यो[18]धान्परीप्सध्वं नराधिपम् ॥ २
पुराभिमन्युर्लक्ष्यं नः प[19]श्यतां हन्ति वीर्यवान् । तमाद्रवत मा भैष्ट क्षिप्रं रक्षत कौरवम् ॥[20] ३
[21]ततः कृतज्ञा बलिनः सुहृदो जितकाशिनः । त्रास्यमाना भयाद्वीरं परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ ४
द्रोणो द्रौणिः कृपः कर्णः कृतवर्मा च सौबलः । बृहद्बलो मद्रराजो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥५
पौरवो वृषसेनश्च विसृजन्तः शिताञ्छरान् । सौभद्रं शरवर्षेण महता सम[22]वाकिरन् ॥ ६
संमोहयित्वा तमथ दुर्योधनममो[23]चयन् । आस्याद्ग्रासमिवाक्षिप्तं ममृषे नार्जुनात्मजः ॥ ७
ताञ्छरौघेण महता साश्वसूतान्महारथान् । विमुखीकृत्य सौभद्रः सिंहनादमथानदत् ॥ ८

---

१ क. °जङ्घाङ्घ्रिवरांस्तत्र विनासादशना° । § म. विनेमींश्च व्यरानपि । २ म. + समास्थितान्योधवरैर्दान्ताश्वान्साधुसारथीन् । विपताकाध्वजञ्छत्रान्वितूणीरायुधानपि । ३ क. सर्वासु भारत । ४ क. तूणवर्माण्यथो कक्षान्ग्रैवेयाण्यथ कम्बलान् । ५ क. शुण्डान्विषाणाग्रान्गजमालापदा° । ६ क. °चारुमुकुटान्विप्र° । ७ क. °यकृद्युतान् । ८ क. हतारोहान्भिन्न° । ९ क. °नान् । १० क. °यन्नागगणांस्ताव° । ११ क. °न्त्यः कृत्वा प्राकर्म दुष्करम् । १२ क. तथा विमाथितं तेन अङ्गं तव । १३ म. तेन चतुरङ्गबलं । १४ क. °नामितौजसा । १५ क. °नत्स पदा° । १६ क. °रन्योन्यैः क्र° । १७ क. °मन्वया° । १८ क. °धान्पर्याप्लुतनराधिपान् । १९ क. पश्यन्तं । २० म. + संजय उवाच । एवमुक्तास्ततस्तेन भारद्वाजेन धीमता । २१ म. कृतज्ञानबलोत्सेधाः सु° ! २२ क. समवारयत् । २३ क. °चयत् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तस्य नादं ततः श्रुत्वा सिंहस्येवामिषैषिणः । नामृष्यन्त सुसंरब्धाः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ॥९
त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष । व्यसृजन्निषुजालानि नानालिङ्गानि संघशः ॥ १०
तान्यन्तरिक्षे चिच्छेद पौत्रस्ते निशितैः शरैः । तांश्चैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥[1] ११
[2]ततस्ते कोपितास्तेन शरैराशीविषोपमैः । परिवव्रुर्जिघांसन्तः सौभद्र[3]मपराजितम् ॥ १२
समुद्रमिव पर्यस्तं त्वदीयं तं बलार्णवम् । दधारैकोऽर्जुनिर्बाणैर्वे[4]लेव भरतर्षभ ॥ १३
शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् । अभिमन्योः परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः १४
तस्मिंस्तु घोरे संग्रामे वर्तमाने भयंकरे । दुःसहो नवभिर्बाणैरभिमन्युमविध्यत ॥ १५
दुःशासनो द्वादशभिः कृपः शारद्वतस्त्रिभिः । द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराशीविषोपमैः ॥ १६
वि[5]विंशतिस्तु सप्तत्या कृतवर्मा च सप्तभिः । बृहद्बलस्तथाष्टाभिरश्वत्थामा च सप्तभिः ॥ १७
भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्म[6]द्रेशः षड्भिराशुगैः । द्वाभ्यां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्योधनो नृ[7]पः ॥ १८
स तु तान्प्रतिविव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । नृत्यन्निव महाराज चापहस्तः प्रतापवान् ॥१९
ततोऽभिमन्युः संक्रुद्धस्त्रास्यमानस्तवात्मजैः । विदर्शयन्वै सु[8]र्महच्छिक्षौरसकृतं बलम् ॥ २०
गरुडानिलरंहोभिर्यन्तुर्वाक्यकरैर्हयैः ।[9] [10]दान्तैरश्मकदायादस्त्वरमाणो ह्यवारयत् ।[11]
विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१
तस्याभिमन्युर्द[12]शभिर्हयान्सूतं ध्वजं शरैः । बाहू धनुः शिरश्चोर्व्यां स्मयमानोऽ[13]भ्यपातयत् ॥
ततस्तस्मिन्हते वीरे सौभद्रेणाश्मकेश्वरे । संचचाल बलं सर्वं पलायनपरायणम् ॥ २३
ततः कर्णः कृपो द्रोणो द्रौणिर्गान्धारराट् शलः । शल्यो भूरिश्रवाः क्राथः सोमदत्तो विविंशतिः ॥
वृषसेनः सुषेणश्च कुण्डभेदी प्रतर्दनः । वृन्दारको ललित्थश्च प्रबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकि[14]रन् ॥ २५
सोऽतिविद्धो महेष्वासैरभिमन्युरजिह्मगैः । शरमादत्त कर्णाय वर्मकायावभेदिनम् ॥ २६
तस्य भित्त्वा तनुत्राणं देहं निर्भिद्य चाशुगः । प्राविशद्ध[15]रणीं वेगाद्वल्मीकमिव पन्नगः ॥ २७
स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव । संचचाल रणे कर्णः क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ २८
तथान्यैर्निशितैर्बाणैः सुषेणं दीर्घलोचनम् । कुण्डभेदिं च संक्रुद्धस्त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली ॥ २९
कर्णस्तं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् । अश्वत्थामा च विंशत्या कृतवर्मा च सप्तभिः ३०
स शराचितसर्वाङ्गः क्रुद्धः शक्रात्मजात्मजः । विचर[16]न्ददृशे सैन्ये पाशहस्त इवान्तकः ॥ ३१
शल्यं च शरवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् । उदक्रोशन्महाबाहुस्तव सैन्यानि भीषयन् ॥ ३२
ततः स विद्धोऽस्त्रविदा मर्मभिद्भिरजिह्मगैः । शल्यो राजन्रथोपस्थे निषसाद मुमोह च ॥ ३३
तं हि दृष्ट्वा तथा विद्धं सौभद्रेण यशस्विना । संप्राद्रवच्चमूः सर्वा भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ३४

---

१ म. + ततो रथपदात्योघाः कुञ्जराः सादिनश्च ह । २ म. कोपितास्तेन शूरेण । ३ क. °मपलायिनम् । ४ म. °लेवोद्वृत्तमर्णवम् । ५ क. °शतिश्च । ६ क. °मेंद्रजः ष° । ७ क. नृप । ८ क. °महच्छिक्षाभ्यासकृतं । ९ म. + अभ्यद्रवत तं कार्ष्णिमश्मकेन्द्रः कृतत्वरः । १० म. अश्वाश्चाश्मकमादाय त्वरमाणाभ्यहारयन्; क. °दायादं त्वरमाणमवारयत् । ११ क. + स्थित्वा तस्याग्रतः श्रीमानश्मकस्य सुतो बली । १२ क. °शभिर्बाणैः सूतं हयान्ध्वजान् । १३ क. °न्यपातयत् । १४ क. °रत् । १५ क. °रणीं राजन्वल्मी° । १६ क. °न्ददृशे सैन्यैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[†]संप्रेक्ष्य तं महाबाहुं रुक्मपुङ्खैः समावृतम् । त्वदीयाः प्रपलायन्ते मृगाः सिंहार्दिता इव ॥[१] ३५
स तु रणयशसाभिपूज्यमानः पितृसुरचारणसिद्धयक्षसंघैः[२] ।
अवनितलगतैश्च भूतसंघैरतिविबभौ[३] हुतभुग्यथाज्यसिक्तः ॥ ३६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

तथा प्रमथमानं तं महेष्वासानजिह्मगैः । आर्जुनिं मामकाः संख्ये के त्वेनं समवारयन् ॥ १

संजय उवाच—

शृणु राजन्कुमारस्य रणे विक्रीडितं महत् । बिभित्सतो रथानीकं भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ २
मद्रेशं सादितं दृष्ट्वा सौभद्रेणाशुगै रणे । शल्यादवरजः क्रुद्धः किरन्बाणान्समभ्ययात् ॥ ३
स विद्ध्वा दशभिर्बाणैः साश्वयन्तारमार्जुनिम् । उदक्रोशन्महाशब्दं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४[४]
तस्यार्जुनिः शिरोग्रीवं पाणिपादं [†]धनुर्हयान् । छत्रं ध्वजं नियन्तारं त्रिवेणुं तल्पमेव[५] च ॥ ५
चक्रं युगं[६] च तूणीरं ह्यनुकर्षं च सायकैः । पताकां चक्रगोप्तारौ सर्वोपकरणानि च ॥ ६
लघुहस्तः प्रचिच्छेद ददृशे तं न कश्चन । स पपात क्षितौ क्षीणः प्रविद्धाभरणाम्बरः ॥ ७
वायुनेव महाशैलः[७] संभग्नोऽमिततेजसा । अनुगास्तस्य वित्रस्ताः प्राद्रवन्सर्वतो दिशः ॥ ८
आर्जुनेः कर्म तद्दृष्ट्वा संप्रणेदुः[८] समन्ततः । नादेन[९] सर्वभूतानि साधु साध्विति भारत ॥ ९
शल्यभ्रातर्यथारुग्णे बहुशस्तस्य सैनिकाः । कुलाधिवासनामानि श्रावयन्तोऽर्जुनात्मजम् १०
अभ्यधावन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः । रथैरश्वैर्गजैश्चान्ये पद्भिश्चान्ये बलोत्कटाः ॥ ११
बाणशब्देन महता रथनेमिस्वनेन च । हुंकारैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टैः सिंहनादैः सगर्जितैः ॥ १२
ज्यातलत्रस्वनैरन्ये[१०] गर्जन्तोऽर्जुननन्दनम् । ब्रुवन्तश्च न नो जीवन्मोक्ष्यसे जीवितादिति[११] ॥ १३
तांस्तथा ब्रुवतो दृष्ट्वा सौभद्रः प्रहसन्निव । यो यो[१२]ऽस्मै प्राहरत्पूर्वं तं तं विव्याध पत्रिभिः ॥
संदर्शयिष्यन्नस्त्राणि विचित्राणि लघूनि च । आर्जुनिः समरे शूरो मृदुपूर्वमयुध्यत ॥ १५
वासुदेवादुपात्तं यदस्त्रं यच्च धनंजयात् । अदर्शयत तत्कार्ष्णिः कृष्णाभ्यामविशेषवत् ॥ १६
दूरमस्य गुरुं भारं साध्वसं च पुनः पुनः । संदधद्विसृजंश्चेषून्निर्विशेषमदृश्यत ॥ १७
चापमण्डलमेवास्य विस्फुरद्दिक्ष्वदृश्यत । सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्मण्डलं यथा ॥ १८
ज्याशब्दः शुश्रुवे तस्य तलशब्दश्च दारुणः[१३] । महाशनिमुचः काले पयोदस्येव निःस्वनः ॥१९
ह्रीमानमर्षी सौभद्रो मानकृत्प्रियदर्शनः । संमिमानयिषुर्वीरानिष्वस्त्रैश्चाप्ययुध्यत ॥ २०
मृदुर्भूत्वा महाराज दारुणः समपद्यत । वर्षाभ्यतीतो भगवाञ्छरदीव दिवाकरः ॥ २१
शरान्विचित्रान्सुबहून्रुक्मपुङ्खाञ्छिलाशितान्[१४] । मुमोच शतशः क्रुद्धो गभस्तीनिव भास्करः ॥

[†] क. तं प्रेक्षन्ते म° । १ म. + सौभद्रशरनिर्भिन्नाः समरेऽमरविक्रमाः । एवं शल्यो विमृदितस्तव पौत्रेण भारत । २ क. °द्धसंघैः । ३ क. °रभिबभौ । ४ अयं श्लोकः क-पुस्तके नास्ति । [†] क. चतुर्हं । ५ म. चाप्युपस्करम्; क. कल्पमेव च । ६ क. युगेषातूणीरानुपाकर्षं । ७ म. महाचैत्यः समूलं चित्रवेदिकः । ८ क. °प्रसेदुः । ९ क. °नादैश्च ग° । १० क ज्यातलप्रस्वनैरन्यैर्गर्जन्तो° ।११क. °तादपि ।१२क. यो यश्च प्राहर° ।१३ क. भारत । १४ क. °त्रान्बहुशो रुक्म° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

क्षुरप्रैर्वत्सदन्तैश्च विपाठैश्च महायशाः । नाराचैरर्धचन्द्राभैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ॥ २३
अवाकिरद्रथानीकं भारद्वाजस्य पश्यतः । ततस्तत्सैन्यमभवद्विमुखं शरपीडितम् ॥ २४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

द्वैधीभवति मे चित्तं[1] भिया तुष्टथा च संजय । मम पुत्रस्य यत्सैन्यं सौभद्रः समवारयत् ॥ १
विस्तरणैव मे शंस सर्वं गावल्गणे पुनः । विक्रीडितं कुमारस्य स्कन्दस्येवासुरैः सह ॥ २

संजय उवाच—

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि विमर्दमतिदारुणम् । एकस्य च बहूनां च यथासीत्तुमुलो रणः ॥ ३
अभिमन्युः कृतोत्साहः कृतोत्साहानरिन्दमान् । रथस्थो रथिनः सर्वांस्तावकानभ्यवर्षयत् ॥ ४
द्रोणं कर्णं कृपं शल्यं द्रौणिं भोजं बृहद्बलम् । दुर्योधनं सौमदत्तिं शकुनिं च महाबलम् ॥ ५
नानानृपान्नृपसुतान्सैन्यानि विविधानि च । अलातचक्रवत्सर्वां[2]श्चरन्बाणैः समार्पयत् ॥ ६
निघ्नन्नमित्रान्सौभद्रः परमास्त्रैः प्रतापवान् । अदर्शयत तेजस्वी दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ७
तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सौभद्रस्यामितौजसः । समकम्पन्त सैन्यानि त्वदीया[3]नि सहस्रशः ॥ ८
अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाजः प्रतापवान् । हर्षेणोत्फुल्लनयनः कृपमाभाष्य सत्वरम् ॥ ९
घटयन्निव मर्माणि पुत्रस्य तव भारत । अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा रणविशारदम् ॥[4] १०
एष गच्छति सौभद्रः पार्था[5]नां प्रथितो युवा । नन्दयन्सुहृदः सर्वान्राजानं च युधिष्ठिरम् ॥
नकुलं सहदेवं च भीमसेनं च पाण्डवम् । बन्धून्संबन्धिनश्चान्यान्मध्यस्थान्सुहृदस्तथा ॥ १२
नास्य युद्धे समं मन्ये कंचिदन्यं धनुर्धरम् । इच्छन्हन्यादिमां सेनां किमर्थमपि नेच्छति ॥[6]
द्रोणस्य प्रीतिसंयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तवात्मजः । आर्जुनिं प्रति संक्रुद्धो द्रोणं दृष्ट्वा स्मयन्निव ॥
अथ दुर्योधनः कर्णमब्रवीद्बाह्लिकं नृपः[7] । दुःशासनं मद्रराजं तांस्तथान्या[8]न्महारथान् ॥ १५
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यो ब्रह्मवित्तमः । अर्जुनस्य सुतं मूढं[9] नायं हन्तुमिहेच्छति ॥ १६
नह्यस्य समरे मुच्ये[10]देन्तकोऽप्याततायिनः । किमङ्ग पुनरेवान्यो मर्त्यः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ १७
अर्जुनस्य सुतं त्वेष शिष्यत्वादभिरक्षति । शिष्याः पुत्राश्च दयितास्तदपत्यं च धर्मिणाम्[11] ॥
संरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्यमात्मनः । आत्मसंभावितो मूढस्तं प्रमथ्नीत मा चिरम् ॥ १९
एवमुक्तास्तु ते राज्ञा[12] सात्वतीपुत्रमभ्ययुः । संरब्धास्ते जिघांसन्तो भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ २०
दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनवचस्तदा । अब्रवीत्कुरुशार्दूलं[13] दुर्योधनमिदं वचः ॥ २१
अहमेनं हनिष्यामि महाराज ब्रवीमि ते । मिषतां पाण्डुपुत्राणां पञ्चालानां च पश्यताम् ॥
ग्रसिष्याम्यद्य सौभद्रं यथा राहुर्दिवाकरम् । उत्क्रुश्य[14] चाब्रवीद्वाक्यं कुरुराजमिदं पुनः ॥ २३
श्रुत्वा कृष्णौ मया ग्रस्तं सौभद्रमतिमानिनौ । गमिष्यतः प्रेतलोकं जीवलोकान्न संशयः ॥ २४

---

१ म. °त्तं शुचा तु°; क. °त्तं ह्रिया तु° । २ क. °त्सर्वांस्त्वरमाणः । ३ क. °यानि पुनः पुनः । ४ म. + द्रोण उवाच । ५ क. पार्थानामग्रतो । ६ म. संजय उवाच । ७ क. नृपम् । ८ क. °स्वांश्चान्यान्म° । ९ क. मूढो । १० क. मुच्येदन्त° । ११ क. °णम् । १२ क. राजन्सात्व° । १३ क. °लो । १४ क. उत्क्रुष्य ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तौ च श्रुत्वा मृतौ व्यक्तं पाण्डोः क्षेत्रोद्भवाः सुताः। एकाह्ना ससुहृद्वर्गाः क्लैब्याद्धास्यन्ति जीवितम् ॥
तस्मादस्मिन्हते शत्रौ हताः सर्वेऽहितास्तव । शिवेन मां ध्याहि राजन्नेष हन्मि रिपूंस्तव ॥[1]
एवमुक्त्वानदद्राजन्पुत्रो दुःशासनस्तव । सौभद्रमभ्ययात्क्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २७
तमतिक्रुद्धमायान्तं तव पुत्रमरिन्दमः‡ । अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैः षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ २८
दुःशासनस्तु संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः । अयोधयत सौभद्रमभिमन्युश्च तं रणे ॥ २९
तौ मण्डलानि चित्राणि रथाभ्यां सव्यदक्षिणम् । चरमाणावयुद्ध्येतां रथशिक्षाविशारदौ ॥ ३०
अथ पणवमृदङ्गदुन्दुभीनां क्रकचमहानकभेरिझर्झराणाम् ।
निनदमतिभृशं नराः प्रचक्रुर्लवणजलोद्भवसिंहनादमिश्रम् ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुःशासनयुद्धे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

संजय उवाच—[3]

शरविक्षतगात्रस्तु प्रत्यमित्रमवस्थितम् । अभिमन्युः स्मयन्धीमान्दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या पश्यामि संग्रामे मानिनं शूरमागतम् । निष्ठुरं त्यक्तधर्माणमाक्रोशनपरायणम् ॥ २
यत्सभायां त्वया राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः । कोपितः परुषैर्वाक्यैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
जयोन्मत्तेन भीमश्च बह्वबद्धं प्रभाषितः । अक्षकूटं समाश्रित्य सौबलस्यात्मनो बलम् ॥ ४
तत्त्वयेदमनुप्राप्तं तस्य कोपान्महात्मनः । परवित्तापहारस्य क्रोधस्याप्रशमस्य च ॥ ५
लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यात्याहितस्य च । पितॄणां मम राज्यस्य हरणस्योग्रधन्विनाम् ६
तत्त्वयेदमनुप्राप्तं प्रकोपाद्वै महात्मनाम् । स तस्योग्रमधर्मस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ७
शासितास्म्यद्य ते बाणैः सर्वसैन्यस्य पश्यतः । अद्याहमनृणस्तस्य कोपस्य भविता रणे ॥ ८
अमर्षितायाः कृष्णायाः काङ्क्षितस्य च मे पितुः । अद्य कौरव्य भीमस्य भवितास्म्यनृणो युधि ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदिनोत्सृजसे रणम् ॥[9] ९
एवमुक्त्वा महाबाहुर्बाणं दुःशासनान्तकम् । संदधे परवीरघ्नः कालाग्न्यनिलवर्चसम् ॥ १०
तस्योरस्तूर्णमासाद्य जत्रुदेशे विभिद्य तम् । जगाम सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
अथैनं पञ्चविंशत्या पुनरेव समार्पयत् ॥ ११
शरैरग्निसमस्पर्शैराकर्णसमचोदितैः । स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
दुःशासनो महाराज कश्मलं चाविशन्महत् ॥ १२
सारथिस्त्वरमाणस्तु दुःशासनमचेतनम् । रणमध्यादपोवाह सौभद्रशरपीडितम् ॥ १३
पाण्डवा द्रौपदेयाश्च विराटश्च समीक्ष्य तम् । पञ्चालाः केकयाश्चैव सिंहनादमथानदन् ॥ १४
वादित्राणि च सर्वाणि नानालिङ्गानि सर्वशः । प्रावादयन्त संहृष्टाः पाण्डूनां तत्र सैनिकाः ॥
अपश्यन्स्मयमानाश्च सौभद्रस्य विचेष्टितम् । अत्यन्तवैरिणं दृप्तं दृष्ट्वा शत्रुं पराजितम् ॥ १६

---

१ म. + संजय उवाच । २ क. °रत् । ‡ क. °न्दम । ३ म. + ततः समभवद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः । तस्मिन्काले महाबाहुः सौभद्रः परवीरहा ॥ सशरं कार्मुकं छित्त्वा लाघवेन व्यपातयत् । दुःशासनशरैस्तीक्ष्णैः संततश्च समन्ततः ॥ ४ म. °गात्रं तु । ५ क. बलोन्मत्तेन भीमस्य विह्वलत्वेन भाषितः । ६ क. प्रकोपाद्वै महात्मनाम् । ७ अयं श्लोकार्धः क–पुस्तके नास्ति । ८ क. सद्यश्चोग्र° । ९ म. + संजय उवाच । १० क. पाण्डवौ । ११ क. °वाद्यन्त सुसं° । १२ क. °स्ते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धर्ममारुतशक्राणामश्विनोः प्रतिमास्तथा । धारयन्तो ध्वजाग्रेषु द्रौपदेया महारथाः ॥ १७
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । केकया धृष्टकेतुश्च मत्स्याः पञ्चालसृञ्जयाः॥१८
पाण्डवाश्च मुदा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमाः । अभ्यद्रवन्त त्वरिता द्रोणानीकं बिभित्सवः॥१९
ततोऽभवन्महायुद्धं त्वदीयानां परैः सह । जयमाकाङ्क्षमाणानां शूराणामनिवर्तिनाम् २०
तथा तु वर्तमाने वै संग्रामेऽतिभयंकरे । दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ॥ २१
पश्य दुःशासनं वीरमभिमन्युवशं गतम् । प्रतपन्तमिवादित्यं निघ्नन्तं शात्रवान्रणे ॥ २२
अथ चैते सुसंरब्धाः सिंहा इव बलोत्कटाः । सौभद्रमुद्यतास्त्रातुमभ्यधावन्त पाण्डवाः॥[2] २३
ततः कर्णः शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्युं दुरासदम् । अभ्यवर्षत संक्रुद्धः पुत्रस्य हितकृत्तव ॥ २४
तस्य चानुचरांस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेषुभिः । अवज्ञापूर्वकं शूरः सौभद्रस्य रणाजिरे ॥ २५
अभिमन्युस्तु राधेयं त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः । अविध्यत्त्वरितो राजन्द्रोणं प्रेप्सुर्महामनाः २६
तं तथा नाशकत्कश्चिद्द्रोणाद्वारयितुं रथी । आरुजन्तं रथव्रातान्वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ २७
ततः कर्णो जयप्रेप्सुर्मानी सर्वधनुष्मताम् । सौभद्रं शतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥२८
सोऽस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो रामशिष्यः प्रतापवान् । समरे शत्रुदुर्धर्षमभिमन्युमपीडयत् ॥ २९
स तथा पीड्यमानस्तु राधेयेनास्त्रवृष्टिभिः । समरेऽमरसंकाशः सौभद्रो न व्यशीर्यत ॥ ३०
ततः शिलाशितैस्तीक्ष्णैर्भल्लैरानतपर्वभिः । छित्त्वा धनूंषि शूराणामार्जुनिः कर्णमार्दयत् । ३१
धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैः शरैराशीविषोपमैः । सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयन्निव ॥ ३२
कर्णोऽपि चास्य चिक्षेप बाणान्सन्नतपर्वणः । असंभ्रान्तश्च तान्सर्वानगृह्णात्फाल्गुनात्मजः ३३
ततो मुहूर्तात्कर्णस्य बाणेनैकेन वीर्यवान् । सध्वजं कार्मुकं वीरश्छित्त्वा भूमावपातयत् ॥ ३४
ततः कृच्छ्रगतं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरः । सौभद्रमभ्ययात्तूर्णं दृढमुद्यम्य कार्मुकम् ॥ ३५
तत उच्चुक्रुशुः पार्थास्तेषां चानुचरा जनाः।वादित्राणि च संजघ्नुः सौभद्रं चापि तुष्टुवुः ३६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि कर्णदुःशासनपराभवे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

संजय उवाच—

सोऽतिगर्जन्धनुष्पाणिर्ज्यां विकर्षन्पुनः पुनः । तयोर्महात्मनोस्तूर्णं रथान्तरमवापतत् ॥ १
सोऽविध्यद्दशभिर्बाणैरभिमन्युं दुरासदम् । सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयन्निव ॥ २
पितृपैतामहं कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् । दृष्ट्वार्दितं शरैः कार्ष्णिं त्वदीया हृषिताभवन् ॥ ३
तस्याभिमन्युरायम्य स्मयन्नेकेन पत्रिणा । शिरः प्रच्यावयामास तद्रथात्प्रापतद्भुवि ॥ ४
कर्णिकारमिवाधूतं वातेनापतितं नगात् । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजन्कर्णो व्यथां ययौ ॥ ५
विमुखीकृत्य कर्णं तु सौभद्रः कङ्कपत्रिभिः । अन्यानपि महेष्वासांस्तूर्णमेवाभिदुद्रुवे ॥ ६
ततस्तद्विततं सैन्यं हस्त्यश्वरथपत्तिमत् । क्रुद्धोऽभिमन्युरभिनत्तिग्मतेजा महारथः ॥ ७

---

१ म. मात्स्याः । २ म. + संजय उवाच । ३ क. रथश्रेष्ठान्व° । ४ क. °धनुर्भृतां । ५ क. कर्णः पञ्चास्य । ६ क. दृढमायम्य । ७ म. सोऽभ्यगच्छद्धनुष्पा°; क. सोऽनुगर्जं° । ८ म. रथो-न्तरम°; क. रथान्तरमपातयत् । ९ म. + कर्णानुजं च संप्रेक्ष्य तावका व्यथिताभवन् । १० म. दृष्ट्वा कर्णश्चासीत्पराङ्मुखः । ११ क. °स्ताद्विविधं सै° । १२ क. महायशाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कर्णस्तु बहुभिर्बाणैरर्द्यमानोऽभिमन्युना । अपायाज्जवनैरश्वैस्ततोऽनीकमभज्यत ॥[1][2] ८
शलभैरिव चाकाशे[3] धाराभिरिव[4] चावृते । अभिमन्योः शरै[5] राजन्न[6] प्राज्ञायत किंचन ॥ ९
तावकानां तु योधानां वध्यतां निशितैः शरैः । अन्यत्र सैन्धवाद्राजन्न स्म कश्चिदतिष्ठत १०
सौभद्रस्तु ततः शङ्खं प्रध्माप्य[7] पुरुषर्षभः । शीघ्रमभ्यपतत्सेनां भारतीं भरतर्षभ ॥ ११
स कक्षेऽग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसा रिपून् । मध्यं[8] भारत सैन्यानामार्जुनिः प्रववर्तत[9] ॥१२
रथनागाश्वमनुजानर्दयन्निशितैः शरैः । संप्रविश्याकरोद्भूमिं कबन्धगणसंकुलाम् ॥ १३
सौभद्रचापप्रभवैर्निकृत्ताः परमेषुभिः । स्वानेवाभिमुखान्घ्नन्तः प्राद्रवन् जीवितार्थिनः ॥१४
ते घोरा रौद्रकर्माणो विपाठा बहवः शिताः । निघ्नन्तो रथनागाश्वाञ्जग्मुराशु[10] वसुंधराम् ॥१५
सायुधाः साङ्गुलित्राणाः सगदाः साङ्गदा रणे । दृश्यन्ते बाहवश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ॥१६
शराश्चापानि[11] खड्गाश्च शरीराणि शिरांसि च । सकुण्डलानि स्रग्वीणि भूमावासन्सहस्रशः ॥१७
सोपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डैश्च[12] बन्धुरैः । अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्बहुधा[13] पतितैर्युगैः ॥ १८
शक्तिचापासिभिश्चैव पतितैश्च महाध्वजैः । चर्मचापशरैश्चैव व्यवकीर्णैः[14] समन्ततः ॥ १९
निहतैः क्षत्रियैरश्वैर्वारणैश्च विशां पते । अगम्यरूपा[15] पृथिवी क्षणेनासीत्सुदारुणा ॥ २०
वध्यतां राजपुत्राणां क्रन्दतामितरेतरम् । प्रादुरासीन्महाशब्दो भीरूणां भयवर्धनः ॥ २१
स शब्दो भरतश्रेष्ठ दिशः सर्वा व्यनादयत् । सौभद्रश्चाद्रवत्सेनां घ्नन्वराश्वरथद्विपान् ॥ २२
कक्षमग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भारतसैन्यानामार्जुनिः प्रत्यदृश्यत ॥ २३
विचरन्तं दिशः सर्वाः प्रदिशश्चापि भारत । तं तदा नानुपश्यामः सैन्ये च[16] रजसावृते ॥२४
आददानं गजाश्वानां नृणां चायूंषि भारत । क्षणेन भूयः पश्यामः[17] सूर्यं मध्यंदिने यथा ॥२५
अभिमन्युं महाराज प्रतपन्तं द्विषद्गणान् । स वासवसमः संख्ये वासवस्यात्मजात्मजः ।
अभिमन्युर्महाराज सैन्यमध्ये व्यरोचत ॥[18] २६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥

धृतराष्ट्र उवाच—

बालमत्यन्तसुखिनं स्वबाहुबलदर्पितम् । युद्धेषु कुशलं वीरं कुलपुत्रं तनुत्यजम् ॥ १
गाहमानमनीकानि सदश्वैश्च त्रिहायनैः । अपि यौधिष्ठिरात्सैन्यात्कश्चिदन्वपतद्बली ॥ २

संजय उवाच—

युधिष्ठिरो भीमसेनः शिखण्डी सात्यकिर्यमौ । धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकेकयः ।
धृष्टकेतुश्च संरब्धो मत्स्याश्चाभ्यपतन्रणे ॥ ३

---

१ म. °कमभिद्रवत् । २ म. + तिष्ठ कर्ण महेष्वास कृप दुर्योधनेति च । द्रोणस्य क्रोशतो राजंस्तदनीकमभज्यत । ३ म. °काशं । ४ म. ° व पर्वतः । ५ म. शरैश्छन्नं न प्रा° । ६ क. °न्ना प्रा° । ७ म. °ध्माय पुरु° । ८ म. क. मध्ये । ९ म. क. पर्यवर्तत । १० क. °जघ्नू राजन्वसुं° । ११ क. शरांश्चापानि खड्गांश्च । १२ म. °षादण्डकव° । १३ क. ° श्चक्रैर्भग्नैश्च बहुधा युगैः । १४ क. व्यपकी° । १५ क. °स्यकल्पा पृ° । १६ क. °न रजसा वृतः । १७ क. पश्यामि । १८ म. + यथा पुरा वह्निसुतः सुरसैन्येषु वीर्यवान् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तेनैव तु पथा यान्तः पितरो मातुलैः सह । अभ्यद्रवन्परीप्सन्तो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
तान्दृष्ट्वा द्रवतः शूरांस्त्वदीया विमुखाभवन् ॥ ४
ततस्तद्विमुखं दृष्ट्वा तव सूनोर्महद्बलम् । जामाता तव तेजस्वी संस्तम्भयिषुराद्रवत् ॥ ५
सैन्धवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथः । स पुत्रगृद्धिनः पार्थान्सहसैन्यानवारयत् ॥ ६
उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । वार्धक्षत्रिरुपासेधत्प्रवणादिव कुञ्जरः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच—

अतिभारमहं मन्ये सैन्धवे संजयाहितम् । यदेकः पाडण्वान्क्रुद्धान्पुत्रप्रेप्सूनवारयत् ॥ ८
अत्यद्भुतमहं मन्ये बलं शौर्यं च सैन्धवे । तस्य प्रब्रूहि मे वीर्यं कर्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ ९
किं दत्तं हुतमिष्टं वा किं सुतप्तमथो ततः । सिन्धुराजो हि येनैकः पाण्डवान्समवारयत् ॥

संजय उवाच—

द्रौपदीहरणे यत्तद्भीमसेनेन निर्जितः । मानात्स तप्तवान्राजा वरार्थी सुमहत्तपः ॥ ११
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः सन्निवर्त्य सः । क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसंततः १२
देवमाराधयच्छर्वं गृणन्ब्रह्म सनातनम् । भक्तानुकम्पी भगवांस्तस्य चक्रे ततो दयाम् ॥ १३
स्वप्नान्तेऽप्यथ चैवाह हरः सिन्धुपतेः सुतम् । वरं वृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि॥
एवमुक्तस्तु शर्वेण सिन्धुराजो जयद्रथः । उवाच प्रणतो रुद्रं प्राञ्जलिर्नियतात्मवान् ॥ १५
पाण्डवेयानहं संख्ये भीमवीर्यपराक्रमान् । वारयेयं रथेनैकः समस्तानिति भारत ॥ १६
एवमुक्तस्तु देवेशो जयद्रथमथाब्रवीत् । ददामि ते वरं सौम्य विना पार्थं धनंजयम् ॥ १७
वारयिष्यासि संग्रामे चतुरः पाण्डुनन्दनान् ।[10] एवमस्त्विति देवेशमुक्त्वाबुध्यत पार्थिवः[11]॥ १८
स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रबलेन च । एकः सं[12]वारयामास पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १९
तस्य ज्यातलघोषेण क्षत्रियान्भयमाविशत् । परांस्तु तव सैन्यस्य हर्षः परमकोऽभवत् २०
दृष्ट्वा तु क्षत्रिया भारं सैन्धवे स[13]र्वमाहितम् । उत्क्रुश्याभ्यद्रवन्राजन्येन यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

संजय उवाच—

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सिन्धुराजस्य विक्रमम् । शृणु तत्सर्वमाख्यास्ये यथा पाण्डूनयोधयत् ॥
तमूहुर्वाजिनो वश्याः सैन्धवाः साधुवाहिनः । विकुर्वाणा बृहन्तोऽश्वाः श्वसनोपमरंहसः ॥ २
गन्धर्वनगराकारं विधिवत्कल्पितं रथम् । तस्याभ्यशोभयत्केतुर्वाराहो राजतो महान् ॥ ३

---

१ क. याताः । २ क. विष्टम्भयिषु° । ३ म. कति° । ४ म. जप्तं हु° । ५ क. वा सुततमथवा । ६ म. क. तपः । ७ म. + दमो वा ब्रह्मचर्यं वा सूत यच्चास्य सत्तम । देवं कतममाराध्य विष्णुमीशानमब्जजम् ॥ सिन्धुराट् तनये सक्तान्क्रुद्धान्पार्थानवारयत् । नैवं कृतं महत्कर्म भीष्मेणाशासिषं तथा । ८ क. क्रुद्धान्पार्थानवारयत् । ९ क. वारयामि र° । १० म. + एकाहमिति राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत । ११ क. °व । १२ क. °धार° । १३ क. सर्वमर्पितम् । उत्क्रुश्या° । १४ क. °दुःखाश्वैर्वश्याः । १५ क. तस्यात्यशोभयत्केतुर्वरा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्वेतच्छत्रपताकाभिश्चामरव्यजनेन च । स बभौ राजलिङ्गैस्तैस्तारापतिरिवाम्बरे ॥ ४
मुक्तावज्रमणिस्वर्णैर्भूषितं तमयस्मयम् । वरूथं विबभौ तस्य ज्योतिर्भिः खमिवावृतम् ॥ ५
स विस्फार्य महच्चापं किरन्निषुगणान्बहून् । तत्खण्डं पूरयामास यद्व्यदारयदार्जुनिः ॥ ६
स सात्यकिं त्रिभिर्बाणैरष्टभिश्च वृकोदरम् । धृष्टद्युम्नं तथा षष्ट्या विराटं दशभिः शरैः ॥ ७
द्रुपदं पञ्चभिस्तीक्ष्णैः सप्तभिश्च शिखण्डिनम् । केकयान्पञ्चविंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ८
युधिष्ठिरं तु सप्तत्या ततः शेषानपानुदत् । इषुजालेन महता तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
अथास्य शितपीतेन भल्लेनादिश्य कार्मुकम् । चिच्छेद प्रहसन्राजा धर्मपुत्रः प्रतापवान् ॥१०
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकम् । विव्याध दशभिः पार्थं तांश्चैवान्यांस्त्रिभिस्त्रिभिः॥
तत्तस्य लाघवं ज्ञात्वा भीमो भल्लैस्त्रिभिस्त्रिभिः।धनुर्ध्वजं च छत्रं च क्षितौ क्षिप्रमपातयत्॥१२
सोऽन्यदादाय बलवान्सज्जं कृत्वा च कार्मुकम् । भीमस्यापातयत्केतुं धनुरश्वांश्च मारिष॥१३
स हताश्वादवप्लुत्य छिन्नधन्वा रथोत्तमात् । सात्यकेराप्लुतो यानं गिर्यग्रमिव केसरी ॥ १४
ततस्त्वदीयाः संहृष्टाः साधुसाध्विति वादिनः । सिन्धुराजस्य तत्कर्म प्रेक्ष्याश्रद्धेयमद्भुतम् ॥
संक्रुद्धान्पाण्डवानेको यद्दधारास्त्रतेजसा । तत्तस्य कर्म भूतानि सर्वाण्येवाभ्यपूजयन् ॥ १६
सौभद्रेण हतैः पूर्वं सोत्तरायोधिभिर्द्विपैः । पाण्डूनां दर्शितः पन्थाः सैन्धवेन निवारितः ॥
यतमानास्तु ते वीरा मत्स्यपञ्चालकेकयाः । पाण्डवाश्चान्वपद्यन्त प्रतिशेकुर्न सैन्धवम् ॥ १८
यो यो हि यतते भेत्तुं द्रोणानीकं तवाहितः । तं तमेव वरं प्राप्य सैन्धवः प्रत्यवारयत् ॥१९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

संजय उवाच—

सैन्धवेन निरुद्धेषु जयगृद्धिषु पाण्डुषु । सुघोरमभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥ १
प्रविश्याथार्जुनिः सेनां सत्यसन्धो दुरासदः । व्यक्षोभयत तेजस्वी मकरः सागरं यथा ॥ २
तं तथा शरवर्षेण क्षोभयन्तमरिन्दमम् । यथाप्रधानाः सौभद्रमभ्ययू रथसत्तमाः ॥ ३
तेषां तस्य च संमर्दो दारुणः समपद्यत । सृजतां शरवर्षाणि प्रसक्तममितौजसाम् ॥ ४
रथव्रजेन संरुद्धस्तैरमित्रैस्तथार्जुनिः । वृषसेनस्य यन्तारं हत्वा चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ५
तस्य विव्याध बलवाञ्शरैरश्वानजिह्मगैः । वातायमानैरथ तैरश्वैरपहृतो रणात् ॥ ६
तेनान्तरेणाभिमन्योर्यन्तापासारयद्रथम् । रथव्रजास्ततो हृष्टाः साधुसाध्विति चुक्रुशुः ॥ ७
तं सिंहमिव संक्रुद्धं प्रमथ्नन्तं शरैररीन् । आरादायान्तमभ्येत्य वसातीयोऽभ्ययाद्द्रुतम् ॥ ८
सोऽभिमन्युं शरैः षष्ट्या रुक्मपुङ्खैरवाकिरत् । अब्रवीच्च न मे जीवञ्जीवतो युधि मोक्ष्यसे ॥
तमयस्मयवर्माणमिषुणा दूरपातिना । विव्याध हृदि सौभद्रः स पपात व्यसुः क्षितौ ॥ १०

---

१ म. तदय° । २ क. तं व्यूहं । म. यदार्जुनिरदारयत् । ३ क. दशभिश्च । ४ क. °षानुपा° । ५ क. °त्राजन्धर्म° । ६ क. °स्त्रिभिः पुनः । ७ क. चुक्रुशुः । ८ क. °त्कर्म पूजयन्तो मुहुर्मुहुः । ९ म. °ण छादयन्त° । १० क. प्रधानं । ११ म. °भ्ययुः कुरुस°; क. °भ्ययुर्नर । १२ म. तं च विव्याध बलवांस्तस्य चाश्वा° । १३ म. °मानैस्तैरश्वैर्विसंज्ञोऽप° । १४ क. °वहृतो । १५ क. प्रमथन्तं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वसातीयं हतं दृष्ट्वा क्रुद्धाः क्षत्रियपुङ्गवाः । परिवव्रुस्तदा राजंस्तव पौत्रं जिघांसवः ॥ ११
विस्फारयन्तश्चापानि नानारूपाण्यनेकशः । तद्युद्धमभवद्रौद्रं सौभद्रस्यारिभिः सह ॥ १२
तेषां शरान्सेष्वसनान्शरीराणि शिरांसि च।सकुण्डलानि स्रग्वीणि क्रुद्धश्चिच्छेद फाल्गुनिः१३
सखड्गाः साङ्गुलित्राणाः सपाट्टिशपरश्वधाः । अपश्यन्त भुजाश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ॥१४
स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पातितैश्च महाभुजैः । वर्मभिश्चर्मभिर्हारैर्मुकुटैश्छत्रचामरैः ॥ १५
उपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः । अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्भग्नैश्च बहुधा युगैः ॥ १६
अनुकर्षैः पताकाभिस्तथा सारथिवाजिभिः । रथैश्च भग्नैर्नागैश्च हतैः कीर्णाभवन्मही ॥ १७
निहतैः क्षत्रियैः शूरैर्नानाजनपदेश्वरैः । जयगृद्धैर्वृता भूमिर्दारुणा समपद्यत ॥ १८
दिशो विचरतस्तस्य सर्वाश्च प्रदिशस्तथा । रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमन्तरधीयत ॥ १९
काञ्चनं यद्यदस्यासीद्वर्म चाभरणानि च । धनुषश्च शराणां च तदपश्याम केवलम् ॥ २०
तं तदा नाशकत्कश्चिच्चक्षुर्भ्यामभिवीक्षितुं । आददानं शरैर्योधान्मध्ये सूर्यमिव स्थितम् ॥२१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

संजय उवाच—

आददानस्तु शूराणामायूंष्यभवदार्जुनिः । अन्तकः सर्वभूतानां प्राणान्काल इवागते ॥ १
स शक्र इव विक्रान्तः शक्रसूनोः सुतो बली । अभिमन्युस्तदानीकं लोडयँन्समदृश्यत ॥ २
प्रविश्यैव तु राजेन्द्र क्षत्रियेन्द्रान्तकोपमः । सत्यश्रवसमादत्त व्याघ्रो मृगमिवोल्बणः ॥ ३
सत्यश्रवसि चाक्षिप्ते त्वरमाणा महारथाः । प्रगृह्य विपुलं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन् ॥ ४
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति क्षत्रियपुङ्गवाः । स्पर्धमानाः समाजग्मुर्जिघांसन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥ ५
क्षत्रियाणामनीकानि प्रद्रुतान्यभिधावताम् । जग्राह तिमिरासाद्य क्षुद्रमत्स्यानिवार्णवे ॥ ६
ये केचन गतास्तस्य समीपमपलायिनः । न ते प्रतिन्यवर्तन्त समुद्रादिव सिन्धवः ॥ ७
महाग्राहगृहीतेव वातवेगभयार्दिता । समकम्पत सा सेना विभ्रष्टा नौरिवार्णवे ॥ ८
अथ रुक्मरथो नाम मद्रेश्वरसुतो बली । त्रस्तामाश्वासयन्सेनामत्रस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
अलं त्रासेन वः शूरा नैष कश्चिन्मयि स्थिते । अहमेनं ग्रहीष्यामि जीवग्राहं न संशयः॥१०
एवमुक्त्वा तु सौभद्रमभिदुद्राव वीर्यवान् । सुकल्पितेनोह्यमानः स्यन्दनेन विराजता ॥ ११
सोऽभिमन्युं त्रिभिर्बाणैर्विद्ध्वा वक्षस्यथानदत्। त्रिभिश्च दक्षिणे बाहौ सव्ये च निशितैस्त्रिभिः१२
स तस्येष्वसनं छित्त्वा फाल्गुनिः सव्यदक्षिणौ।भुजौ शिरश्च स्वक्षिभ्रु क्षितौ क्षिप्रमपातयत्॥
दृष्ट्वा रुक्मरथं रुग्णं पुत्रं शल्यस्य मानिनम् । जीवग्राहं जिघृक्षन्तं सौभद्रेण यशस्विना ॥१४
संग्राममदुर्मदा राजन्राजपुत्राः प्रहारिणः । वयस्याः शल्यपुत्रस्य सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १५
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः । आर्जुनिं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १६

---

१ क. °स्तथा राजंस्तव पौत्रजि° । २ म. सपट्टसप° । ३ म. क. अदृश्यन्त । ४ म. पतितैर्विविधैर्ध्वजैः । ५ क. °ध्वजैः । ६ क. हयैः । ७ क. °यन्बहुशोभत । ८ क. प्रविश्य स तु । ९ क. °ह्य विविधं । १० क. जग्रास ति° । ११ क. °नागता° । १२ म. °ग्रहग्र°; क. °वातग्र° । १३ क. °भ्रान्ता नौ° । १४ क. °ष्वासनं । १५ क. भग्नं । १६ क. महारथाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शूरैः शिक्षाबलोपेतैस्तरुणैरत्यमर्षणैः । दृष्ट्वैकं समरे शूरं सौभद्रमपराजितम् ॥ १७
छाद्यमानं शरव्रातैर्हृष्टो दुर्योधनोऽभवत् । वैवस्वतस्य भवनं गतं ह्येनममन्यत ॥ १८
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नानालिङ्गैः सुतेजनैः । अदृश्यमार्जुनिं चक्रुर्निमेषात्ते नृपात्मजाः ॥ १९
ससूताश्वध्वजं तस्य स्यन्दनं तं च मारिष । आचितं समपश्याम श्वाविधं शललैरिव ॥ २०
स गाढविद्धः क्रुद्धश्च तोत्रैर्गज इवार्दितः । गान्धर्वमस्त्रमायच्छद्रथमायां च भारत ॥ २१
अर्जुनेन तपस्तप्त्वा गन्धर्वेभ्यो यदाहृतम् । तुम्बुरुप्रमुखेभ्यो वै तेनामोहयताहितान् ॥ २२
एकधा शतधा राजन्दृश्यते स्म सहस्रधा । अलातचक्रवत्संख्ये क्षिप्रमस्त्राणि दर्शयन् ॥ २३
रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परंतपः । बिभेद शतधा राजन् शरीराणि महीक्षिताम् ॥ २४
प्राणाः प्राणभृतां संख्ये प्रेषिता निशितैः शरैः । राजन्प्रापुरमुं लोकं शरीराण्यवनिं ययुः २५
धनूंष्यश्वान्नियन्तॄंश्च ध्वजान्बाहूंश्च साङ्गदान् । शिरांसि च शितैर्बाणैस्तेषां चिच्छेद फाल्गुनिः ॥
चूतारामो यथा भग्नः *पञ्चवर्षः फलोपगः । राजपुत्रशतं तद्वत्सौभद्रेण निपातितम् ॥ २७
क्रुद्धाशीविषसंकाशान्सुकुमारान्सुखोचितान् । एकेन निहतान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनोऽभवत् २८
रथिनः कुञ्जरानश्वान्पदातींश्चापि मज्जतः । दृष्ट्वा दुर्योधनः क्षिप्रमुपायात्तममर्षितः ॥ २९
तयोः क्षणमिवापूर्णः संग्रामः समपद्यत । अथाभवत्ते विमुखः पुत्रः शरशताहतः ॥ ३०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुर्योधनपराजये पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच —

यथा वदसि मे सूत एकस्य बहुभिः सह । संग्रामं तुमुलं घोरं जयं चैव महात्मनः ॥ १
अश्रद्धेयमिवाश्चर्यं सौभद्रस्याथ विक्रमम् । किं तु नात्यद्भुतं तेषां येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ २
दुर्योधने च विमुखे राजपुत्रशते हते । सौभद्रे प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपद्यन्त मामकाः ॥ ३

संजय उवाच—

संशुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रस्विन्ना लोमहर्षणाः । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥ ४
हतान्भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्सुहृत्संबन्धिबान्धवान् । उत्सृज्योत्सृज्य संजग्मुस्त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥
तान्प्रभग्नांस्तथा दृष्ट्वा द्रोणो द्रौणिर्बृहद्बलः । कृपो दुर्योधनः कर्णः कृतवर्माथ सौबलः ॥ ६
अभ्यधावन्सुसंक्रुद्धाः सौभद्रमपराजितम् । ते तु पौत्रेण ते राजन्प्रायशो विमुखीकृताः ॥ ७
एकस्तु सुखसंवृद्धो बाल्याद्दर्पाच्च निर्भयः । इष्वस्त्रविन्महातेजा लक्ष्मणोऽर्जुनिमभ्ययात् ॥ ८
तमन्वगेवास्य पिता पुत्रगृद्धी न्यवर्तत । अनुदुर्योधनं चान्ये न्यवर्तन्त महारथाः ॥ ९

---

१ क. °स्य च गृहं । २ क. °नालिङ्गैस्त्रिभिस्त्रिभिः । ३ क. ससूतश्च ध्व° । ४ क. °मश्वाविद्धं शलभैरिव । ५ क. °द्धस्तु । ६ क. °यच्छद्बहुमायां । ७ क. रथवर्मास्त्र° । ८ क. परान्नृप । ९ क. °भृतां चैव । १० क. °भल्लै° । * क. पञ्चवर्षफलोद्गमः । ११ क. °भद्रेणापतद्धतम् । १२ क. °रान्यथोचि° । १३ म. °श्चावमार्दितान्; क. °श्चावमर्दतः । १४ म. °पूर्वः । १५ क. °मस्तुमुलोऽभवत् । १६ क. °शतार्दितः । १७ क. °त्यद्भुतं मन्ये । १८ क. °स्ततो । १९ क. तेऽपि । २० म. + सौभद्रेण महाराज शक्रप्रतिमतेजसा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तं तेऽभिषिषिचुर्बाणैर्मेघा गिरिमिवाम्बुभिः । स[1] तु तान्प्रममाथैको विष्वग्वातो यथाम्बुदान् ॥
पौत्रं तव च दुर्धर्षं लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् । पितुः समीपे तिष्ठन्तं शूरमुद्यतकार्मुकम् ॥ ११
अत्यन्तसुखसंवृद्धं धनेश्वरसुतोपमम् । आससाद रणे कार्ष्णिर्मत्तो मत्तमिवद्विपम् ॥[2] १२
लक्ष्मणेन तु संगम्य सौभद्रः परवीरहा । शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैर्बाह्वोरुरसि चा[3]र्पयत् ॥ १३
संक्रुद्धो वै [4]महाराज दण्डाहत इवोरगः । पौत्रस्तव महाराज तव पौत्रमभाषत ॥ १४
सुदृष्टः क्रियतां लोको ह्यमुं लोकं गमिष्यसि।पश्यतां बान्धवानां त्वां नयामि यमसादनम्१५
एवमुक्त्वा ततो भल्लं सौभद्रः परवीरहा । उद्बबर्ह महाबाहुर्निर्मुक्तोरगसन्निभम् ॥ १६
स तस्य भुजनिर्मुक्तो लक्ष्मणस्य सुदर्शनम्।सुनसं सुभ्रुकेशान्तं शिरोऽहार्षीत्सकुण्डलम् ।[5]
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा हाहेत्युच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ १७
ततो दुर्योधनः क्रुद्धः प्रिये पुत्रे निपातिते । हतैनमिति चुक्रोश क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ १८
ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रोणपुत्रो बृहद्बलः । कृतवर्मा च हार्दिक्यः षड्रथाः पर्यवारयन् ॥ १९
[6]तांस्तु विद्ध्वा शितैर्बाणैर्विमुखीकृत्य चार्जुनिः । वेगेनाभ्यपतत्क्रुद्धः सैन्धवस्य महद्बलम् ॥ २०
आवव्रुस्तस्य पन्थानं गजानीकेन दंशिताः । कलिङ्गाश्च निषादाश्च क्राथपुत्रश्च वीर्यवान् ।
तत्प्रसक्तमिवात्यर्थं युद्धमासीद्विशां पते ॥ २१
[7]ततस्तत्कुञ्जरानीकं व्यधमद्धृष्टमार्जुनिः । यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदान् शतशोऽम्बरे ॥ २२
[8]ततः क्राथः शरव्रातैरार्जुनिं [9]समवाकिरत् । अथेतरे सन्निवृत्ताः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ।
परमास्त्राणि धु[10]न्वानाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ २३
तान्निवार्यार्जुनिर्बाणैः क्राथपुत्रम[11]थार्दयत् । शरौघेणाप्रमेयेण त्वरमाणो जिघांसया ॥ २४
सधनुर्बाणकेयूरौ बाहू समुकुटं शिरः । स[12]च्छत्रध्वजयन्तारं रथं चाश्वान्न्यपातयत् ॥ २५
कुलशीलश्रुतिबलैः कीर्त्या चास्त्रबलेन च । युक्ते तस्मिन्हते वीराः प्रायशो विमुखाभवन् ॥२६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि लक्ष्मणवधे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच--

तथा प्रविष्टं तरुणं सौभद्रमपराजितम् । कुलानुरूपं कुर्वाणं संग्रामे[13]ष्वपराजितम् ॥ १
[14]आजानेयैः सुबलिभिर्यान्तमश्वैस्त्रिहायनैः । प्लवमानमिवाकाशे के शूराः [15]समवारयन् ॥ २

संजय उवाच—

अभिमन्युः [16]प्रविश्यैतांस्तावकान्निशितैः शरैः । अकरोत्पार्थिवान्सर्वान्विमुखान्पाण्डुनन्दनः ३
तं तु द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिश्च सबृहद्बलः । कृतवर्मा च हार्दिक्यः षड्रथाः पर्यवारयन् ॥ ४

---

१ क. स च । २ म. + सिंहशावो वने शश्वत्पुण्डरीकशिशुं यथा । ३ क. चार्पितः । ४ क. महाबाहुः । ५ म. + पौत्रस्तु तव दुर्धर्षं लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् । पितुः समीपे तिष्ठन्तं प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धं धनेश्वरसुतोपमम् । ६ क. स तान्विद्ध्वा । ७ क. ततश्च कुञ्ज° । ८ म. ततः क्रुद्धाः शरव्रातै राजानः । ९ म. क. समवारयन् । १० क. तन्वानाः । ११ म. °मयोधयत् । १२ क. छत्रं ध्वजं नियन्तारमश्वांश्चास्य न्यपा° । १३ क. °ष्वपलायिनम् । १४ क. आजानेयैस्तु ब° । १५ क. पर्यवा° । १६ क. प्रविश्यैव ताव° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दृष्ट्वा तु सैन्धवे भारमतिमात्रं समाहितम् । सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ५
सौभद्रमितरे वीरमभ्यवर्षञ्छराम्बुभिः । तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ॥ ६
तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सर्वविद्यासु निष्ठितान् । व्यष्टम्भयद्रणे बाणैः सौभद्रः परवीरहा ॥ ७
द्रोणं पञ्चाशताविध्यद्विंशत्या च बृहद्बलम् । अशीत्या कृतवर्माणं कृपं षष्ट्या शिलीमुखैः ॥८
रुक्मपुङ्खैर्महावेगैराकर्णसमचोदितैः । अविध्यद्दशभिर्बाणैरश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ ९
स[1] कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन च शितेन च । फाल्गुनिर्द्विषतां मध्ये विव्याध परमेषुणा ॥ १०
पातयित्वा कृपस्याश्वांस्तथोभौ पार्ष्णिसारथी । अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥११
ततो †वृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्तिवर्द्धनम् । पुत्राणां तव वीराणां पश्यतामवधीद्बली ॥ १२
तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् । वरं वरममित्राणामारुजन्तमभीतवत् ॥ १३
स तु बाणैः शितैस्तूर्णं प्रत्यविध्यत मारिष । पश्यतां धार्तराष्ट्राणामश्वत्थामानमार्जुनिः ॥१४
षष्ट्या शराणां तं द्रौणिस्[2]तिग्मधारैः सुतेजनैः । उग्रैर्नाकम्पयद्विद्ध्वा मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १५
स तु ‡द्रौणिं त्रिसप्तत्या हेमपुङ्खैरजिह्मगैः । प्रत्यविध्यन्महातेजा बलवानपकारिणम् ॥ १६
तस्मिन्द्रोणो बाणशतं पुत्रगृद्धी न्यपातयत् । अश्वत्थामा त[3]थाष्टौ च परीप्सन्पितरं रणे॥ १७
कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान्कृतव[4]र्मा च विंशतिम् । बृहद्बलस्तु पञ्चाशत्कृपः शारद्वतो दश ॥ १८
[5]तांस्तु प्रत्यवधीत्सर्वान्दशभिर्दशभिः शरैः । [6]तैरर्द्यमानः सौभद्रः सर्वतो निशितैः शरैः॥ १९
तं कोसलानामधिपः कर्णिनाताडयद्धृदि । स तस्याश्वान्ध्वजं चापं सूतं चापातयत्क्षितौ ॥२०
अथ कोसलराजस्तु विरथः खड्गचर्मभृत् । इयेष फाल्गुनेः कायाच्छिरो हर्तुं सकुण्डलम् २१
स[7] कोसलानामधिपं राजपुत्रं बृहद्बलम् । हृदि विव्याध बाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २२
बभञ्ज च सहस्राणि दश राज्ञां महात्मनाम् । सृजतामशिवा वाचः खड्गकार्मुकधारिणाम् ॥
तथा बृहद्बलं हत्वा सौभद्रो व्यचरद्रणे । व्यष्टम्भयन्महे[8]ष्वासो योधांस्तव शराम्बुभिः ॥ २४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि बृहद्बलवधे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

संजय उवाच—

स कर्णं कर्णिना कर्णे पुनर्विव्याध फाल्गुनिः । शरैः पञ्चाशता चैनमविध्यत्कोपयन्भृशम् ॥१
प्रतिविव्याध राधेयस्तावद्भिरथ तं पुनः । शरैराचितसर्वाङ्गो बह्वशोभत भारत ॥ २
कर्णं [9]चाप्यकरोत्क्रुद्धो रुधिरोत्पीडवाहिनम् । कर्णोऽपि विबभौ शूरः शरैश्छिन्नोऽसृगाप्लुतः ॥[10]
तौ[11]वुभौ शरचित्राङ्गौ रुधिरेण समुक्षितौ । बभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४
अथ कर्णस्य सचिवान्षट् शूरांश्चित्रयोधिनः । साश्वसूतध्वजरथान्सौभद्रो निजघान ह ॥ ५

---

१ म. कर्णं च क° । † क. वृक्षारकं । २ क. °स्तिर्यग्धारैः । ‡क. द्रौणिर्द्विसप्तत्या । ३ क. तथा षष्टिं प° । ४ क. °वर्मा चतुर्दश । ५ क. तांस्तान्प्रत्य° । ६ अयं श्लोकार्धः क.–पुस्तके नास्ति । ७ क. कोशलानां स भर्तारं रा° । ८ क. °ष्वासान् । ९ क. चाथ शरान्क्रुद्धो । १० म. + संध्यानुगतपर्यन्तः शरदीव दिवाकरः । ११ क. तौ तथा शर° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तथेतरान्[1]महेष्वासान्दशभिर्दशभिः शरैः । प्रत्यविध्यदसंभ्रान्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६
मागधस्य तथा[2] पुत्रं हत्वा षड्भिरजिह्मगैः । साश्वं ससूतं तरुणमश्वकेतुमपातयत् ॥ ७
मार्तिकावतकं[3] भोजं ततः कुञ्जरकेतनम् । क्षुरप्रेण समुन्मथ्य ननाद विसृजन् शरान् ॥ ८
तस्य दौःशासनिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चतुरो हयान् । सूतमेकेन विव्याध दशभिश्चार्जुनात्मजम् ॥ ९
ततो दौःशासनिं कार्ष्णिर्विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः[4] । संरम्भाद्रक्तनयनो वाक्यमुच्चैरथाब्रवीत् ॥ १०
पिता तवाहवं त्यक्त्वा गतः कापुरुषो यथा । दिष्ट्या त्वमपि जानीषे योद्धुं न त्वद्य मोक्ष्यसे ॥
एतावदुक्त्वा वचनं कर्मारपरिमार्जितम् । नाराचं विससर्जा[5]स्मै तं द्रौणिस्त्रिभिराच्छिनत् ॥
तस्यार्जुनि[6]र्ध्वजं छित्त्वा शल्यं त्रिभिरताडयत् । तं शल्यो नवभिर्बाणैर्गार्ध्रपत्रैरताडयत् ॥ १३
हृद्यसंभ्रान्तवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् । तस्यार्जुनिर्ध्वजं[7] छित्त्वा हत्वोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ १४
तं विव्याधायसैः षड्भिः सोऽपाक्रामद्रथान्तरम् । शत्रुंजयं चन्द्रकेतुं[8] मेघवेगं सुवर्चसम् ॥ १५
सूर्यभासं च पञ्चैतान्हत्वा विव्याध सौबलम् । तं सौबलस्त्रिभिर्विद्ध्वा दुर्योधनमथाब्रवीत् ।
सर्व एनं[9] विमथ्नीमः पुरैकैकं हिनस्ति नः ॥[10] १६
अथाब्रवीत्[11]पुनर्द्रोणं कर्णो वैकर्तनो रणे । पुरा सर्वान्प्रमथ्नाति ब्रूह्यस्य वधमाशु नः ॥ १७
ततो द्रोणो महेष्वासः सर्वांस्तान्प्रत्यभाषत । अस्ति वास्या[12]न्तरं किंचित्कुमारस्याथ पश्यत १८
अण्वप्य[13]स्यान्तरं ह्यद्य चरतः सर्वतो दिशम् । शीघ्रतां नरसिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ॥ १९
धनुर्मण्डलमेवास्य रथमार्गेषु दृश्यते । संदधानस्य विशिखान् शीघ्रं चैव विमुञ्चतः ॥ २०
आरुजन्नपि मे प्राणान्मोहयन्नपि सायकैः । प्रहर्षयति मां भूयः सौभद्रः परवीरहा ॥ २१
अति[14] मां नन्दयत्येष सौभद्रो विचरन्रणे । अन्तरं यस्य संरब्धा न पश्यन्ति महारथाः ॥२२
अस्यतो लघुहस्तस्य दिशः सर्वा महेषुभिः । न विशेषं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्वनः ॥२३
अथ कर्णः पुनर्द्रोणमाहार्जुनिशराहतः । स्थातव्यमिति तिष्ठामि पीड्यमानोऽभिमन्युना ॥२४
तेजस्विनः कुमारस्य शराः परमदारुणाः । क्षिण्वन्ति हृदयं मेऽद्य घोराः पावकतेजसः॥ २५
तमाचार्योऽब्रवीत्कर्णं शनकैः प्रहसन्निव । अभेद्यमस्य कवचं युवा[15] चाशुपराक्रमः ॥ २६
उपदिष्टा मया[16] चास्य पितुः कवचधारणा । तामेष निखिलां वेत्ति ध्रुवं परपुरंजयः ॥ २७
शक्यं त्वस्य धनुश्छेत्तुं ज्यां च बाणैः समाहितैः।अभीषूंश्च हयांश्चैव तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥
एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदि शक्यते[17] । अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात्प्रहरणं कुरु ॥ २९
सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कं च कुरुष्वैनं यदीच्छसि ॥[18]
तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कै[19]र्धनुराच्छिनत् ॥ ३१
अश्वानस्यावधी[20]द्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२
त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् ॥ ३३

१ क. तथैवैतान्म॰ । २ म. पुनः पुत्रं । ३ क. ॰वति॰ । ४ क. दशभि॰ । ५ क. ॰ससर्जादौ तं । ६ क. तस्यार्जुनिर्वर्जयित्वा । ७ क ॰निर्धनुश्छित्त्वा । ८ क. चन्द्रकेतुं महामेघं । ९ क. एनं प्रम॰ । १० क. + वधोपायं चिन्त्यतां वै नृपद्रोणकृपादिभिः । ११ क. ॰ब्रवीत्ततो द्रोणं । १२ क. च्चास्यान्तरं किञ्चित्कुमारस्यापि । १३ म. अन्वस्य पितरं चाद्य । क. अण्वप्य॰ । १४ म. अतिमानं दधात्येष । १५ क. युवा चारु॰ । १६ क. मया ह्यस्य । १७ क. ॰क्यसे । १८ म. + पुरःस्थितेन केनापि दुःशको जेतुमार्जुनिः । संजय उवाच । १९ म. पृष्ठतो धनु॰ । २० म. ॰वधीद्द्रोणो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा ॥ ३४
मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव ॥ ३५
मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्ध्वदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासं समरे छिद्रदर्शिनः ॥ ३६
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् ।
राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् ॥ ३७
व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोन्तऽरिक्षात्पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत ॥
स चक्ररेणूज्ज्वलशोभिताङ्गो बभाँवतीवोज्ज्वलचक्रपाणिः ।
रणेऽभिमन्युः क्षणमास रौद्रः स वासुदेवानुकृतिं प्रकुर्वन् ॥ ३९
सुतरुधिरकृतैकरागवक्त्रो भ्रुकुटिपुटाकुँलितोऽतिसिंहनादः ।
प्रभुरमितबलो रणेऽभिमन्युर्नृपवरमध्यगतो भृशं व्यराजत् ॥ ४०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युविरथकरणे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४८॥

संजय उवाच--

विष्णोः स्वसुर्नन्दकरः स विष्ण्वायुधभूषणः । रराजातिरथः संख्ये जनार्दन इवापरः ॥ १
मारुतोद्धूतकेशान्तमुद्यतारिवरायुधम् । वपुः समीक्ष्य पृथ्वीशा दुःसमीक्ष्यं सुरैरपि ॥ २
तच्चक्रं भृशमुद्विग्नाः संचिच्छिदुरनेकधा । महारथस्ततः कार्ष्णिः संजग्राह महागदाम् ॥ ३
विधनुःस्यन्दनासिस्तैर्विचक्रश्चारिभिः कृतः । अभिमन्युर्गदापाणिरश्वत्थामानमार्दयत् ॥ ४
स गदामुद्यतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमशनीमिव । अपाक्रामद्रथोपस्थाद्विक्रमांस्त्रीन्नरर्षभः ॥ ५
तस्याश्वान्गदया हत्वा तथोभौ पार्ष्णिसारथी । शराचिताङ्गः सौभद्रः श्वाविद्वत्समदृश्यत ६
ततः सुबलदायादं कालिकेयमपोथयत् । जघान चास्यानुचरान्गान्धारान्सप्तसप्ततिम् ॥ ७
पुनश्चैव वसातीयाञ्जघान रथिनो दश । केकयानां रथान्सप्त हत्वा च दश कुञ्जरान् ।
दौःशासनिरथं साश्वं गदया समपोथयत् ॥ ८
ततो दौःशासनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष । अभिदुद्राव सौभद्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ९
तावुद्यतगदौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । भ्रातृव्यौ संप्रजह्राते पुरेव त्र्यम्बकान्धकौ ॥ १०
तावन्योन्यं गदाग्राभ्यामाहत्य पतितौ क्षितौ । इन्द्रध्वजाविवोत्सृष्टौ रणमध्ये परंतपौ ॥ ११
दौःशासनिरथोत्थाय कुरूणां कीर्तिवर्धनः । उत्तिष्ठमानं सौभद्रं गदया मूर्ध्न्यताडयत् ॥ १२
गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहितः । विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा ॥ १३
एवं विनिहतो राजन्नेको बहुभिराहवे । क्षोभयित्वा चमूं सर्वां नलिनीमिव कुञ्जरः ।
अशोभत हतो वीरो व्याधैर्वनगजो यथा ॥ १४
तं तथा पतितं शूरं तावकाः पर्यवारयन् । दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये ॥ १५

---

१ क. स्वं धर्मं° । २ क. °ष्वासाः । ३ क. °वतीवोन्नत° । ४ क. °कुटिलोति° । ५ क. विराजते स्म । ६ क. °भूषितः । ७ क. °तासि° । ८ म. + यदि पाणितलादेतच्चक्रं मुञ्चेत फाल्गुनिः । वरदानान्मातुलस्य विष्णोश्चक्रमिवापतेत् । ९ क. °थस्तथा । १० क. स जग्राह । ११ क. °न्युर्महाबाहुरश्वत्थामानमाद्रवत् । १२ क. अपाक्रम° । १३ क. °द्वत्प्रत्यदृ° । १४ क. पुनर्ब्रह्मवसातीयान् । १५ क. °दुद्राव दुर्धर्षस्तिष्ठ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विमृद्य *नगशृङ्गाणि संनिवृत्तमिवानिलम् । अस्तंगतमिवादित्यं तप्त्वा भारतवाहिनीम् ॥ १६
उपप्लुतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरम् । पूर्णचन्द्राभवदनं काकपक्षवृ[1]ताक्षिकम् ॥ १७
तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः । मुदा परमया युक्ताश्चुक्रुशुः सिंहवन्मुहुः ॥ १८
आसीत्परमको हर्षस्तावकानां विशां पते । इतरेषां तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ १९
अन्तरिक्षे च भूतानि प्राक्रोशन्त विशां पते । दृष्ट्वा निपतितं वीरं च्युतं चन्द्रमिवाम्बरात् २०
द्रोणकर्णमुखैः षड्भिर्धार्त[2]राष्ट्रमहारथैः । एकोऽयं निहतः शेते नैष धर्मो मतो हि नः ॥ २१
[3]तस्मिन्विनिहते वीरे बह्वशोभत मेदिनी । द्यौर्यथा पूर्णचन्द्रेण नक्षत्रगणमालिनी ॥ २२
रुक्मपुङ्खैश्च [4]संपूर्णा रुधिरौघपरिप्लुता । उत्तमाङ्गैश्च शूराणां भ्राजमानैः सकुण्डलैः ॥ २३
विचित्रैश्च [5]परिस्तोमैः पताकाभिश्च संवृता । चामरैश्च कुथाभिश्च प्रविद्धैर्[6]श्वाम्बरोत्तमैः ॥ २४
[7]तथाश्वनरनागानामलंकारैश्च सुप्रभैः । [8]खड्गैः सुनिशितैः पीतैर्निर्मुक्तैर्भुजगैरिव ॥ २५
चापै[9]श्च विविधैश्छिन्नैः शक्त्यृष्टिप्रासकम्पनैः । विविधैश्चायुधैश्चान्यैः संवृता भूरशोभत॥ [10] २६
वाजिभिश्चापि निर्जीवैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः । सारोहैर्विषमा भूमिः सौभद्रेण निपातितैः २७
साङ्कुशैः समहामात्रैः §सर्वमायुधकेतुभिः । पर्वतैरिव विध्वस्तैर्विशिखैर्मथितैर्गजैः ॥ २८
पृथिव्यामनुकीर्णैश्च [11]व्यश्वसारथियोधिभिः । ह्रदैरिव प्रक्षुभितैर्[12]हतनागै रथोत्तमैः ॥ २९
पदातिसंघैश्च हतैर्विविधायुधभूषणैः । भीरूणां त्रासजननी घोररूपाभवन्मही ॥ ३०
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् । तावकानां परा प्रीतिः पाण्डूनां चाभवद्व्यथा॥ ३१
अभिमन्यौ हते राजञ्शिशुकेऽप्राप्तयौवने । संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धर्मराजस्य पश्यतः ॥ ३२
दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा सौभद्रे विनिपातिते । अजातशत्रुस्तान्वीरानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३
स्वर्गमेष गतः शूरो यो हतो न पराङ्मुखः । संस्तम्भयत मा भैष्ट विजेष्यामो [13]रणे रिपून् ३४
इत्येवं स महातेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः । धर्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन्दुःखमपानुदत् ॥ ३५
युद्धे ह्याशीविषाकारान्राजपुत्रान्रणे रिपून् । पूर्वं निहत्य संग्रामे पश्चादार्जुनिर्[14]भ्ययात् ॥ ३६
हत्वा दशसहस्राणि कौसल्यं च महारथम् । कृष्णार्जुनसमः कार्ष्णिः [15]शक्रलोकं गतो ध्रुवम् ३७
रथाश्वनरमातङ्गान्विनिहत्य सहस्रशः । अवितृप्तः स संग्रामादशोच्यः पुण्यकर्मकृत् ।
गतः पुण्यकृतांल्लोकान् [16]शाश्वतान्पुण्यनिर्जितान् ॥ ३८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥४९॥

संजय उवाच—
वयं तु प्रवरं हत्वा तेषां तैः शरपीडिताः । निवेशायाभ्युपायामः सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥१
निरीक्ष[17]माणास्तु वयं परे चायोधनं शनैः । अपयाता महाराज ग्लानिं प्राप्ता विचेतसः ॥ २

---

* क. तरुशृङ्गा° । १ म. °तालिकम् । २ म. °राष्ट्रैर्महा° । ३ क. तस्मिंस्तु नि° । ४ क. संकीर्णा । ५ क. महोष्णीषैः । ६ क. °श्वोत्तमायुधैः । ७ म. क. रथाश्व° । ८ क. खड्गैश्च नि° । ९ क. °श्च विशिखैश्छि° । १० म. + निष्टनद्भिरतीवान्यैरुद्वहद्भुधिरस्रवैः । नरैः पतद्भिः पतितैरवनी स्वधिकं बभौ ॥ § क. सुचर्मायुध° । ११ म. अश्व°; क. साश्व° । १२ क. °र्हतनागै । १३ क. वयं । १४ क. °रन्वयात् । १५ क. शक्रसद्मगतो । १६ क. °भास्वरान्पुण्य° । १७ क. °क्ष्य° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो निशाया दिवसस्य चाशिवः शिवारुतैः संधिरवर्तताद्भुतः ।
कुशेशयापीडनिभे दिवाकरे विलम्बमानेऽस्तमुपेत्य पर्वतम् ॥ ३
वरासिशक्त्यृष्टिवरूथचर्मणां विभूषणानां च समाक्षिपन्प्रभाः ।
दिवं च भूमिं च समानयन्निव प्रियां तनुं भानुरुपैति पावकम् ॥ ४
महाभ्रकूटाचलशृङ्गसन्निभैर्गजैरनेकैरिव वज्रपातितैः ।
सवैजयन्त्यङ्कुशवर्मयन्तृभिर्निपातितैर्नष्टगातीश्चिता क्षितिः ॥ ५
हतेश्वरैश्चूर्णितपत्त्युपस्करैर्हताश्वसूतैर्विपताककेतुभिः ।
महारथैर्भूः शुशुभे विचूर्णितैः पुरैरिवामित्रहतैर्नराधिप ॥ ६
रथाश्ववृन्दैः सहसादिभिर्हतैः प्रविद्धभाण्डाभरणैः पृथग्विधैः ।
निरस्तजिह्वादशनान्त्रलोचनैर्धरा बभौ घोरविरूपदर्शना ॥ ७
प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुधा विपन्नहस्त्यश्वरथानुगा नराः ।
महार्हशय्यास्तरणोचितास्तदा क्षितावनाथा इव शेरते हताः ॥ ८
अतीव हृष्टाः श्वशृगालवायसा बकाः सुपर्णाश्च वृकास्तरक्षवः ।
वयांस्यसृक्पान्यथ रक्षसां गणाः पिशाचसंघाश्च सुदारुणा रणे ॥ ९
त्वचो विनिर्भिद्य पिबन्वसामसृक्तथैव मज्जाः पिशितानि चाश्नुवन् ।
वपां विलुम्पन्ति हसन्ति गान्ति च प्रकर्षमाणाः कुणपान्यनेकशः ॥ १०
शरीरसंघातवहा ह्यसृग्जला रथोडुपा कुञ्जरशैलसंकटा ।
मनुष्यशीर्षोपलमांसकर्दमा प्रविद्धनानाविधशस्त्रमालिनी ॥ ११
भयावहा वैतरणीव दुस्तरा प्रवर्तिता योधवरैस्तदा नदी ।
उवाह मध्येन रणाजिरे भृशं भयावहा जीवमृतप्रवाहिनी ॥ १२
पिबन्ति चाश्नन्ति च यत्र दुर्दृशाः पिशाचसंघास्तु नदन्ति भैरवाः ।
सुनन्दिताः प्राणभृतां क्षयंकराः समानभक्षाः श्वसृगालपक्षिणः ॥ १३
तथा तदायोधनमुग्रदर्शनं निशामुखे पितृपतिराष्ट्रवर्धनम् ।
निरीक्षमाणाः शनकैर्जहुर्नराः समुत्थितं नृत्तकबन्धसंकुलम् ॥ १४
अपेतविध्वस्तमहार्हभूषणं निपातितं शक्रसमं महाबलम् ।
रणेऽभिमन्युं ददृशुस्तदा जना व्यपोढहव्यं सदसीव पावकम् ॥ १५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे समरभूमिवर्णने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

१ म. °श्चूर्णितचक्रकूबरैर्हता° । क. °श्चूर्णितयन्त्र्युप° । २ क. शरैरिवा° । ३ क. °भाण्डास्तरणैः । ४ क. °चर्मा° ॥ ५ क. °पर्णाः सवृका° । ६ क. चाश्नुवन् । ७ क. राक्षसाः प्रक° । ८ क. °त्पल° । ९ म. °वहा दीनमृ° । १० म. च स्नान्ति च । ११ क. भयंकराः । १२ क. °तोनृत्यक° । १३ क. °रथम् । १४ क. व्यपेतहव्यं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

हते तस्मिन्महावीर्ये सौभद्रे रथयूथपे[1]। विमुक्तरथसन्नाहाः सर्वे निक्षिप्तकार्मुकाः ॥ १
उपोपविष्टा राजानं परिवार्य युधिष्ठिरम्। तदेव[2] युद्धं ध्यायन्तः सौभद्रगतमानसाः ॥ २
ततो युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखितः। अभिमन्यौ हते वीरे भ्रातुः[3] पुत्रे महारथे ॥[4] ३
द्रोणानीकमसंबाधं मम प्रियचिकीर्षया।[5] भित्त्वा व्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमध्यमिव केसरी ॥[6] ४
यस्य शूरा महेष्वासाः प्रत्यनीकगता रणे। प्रभग्ना विनिवर्तन्ते कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ५
अत्यन्तशत्रुरस्माकं येन दुःशासनः शरैः। क्षिप्रं ह्यभिमुखः संख्ये विसंज्ञो विमुखीकृतः ॥ ६
स तीर्त्वा दुस्तरं वीरो द्रोणानीकमहार्णवम्। प्राप्य दौःशासनिं कार्ष्णिः प्राप्तो वैवस्वतक्षयम् ॥[7] ७
कथं द्रक्ष्यामि कौन्तेयं सौभद्रे निहतेऽर्जुनम्। सुभद्रां वा महाभागां प्रियं पुत्रमपश्यतीम् ॥[8] ८
किंस्विद्वयमपेतार्थमक्लिष्टमसमञ्जसम्।[10] तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो[11] हृषीकेशधनंजयौ ॥ ९
अहमेव सुभद्रायाः केशवार्जुनयोरपि। प्रियकामो जयाकाङ्क्षी कृतवानिदमप्रियम् ॥ १०
न लुब्धो बुध्यते दोषाल्लोभान्मोहात्[12]प्रवर्तते। मधुलिप्सुर्हि नापश्यं प्रपातमहमीदृशम् ॥ ११
यो हि भोज्ये पुरस्कार्यो यानेषु शयनेषु च। भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृतः ॥ १२
कथं हि बालस्तरुणो युद्धानामविशारदः। सदश्व इव संबाधे विषमे क्षेममर्हति ॥ १३
नो[13] चेद्धि वयमप्येनं महीमनुशयीमहि। बीभत्सोः कोपदीप्तस्य दग्धाः कृपणचक्षुषा ॥ १४
अलुब्धो मतिमान्ह्रीमान्क्षमावान्रूपवान्बली। वपुष्मान्मानकृद्वीरः प्रियः सत्यपराक्रमः ॥ १५
यस्य श्लाघन्ति विबुधाः कर्माण्यूर्जितकर्मणः। निवातकवचाञ्जघ्ने कालकेयांश्च वीर्यवान् ॥ १६
महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्यपुरवासिनः। अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण पौलोमाः सगणा हताः ॥ १७
परेभ्योऽप्यभयार्थिभ्यो यो ददात्यभयं विभुः। तस्यास्माभिर्न शकितस्त्रातुमप्यात्मजो बली ॥ १८
भयं तु सुमहत्प्राप्तं धार्तराष्ट्रान्महाबलान्। पार्थः पुत्रवधात्क्रुद्धः कौरवाञ्शोषयिष्यति ॥ १९
क्षुद्रः क्षुद्रसहायश्च स्वपक्षक्षयकारकः। व्यक्तं दुर्योधनो दृष्ट्वा शोचन्हास्यति जीवितम् ॥ २०

न मे जयः प्रीतिकरो न राज्यं न चामरत्वं न सुरैः सलोकता।
इमं समीक्ष्याप्रतिवीर्यपौरुषं निपातितं देववरात्मजात्मजम् ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिकन्युवधपर्वणि युधिष्ठिरप्रलापे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

१ क. तस्मिंस्तु निहते वीरे । २ क. तदेव दुःखं । ३ क. भ्रातृपुत्रे । ४ म. + युधिष्ठिर उवाच । एष जित्वा कृपं शल्यं राजानं च सुयोधनम् । द्रोणं द्रौणिं महेष्वासं तथैवान्यान्महारथान् । ५ म. + हत्वा शत्रुगणान्वीरानेष शेते महारथः । कृतास्त्रान्युद्धकुशलान्महेष्वासान्महाबलान् । कुलशीलगुणैर्युक्ताञ्छूरान्विख्यातपौरुषान् । द्रोणेन विहितं व्यूहमभेद्यममरैरपि । अदृष्टपूर्वमस्माभिः पद्मं चक्रायुधप्रियः । ६ म. °त्वा मध्यं प्र° । ७ म. + विक्रीडितं रणे तेन निघ्नता वै परान्वरान् । ८ क यातो वै° । ९ म. + हतवत्सां यथा धेनुं तद्दर्शनकृतोन्मुखीम् । १० म. °द्वक्ष्याम्यपेतार्थ°; क. °र्थमश्लिष्टमस° । ११ म. °वक्ष्यामि । १२ क. °न्मोहाल्लोभः प्र° । १३ क. अहोऽद्य वय° । १४ °रायणः । १५ क. °स्त्रातुमद्यात्मजो भयात् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच--

[1]अथैनं विलपन्तं तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । कृष्णद्वैपायनस्तत्र आजगाम महानृषिः ॥[2] १
[3]अर्चयित्वा यथान्यायमुपविष्टं युधिष्ठिरः । अब्रवीच्छोकसंतप्तो भ्रातुः पुत्रवधेन [4]च ॥ २
अधर्मयुक्तैर्बहुभिः परिवार्य महारथैः । युध्यमानो महेष्वासैः सौभद्रो निहतो रणे ॥ ३
[5]बालश्च बालबुद्धिश्च[6] सौभद्रः परवीरहा । अनुपायेन संग्रामे युध्य[7]मानो विशेषतः ॥ ४
[8]मया प्रोक्तः स संग्रामे द्वारं संजनयस्व नः । प्रविष्टेऽभ्यन्तरे तस्मिन्सैन्धवेन निवारिताः॥५
ननु नाम समं युद्धमेष्टव्यं युद्धजीविभिः । इदं चैवासमं युद्धमीदृशं यत्कृतं परैः ॥ ६
तेनास्मि भृशसंतप्तः शोकबाष्पसमाकुलः । शमं नैवाधिगच्छामि चिन्तयानः पुनः पुनः ॥ ७

संजय उवाच--

तं तथा विलपन्तं वै शोक[9]व्याकुलमानसम् । [10]उवाच भगवान्व्यासो युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ८

व्यास उवाच--

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । व्यसनेषु न मुह्यन्ति त्वादृशा भरतर्षभ ॥ ९
स्वर्गमेष गतः शूरः शत्रून्हत्वा बहून्रणे । अबालसदृशं कर्म कृत्वा वै पुरुषोत्तमः ॥ १०
अनतिक्रमणीयो वै विधिरेष युधिष्ठिर । देवदानवगन्धर्वान्मृत्युर्हरति भारत ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच--

इमे वै पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले । निहताः पृतनामध्ये मृतसंज्ञा महाबलाः ॥ १२
नागायुतबलाश्चान्ये वायुवेगबलास्तथा । [11]त एते निहताः संख्ये तुल्यरूपा नरैर्नराः ॥ १३
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे क्वचित् । विक्रमेणो[12]पसंपन्नास्तपोबलसमन्विताः ॥ १४
जेतव्यमिति चान्योन्यं येषां नित्यं हृदि स्थितम् । अथ चेमे हताः प्राज्ञाः शेरते विगतायुषः॥
मृता इति च शब्दोऽयं वर्तते च ततोऽर्थवत् । इमे मृता महीपालाः प्रायशो भीमविक्रमाः ॥
निश्चेष्टा निरभीमानाः शूराः शत्रुवशं गताः । राजपुत्राश्च संरब्धा वैश्वानरमुखं गताः ॥ १७
अत्र मे संशयः प्राप्तः कुतः संज्ञा मृता इति । कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः [13]कथं संहरते प्रजाः ।
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८

संजय उवाच--

तं तथा परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । आश्वासनमिदं वाक्यमुवाच भगवानृषिः ॥ १९

व्यास उवाच--

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अकम्पनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ॥ २०

---

१ म. एवं विलपमाने तु कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे । २ म. + अथ दृष्ट्वा महात्मानं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । युक्तासनो दीनमनाः पूजां चक्रे महात्मनः । ३ क. तमर्चित्वा यथान्यायमुपविष्टो । ४ क. सः । ५ क. बालश्चाबाल° । ६ म. °श्च वीरश्च पर° । ७ म. °मानो विनाशितः । ८ क. मयाप्युक्तः । ९ क. °कवेगसमाकुलम् । १० म. उवाच सान्त्वयन् । ११ क. तत्र ते । १२ क. °पपन्ना हि तेजोबल° । १३ म. केन मृत्युरिमाः प्रजाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स चापि राजा राजेन्द्र पुत्रव्यसनमुत्तमम् । अप्रसह्यतमं लोके प्राप्तवानिति [1]मे मतिः ॥ २१
तदहं संप्रवक्ष्यामि मृत्योः प्रभवमुत्तमम् । ततस्त्वं मोक्ष्यसे दुःखात्स्नेहबन्धनसंश्रयात् ॥ २२
[2]समस्तपापराशिघ्नं शृणु कीर्तयतो मम । धन्यमाख्यानमायुष्यं शोकघ्नं पुष्टिवर्धनम् ॥ २३
पवित्रमरिसंघघ्नं मङ्गलानां च मङ्गलम् । यथैव वेदाध्ययनमुपाख्यानमिदं तथा ॥ २४
श्रवणीयं महाराज प्रातर्नित्यं [3]नृपोत्तमैः । पुत्रानायुष्मतो राज्यमीहमानैः श्रियं तथा ॥ २५
पुरा कृतयुगे तात आसीद्राजा ह्यकम्पनः । स शत्रुवशमापन्नो मध्ये संग्राममूर्धनि ॥[4] २६
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले । श्रीमान्कृतास्त्रो मेधावी युधि शक्रोपमो बली ॥ [5]२७
स शत्रुभिः परिवृतो बहुधा रणमूर्धनि ।[6] [7]व्यस्यन्बाणसहस्राणि योधेषु च गजेषु च ॥[8] २८
स कर्म दुष्करं कृत्वा संग्रामे शत्रुतापनः । शत्रुभिर्निहतः संख्ये पृतनायां युधिष्ठिर ॥[9] २९
स राजा प्रेत[10]कृत्यानि तस्य कृत्वा शुचान्वितः । शोचन्नहनि रात्रौ च नालभत्सुखमात्मनः ३०
तस्य शोकं विदित्वा तु पुत्रव्यसनसंभवम् । आजगामाथ देवर्षिर्नारदोऽस्य समीपतः ॥ ३१
स तु राजा महाभागो दृष्ट्वा दे[11]वर्षिसत्तमम् । पूजयित्वा यथान्यायं कथामकथयत्तदा ॥ ३२
तस्य सर्वं समाचष्ट यथावृत्तं [12]नरेश्वरः । शत्रुभिर्विजयं संख्ये पुत्रस्य च वधं तथा ॥[13] ३३
मम पुत्रो महावीर्य इन्द्रविष्णुसमद्युतिः । शत्रुभिर्बहुभिः संख्ये पराक्रम्य हतो बली ॥[14] ३४
क एष मृत्युर्भगवन्किंवीर्यबलपौरुषः । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं मतिमतां वर ॥[15] ३५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभुः । आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं महत् ॥ ३६

नारद उवाच--

शृणु राजन्महाबाहो आख्यानं बहुविस्तरम् । यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ ३७
प्रजाः सृष्ट्वा तदा ब्रह्मा आदिसर्गे पितामहः । असंहृतं महातेजा दृष्ट्वा जगदिदं [16]प्रभुः ॥ ३८
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति पार्थिव । चिन्तयन्न ह्यसौ वेद संहारं वसुधाधिप ॥ ३९
तस्य रोषान्महारा[17]ज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत । तेन सर्वा दिशो व्याप्ताः [18]सान्तर्देशा दिधक्षता ४०
ततो दिवं [19]भुवं चैव ज्वालामालासमाकुलम् । चराचरं जगत्सर्वं ददाह भगवान्प्रभुः ॥ ४१
ततो हतानि भूतानि चराणि स्थावराणि च । महता क्रोधवेगेन त्रासयन्निव वीर्यवान् ॥ ४२

---

१ म. नः श्रुतम् । २ क. पुरा वृत्तमिदं तात । ३ क. द्विजोत्तमैः । ४ म. + योधयामास बलवान् बद्धश्चासीदकम्पनः । ५ म. + स दृष्ट्वा पितरं युद्धे तदवस्थं महाद्युतिः । अचिन्तयित्वा मरणं शत्रुमध्यं ततोऽविशत् ॥ ६ म. + योधयामास तान्सर्वान्सर्वास्त्रकुशलो बली । ७ म. वर्षन्बाण-सहस्राणि शत्रुष्वमितविक्रमः । ८ म. + पदातिरथनागाश्वान्प्रममाथ महाबलः ॥ स शरैराचितश्चक्रै-र्गदाभिर्मुसलैरपि । मृद्गन्रथसहस्राणि पदातीन्वाजिवारणान् ॥ परानीकं विभिद्याजौ मोक्षयित्वा च तं नृपम् । पुनरेवाकरोद्युद्धं शत्रुमध्यगतो बली ॥ ततस्ते रथिनः सर्वे समेत्य पुनराहवे । जघ्नुस्तं परिवा-र्यैकं तोमरैरिव कुञ्जरम् । ९ मः + द्विषद्भिर्निहतं दृष्ट्वा प्रियं पुत्रमकम्पनः । अमर्षजनितक्रोध आह-वात्सहसा गतः । १० क. °कर्माणि तस्य । ११ म. °वर्षिमागतम् । १२ म. युधिष्ठिर । १३ म. + अकम्पन उवाच । १४ म. + शृणु मे प्राणिनां चापि मृत्युः प्रभवते किल । १५ म + व्यास उवाच । १६ क. पुनः । १७ म. °राजन्मुखेभ्योऽग्निरजायत । १८ क. सान्तर्देशान्दिध° । १९ क. भुवं खं च ज्वा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो रुद्रो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिर्हरः। जगाम शरणं देवं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ ४३
[1]तस्मिन्नापतिते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया। अब्रवीत्परमो देवो ज्वलन्निव महामुनिः ॥ ४४
किं [2]कुर्म कामं कामार्ह कामाज्जातोऽसि पुत्रक। करिष्यामि प्रियं सर्वं ब्रूहि स्थाणो यदिच्छसि॥

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वाणि अभिमन्युवधपर्वाणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

स्थाणुरुवाच--

प्रजासर्गनिमित्तं हि कृतो यत्नस्त्वया विभो। त्वया सृष्टाश्च वृद्धाश्च भूतग्रामाः पृथग्विधाः॥
तास्तवेह पुनः क्रोधात्प्रजा [3]दह्यन्ति सर्वशः। ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं प्रसीद भगवन्प्रभो ॥ २

ब्रह्मोवाच—

संहर्तुं न च मे काम एतदेवं भवेदिति। पृथिव्या हितकामं तु ततो मा मन्युराविशत् ॥ ३
[4]इयं हि मां सहादेवी भारार्ता समचूचुदत्। संहारार्थं महादेव भारेणाभिहता सती ॥ ४
ततोऽहं नाधिगच्छामि [5]तथा बहुविधं तदा। संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविशत् ॥ ५

रुद्र उवाच—

संहारार्थं प्रसीदस्व मा रुषो वसुधाधिप। मा प्रजाः स्थावराश्चैव जङ्गमाश्च व्यनीनशः ॥ ६
तव प्रसादाद्भगवन्निदं वर्तेत्त्रिधा जगत्। अनागतमतीतं च [6]यच्च संप्रति वर्तते ॥ ७
[7]भगवन्क्रोधसंदीप्तः क्रोधादग्निमवासृजत्। स दहत्यश्मकूटानि द्रुमांश्च सरितस्तथा ॥ ८
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वे चैव [8]तृणोलपाः। स्थावरं जङ्गमं चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥ ९
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्स्थावरजङ्गमम्। प्रसीद भगवन्[9]स त्वं रोषो न स्याद्वरो मम ॥ १०
सर्वे हि [10]सृष्टा नश्यन्ति तव देव कथंचन। तस्मान्निवर्ततां तेज[11]स्त्वय्येवेदं प्रलीयताम् ॥ ११
[12]तत्पश्य देव सुभृशं प्रजानां हितकाम्यया। यथेमे प्राणिनः सर्वे निर्वर्तेरंस्तथा कुरु ॥ १२
अभावं नेह गच्छेयु[13]रुत्सन्नजननाः प्रजाः। [14]आदिदेव नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेषु लोककृत् १३
मा विनश्येज्जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम्। प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् ॥ १४

नारद उवाच--

श्रुत्वा हि वचनं देवः प्रजानां [15]हितकारणे। तेजः संधारयामास पुनरेवान्तरात्मनि ॥ १५
ततोऽग्निमुपसंहृत्य भगवाँल्लोकसत्कृतः। प्रवृत्तं च निवृत्तं च [16]कथया[17]मास वै प्रभुः ॥ १६
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं [18]तथा। प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मनः ॥ १७

---

१ क. तस्मिन्निपतिते। २ म. कर्म; क. कुर्मः। ३ म. नश्यन्ति सर्वं°। ४ म. इयं सन्ना तदा देवी; क. इयं हि मां सदा देवी। ५ म. बुद्ध्या बहु विचारयन्। ६ क. यत्तु। ७ क. भगवान् क्रोधसंदीप्तः क्रोधादग्निमिवा°। ८ क. तृणालयाः। ९ क. °न्सर्वे रो°। १० क. नष्टा नश्यन्ति। ११ क. °स्त्वय्येवेह। १२ म. उपायमन्यं संपश्य। १३ क. °रुत्पन्न°। १४ क. आधिदैवे; म.–पुस्तके अस्य श्लोकार्धस्य स्थाने "भवता हि नियुक्तोऽहं प्रजानां पालने विभो। दया ते न समुत्पन्ना प्रजासु विबुधेश्वर" ॥ इति श्लोकः पठितः। १५ क. हितकाम्यया। १६ म. कल्पयामास। १७ क. °मास स प्रभुः। १८ क. तदा।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कृष्णरक्ता तथा पिङ्गा रक्तजिह्वास्यलोचना । कुण्डलाभ्यां च राजेन्द्र तप्ताभ्यां तप्तभूषणा ॥
सा निःसृत्य तथा खेभ्यो दक्षिणां दिशमाश्रिता । स्मयमाना च सावेक्ष्य देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥
तामाहूय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वरः । मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ २०
त्वं हि संहारबुद्ध्याथ प्रादुर्भूता रुषो मम । तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः[3] ।
मम त्वं हि नियोगेन ततः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ॥* २१
एवमुक्ता तु सा तेन मृत्युः कमललोचना । दध्यौ[4] चात्यर्थमबला प्ररुरोद च सुस्वरम् ॥ २२
पाणिभ्यां प्रतिजग्राह तान्यश्रूणि पितामहः । सर्वभूतहितार्थाय तां चाप्यनुनयत्तदा[5] ॥ २३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युकथने त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

नारद उवाच—

विनीय दुःखमबला आत्मन्येव प्रजापतिम् । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता पुनः ॥ १

मृत्युरुवाच—

त्वया सृष्टा कथं नारी ईदृशी वदतां वर । क्रूरं कर्माहितं कुर्यां[6] तदेव किमु जानती ॥ २
बिभेम्यहमधर्माद्धि प्रसीद भगवन्प्रभो । प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातॄन्मातॄः पितॄन्पतीन्[7] ॥ ३
अपध्र्यास्यन्ति[8] मे देव मृतेष्वेभ्यो बिभेम्यहम् । कृपणानां हि रुदतां ये पतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ ४
तेभ्योऽहं भगवन्भीता शरणं त्वाहमागता । यमस्य भवनं देव गच्छेयं न सुरोत्तम ॥ ५
कायेन विनयोपेता मूर्ध्नोदग्रनखेन च । एतदिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ॥ ६
इच्छेयं त्वत्प्रसादाद्धि[10] तपस्तप्तुं प्रजेश्वर । प्रदिशेमं वरं देव त्वं मह्यं भगवन्प्रभो ॥ ७
त्वया ह्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमम् । तत्र तप्स्ये तपस्तीव्रं तवैवाराधने रता ॥ ८
न हि पश्यामि[11] देवेश प्राणान्प्राणभृतां प्रियान् । हर्तुं[12] विलपमानानामधर्मादभिरक्ष माम् ॥ ९

ब्रह्मोवाच—

मृत्यो संकल्पितासि त्वं प्रजासंहारहेतुना । गच्छ संहर सर्वास्त्वं[13] प्रजा मा ते विचारणा ॥ १०
भविता त्वेतदेवं हि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् । भव त्वानिन्दिता लोके कुरुष्व वचनं मम ॥ ११

नारद उवाच—

एवमुक्ताभवत्प्रीता[14] प्राञ्जलिर्भगवन्मुखी । संहारे नाकरोद्बुद्धिं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १२
तूष्णीमासीत्तदा देवः प्रजानामीश्वरेश्वरः । प्रसादं चागमत्क्षिप्रमात्मनैव प्रजापतिः[15] ॥ १३

---

१ क. कृष्णा रक्ता । २ अस्य श्लोकार्धस्य स्थाने म-पुस्तके ' तां तु तत्र तदा देवीं ब्रह्मा लोकपितामहः । उक्तवान्मधुरं वाक्यं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः '' अयं श्लोकः पठितः । ३ म. + अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि । * म. नारद उवाच । ४ म. प्रारुदद्भृशसंविग्ना प्रापतन्नश्रुबिन्दवः । ५ क. °नयंस्तदा । ६ म. कुर्यां मूढेव परिजानती । ७ क. भ्रातॄन्पितॄन्पतींस्तथा । ८ म. °ध्यास्यन्ति ये देव मृतांस्तेभ्यो । ९ क. प्रसादये त्वां वरद । १० क. °दाद्वै । ११ क. शक्ष्यामि; म. शक्ष्यामि । १२ क. हन्तुं । १३ क. सर्वांस्त्वं । १४ म. °क्ता भगवता प्राञ्जलिश्चाप्यवाङ्मुखी । १५ क. पितामहः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स्मयमानश्च[1] देवेशो लोकान्सर्वानवेक्ष्य च । लोकास्त्वासन्[2]यथापूर्वं दृष्टास्तेनापमन्युना[3] ॥ १४
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते । सा कन्यापि[4] जगामाथ समीपात्तस्य धीमतः ॥ १५
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा । त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्यगात् ॥ १६
सा तत्र परमं तीव्रं चचार व्रतमुत्तमम् । सा तदा ह्येकपादेन तस्थौ पद्मानि षोडश ॥ १७
पञ्च चाब्दानि कारुण्यात्प्रजानां तु[5] हितैषिणी । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः[6] प्रियेभ्यः संनिवर्त्य सा
ततस्त्वेकेन पादेन पुनरन्यानि[7] सप्त वै । तस्थौ पद्मानि षट् चैव सप्त चैकं च पार्थिव ॥१९
ततः पद्मायुतं[8] तात मृगैः सह चचार सा । पुनर्गत्वा ततो नन्दां पुण्यां शीतामलोदकाम् २०
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च सानयत् । धारयित्वा तु नियमं नन्दायां वीतकल्मषा ॥२१
सा पूर्वं कौशिकीं पुण्यां जगाम नियमैधिता[9] । तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥२२
पञ्चगङ्गासु[10] सा पुण्या कन्या[11] वेतसकेषु च । तपोविशेषैर्बहुभिः कर्षयद्देहमात्मनः ॥ २३
ततो गत्वा[12] तु सा गङ्गा महामेरुं च केवलम् । तस्थौ चाश्मैव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा २४
पुनर्हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः पुरायजन् । तत्राङ्गुष्ठेन सा तस्थौ निखर्वं परमा शुभा ॥ २५
पुष्करेष्वथ गोकर्णे नैमिषे मलये तथा । अपाकर्षत्स्वकं[13] देहं नियमैर्मानसप्रियैः[14] ॥ २६
अनन्यदेवता नित्यं दृढभक्ता पितामहे । तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास धर्मतः[15] ॥ २७
ततस्तामब्रवीत्प्रीतो लोकानां प्रभवोऽव्ययः । सौम्येन मनसा राजन्प्रीतः प्रीतमनास्तदा २८
मृत्यो किमिदमत्यन्तं[16] तपांसि चरसीति ह । ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ॥ २९
नाहं हन्यां प्रजा देव स्वस्थाश्चाक्रोशतीस्तथा[17] । एतदिच्छामि सर्वेश त्वत्तो वरमहं प्रभो ॥३०
अधर्मभयभीतास्मि ततोऽहं तप आस्थिता । भीतायास्तु महाभाग प्रयच्छाभयमव्यय[18] ॥ ३१
आर्ता चानागसी नारी याचामि भव मे गतिः । तामब्रवीत्ततो देवो भूतभव्यभविष्यवित् ॥
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संहरन्त्या इमाः प्रजाः । मया चोक्तं मृषा भद्रे भविता न कथंचन ॥
तस्मात्संहर कल्याणि प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः । धर्मः सनातनश्च त्वां सर्वथा पावयिष्यति[19]३४
लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयश्च ते । अहं च विबुधाश्चैव पुनर्दास्याम ते वरम् ।
यथा त्वमेनसा[20] मुक्ता विरजाः ख्यातिमेष्यसि ॥[21] ३५
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरिदं विभुम् । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं प्रसाद्य शिरसा तदा ॥ ३६
यद्येवमेतत्कर्तव्यं मया[22] न स्याद्विना प्रभो। तवाज्ञा मूर्ध्नि मे न्यस्ता यत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ३७
लोभः क्रोधोऽभ्यसूयेर्ष्या द्रोहो मोहश्च देहिनाम्।अह्रीश्चान्योन्यपरुषा देहं भिन्द्युः पृथग्विधाः॥

ब्रह्मोवाच--

तथा भविष्यते मृत्यो साधु संहर[23] भोः प्रजाः । अधर्मस्ते न भविता नापध्यास्याम्यहं शुभे॥

---

१ क. °नश्च लोकेशो । २ क °श्चास° । ३ क. °पमृत्युना । ४ क. °न्यापजगा° । ५ क. च । ६ क. °भ्यः प्रजाभ्यः । ७ म. पुण्यारण्यानि । ८ क. °युतं चैव । ९ क. °यमे धृता । १० म. सप्तगङ्गा°; क. पञ्चगङ्गेषु । ११ क. °न्या चेतस° । १२ क. त्वाथ. । १३ म. अकर्षयत्स्वकं । १४ क. °मनसः प्रियैः । १५ क. सर्वतः । १६ क. °मत्यर्थं । १७ क. °स्तदा । १८ क. °व्ययम् । १९ क. याचयिष्यति । २० क. युक्ता । २१ म. नारद उवाच । २२ म. धर्मतो नास्त्यतो भयम् । २३ क. °हर वै ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यान्यश्रुबिन्दूनि करे [1]ममासंस्ते व्याधयः प्राणिनामात्मजाताः ।
ते मारयिष्यन्ति नरान्गतासून्नाधर्मस्ते भविता मा स्म भैषीः ॥ ४०
नाधर्मस्ते भविता प्राणिनां वै त्वं वै धर्मस्त्वं हि धर्मस्य चेशा ।
धर्म्या भूत्वा धर्मनित्या धरित्री तस्मात्प्राणान्सर्वथेमान्नियच्छ ॥[2] ४१
सर्वेषां वै प्राणिनां कामरोषौ संत्यज्य त्वं संहरस्वे[3]ह जीवान् ।
[4]एवं धर्मस्त्वां भविष्यत्यनन्तो मिथ्या[5]वृत्तान्मारयिष्यत्यधर्मः ॥ ४२
तेनात्मानं पावयस्वात्मना त्वं [6]पापेऽऽत्मानं मज्जयिष्यन्त्यसत्यात् ।
तस्मात्कामं रोषमप्यागतं त्वं [7]संत्यज्यान्तः संहरस्वेति जीवान् ॥ ४३

नारद उवाच—

सा वै भीता मृत्युसंज्ञोपदेशाच्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
सा च प्राणं प्राणिनामन्तकाले कामक्रोधौ त्यज्य हरत्यसक्ता ॥ ४४
[8]मृत्युस्त्वेषां व्याधयस्तत्प्रसूता व्याधी रोगो रुज्यते येन जन्तुः ।
सर्वेषां [9]च प्राणिनां प्रायणान्ते तस्माच्छोकं मा कृथा निष्फलं त्वम् ॥ ४५
सर्वे देवाः प्राणिभिः प्रायणान्ते गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा वृत्ता देवा मर्त्यवद्राजसिंह ॥ ४६
वायुर्भीमो भीमनादो महौजा भेत्ता देहान्प्राणिनां सर्वगोऽसौ ।
नो वा वृत्तिं नैव [10]वृत्तिं कदाचित्प्राप्नोत्युग्रोऽनन्ततेजोविशिष्टः ॥ ४७
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टास्तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह ।
स्वर्गं प्राप्तो मोदते ते तनूजो नित्यं रम्यान्वीरलोकानवाप्य ॥ ४८
त्यक्त्वा दुःखं संगतः पुण्यकृद्भिरेषा मृत्युर्देवदिष्टा प्रजानाम् ।
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत्स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानाम् ॥ ४९
आत्मानं वै प्राणिनो घ्नन्ति सर्वे [11]नैतान्मृत्युर्दण्डपाणिर्हिनस्ति ।
तस्मान्मृतान्नानुशोचन्ति धीरा [12]मृत्युं ज्ञात्वा निश्चयं ब्रह्मसृष्टम् ।
इत्थं सृष्टिं देवकॢप्तां विदित्वा पुत्रान्नष्टाच्छोकमाशु त्यजस्व ॥ ५०

[13]द्वैपायन उवाच--

एतच्छ्रुत्वार्थवद्वाक्यं नारदेन प्रकाशितम् । उवाचाकम्पनो राजा सखायं नारदं तथा ॥ ५१
व्यपेतशोकः प्रीतोऽस्मि भगवन्नृषिसत्तम । श्रुत्वेतिहासं त्वत्तस्तु कृतार्थोऽस्म्यभिवादये॥५२
तथोक्तो नारदस्तेन राज्ञा [14]ऋषिवरोत्तमः । जगाम नन्दनं शीघ्रं[15] देवर्षिरमितात्मवान् ॥ ५३
पुण्यं यशस्यं स्वर्ग्यं च धन्यमायुष्यमेव च । अस्येतिहासस्य सदा श्रवणं श्रावणं तथा ॥५४
एतदर्थपदं श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठि[16]रः । क्षत्रधर्मं च विज्ञाय शूराणां च परां गतिम् ।
संप्राप्तोऽसौ महावीर्यः स्वर्गलोकं महारथः ॥ ५५

---

१ क. ममासते ते व्या° । २ म. + प्राप्ता तथा नो भविता कदाचिदेवं मयाद्यैव नियोज्यसे त्वम् । ३ क. °ह जीवम् । ४ म. येषां धर्मास्ते भाविष्यन्त्यनन्ता । ५ म. °वृत्तं मार° । ६ क. पापेनात्मानं मज्जयिष्यत्यसन्तम् । ७ क. सन्त्यज्यातः । ८ क. मृत्युस्तेषां । ९ क. वै । १० क. वृत्तं । ११ क. °नं मृत्यु° । १२ क. सत्यं । १३ क. व्यास । १४ म. देवर्षिसत्तमः । १५ म. °प्रमद्योकवनमात्मनः । १६ म. °र ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अभिमन्युः परान्हत्वा प्रमुखे सर्वधन्विनाम् । युध्यमानो महेष्वासो हतः सोऽभिमुखो रणे॥
असिना गदया शक्त्या धनुषा च महारथः । विरजाः सोमसूनुः स पुनस्तत्र प्रलीयते ॥ ५७
तस्मात्परां धृतिं कृत्वा भ्रातृभिः सह पाण्डव[1] । अप्रमत्तः सुसंनद्धः शीघ्रं योद्धुमुपाक्रम[2]॥५८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५४॥

संजय उवाच—

श्रुत्वा मृत्युसमुत्पत्तिं कर्माण्यनुपमानि च । धर्मराजः पुनर्वाक्यं प्रसाद्यैनमथाब्रवीत् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच—

गुरवः पुण्यकर्माणः शक्रप्रतिमविक्रमाः । स्थाने[3] राजर्षयो ब्रह्मन्ननघाः सत्यवादिनः ॥ २
भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिराभिबृंहय । राजर्षीणां पुराणानां समाश्वासय कर्मभिः ॥ ३
कियन्त्यो[4] दक्षिणा दत्ताः[5] कैश्च दत्ता महात्मभिः।राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिस्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे॥[6] ४

व्यास उवाच—

शैब्यस्य नृपतेः पुत्रः सृञ्जयो नाम नामतः । सखायौ तस्य चैवोभौ ऋषी पर्वतनारदौ ॥ ५
तौ कदाचिद्गृहं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदृक्षया । विधिवच्चार्चितौ तेन प्रीतौ तत्रोषतुः सुखम् ॥ ६
तं कदाचित्सुखासीनं ताभ्यां सह शुचिस्मिता । दुहिताभ्यागमत्कन्या सृञ्जयं वरवर्णिनी॥७
तयाभिवादितः कन्यामभ्यनन्दद्यथाविधि । तत्सलिङ्गाभिराशीर्भिरिष्टाभिरभितः स्थिताम्[7]॥८
तां निरीक्ष्याब्रवीद्वाक्यं पर्वतः[8] प्रहसन्निव । कस्येयं चञ्चलापाङ्गी सर्वलक्षणसंमता ॥ ९
उताहो[9] भाः स्विदर्कस्य ज्वलनस्य शिखा त्वियम्।श्रीर्ह्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिः सिद्धिश्चन्द्रमसः प्रभा[10]
एवं ब्रुवाणं देवर्षिं नृपतिः सृञ्जयोऽब्रवीत् । ममेयं भगवन्कन्या मत्तो[11] वरमभीप्सति ॥ ११
नारदस्त्वब्रवीदेनं देहि मह्यमिमां नृप । भार्यार्थं सुमहच्छ्रेयः प्राप्तुं चेदिच्छसे नृप ॥ १२
ददानीत्येव संहृष्टः सृञ्जयः प्राह नारदम् ।[12] पर्वतस्तु सुसंक्रुद्धो नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥१३
[13]हृदयेन मया पूर्वं वृतां वै वृतवानसि । यस्माद्वृता[14] त्वया विप्र मा गाः स्वर्गं यथेप्सया ॥ १४
एवमुक्तो नारदस्तं प्रत्युवाचोत्तरं वचः । मनोवाग्बुद्धिसंभाषा[15] दत्ता चोदकपूर्वकम् ॥ १५

---

१ क. °ण्डवः । २ क. °पाक्रमत् । ३ म. पूर्वे रा° । ४ म. °न्कियन्तो मृत्युना हताः । ५ म. दत्ताः काश्च । ६ म. + व्यास उवाच । अन्येऽपि यज्वनां लोका अन्ये चापि तपस्विनाम् । क्षमावतां च त्रींल्लोकाञ्शूरा गच्छन्ति भारत ॥ क्षत्रियस्य तु संग्रामे शत्रून्हत्वा हतस्य वा । फलमत्यन्तमित्याहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥ वेदविद्याव्रतस्नाता यज्वानः पुत्रिणश्च ये । तेभ्यः परार्ध्या यज्वानो यज्वभ्यश्च तनुत्यजः ॥ स वीरो यज्वनो नित्यं क्षत्रियानार्जुनिर्गतः । लोकान्पुण्यतमानिष्टानिति विद्धि विशां पते ॥ सर्वेषां नृपसिंहानां शृणु यज्ञान्नृपोत्तम । तानतिक्रम्य गच्छन्ति स्वर्गकामास्तनुत्यजः ॥ युधिष्ठिर उवाच । सर्वेषां यज्वनां यज्ञं श्रोतुमिच्छामि सुव्रत । दक्षिणाश्चानुरूपेभ्यो दत्ता राजर्षिसत्तमैः ॥ ७ क. स्थिता । ८ म. उषा स्विद्धाः । ९ म. °खापि वा । १० म. + संजय उवाच । ११ म. वर्या । १२ म. + व्यास उवाच । एवमुक्ते नृपतिना क्रोधपर्याकुलेक्षणः । १३ म. पूर्वं ममैव मनसा विद्धि भार्यां वृतामृषे । १४ म. यस्मादपाचरस्तस्मात्स्वर्गमार्गं न गच्छसि । १५ म. °षा सत्यं तोयमथाभयः ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पाणिग्रहणमन्त्राश्च प्रथितं [1]वरलक्षणम् । [2]न त्वेषां निश्चिता [3]निष्ठा निष्ठा सप्तपदी स्मृता ॥ १६
[4]अनुत्पन्ने च *कार्यार्थे मां त्वं व्याहृतवानसि । तस्मात्त्वमपि न स्वर्गं गमिष्यासि मया विना ।
अन्योन्यमेवं शप्त्वा वै तस्थतुस्त[5]त्र तौ तदा ॥ १७
अथ सोऽपि नृपो विप्रान्पानाच्छादनभोजनैः । पुत्रकामः परं शक्त्या [6]यत्नाच्चोपाचरच्छुचिः ॥
तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्राः कदाचित्पुत्र[7]मीप्सवः । तपःस्वाध्यायनिरता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ १९
सहिता नारदं प्राहुर्देह्यस्मै पुत्रमीप्सितम् । तथेत्युक्त्वा द्विजैरुक्तः सृञ्जयं नारदोऽब्रवीत् २०
तुभ्यं प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीप्सन्ति ब्राह्मणाः । वरं वृणीष्व भद्रं ते यादृशं पुत्रमीप्सितम् ॥ २१
तथोक्तः प्राञ्जली राजा पुत्रं वव्रे गुणान्वितम् । यशस्विनं कीर्तिमन्तं तेजस्विनमरिंदमम् ॥ २२
यस्य मूत्रं पुरीषं च क्लेदः स्वेदश्च काञ्चनम् ।[8] सुवर्णष्ठीविरित्येवं तस्य नामाभवत्‡कृतम् ॥ २३
तस्मिन्वरप्रदानेन वर्धयत्यमितं धनम् । कारयामास नृपतिः सौवर्णं सर्वमीप्सितम् ॥ २४
गृहप्राकारदुर्गाणि ब्राह्मणावसथान्यपि । शय्यासनानि [9]यानानि स्थालीपिठरभाजनम् ॥ २५
तस्य राज्ञोऽपि यद्वेश्म बाह्याश्चोपस्कराश्च ये । सर्वं तत्काञ्चनमयं कालेन परिवर्धितम् ॥ २६
अथ दस्युगणाः श्रुत्वा दृष्ट्वा चैनं तथाविधम् । संभूय तस्य नृपतेः समारब्धाश्चिकीर्षितुम् २७
केचित्तत्राब्रुवन्राज्ञः पुत्रं गृह्णीम वै स्वयम् । सोऽस्याकरः काञ्चनस्य तस्य यत्नं चरामहे २८
ततस्ते दस्यवो लुब्धाः प्रविश्य नृपतेर्गृहम् । राजपुत्रं [10]तथाजह्रुः सुवर्णष्ठीविनं बलात् ॥ २९
गृह्यैनमनुपायज्ञा नीत्वारण्यमचेतसः । हत्वा विशस्य चापश्यंल्लुब्धा वसु न किंचन ॥ ३०
तस्य प्राणैर्विमुक्तस्य नष्टं [11]तद्वरदं वसु । दस्यवश्च [12]तदान्योन्यं जघ्नुर्मूर्खा विचेतसः ॥ ३१
हत्वा परस्परं नष्टाः कुमारं चाद्भुतं भुवि । असंभाव्यं गता घोरं नरकं दुष्टकारिणः ॥ ३२
तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्तं महातपाः । विललाप सुदुःखार्तो बहुधा करुणं नृपः ॥ ३३
विलपन्तं निशम्याथ पुत्रशोकहतं नृपम् । प्रत्यदृश्यत देवर्षिर्ना[13]रदस्तस्य सन्निधौ ॥ ३४
उवाच चैनं दुःखार्तं विलपन्तमचेतसम् । सृञ्जयं [14]नारदोऽभ्येत्य तन्निबोध युधिष्ठिर ।[15]
कामानामवितृप्तस्त्वं सृञ्जयेह मरिष्यसि ॥ ३५
यस्य चैते वयं गेहे उषिता ब्रह्मवादिनः । आविक्षितं मरुत्तं च मृतं सृञ्जय शुश्रुम ॥ ३६
[16]संवर्तो याजयामास स्पर्धया वै बृहस्पतेः । यस्मै राजर्षये प्रादाद्धनं स भगवान्प्रभुः ।
हैमं हिमवतः पादं यियक्षोर्विविधैः सवैः ॥ ३७
यस्य सेन्द्रामरगणा बृहस्पतिपुरोगमाः । देवा विश्वसृजः सर्वे यजनान्ते समासते ।
यज्ञवाटस्य सौवर्णाः सर्वे चासन्परिच्छदाः ॥ ३८

---

१ म. दारलक्ष° । २ क. नन्वेषां । ३म. °ष्ठा त्वया सा मनसा स्मृता । ४ म. एवं विद्वांस्तु मां यस्मादनुव्याहृ° ।*क. भार्यार्थे । ५क. °त्र तावृषी । ६ क. यत्नेनोपा° । ७म. °त्रदर्शिनः । ८ म.+ सर्वं भवत्प्रसादाद्वै तादृशं तनयं वृणे । व्यास उवाच । तथा भविष्यतीत्युक्ते जज्ञे तस्येप्सितः सुतः ॥ काञ्चनस्याकरः श्रीमान्प्रसादाद्वै सुकाङ्क्षितः । रुदितस्य च नेत्राभ्यामपतत्तस्य नेत्रजम् । मूत्रं पुरीषं स्वेदश्च सर्वं भवति काञ्चनम् । ‡क्षितौ । ९ क. स्थानानि । १० क. ततो । ११ म. तत्काञ्चनं वरम् । १२ क तथान्यो° । १३ क. नारदो नृपसन्निधौ । १४ म. नारदो यद्यत्तन्निबोध । १५ म. + नारद उवाच । त्यज शोकं महाराज वैक्लव्यं त्यज बुद्धिमन् । न मृतः शोचतो जीवेन्मुह्यतो वा नराधिप ॥ त्यज शोकं नृपश्रेष्ठ न शोचन्ति भवद्विधाः । वीरो भवान्महाराज ज्ञानवृद्धोऽसि मे मतः । १६ क. संवर्तो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यस्य सर्वं तदा ह्यन्नं मनोऽभिप्रायगं शुचि । कामतो बुभुजुर्विप्राः सर्वे चान्नार्थिनो द्विजाः ।
पयो दधि घृतं क्षौद्रं भक्ष्यं भोज्यं च शोभनम् ॥ ३९
यस्य यज्ञेषु सर्वेषु वासांस्याभरणानि च । ईप्सितान्युपतिष्ठन्ते प्रहृष्टान्वेदपारगान् ॥ ४०
मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्याभवन्गृहे । आविक्षितस्य राजर्षेर्विश्वेदेवाः सभासदः ॥ ४१
यस्य वीर्यवतो राज्ञः सुवृष्ट्या सस्यसम्पदः । हविर्भिस्तर्पिता येन सम्यक्क्लृप्तैर्दिवौकसः॥ ४२
ऋषीणां च पितॄणां च देवानां सुखजीविनाम् । ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः सर्वैर्दानैश्च सर्वदा ॥ ४३
शयनासनपानानि स्वर्णराशीश्च दुस्त्यजाः । तत्सर्वममितं वित्तं दत्तं विप्रेभ्य इच्छया ॥ ४४
सोऽनुध्यातस्तु शक्रेण प्रजाः कृत्वा निरामयाः । श्रद्दधानो जिताँल्लोकान्गतः पुण्यदुहोऽक्षयान्॥
सप्रजः सनृपामात्यः सदारापत्यबान्धवः । यौवनेन सहस्राब्दं मरुत्तो राज्यमन्वशात् ४६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभि श्वैत्येति व्याहरन् ॥ ४७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

नारद उवाच--

सुहोत्रं नाम राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । एकवीरमशक्यं तममरैरभिवीक्षितुम् ॥ १
यः प्राप्य राज्यं धर्मेण ऋत्विग्ब्रह्मपुरोहितान् । अपृच्छदात्मनः श्रेयः पृष्ट्वा तेषां मते स्थितः२
प्रजानां पालनं धर्मो दानमिज्या द्विषज्जयः । एतत्सुहोत्रो विज्ञाय धर्मेणैच्छद्धनागमम् ॥ ३
धर्मेणाराधयन्देवान्बाणैः शत्रूञ्जयंस्तथा । सर्वाण्यपि च भूतानि स्वगुणैरप्यरञ्जयत् ॥ ४
यो भुक्त्वेमां वसुमतीं म्लेच्छाटविकवर्जिताम् । यस्मै ववर्ष पर्जन्यो हिरण्यं परिवत्सरान् ५
हैरण्यास्तत्र वाहिन्यः स्वैरिण्यो व्यवहन्पुरा । ग्राहान्कर्कटकांश्चैव मत्स्यांश्च विविधान्बहून् ६
कामान्वर्षति पर्जन्यो रूपाणि विविधानि च । सौवर्णान्यप्रमेयाणि वाप्यश्च क्रोशसंमिताः ७
सहस्रं वामनान्कुब्जान्नक्रान्मकरकच्छपान् । सौवर्णान्विहितान्दृष्ट्वा ततोऽस्मयत वै तदा ॥ ८
तत्सुवर्णमपर्यन्तं राजर्षिः कुरुजाङ्गले । ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ ९
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । पुण्यैः क्षत्रिययज्ञैश्च प्रभूतवरदक्षिणैः ।
काम्यनैमित्तिकाजस्रैरिष्टां गतिमवाप्तवान् ॥ १०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभि श्वैत्येति व्याहरन् ॥ ११

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

१ क. °म्यक्कृतैर्दि° । २ क. °यानानि । ३ म. °मदक्षिण्यमभि श्वैत्येत्युदाहरत् । ४ क.° मधृष्यं तम....वीक्षितम् । ५ म. ऋत्विज्ञान्त्रिपु° । ६ स. संमान्य चात्मनः । ७म. धर्म्यमैच्छ° । ८ म. °स्त्वर° । ९ क. ह्यभवन्पुरा । १० म. रूप्याणि । ११ क. °हस्रवाम° । १२ म. °जस्रैरिष्टेष्टां गतिमाप्त° । १३ म. °मद° । १४ म. °त्येत्युदाहरत् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नारद उवाच—

[1]राजानं पौरवं वीरं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । सहस्रं यः सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ १
तस्याश्वमेधे राजर्षेर्देशाद्देशात् [2]समीयुषाम् । शिक्षाक्षरविधिज्ञानां नासीत्संख्या विपश्चिताम् ॥२
वेदविद्याव्रतस्नाता वदान्याः प्रियदर्शनाः । सुभिक्षाच्छादनगृहाः सुशय्या[3]सनभोजनाः ॥ ३
नट[4]नर्तकगन्धर्वैः पूर्णकैर्वर्धमानकैः । नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स्म परिहार्षिताः ॥ ४
यज्ञे यज्ञे यथाकालं दक्षिणाः सोऽत्यकालयत् । [5]द्विपा दशसहस्राख्याः प्रमदाः काञ्चनप्रभाः ५
[6]सध्वजाः सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा । यः सहस्रं सहस्राणि कन्या हेमविभूषिताः ॥ ६
[7]धूर्युजाश्वगजारूढाः सगृहक्षेत्रगोशताः । शतं शतसहस्राणि [8]स्वर्णमाला महात्मनाम् ॥ ७
गवां सहस्रानुचरान्दक्षिणामत्यकालयत् । हे[9]मशृङ्ग्यो रौप्यखुराः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥८
दासीदासखरोष्ट्रांश्च प्रादादाजाविकं बहु । रत्नानां विविधानां च विविधांश्चान्नपर्वतान् ॥ ९
तस्मिन्संविततं यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् । तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः [10] १०
अङ्गस्य यजमानस्य स्वधर्माधिगताः शुभाः । गुणोत्तरास्तु क्रतवस्तस्यासन्सार्वकामिकाः ॥११
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥
अयज्वान[11]मदाक्षिण्यमभि [12]श्वैत्येति व्याहरन् ॥ १२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

नारद उवाच—

शिबिमौशीनरं चापि मृतं सृञ्जय शुश्रुम । य इमां पृथिवीं सर्वां चर्मवत्पर्यवेष्टयत् ॥ १
साद्रिद्वीपार्णववनां रथघोषेण नादयन् । [13]स शिबिर्वै रिपून्नित्यं मुख्यान्निघ्नन्सपत्नजित् ॥ २
तेन यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं पर्याप्तदक्षिणैः । [14]स राजा वीर्यवान्धीमानवाप्य वसु पुष्कलम् ॥ ३
सर्वमूर्धाभिषिक्तानां संमतः सोऽभवद्युधि । अयजच्चाश्वमेधैर्यो विजित्य पृथिवीमिमाम् ॥ ४
निरर्गलैर्बहुफलैर्निष्ककोटिसहस्रदः । [15]हस्त्यश्वपशुभिर्धान्यैर्मृगैर्गोजाविभिस्तथा ।
विवि[16]धां पृथिवीं पुण्यां शिबिर्ब्राह्मणसात्करोत् ॥ ५
यावत्यो वर्षतो धारा यावत्यो दिवि तारकाः । यावत्यः सिकता गाङ्ग्यो यावन्मेरोर्महोपलाः ६
उदन्वति च यावन्ति रत्नानि प्राणिनोऽपि च । तावतीरददद्गा वै शिबिरौशीनरोऽध्वरे ॥ ७
नो [17]यन्तारं [18]धुरस्तस्य कंचिदन्यं प्रजापतिः । भूतं भव्यं भवन्तं वा नाध्यगच्छ[19]न्नरोत्तमम् ॥८
तस्यासन्विविधा यज्ञाः सर्व[20]कामैः समन्विताः । हेमयूपासनगृहा हेमप्राकारतोरणाः ॥ ९

---

१ म. अङ्गं च पौ° । २ क. समेयुषाम् । ३ क. °सनवाहनाः । ४ क. °नर्तन° । ५ म. द्विपान्दशसहस्राख्यानदात्काञ्चनसंवृतान् । ६ म. सध्वजान् सपताकांश्च रथान्हेममयांस्तथा । ७ क. धूर्यज्ञाश्वगणारूढाः । ८ म. स्वर्णमालानथर्षभान्; क. स्वर्णमाली । ९ क.—पुस्तके हेमेत्यतः प्राक् ' तत्रास्य गाथेति दशमश्लोकोत्तरार्धः पठितः । १० म. + अङ्गस्य यजमानस्य अपि विष्णुपदे वयम् । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः । देवमानुषगन्धर्वांश्चात्यरोचन्त दक्षिणाः ॥ ११ म. °मद° । १२ म. °त्येत्युदाहरत् । १३ म. स शिबिर्यष्टुमन्विच्छन्मुख्यः सर्वसपत्नजित् । क. स शिबिर्याद्रिपू° । १४ म. अविहिंस्य जनानन्यानवाप वसु । १५ म. + बिभर्ति दक्षिणा यस्य गङ्गायाः स्रोत आवृणोत् । १६ म. °धैः पृ° । १७ म. °यन्तारं । १८ क. धुरं तस्य । १९ क. °न्नरेश्वरम् । २० क. °कार्यैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शुचि स्वाद्वन्नपानं च ब्राह्मणाः प्रयुतायुताः । नानाभक्ष्यैः प्रियकथाः पयोदधिमहाह्रदाः १०
तस्यासन्यज्ञवाटेषु नद्यः शुभ्रान्नपर्वताः । पिबत स्नात खादध्वमिति [1]यत्रोचते जनाः ॥ ११
[2]यस्मै प्रादाद्वरं रुद्रस्तुष्टः पुण्येन कर्मणा । अक्षयं ददतो वित्तं श्रद्धा कीर्तिस्तथा क्रियाः ॥१२
यथोक्तमेव भूतानां प्रियत्वं स्वर्गमुत्तमम् । एताँल्लब्ध्वा वरानिष्टान् शिबिः काले दिवं गतः१३
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमद[3]ाक्षिण्यमभि श्वैत्येति[4] व्याहरन् ॥ १४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजकीये अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

नारद उवाच—

रामं दाशरथिं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यं प्रजा अन्वमोदन्त पिता [5]पुत्रानिवौरसान् ।
असंख्येया गुणा यस्मिन्नासन्नमिततेजसि ॥ १
यश्चतुर्दश वर्षाणि निदेशात्पितुरच्युतः । वने वनितया सार्धमवसल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ २
जघान च जनस्थाने राक्षसान्मनुजर्षभः । तपस्विनां रक्षणार्थं सहस्राणि चतुर्दश ॥ ३
तत्रैव वसतस्तस्य रावणो नाम राक्षसः । जहार भार्यां वैदेहीं संमोह्यैनं सहा[6]नुजम् ॥[7] ४
तमागस्कारिणं रामः पौलस्त्यमजितं परैः । जघान समरे क्रुद्धः पुरेव त्र्यम्बकोऽन्धकम् ॥ ५
सुरासुरैरवध्यं तं देवब्राह्मणकण्टकम् । जघान स महाबाहुः पौलस्त्यं सगणं रणे ॥[8] ६
[9]स प्रजानुग्रहं कृत्वा त्रिदशैरभिपूजितः । व्याप्य कृत्स्नं जगत्कीर्त्या सुरर्षिगणसेवितः ॥ ७
[11]स प्राप्य विविधं राज्यं सर्वभूतानुकम्पकः । [12]आजहार महायज्ञं प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ८
[13]निरर्गलं सजा[14]रूथ्यमश्वमेधं च तं विभुः । आजहार सुरेशस्य हविषामुदमाह[15]रत् ॥ ९
अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरीजे बहुगुणैर्नृ[16]पः । क्षुत्पिपासेऽजयद्रामः सर्वरोगांश्च देहिनाम् ॥ १०
सततं गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा । अति सर्वाणि भूतानि रामो दाशरथिर्बभौ ॥ ११
ऋषीणां देवतानां च मानुषाणां च सर्वशः । पृथिव्यां सह वासोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति १२

---

१ म. यत्रोच्यते जनैः । २ क. तस्मै । ३ म. °द° । ४ म. °त्येत्युदाहरत् । ५ म. पुत्रमिवौरसम् । ६ क. °नुगम् । ७ म. + रामो हृतां राक्षसेन भार्यां श्रुत्वा जटायुषः । आतुरः शोकसंतप्तो रामोऽगच्छद्धरीश्वरम् ॥ तेन रामः सुसंगम्य वानरैश्च महाबलैः । आजगामोदधेः पारं सेतुं कृत्वा महार्णवे ॥ ८ म. तत्र हत्वा तु पौलस्त्यान्ससुहृद्गणबान्धवान् । मायाविनं महाघोरं रावणं लोककण्टकम् ॥ ९ म. + हत्वा तत्र रिपुं संख्ये भार्यया सह संगतः । स च लङ्केश्वरं चक्रे धर्मात्मानं बिभीषणम् ॥ भार्यया सह संयुक्तस्ततो वानरसेनया । अयोध्यामागतो वीरः पुष्पकेण विराजता ॥ तत्र राजन्प्रविष्टः सन्नयोध्यायां महायशाः । मातृर्वयस्यान्सचिवानृत्विजः सपुरोहितान् ॥ शुश्रूषमाणः सततं मन्त्रिभिश्चाभिषेचितः । विसृज्य हरिराजानं हनुमन्तं सहाङ्गदम् ॥ भ्रातरं भरतं वीरं शत्रुघ्नं चैव लक्ष्मणम् । पूजयन्परया प्रीत्या वैदेह्या चाभिपूजितः ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । चतुःसागरपर्यन्तां पृथिवीमन्वशासत ॥ अश्वमेधशतैरीजे क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । यश्च विप्रप्रसादेन सर्वकामानवाप्य च ॥ १० अयं श्लोकः म.-पुस्तके नास्ति । ११ म. संप्राप्य विधिवद्राज्यं सर्वभूतानुकम्पनः । १२ म. सर्वद्वीपानवष्टभ्य प्रजा । १३ म. स निर्गलं मुख्यतममश्वमेधशतं प्रभुः । १४ क °रूप्यमश्वमेधशतं । १५ म. °हरन्; क. °वहत् । १६ क. °प ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नाहीयत[1] तदा प्राणः प्राणिनां न [2]तदन्यथा । [3]प्राणोऽपानः समानश्च रामे राज्यं प्रशासति १३
पर्यदीप्यन्त तेजांसि [4]तदानर्थाश्च नाभवन् । दीर्घायुषः प्रजाः सर्वा युवा न म्रियते तदा १४
वेदैश्चतुर्भिः सुप्रीताः प्राप्नुवन्ति दिवौकसः । हव्यं कव्यं च विविधं निष्पूर्तं हुतमेव च ॥१५
अदंशमशका देशा नष्टव्यालसरीसृपाः । नाप्सु [5]प्राणभृतां मृत्युर्नाकाले ज्वलनोऽदहत् ॥ १६
अधर्मरुचयो लुब्धा मूर्खा वा नाभवंस्तदा । शिष्टेष्टप्राज्ञकर्माणः सर्वे वर्णास्तदाभवन् ॥ १७
स्वधां पूजां च रक्षोभिर्जनस्थाने प्रणाशिताम् । प्रादान्निहत्य रक्षांसि पितृदेवेभ्य ईश्वरः ॥१८
सहस्रपुत्राः पुरुषा दशवर्षशतायुषः । न च ज्येष्ठाः कनिष्ठेभ्यस्तदा श्रा[6]द्धान्यकारयन् ॥ १९
श्यामो युवा लोहिताक्षो मत्तमातङ्गविक्रमः । आजानुबाहुः सुभुजः सिंहस्कन्धो महाबलः २०
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । सर्वभूतमनःकान्तो रामो राज्यमकारयत् ॥ २१
रामो रामो राम इति प्रजानामभवत्कथा । [7]रामाद्रामं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ २२
चतुर्विधाः प्रजा रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः । [8]आत्मानं संप्रतिष्ठाप्य राजवंशमिहाष्टधा २३
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानम[9]दाक्षिण्यमभि [10]श्वैत्येति व्याहरन् ॥ २४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

नारद उवाच—

भगीरथं [11]च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । [12] येन भागीरथी गङ्गा चयनैः काञ्चनैश्चिता ॥ १
यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । राज्ञश्च राजपुत्रांश्च ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २
सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः । रथे रथे शतं नागाः सर्वे वै हेममालिनः ॥ ३
सहस्रमश्वाश्चैकैकं [13]गजानां पृष्ठतोऽन्वयुः । अश्वे अश्वे शतं गावो गवां पश्चादजाविकम् ॥ ४
तेनाक्रान्ता जनौघेन दक्षिणा भूयसीर्ददत् । उपह्वरेऽतिव्यथिता तस्याङ्के निषसाद ह ॥ ५
तथा भागीरथी गङ्गा [14]उर्वशी चाभवत्पुरा । दुहितृत्वं गता राज्ञः पुत्रत्वमगमत्तदा ॥[15] ६
तां तु गाथां जगुः प्रीता गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः । पितृदेवमनुष्याणां शृण्वतां वल्गुवादिनः ॥ ७
भगीरथं यजमानमैक्ष्वाकुं भूरिदक्षिणम् । गङ्गा समुद्रगा देवी वव्रे पितरमीश्वरम् ॥ ८
तस्य सेन्द्रैः सुरगणैर्देवैर्यज्ञः स्वलंकृतः । सम्यक्परिगृहीतश्च शान्तविघ्नो निरामयः ॥ ९
यो य इच्छेत विप्रो वै यत्र यत्रात्मनः प्रियम् । भगीरथस्तदा प्रीतस्तत्र [16]तत्रादददृशी ॥ १०
नादेयं ब्राह्मणस्यासीद्यस्य यत्स्यात्प्रियं धनम् । सोऽपि विप्रप्रसादेन [17]ब्रह्मलोकं गतो नृपः ११
येन यातौ मखमुखौ दिशाशाविह पादपाः । तेनावस्थातुमिच्छन्ति तं गत्वा राजमीश्वरम् १२

---

१ क. °यन्त तदा प्राणाः । २ म. तदा व्यथा । ३ म. प्राणापानौ समावास्तां रा°; क. प्राणापानसमानाश्च । ४ क. तथा° । ५ क. प्रजाः शिष्टेष्टकर्माणः । ६ म. °द्धानि कुर्वते । ७ म. रामभूतं जग° । ८ म. आत्मेच्छया प्रति° । ९ म. °द° । १० म. °त्युदाहरत् । ११ क. चेद्राजा° । १२ म. + परित्राणाय पूर्वेषां येन गङ्गावतारिता ॥ यस्येन्द्रो बाहुवीर्येण प्रीतो राज्ञो महात्मनः । सोऽश्वमेधशतैरीजे समाप्तवरदाक्षिणैः ॥ हविर्मन्त्रान्नसंपन्नैर्देवानामादधौ मुदम् । १३ क. राजानं पृष्ठ° । १४ क. ह्यूर्ध्वगा ह्यभव° । १५ क. °नाम् । १६ क. °त्रानयद्दशी । १७ क. ब्रह्मलोकगतो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमद[1]ाक्षिण्यमभि श्वैत्येति[2] व्याहरन् ॥ १३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

नारद उवाच—

दिलीपं [3]चेदैलविलं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यस्य यज्ञशतेष्वासन्प्रयुतायुतशो द्विजाः ।
[4]तत्रज्ञानार्थसंपन्ना यज्वानः पुत्रपौत्रिणः ॥[5] १
य इमां वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः । ई[6]जानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥[7] २
दिलीपस्य तु यज्ञेषु कृतः पन्था हिरण्मयः । तं [8]धर्म इव कुर्वाणाः सेन्द्रा देवाः समागमन् ३
[9]सहस्रं यत्र मातङ्गा [10]गच्छान्ति पर्वतोपमाः । सौवर्णं चाभवत्सर्वं सदः परमभास्वरम् ॥ ४
रसानां चाभवन्कुल्या भक्ष्याणां चापि पर्वताः । सहस्रव्यामा नृपते यूपाश्चासन्हिरण्मयाः ५
[11]चषालं प्रचषालं च यस्य यूपे हिरण्[12]मये । [13]नृत्यन्तेऽप्सरसस्तस्य षट्सहस्राणि सप्त[14]धा ॥ ६
यत्र वीणां वादयति प्रीत्या विश्वावसुः स्वयम् । सर्वभूतान्यमन्यन्त [15]राजानं सत्यशीलिनम् ।
रागखाण्डवभोज्यैश्च मत्ताः [16]पतिषु शेरते ॥ ७
तदेतदद्भुतं मन्ये अन्यैर्न सदृशं नृपैः । यदप्सु युध्यमानस्य चक्रे न परिपेततुः ॥ ८
राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् । येऽपश्यन्भूरिद[17]ाक्षिण्यं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ९
पञ्च शब्दा [18]न जीर्यन्ति [19]खट्वाङ्गस्य निवेशने ।स्वाध्यायघोषो ज्याघोषः पिबताश्नीत खादत १०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमद[20]ाक्षिण्यमभि श्वैत्येति[21] व्याहरन् ॥ ११

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि आभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नारद उवाच--

मान्धा[22]ता चेद्यौवना[23]श्वो मृतः सृञ्जय शुश्रुम । [24]देवासुरमनुष्याणां त्रैलोक्यविजयी नृपः ॥
यं देवावश्विनौ [25]गर्भात्पितुः पूर्वं चकर्षतुः ॥ १

---

१ म. °द°. । २ म. °त्युदाहरत् । ३ म. चापि राजेन्द्र मृ°; क. °वै चैलविलं मृ° । ४ क. तत्त्वज्ञा° । ५ म. + स्वच्छन्दाः पुण्यगन्धाश्च सुभक्षा हेममालिनः । यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति मनीषिणः । ६ क. °जानो विविधैर्यज्ञैर्ब्राह्म° । ७ म. + राजानो वितते यज्ञे उपहारानुपाहरन् । ८ क. धर्ममिव । ९ इत आरभ्य श्लोकद्वयं क.--पुस्तके नास्ति । १० म. अगच्छन्पर्व° । ११ म. चषालप्रचषालौ च । १२ म. °ण्मयौ । १३ इत आरभ्य सार्धश्लोकः क.–पुस्तके नास्ति; म. नृत्यन्त्यप्सरसो यत्र षट्° । १४ म. °त च । १५ म. मम वादयतीति तम् । १६ क. पथिषु । १७ म. °दाक्षि° । १८ क. न जीर्यन्ते । १९ म. दिलीपस्य नि° । २० म. °द°. । २१ °त्युदाहरत् । २२ म. मान्धातारं यौवनाश्वं मृतं । २३ क. °नाश्वं मृतं । २४ अयं श्लोकार्धः म.–पुस्तके नास्ति । २५ म. गर्भे पितुः पार्श्वे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मृगयां विचरन्राजा तृषितः †क्लान्तवाहनः । धूमं दृष्ट्वागमत्सत्रं पृषदाज्यमवाप सः ॥ २
तं दृष्ट्वा युवनाश्वस्य जठरे सूनुतां गतम् । गर्भाद्धि जह्रतुर्देवावश्विनौ भिषजां वरौ ॥ ३
तं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देववर्चसम् । अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ४
मामेवायं धयत्वग्रे इति ह स्माह वासवः । ततोऽङ्गुलिभ्यो हीन्द्रस्य प्रादुरासीत्पयोऽमृतम् ५
मां धास्यतीति कारुण्याद्यदिन्द्रो ह्यन्वकम्पयत् । तस्मात्तु मांधातेत्येवं नाम तस्याद्भुतं कृतम् ६
ततस्तु धारां पयसो घृतस्य च महात्मनः । तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ७
अपिबत्पाणिमिन्द्रस्य स चाप्यह्नाभ्यवर्धत । सोऽभवद्द्वादशसमो द्वादशाहेन वीर्यवान् ॥ ८
इमां च पृथिवीं कृत्स्नामेकाह्ना स व्यजीजयत् । धर्मात्मा धृतिमान्वीरः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ९
जनमेजयं सुधन्वानं गयं पूरुं बृहद्रथम् । असितं च नृगं चैव मांधाता मनुजोऽजयत् ॥ १०
उदेति च यतः सूर्यो यत्र च प्रतितिष्ठति । तत्सर्वं यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ११
सोऽश्वमेधशतैरिष्ट्वा राजसूयशतेन च । अददद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो विशां पते ॥ १२
हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान् शतयोजनम् । बहुप्रकारान्सुस्वादून्भक्ष्यभोज्यान्नपर्वतान् ।
अतिरिक्तं ब्राह्मणेभ्यो भुञ्जानो हीयते जनः ॥ १३
भक्ष्यान्नपाननिचयाः शुशुभुस्त्वन्नपर्वताः । घृतह्रदाः सूपपङ्का दधिफेना गुडोदकाः ॥ १४
रुरुधुः पर्वतान्नद्यो मधुक्षीरवहाः शुभाः । देवासुरा नरा यक्षा गन्धर्वोरगपक्षिणः ॥ १५
विप्रास्तत्रागताश्चासन्वेदवेदाङ्गपारगाः । ब्राह्मणा ऋषयश्चापि नासंस्तत्राविपश्चितः ॥ १६
समुद्रान्तां वसुमतीं वसुपूर्णां तु सर्वतः । स तां ब्राह्मणसात्कृत्वा जगामास्तं तदा नृपः ।[11][12]
गतः पुण्यकृतां लोकान्व्याप्य स्वयशसा दिशः ॥ १७
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभि श्वैत्येति[13][14] व्याहरन् ॥ १८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

नारद उवाच—

ययातिं नाहुषं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम[15] । राजसूयशतैरिष्ट्वा सोऽश्वमेधशतेन च ॥ १
पुण्डरीकसहस्रेण वाजपेयशतैस्तथा । अतिरात्रसहस्रेण चातुर्मास्यैश्च कामतः ।
अग्निष्टोमैश्च विविधैः सत्रैश्च प्राज्यदक्षिणैः ॥ २
अब्राह्मणानां यद्वित्तं पृथिव्यामस्ति किंचन । तत्सर्वं परिसंख्याय ततो ब्राह्मणसात्करोत् ॥ ३

---

† क. श्रान्तवा° । १ म. रविसंनिभम् । २ म. गर्भं निरूहतुर्देवाव°; क. गर्भाद्द्विजर्हतु° । ३ म. °त्वङ्ग इ° । ४ क. तस्य तु तैः कृतम् । ५ क. धाराः । ६ क. तमासाद्य व्यवर्धत । ७ क. गयं शूनं । ८ म. मानवोऽज°; क. धनुषाज° । ९ क. दशयो° । १० क. भुञ्जन्नाद्रीयते जनः । ११ म. जगाम स्वान्गृहान्प्रति । १२ म. + राजापि विविधैरिष्ट्वा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । १३ म. °द° । १४ म. °त्युदाहरत् । १५ म. + य इमां पृथिवीं जित्वा ससमुद्रां सपर्वताम् ॥ शम्याप्रासेन निर्माय वेदीः सन्नतदक्षिणाः । ईजानः क्रतुभिः पुण्यैः पर्यगच्छत्प्रदक्षिणम् ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]सरस्वती पुण्यतमा नदीनां तथा समुद्राः सरितः साद्रयश्च ।
ईजानाय पुण्यतमाय राज्ञे घृतं पयो दुदुहुर्नाहुषाय ॥ ४
व्यूढे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायताम् । चतुर्धा व्यभजत्सर्वां चतुर्भ्यः पृथिवीमिमाम् ॥ ५
यज्ञैर्नानाविधैरिष्ट्वा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमाम् । देवयान्यां चौशनस्यां शर्मिष्ठायां च धर्मतः ६
देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपमः । आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वासवः ॥ ७
यदानाभ्यगमच्छान्तिं कामानां सर्ववेदवित् । ततो गाथामिमां गीत्वा सदारः प्राविशद्वनम् ८
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ९
एवं कामान्परित्यज्य ययातिर्धृतिमेत्य च । पूरुं राज्ये प्रतिष्ठाप्य प्रयातो वनमीश्वरः ॥ १०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानम[2]दाक्षिण्यमभि श्वै[3]त्येति व्याहरन् ॥ ११

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

नारद उवाच—

नाभागमम्बरीषं च मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञां चैकस्त्वयोधयत् ॥ १
जिगीष[4]माणाः संग्रामे समन्ताद्वैरिणोऽभ्ययुः । अस्त्रयुद्धविदो घोराः सृजन्तश्चाशिवा गिरः २
बल[5]लाघवशिक्षाभिस्तेषां सोऽस्त्रबलेन च । छत्रायुधध्वजरथांश्छित्वा [6]प्रासान्गतव्यथः ॥ ३
त एनं मुक्तसन्नाहाः प्रार्थयञ्जीवितैषिणः । शरण्यमीयुः शरणं तव स्म इति वादिनः ॥ ४
स तु तान्वशगान्कृत्वा जित्वा चेमां वसुन्धराम् । ईजे यज्ञशतैरिष्टैर्य[7]था शास्त्रं तथानघ ॥ ५
बुभुजुः सर्वसंपन्नमन्नमन्ये जनाः ‡सदा । तस्मिन्यज्ञे तु विप्रेन्द्राः सं[8]तृप्ताः परमार्चिताः ॥ ६
मोदकान्पूरिकापूपान्स्वादुपूर्णाश्च शष्कुलीः । करम्भान्पृथुमृद्वीका अन्नानि सुकृतानि च ॥ ७
सूपान्मैरेयकापूपा[9]न्रागखाण्डवपानकान् । [10]मृष्टान्नानि सुयुक्तानि मृदूनि सुरभीणि च ॥ ८
घृतं मधु पयस्तोयं दधीनि रसवन्ति च । फलं मूलं च सुस्वादु द्विजास्तत्रोपभुञ्जते ॥ ९
[11]मादनीयानि *पापानि विदित्वा चात्मनः सुखम् ।[12]अपिबन्त यथाकामं पानपा गीतवादितैः १०
[13]तत्र स्म गाथा गायन्ति क्षीबा हृष्टाः [14]पठन्ति च । नाभागस्तुतिसंयुक्ता ननृतुश्च सहस्रशः ११
तेषु यज्ञेष्वम्बरीषो दक्षिणामत्यकालयत् । राज्ञां शतसहस्राणि दशप्रयुतयाजिनाम् ॥ १२
हिरण्यकवचान्सर्वाञ्छ्वेतच्छत्रप्रकीर्णकान् । हिरण्यस्यन्दनारूढान्सानुयात्रपरिच्छदान् ॥ १३
ईजानो [15]वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् । मूर्धाभिषिक्तांश्च नृपान्राजपुत्रशतानि च ॥ १४
सदण्डकोशनिचयान्ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । नैवं [16]पूर्वजनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ॥ १५
यदम्बरीषो नृपतिः करोत्यमितदक्षिणः । इत्येवमनुमोदन्ते प्रीता यस्य महर्षयः ॥ १६

---

१ अयं श्लोकः क.–पुस्तके नास्ति । २ म. °द° । ३ म. °त्युदाहरत् । ४ क. °माणान्संग्रामे समन्ताद्वैरिणोऽभ्ययात् । ५ क. °लाभाद्वशीकृत्य तेषां । ६ क. प्राणान्ग° । ७ म. °था शक्रस्तथानघः । ‡ क. तदा । ८ क. सुतृ° । ९ म. °न्रागषाडवपान° । १० क. मिष्टा° । ११ म. मद° । *क. पानानि । १२ क. आपिबन्ति यथाकालं । १३ क. यत्र । १४ क. पतन्ति च । १५ क. विविधैर्यज्ञैर्दक्षिणा° । १६ म. पूर्वे ज°

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभि श्वैत्येति[2] व्याहरन् ॥ १७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

नारद उवाच—

[3]शशिबिन्दुं च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । [4]ईजे स विविधैर्यज्ञैः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १
तस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः । एकैकस्यां च भार्यायां सहस्रं तनयाभवन् ॥ २
ते कुमाराः पराक्रान्ताः सर्वे नियुतयाजिनः । राजानः क्रतुभिर्मुख्यैरीजाना वेदपारगाः ॥ ३
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः । सर्वेऽश्वमेधैरीजानाः कुमाराः [5]शशिबिन्दवः ॥ ४
तानश्वमेधे राजेन्द्रो ब्राह्मणेभ्योऽददात्पिता । शतं शतं रथगजा एकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ५
राजपुत्रं तदा कन्यास्तपनीयस्वलंकृताः । कन्यां कन्यां शतं नागा नागे नागे शतं रथाः ॥ ६
रथे रथे शतं चाश्वा [6]बलिनो हेममालिनः । अश्वे अश्वे गोसहस्रं गवां पञ्चाशदाविकाः ॥ ७
एतद्धन[7]मपर्याप्तमश्वमेधे महामखे । शशिबिन्दुर्महाभागो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ ८
वार्क्षाश्च यूपा यावन्त अश्वमेधे महामखे । ते तथैव पुनश्चान्ये तावन्तः काञ्चनाभवन् ॥ ९
भक्ष्यान्नपाननिचयाः पर्वताः क्रोशमुच्छ्रिताः । तस्याश्वमेधे निर्वृत्ते राज्ञः शिष्टास्त्रयोदश ॥ १०
तुष्टपुष्ट[9]जनाकीर्णां शान्तविघ्नामनामयाम् । [3]शशिबिन्दुरिमां भूमिं चिरं भुक्त्वा दिवं गतः ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदा[1]क्षिण्यमभि श्वैत्येति[2] व्याहरन् ॥ १२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

नारद उवाच—

गयं [10]चामूर्तरयसं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यो वै वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १
तस्मै ह्यग्निर्वरं प्रादात्ततो वव्रे वरं गयः । तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन नियमेन च ॥ २
गुरूणां च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदितुम् । स्वधर्मेणाविहिंस्यान्यान्धनमिच्छामि चाक्षयम् ॥
विप्रेषु ददतश्चैव श्रद्धा भवतु नित्यशः । [11]अनन्यासु सवर्णासु पुत्रजन्म च मे भवेत् ॥ ४
[12]अन्नं मे ददतः श्रद्धा धर्मे मे रमतां मनः । अविघ्नं चास्तु मे नित्यं धर्मकार्येषु [13]पावक ॥ ५
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत । गयो ह्यवाप्य तत्सर्वं धर्मे[14]णारीनजीजयत् ॥ ६
स [15]दर्शपौर्णमासाभ्यां कालेष्वाग्रयणे[16]न च । चातुर्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः ॥ ७
अयजच्छ्रद्धया राजा परिसंवत्सरान् शतम् । गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि च ॥ ८

---

१ म. °द° । २ म. °त्युदाहरत् । ३ क. शशबि° । ४ म. य ईजे । ५ क. शशबिन्दवः; म. शाशिबिन्दवः । ६ क. वाजिनो । ७ क. °मपर्यन्तमश्व° । ८ क. °न्तो अश्व° । ९ क. °जनाकीर्णाः शान्तविघ्नास्त्वनामयाः । १० म. चाधूर्तरजसं । ११ म. कन्यासु च सवर्णासु सुप्रजस्त्वं च मे । १२ म. अन्नमोजो महो मह्यं धर्मे । १३ क. पावकः । १४ म. °णाराधयज्जगत् । १५ म. दर्शपूर्णमा° । १६ क. °षु च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शतं निष्कसहस्राणि गवां चाप्ययुतानि षट् । उत्थायोत्थाय स[1] प्रादात्परिसंवत्सरान् शतम् ॥ ९
नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः । ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा सोमोऽङ्गिरा यथा ॥ १०
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्कराम् । विप्रेभ्यः प्राददद्राजा[2] सोऽश्वमेधे महामखे ॥
जाम्बूनदमया यूपाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः । गयस्यासन्समृद्धास्तु सर्वभूतमनोहराः ॥ १२
सर्वकामसमृद्धं[3] च प्रादादन्नं गयस्तदा । ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ॥ १३
ससमुद्रवनद्वीपनदीनदवनेषु च । नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन् ॥ १४
भूतग्रामाश्च विविधाः संतृप्ता यज्ञसंपदा । गयस्य सदृशो यज्ञो नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन् ॥
षट्त्रिंशद्योजनायामा[4] त्रिंशद्योजनमायता । पश्चात्पुरश्चतुर्विंशद्वेदी ह्यासीद्धिरण्मयी ॥ १६
गयस्य यजमानस्य मुक्तावज्रमणिस्तृता । प्रादात्स ब्राह्मणेभ्योऽथ वासांस्याभरणानि च ॥ १७
यथोक्ता दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणः । यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥
कुल्याः[5] कुशलवाहिन्यो रसानामभवंस्तदा । वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च पृथग्विधाः ॥ १९
यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । वटश्चाक्षय्यकरणः पुण्यं ब्रह्मसरश्च तत् ॥ २०
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्य[6]मभि श्वैत्येति[7] व्याहरन् ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

नारद उवाच--

सांकृतिं रन्तिदेवं च मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यस्य द्विशतसाहस्रा आसन्सूदा महात्मनः ॥ १
गृहानभ्यागतान्विप्रानतिथीन्परिवेषकाः । पकापकं[8] दिवारात्रं वरान्नममृतोपमम् ॥ २
न्यायेनाधिगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । वेदानधीत्य धर्मेण यश्चक्रे द्विषतो वशे ॥ ३
उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं शंसितव्रतम् । बहवः स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत्सत्रयाजिनम् ॥ ४
नदी महानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्मराशितः । तस्माच्चर्मण्वती[9] पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत्पुरा ॥ ५
ब्राह्मणेभ्योऽददन्निष्कान्[10]सौवर्णान्स प्रभावतः । तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति ह स्म प्रभाषते ॥
तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादान्निष्कान्निष्कान्सहस्रशः । ततः पुनः समाश्वास्य निष्कानेव प्रयच्छति ॥ ७
अल्पं दत्तं मयाद्येति निष्ककोटिं सहस्रशः[11] । एकाह्ना[12] दास्यति पुनः कोऽन्यस्तत्संप्रदास्यति ॥
द्विजपाणिवियोगेन दुःखं मे शाश्वतं महत् । भविष्यति न संदेह एवं राजाददद्वसु ॥ ९
सहस्रशश्च सौवर्णान्वृषभान्[13]गोशतानुगान् । साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्धनं तथा[14] ॥ १०
अध्यर्धमासमददद्ब्राह्मणेभ्यः शतं समाः । अग्निहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणं च यत् ॥ ११
ऋषिभ्यः करकान्कुम्भान्स्थालीः पिठरमेव च । शयनासनयानानि प्रासादांश्च गृहाणि च ॥

---

१ म. क. संप्रा° । २ क. °जा अश्व° । ३ क. °समृद्धांश्च प्रादात्तांश्च गयस्तथा । ४ क. षड्विंशद्योज° । ५ म. कुल्याश्च क्षीरवाहिन्यो रसानां चाभवं° । क. कुल्याः सुकृतवा° । ६ म. °द° । ७ म. °त्युदाहरत् । ८ म. पक्वंपक्वं; क. पक्वापक्वं दिवारात्रमपर्याप्तं धनं तदा । ९ म. °ण्वती नाम ख्याता पुण्या सरिद्वरा । १० क. °ष्कं सौवर्णस्य प्रभावतः । ११ क. प्रदाय सः । १२ म. °ह्ना तास्यति ततः काद्य विप्रा इति ब्रुवन् । १३ क. °नृष° । १४ क. तदा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वृक्षांश्च विविधान्दद्या[1]दन्नानि च धनानि च । सर्वं सौवर्णमेवासीद्रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ १३
[2]तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । रन्तिदेवस्य तां दृष्ट्वा समृद्धिमतिमानुषीम् ॥१४
नैतादृशं दृष्टपूर्वं कुबेरसदनेष्वपि । धनं च पूर्यमाणं नः किं पुनर्म[3]नुजेष्विति ॥ १५
व्यक्तं वस्वोकसारेयमित्यूचुस्तत्र विस्मिताः । सांकृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिर्[4]मतिथिर्वसेत्॥ १६
आलभ्यन्त तदा गावः सहस्राण्येकविंशतिः । तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥
सूपं भूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा । रन्तिदेवस्य यत्किंचित्[5]सौवर्णमभवत्तदा ॥ १८
तत्सर्वं वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । प्रत्यक्षं तस्य हव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
कव्यानि पितरः काले सर्वकामान्द्विजोत्तमाः ॥ १९
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमद[6]क्षिण्यमभि श्वैत्येति[7] व्याहरन् ॥ २०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

नारद उवाच—

*दौष्यन्तिं भरतं चापि मृतं सृञ्जय शुश्रुम । कर्माण्यसुकराण्यन्यैः कृतवान्यः शिशुर्वने ॥१
हिमावदातान्यः सिंहान्नखदंष्ट्रायुधान्बली । निर्वीर्यांस्तरसा कृत्वा विचकर्ष बबन्ध च ॥ २
क्रूरांश्चोग्रतरान्व्याघ्रान्दमित्वा चाकरोद्वशे । मनःशिलै[8] इव शिलाः संयुक्ता जतुराशिभिः ॥३
व्यालादींश्चातिबलवान्सुप्रतीका[9]न्गजानपि । दंष्ट्रासु गृह्य विमुखान् शुष्कास्यानकरोद्वशे ॥ ४
महिषान[10]प्यतिबलो बलिनो विचकर्ष ह । सिंहानां च सुदृप्तानां [11]शतान्याकर्षयद्बलात् ॥ ५
बलिनः सृमरान्खड्गान्नानासत्त्वानि चाप्युत । कृच्छ्र[12]प्राणं वने बद्ध्वा दमयित्वाप्यवासृजत्॥६
तं सर्वदमनेत्या[13]हुर्द्विजास्तेनास्य कर्मणा । तं प्रत्यषेधज्जननी मा [14]सत्त्वानि विजीजहि ॥ ७
सोऽश्वमेध[15]शतेनेष्ट्वा यमुनामनु वीर्यवान् । त्रि[16]शताश्वान्सरस्वत्यां गङ्गामनु चतुः[17]शतान्॥ ८
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । पुनरीजे महायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ९
अग्निष्टोमातिरा[18]त्राभ्यामिष्ट्वा विश्वजिता अपि । वाजपेयसहस्राणां सहस्रैश्च सुसंवृतैः ॥ १०
इष्ट्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान्धनैः । सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ।
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ॥ ११
यस्य [19]यूपः शतव्यामः परिणाहेन काञ्च[20]नैः । समागम्य द्विजैः सार्धं सेन्द्रैर्देवैः समुच्छ्रि[21]तैः॥१२
अलंकृतान्राजमानान्सर्वरत्नैर्मनोहरैः । हैरण्यानश्वान्द्विरदान्रथानुष्ट्रानजा[22]विकम् ॥ १३
दासीदासं धनं धान्यं गाः सवत्साः पयस्विनीः । ग्रामा[23]न्गृहांश्च क्षेत्राणि विविधांश्च परिच्छदान्॥

---

१ क. °दन्नानि विविधानि च । २ क. तत्र स्म । ३ क. °नुजेष्वपि । ४ क. मतिथिर्भवेत् । ५ क. °त्सुवर्णं° । ६ म °द° । ७ म. °त्युदाहरत् । *क. दौष्यन्तं । ८ क. °लासमायुक्तान्संपृक्तान्धातुराशिभिः । ९ क. °न्गजानिति । १० क. °प्यतिबलान् । ११ क. शतान्यदमयद्बलात् । १२ म. °प्राणान्वने । १३ क. °हुस्ते द्विजास्तेन क° । १४ म. सत्त्वानि व्यनीनशः । १५ म. °शतेनेजे । १६ म. °शतैश्च सरस्व° । १७ म. °शतैः । १८ म. °त्राणामुक्थ्याविश्वजितां च सः; क. °त्राणामुक्थ्या । १९ म. यूपाः शतव्यामाः । २० म. °श्चनाः । २१ म. °ताः । २२ म. °जाविकान् । २३ क. °न्गृहाणि क्षे° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कोटीशतायुतांश्चैव ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । चक्रवर्ती ह्यदीनात्मा जितारिर्ह्यजितः परैः ॥ १५
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभि श्वैत्येति व्याहरन् ॥ १६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

नारद उवाच--

पृथुं वैन्यं च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यमभ्यषिञ्चन्साम्राज्ये राजसूये महर्षयः ॥ १
यत्नतः प्रथितेत्यूचुः सर्वानभिभवन्पृथुः । क्षतान्नस्त्रास्यते सर्वानित्येवं क्षत्रियोऽभवत् ॥ २
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ ३
अकृष्टपच्या पृथिवी आसीद्वैन्यस्य कामधुक् । सर्वाः कामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ४
आसन्हिरण्मया दर्भाः सुखस्पर्शाः सुखावहाः । तेषां चीराणि संवीताः प्रजास्तेष्वेव शेरते ५
फलान्यमृतकल्पानि स्वादूनि च मधूनि च । तेषामासीत्तदाहारो निराहाराश्च नाभवन् ॥ ६
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या ह्यकुतोभयाः । न्यवसन्त यथाकामं वृक्षेषु च गुहासु च ॥ ७
प्रविभागो न राष्ट्राणां पुराणां नाभवत्तदा । यथासुखं यथाकामं तथैता मुदिताः प्रजाः ॥ ८
तस्य संस्तम्भिता ह्यापः समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ९
तं वनस्पतयः शैला देवासुरनरोरगाः । सप्तर्षयः पुण्यजना गन्धर्वाप्सरसोऽपि च ॥ १०
पितरश्च सुखासीनमभिगम्येदमब्रुवन् । सम्राडसि क्षत्रियोऽसि राजा गोप्ता पितासि नः ११
देह्यस्मभ्यं महाराज प्रभुः सन्नीप्सितान्वरान् । यैर्वयं शाश्वतीस्तृप्तीर्वर्तयिष्यामहे सुखम् [११] १२

---

१ क. °तारिस्त्वजि° । २ म. °द° । ३ म. °त्युदाहरत् । ४ म. °ञ्चत्संमन्त्र्य राज° । ५ म. अयं नः प्रथयिष्येत सर्वानित्यभवत्पृथुः । ६ म. °ण्मया वृक्षाः । ७ क. मृदूनि च । ८ म. क° राणां चा° । ९ क. समुद्रानाभि° । १० म. शाश्वतं तृप्ता वर्त° । । ११ म. + विज्ञापितः प्रजाभिस्तु प्रजानां हितकाम्यया । धनुर्गृह्य पृषत्कांश्च वसुधामाद्रवद्बली ॥ ततो वैन्यभयाद्राजन्गौर्भूत्वाप्राद्रवन्मही । तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वसारयत् ॥ सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैन्यभयार्दिता । सा ददर्शाग्रतो वैन्यं कार्मुकोद्यतपाणिकम् ॥ ज्वलद्भिर्विशिखैर्बाणैर्दीप्ततेजःसमद्युतिम् । महायोगं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि ॥ अलभन्ती परित्राणं वैन्यमेवाभ्यपद्यत ॥ कृताञ्जलिपुटा राजन्पूज्यं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ उवाच चैनं नाधर्म्यं स्त्रीवधं कर्तुमर्हसि । कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥ पृथुरुवाच । एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा । एकं प्राणान्बहून्वापि प्राणिनां नास्ति पातकम् ॥ यस्मिंस्तु निहते भद्रे बहवः सुखमेधते । तस्मिन्हते त्वघं नास्ति पातकं नोपभुज्यते ॥ सोऽहं पालनिमित्तं त्वां वधिष्यामि वसुंधरे । यदि चेद्वचनादद्य न करिष्यसि मे प्रियम् ॥ त्वां निहत्य तु बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् । आत्मानं प्रथयित्वाहं प्रजा धारयिता स्वयम् ॥ सुखं वचनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे । संजीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि वसुंधरे ॥ दुहितृत्वं च मे गच्छ एवमेतन्महाशरम् । नियच्छेयं त्वदर्थाय उद्यतं घोरदर्शनम् ॥ भूमिरुवाच । सर्वमेतन्महाराज विधास्यामि परंतप । वत्सं त्वं पश्य राजन्वै क्षरेयं येन वत्सला ॥ समां तु कुरु सर्वज्ञ मां तु धर्मभृतां वर । यथा विष्यन्दमानं वै क्षीरं सर्वत्र भावये ॥ नारद उवाच । तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः । पृथुर्वैन्यस्तदा राजा तेन शैला विवर्धिताः ॥ न हि पूर्वनिसर्गे वै विषमे वसुधातले । प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा महीपते ॥ न सस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न वणिक्पथः । वैन्यात्प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ यत्र यत्र च साम्यं तु भूमावासीत्किलानघ । तत्र तत्र प्रजास्तात निवासमभिरोचयन् । कृच्छ्रेण च महाराज इत्येवमनुशुश्रुम ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तथेत्युक्त्वा [§]पृथुर्वैन्यो गृहीत्वाजगवं धनुः।शरांश्चाप्रतिमान्घोरांश्चिन्तयित्वाब्रवीन्महीम्॥[1] १३
एह्येहि वसुधे क्षिप्रं क्षरैभ्यः काङ्क्षितं पयः। [2]ततो दास्या[3]मि भद्रं ते अन्नं यस्य यथेप्सितम्॥

[4]वसुधोवाच—

[5]दुहितृत्वेन मां वीर संकल्पयितुमर्हसि। [6]तथेत्युक्त्वा पृथुः सर्वं विधानमकरोद्वशी॥ १५
ततो भूतनिकायास्तां वसुधां दुदुहुस्तदा। तां वनस्पतयः पूर्वं समुत्तस्थुर्दुधुक्षवः॥ १६
सातिष्ठद्वत्सला वत्[7]सं दोग्धृपात्राणि चेच्छती।वत्सोऽभूत्पुष्पितः शा[8]लः प्लक्षो दोग्धाभवत्तदा॥
छिन्नप्ररोहणं दुग्धं पात्रमौदुम्बरं शुभम्। उदयः पर्वतो वत्सो मेरुर्दोग्धा महागिरिः॥ १८
रत्नान्योषधयो दुग्धं पात्रम[9]श्ममयं तथा। [10] दोग्धा [11]चासीत्तदा देवो दुग्धमूर्जस्करं प्रियम्॥
असुरा [12]दुदुहुर्मायामामपात्रे तु ते तदा। दोग्धा द्विमूर्धा तत्रासीद्वत्सश्चासीद्विरोचनः॥ २०
कृषिं च सस्यं च नरा दुदुहुः पृथिवीतले। स्वायंभुवो [‡]मनुर्वत्सस्तेषां दोग्धाभवत्पृथुः॥ २१
अलाबुपात्रे च तथा विषं दुग्धा वसुंधरा। धृतराष्ट्रोऽभवद्दोग्धा तेषां वत्सस्तु तक्षकः॥ २२
सप्तर्षिभिर्ब्रह्म [13]दुग्धा तथा चाक्लिष्टकर्मभिः।दोग्धा बृहस्पतिः पात्रं छन्दो वत्सश्च सोमराट्॥ २३
अन्तर्धानं चामपात्रे [14]दुग्धा पुण्यजनैर्विराट्। दोग्धा वैश्रवणस्तेषां वत्सश्चासीद्वृषध्वजः॥ २४
पुण्यगन्धान्पद्मपात्रे गन्धर्वाप्सरसोऽदुहन्। वत्सश्चित्ररथस्तेषां दोग्धा विश्वरुचिः प्रभुः २५
स्वधां रजतपात्रेषु दुदुहुः पितरश्च ताम्। वत्सो वैवस्वतस्तेषां यमो दोग्धान्तकस्तदा॥ २६
एवं निकायैस्तैर्दुग्धा [15]पयोऽभीष्टं हि सा विराट्। यैर्वर्तयन्ति ते ह्यद्य पात्रैर्वत्सैश्च नित्यशः २७
यज्ञैश्च विविधैरिष्ट्वा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्। संतर्पयित्वा भूतानि सर्वैः कामैर्मनःप्रियैः॥ २८
हैरण्यानकरोद्राजा ये केचित्पार्थिवा भुवि। तान्ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छदश्वमेधे महामखे॥ २९
[16]षष्टिनागसहस्राणि षष्टिनागशतानि च। सौवर्णानकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान्ददौ॥ ३०
इमां च पृथिवीं सर्वां मणिरत्नविभूषिताम्। सौव[17]र्णीमकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तां ददौ॥ ३१
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः॥ ३२
अयज्वानमदा[18]क्षिण्यमभि [19]श्वैत्येति व्याहरन्॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकोनसप्ततितमोऽध्यायः॥ ६९॥

---

§ म. पुन°। १ म. + पृथुरुवाच। २ म. + मच्छासनातिगां वै त्वां प्रमथिष्याम्यहं शरैः। नारद उवाच। तथोक्ता सात्मनः श्रेयश्चिन्तयित्वाब्रवीत्पृथुम्। भूमिरुवाच। वत्सं पात्राणि दोग्धृंश्च क्षीराणि च समादिश। ३ म. °स्याम्यहं भद्र सर्वं यस्य। ४ इदं म.-पुस्तके नास्ति। ५ म. °तृत्वे च मां। ६ म. + नारद उवाच। ७ क. वत्सं दोग्ध्री पा°। ८ म. सालः। ९ म. °मस्तमयं। १० म. + देवानां वत्स इन्द्रोऽभूत्पात्रं दारुमयं तथा। ११ म. च सविता दे°। १२ म. दुदुहुर्मायामयःपात्रे तु तां तदा; क. °दुदुहुर्मद्यमाम°। ‡ क. मुनिर्व°। १३ क. दुग्धं। १४ क. दुग्धं। १५ क. पयोऽभीष्टानि सा। १६ म. स षष्टिं गोसहस्राणि षष्टिं नाग°। १७ क. °वर्णाम°। १८ म. °द°। १९ म. °श्वेत्युदाहरत्।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नारद उवाच--

रामो महातपाः शूरो वीरलोकनमस्कृतः । जामदग्न्योऽप्यतियशा अवितृप्तो मरिष्यति ॥ १
[1]यस्माद्यमनुपर्येति भूमिं कुर्वन्निमां सुखाम् । न चासीद्विक्रिया यस्य प्राप्य श्रियमनुत्तमाम् ॥[2] २
यः क्षत्रियैः परामृष्टे वत्से पितरि चाब्रुवन् । ततोऽवधीत्कार्तवीर्यमजितं समरे परैः ॥ ३
क्षत्रियाणां चतुःषष्टिमयुतानि सहस्रशः । तदा मृत्योः समेतानि एकेन धनुषाजयत् ॥ ४
ब्रह्मद्विषां चाथ तस्मिन्सहस्राणि चतुर्दश । पुनरन्यान्निजग्राह दन्तकूरं जघान ह ॥ ५
सहस्रं मुसलेनाहन्सहस्रमसिनावधीत् । उद्बन्धनात्सहस्रं च सहस्रमुदके धृतम् ॥ ६
दन्तान्भङ्क्त्वा सहस्रस्य कर्णान्नासान्यकृन्तत । ततः सप्तसहस्राणां कटुधूपमपाययत् ॥ ७
शिष्टान्बद्ध्वा च हत्वा वै तेषां मूर्ध्नि विभिद्य च । गुणावतीमुत्तरेण खाण्डवाद्दक्षिणेन च ।
गिर्यन्ते शतसाहस्रा हैहयाः समरे हताः ॥ ८
सरथाश्वगजा वीरा निहतास्तत्र शेरते । पितुर्वधामर्षितेन जामदग्न्येन धीमता ॥ ९
निजघ्ने दशसाहस्रान्रामः परशुना तदा । न ह्यमृष्यंत ता वाचो यास्तैर्भृशमुदीरिताः ॥ १०
भृगो रामाभिधावेति यदाक्रन्दन्द्विजोत्तमाः । ततः काश्मीरदरदान्कुन्तिक्षुद्रकमालवान् ॥ ११
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च विदेहांस्ताम्रलिप्तकान् । रक्षोवाहान्वीतिहोत्रांस्त्रिगर्तान्मार्तिकावतान् ॥ १२
शिवीनन्यांश्च राजन्यान्देशान्देशान्सहस्रशः । निजघान शितैर्बाणैर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १३
कोटीशतसहस्राणि क्षत्रियाणां सहस्रशः । इन्द्रगोपकवर्णस्य बन्धुजीवनिभस्य च ॥ १४
रुधिरस्य परीवाहैः[12] पूरयित्वा सरांसि च । सर्वानष्टादश द्वीपान्वशमानीय भार्गवः ॥ १५
ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः । वेदीमष्टनलोत्सेधां सौवर्णां विधिनिर्मिताम् ॥ १६
सर्वरत्नशतैः पूर्णां पताकाशतमालिनीम् । ग्राम्यारण्यैः पशुगणैः संपूर्णां च महीमिमाम् ॥ १७
रामस्य जामदग्न्यस्य प्रतिजग्राह कश्यपः । ततः शतसहस्राणि द्विपेन्द्रान्हेमभूषणान् ॥ १८
निर्दस्युं पृथिवीं कृत्वा शिष्टेष्टजनसंकुलाम् । कश्यपाय ददौ रामो हयमेधे महामखे ॥ १९
[13]त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । इष्ट्वा क्रतुशतैर्वीरो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २०
सप्तद्वीपां वसुमतीं मारीचोऽगृह्णत द्विजः । रामं प्रोवाच निर्गच्छ वसुधातो ममाज्ञया ॥ २१
स कश्यपस्य वचनात्प्रोत्सार्य सरितां पतिम् । इषुपातै युधां श्रेष्ठः कुर्वन्ब्राह्मणशासनम् ॥ २२
अध्यावसद्गिरिश्रेष्ठं महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् । एवं गुणशतैर्युक्तो भृगूणां कीर्तिवर्धनः ॥ २३
जामदग्न्यो ह्यतियशा मरिष्यति महाद्युतिः । त्वया चतुर्भद्रतरः पुण्यात्पुण्यतरस्तव ॥ २४

---

१ म. यश्चास्त्रमनुपर्येति भूमिं कुर्वन्विपांसुलाम् । २ म. + जामदग्न्यो न ते राजन्कश्चिच्छ्रोत्रमुपागतः । येनैकेन पुरा राजन्क्रुद्धेन हतबन्धुना ॥ भृगुभिस्ताम्यमानेन त्राहि रामेति विस्वरम् । त्रिःसप्तकृत्वो भूमिर्यत्कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३ क. °तानि ह्येकैकं धनु° । ४ क. °न्यानि ज° । ५ म. दन्तकूरे; क.-दन्तक्रूरं । ६ क. °त्सहस्रं तु हैहयाः समरे हताः । ७ म. कृतम् । ८ इत आरभ्य श्लोकद्वयं क.-पुस्तके नास्ति । ९ म. °स्य भिन्नकर्णांस्तथाकरोत् । १० क. °ष्यन्त । ११ क. °हान्वीतहो° । १२ क. ° वाहान्पूर° । १३ क. त्रिसप्तवारान्पृथि । १४ क. °पातैर्युधां । १५ क. °शतैर्जुष्टो । १६ क. ऽप्यति य° । १७ क. पुत्रा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अयज्वानमदाक्षिण्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः । एते चतुर्भद्रतरास्त्वया भद्रशताधिकाः ।
मृता नरवरश्रेष्ठ मरिष्यन्ति च सृञ्जय ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

व्यास उवाच—

पुण्यमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा षोडशराजिकम् । अव्याहरन्नरपतिस्तूष्[1]णीमासीत्स सृञ्जयः ॥ १
¶तमब्रवीत्तथासीनं नारदो भगवानृषिः । श्रु[2]तं कीर्तयतो मह्यं गृहीतं ते महाद्युते ॥ २
आहोस्विदन्ततो नष्टं श्राद्धं शू[3]द्रीपताविव । स एवमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिः[4] सृञ्जयस्तदा ॥ ३
ए[5]तच्छ्रुत्वा महाबाहो धन्यमाख्यानमुत्तमम् । राजर्षीणां पुराणानां यज्वनां दक्षिणावताम् ॥ ४
विस्मयेन §हृते शोके तमसीवार्कतेजसा । विपाप्मास्म्यव्यथोपेतो ब्रूहि किं करवाण्यहम् ॥ ५

नारद उवाच—

दिष्ट्यापहृतशोकस्त्वं वृणीष्वेह यदिच्छसि । त[6]त्तत्प्रपत्स्यसे सर्वं न मृषावादिनो वयम् ॥ ६

सृञ्जय उवाच—

ए[7]तेनैव प्रतीतोऽहं प्रसन्नो यद्भवान्मम । प्रसन्नो यस्य भगवान्न तस्यास्तीह दुर्लभम् ॥ ७

नारद उवाच—

मृ[8]तं ददानि ते पुत्रं दस्युभिर्निहतं वृथा । उद्धृत्य नरकात्कष्टात्पशुवत्प्रोक्षितं यथा ॥ ८

व्यास उवाच—

प्रादुरासीत्ततः पुत्रः सृञ्जयस्याद्भुतंप्र[9]भः । प्रसन्नेनर्षिणा दत्तः कुबेरतनयोपमः ॥ ९
ततः संगम्य पुत्रेण प्रीतिमानभवन्नृपः । ईजे च क्रतुभिः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ १०
अकृतार्थश्च भीतश्च न च सां[10]न्नाहिको हतः । अयज्वा त्व[11]नपत्यश्च ततोऽसौ जीवितः पुनः ॥ ११
शूरो वीरः कृतार्थश्च प्र[12]ताप्यारीन्सहस्रशः । अभिम[13]न्युर्गतो वीरः पृतनाभिमुखो हतः ॥ १२
ब्रह्मचर्येण या[14]न्कांश्चित्प्रज्ञया च श्रुतेन च । इ[15]ष्टैश्च क्रतुभिर्यान्ति तांस्ते पुत्रोऽक्षयान्गतः ॥ १३
विद्वांसः कर्मभिः पुण्यैः स्वर्गमीहन्ति नित्यशः । न तु स्वर्गादयं लोकः काम्यते स्वर्गवासिभिः ॥
तस्मात्स्वर्गगतं पुत्रमर्जुनस्य हतं रणे । न चेहानायितुं शक्यं किंचिदप्राप्यमीहितम् ॥ १५
यां योगिनो ध्यानविविक्तदर्शनाः प्रयान्ति यां चोत्तमयज्विनो जनाः ।
तपोभिरिद्धैरनुयान्ति यां[16] तथा तामक्षयां ते तनयो गतो गतिम् ॥ १६

---

१ म. °द° । ¶ म. त....त्तदा दीनं । २ म. कच्चिन्मया व्याहृतं यद्धृदये तत्स्थितं तव । ३ क. शूद्रापतेरिव । ४ क. °लिः स्पृहयंस्तदा । ५ म. पुत्रशोकापहं श्रुत्वा धन्य° । § क. हते । ६ म. तत्ते संपत्स्यते । ७ म. पावितोऽहमनेनैव प्रस° । ८ म. पुनर्ददामि; क. मृतं ददामि । ९ क. °तः प्रभुः । १० म. संनाहकोविदः । ११ म. चानपत्य°; क. ह्यनपत्य । १२ म. प्रमथ्यारी° । १३ म. °मन्युर्गतः स्वर्गं संग्रामेऽभिमुखाहतः । १४ म. याँल्लोकान्प्रजया च श्रु° । १५ क. स्विष्टैश्च । १६ क. यत्तथा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अन्तात्पुनर्भागवतो[1] विराजते राजेव वीरो ह्यमृतात्मराशिभिः ।
तामैन्दवीमात्मतनुं द्विजोचितां[2] गतोऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति ॥ १७
एवं ज्ञात्वा स्थिरो भूत्वा[3] जह्यरीन्धैर्यमाप्नुहि।जीवन्त एव नः[4] शोच्या न तु स्वर्गगतो[5]ऽनघ॥१८
शोचतो हि महाराज अघमेवाभिवर्धते[6] । तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेद्बुधः ॥ १९
प्रहर्षमभिमानं[7] च सुखप्राप्तिं च *चिन्तयन् । एतद्बुद्धा[8] बुधाः शोकं न शोकः शोक उच्यते २०
एवं विद्वन्समुत्तिष्ठ[9] प्रयतो भव मा शुचः । श्रुतस्ते संभवो मृत्योस्तपांस्यनुपमानि च ॥ २१
सर्वभूतसमत्वं च[10] चञ्चलाश्च विभूतयः । सृञ्जयस्य[11] तु तं पुत्रं मृतं संजीवितं पुनः ॥ २२
एवं विद्वन्महाराज मा शुचः साधयाम्यहम्[12] । एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २३
वागीशाने भगवति व्यासे व्यभ्रनभःप्रभे । गते मतिमतां श्रेष्ठे समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ २४
पूर्वेषां पार्थिवेन्द्राणां महेन्द्रप्रतिमौजसाम् । न्यायाधिगतवित्तानां तां श्रुत्वा यज्ञसंपदम् ॥ २५
संपूज्य मनसा विद्वान्[13] विशोकोऽभूद्युधिष्ठिरः । पुनश्चाचिन्तयद्दीनः किं स्विद्वक्ष्ये धनंजयम् २६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

समाप्तमभिमन्युवधपर्व ।

अथ प्रतिज्ञापर्व.

[14]संजय उवाच—

तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते घोरे प्राणभृतां क्षये । आदित्येऽस्तं गते श्रीमान्सध्याकाल उपस्थिते ॥ १
व्यपयातेषु वासाय[15] सर्वेषु भरतर्षभ । हत्वा संशप्तकव्रातान्दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः ॥ २
प्रायात्स्वं[16] शिबिरं जिष्णुर्जैत्रमास्थाय तं रथम् । गच्छन्नेव च गोविन्दं साश्रुकण्ठोऽभ्यभाषत ३

---

१ म. क. °र्भावगतो । २ क. द्विजैधितां । ३ म. °त्वा मा शुचो धैर्यं° । ४ म. जीवन्हि पुरुषः शोच्यो न । ५ क. स्वर्गागता° । ६ क. अघमेव विव° । ७ म. प्रहर्षं प्रीतिमानन्दं प्रियमुत्सिक्तचित्तताम् । * क. चिन्तयेत् । ८ म. एतदाहुर्बुधाः शौचमशौचं शोक । ९ क.एवं विद्धि समु° । १० म. च ब्रह्मणा चापि चोदितम् । ११ म. °स्य तु पुत्रोऽसौ मृतः सञ्जीवितः श्रुतः । १२ क. साधु या° । १३ क. °द्व° । १४ म. + धृतराष्ट्र उवाच । अथ संशप्तकैः सार्धं युध्यमाने धनंजये । अभिमन्यौ हते चापि बाले बलवतां वरे ॥ महर्षिसत्तमे याते व्यासे स तु युधिष्ठिरः । पाण्डवाः किमथाकुर्वुः शोकोपहतचेतसः ॥ कथं संशप्तकेभ्यो वा निवृत्तो वानरध्वजः । केन वा कथितस्तस्य प्रशान्तः सुतपावकः । एतन्मे शंस तत्त्वेन सर्वमेवेह संजय ॥ संजय उवाच । शृणु राजन्यथा तेभ्यो निवृत्तः कृष्णसारथिः । ततः सर्वाणि सैन्यानि दहन्कृष्णगतिर्यथा ॥ संप्रयातेऽस्तमादित्ये संध्याकाल उपस्थिते । अयातस्यात्मशिबिरं निमित्तैरघशंसिभिः ॥ यच्चासीन्मानसं तस्य यच्च कृष्णेन भाषितम् । यथा च कथितस्तस्य निहतः सुतपावकः । विस्तरेणैव मे सर्वं ब्रुवतः शृणु मारिष ॥ तस्मिन्नहनि.... । १५ क. °य सैन्येषु । १६ म. क. °स्त्वदि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

किं नु मे हृदयं त्रस्तं वाक्च सज्जति केशव । [1]स्यन्दन्ति चाप्यनिष्टानि गात्रं सीदति चाप्युत४
आनिष्टं चैव मे श्लिष्टं हृदयान्नापसर्पति । भुवि ये दिक्षु चात्युग्रा उत्पातास्त्रासयन्ति माम् ॥५
बहुप्रकारा दृश्यन्ते [2]सर्व एवाघशंसिनः । अपि स्वस्ति भवेद्राज्ञः सामात्यस्य गुरोर्मम ॥ ६

वासुदेव उवाच--

व्यक्तं शिवं [3]तव भ्रातुः सामात्यस्य भविष्यति । मा शुचः किंचिदेवान्यत्तत्रानिष्टं भविष्यति॥

संजय उवाच--

ततः सन्ध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने । कथयन्तौ रणे वृत्तं प्रयातौ रथमास्थितौ ॥ ८
ततः स्वशिबिरं प्राप्तौ [5]हतानन्दं हतत्विषम् । वासुदेवोऽर्जुनश्चैव कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ९
ध्वस्ता[6]कारं समालक्ष्य शिबिरं परवीरहा । बीभत्सुरब्रवीत्कृष्णमस्वस्थहृदयस्ततः ॥ १०
नदन्ति नाद्य तूर्याणि [7]मङ्गल्यानि जनार्दन । मिश्रा दुन्दुभिनिर्घोषैः शङ्खाश्चाडम्बरैः सह ॥
वीणा नैवाद्य वाद्यन्ते शम्यातालस्वनैः सह । मङ्गल्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च ॥
स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानीकेषु बन्दिनः । योधाश्चापि हि मां दृष्ट्वा निवर्तन्ते ह्यधोमुखाः १३
कर्माणि च यथापूर्वं कृत्वा नाभिवदन्ति माम् । अपि स्वस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव१४
न हि शुद्ध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलम् । अपि पाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद॥
सर्वेषां चैव योधानां सामग्र्यं स्यान्ममाच्युत । न च मामद्य सौभद्रः प्रहृष्टो भ्रातृभिः सह ।
रणादायान्त[8]मुचितं प्रत्युद्याति हसन्निव ॥ १६

संजय उवाच—

एवं संकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिबिरं स्वकम् । ददृशाते भृशास्वस्थान्पाण्डवान्नष्टचेतसः ॥ १७
दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च पुत्रांश्च विमना वानरध्वजः । अपश्यंश्चैव सौभद्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
मुखवर्णोऽप्रसन्नो वः सर्वेषामेव लक्ष्यते । न चाभिमन्युं पश्यामि न च मां प्रतिनन्दथ॥१९
मया श्रुतश्च द्रोणेन [9]चक्रव्यूहो विनिर्मितः । न च वस्तस्य भेत्तास्ति विना सौभद्रमर्भकम् ॥
न चोपदिष्टस्तस्यासीन्मयानीकाद्विनिर्गमः । कच्चिन्न बालो युष्माभिः परानीकं प्रवेशितः॥२१
भित्त्वानीकं महेष्वासः परेषां [10]बहुशो युधि । कच्चिन्न निहतः संख्ये सौभद्रः परवीरहा ॥ २२
लोहिताक्षं महाबाहुं जातं सिंहमिवाद्रिषु । उपेन्द्रसदृशं ब्रूत कथमायोधने हतः ॥ २३
[11]सुकुमारं महेष्वासं वासवस्यात्मजात्मजम् । सदा मम प्रियं ब्रूत कथमायोधने हतः ॥ २४
सुभद्रायाः प्रियं पुत्रं द्रौपद्याः केशवस्य च । अम्बायाश्च प्रियं नित्यं कोऽवधीत्कालमोहितः॥
सदृशो वृष्णिवीरस्य केशवस्य महात्मनः । विक्रम[12]श्रुतमाहात्म्यः कथमायोधने हतः ॥ २६
वार्ष्णेयीदयितं शूरं मया सततलालितम् । यदि पुत्रं न पश्यामि [13]यास्यामि यमसादनम् ॥
मृदुकुञ्चितकेशान्तं बालं बालमृगेक्षणम् । मत्तद्विरद[14]विक्रान्तं सिंहपोतमिवोद्गतम् ॥ २८

---

१ म. स्यन्दने नावतिष्ठामि गात्रैः सीदामि चाच्युत; क. स्पन्दन्ति । २ क. सर्वत्र वाघ° । ३ म. सहभ्रातुर्धर्मराजस्य पाण्डव । ४ क. °न्यत्स्तोकानिष्टं । ५ म. हतामित्रौ हतद्विषौ । ६ म. °कार-मिवालेख्यं संवीक्ष्य शिबिरं स्वकम् । ७ क. माङ्ग° । ८ क. °मुदि° । ९ म. पद्मव्यू° । १० म. बहुभिर्युधि । ११ अयं श्लोकः क-पुस्तके नास्ति । १२ क. °श्रुतिमाहात्म्यैः; म. °त्म्यैः । १३ क. पश्यामि । १४ क. °क्रान्तं शालपो° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स्मिताभिभाषिणं दान्तं गुरुवाक्यकरं सदा । बाल्येऽ[1]प्यतुलकर्माणं प्रियवाक्यममत्सरम् ॥२९
महोत्साहं [2]महाबाहुं दीर्घराजीवलोचनम् । भक्तानुकम्पिनं दान्तं न च नीचानुसारिणम् ॥
कृतज्ञं ज्ञानसंपन्नं कृतास्त्रमनिवर्तिनम् । युद्धाभिनन्दिनं नित्यं द्विषतां भयवर्धनम् ॥ ३१
स्वेषां प्रियहिते युक्तं पितॄणां जयगृद्धिनम् । न च [3]पूर्वं प्रहर्तारं संग्रामे नष्टसंभ्रमम् ।
यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥ ३२
रथेषु गण्यमानेषु गणितं तं महारथम् । मयाध्यर्धगुणं संख्ये तरुणं बाहुशालिनम् ॥ ३३
प्रद्युम्नस्य प्रियं नित्यं केशवस्य ममैव च । यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥३४
सुनसं सुललाटान्तं स्वक्षिभ्रूदशनच्छदम् । अपश्यतस्तद्वदनं का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३५
तन्त्रीस्व[4]नसुखं रम्यं पुंस्कोकिलसमध्वनिम् । अशृण्वतः स्वनं तस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥
रूपं चाप्रतिमं तस्य त्रिद[5]शैश्चापि दुर्लभम् । अपश्यतो हि वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥
अभिवादनदक्षं तं पितॄणां वचने रतम् । नाद्याहं यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३८
सुकुमारः सदा वीरो महार्हशयनोचितः । भूमावनाथवच्छेते नूनं नाथवतां वरः ॥ ३९
शयानं समुपासन्ति यं [6]पुरा परमस्त्रियः । [7]तमद्य विप्रविद्धाङ्गमुपासन्त्याशिवाः शिवाः ॥ ४०
यः पुरा बोध्यते सुप्तः सूतमागधबन्दिभिः । बोधयन्त्यद्य तं नूनं श्वापदा विकृतैः स्वनैः ॥४१
छत्रच्छायासमुचितं तस्य तद्वदनं शुभम् । नूनमद्य रजोध्वस्तं रणरेणुः करिष्यति ॥ ४२
हा पुत्रकावितृप्तस्य सततं पुत्रदर्शने । भाग्यहीनस्य कालेन यथा मे नीयसे बलात् ॥ ४३
[8]सा च संयमनी नूनं सदा सुकृतिनां गतिः । स्वभाभिर्मो[9]हिता रम्या त्वयात्यर्थं विराजते ॥
नूनं वैवस्वतश्च त्वां वरुणश्च प्रियातिथिम् । शतक्रतुर्धनेशश्च प्राप्तमर्चन्त्यभीरुकम् ॥[10] ४५
एवं विलप्य बहुधा भिन्नपोतो वणिग्यथा । दुःखेन महताविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत ॥[11] ४६
कच्चित्स कदनं कृत्वा परेषां कुरुनन्दन । स्वर्गतोऽभिमुखः संख्ये युध्यमानो नरर्षभैः ॥ ४७
स नूनं बहुभिर्यत्तैर्युध्यमानो नरर्षभैः । असहायः सहायार्थी मामनुध्यातवान्ध्रुवम् ॥ ४८
पीड्यमानः [12]शरैस्तीक्ष्णैः कर्णद्रोणकृपादिभिः । [13]नानालिङ्गैः सुधौताग्रैर्मम पुत्रोऽल्पचेतनः ॥
इह मे स्यात्परित्राणं पितेति स पुनः पुनः । [14]इत्येवं विलपन्मन्ये नृशंसैर्भुवि पातितः ॥ ५०
अथवा मत्प्रसूतः स स्वस्रीयो माधवस्य च । सुभद्रायां च संभूतो न चैवं वक्तुमर्हति ॥ ५१
वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम । अपश्यतो दीर्घबाहूं रक्ताक्षं यन्न दीर्यते ॥ ५२
कथं बाले महेष्वासा नृशंसा मर्मभेदिनः । स्वस्रीये वासुदेवस्य मम पुत्रेऽक्षिपन् शरान् ॥५३
यो मां नित्यमदीनात्मा प्रत्युद्गम्याभिनन्दति । [15]उपायान्तं रिपून्हत्वा सोऽद्य मां किं न पश्यति॥
नूनं स [16]पतितः शेते धरण्यां रुधिरोक्षितः । शोभयन्मेदिनीं गात्रैरादित्य इव पातितः ॥ ५५
सुभद्रामनुशोचामि या पुत्रमपलायिनम् । रणे विनिहतं श्रुत्वा शोकार्ता वै विनङ्क्ष्यति ॥ ५६

---

१ क. °प्यबालकर्माणं । २ क. महावीर्यं । ३ क. पूर्वप्रहन्तारं । ४ क. °स्वनमुखं । ५ क. °दशेष्वतिदु° । ६ क. पुण्यममरस्त्रियः । ७ क. भ्रमन्त्यो विप्र° । ८ क. साद्य सं । ९ क. °दिता रम्या । १० म. + संजय उवाच । ११ म. + कथं त्वयि च भीमे च धृष्टद्युम्ने च जीवति । सात्यके शक्रविक्रान्ते सौभद्रो निहतः परैः । १२ म. शरैर्बालस्तात साध्वभिधाव माम् । १३ 'नानालिङ्गैः' इत्यारभ्य 'पुनः पुनः' इत्यन्त्यं श्लोकार्धद्वयं म.–पुस्तके नास्ति । १४ म. क. इति विप्रलपन्म° । १५ म. क. उपया° । १६ क. पति° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सुभद्रा वक्ष्यते किं मामभिमन्युमपश्यती । [1]द्रौपदी चैव दुःखार्ते ते च वक्ष्यामि किं त्वहम् ५७
वज्रसारमयं नूनं हृदयं यन्न यास्यति । सहस्रधा वधूं दृष्ट्वा रुदतीं शोककार्शिताम् ॥ ५८
[‡]दृप्तानां धार्तराष्ट्राणां सिंहनादो मया श्रुतः । युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन् ॥५९
[2]अशक्नुवन्तो बीभत्सुं बालं हत्वा महारथाः । [3]किं मोदध्वमधर्मज्ञाः पाण्डवं दृश्यतां बलम् ६०
किं तयोर्विप्रियं कृत्वा केशवार्जुनयोर्मृधे । सिंहवन्नदथ प्रीताः शोककाल उपस्थिते ॥ ६१
आगमिष्यति वः क्षिप्रं फलं पापस्य कर्मणः । अधर्मो हि कृतस्तीव्रः कथं स्यादफलश्चिरम् ॥
इति तान्परिभाषन्वै वैश्यापुत्रो महामतिः । अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदुःखसमन्वितः ॥६३
किमर्थमेतन्नाख्यातं त्वया कृष्ण रणे मम । [4]अधाक्षं तानहं क्रूरांस्तदा सर्वान्महारथान् ॥ ६४

संजय उवाच—

पुत्रशोकार्दितं पार्थं ध्यायन्तं साश्रुलोचनम् । विगृह्य वासुदेवस्तं पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णस्तीव्रशोकसमन्वितम् ॥ ६५
सर्वेषामेष वै पन्थाः शूराणामनिवर्तिनाम् । क्षत्रियाणां विशेषेण येषां [5]युद्धेन जीविका ॥६६
एषा वै युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् । विहिता [6]सर्वशास्त्रज्ञैर्गतिर्मतिमतां वर ॥ ६७
ध्रुवं हि युद्धे मरणं शूराणा[7]मनिवर्तिनाम् । गतः पुण्यकृतां लोकानभिमन्युर्न संशयः ॥ ६८
एतच्च सर्ववीराणां काङ्क्षितं भरतर्षभ । संग्रामेऽभि[8]मुखो मृत्युं प्राप्नुयादिति मानद ॥ ६९
स च वीरान्रणे हत्वा राजपुत्रान्महाबलान् । वीरैराकाङ्क्षितं मृत्युं संप्राप्तोऽभिमुखं रणे ॥ ७०
मा शुचः पुरुषव्याघ्र पूर्वैरेष सनातनः । धर्मकृद्भिः कृतो धर्मः क्षत्रियाणां रणे क्षयः ॥ ७१
इमे ते भ्रातरः सर्वे दीना भरतसत्तम । त्वयि शोकसमाविष्टे नृपाश्च सुहृदस्तव ॥ ७२
एतांश्च वचसा साम्ना समाश्वासय मानद । विदितं वेदितव्यं ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥[10] ७३
एवमाश्वासितः पार्थः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा । ततोऽब्रवीत्तदा भ्रातॄन्सर्वान्पार्थः सगद्ग[11]दान् ॥७४
स दीर्घबाहुः [12]पृथ्वंसो दीर्घराजीवलोचनः । अभिमन्युर्यथा वृत्तः श्रोतुमिच्छाम्यहं तथा ॥७५
सनागस्यन्दन[13]हयान्द्रक्ष्यध्वं निहतान्मया । [14]संग्रामे सानुबन्धांस्तान्मम पुत्रस्य वैरिणः॥७६
कथं च वः कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनाम्।सौभद्रो निधनं गच्छेद्वज्रिणापि समागतः ॥७७
यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तान्रक्षणे मम । [15]पुत्रस्य पाण्डुपञ्चालान्मया गुप्तो भवेत्ततः ॥ ७८
कथं [16]च वो रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चताम् । नीतोऽभिमन्युर्निधनं कदर्थीकृत्य वः परैः॥७९
अहो वः पौरुषं नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रमः । यत्राभिमन्युः समरे पश्यतां वो निपातितः॥
आत्मानमेव गर्हेयं यदहं वै सदुर्बलान् । युष्मानाज्ञाय निर्यातो भीरूनकृतनिश्चयान् ॥ ८१
आहोस्विद्भूष[17]णार्थाय वर्मशस्त्रायुधानि वः । वा[18]चस्तु वक्तुं संसत्सु मम पुत्रमरक्षताम्॥[19] ॥ ८२

---

१ म. द्रौपदीं चैव दुःखार्तां किं वा वक्ष्यामि तामहम् । ‡म. हृष्टानां । २ म. °अशक्नुवन्तः पार्थस्य बालं हत्वा महाबलम् । ३ म. किं न लज्जन्त्यधर्मज्ञाः पार्थिवा दृश्य° । ४ म. अधक्ष्यं; क. अध° । ५ म. नः शस्त्रजीविका । ६ क. धर्मशास्त्र° । ७ क. °मपलायिनाम् । ८ क. °ताँल्लोका° । ९ म. °मुखा मृत्युं प्राप्नुयामेति । १० म. + संजय उवाच । ११ म. °दम् । १२ म. पृथ्वीश । १३ म. °हयान्संग्रामे नि° । १४ म. क्षिप्रं द्रक्ष्यन्ति ते नूनं मम पुत्रं निहत्य वै । १५ म. सूनोः पाण्डवपाञ्चालानगोप्स्यं तं महारणे । १६ क. च वै । १७ क. °णार्थानि । १८ क. °चश्च । १९ म. संजय उवाच ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा ततो वाक्यं[1] तिष्ठंश्चापवरासिमान् । न स्माशक्यत बीभत्सुः केनचित्प्रसमीक्षितुम् ८३
तमन्तकमिव क्रुद्धं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।[2] पुत्रशोकाभिसंतप्तमश्रुपूर्णमुखं तदा ॥ ८४
न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रष्टुं वा सुहृदोऽर्जुनम् । अन्यत्र वासुदेवाद्वा ज्येष्ठाद्वा पाण्डुनन्दनात् ॥
सर्वास्ववस्थासु हितावर्जुनस्य मनोनुगौ । बहुमानात्प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हतः ॥ ८६
ततस्तं पुत्रशोकेन भृशं पीडितमानसम् । राजीवलोचनं क्रुद्धं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ८७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनकोपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

त्वयि याते महाबाहो संशप्तकबलं प्रति । प्रयत्नमकरोत्तीव्रमाचार्यो ग्रहणे मम ॥ १
व्यूढानीका[3] वयं द्रोणं वारयामः स्म सर्वशः । प्रतिव्यूह्य[4] रथानीकं यतमानं तथा रणे ॥ २
स वार्यमाणो रथिभिर्मयि[5] चापि सुरक्षिते । अस्मानभिर्जगामाशु[6] पीडयन्निशितैः शरैः ॥ ३
ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीकं न शक्नुमः । प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेत्तुं तत्कुत एव तु ॥ ४
वयं[7] त्वप्रतिमं वीर्ये सर्वे सौभद्रमात्मजम् । उक्तवन्तः[8] स्म तं तात भिन्ध्यनीकमिति प्रभो ॥ ५
स तथा[9] नोदितोऽस्माभिः सदश्व इव वीर्यवान् । असह्यमपि तं भारं वोढुमेवोपचक्रमे ॥ ६
स तवास्त्रोपदेशेन[10] वीर्येण च समन्वितः । प्राविशत्तद्बलं बालः सुपर्ण इव सागरम् ॥ ७
तेऽनुयाता वयं वीरं सात्वतीपुत्रमाहवे । प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चमूम् ॥ ८
ततः सैन्धवको राजा क्षुद्रस्तात जयद्रथः । वरदानेन रुद्रस्य सर्वान्नः समवारयत् ॥ ९
ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिः कौसल्य एव च । कृतवर्मा च सौभद्रं षड्रथाः पर्यवारयन् १०
परिवार्य तु तैः सर्वैर्युधि बालो महारथैः । यतमानः परं शक्त्या बहुभिर्विरथीकृतः ॥ ११
ततो दौःशासनिः क्षिप्रं तथा[11] तैर्विरथीकृतम् । संशयं परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत्[12] ॥
स तु हत्वा सहस्राणि नराश्वरथदन्तिनाम्[13] । अष्टौ[14] रथसहस्राणि नव दन्तिशतानि च ॥ १३
राजपुत्रसहस्रे[15] द्वे वीरांश्चालक्षितान्बहून् । बृहद्बलं च राजानं स्वर्गेणाजौ[16] प्रयोज्य ह ॥[17] १४

---

१ म. वाक्यमतिष्ठद्वै वरा° । २ म. + महेन्द्रमिव तिष्ठन्तं वज्रोद्यतमहाभुजम् । ३ म. °कं ततो द्रोणं यतमानं महामृधे; क. °कं । ४ म. °ह्य सहानीकाः प्रत्यरुध्म वयं बलात् । ५ क. बहुभिर्मयि । ६ क. °जघानाशु । ७ म. ततस्तमप्रतिरथमहं सौभद्रमब्रवम् । ८ म. द्रोणानीकमिदं भिन्धि द्वारं संजनयस्व नः । ९ म. क. °था चोदि° । १० क. ततस्तै° । ११ म. प्राप्तं पदातिनमवस्थितम् । १२ म. + गदाहस्तोऽभ्ययात्तूर्णं जिघांसुरपराजितम् ॥ गदिनं त्वथ तं दृष्ट्वा वासवस्यात्मजात्मजः । स जग्राह गदां वीरो गदायुद्धविशारदः ॥ गदामण्डलमार्गस्थौ सर्वक्षत्रस्य पश्यतः । तौ संप्रजग्मतुर्वीरावन्योन्यस्यान्तरैषिणौ ॥ तावन्योन्यं गदाग्राभ्यां ताडितौ युद्धदुर्मदौ । इन्द्रध्वजाविवोत्सृष्टौ गतसत्त्वौ महीं गतौ ॥ दौःशासनिरथोत्थाय कुरूणां कीर्तिवर्धनः । उत्तिष्ठमानं सौभद्रं गदया मूर्ध्न्यताडयत् ॥ गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहितः । विमना न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा ॥ १३ म. द्विपाश्वरथपत्तिनाम् । १४ अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके नास्ति । १५ म. °पुत्रशतं चाग्र्यं । १६ म. स्वर्गेण समयोजयत् । १७ म. + गतः सुकृतिनां लोकान्ये च स्वर्गजितां शुभाः ॥ अदीनस्त्रासयन् शत्रून्नन्दयित्वा च बान्धवान् । असकृन्नाम विश्राव्य पितॄणां मातुलस्य च । वीरो दिष्टान्तमापन्नः शोचयन्बान्धवान्बहून् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]ततः परमधर्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । एतावदेव निर्वृत्तमस्माकं शोकवर्धनम् ।
स चैवं पुरुषव्याघ्रः स्वर्गलोकमवाप्तवान् [2]॥ १५
ततोऽर्जुनो वचः श्रुत्वा धर्मराजेन भाषितम् । हा पुत्र इति निःश्वस्य व्यथितो न्यपतद्भुवि ॥
विषण्णवदनाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् । नेत्रैरनिमिषैर्दीनाः प्रत्यवैक्षन्परस्परम् ॥ १७
[3]प्रतिलभ्य ततः संज्ञां वासविः क्रोधमूर्च्छितः । कम्पमानो ज्वरेणेव निःश्वसंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य [4]श्वसमानोऽश्रुनेत्रवान् ।[5] उन्मत्त इव विप्रेक्षन्निदं वचनमब्रवीत् १९

अर्जुन उवाच—

सत्यं वः प्रतिजानामि श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् । न चेद्वधभयाद्भीतो धार्तराष्ट्रान्प्रहास्यति २०
न चास्मान् शरणं गच्छेत्कृष्णं वा पुरुषोत्तमम् । भवन्तं वा महाराज[6] श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥
धार्तराष्ट्रप्रियकरं मयि विस्मृतसौहृदम् । पापं बालवधे हेतुं श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ २२
रक्षमाणाश्च तं संख्ये ये मां योत्स्यन्ति केचन । अपि द्रोणकृपौ राजञ्छादयिष्यामि ताञ्छरैः ॥
यद्येतदेवं संग्रामे न कुर्यां पुरुषर्षभाः । मा स्म पुण्यकृतां लोकान्प्राप्नुयां शूर[7]संमतान् ॥ २४
ये लोका मातृहन्तॄणां ये चापि पितृघातिनाम् । गुरुदारगतानां[8] ये पिशुनानां च ये सदा ॥ २५
साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनाम् । ये च निक्षेपहर्तॄणां ये च विश्वासघातिनाम् ॥
भुक्तपूर्वां स्त्रियं ये च[9] विन्दतामघशंसिनाम् । ब्रह्मघ्नानां च ये लोका ये च गोघातिनामपि ॥
पायसं वा यवान्नं वा शाकं [10]कृसरमेव वा । संयावापूपमांसानि ये च लोका वृथाश्नताम् २८
तानह्नायाधिगच्छेयं न चेद्धन्यां जयद्रथम् । वेदाध्यायिनमत्यर्थं [11]संशितं वा द्विजोत्तमम् ॥ २९
अवमन्यमानो यान्याति वृद्धान्साधून्गुरूंस्तथा । स्पृशतो ब्राह्मणं[12] गां च पादेनाग्निं च या भवेत् ॥
याप्सु श्लेष्म पुरीषं च मूत्रं वा मुञ्चतां गतिः । तां गच्छेयं गतिं कष्टां न चेद्धन्यां जयद्रथम् ॥
नग्नस्य स्नायमानस्य या च वन्ध्यातिथेर्गतिः । उत्कोचिनां मृषोक्तीनां वञ्चकानां च या गतिः ॥
[13]आत्मापहारिणां या च या च मिथ्याभिशंसिनाम् ।
भृत्यैः [14]संदिश्यमानानां पुत्रदाराश्रितैस्तथा ॥ ३३
असंविभज्य क्षुद्राणां या गतिर्मिष्टमश्नताम् । तां गच्छेयं गतिं घोरां न चेद्धन्यां जयद्रथम् ॥
संश्रितं चापि यस्त्यक्त्वा साधुं तद्वचने रतम् । न बिभर्ति नृशंसात्मा निन्दते चोपकारिणम् ॥
अर्हते प्रातिवेश्याय श्राद्धं यो न ददाति च । अनर्हेभ्यश्च यो दद्याद्वृषलीपतये तथा ॥ ३६
मद्यपो भिन्नमर्यादः कृतघ्नो [15]भर्तृनिन्दकः । तेषां गतिमियां क्षिप्रं न चेद्धन्यां जयद्रथम् ॥ ३७
[16]भुञ्जानानां तु सव्येन उत्सङ्गे चापि खादताम् । पालाशमासनं चैव तिन्दुकैर्दन्तधावनम् ॥
ये चावजयतां लोकाः स्वपतां च तथोषसि । शीतभीताश्च ये विप्रा रणभीताश्च क्षत्रियाः ॥

---

१ म. ततः स्म शोकसंतप्ता भवताद्य समेयुषः । २ म. + संजय उवाच । ३ क. प्रतिपद्य । ४ म. दन्तान्कटकटाय्य च । ५ म. + त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः । ६ क. °जं । ७ क. शूरसत्तमाः । ८ क. °रता° । ९ क. च निन्दतामयशस्विनाम्; म. च निन्द । १० क. कृशर° । ११ क. शंसितं । १२ क. °ह्मणान्गाश्च । १३ क. स्वात्मा° । १४ म. क. संदृश्य° । १५ क. भ्रातृ° । १६ भुञ्जानानामित्यारभ्य गमिष्यामि श्वो न हन्यां जयद्रथमित्यन्ताः सप्त श्लोकाः क. पुस्तके न वर्तन्ते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एककूपोदकग्रामे वेदध्वनिविवर्जिते । षण्मासं तत्र वसतां तथा शास्त्रं विनिन्दताम् ॥ ४०
दिवा मैथुनिनां चापि दिवसेषु च शेरते । अगारदाहिनां चैव गरदानां च ये मताः ॥ ४१
अग्न्यातिथ्यविहीनाश्च गोपानेषु च विघ्नदाः । रजस्वलां सेवयन्तः कन्यां शुल्केन दायिनः ॥
या च वै बहुयाजिनां ब्राह्मणानां श्ववृत्तिनाम् । आस्यमैथुनिकानां च ये दिवा मैथुने रताः ॥४३
ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य यो वै लोभाद्ददाति न । तेषां गतिं गमिष्यामि श्वो न हन्यां जयद्रथम् ॥
धर्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्तिताः । ये चानुकीर्तितास्तेषां गतिं क्षिप्रमवाप्नुयाम् ॥४५
यदि व्युष्टामिमां रात्रिं श्वो न हन्यां जयद्रथम् । इमां चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत ॥
यद्यस्मिन्न हते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति । इहैव संप्रवेष्टाहं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ ४७

असुरसुरमनुष्याः पक्षिणो वोरगा वा पितृरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा ।
चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मात्तदपि मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ॥ ४८

यदि विशति रसातलं तदग्र्यं वियदपि देवपुरं दितेः पुरं वा ।
तदपि शरशतैरहं प्रभाते भृशमभिमन्युरिपोः शिरोऽभिहर्ता ॥[2] ४९

एवमुक्त्वा विचिक्षेप गाण्डीवं सव्यदक्षिणम् । तस्य [3]शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्दोऽस्पृशद्दिवम् ॥
अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यं जनार्दनः । प्रदध्मौ तत्र संक्रुद्धो देवदत्तं च फाल्गुनः ॥ ५१

स पाञ्चजन्योऽच्युतवक्त्रवायुना भृशं सुपूर्णोदरनिःसृतध्वनिः ।
जगत्सपातालवियद्दिगीश्वरं प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ॥ ५२

ततो वादित्रघोषाश्च प्रादुरासन्सहस्रशः । सिंहनादश्च पाण्डूनां प्रतिज्ञाते महात्मना ॥[5] ५३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

संजय उवाच--

श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डूनां [6]जयगृद्धिनाम् । चारैः [7]प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथः ॥ १
शोकसंमूढहृदयो दुःखेनाभिपरिप्लुतः । मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ।
जगाम समितिं राज्ञां सैन्धवो विमृशन्बहु[8] ॥ २
स तेषां नरदेवानां सकाशे [9]पर्यदेवयन् । अभिमन्योः पितुर्भीतः सव्रीडो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे जातः शक्रेण कामिना । स निनीषति दुर्बुद्धिर्मां [10]किलैकं यमक्षयम् ॥

---

१ क. °दा° । २ म. + संजय उवाच । ३ म. सर्वम° । ४ क. °नादा° । ५ म. + प्रानृत्यादिव गाण्डीवं शरास्तूणीगता मुदा । निराक्रामन्निव तदा स्वयमेव मृधैषिणः ॥ भीमसेनः सुसंहृष्टः प्रत्यभाषत भारत । धनंजयमभिप्रेक्ष्य हर्षगद्गदया गिरा ॥ प्रतिज्ञोद्भवशब्देन कृष्णशङ्खस्वनेन च । निहतो धार्तराष्ट्रोऽयं सानुबन्धः सुयोधनः ॥ अथ मृदिततमाग्र्यदाममाल्यं तव सुतशोकमयं च रोषजातम् । व्यपनुदति महाप्रभावमेतन्नरवर वाक्यमिदं महार्थमिष्टम् ॥ संजय उवाच । अथ शङ्खैश्च भेरीभिः पणवैः सैनिकास्तथा । ससूतमागधा जिष्णुं स्तुतिभिः समपूजयन् ॥ तदा भीमं बलं सर्वं तेन नादेन मोहितम् । तावकं तन्महाराज विषण्णं समपद्यत ॥ ६ म. पुत्रगृ° । ७ म. प्रवेदितस्त्रस्तः । ८ म. °नाभ्याहतो भृशम् । ९ म. पर्यदेवयत्; क. परिवेदयन् । १० क. °ष° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]तत्स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि स्वगृहं जीवितेप्सया। अथवास्त्रप्रतिबलास्त्रात मां क्षत्रियर्षभाः ५
पार्थेन प्रार्थितं वीरास्ते संदत्त ममाभयम्। द्रोणदुर्योधनकृपाः कर्णमद्रेशबाह्लिकाः।
दुःशासनादयः शक्ता[2]स्त्रातुं मामन्तकार्दितम् ॥ ६
किमङ्ग पुनरेकेन [3]फाल्गुनेन जिघांसता। न [4]त्रायेयुर्भवन्तो मां समस्ताः पतयः क्षितेः ॥ ७
[5]प्रहर्षं पाण्डवेयानां श्रुत्वा मम महद्भयम्। सीदन्ति मम गात्राणि मुमूर्षोरिव पार्थिवाः ॥ ८
वधो नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डीवधन्वना। तथाहि हृष्टाः क्रोशन्ति शोक[6]काले स्म पाण्डवाः॥
तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः। उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं कुत एव नराधिपाः ॥ १०
तस्मान्मामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः। अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवाः॥[7]
एवं विलपमानं तं भयाद्व्याकुलचेतसम्। आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १२
न भेतव्यं नरव्याघ्र को हि त्वां पुरुषर्षभ। मध्ये क्षत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ॥[8] १३
अहं वैकर्तनः कर्णश्चित्रसेनो विविंशतिः। भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनो दुरासदः ॥ १४
पुरुमित्रो जयो भोजः काम्बोजश्च सुदक्षिणः। सत्यव्रतो महाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखश्च ह ॥ १५
दुःशासनः सुबाहुश्च कालिङ्गश्चाप्युदायुधः।विन्दानुविन्दावावन्त्यौ द्रोणो द्रौणिश्च सौबलः ॥[9]
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः। ससैन्यास्त्वाभि[10]र्यास्यन्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः॥१७
त्वं चापि रथिनां श्रेष्ठः स्वयं शूरोऽमितद्युते। स कथं पाण्डवेयेभ्यो भयं पश्यसि सैन्धव१८
अक्षौहिण्यो [11]दशैका च मदीयास्तव रक्षणे। य[12]त्ता योत्स्यन्ति मा भैस्त्वं सैन्धव व्येतु ते भयम्॥

संजय उवाच—

एवमाश्वासितो राजन्पुत्रेण तव सैन्धवः। दुर्योधनेन सहितो द्रोणं रात्रावुपागमत् ॥ २०
[13]उपसंग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशां [14]पते। उपोपविश्य प्रणतः पर्यपृच्छदिदं [15]तदा ॥ २१
निमित्ते दूरपातित्वे लघुत्वे दृढवेधने। मम ब्रवीतु भगवान्विशेषं फाल्गुनस्य च ॥ २२
विद्याविशेषमिच्छामि ज्ञातुमाचार्य तत्त्वतः। अर्जुनस्यात्मनश्चैव [16]याथातथ्यं प्रचक्ष्व मे ॥२३

द्रोण उवाच--

सममाचार्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च। योगाद्दुःखोषितत्वाच्च तस्मात्त्वत्तोऽधिकोऽर्जुनः॥ २४
न तु ते युधि संत्रासः कार्यः पार्थात्कथंचन। अहं हि रक्षिता तात भयात्त्वां नात्र संशयः ॥
न हि मद्बाहुगुप्तस्य प्रभवन्त्यमरा अपि। व्यूहयिष्यामि तं व्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति ॥२६
तस्माद्युद्ध्यस्व मा भैस्त्वं स्वधर्ममनुपालय[17]। पितृपैतामहं मार्गमनुयाहि महारथ ॥ २७

---

१ म. स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि। २ क. °स्त्रातुमप्यन्तका°। ३ म. फ°। ४ म. त्रास्यन्ति भव°। ५ म. प्रतिज्ञां पा°। ६ म. °कालेऽपि पा°। ७ म. + संजय उवाच। ८ म. + एतेषां नरदेवानां मत्तमातङ्गगामिनाम्। संघातमुपयातानामपि बिभ्येत्पुरन्दरः। ९ म. + मायावी बलवान् शूरो राक्षसश्चाप्यलम्बुसः। १० म. °गोप्स्यन्ति। ११ म. महावीर्य मदी°। १२ क. यत्नाद्योत्स्यन्ति। १३ म. उपसंगृह्य चरणौ। १४ म. पतिः। १५ म. वचः। १६ क. यथातथ्यं। १७ क. °यन्।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]अधीत्य विधिवद्वेदानग्नयः सुहुतास्त्वया । इष्टं च बहुभिर्यज्ञैर्न ते मृत्युर्भयंकरः ॥ २८
दुर्लभं मानुषैर्मन्दैर्महाभाग्यमवाप्य तु । भुजवीर्यार्जिताँल्लोकान्दिव्यान्प्राप्स्यस्यनुत्तमान् २९
कुरवः पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवाः।अहं च सह पुत्रेण अध्रुवा इति चिन्त्यताम् ३०
पर्यायेण वयं सर्वे कालेन बलिना हताः । परलोकं गमिष्यामः स्वैः स्वैः कर्मभिरन्विताः ॥३१
तपस्तप्त्वा तु याँल्लोकान्प्राप्नुवन्ति तपस्विनः । क्षत्रधर्माश्रिता वीराः क्षत्रियाः प्राप्नुवन्ति तान् ॥
एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैन्धवः । अपानुदद्भयं पार्थाद्युद्धाय च मनो दधे ॥ ३३
ततः प्र[2]हर्षः सैन्यानां [3]तवाप्यासीद्विशां पते । वादित्राणां ध्वनिश्चोग्रः सिंहनादरवैः सह ॥३४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि जयद्रथाश्वासे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

संजय उवाच—

प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजवधे तदा । वासुदेवो महाबाहुर्धनंजयमभाषत ॥ १
भ्रातॄणां मतमाज्ञाय [4]त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् । सैन्धवं चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम्॥२
असंमन्त्र्य मया सार्धमतिभारोऽयमुद्यतः । कथं तु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि ॥ ३
धार्तराष्ट्रस्य शिबिरे मया प्रणिहिताश्चराः । त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ॥ ४
त्वया वै संप्रतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रभो । सिंहनादः सवादित्रः सुमहानिह तैः श्रुतः ॥ ५
तेन शब्देन वित्रस्ता धार्तराष्ट्राः [5]ससैन्धवाः। नाकस्मात्सिंहनादोऽयमिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥
सुमहान् शब्दसंपातः कौरवाणां महाभुज । आसीन्नागाश्वपत्तीनां रथघोषश्च भैरवः ॥ ७
अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा ध्रुवमार्तो धनंजयः । रात्रौ निर्यास्यति क्रोधादिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥
[6]तैर्यताद्भिरियं सत्या श्रुता [7]सत्यवतस्तव । प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ॥ ९
ततो विमनसः सर्वे त्रस्ताः क्षुद्रमृगा इव । आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः॥ १०
अथोत्थाय सहामात्यैर्दीनः शिबिरमात्मनः । आयात्सौवीरसिन्धूनामीश्वरो [8]भृशदुःखितः॥११
स मन्त्रकाले संमन्त्र्य [10]सर्वां नैःश्रेयसीं क्रियाम् । सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंसदि॥ १२
[11]मामसौ पुत्रहन्तेति श्वोऽभियाता धनंजयः । प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन वधो मम १३
तां न देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः । उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ॥१४
ते मां रक्षत संग्रामे मा वो मूर्ध्नि धनंजयः । पदं कृत्वाप्नुयाल्लक्ष्यं [12]तस्मादत्र विधीयताम् ॥ १५
अथ रक्षा [13]न मे संख्ये क्रियते कुरुनन्दन । अनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि गृहान्प्रति॥ १६
एवमुक्तस्त्ववाक्शीर्षो विमनाः स सुयोधनः । श्रुत्वा तं समयं तस्य ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १७
तमार्तमभिसंप्रेक्ष्य राजा किल स सैन्धवः । मृदु चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान् ॥ १८
नेह पश्यामि भवतां तथावीर्यं धनुर्धरम् । योऽर्जुनस्यास्त्रमस्त्रेण प्रतिहन्यान्महाहवे ॥ १९
वासुदेवसहायस्य गाण्डीवं धुन्वतो धनुः । कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेत्साक्षादपि शतक्रतुः ॥ २०

---

१ म. अधीता विधिवद्वेदा अग्न॰ । २ क. ॰हर्षः सेनानां । ३ म. तस्य चासी॰ । ४ क. त्वया चापि । ५ क. सबान्धवाः । ६ म. तैश्चारैभ्य इयं कृत्स्ना श्रु॰ । ७ क. सत्यव्रतैस्तव । ८ म. ॰नः स्वशिबिरात्किल । ९ म. राजसंसदम् । १० क. सर्वानैश्रेयसीः क्रियाः । ११ क. ममासौ । १२ म. युक्तं प्रतिविधीयताम् । १३ म. न मे सम्यक्क्रि॰ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

महेश्वरोऽपि पार्थेन श्रूयते योधितः पुरा । पदातिना महावीर्यो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ २१
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् । जघानैकरथेनैव देवराजप्रचोदितः ॥ २२
समायुक्तो हि कौन्तेयो वासुदेवेन धीमता । सामरानपि लोकांस्त्रीन्हन्यादिति मतिर्मम ॥२३
सोऽहमिच्छाम्यनुज्ञातुं रक्षितुं वा महात्मना । द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्यसे ॥ २४
स राज्ञा स्वयमाचार्यो भृशमत्रार्थितोऽर्जुन । संविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिताः २५
कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिर्वृषसेनश्च दुर्जयः । कृपश्च मद्रराजश्च षडेतेऽस्य पुरोगमाः ॥ २६
शकटः पद्मकश्चार्धो व्यूहो द्रोणेन निर्मितः । पद्मकर्णिकमध्यस्थः सूचीपार्श्वे जयद्रथः ॥ २७
स्थास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराट् स सुदुर्मदः । धनुष्यस्त्रे च वीर्ये च प्राणे चैव तथौरसे २८
अविषह्यतमा ह्येते निश्चिताः पार्थ षड्रथाः । एतानजित्वा षड्रथान्नैव प्राप्यो जयद्रथः ॥ २९
तेषामेकैकशो वीर्यं षण्णां त्वमनुचिन्तय । सहिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमञ्जसा ॥३०
भूयस्तु मन्त्रयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै । मन्त्रज्ञैः सचिवैः सार्धं सुहृद्भिः कार्यसिद्धये ॥

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णवाक्ये पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अर्जुन उवाच—

षड्रथान्धार्तराष्ट्रस्य मन्यसे यान्बलाधिकान् । तेषां वीर्यं ममार्धेन न तुल्यमिति मे मतिः ॥ १
अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामेतेषां मधुसूदन । मया द्रक्ष्यसि निर्भिन्नं जयद्रथवधैषिणा ॥ २
द्रोणस्य मिषतश्चाहं सगणस्य विलप्यतः । मूर्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ॥ ३
यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सहाश्विनः । मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवाः सहेश्वराः ॥ ४
पितरः सहगन्धर्वाः सुपर्णाः सागराद्रयः । द्यौर्वियत्पृथिवी चेयं दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ५
ग्राम्यारण्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । त्रातारः सिन्धुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ॥ ६
तथापि बाणैर्निहतं श्वो द्रष्टासि रणे मया । सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे ॥ ७
यस्य गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः । तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ॥ ८
तस्मिन्द्यूतमिदं बद्धं मन्यते स सुयोधनः । तस्मात्तस्यैव सेनाग्रं भित्त्वा यास्यामि सैन्धवम् ॥
द्रष्टासि श्वो महेष्वासान्नाराचैस्तिग्मतेजितैः । शृङ्गाणीव गिरेर्वज्रैर्दार्यमाणान्मया युधि ॥१०
नरनागाश्वदेहेभ्यो विस्रविष्यति शोणितम् । पतद्भ्यः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः शितैः शरैः ॥
गाण्डीवप्रेषिता बाणा मनोऽनिलसमा जवे । नृनागाश्वान्विदेहासून्कर्तारश्च सहस्रशः ॥ १२
यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राद्रुद्राच्च यन्मया । उपात्तमस्त्रं घोरं तद्द्रष्टारोऽत्र नरा युधि ॥ १३
ब्राह्मेणास्त्रेण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे । मया द्रष्टासि सर्वेषां सैन्धवस्याभिरक्षिणाम् ॥ १४
शरवेगसमुत्कृत्तै राज्ञां केशव मूर्धभिः । आस्तीर्यमाणां पृथिवीं द्रष्टासि श्वो मया युधि ॥१५
क्रव्यादांस्तर्पयिष्यामि द्रावयिष्यामि शात्रवान् । सुहृदो नन्दयिष्यामि प्रमथिष्यामि सैन्धवम् ॥
बह्वागस्कृत्कुसंबन्धी पापदेशसमुद्भवः । मया सैन्धवको राजा हतः स्वाञ्शोचयिष्यति ॥१७

---

१ क °नथ । २ क. रक्षितं । ३ म. + श्रीभगवानुवाच । ४ क. रथाश्वाः किल । ५ क. स्युः पु° । ६ क. °श्चार्धव्यूहो । ७ क. युद्धदुर्म° । ८ म. सगणात्चैव । ९ क. °क्ष्यन्ति । १० म. क. ग्राम्यार° । ११ म. °ष्वासो द्रोणः पाप° । १२ म. °न्युद्धमिदं । १३ क. °र्दी° । १४ क. पतद्भिः । १५ म. शक्राद्भीष्मात्कृपाद्द्रोणाद्देवाद्रुद्राच्च । १६ क. °स्कृदसंबं° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सर्व[1]क्षीरान्नभोक्तारं पापाचारं रणाजिरे । मया स[2]राजकं बाणैर्भिन्नं द्रक्ष्यसि सैन्धवम् ॥ १८
तथा प्रभाते कर्तास्मि यथा कृष्ण सुयोधनः । नान्यं धनुर्धरं लोके मंस्यते मत्समं युधि ॥१९
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं योद्धा[3] चाहं नरर्षभ । [4]त्वं च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया ॥
तव प्रसादाद्भगवन्किं नावाप्तं रणे मम । अविषह्यं हृषीकेश किं जानन्मां विगर्हसे ॥ २१
यथा [5]लक्ष्म स्थिरं चन्द्रे समुद्रे च यथा जलम् । एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां विद्धि जनार्दन ॥
मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्[6]था धनुर्दृढम् । मावमंस्था बलं बाह्वोर्मावमंस्था धनंजयम् ॥[7]
[8]तथाभियामि संग्रामं न जीयेयं जयामि च । तेन सत्येन संग्रामे हतं विद्धि जयद्रथम् ॥[9] २४
ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा साधुषु संनतिः । श्रीर्ध्रुवापि [10]च यज्ञेषु ध्रुवो नारायणे जयः ॥२५

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं स्वयमात्मानमात्मना । संदिदेशार्जुनो नर्दन्वासविः केशवं प्रभुम् ॥२६
यथा प्रभातां रजनीं कल्पितः स्याद्[11]रथो मम । तथा कार्यं[12] त्वया कृष्ण कार्यं हि महदुद्यतम् ॥

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

संजय उवाच—

तां निशां दुःखशोकार्तौ निःश्वसन्ताविवोरगौ । निद्रां नैवोपले[13]भाते वासुदेवधनंजयौ ॥ १
नरनारायणौ क्रुद्धौ ज्ञात्वा देवाः सवासवाः । व्यथिताश्चिन्तयामासुः किंस्विदेतद्भविष्यति २
ववुश्च दारुणा वाता रूक्षा घोराभिशंसिनः । सकबन्धस्तथादित्ये परिघः समदृश्यत ॥ ३
शुष्काशन्यश्च निष्पेतुः सनिर्घाताः सविद्युतः । चचाल चापि पृथिवी सशैलवनकानना ॥ ४
चुक्षुभुश्च महाराज सागरा मकरालयाः । प्रतिस्रोतः प्रवृत्ताश्च तथा गन्तुं समुद्रगाः ॥ ५
रथाश्वनरनागानां प्रवृत्तमधरोत्तरम् । क्रव्यादानां प्रमोदार्थं यमराष्ट्रविवृद्धये ॥ ६
वाहनानि शकृन्मूत्रे मुमुचू रुरुदुश्च ह । तान्दृष्ट्वा दारुणान्सर्वानुत्पाताँल्लोमहर्षणान् ॥ ७
सर्वे ते व्यथिताः सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ । श्रुत्वा महाबलस्योग्रां प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ८
अथ कृष्णं महाबाहुरब्रवीत्पाकशासनिः । आश्वासय सुभद्रां त्वं भगिनीं स्नुषया सह ॥ ९
[14]स्नुषां चास्या वयस्याश्च विशोकाः कुरु माधव । साम्ना सत्येन युक्तेन वचसाश्वासय प्रभो ॥
ततोऽर्जुनगृहं गत्वा वासुदेवः सुदुर्मनाः । भगिनीं पुत्रशोकार्तामाश्वासयत दुःखिताम् ११

---

१ म. सर्वे क्षीरान्नभोक्तारः पापाचारा रणा°; क. सर्वक्षीराणि । २ म. सराजका बाणैर्हता नश्यन्ति सैन्धवाः । ३ म. °द्धारं च धनंजयम् । ४ म. यन्तारं च हृषीकेशं कोऽतिवर्तेत संयुगे । ५ क. लक्ष्मीः स्थिरा च° । ६ म. °स्थाश्च गाण्डिवम् । ७ म. + गाण्डिवं च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरर्षभ । त्वं च यन्ता हृषीकेश किन्नु स्यादजितं मया ॥ ८ म. यथाभियाय संग्रामं न जितो वै जया° । ९ म. + त्वं च माधव सर्वं तत्तथा प्रतिविधास्यसि । यथा रिपूणां मिषतां प्रमथिष्यामि सैन्धवम् ॥ १० म. च दक्षेषु । ११ म. °द्रथोत्तमः । १२ म. प्रतिज्ञा स्याद्यथा ध्रुवा । १३ क. °भेते । १४ क. स्नुषाश्चास्या ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वासुदेव उवाच--

मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि कुमारं प्रति सस्नुषा । सर्वेषां प्राणिनां भीरु[1] निष्ठैषा कालनिर्मिता॥
कुले जातस्य[2] वीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः । सदृशं मरणं ह्येतत्तव पुत्रस्य मा शुचः ॥ १३
दिष्ट्या महारथो धीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः । क्षात्रेण विधिना प्राप्तो वीराभिलषितां गतिम् १४
जित्वा सुबहुशः शत्रून्प्रेषयित्वा च मृत्यवे । गतः [†] पुण्यकृतां लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान्॥१५
तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन प्रज्ञयापि च । सन्तो यां गतिमिच्छन्ति तां प्राप्तस्तव पुत्रकः ॥ १६
वीरसूर्वीरपत्नी त्वं वीरजा वीरबान्धवा । मा शुचस्तनयं भद्रे गतः स परमां गतिम् ॥[3] १७
प्राप्स्यते चाप्यसौ पापः सैन्धवो बालघातकः । [4]अस्यावलेपस्य फलं ससुहृद्गणबान्धवः ॥१८
व्युष्टायां तु वरारोहे रजन्यां पापकर्मकृत् । न हि मोक्ष्यति पार्थात्स प्रविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥
[5]श्वः शिरः श्रोष्यसे तस्य सैन्धवस्य रणे हृतम् । [6]समन्तपञ्चकाद्बाह्यं विशोका भव मा रुदः॥
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः सतां गतिम् । [7]यां गतिं प्राप्नुयामेह ये चान्ये[8] शस्त्रजीविनः॥२१
व्यूढोरस्को महाबाहुरनिवर्ती [9]रथप्रणुत् । गतस्तव वरारोहे पुत्रः स्वर्गं ज्वरं जहि ॥ २२
अनुयातश्च पितरं मातृपक्षं च वीर्यवान् । सहस्रशो रिपून्हत्वा हतः शूरो महारथः ॥ २३
आश्वासय स्नुषां राज्ञि मा शुचः क्षत्रिये भृशम् । श्वः प्रियं सुमहच्छ्रुत्वा विशोका भव नन्दिनि॥
यत्पार्थेन प्रतिज्ञातं तत्तथा न तदन्यथा । चिकीर्षितं हि ते भर्तुर्न भवेज्जातु निष्फलम् ॥ २५

यदि च मनुजपन्नगाः पिशाचा रजनिचराः पतगाः सुरासुराश्च ।
रणगतमभियान्ति सिन्धुराजं न स भविता सह तैरपि प्रभाते ॥ २६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राश्वासने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

संजय उवाच--

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः । सुभद्रा पुत्रशोकार्ता विललाप सुदुःखिता ॥ १
हा पुत्र मम मन्दायाः कथमेत्यासि संयुगम् । निधनं प्राप्तवांस्तात पितुस्तुल्यपराक्रमैः[10] ॥ २
कथमिन्दीवरश्यामं सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् । मुखं ते दृश्यते वत्स गुण्ठितं रणरेणुना ॥ ३
नूनं शूरं निपतितं त्वां पश्यन्त्यनिवर्तिनम् । सुशिरोग्रीवबाह्वंसं व्यूढोरस्कं नतोदरम् ॥ ४
चारूपचितसर्वाङ्गं स्वक्षं शस्त्रक्षत[11]ाचितम् । भूतानि त्वां निरीक्षन्ते [12]नूनं चन्द्रमिवोदितम् ॥५
शयनीयं पुरा[13] यस्य [14]स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् । भूमावद्य कथं शेषे विप्रविद्धः सुखोचितः ॥ ६
योऽन्वास्यत पुरा वीरो वरस्त्रीभिर्महाभुजः । कथमन्वास्यते सोऽद्य शिवाभिः पतितो मृधे॥ ७
योऽस्तूयत पुरा हृष्टैः सूतमागधबन्दिभिः । सोऽद्य क्रव्याद्गणैर्घोरैर्विनदद्भिरुपास्यते ॥ ८

---

१ क. °रु निष्ठैका । २ म. °तस्य वीरस्य । † क. पुण्यकृतांल्लो° । ३ म. + स्वाध्याययुक्तं ब्राह्मणी याचितारं गौर्वोढारं क्षिप्रगन्तारमश्वा । दासं शूद्रा कर्मकारं तु वैश्या शूरं सूते त्वद्विध राजपुत्री ॥ ४ म. अधर्मस्यास्य तु फलं । ५ म. श्वः शिरः पादमूलं ते सैन्धवस्याहृतं ध्रुवम्; क. श्वः श्रोष्यते शिरस्तस्य । ६ म. पद्भ्यां प्रमथितासि त्वं वि° । ७ म. वयं च प्राप्नु°; । ८ क. त्वन्ये । ९ म. रिपुव्रजात् । १० क. °म । ११ क. °क्षतोक्षितम् । १२ म. भूमौ । १३ म. °राध्युष्य स्प° । १४ क. स्पर्द्धास्तरण° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पाण्डवेषु च नाथेषु वृष्णिवीरेषु वा विभो। पञ्चालेषु च[1] वीरेषु हतः केनास्यनाथवत्॥९[2]
अतृप्तदर्शना पुत्र दर्शनस्य तवानघ। मन्दभाग्या गमिष्यामि व्यक्तमद्य यमक्षयम्॥ १०
विशालाक्षं सुकेशान्तं चारुवाक्यं सुगन्धि च। तव पुत्र कदा भूयो मुखं द्रक्ष्यामि निर्व्रणम्॥
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम्। धिग्वीर्यं वृष्णिवीराणां पञ्चालानां[3] च धिग्बलम्॥
धिक्केकयांस्तथा चेदीन्मत्स्यांश्चैवाथ सृञ्जयान्। ये त्वां रणगतं वीरं न शेकुरभिरक्षितुम्॥१३
अद्य पश्यामि पृथिवीं शून्यामिव हतत्विषम्। अभिमन्युपमश्यन्ती शोकव्याकुललोचना॥१४
स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः। कथं त्वातिरथं वीरं द्रक्ष्याम्यद्य निपातितम्॥१५
एह्येहि तृषितो वत्स स्तनौ पूर्णौ पिबाशु मे। अङ्कमारुह्य मन्दाया ह्यतृप्तायाश्च दर्शने॥ १६
हा वीर दृष्टो नष्टश्च धनं स्वप्न इवासि मे। अहो ह्यनित्यं मानुष्यं जलबुद्बुदचञ्चलम्॥ १७
इमां ते तरुणीं भार्यां तवाधिभिरभिप्लुताम्।[5] [6]कथं संधारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम्॥
अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक। विहाय फलकाले मां सुगृद्धां तव दर्शने॥ १९
नूनं गतिः कृतान्तस्य प्राज्ञैरपि सुदुर्विदा। यत्र त्वं केशवे नाथे संग्रामेऽनाथवद्धतः॥ २०
यज्वनां दानशीलानां ब्राह्मणानां कृतात्मनाम्। चरितब्रह्मचर्याणां पुण्यतीर्थावगाहिनाम्॥२१
कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि। सहस्रदक्षिणानां च या गतिस्तामवाप्नुहि॥२२॥
या गतिर्युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्। हत्वारीन्निहतानां च संग्रामे तां गतिं व्रज॥२३
गोसहस्रप्रदातॄणां क्रतुदानां च या गतिः। नैवेशिकं चाभिमतं ददतां या गतिः शुभा॥२४
ब्राह्मणेभ्यः शरण्येभ्यो निधिं[7] निदधतां च या। या चापि न्यस्तदण्डानां तां गतिं व्रज पुत्रक॥
ब्रह्मचर्येण यां यान्ति मुनयः संशितव्रताः। एकपत्न्यश्च यां यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक॥२६
राज्ञां सुचरितैर्या च गतिर्भवति शाश्वती। [8]चतुराश्रमिणां पुण्यैः पावितानां सुरक्षितैः॥ २७
दीनानुकम्पिनां या च सततं संविभागिनाम्। पैशुन्याच्च[9] निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक॥२८
व्रतिनां धर्मशीलानां गुरुशुश्रूषिणामपि। अमोघातिथिनां या च तां गतिं व्रज पुत्रक॥ २९
कृच्छ्रेषु या धारयतामात्मानं व्यसनेषु च। गतिः शोकाग्निदग्धानां तां गतिं व्रज पुत्रक॥
मातापित्रोश्च शुश्रूषां कल्पयन्तीह ये सदा। स्वदारनिरतानां च या गतिस्तामवाप्नुहि॥ ३१
ऋतुकाले स्वकां भार्यां गच्छतां या मनीषिणाम्। परस्त्रीभ्यो निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक॥
साम्ना ये सर्वभूतानि पश्यन्ति गतमत्सराः। नारुंतुदानां क्षमिणां या गतिस्तामवाप्नुहि॥३३
मधुमांसनिवृत्तानां [10]मदाद्दम्भात्तथानृतात्। परोपता[11]पत्यक्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक॥ ३४
ह्रीमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानतृप्ता जितेन्द्रियाः। यां गतिं साधवो यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक[12]॥

---

१ क. च सर्वेषु। २ म. + यत्र त्वं केशवे नाथे सत्यनाथो यथा हतः। ३ म. क. पाञ्चा°। ४ अयं श्लोकः क.-पुस्तके नास्ति। ५ म. + उत्तरामुत्तमां जात्या सुशीलां प्रियभाषिणीम्॥ शनकैः परिरभ्यैनां स्नुषां मम यशस्विनीम्। सुकुमारीं विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्॥ बालपल्लवतन्वङ्गीं मत्तमातङ्गगामिनीम्। बिम्बाधरोष्ठीमबलामभिमन्यो प्रहर्षय॥ त्वया विना कथं पुत्र जीर्णां पतितमानसाम्। ६ म. इमां संधारयिष्यामि वृषभादिव धे°। ७ क. विधिं विदधतां। ८ क. चातु°; म. चरमाश्र°....ण्यैः सेवितानां पुरस्थितैः। ९ म. °साम्निवृ°। १० क. मद्या°। ११ म. °तापादन्यायात्तां गतिं। १२ म. + संजय उवाच।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवं विलपतीं दीनां सुभद्रां शोककर्शिताम् । अन्वपद्यत पाञ्चाली [1]वैराटिसहितां तदा ॥ ३६
[2]ताः प्रकामं रुदित्वा च विलप्य च सु[3]दुःखिताः । [4]उन्मत्तवत्तदा राजन्विसं[5]ज्ञा न्यपतन्क्षितौ॥
सोपचारस्तु [6]कृष्णश्च दुःखितां भृशदुःखितः।सिक्त्वाम्भसा समाश्वास्य तत्तदुक्त्वा हितं वचः॥
विसंज्ञकल्पां [7]रुदतीं मर्मविद्धां प्रवेपतीम् । भगिनीं पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९
सुभद्रे मा शुचः पुत्रं पाञ्चाल्याश्वासयोत्तराम् । गतोऽभिमन्युः प्रथितां गतिं क्षत्रियपुंगवः॥
ये चान्येऽपि कुले सन्ति पुरुषा नो वरानने । [8]सर्वे ते तां गतिं यान्तु [9]ह्यभिमन्योर्यशस्विनः॥
कुर्याम तद्वयं [10]कर्म क्रियासु सुहृदश्च नः । कृतवान्या[11]दृगद्यैकस्तव पुत्रो महारथः ॥[12] ४२
एवमाश्वास्य भगिनीं द्रौपदीमपि चोत्तराम् । पार्थस्यैव महाबाहुः पार्श्वमागादरिंदमः ॥ ४३
ततोऽभ्यनुज्ञाय नृपान्कृष्णो बन्धूंस्तथार्जुनम् । विवेशान्तःपुरे राजंस्ते च [13]जग्मुर्यथालयम्॥४४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राप्रविलापे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

संजय उवाच—

ततोऽर्जुनस्य भवनं प्रविश्याप्रतिमं विभुः । स्पृष्ट्वाम्भः पुण्डरीकाक्षः स्थण्डिले शुभलक्षणे ।
संतस्तार शुभां शय्यां दर्भैर्वैदूर्यसन्निभैः ॥ १
ततो माल्येन विधिवल्लाजैर्गन्धैः सुमङ्गलैः । अलंचकार तां शय्यां परिवार्यायुधोत्तमैः ॥ २
ततः स्पृष्टो[14]दके पार्थे विनीताः परिचारकाः । [15]दर्शयन्तोऽन्तिके चक्रुर्नैशं त्रैयम्बकं बलिम्॥३
ततः प्रीतमनाः पार्थो गन्धमाल्यैश्च माधवम् । अलंकृत्योपहारं तं नैशं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
[16]स्मयमानस्तु गोविन्दः [17]फाल्गुनं प्रत्यभाषत । सुप्यतां पार्थ भद्रं ते कल्याणाय व्रजाम्यहम्॥५
स्थापयित्वा ततो द्वास्थान्गोप्तॄंश्चात्तायुधान्नरान् । दारुकानुगतः श्रीमान्विवेश शिबिरं स्वकम् ।
शिश्ये च शयने शुभ्रे बहुकृत्यं विचिन्तयन् ॥ ६
पार्थाय सर्वं भगवान् शोकदुःखापहं विधिम् । व्यदधात्पुण्डरीकाक्षस्तेजोद्युतिविवर्धनम् ॥ ७
योगमास्थाय युक्तात्मा सर्वेषामीश्वरेश्वरः । श्रेयस्कामः पृथुयशा विष्णुर्जिष्णुप्रियंकरः ॥ ८
न पाण्डवानां शिबिरे कश्चित्सुष्वाप तां निशाम् । प्रजागरः सर्वजनं ह्याविवेश विशां पते ॥
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञातो महात्मना । [18]सहसा सिन्धुराजस्य वधो गाण्डीवधन्वना ॥ १०
तत्कथं नु महाबाहुर्वासविः परवीरहा । प्रतिज्ञां सफलां कुर्यादिति ते समचिन्तयन् ॥ ११
कष्टं हीदं व्यवसितं पाण्डवेन महात्मना । [19]स च राजा महावीर्यः पारयत्वर्जुनः स ताम् ।
पुत्रशो[20]काभितप्तेन प्रतिज्ञा महती कृता ॥ १२

---

१ क. °राटीसहिता । २ म. सा प्रका° । ३ म. °ता । ४ क. उन्मत्तात्र° । ५ म. °ज्ञा पतिता क्षितौ । ६ म. °ष्णस्तां । ७ म. रुदतीमपविद्धां । ८ म. सर्वे न ते गतिं यान्ति । ९ म. क. याभिमन्यो° । १० कर्म कुर्युर्यत्सुहृदश्च नः । ११ क. °दृशं ह्येकस्तव। १२ म. + संजय उवाच । १३ म. जग्मुः स्वमालयम् । १४ म. °दकं पार्थं विनीतपरिचारकम् । १५ म. नैत्यकं दर्शयांचक्रे नैशं; क. निशायां नैत्यिकं चक्रुर्नै° । १६ म. साधु साध्विति गो° । १७ म. फ° । १८ म. श्वः सिन्धुराजस्य वधः कार्यो गाण्डीव° । १९ अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके नास्ति । २० म. °काभिभूतेन ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भ्रातरश्चापि विक्रान्ता बहुलानि बलानि च । धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण [1]सर्वं तस्मै निवेदितम् ॥ १३
स हत्वा सैन्धवं संख्ये पुनरेतु [2]धनंजयः । [3]जित्वा रिपुगणांश्चैव पारयन्नर्जुनो व्रतम् ॥[4] १४
श्वोऽहत्वा सिन्धुराजं वै धूमकेतुं प्रवेक्ष्यति । [5]न ह्यसावनृतं कर्तुमलं पार्थो धनंजयः ॥[6] १५
धर्मपुत्रः कथं राजा भविष्यति मृतेऽर्जुने । तस्मिन्हि विजयः कृत्स्नः पाण्डवेन समाहितः १६
यदि नोऽस्ति कृतं किंचिद्यदि दत्तं हुतं यदि । फलेन तस्य सर्वस्य सव्यसाची जयत्वरीन् ॥[7]
एवं कथयतां तेषां जयमाशंसतां प्रभो । कृच्छ्रेण महता राजन्रजनी व्यत्यवर्तत ॥ १८
[8]तस्यां रजन्यां मध्ये तु प्रतिबुद्धो जनार्दनः । स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत ॥ १९
अर्जुनेन प्रतिज्ञातमार्तेन हतबन्धुना । जयद्रथं वधिष्यामि श्वोभूत इति दारुक ॥ २०
तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति । यथा जयद्रथं पार्थो न हन्यादिति संयुगे ॥ २१
अक्षौहिण्यो हि ताः सर्वा रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् । द्रोणश्च सह पुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः २२
एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा । सोऽपि तं नोत्सहेताजौ हन्तुं द्रोणेन रक्षितम् ॥ २३
सोऽहं श्वस्तत्करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः । अप्राप्तेऽस्तं दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् २४
न हि दारा न मित्राणि ज्ञातयो न च बान्धवाः । कश्चिदन्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् ॥
अनर्जुनमिमं लोकं मुहूर्तमपि दारुक । उदीक्षितुं न शक्तोऽहं भविता न च तत्तथा ॥ २६
अहं विजित्य तान्सर्वान्सहसा सहयद्विपान् । अर्जुनार्थे हनिष्यामि सकर्णान्ससुयोधनान् २७
श्वो निरीक्षन्तु मे वीर्यं त्रयो लोका महाहवे । धनंजयार्थे समरे पराक्रान्तस्य दारुक ॥ २८
श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च । साश्वद्विपरथान्याजौ [9]विद्रविष्यामि दारुक ॥ २९
श्वस्तां चक्रप्रमथितां द्रक्ष्यसे नृपवाहिनीम् । मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थे निपातिताम् ॥ ३०
श्वः सदेवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । ज्ञास्यन्ति लोकाः सर्वे मां सुहृदं सव्यसाचिनः ॥
यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तं चानु स मामनु । इति [10]संकल्प्यतां बुद्ध्या शरीरार्धं ममार्जुनः ॥
यथा त्वं मे प्रभातायामस्यां निशि रथोत्तमम् । कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज [11]संयतः ३३
गदां कौमोदकीं दिव्यां [12]शक्तिं चक्रं धनुः शरान् । आरोप्य वै रथे सूत सर्वोपकरणानि च ३४
स्थानं च कल्पयित्वाथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे । वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः ॥ ३५
छत्रं जाम्बूनदैर्जालैरर्कज्वलनसप्रभैः । विश्वकर्मकृतैर्दिव्यैरश्वानपि [13]विभूषितान् ॥ ३६
बलाहकं मेघपुष्पं शैब्यं सुग्रीवमेव च । [14]युक्तान्वाजिवरान्यत्तः कवची तिष्ठ दारुक ॥ ३७
पाञ्चजन्यस्य [15]निर्घोषमार्षभेणैव पूरितम् । श्रुत्वा च भैरवं [16]नादमुपेयास्त्वं जवेन माम् ॥ ३८
एकाह्नाहममर्षं च सर्वदुःखानि चैव ह । भ्रातुः पैतृष्वसेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक ॥ ३९

---

१ म. सर्वतः संनिवेशिताः । २ म. जयी सुखी । ३ म. हत्वा रिपुगणं सर्वं पारयित्वा महाव्रतम् । ४ म. + यद्यस्ति सुकृतं किंचिदस्माकं हन्तु सैन्धवम् । जित्वा सर्वान्रिपून्पार्थस्त्रातु नोऽस्मान्महाभयात् ॥ एवमाशंसमानास्ते केचित्तस्थुरुपश्रुतिम् । श्रुत्वा चेष्टं सुमनसो व्यक्तमाशंसिरे जयम् ॥ भविता नु कथं कृत्यमिदमित्यब्रुवञ्जनाः । ५ म. न शक्यमनृतां कर्तुं प्रतिज्ञां विजयेन हि । ६ म. + महद्धि साहसं पार्थः कृतवाञ्छोकमोहितः । ७ म. + संजय उवाच । ८ म. क. तस्या रजन्या मध्ये । ९ क. °ष्यन्ति दा° । १० क. °कल्पतां । ११ क. °युतः । १२ क. शक्तिचक्रं । १३ म. °भूषय । १४ म. युक्त्वा वाजिवरांस्तत्र । १५ म. °षं पर्जन्यनिनदोपमम् । १६ क. °मुपायास्त्वं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सर्वोपायैर्यतिष्यामि यथा बीभत्सुराहवे । पश्यतां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथम् ॥ ४०
यस्य यस्य च बीभत्सुर्वधे यत्नं करिष्यति । [1]आशंसे सारथे तत्र भवितास्य ध्रुवो जयः ॥४१

दारुक उवाच—

जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः । यस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ४२
एवं चैतत्करिष्यामि यथा [2]मामनुशासि । सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य हि[3] ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णदारुकसंभाषणे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

संजय उवाच—

कुन्तीपुत्रस्तु तं मन्त्रं स्मरन्नेव धनंजयः । प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचिन्त्यविक्रमः ॥ १
तं तु शोकेन संतप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजम् । आससाद महातेजा ध्यायन्तं गरुडध्वजः ॥ २
प्रत्युत्थानं च कृष्णस्य सर्वा[5]वस्थो धनंजयः । न लोपयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा॥
प्रत्युत्थाय च गोविन्दं [6]स तस्मा आसनं ददौ । न चासने स्वयं बुद्धिं बीभत्सुर्व्यदधात्तदा ॥४
ततः कृष्णो महातेजा जाँनन्पार्थस्य निश्चयम् । कुन्तीपुत्रमिदं वाक्यमासीनः स्थितमब्रवीत्॥
मा विषादे मनः पार्थ कृथाः कालो हि दुर्जयः । कालः सर्वाणि भूतानि नियच्छति परे विधौ॥
किमर्थं च विषादस्ते तद्ब्रूहि द्विपदां वर । न शोच्यं विदुषां श्रेष्ठ शोकः कार्यविनाशनः ॥ ७
यत्तु कार्यं भवेत्कार्यं कर्मणा तत्समाचार । हीनचेष्टस्य यः शोकः स हि शत्रुर्धनंजय ॥ ८
शोचन्नन्दयते शत्रून्कर्शयत्यपि बान्धवान् । क्षीयते च नरस्तस्मान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥[9] ९
इत्युक्तो वासुदेवेन बीभत्सुरपराजितः । आबभाषे तदा विद्वानिदं वचनमर्थवत् ॥ १०
मया प्रतिज्ञा महती जयद्रथवधे कृता । श्वोऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्रघ्नमिति केशव ॥ ११
मत्प्रतिज्ञाविघातार्थं धार्तराष्ट्रैः किलाच्युत । पृष्ठतः सैन्धवः कार्यः सर्वैर्गुप्तो महारथैः ॥ १२
दश चैका च ताः कृष्ण अक्षौहिण्यः सुदुर्जयाः । हतावशेषास्तत्रेमा हन्त माधव संख्यया॥१३
ताभिः परिवृतः संख्ये सर्वैश्चैव महारथैः । कथं शक्येत संद्रष्टुं दुरात्मा कृष्ण सैन्धवः ॥१४
प्रतिज्ञापारणं चापि न भविष्यति केशव । प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवति मद्विधः ॥१५
[10]दुःखोपायस्य मे वीर विकाङ्क्षा परिवर्तते । द्रुतं च याति सविता तत एतद्ब्रवीम्यहम्॥[11] १६
शोकस्थानं तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतनः । संस्पृश्याम्भस्ततः कृष्णः प्राङ्मुखः समवास्थितः॥
इदं वाक्यं महातेजा बभाषे पुष्करेक्षणः । हितार्थं पाण्डुपुत्रस्य सैन्धवस्य वधे [12]कृती ॥[13] १८
पार्थ पाशुपतं नाम परमास्त्रं सनातनम् । येन सर्वान्मृधे दैत्याञ्जघ्ने देवो महेश्वरः ॥ १९
यदि तद्विदितं तेऽद्य श्वो हन्तासि जयद्रथम् । [14]अथाज्ञातं प्रपद्यस्व मनसा वृषभध्वजम् ॥ २०
तं देवं मनसा ध्यात्वा जोषमास्स्व धनंजय । ततस्तस्य प्रसादात्त्वं [15]भक्तः प्राप्स्यसि तन्महत्॥[16]

---

१ म. आशंसेऽहं रणे तं तं तत्र तत्र हनिष्यति । २ म. मामनुभाषसे । ३ क. ह. । ४ म. धार्तराष्ट्रस्य तं । ५ म. °वस्थासु फाल्गुनः; । ६ म. स्वं तस्मै चासनं ददौ । ७ म. जानँल्लोकस्य । ८म. भवाभवे । ९ म.+ संजय उवाच । १० म. दुखापा° । ११ म.+ संजय उवाच । १२ क. धृतः । १३म.+श्रीभगवानुवाच । १४ म. अथ ज्ञा° ।१५ म. भक्त्या ।१६ म.+संजय उवाच ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततः कृष्णवचः श्रुत्वा संस्पृश्याम्भो धनंजयः । भूमावासीनं एकाग्रो जगाय मनसा भवम् ॥
ततः प्रणिहितो ब्राह्मे मुहूर्ते शुभलक्षणे । आत्मानमर्जुनोऽपश्यद्गगने सहकेशवम् ॥ २३
पुण्यं हिमवतः पादं मणिमन्तं च पर्वतम् । ज्योतिर्भिश्च समाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥२४
वायुवेगगतिः पार्थः खं भेजे सहकेशवः । केशवेन गृहीतः स दक्षिणे विभुना भुजे ॥ २५
प्रेक्षमाणो बहून्भावाञ्जगामाद्भुतदर्शनान् । उदीच्यां दिशि धर्मात्मा सोऽपश्यच्छ्वेतपर्वतम् ॥
कुबेरस्य विहारे च नलिनीं पद्मभूषिताम् । सरिच्छ्रेष्ठां च तां गङ्गां वीक्षमाणो बहूदकाम् ॥
सदा पुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतां स्फटिकोपलाम् । सिंहव्याघ्रसमाकीर्णां नानामृगसमाकुलाम् ॥ २८
पुण्याश्रमवतीं रम्यां मनोज्ञाण्डजसेविताम् । मन्दरस्य प्रदेशांश्च किन्नरोद्गीतनादितान् ॥ २९
हेमरूप्यमयैः शृङ्गैर्नानौषधिविदीपितान् । तथा मन्दारवृक्षैश्च पुष्पितैरुपशोभितान् ॥ ३०
स्निग्धाञ्जनचयाकारं संप्राप्तः कालपर्वतम् । ब्रह्मतुङ्गंनदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि ॥ ३१
सँ तुङ्गं शतशृङ्गं च शर्यातिवनमेव च । पुण्यमश्वशिरःस्थानं स्थानमाथर्वणस्य च ॥ ३२
वृषदंशं च शैलेन्द्रं महामन्दरमेव च । अप्सरोभिः समाकीर्णं किन्नरैश्चोपशोभितम् ॥ ३३
तस्मिन् शैले व्रजन्पार्थः सकृष्णः समवैक्षत । शुभैः प्रस्रवणैर्जुष्टां हेमधातुविभूषिताम् ॥ ३४
चन्द्ररश्मिप्रकाशाङ्गीं पृथिवीं पुरमालिनीम् । समुद्रांश्चाद्भुताकारानपश्यद्बहुलाकरान् ॥ ३५
वियद् द्यां पृथिवीं चैव तथा विष्णुपदं व्रजन् । विस्मितः सहकृष्णेन क्षिप्तो बाण इवाभ्यगात्
ग्रहनक्षत्रसोमानां सूर्याग्न्योश्च समत्विषम् । अपश्यत तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतम् ॥ ३७
समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितम् । तपोनित्यं महात्मानमपश्यद्वृषभध्वजम् ॥ ३८
सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा । शूलिनं जटिलं गौरं वल्कलाजिनवाससम् ॥ ३९
नयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महौजसम् । पार्वत्या सहितं देवं भूतसंघैश्च भास्वरैः ॥ ४०
गीतवादित्रसन्नादैर्हास्यलास्यसमन्वितम् । वल्गितास्फोटितोत्कृष्टैः पुण्यैर्गन्धैश्च सेवितम् ॥४१
स्तूयमानं स्तवैर्दिव्यैर्ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः । गोप्तारं सर्वभूतानामिष्वासधरमच्युतम् ॥ ४२
वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसा क्षितिम् । पार्थेन सह धर्मात्मा गृणन्ब्रह्म सनातनम् ॥४३
लोकादिं विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययम् । मनसः परमं योनिं खं वायुं ज्योतिषां निधिम् ॥
स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं पराम् । देवदानवयक्षाणां मानवानां च साधनम् ॥ ४५
योगानां च परं धाम दृष्टं ब्रह्मविदां निधिम् । चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिहर्तारमेव च ॥ ४६
कालकोपं महात्मानं शक्रसूर्यगुणोदयम् । ववन्दे तं तदा कृष्णो वाङ्मनोबुद्धिकर्मभिः ॥ ४७
यं प्रपद्यन्ति विद्वांसः सूक्ष्माध्यात्मपदैषिणः । तमजं कारणात्मानं जग्मतुः शरणं भवम् ४८
अर्जुनश्चापि तं देवं भूयो भूयोऽप्यवन्दत । ज्ञात्वा तं सर्वभूतादिं भूतभव्यभवोद्भवम् ॥ ४९
ततस्तावागतौ दृष्ट्वा नरनारायणावुभौ । सुप्रसन्नमनाः शर्वः प्रोवाच प्रहसन्निव ॥ ५०

---

१ क. °नमेका° । २ क. प्राणिहिते । ३ क. संभेजे । ४ क. प्रदेशाश्च । ५ क. °ताम् । ६ क. म. तुङ्गं न° । ७ क. सुतुङ्ग । ८ क. °न्नरैश्चैव शो° । ९ क. °प्रतापाङ्गीं । १० क. °पश्यन्बहु° । ११ क. जटिनं । १२ क. शोभितम् । १३ क. °मानः । १४ म. °नामीशानं वरदं शिवम् । १५ क. परमां । १६ म. शासकम् । १७ क. परं ब्रह्म तृप्तं ब्रह्म° । १८ म. ववन्दतुस्तदा कृष्णौ । १९ म. + शरण्यं शरणं देवमीशानं परमेश्वरम् । जगाम जगतां नाथमर्जुनः सजनार्दनः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स्वागतं वो[1] नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठेतां गतक्लमौ । किं च वामीप्सितं वीरौ मनसः क्षिप्रमुच्यताम् ॥५१
येन कार्येण संप्राप्तौ युवां तत्साधयामि किम् । व्रियतामात्मनः श्रेयस्तत्सर्वं प्रददामि वाम् ॥[2]
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जली । वासुदेवार्जुनौ शर्वं तुष्टुवाते महामती ।
भक्त्या स्तवेन दिव्येन महात्मा[3]नावनिन्दितौ ॥ ५३

कृष्णार्जुनावूचतुः--

नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च । पशूनां पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने ॥ ५४
महादेवाय भीमाय त्र्यम्बकाय च शान्तये । ईशानाय मखघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने ॥५५
कुमारगुरवे तुभ्यं नीलग्रीवाय वेधसे । पिनाकि[5]ने हविष्याय सत्याय विभवे सदा ॥ ५६
विलोहिताय धूम्राय व्याधा[4]यानपराजिते । नित्यनीलशिखण्डाय शूलिने दिव्यचक्षुषे ॥ ५७
होत्रे पोत्रे त्रिनेत्राय व्याधाय वसुरेतसे । अचिन्त्यायाम्बिकाभर्त्रे सर्वदेवस्तुताय च ॥ ५८
वृषध्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचारिणे । तप्यमानाय ‡सलिले ब्रह्मण्यायाजिताय च ॥ ५९
विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमावृत्य तिष्ठते । नमो नमस्ते सेव्याय भूतानां प्रभवे सदा ॥ ६०
ब्रह्मवक्त्राय[6] सर्वाय शंकराय शिवाय च । नमोऽस्तु वा[7]चस्पतये प्रजानां पतये नमः ॥[8] ६१
नमो विश्वस्य पतये महतां पतये नमः । नमः सहस्रशिरसे सहस्रभु[9]जमृत्यवे ॥ ६२
सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसंख्येयकर्मणे । नमो हिरण्यवर्णाय हिरण्यकवचाय च ।
भक्तानुकम्पिने नित्यं सिध्यतां नो वरः प्रभो ॥ ६३

संजय उवाच--

एवं स्तुत्वा महादेवं वासुदेवः सहार्जुनः । प्रसादयामास भवं तदा ह्यस्त्रोपलब्धये ॥ ६४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्वप्ने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

संजय उवाच--

ततः पार्थः प्रसन्नात्मा प्राञ्जलिर्वृषभध्वजम् ददर्शोत्फुल्लनयनः सम[10]स्तं तेजसां निधिम् ॥ १
तं चोपहारं सु[11]कृतं नैशं नैत्यकमात्मना । ददर्श त्र्यम्बकाभ्याशे वासुदेवनिवेदितम् ॥ २
ततोऽभिपूज्य मनसा कृष्णं शर्वं च पाण्डवः । इच्छाम्यहं दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शंकरम् ॥३
ततः पार्थस्य विज्ञाय वरार्थे वचनं तदा । वासुदेवार्जुनौ देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४
स्वागतं वां नरश्रेष्ठौ विज्ञातं मनसेप्सितम् । येन कामेन संप्राप्तौ भवद्भ्यां[12] तं ददाम्यहम् ॥ ५
सरोऽमृतमयं दिव्यमभ्याशे शत्रुसूदनौ । तत्र मे तद्धनुर्दिव्यं शरश्च निहितः पुरा ॥ ६
येन देवारयः सर्वे मया युधि निपातिताः । तत आनीयतां कृष्णौ सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ७
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ सर्वपारिषदैः सह । प्रस्थितौ तत्सरो दिव्यं दिव्यै[13]श्वर्यशतैर्युतम् ॥ ८

१ म. स्वागतं वां न°; क. आगतं वां न° । २ म. + संजय उवाच । ३ क. °त्मानमनिन्दितौ । ४ क. °ध्याय न° । ५ म. क. नित्यं । ‡ क. सलिलैर्ब्र° । ६ क. °चक्राय । ७ क. वाचां पतये । ८ म. + अभिगम्याय काम्याय स्तुत्यायार्याय सर्वदा । नमोऽस्तु देवदेवाय महाभूतधराय च ॥ नमो विश्वस्य पतये पत्नीनां पतये नमः । ९ क. °भुजमन्यवे । १० क. समस्तते° । ११ क. स्वकृतं । १२ क. तद्ददा° । १३ क. दिव्याश्चर्यशतै° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

निर्दिष्टं यद्वृषाङ्केन पुण्यं सर्वार्थसाधकम् । तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ९
ततस्तौ तत्सरो गत्वा सूर्यमण्डलसन्निभम् । नागमन्तर्जले घोरं ददृशातेऽर्जुनाच्युतौ ॥ १०
द्वितीयं चापरं नागं सहस्रशिरसं वरम् । वमन्तं विपुला[1] ज्वाला ददृशातेऽग्निवर्चसम् ॥ ११
ततः कृष्णश्च पार्थश्च संस्पृश्याम्भः कृताञ्जली । तौ नागावुपतस्थाते नमस्यन्तौ वृषध्वजम् १२
गृणन्तौ वेदविद्वांसौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् । [2]अप्रमेयं प्रणमतो गत्वा सर्वात्मना भवम् ॥ १३
ततस्तौ रुद्रमाहात्म्याद्धित्वा रूपं महोरगौ । धनुर्बाणश्च शत्रुघ्नं तद्द्वन्द्वं समपद्यत ॥ १४
तौ तज्जगृहतुः प्रीतौ धनुर्बाणं च सुप्रभम् । [3]आजह्नतुर्महात्मानौ ददतुश्च महात्मने ॥ १५
ततः [4]पार्श्वाद्वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी न्यवर्तत । पिङ्गाक्षस्तपसः क्षेत्रं बलवान्नीललोहितः ॥ १६
स तद्गृह्य धनुःश्रेष्ठं तस्थौ स्थानं समाहितः । विचकर्षाथ विधिवत्सशरं धनुरुत्तमम् ॥ १७
तस्य मौर्वीं च मुष्टिं च स्थानं चालक्ष्य पाण्डवः। श्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तं जग्राहाचिन्त्यविक्रमः १८
स सरस्येव तं बाणं मुमोचातिबलः प्रभुः । [5]चकार च पुनर्वीरस्तस्मिन्सरसि तद्धनुः ॥ १९
ततः प्रीतं भवं ज्ञात्वा स्मृतिमानर्जुनस्तदा । वरमारण्यके दत्तं दर्शनं शंकरस्य च ॥ २०
मनसा चिन्तयामास तन्मे सं[6]पद्यतामिति । तस्य तन्मतमाज्ञाय प्रीतः प्रादाद्वरं भवः ॥ २१
तच्च पाशुपतं घोरं प्रतिज्ञायाश्च पारणम् । ततः पाशुपतं दिव्यमवाप्य पुनरीश्वरात् ॥ २२
संहृष्टरोमा दुर्धर्षः कृतं कार्यममन्यत ।[7] ववन्दतुश्च संहृष्टौ शिरोभ्यां तं महेश्वरम् ॥ २३
अनुज्ञातौ क्षणे तस्मिन्भवेनार्जुनकेशवौ । प्राप्तौ स्वशिबिरं वीरौ मुदा परमया युतौ ॥ २४
तथा भवेनानुमतौ महासुरनिघातिना । इन्द्राविष्णू यथा प्रीतौ जम्भस्य वधकाङ्क्षिणौ ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्य पुनः पाशुपतास्त्रप्राप्तौ एकाशीतितमोऽध्यायः ८१

संजय उवाच—

तयोः सं[9]वदतोरेवं कृष्णदारुकयो[10]स्तथा । सात्यगाद्रजनी राजन्नथ [11]राजान्वबुध्यत ॥ १
पठन्ति [12]पाणिस्वनिका मागधा मधुपर्किकाः । वैतालिकाश्च सूताश्च तुष्टुवुः पुरुषर्षभम् ॥ २
नर्तकाश्चाप्यनृत्यन्त जगुर्गीतानि गायकाः । कुरुवंशस्तवार्थानि मधुरं रक्तकण्ठिनः ॥ ३
मृदङ्गा झर्झरा भेर्यः पणवानकगोमुखाः । आडम्बराश्च शङ्खाश्च दुन्दुभ्यश्च महास्वनाः ॥ ४
एवमेतानि सर्वाणि तथान्यान्यपि भारत । वादयन्ति सुसंहृष्टाः कुशलाः साधुशिक्षिताः ॥ ५
स मेघ[13]समनिर्घोषो महान् शब्दोऽस्पृशद्दिवम् । पार्थिवप्रवरं सुप्तं युधिष्ठिरमबोधयत् ॥ ६
प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महार्हे शयनोत्तमे । उत्थायावश्यकार्यार्थं ययौ स्नानगृहं नृपः । ७
ततः शुक्लाम्बराः स्नातास्तरुणाः शतमष्ट च । [14]स्नापकाः काञ्चनैः कुम्भैः पूर्णैः समुपतस्थिरे ८
भद्रासने[15]षूपविष्टः परिधायाम्बरं लघु । सस्नौ चन्दनसंयुक्तैः पानीयैरभिमन्त्रितैः ॥ ९
उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः । आप्लुतः साधिवासेन जलेन [16]सं सुगन्धिना ॥ १०

---

१ क. °लां ज्वालां । २ म. अप्रमेयप्रमाणं तौ गत्वा; क. अप्रमेयं प्रणमन्तौ । ३ क. जह्नतुश्च महा° । ४ क. पार्थो वृषाङ्कस्य । ५ म. चिक्षेप । ६ म. °पद्यतां भव । ७ म. + ततोऽर्जुनहृषीकेशौ पुनः पुनररिन्दमौ ॥ ८ क. इन्द्रवि° । ९ म. °वदतोरेव । १० क. °स्तदा । ११ म. राजा स्म बोध्यते । १२ म. पाणिध्वनिका मागधाः स्तवगायकाः । १३ क. °स्वनानि° । १४ क. स्नातकाः । १५ म. °सूपविष्टः । १६ क. सुसुव° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं [1]शिथिलार्पितम् । जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥ ११
हरिणा चन्दनेनाङ्गमुपलिप्य महाभुजः । स्रग्वी चाक्लिष्टवसनः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः स्थितः[2]
जजाप [3]जप्यं कौन्तेयः सतां मार्गमनुष्ठितः । तत्राग्निशरणं दीप्तं प्रविवेश विनीतवत् ॥ १३
समिद्भिः §सपवित्राभिरग्निमाहुतिभिस्तथा । मन्त्रपूताभिरर्चित्वा निश्चक्राम गृहात्ततः ॥ १४
द्वितीयां पुरुषव्याघ्रः कक्ष्यां निर्गम्य पार्थिवः । ‡ततो वेदविदो वृद्धानपश्यद्ब्राह्मणर्षभान् १५
दान्तान्वेदव्रतस्नातान्स्नातानवभृथेषु च । सहस्रानुचरान्सौरान्सहस्रं चाष्ट चापरान् ॥ १६
अक्षतैः सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुजः । तान्द्विजान्मधुसर्पिर्भ्यां फलैः श्रेष्ठैः सुमङ्गलैः ॥
प्रादात्काञ्चनमेकैकं निष्कं विप्राय पाण्डवः । अलंकृतं चाश्वशतं वासांसीष्टाश्च दक्षिणाः ॥
तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सवत्साः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गा रौप्यखुरा दत्वा *तेभ्यः प्रदक्षिणम्
स्वस्तिकान्वर्धमानांश्च नन्द्यावर्तांश्च काञ्चनान् । माल्यं च जलकुम्भांश्च ज्वलितं च हुताशनम् ॥
पूर्णान्यक्षतपात्राणि [4]रुचकं रोचनास्तथा । स्वलंकृताः शुभाः कन्या दधिसर्पिर्मधूदकम् ॥ २१
मङ्गल्यान्पक्षिणश्चैव [5]यच्चान्यदपि पूजितम् । दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च कौन्तेयो बाह्यां कक्ष्यां ततोऽगमत् ॥
ततस्तस्यां महाबाहो[6]स्तिष्ठन्तः परिचारकाः । सौवर्णं सर्वतोभद्रं मुक्तावैदूर्यमण्डितम् ॥ २३
परार्ध्यास्तरणास्तीर्णं सोत्तरच्छदमृद्धिमत् । विश्वकर्मकृतं दिव्यमुपजह्रुर्वरासनम् ॥ २४
तत्र तस्योपविष्टस्य भूषणानि महात्मनः । [7]उपाजह्रुर्महार्हाणि प्रेष्याः शुभ्राणि सर्वशः । २५
[8]मुक्ताभरणवेषस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । रूपमासीन्महाराज द्विषतां शोकवर्धनम् ॥ २६
[9]चामरैश्चन्द्ररश्म्याभैर्हैमदण्डैः सुशोभनैः । दोधूयमानैः शुशुभे विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ २७
संस्तूय[10]मानः सूतैश्च वन्द्यमानश्च बन्दिभिः । उपगीयमानो गन्धर्वैरास्ते स्म कुरुनन्दनः ॥ २८
ततो [11]मुहूर्तादासीत्तु स्यन्दनानां स्वनो महान् । [12]नेमिघोषश्च रथिनां खुरघोषश्च वाजिनाम् ॥
ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां [13]निनदेन च । नराणां पद[14]शब्दैश्च कम्पतीव[15] स्म मेदिनी ॥ ३०
ततः शुद्धान्तमासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः । शिरसा वन्दनीयं तमभिवाद्य जनेश्वरम् ॥ ३१
कुण्डली बद्धनिस्त्रिंशः सन्नद्धकवचो युवा । अभिप्रणम्य शिरसा द्वाःस्थो धर्मात्मजाय वै ।
न्यवेदयद्धृषीकेशमुपयान्तं महात्मने ॥ ३२
सोऽब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः स्वागतेनैव [16]माधवम् । [17] [18]अर्घ्यं चैवासनं चास्मै दीयतां परमार्चितम् ३३
ततः प्रवेश्य वार्ष्णेयमुपवेश्य वरासने । [19]पूजयामास विधिवद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि युधिष्ठिरसज्जतायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

---

१ क. शिखिना° । २ म. + कृत्वेन्द्रियाणामैकाग्र्यं मनसश्च महामनाः । ३ क. जाप्यं । § क. °सुप° । ‡ क. नतो । * क. चक्रे । ४ क. रुचका रोचनांस्त° । ५ क. यद्वान्य° । ६ क. °ष्ठन्तः । ७ क. उप° । ८ म. युक्ता° । ९ क. पाण्डुरैश्चन्द्ररम्याभैर्हैमदण्डैश्च चामरैः । १० क. °मानो भूतैश्च । ११ म. मुहूर्तमासीच्च बन्दिनां निनदो म°; क. मुहूर्तादासीत्तु बन्दिनां निस्व° । १२ म. रथानां नेमिघोषश्च खुर° । १३ क. निस्वनेन च । १४ क. पदशब्देन । १५ क. °व च । १६ म. माधवः । १७ म. + प्रवेशतां समीपं मे किमर्थं प्रविलम्बसे । १८ म. आसनं च मधुप्लाय । १९ म. सत्कृत्य सत्कृतस्तेन पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय[1] उवाच--

ततो[2] युधिष्ठिरो राजा प्रतिनन्द्य जनार्दनम् । उवाच परमप्रीतः कौन्तेयो देवकीसुतम् ॥ १
सुखेन रजनी व्युष्टा कच्चित्ते मधुसूदनम् । कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥[3] २
वासुदेवोऽपि तद्युक्तं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरम्[4] ।[5] ततश्च प्रकृतीः क्षत्ता न्यवेदयदुपस्थिताः ॥ ३
अनुज्ञातश्च राज्ञा स प्रावेशयत तं जनम् । विराटं भीमसेनं च धृष्टद्युम्नं च सात्यकिम् ॥ ४
चेदिपं धृष्टकेतुं च द्रुपदं च महारथम् । शिखण्डिनं यमौ चैव चेकितानं सकेकयम् ॥ ५
[6]युयुत्सुं चैव कौरव्यं पाञ्चाल्यं चोत्तमौजसम् । युधामन्युं सुबाहुं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ ६
एते चान्ये च बहवः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् । उपतस्थुर्महात्मानं विविशुश्चासने शुभे ॥[7] ७
एकस्मिन्नासने वीरावुपविष्टौ महाबलौ । कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ[8] महाद्युती ॥ ८
ततो युधिष्ठिरस्तेषां शृण्वतां मधुसूदनम् । अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षमाभाष्य मधुरं वचः ॥ ९
एकं त्वां वयमाश्रित्य सहस्राक्षमिवामराः[9] । प्रार्थयामो जयं युद्धे शाश्वतानि सुखानि च ॥ १०
त्वं हि राज्यविनाशं च द्विषद्भिश्च निराक्रियाम् । क्लेशांश्च विविधान्कृष्ण सर्वांस्तानपि[10] वेद नः॥
त्वयि सर्वेश सर्वेषामस्माकं भक्तवत्सल । सुखमायत्तमत्यर्थं यात्रा च मधुसूदन ॥ १२
स तथा कुरु वार्ष्णेय यथा त्वयि मनो मम । अर्जुनस्य यथा सत्या प्रतिज्ञा स्याच्चिकीर्षिता॥
स भवांस्तारयत्वस्माद्दुःखामर्षमहार्णवात् । पारं तितीर्षतामद्य प्लवो नो भव माधव ॥ १४
न हि तत्कुरुते[11] संख्ये रथी रिपुवधोद्यतः । यथा[12] वै कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमास्थितः ॥ १५
यथैव सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीञ्जनार्दन । तथैवास्मान्महाबाहो वृजिनात्त्रातुमर्हसि ॥ १६
त्वमगाधेऽप्लवे मग्नान्पाण्डवान्कुरुसागरे । समुद्धर प्लवो भूत्वा शङ्खचक्रगदाधर ॥ १७
नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन । विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ १८
नारदस्त्वां समाचख्यौ पुराणमृषिसत्तमम् । वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत्सत्यं कुरु माधव ॥ १९
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन संसदि । तोयमेघस्वनो वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ २०

वासुदेव[13] उवाच—

सामरेष्वपि लोकेषु सर्वेषु न तथाविधः । शरासनधरः कश्चिद्यथा पार्थो धनंजयः ॥ २१
वीर्यवानस्त्रसंपन्नः पराक्रान्तो महाबलः । युद्धशौण्डः सदामर्षी तेजसा[14] परमो नृणाम् ॥ २२
स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घबाहुर्महाबलः । सिंहर्षभगतिः श्रीमान्द्विषतस्ते हनिष्यति ॥ २३
अहं च तत्करिष्यामि यथा[15] कुन्तीसुतोऽर्जुनः । धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि धक्ष्यत्यग्निरिवेन्धनम्[16] ॥
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं सौभद्रघातिनम् । अपुनर्दर्शनं मार्गमिषुभिः[17] क्षेप्स्यतेऽर्जुनः ॥ २५

---

१ म. युधिष्ठिर उवाच । २ अयं श्लोकः म.-पुस्तके नास्ति । ३ म. + संजय उवाच । ४ म. प्रत्युवाच युधि° । ५ म. + दर्शनादेव ते सौम्य न किंचिदशुभं मम । संजय उवाच । ६ अयं श्लोकः म.-पुस्तके न वर्तते । ७ म. + एतांश्च सुहृदश्चान्यान्दर्शयामास पाण्डवम् । अनुज्ञातश्च पार्थेन स्वासीना आसनेषु ते । सर्वेष्वथ परार्ध्येषु यथार्हं वन्द्य पाण्डवम् । ८ म. वेद्यामिव हुताशनौ । ९ क. °क्षं संभा° । १० म. °नपि वेत्थ । ११ म. तत्कुरुते योधः कार्तवीर्यसमोऽपि यः । १२ म. युधि यत्कुरुषे कृष्ण सारथ्यं त्वं समास्थितः । १३ क. कृष्ण उवाच । १४ क. °जस्वी । १५ म. तथा । १६ क. °त्यग्निरिवोत्थितः । १७ क. °षुभिः क्षिप्यते° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तस्याद्य गृध्राः श्येनाश्च चण्डगोमायवस्तथा । भक्षयिष्यन्ति मांसानि ये चान्ये पुरुषादकाः॥
यद्यस्य देवा गोप्तारः सेन्द्राः सर्वे तथाप्यसौ । राजधानीं यमस्याद्य हतः [2]प्राप्स्यति संकुले ॥
निहत्य सैन्धवं जिष्णुरद्य त्वामुपयास्यति । विशोको विज्वरो राजन्भव [3]भूतिपुरस्कृतः ॥२८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

संजय उवाच--

तथा तु[4] वदतां तेषां प्रादुरासीद्धनंजयः । दिदृक्षुर्भरतश्रेष्ठं राजानं ससुहृद्गणम् ॥ १
[5]तं निविष्टं शुभां कक्ष्यामभिवन्द्याग्रतः स्थितम् । तमुत्थायार्जुनं प्रेम्णा सस्वजे पाण्डवर्षभः ॥
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय परिष्वज्य च बाहुना । आशिषः परमाः प्रोच्य स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥
व्यक्तमर्जुन संग्रामे ध्रुवस्ते विजयो महान् । [6]यादृग्रूपा च ते छाया प्रसन्नश्च जनार्दनः ॥[7] ४
तमब्रवीत्ततो जिष्णुर्महदाश्चर्यमुत्तमम् । दृष्टवानस्मि भद्रं ते केशवस्य प्रसादजम् ॥ ५
ततस्तत्कथयामास यथादृष्टं धनंजयः । आश्वासनार्थं सुहृदां त्र्यम्बकेण समागमम् ॥ ६
ततः शिरोभिरवनिं स्पृष्ट्वा सर्वे च विस्मिताः । नमस्कृत्य वृषाङ्काय साधु [8]साध्वित्यथाब्रुवन् ॥
अनुज्ञातास्ततः सर्वे सुहृदो धर्मसूनुना । त्वरमाणाः [9]सुसंनद्धा हृष्टा युद्धाय निर्ययुः ॥ ८
अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाच्युतार्जुनाः । हृष्टा विनिर्ययुस्ते वै युधिष्ठिरनिवेशनात् ॥ ९
रथेनैकेन दुर्धर्षौ युयुधानजनार्दनौ । जग्मतुः सहितौ वीरावर्जुनस्य निवेशनम् ॥ १०
तत्र गत्वा हृषीकेशः कल्पयामास [10]सूतवत् । रथं रथवरस्याजौ वानरर्षभलक्षणम् ॥ ११
स मेघ[11]समनिर्घोषस्तप्तकाञ्चनसप्रभः । बभौ रथवरः क्लृप्तः शिशुर्दिवसकृद्यथा ॥ १२
ततः पुरुषशार्दूलः [12]सज्जं सज्जपुरःसरः । [13]कृताह्निकाय पार्थाय न्यवेदयत तं रथम् ॥ १३
[14]तं तु लोकवरः पुंसां किरीटी हेमवर्मभृत् । चापबाणधरो वाहं प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १४
तपोविद्यावयोवृद्धैः क्रियावद्भिर्जितेन्द्रियैः । स्तूयमानो जयाशीर्भिरारुरोह महारथम् ॥ १५
जैत्रैः सांग्रामिकैर्मन्त्रैः पूर्वमेव रथोत्तमम् । अभिमन्त्रितमर्चिष्मानुदयं भास्करो यथा ॥ १६
स रथे रथिनां श्रेष्ठः [15]काञ्चने काञ्चनावृतः । विबभौ विमलोऽर्चिष्मान्[16]मेराविव दिवाकरः॥
अन्वारुरुहतुः पार्थं युयुधानजनार्दनौ । [17]शर्यातेर्यज्ञमायान्तं यथेन्द्रं देवमाश्विनौ ॥ १८
अथ जग्राह गोविन्दो रश्मीन्[18]रश्मिविदां वरः । मातलिर्वा[19]सवस्येव वृत्रं हन्तुं प्रयास्यतः॥ १९
स ताभ्यां सहितः पार्थो रथप्रवरमास्थितः । सहितो बुधशुक्राभ्यां तमो निघ्नन्यथा शशी ॥
सैन्धवस्य [20]वधं प्रेप्सुः प्रयातः शत्रुपूगहा । सहाम्बुपतिमित्राभ्यां यथेन्द्रस्तारकामये ॥ २१
ततो वादित्रनिर्घोषैर्माङ्गल्यैश्च स्तवैः शुभैः । प्रयान्तमर्जुनं वीरं मागधाश्चैव तुष्टुवुः ॥ २२
सजयाशीः [21]संपुण्याहः सूतमागधनिःस्वनः । युक्तो वादित्रघोषेण तेषां रतिकरोऽभवत् ॥ २३

---

१ क. युधिष्ठिर । २ म. °प्स्यति दुर्मतिः । ३ म. शान्तिपुर° । ४ क. संवद° । ५ म. क. तं प्रविष्टं । ६ म. तादृग्रू° । ७ म. + संजय उवाच । ८ क. साध्विति चाग्रु° । ९ क. सुसंरब्धा । १० म. शास्त्रवित् । ११ क. °स्वन....सुप्रभः । १२ म. सज्जं सर्वं न्यवेदयत् । १३ म. रथं पुरुषसिंहस्य सध्वजं सुपताकिनम् । १४ म. स तु । १५ क. काञ्चनैः । १६ क. °रोरिव । १७ क. स्वर्यातेर्यज्ञमायान्तं रथेन्द्रं देव° । १८ क. °श्मिभृतां । १९ क. °वमिव वृत्रं । २० म. वधप्रेप्सुः । २१ क. सुपु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवहः शुभः । ववौ संहर्षयन्पार्थं द्विषतश्चापि शोषयन् ॥ २४
ततस्तस्मिन्क्षणे राजन्विविधानि शुभानि च । प्रादुरासन्निमित्तानि विजयाय बहूनि च॥२५
पाण्डवानां त्वदीयानां विपरीतानि मारिष । दृष्ट्वार्जुनो निमित्तानि विजयाय प्रदक्षिणम् ।
युयुधानं महेष्वासमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
युयुधानाद्य युद्धे मे दृश्यते विजयो ध्रुवः । यथाहीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते शिनिपुंगव॥ २७
सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्धवको नृपः । यियासुर्यमलोकाय मम वीर्यं प्रतीक्षते ॥ २८
यथा परमकं कृत्यं सैन्धवस्य वधो मम । तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणम् ॥ २९
स त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय । यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्तथा ॥ ३०
न पश्यामि च तं लोके यस्त्वां युद्धे पराजयेत् । वासुदेवसमं युद्धे स्वयमप्यमरेश्वरः ॥ ३१
त्वयि चाहं पराश्वस्तः प्रद्युम्ने वा महारथे । शक्नुयां सैन्धवं हन्तुमनपेक्षो नरर्षभ ॥ ३२
मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथंचिदपि सात्वत । राजन्येव परा गुप्तिः कार्या सर्वात्मना त्वया ३३॥
न हि यत्र महाबाहुर्वासुदेवो व्यवस्थितः । किंचिद्व्यापद्यते तत्र यत्राहमपि च ध्रुवम् ॥ ३४
एवमुक्तस्तु पार्थेन सात्यकिः परवीरहा । तथेत्युक्त्वागमत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ३५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

समाप्तं प्रतिज्ञापर्व ।

अथ जयद्रथवधपर्व ।

धृतराष्ट्र उवाच —

श्वोभूते किमकार्षुस्ते दुःखशोकसमन्विताः । अभिमन्यौ हते तत्र के वायुद्ध्यन्त मामकाः॥१
जानन्तस्तस्य कर्माणि कुरवः सव्यसाचिनः । कथं तत्किल्बिषं कृत्वा निर्भया ब्रूहि मामकाः॥
पुत्रशोकाभिसंतप्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकम् । आयान्तं पुरुषव्याघ्रं कथं ददृशुराहवे ॥ ३
कपिराजध्वजं संख्ये विधुन्वानं महद्धनुः । दृष्ट्वा पुत्रपरिद्यूनं किमकुर्वत मामकाः ॥ ४
किं नु संजय संग्रामे वृत्तं दुर्योधनं प्रति । परिदेवो महानद्य श्रुतो मे नाभिनन्दनम् ॥ ५
बभूवुर्ये मनोग्राह्याः शब्दाः श्रुतिसुखावहाः । न श्रूयन्तेऽद्य सर्वे ते सैन्धवस्य निवेशने ॥ ६
स्तुवतां नाद्य श्रूयन्ते पुत्राणां शिबिरे मम । सूतमागधसंघानां नर्तकानां च सर्वशः ॥ ७
शब्देन नादिताभीक्ष्णमभवद्यत्र मे श्रुतिः । दीनानामद्य तं शब्दं न शृणोमि समीरितम् ॥८
निवेशने सत्यधृतेः सोमदत्तस्य संजय । आसीनोऽहं पुरा तात शब्दमश्रौषमुत्तमम् ॥ ९
तदद्य पुण्यहीनोऽहमार्तस्वरनिनादितम् । निवेशनं गतोत्साहं पुत्राणां मम लक्षये ॥ १०

---

१ म. °प्रवणो । २ क. °जयानि । ३ क. संख्ये । ४ म. गोप्तायं मम केशवः । ५ म. राज्ञ एव । ६ म. कैर्वायुध्यन्त पाण्डवाः । ७ क. किं तु । ८ क. °नत्र । ९ म. श्रूयते हि गृहे गृहे । १० बभूवुरित्यारभ्य मे श्रुतिरित्यन्तं सार्धश्लोकद्वयमनुक्त्वा तत्स्थाने ' भूयाञ्शब्दानतीत्यान्याञ्शब्दः सैन्धववेश्मनि । पौराणिकानां तूर्याणां शङ्खदुन्दुभिघोषवान् ॥ सूतमागधबन्दीनां नर्तकानां च निःस्वनः । सोऽद्य न श्रूयते शब्दः सूतपुत्र यथा पुरा ॥ शब्दो नानाविधोऽभीष्टमभवद्यत्र मे श्रुतः । इति श्लोकाः म.-पुस्तके पठिताः । ११ म. विकृतं तात ल°; क. पुत्राणा समल° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विविंशतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेनविकर्णयोः । अन्येषां च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः ॥ ११
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यं शिष्याः पर्युपासते । द्रोणपुत्रं महेष्वासं पुत्राणां मे परायणम् ॥
वितण्डालापसंलापैर्द्रुतवादित्रवादितैः । गीतैश्च विविधैरिष्टै रमते यो दिवानिशम् ॥ १३
उपास्यमानो बहुभिः कुरुपाण्डवसात्वतैः । सूत तस्य गृहे शब्दो नाद्य द्रौणेर्यथा पुरा ॥ १४
द्रोणपुत्रं महेष्वासं गायना नर्तकाश्च ये । अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ॥ १५
विन्दानुविन्दयोः सायं शिबिरे यो महाध्वनिः । श्रूयते सोऽद्य न तथा केकयानां च वेश्मसु॥
नित्यं प्रमुदितानां च तालगीतस्वनो महान् । नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न स्वनः॥१७
सप्ततन्तून्वितन्वाना याजका यमुपासते । सौमदत्तिं श्रुतनिधिं तेषां न श्रूयते ध्वनिः ॥ १८
ज्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तोमरासिरथध्वनिः । द्रोणस्यासीदविरतो गृहे तं न शृणोम्यहम् ॥ १९
नानादेशसमुत्थानां गीतानां योऽभवत्स्वनः । वादित्रनादितानां च सोऽद्य न श्रूयते महान्॥२०
यदाप्रभृत्युपप्लव्याच्छान्तिमिच्छञ्जनार्दनः । आगतः सर्वभूतानामनुकम्पार्थमच्युतः ॥ २१
ततोऽहमब्रुवं सूत मन्दं दुर्योधनं तदा। वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ॥ २२
कालप्राप्तमहं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ।[3] शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम्२३
हितार्थमभिजल्पन्तं न तवास्ति रणे जयः । प्रत्याचष्ट स दाशार्हमृषभं सर्वधन्विनाम् ।
अनुनेयानि जल्पन्तमनयान्नान्वपद्यत ॥[4] २४
ततो दुःशासनस्यैव कर्णस्य च मतं द्वयोः। अन्ववर्तत मां हित्वा कृष्टः कालेन दुर्मतिः॥ २५
न ह्यहं द्यूतमिच्छामि विदुरो न प्रशंसति । सैन्धवो नेच्छति द्यूतं भीष्मो न द्यूतमिच्छति॥२६
शल्यो भूरिश्रवाश्चैव पुरुमित्रो जयस्तथ । अश्वत्थामा कृपो द्रोणो द्यूतं नेच्छन्ति संजय॥२७
एतेषां मतमादाय यदि वर्तेत पुत्रकः । सज्ञातिमित्रः ससुहृच्चिरं जीवेदनामयः ॥ २८
श्लक्ष्णा मधुरसंभाषा ज्ञातिबन्धुप्रियंवदाः । कुलीनाः संमताः प्राज्ञाः सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवाः
धर्मापेक्षी नरो नित्यं सर्वत्र लभते सुखम् । प्रेत्यभावे च कल्याणं प्रसादं प्रतिपद्यते ॥ ३०
अर्हास्ते पृथिवीं भोक्तुं समर्थाः साधनेऽपि च। तेषामपि समुद्रान्ता पितृपैतामही मही ॥[10] ३१
[11] वियुज्यमानाः स्थास्यन्ति पाण्डवा धर्मवर्त्मनि। सन्ति मे ज्ञातयस्तात येषां श्रोष्यन्ति पाण्डवाः॥
शल्यस्य सोमदत्तस्य भीष्मस्य च महात्मनः। द्रोणस्याथ विकर्णस्य बाह्लीकस्य कृपस्य च॥३३
अन्येषां चैव वृद्धानां [12]भरतानां महात्मनाम् । [13]त्वदर्थं ब्रुवतां तात करिष्यन्ति वचो [14]हिते ॥ ३४
[15]कं वा त्वं मन्यसे तेषां [16]यस्तान्ब्रूयादतोऽन्यथा। कृष्णो न धर्मं संजह्यात्सर्वे ते हि तदन्वयाः३५

---

१ क. °नादितैः । २ म. श्लक्ष्णस्तस्य । ३ म. + संशाम्य भ्रातृभिस्तैस्तु क्षत्रियानभिपालय । ४ म. + कर्णदुःशासनमतः सौबलस्य च दुर्मतेः । प्रत्याख्यातो महाबाहुः कुलान्तकरणेन वै ॥ ५ इत आरभ्य श्लोकत्रयस्थाने म.—पुस्तकेऽयं पाठ उपलभ्यते "न ह्यहं युद्धमिच्छामि विदुरो द्रोण एव वा। बाह्लीकः सोमदत्तो वा भीष्मो द्रौणायनिस्तथा ॥ शलो भूरिश्रवाश्चैव पुरुमित्रो विविंशतिः । जयः कृपो वा धर्मात्मा ये चान्ये मम बान्धवाः ॥ एतेषां मतमास्थाय यदि वत्स्यति पुत्रकः । एतेभ्यश्च मदूर्ध्वं च अभोक्ष्यद्वसुधामिमाम् "॥ ६ क. सुसुखं चिरं । ७ म. क. °मध्ये । ८ म. जीवन्ति मानवाः । ९ क. अर्हन्त्यर्धं पृथिव्यास्ते भोक्तुं सामर्थ्यसाधनाः । १० म. + न च त्वाभिभविष्यन्ति हित्वा धर्मं पृथात्मजाः । ११ म. क. नियु° । १२ क. भारतानां । १३ म. त्वदर्थमब्रवं तात न जहुर्वचनानि ते । १४ क. हितम् । १५ क. किं । १६ म. यस्त्वां ब्रू°; क. यस्तं ब्रू° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मयापि चोक्तास्ते वीरा वचनं धर्मसंहितम् । नान्यथा प्रकरिष्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ३६
इत्यहं विलपन्सूत बहुशः पुत्रमुक्तवान् । न च मे श्रुतवान्मूढो मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ३७
वृकोदरार्जुनौ यत्र वृष्णिवीरश्च सात्यकिः । उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः॥३८
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः शिखण्डी चापराजितः। अश्मकाः केकयाश्चैव क्षत्रधर्मा च सौमाकिः॥३९
चैद्यश्च चेकितानश्च पुत्रः काश्यस्य †चाभिभूः । द्रौपदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४०
यमौ च पुरुषव्याघ्रौ मन्त्री च मधुसूदनः । क एताञ्जातु युध्येत लोकेऽस्मिन्वै जिजीविषुः॥
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणान्प्रसहेद्वा परान्मम । अन्यो दुर्योधनात्कर्णाच्छकुनेश्चापि सौबलात् ।
दुःशासनचतुर्थानां नान्यं पश्यामि पञ्चमम् ॥ ४२
[1]येषामभीषुहस्तः स्याद्विष्वक्सेनो रथे स्थितः । सन्नद्धश्चार्जुनो योद्धा तेषां नास्ति पराजयः ॥
[2]तेषामथ विलापानां नायं दुर्योधनः स्मरेत् । हतौ हि पुरुषव्याघ्रौ भीष्मद्रोणौ त्वमात्थ वै॥४४
तेषां विदुरवाक्यानां *मुक्तानां दीर्घदर्शिनात्[3] । दृष्ट्वेमां फलनिर्वृत्तिं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः॥४५
सेनां दृष्ट्वाभिभूतां मे शैनेयेनार्जुनेन च । शून्यान्दृष्ट्वा रथोपस्थान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः॥४६
हिमात्यये यथा कक्षं शुष्कं वातेरितो महान् । अग्निर्दहेत्तथा सेनां मामिकां स धनंजयः ॥४७
आचक्ष्व मम तत्सर्वं कुशलो ह्यसि संजय । [4]यदुपायात सायाह्ने कृत्वा पार्थस्य किल्बिषम् ॥
अभिमन्यौ हते तात कथमासीन्मनो हि वः । न जातु तस्य कर्माणि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अपकृत्य महत्तात सोढुं शक्ष्यन्ति मामकाः ॥ ४९
किंनु दुर्योधनः कृत्यं कर्णः कृत्यं किमब्रवीत् । दुःशासनः सौबलश्च तेषामेवं [5]गतेष्वपि ॥ ५०
सर्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम संजय । यद्वृत्तं तात संग्रामे मन्दस्यापनयैर्भृशम् ॥ ५१
लोभानुगस्य दुर्बुद्धेः क्रोधेन विकृतात्मनः । राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः ।
दुर्नीतं वा सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

संजय उवाच—

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् । शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव ह्यपनयो महान् ॥ १
गतोदके सेतुबन्धो यादृक्तादृगयं तव । विलापो निष्फलो राजन्मा शुचो भरतर्षभ ॥ २
अनतिक्रमणीयोऽयं कृतान्तस्याद्भुतो विधिः । मा शुचो भरतश्रेष्ठ दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ ३
यदि त्वं हि पुरा द्यूतात्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । निवर्तयेथाः पुत्रांश्च न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ४
युद्धकाले पुनः प्राप्ते तदैव भवता यदि । निवर्तिताः स्युः संरब्धा[7] न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥५
दुर्योधनं चाविधेयं [8]बध्नीतेति पुरा यदि । [9]कुरूनचोदयिष्यस्त्वं न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ६
[10]न ते बुद्धिव्यभीचार[11]मुपलप्स्यन्ति पाण्डवाः । पञ्चाला वृष्णयः सर्वे ये चान्येऽपि नराधिपाः
स कृत्वा पितृकर्म त्वं पुत्रं संस्थाप्य सत्पथे । वर्तेथा यदि धर्मेण न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥८

---

†क. वाविभुः । १ म. येषां वचनकृत्स स्या° । २ म. तथा मम वि° । *म. उक्ता° । ३ क. °दर्शिना । ४ म. यदोपयाताः साया° । ५ म. गते सति । ६ क. °ष्ठ दृष्टमे° । ७ क. °ब्धान्न त्वां । ८ म. बध्नीयास्त्वं पु° । ९ म. अवेक्ष्य कौरवान्राजन्प्राप्स्यसे त्वं महद्यशः; क. कुरूनवानोदयिष्यस्त्वं न त्वां । १०म. तत्ते बुद्धिव्यतीचारमुपलप्स्यन्ति सज्जनाः । ११ क. °मुपालप्स्यन्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

त्वं तु प्राज्ञतमो लोके हित्वा धर्मं सनातनम् । दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्चान्वगा मतम् ॥९
तत्ते विलपितं सर्वं मया राजन्निशामितम् । अर्थे निविशमानस्य विषमिश्रं यथा मधु ॥ १०
नामन्यत तदा कृष्णो राजानं पाण्डवं पुरा । न भीष्मं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यतेऽच्युतः॥
अजानात्स यदा तु त्वां राजधर्मादधश्च्युतम् । तदाप्रभृति कृष्णस्त्वां न तथा बहुमन्यते॥१२
परुषाण्युच्यमानांश्च यथा पार्थानुपेक्षसे । तस्यानुबन्धः प्राप्तस्त्वां पुत्राणां राज्यकामुक ॥१३
पितृपैतामहं राज्यमपवृत्तं तदानघ । अथ पार्थैर्जितां कृत्स्नां पृथिवीं प्रत्यपद्यथाः ॥ १४
पाण्डुना निर्जितं राज्यं कौरवाणां यशस्तथा । ततश्चाप्यधिकं भूयः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः॥१५
तेषां तत्तादृशं कर्म त्वामासाद्य सुनिष्फलम् । यत्पित्र्याद्भ्रंशिता राज्यात्त्वयेहामिषगृद्धिना १६
यत्पुनर्युद्धकाले त्वं पुत्रान्गर्हयसे नृप । बहुधा व्याहरन्दोषान्न तदद्योपपद्यते ॥ १७
न हि रक्षन्ति राजानो युद्ध्यन्तो जीवितं रणे । चमूं विगाह्य पार्थानां युध्यन्ते क्षत्रियर्षभाः॥
यां तु कृष्णार्जुनौ सेनां यां सात्यकिवृकोदरौ । रक्षेरन्को नु तां युद्ध्येच्चमूमन्यत्र *कौरवैः॥१९
येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्त्री जनार्दनः । येषां च सात्यकिर्योद्धा येषां योद्धा वृकोदरः२०
को हि तान्विषहेद्योद्धुं मर्त्यधर्मा धनुर्धरः । अन्यत्र कौरवेयेभ्यो ये वा तेषां पदानुगाः ॥२१
यावत्तु शक्यते कर्तुमन्तरज्ञैर्जनाधिपैः । क्षत्रधर्मरतैः शूरैस्तावत्कुर्वन्ति कौरवाः ॥ २२
यथा तु पुरुषव्याघ्रैर्युद्धं परमसंकटम् । कुरूणां पाण्डवैः सार्धं तत्सर्वं शृणु तत्त्वतः ॥ २३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संजयवाक्ये षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

संजय उवाच--

तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः शस्त्रभृतां वरः। स्वान्यनीकानि सर्वाणि प्राक्रामद्व्यूहितुं ततः१
शूराणां गर्जतां राजन्संक्रुद्धानाममर्षिणाम् । श्रूयन्ते स्म गिरश्चित्राः परस्परवधैषिणाम् ॥ २
विस्फार्य च धनूंष्यन्ये ज्याः परे परिमृज्य च । विनिःश्वसन्तः प्राक्रोशन्क्वेदानीं स धनंजयः३
विकोशान्सुत्सरूनन्ये कृतधारान्समाहितान् । पीतानाकाशसंकाशानसीन्केचिच्च चिक्षिपुः ४
चरन्तस्त्वसिमार्गांश्च धनुर्मार्गांश्च शिक्षया । संग्राममनसः शूरा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥ ५
सघण्टाश्चन्दनादिग्धाः स्वर्णवज्रविभूषिताः । समुत्क्षिप्य गदाश्चान्ये पर्यपृच्छन्त पाण्डवम्॥६
अन्ये बलमदोन्मत्ताः परिघैर्बाहुशालिनः । चक्रुः संबाधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमैः ॥ ७
नानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रस्रगलंकृताः । संग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥ ८
क्वार्जुनः क स गोविन्दः क च मानी वृकोदरः । क च ते सुहृदस्तेषामाह्वयन्ते रणे तदा ॥ ९
ततः शङ्खमुपाध्माय त्वरयन्वाजिनः स्वयम् । इतस्ततस्तान्रचयन्द्रोणश्चरति वेगितः ॥ १०
तेष्वनीकेषु सर्वेषु स्थितेष्वाहवनन्दिषु । भारद्वाजो महाराज जयद्रथमथाब्रवीत् ॥ ११
त्वं चैव सौमदत्तिश्च कर्णश्चैव महारथः । अश्वत्थामा च शल्यश्च वृषसेनः कृपस्तथा ॥ १२

---

१ म. न तथा मन्यते कृष्णो न च राजा युधिष्ठिरः । २ म. न भीष्मो नैव च द्रोणो यथा त्वं मन्यसे नृप; क. °न्यते नृप । ३ म. व्यजानीत यदा तु त्वां लुब्धं धर्मप्रवादिनम्; क. अजानत् । ४ क. यदा । ५ म. °मपावृत्तं त्वयानघ । ६ म. एतच्चाभ्यधिकं । ७ क. °काले तु । *म. कौरवात् । ८ क. सात्यकिर्गोप्ता येषां गोप्ता । ९ क. वशानुगाः । १० क. °मनुरक्तैर्जना° । ११ क. °धर्मपरैः । १२ म. शिक्षिताः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शतं चाश्वसहस्राणां रथानामयुतानि षट् । द्विरदानां प्रभिन्नानां सहस्राणि चतुर्दश ॥ १३
पदातीनां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः । गव्यूतिषु त्रिमात्रासु मामनासाद्य तिष्ठत ॥ १४
तत्रस्थं त्वां न संसोढुं शक्ता देवाः सवासवाः। किं पुनः पाण्डवाः सर्वे समाश्वसिहि सैन्धव॥[1]
एवमुक्तः समाश्वस्तः सिन्धुराजो जयद्रथः । संप्रायात्सहगान्धारैर्वृतस्तैश्च महारथैः ॥ १६
वर्मिभिः सादिभिर्यत्तैः [2]प्रासपाणिभिरास्थितैः । चामरापीडिनः सर्वे जाम्बूनदविभूषिताः ॥
जयद्रथस्य राजेन्द्र हयाः साधुप्रवाहिनः । ते चै[3]कसप्तसाहस्रास्त्रिसाहस्राश्च सैन्धवाः ॥ १८
मत्तानां सुविरूढानां हस्त्यारोहैर्विशारदैः । [4]नागानां भीमरूपाणां वर्मिणां रौद्रकर्मिणाम्॥१९
अध्यर्धेन सहस्रेण पुत्रो दुर्मर्षणस्तव । अग्रतः सर्वसैन्यानां [5]युद्धयमानो व्यवस्थितः ॥ २०
ततो दुःशासनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजौ । सिन्धुराजार्थसिद्ध्यर्थमग्रानीके व्यवस्थितौ ॥२१
दीर्घो द्वादशगव्यूतिः पश्चार्धे पञ्चविस्तृतः । [6]व्यूहस्तु चक्रशकटो भारद्वाजेन निर्मितः ॥२२
नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र तत्र व्यवस्थितैः । रथाश्वगजपत्त्योघैर्द्रोणेन विहितः स्वयम् ॥ २३
पश्चार्धे तस्य [7]पद्मस्तु गर्भव्यूहः सुदुर्भिदः । सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूहः [8]कृतः पुनः॥२४
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य द्रोणो व्यवस्थितः । सूचीमुखे महेष्वासः कृतवर्मा व्यवस्थितः ॥२५
अनन्तरं च [9]काम्बोजो जलसन्धश्च मारिष । दुर्योधनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेव च ॥ २६
ततः शतसहस्राणि योधानामनिवार्तिनाम् । व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे मुखरक्षिणाम्॥२७
तेषां च पृष्ठतो राजा बलेन महता वृतः । जयद्रथस्ततो राजा सूचीपार्श्वे व्यवस्थितः ॥२८
शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो मुखे स्थितः । [10]अनु तस्याभवद्भोजो जुगोपैनं ततः स्वयम्॥२९
श्वेतव[11]र्माम्बरोष्णीषो व्यूढोरस्को महाभुजः। धनुर्विस्फारयन्द्रोणस्तस्थौ क्रुद्ध इवान्तकः॥ [12]३०
पताकिनं शोणहयं [¶]वेदिकृष्णाजिनध्वजम् । द्रोणस्य रथमालोक्य प्रहृष्टाः कुरवोऽभवन्॥३१
सिद्धचारणसंघानां विस्मयः सुमहानभूत् । द्रोणेन विहितं दृष्ट्वा व्यूहं क्षुब्धार्णवोपमम् ॥३२
सशैलसागरवनां नानाजनपदाकुलाम् । ग्रसेद्व्यूहः क्षितिं सर्वामिति भूतानि मेनिरे ॥ ३३

बहुरथमनुजाश्वपत्तिनागं प्रतिभयनिःस्वनमद्भुतानुरूपम् ।
अहितहृदयभेदनं महद्वै शकटमवेक्ष्य कृतं ननन्द राजा ॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कौरवव्यूहनिर्माणे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

संजय उवाच--

[13]ततो व्यूढेष्वनीकेषु [14]समुत्क्रुष्टेषु मारिष । ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गे[15]षु नदत्सु च ॥ १
अनीकानां च संह्रादे वादित्राणां च निःस्वने । प्रध्मापितेषु शङ्खेषु सन्नादे लोमहर्षणे ॥ २
[16]अभिहारयत्सु शनकैर्भरतेषु युयुत्सुषु । रौद्रे मुहूर्ते संप्राप्ते सव्यसाची व्यदृश्यत ॥ ३

---

१ म. + संजय उवाच । २ म. प्रासपाणिहयस्थितैः । ३ क. °व स° । ४ म. हस्तिनां । ५ म. योत्स्यमानो । ६ क. व्यूहः सचक्र° । ७ क. पद्मस्य । ८ म. पुनः कृतः । ९ क. काम्बोजौ । १० म. नात्र तस्याभवद्भेदो । ११ क. °वर्मा वरोष्णीषो । १२ म. + तस्य सैन्यस्य सर्वस्य नेता गोप्ता च वीर्यवान् । ¶क. म वेदीकृ° । १३ म. व्यूढेषु तव सैन्येषु । १४ क. समुत्कृष्टेषु । १५ म. °ष्वानकेषु च । १६ म. प्रगृहीतेषु शस्त्रेषु भारतेषु; क. अवारयत्सु शनकै° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

बलानां वायसानां च पुरस्तात्सव्यसाचिनः । [1]बहुलानि सहस्राणि प्राक्रीडंस्तत्र भारत ॥ ४
मृगाश्च घोरसंनादाः शिवाश्चाशिवदर्शनाः । दक्षिणेन प्रयातानामस्माकं [2]प्राणदंस्तथा ॥[3] ५
सनिर्घाता ज्वलन्त्यश्च पेतुरुल्काः सहस्रशः । चचाल च मही कृत्स्ना भये घोरे समुत्थिते ॥ ६
विष्वग्वाताः [4]सनिर्घाता रूक्षाः शर्करकर्षिणः । ववुरायाति कौन्तेये संग्रामे समुपस्थिते ॥ ७
नाकुलिश्च शतानीको धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । पाण्डवानामनीकानि प्राज्ञौ तौ व्यूहतुस्तदा ॥ ८
ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतेन च । त्रिभिरश्वसहस्रैश्च पदातीनां शतैः शतैः ॥ ९
अध्यर्धमात्रे धनुषां सहस्रे तनयस्तव । अग्रतः सर्वसैन्यानां †स्थित्वा दुर्मर्षणोऽब्रवीत् ॥ १०
अद्य गाण्डीवधन्वानं तपन्तं युद्धदुर्मदम् । अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ११
अद्य पश्यन्तु संग्रामे धनंजयममर्षणम् । वि[5]षक्तं मयि [6]दुर्धर्षमश्मकूटमिवाश्मनि ॥ १२
तिष्ठध्वं रथिनो यूयं संग्राममभिकाङ्क्षिणः । युध्यामि संहतानेतान्यशो मानं च वर्धयन् ॥ १३
एवं ब्रुवन्महाराज महात्मा स ‡महामतिः । महेष्वासैर्वृतो राजन्महेष्वासो व्यवस्थितः ॥[7] १४
[8]ततोऽन्तक इव क्रुद्धः सवज्र इव वासवः । दण्डपाणिरिवासह्यो मृत्युः कालेन चोदितः ॥ १५
शूलपाणिरिवाक्षोभ्यो वरुणः पाशवानिव । युगान्ताग्निरिवार्चि[9]ष्मान्प्रधक्ष्यन्वै पुनः प्रजाः ॥ १६
क्रोधामर्षबलोद्धूतो निवातकवचान्तकः । [10]जयो जेता स्थितः सत्ये पारयिष्यन्महाव्रतम् ॥ १७
आमुक्तकवचः खड्गी जाम्बूनदकिरीटभृत् । शुभ्रमाल्याम्बरधरः स्वङ्गदश्चारुकुण्डलः ॥ १८
रथप्रवरमास्थाय नरो नारायणानुगः । विधुन्वन्गाण्डिवं संख्ये बभौ सूर्य इवोदितः ॥ १९
[11]सोऽग्रानीकस्य महत इषुपाते धनंजयः । व्यवस्थाप्य रथं राजन् शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २०
अथ कृष्णोऽप्यसंभ्रान्तः पार्थेन सह मारिष । प्राध्मापयत्पाञ्चजन्यं शङ्खप्रवरमोजसा ॥ २१
तयोः शङ्खप्रणादेन तव सैन्ये विशां पते । आसन्संहृष्टरोमाणः कम्पिता गतचेतसः ॥ २२
यथा त्रस्यन्ति भूतानि सर्वाण्यशनिनिःस्वनात् । तथा शङ्खप्रणादेन वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ २३
प्रसुस्रुवुः शकृन्मूत्रं वाहनानि च सर्वशः । एवं सवाहनं सर्वमाविग्नमभवद्बलम् ॥ २४
सीदन्ति स्म नरा राजन् शङ्खशब्देन मारिष । विसंज्ञाश्चाभवन्केचित्केचिद्राजन्वितत्रसुः ॥ २५
ततः कपिर्महानादं सहभूतैर्ध्वजालयैः । आकरोद्व्यादितास्यश्च भीषयंस्तव सैनिकान् ॥ २६
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह । पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव सैन्यप्रहर्षणाः ॥ २७
नानावादित्रसंह्रादैः क्ष्वेडितास्फोटिताकुलैः । सिंहनादैः समुत्क्रुष्टैः समाधूतैर्महारथैः ॥ २८
तस्मिंस्तु तुमुले शब्दे भीरूणां भयवर्धने । अतीव हृष्टो दाशार्हमब्रवीत्पाकशासनिः ॥ २९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपर्वणि अर्जुनरणप्रवेशेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

---

१ म. पिशितासृग्भुजां संघाः प्रलीयन्ते सहस्रशः । २ म. नेदुरध्वानि । ३ म. + लोकक्षये महाराज यादृश्यास्तादृशा हि ते । अशिवा धार्तराष्ट्राणां शिवाः पार्थस्य संयुगे ॥ ४ म. सनीहारा । † स्थितो । ५ क. °षक्तमपि । ६ म. दुर्धर्षं भिन्नं कुम्भमिवा° । ‡ म. महीपतिः । ७ म. + ततोऽर्जुनो महाराज महात्मा महतां पतिः ।महारथसमाख्यातो महेष्वासो व्यवस्थितः । ८ म. कक्षाग्निरिव दुःस्पर्शः स° । ९ म. °ष्मान्दिधक्षुः स्थास्नुजङ्गमम् । १० म. युद्धे जेता । ११ म. अग्रानीकस्य सोऽध्यर्धं इषु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्जुन उवाच—

चोदयाश्वान्हृषीकेश यत्र दुर्मर्षणः स्थितः। एतद्भित्त्वा गजानीकं प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीम् ॥ १

संजय उवाच—

एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना। अचोदयद्धयांस्तत्र यत्र दुर्मर्षणः स्थितः ॥ २
स संप्रहारस्तुमुलः संप्रवृत्तः सुदारुणः। एकस्य च बहूनां च रथनागनरक्षयः ॥ ३
ततः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान्। परानवाकिरत्पार्थः पर्वतानिव नीरदः ॥ ४
ते चापि रथिनः सर्वे त्वरिताः कृतहस्तवत्। अवाकिरन्बाणजालै[1]स्तत्र कृष्णधनंजयौ ॥ ५
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्वार्यमाणः परैर्युधि। शिरांसि रथिनां पार्थः कायेभ्योऽपाहरच्छरैः ॥ ६
उद्भ्रान्तनयनैर्वक्त्रैः संदष्टौष्ठपुटैः शुभैः। सकुण्डलशिरस्त्राणैर्वसुधा समकीर्यत ॥ ७
पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः। विनिकीर्णानि योधानां वदनानि चकाशिरे ॥ ८
[2]तपनीयतनुत्राणाः संसिक्ता रुधिरेण च। संसक्ता इव दृश्यन्ते मेघसंघाः सविद्युतः ॥ ९
शिरसां पततां राजन् शब्दोऽभूद्वसुधातले। कालेन परिपक्वानां तालानां पततामिव ॥ १०
[3]ततः कवन्धं किंचित्तु धनुरालम्ब्य तिष्ठति। किंचित्खड्गं विनिष्कृष्य भुजेनोद्यम्य तिष्ठति[4] ॥
पतितानि न जानन्ति शिरांसि पुरुषर्षभाः। अमृष्यमाणाः संग्रामे कौन्तेयं जयगृद्धिनः ॥ १२
हयानामुत्तमाङ्गैश्च हस्तिहस्तैश्च मेदिनी। बाहुभिश्च शिरोभिश्च वीराणां समकीर्यत ॥ १३
अयं पार्थः कुतः [5]पार्थ एष पार्थ इति प्रभो। [6]तव सैन्येषु योधानां पार्थभूतमिवाभवत् १४
अन्योऽन्यमपि चाजघ्नुरात्मानमपि चापरे। पार्थभूतममन्यन्त [7]जगत्कालेन मोहिताः ॥ १५
निष्टनन्तः सरुधिरा विसंज्ञा गाढवेदनाः। शयाना बहवो वीराः कीर्तयन्तः स्वबान्धवान् ॥
सभिन्दिपालाः सप्रासाः सशक्त्यृष्टिपरश्वधाः। सनिर्व्यूहाः सनिस्त्रिंशाः सशरासनतोमराः ॥
सबाणवर्माभरणाः सगदाः साङ्गदा रणे। महाभुजगसंकाशा बाहवः परिघोपमाः ॥ १८
उद्वेष्टन्ति विचेष्टन्ति संचेष्टन्ति च सर्वशः। वेगं कुर्वन्ति संरब्धा निकृत्ताः परमेषुभिः ॥ १९
यो यः स्म समरे पार्थं [8]प्रतिसंचरते नरः। तस्य तस्यान्तको बाणः शरीरमुपसर्पति ॥ २०
नृत्यतो रथमार्गेषु धनुर्व्यायच्छतस्तथा। न कश्चित्तत्र पार्थस्य ददर्शान्तरमण्वपि ॥ २१
यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं [9]विक्षिपतः शरान्। लाघवात्पाण्डुपुत्रस्य व्यस्मयन्त परे जनाः २२
हस्तिनं हस्तियन्तारमश्वमाश्विकमेव च। अभिनत्फाल्गुनो बाणै रथिनं च ससारथिम् ॥ २३
आवर्तमानमावृत्तं युध्यमानं च पाण्डवः। प्रमुखे तिष्ठमानं च न किंचिन्न निहन्ति सः ॥ २४
यथोदयन्वै गगने सूर्यो हन्ति महत्तमः। तथार्जुनो गजानीकमवधीत्कङ्कपत्रिभिः ॥ २५
हस्तिभिः पतितैर्भिन्नैस्तव सैन्यमदृश्यत। अन्तकाले यथाभूमिर्व्यवकीर्णा महीधरैः ॥ २६
यथा मध्यंदिने सूर्यो दुष्प्रेक्ष्यः प्राणिभिः सदा। तथा धनंजयः क्रुद्धो दुष्प्रेक्ष्यो युधि शत्रुभिः ॥

---

१ क. °स्ततः। २ म. सुवर्णचित्राभरणाः। ३ म. कबन्ध उत्थितः कश्चिद्धिष्फार्य सशरं धनुः। ४ म. + गृहीत्वान्यस्य केशेषु शिरो नृत्यति चापरः। ५ म. पार्थः पार्थोऽयामिति सर्वशः। ६ म. + तिष्ठ पार्थेहि मां पार्थ क्व यासीति च जल्पताम्। ७ म. जनाः कालेन। ८ क. प्रतिसंरभते। ९ क. विसृजतः।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं युधि परंतप । प्रभग्नं द्रुतमाविग्नमतीव शरपीडितम् ॥ २८
मारुतेनेव महता मेघानीकं व्यदीर्यत । प्रकाल्यमानं तत्सैन्यं नाशकत्प्रतिवीक्षितुम् ॥ २९
प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहितैः[1] । कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च ॥ ३०
चोदयन्तो हयांस्तूर्णं पलायन्ते स्म तावकाः । सादिनो रथिनश्चैव पत्तयश्चार्जुनार्दिताः ॥ ३१
पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशैर्नागं चोदयन्तस्तथापरे । शरैः संमोहिताश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययुः ।
तव योधा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तदा ॥ ३२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच--

तस्मिन्प्रभग्ने सैन्याग्रे वध्यमाने किरीटिना । के नु तत्र रणे वीराः प्रत्युदीयुर्धनंजयम् ॥ १
आहोस्विच्छकटव्यूहं प्रविष्टा मोघनिश्चयाः । द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तं[2] प्राकारमकुतोभयम्[3] ॥ २

संजय उवाच--

तथार्जुनेन संभग्ने तस्मिंस्तव बलेऽनघ । हतवीरे हतोत्साहे पलायनकृतक्षणे ॥ ३
पाकशासनिनाभीक्ष्णं वध्यमाने शरोत्तमैः । न तत्र कश्चित्संग्रामे शशाकार्जुनमीक्षितुम् ॥ ४
ततस्तव सुतो राजन्दृष्ट्वा सैन्यं तथागतम् । दुःशासनो भृशं क्रुद्धो युद्धायार्जुनमभ्यगात् ॥ ५
स काञ्चनविचित्रेण कवचेन समावृतः । जाम्बूनदशिरस्त्राणः शूरस्तीव्रपराक्रमः ॥ ६
नागानीकेन महता ग्रसन्निव महीमिमाम् । दुःशासनो महाराज सव्यसाचिनमावृणोत् ॥ ७
ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च । ज्याक्षेपनिनदैश्चैव विरावेण च दन्तिनाम् ॥ ८
भूर्दिशश्चान्तरिक्षं च शब्देनासीत्समावृतम् ।[4] स मुहूर्तं प्रतिभयो दारुणः समपद्यत ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमङ्कुशैरभिचोदितान् । व्यालम्बहस्तान्संरब्धान्सपक्षानिव पर्वतान् ॥ १०
सिंहनादेन महता नरसिंहो धनंजयः ।[5] गजानीकममित्राणामभीतो व्यधमच्छरैः ॥ ११
महोर्मिणमिवोद्धूतं श्वसनेन महार्णवम् । किरीटी तद्गजानीकं प्राविशन्मकरो यथा ॥ १२
काष्ठातीत इवादित्यः प्रतपन्स युगक्षये । ददृशे दिक्षु सर्वासु पार्थः परपुरंजयः ॥ १३
खुरशब्देन चाश्वानां नेमिघोषेण तेन च । तेन चोत्कृष्टशब्देन ज्यानिनादेन तेन च ॥ १४
नानावादित्रशब्देन पाञ्चजन्यस्वनेन च । देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ॥ १५
मन्दवेगा नरा नागा बभूवुस्ते विचेतसः । शरैराशीविषस्पर्शैर्निर्भिन्नाः सव्यसाचिना ॥ १६
ते गजा विशिखैस्तीक्ष्णैर्युधि गाण्डीवचोदितैः । अनेकशतसाहस्रैः सर्वाङ्गेषु समार्पिताः ॥[6] १७
आरावं परमं कृत्वा वध्यमानाः किरीटिना । निपेतुरनिशं भूमौ छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ १८
अपरे दन्तवेष्टेषु कुम्भेषु च कटेषु च । शरैः समार्पिता नागाः क्रौञ्चवद्व्यनदन्मुहुः ॥ १९
गजस्कन्धगतानां च पुरुषाणां किरीटिना । छिद्यन्ते चोत्तमाङ्गानि भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ २०

---

१ क. साधुवाहितः । २ म. तिष्ठन्ति । ३ क. °भयाः । ४ म. + युवराजो बलश्लाघी पिङ्गलः प्रियदर्शनः । ५ म. + तदाचलघनप्रख्यं पताकाशतसंकुलम् । ६ म. खमाश्रित इवा° । ७ म. गजाः समसीदन्त मग्नाः पङ्कार्णवेष्विव । ८ म. °साहस्रैर्द्रुमा मधुकरैरिव । ९ म. + पुङ्खाव- शिष्टैर्बहुभिः शोणितोत्पीडवाहिभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सकुण्डलानां पततां शिरसां धरणीतले । पद्मानामिव संघातैः पार्थश्चक्रे निवेदनम् ॥ २१
यन्त्रबद्धा विकवचा व्रणार्ता रुधिरोक्षिताः । भ्रमत्सु युधि नागेषु मनुष्या विललम्बिरे ॥२२
केचिदेकेन बाणेन सुयुक्तेन सुपत्रिणा । द्वौ त्रयश्च विनिर्भिन्ना निपेतुर्धरणीतले ॥ २३
अतिविद्धाश्च नाराचैर्वमन्तो रुधिरं मुखैः । सारोहा न्यपतन्भूमौ द्रुमवन्त इवाचलाः ॥ २४
मौर्वीं ध्वजं धनुश्चैव युगमीषां तथैव च । रथिनां कुट्टयामास भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ २५
न संदधन्न चाकर्षन्न विमुञ्चन्न चोद्वहन् । मण्डलेनैव धनुषा नृत्यन्पार्थः स्म दृश्यते ॥ २६
अतिविद्धाश्च नाराचैर्वमन्तो रुधिरं मुखैः । मुहूर्तान्न्यपतन्नन्ये वारणा वसुधातले ॥ २७
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः । अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसंकुले ॥ २८
सचापाः साङ्गुलित्राणाः सखड्गाः साङ्गदा रणे । अदृश्यन्त भुजाश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ॥
सूपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः । चक्रैर्विमथितैरक्षैर्भग्नैश्च बहुधा युगैः ॥ ३०
चर्मचापधरैश्चैव व्यवकीर्णैस्ततस्ततः । स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पतितैश्च महाध्वजैः ॥ ३१
निहतैर्वारणैरश्वैः क्षत्रियैश्च निपातितैः । अदृश्यत मही तत्र दारुणप्रतिदर्शना ॥ ३२
एवं दुःशासनबलं वध्यमानं किरीटिना । संप्राद्रवन्महाराज व्यथितं सहनायकम् ॥[2] ३३
ततो दुःशासनस्त्रस्तः सहानीकः शरार्दितः । द्रोणं त्रातारमाकाङ्क्षन् शकटव्यूहमभ्यगात् ३४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुःशासनसैन्यपराभवे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

संजय उवाच—

दुःशासनबलं हत्वा सव्यसाची महारथः । सिन्धुराजं परीप्सन्वै द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥[3] १
स तु द्रोणं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् । कृताञ्जलिरिदं वाक्यं कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत् ॥
शिवेन ध्याहि मां ब्रह्मन्स्वस्ति चैव वदस्व मे । भवत्प्रसादादिच्छामि प्रवेष्टुं दुर्भिदां चमूम् ॥
भवान्पितृसमो मह्यं धर्मराजसमोऽपि च । [4]तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४
अश्वत्थामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयानघ । तथाहमपि ते रक्ष्यः सदैव द्विजसत्तम ॥ ५
तव प्रसादादिच्छेयं सिन्धुराजानमाहवे । निहन्तुं द्विपदां श्रेष्ठ प्रतिज्ञां रक्ष मे प्रभो[4] ॥ ६

संजय उवाच—

एवमुक्तस्तदाचार्यः प्रत्युवाच स्मयन्निव । मामजित्वा न बीभत्सो शक्यो जेतुं जयद्रथः ॥ ७
एतावदुक्त्वा तं द्रोणः शरव्रातैरवाकिरत् । सरथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन्वै ससारथिम् ॥ ८
ततोऽर्जुनः शरव्रातान्द्रोणस्यावार्य सायकैः । द्रोणमभ्यद्रवद्बाणैर्घोररूपैर्महत्तरैः ॥ ९
विव्याध च रणे द्रोणमनुमान्य विशां पते । क्षत्रधर्मं समास्थाय नवभिः सायकैः पुनः ॥१०
[5]तस्येषूनिषुभिश्छित्त्वा द्रोणो विव्याध तावुभौ । विषाग्निज्वलितप्रख्यैरिषुभिः कृष्णपाण्डवौ ॥

---

१ म. अपरे मदसंरब्धा मातङ्गाः पर्वतोपमाः । २ म. + एवं बले द्रुते याते राजपुत्रं महारथम् । विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ जीवितेन कथं गन्ता दुरुक्तं यावदद्य ते । तद्वाक्यसदृशं कर्म कुरु त्वं यदि मन्यसे ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा पार्थः पार्थिवमर्दनः । भृशं क्रुद्धो महाराज अविध्यत्तनयं तव ॥ ३ म. धौम्यकृष्णौ । ४ क. विभो । ५ क. तस्येषुभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इयेष पाण्डवस्तस्य बाणैश्छेत्तुं शरासनम् । तस्य चिन्तयतस्त्वेवं फाल्गुनस्य महात्मनः ॥१२
द्रोणः शरैरसंभ्रान्तो ज्यां चिच्छेदाशु वीर्यवान् । विव्याध च हयानस्य ध्वजं सारथिमेव च ॥
अर्जुनं च शरैर्वीरः स्मयमानोऽभ्यवाकिरत् । एतस्मिन्नन्तरे पार्थः सज्यं कृत्वा महद्धनुः॥१४
विशेषयिष्यन्नाचार्यं सर्वास्त्रविदुषां वरः । मुमोच षट्शतान्बाणान्गृहीत्वैकमिव द्रुतम् ॥ १५
पुनः सप्तशतानन्यान्सहस्रं चानिवर्तिनः । चिक्षेपायुतशश्चान्यांस्ते घ्नन्द्रोणस्य तां चमूम्॥१६
तैः सम्यगस्तैर्बलिना कृतिना चित्रयोधिना । मनुष्यवाजिमातङ्गा विद्धाः पेतुर्गतासवः ॥ १७
विसूताश्वध्वजाः पेतुः संछिन्नायुधजीविताः । रथिनो रथमुख्येभ्यः सहसा शरपीडिताः॥ १८
चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलहुताशनैः । तुल्यरूपा गजाः पेतुर्गिर्यग्राम्बुदवेश्मनाम् ॥ १९
पेतुरश्वसहस्राणि प्रहतान्यर्जुनेषुभिः । हंसा हिमवतः पृष्ठे वारिविप्रहता इव ॥ २०
रथाश्वद्विपपत्त्योघाः सलिलौघा इवाद्भुताः । युगान्तादित्यरश्म्याभैः पाण्डवास्त्रशरैर्हताः ॥२१

तं पाण्डवादित्यशरांशुजालं कुरुप्रवीरान्युधि निष्टपन्तम् ।
स द्रोणमेघः शरवृष्टिवेगैः प्राच्छादयन्मेघ इवार्करश्मीन् ॥ २२

अथात्यर्थं विसृष्टेन द्विषतामसुभोजिना । आजघ्ने वक्षसि द्रोणो नाराचेन धनंजयम् ॥ २३
स विह्वलितसर्वाङ्गः क्षितिकम्पे यथाचलः । धैर्यमालम्ब्य बीभत्सुर्द्रोणं विव्याध पत्रिभिः ॥२४
द्रोणस्तु पञ्चभिर्बाणैर्वासुदेवमताडयत् । अर्जुनं च त्रिसप्तत्या ध्वजं चास्य त्रिभिः शरैः ॥२५
विशेषयिष्यन् शिष्यं च द्रोणो राजन्पराक्रमी । अदृश्यमर्जुनं चक्रे निमेषाच्छरवृष्टिभिः॥२६
प्रसक्तान्पततोऽद्राक्ष्म भारद्वाजस्य सायकान् । मण्डलीकृतमेवास्य धनुश्चादृश्यताद्भुतम् ॥ २७
तेऽभ्ययुः समरे राजन्वासुदेवधनंजयौ । द्रोणसृष्टाः सुबहवः कङ्कपत्रपरिच्छदाः ॥ २८
तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं द्रोणपाण्डवयोस्तदा । वासुदेवो महाबुद्धिः कार्यवत्तामचिन्तयत् ॥ २९
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनंजयमिदं वचः । पार्थ पार्थ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत् ॥३०
द्रोणमुत्सृज्य गच्छामः कृत्यमेतन्महत्तरम् । पार्थश्चाप्यब्रवीत्कृष्णं यथेष्टमिति केशवम् ॥३१
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्रायान्महाभुजम् । परिवृत्तश्च बीभत्सुरगच्छद्विसृजन् शरान् ॥३२
ततोऽब्रवीत्स्वयं द्रोणः क्वेदं पाण्डव गम्यते । ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्तसे ॥ ३३

अर्जुन उवाच—

गुरुर्भवान्न मे शत्रुः शिष्यः पुत्रसमोऽस्मि ते । न चास्ति स पुमाँल्लोके यस्त्वां युधि पराजयेत्॥

संजय उवाच—

एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुकः । त्वरायुक्तो महाबाहुस्त्वत्सैन्यं समुपाद्रवत् ॥ ३५
तं चक्ररक्षौ पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ । अन्वयातां महात्मानौ विशन्तं तावकं बलम् ३६

---

१ म. °तस्त्वेव फल्गु° । २ क. °नाम् । ३ क. °गस्तैर्ब° । ४ क. प्रस्थे । ५ "तद्दृष्ट्वा" इत्यारभ्य "कार्यवत्तामचिन्तयत्" इति श्लोकस्थाने म.–पुस्तके "तत्राद्भुतमपश्याम शिलानामिव सर्पणम् । यद्द्रोणं तरसा पार्थो वृद्धं बालोऽपि नातरत् ॥ चिन्तयामास वार्ष्णेयो दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमम् । नातिवर्तिष्यते ह्येनं वेलामिव महार्णवः ॥ ततः पार्थं समुद्विग्नं लक्ष्य चिन्तयतेऽच्युतः । द्रोणस्य चापि विक्रान्तं दृष्ट्वा मधुनिषूदनः ॥" इति श्लोकत्रयं पठितम् । ६ म. इत्यब्रवीद्वासुदेवो धनंजयमुदारधीः । ७ म. गच्छामो ब्राह्मणोऽसौ गतक्लमः । ८ म. + संजय उवाच । ९ क. °ब्रव । १० क. °स्तत्सैन्यं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो जयो महाराज कृतवर्मा च सात्वतः । काम्बोजश्च श्रुतायुश्च धनंजयमवारयन् ॥ ३७
तेषां दशसहस्राणि रथानामनुयायिनाम् । अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ३८
मावेल्लका ललित्थाश्च केकया मद्रकास्तथा । नारायणाश्च गोपालाः काम्बोजानां च ये गणाः॥
कर्णेन विजिताः पूर्वं संग्रामे शूरसंमताः । भारद्वाजं पुरस्कृत्य हृष्टात्मानोऽर्जुनं प्रति ॥ ४०
पुत्रशोकाभिसंतप्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकम् । त्यजन्तं तुमुले प्राणान्सन्नद्धं चित्रयोधिनम् ॥ ४१
गाहमानमनीकानि मातङ्गमिव यूथपम् । महेष्वासं पराक्रान्तं नरव्याघ्रमवारयन् ॥ ४२
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । अन्योन्यं वै प्रार्थयतां योधानामर्जुनस्य च ॥ ४३
जयद्रथवधप्रेप्सुमायान्तं पुरुषर्षभम् । न्यवारयन्त सहिताः क्रिया व्याधिमिवोत्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणातिक्रमे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

संजय उवाच—

संनिरुद्धस्तु तैः पार्थो महाबलपराक्रमः । द्रुतं समनुयातश्च द्रोणेन रथिनां वरः ॥ १
किरन्निषुगणांस्तीक्ष्णान्स रश्मीनिव भास्करः । तापयामास तत्सैन्यं देहं व्याधिगणो यथा॥२
अश्वो विद्धो रथश्छिन्नः सारोहः पातितो गजः । छत्राणि चापविद्धानि रथाश्चक्रैर्विना कृताः३
विद्रुतानि च सैन्यानि शरार्तानि समन्ततः । इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४
तेषां संयच्छतां संख्ये परस्परमजिह्मगैः । अर्जुनो ध्वजिनीं राजन्नभीक्ष्णं समकम्पयत् ॥ ५
सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां सत्यसङ्गरः । अभ्यद्रवद्रथश्रेष्ठं शोणाश्वं श्वेतवाहनः ॥ ६
तं द्रोणः पञ्चविंशत्या मर्मभिद्भिरजिह्मगैः । अन्तेवासिनमाचार्यो महेष्वासं समार्पयत् ॥ ७
तं तूर्णमिव बीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः । अभ्यधावदिषूनस्यन्निषुवेगविघातकान् ॥ ८
तस्याशुक्षिप्तान्भल्लान्हि भल्लैः सन्नतपर्वभिः । प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्रं समुदीरयन् ॥ ९
तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्याचार्यकं युधि । यतमानो युवा नैनं प्रत्यविध्यद्यदर्जुनः ॥ १०
क्षरन्निव महामेघो वारिधाराः सहस्रशः । द्रोणमेघः पार्थशैलं ववर्ष शरवृष्टिभिः ॥ ११
अर्जुनः शरवर्षं तद्ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष । प्रतिजग्राह तेजस्वी बाणैर्बाणान्निशातयन् ॥ १२
द्रोणस्तु पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमार्दयत् । वासुदेवं च सप्तत्या बाह्वोरुरसि चाशुगैः ॥ १३
पार्थस्तु प्रहसन्धीमानाचार्यं स शरौघिणम् । विसृजन्तं शितान्बाणानवारयत तं युधि ॥ १४
अथ तौ वध्यमानौ तु द्रोणेन रथसत्तमौ । आवर्जयेतां दुर्धर्षं युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ १५
वर्जयन्निशितान्बाणान्द्रोणचापविनिःसृतान् । किरीटमाली कौन्तेयो भोजानीकं व्यशातयत् ॥
सोऽन्तरा कृतवर्माणं काम्बोजं च सुदक्षिणम् । अभ्ययाद्वर्जयन्द्रोणं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १७
ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्धर्षं कुरुसत्तमम् । अविध्यत्तूर्णमव्यग्रो दशभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ १८
तमर्जुनः शतेनाजौ राजन्विव्याध पत्रिणाम् । पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मोहयन्निव सात्वतम्॥१९
भोजस्तु प्रहसन्पार्थं वासुदेवं च माधवम् । एकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् ॥ २०

---

१ क. सृष्टात्मानो । २ म. शु क्षिपतो भल्लान्भल्लैः । ३ क. तं ब्र॰; म. तच्छरवर्षेण वीर्यवान् । ४ म. अवारयदसंभ्रान्तो न त्वाचार्यमपीडयत् । ५ क. म. अवर्जे । ६ म. भोजानीकमथाविशत् । ७ क. दुर्जयं द्रोणं । ८ क. णा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं त्रिसप्तभिः । शरैरग्निशिखाकारैः क्रुद्धाशीविषसन्निभैः ॥२१
अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा महारथः । पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं विव्याधोरसि भारत ॥ २२
पुनश्च निशितैर्बाणैः पार्थं विव्याध पञ्चभिः । तं पार्थो नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥२३
दृष्ट्वा विषक्तं कौन्तेयं कृतवर्मरथं प्रति । चिन्तयामास वार्ष्णेयो न नः कालात्ययो भवेत् ॥२४
ततः कृष्णोऽब्रवीत्पार्थं कृतवर्मणि मा दयाम् । कुरु संबन्धकं हित्वा प्रमथ्यैनं विशातय ॥२५
ततः स कृतवर्माणं मोहयित्वार्जुनः शरैः ।अभ्यगाज्जवनैरश्वैः काम्बोजानामनीकिनीम् ॥ २६
अमर्षितस्तु हार्दिक्यः प्रविष्टे श्वेतवाहने । विधुन्वन्सशरं चापं पाञ्चाल्याभ्यां समागतः॥२७
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यावर्जुनस्य पदानुगौ । पर्यवारयदायान्तौ कृतवर्मा [1]रथेषुभिः ॥ २८
तावविध्यत्ततो भोजः कृतवर्मा शितैः शरैः । त्रिभिरेव युधामन्युं चतुर्भिश्चोत्तमौजसम् ॥२९
तावप्येनं विविधतुर्दशभिर्दशभिः शरैः । त्रिभिरेव युधामन्युरुत्तमौजास्त्रिभिस्तथा ।
संचिच्छिदतुरप्यस्य ध्वजं कार्मुकमेव च ॥ ३०
अथान्यद्धनुरादाय हार्दिक्यः क्रोधमूर्छितः । कृत्वा विधनुषौ वीरौ शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३१
तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा भोजं विजघ्नतुः । तेनान्तरेण बीभत्सुर्विवेशामित्रवाहिनीम् ॥३२
न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्मणा । धार्तराष्ट्रेष्वनीकेषु यतमानौ नरर्षभौ ॥ ३३
अनीकान्यर्दयन्युद्धे त्वरितः श्वेतवाहनः । नावधीत्कृतवर्माणं प्राप्तमप्यरिसूदनः ॥ ३४
तं दृष्ट्वा तु तथायान्तं शूरो राजा श्रुतायुधः । अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धो विधुन्वानो महद्धनुः ॥३५
स पार्थं त्रिभिरानर्च्छत्सप्तत्या च जनार्दनम् । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन पार्थकेतुमताडयत् ॥ ३६
ततोऽर्जुनो नवत्या तु शराणां नतपर्वणाम् । आजघान भृशं क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३७
स तं न ममृषे राजन्पाण्डवेयस्य विक्रमम् । अथैनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समार्पयत् ॥ ३८
तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा शरावापं निकृत्य च । आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तभिर्नतपर्वभिः॥ ३९
अथान्यद्धनुरादाय स राजा क्रोधमूर्छितः । वासविं नवभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४०
ततोऽर्जुनः स्मयन्नेव श्रुतायुधमरिंदमः । शरैरनेकसाहस्रैः पीडयामास भारत ॥ ४१
अश्वांश्चास्यावधीत्तूर्णं सारथिं च महारथः । विव्याध चैनं सप्तत्या नाराचानां महाबलः॥४२
हताश्वं रथमुत्सृज्य स तु राजा श्रुतायुधः । अभ्यद्रवद्रणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ ४३
वरुणस्यात्मजो वीरः स तु राजा श्रुतायुधः । पर्णाशा जननी यस्य शीततोया महानदी ॥४४
तस्य माताब्रवीद्राजन्वरुणं पुत्रकारणात् । अवध्योऽयं भवेल्लोके शत्रूणां तनयो मम ॥ ४५
वरुणस्त्वब्रवीत्प्रीतो ददाम्यस्मै वरं हितम् । दिव्यमस्त्रं सुतस्तेऽयं येनावध्यो भविष्यति ॥४६
नास्ति चाप्यमरत्वं वै मनुष्यस्य कथंचन । सर्वेणावश्यमर्तव्यं जातेन सरितां वरे ॥ ४७
दुर्धर्षस्त्वेष शत्रूणां रणेषु भविता सदा । अस्त्रस्यास्य प्रभावाद्वै व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४८
इत्युक्त्वा वरुणः प्रादाद्गदां मन्त्रपुरस्कृताम् । यामासाद्य दुराधर्षः सर्वलोके श्रुतायुधः ॥४९
उवाच चैनं भगवान्पुनरेव जलेश्वरः । अयुध्यति न मोक्तव्या सा त्वय्येव पतेदिति ॥ ५०
हन्यादेषा प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रभो । न चाकरोत्स तद्वाक्यं प्राप्ते काले श्रुतायुधः ॥ ५१
स तया वीरघातिन्या जनार्दनमताडयत् । प्रतिजग्राह तां कृष्णः पीनेनांसेन वीर्यवान् ॥ ५२
नाकम्पयत शौरिं सा विन्ध्यं गिरिमिवानिलः । [2] [3]प्रत्युद्यान्ती तमेवैषा कृत्येव दुरधिष्ठिता ५३

---

१ क. तथेषुभिः । २ म. + ततोऽर्जुनः क्षुरप्राभ्यां भुजौ परिघसंनिभौ । चिच्छेद पाण्डवः शीघ्रं जलेश्वरसुतस्य वै ॥ सा ज्वलन्ती महोल्केव समासाद्य जनार्दनम् । ३ म. प्रत्यागता महावेगा कृ° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

जघान चास्थितं वीरं श्रुतायुधममर्षणम् ।[1] हत्वा श्रुतायुधं वीरं धरणीमन्वपद्यत ॥ ५४
गदां निर्वर्तितां दृष्ट्वा निहतं च श्रुतायुधम् । हाहाकारो महांस्तत्र सैन्यानां समजायत ।
स्वेनास्त्रेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिंदमम् ॥ ५५
अयुध्यमानाय ततः केशवाय नराधिप । क्षिप्ता श्रुतायुधेनाथ तस्मात्तमवधीद्गदा ॥ ५६
यथोक्तं वरुणेनाजौ तथा स निधनं गतः । व्यसुश्चाप्यपतद्भूमौ प्रेक्षतां सर्वधन्विनाम् ॥ ५७
पतमानस्तु स बभौ पर्णाशायाः प्रियः सुतः ।[2] स भग्न इव वातेन बहुशाखो वनस्पतिः ॥ ५८
ततः सर्वाणि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्वशः । प्राद्रवन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिंदमम् ॥ ५९
ततः काम्बोजराजस्य पुत्रः शूरः सुदक्षिणः । अभ्ययाज्जवनैरश्वैः फाल्गुनं शत्रुसूदनम् ॥ ६०
तस्य पार्थः शरान्सप्त प्रेषयामास भारत । ते तं शूरं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ ६१
सोऽतिविद्धः शरैस्तीक्ष्णैर्गाण्डीवप्रेषितैर्मृधे । अर्जुनं प्रतिविव्याध दशभिः कङ्कपत्रिभिः ॥६२
वासुदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनः पार्थं च पञ्चभिः । तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा केतुं चिच्छेद मारिष॥
भल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां तं च विव्याध पाण्डवः।स तु पार्थं त्रिभिर्विद्ध्वा सिंहनादमथानदत्॥
सर्वपारसवीं चैव शक्तिं शूरः सुदक्षिणः । सघण्टां प्राहिणोद्घोरां क्रुद्धो गाण्डीवधन्वने ॥ ६५
सा ज्वलन्ती महोल्केव तमासाद्य महारथम् । सविस्फुलिङ्गा निर्भिद्य निपपात महीतले॥६६
शक्त्या त्वभिहतो गाढं मूर्छयाभिपरिप्लुतः । समाश्वास्य महातेजाः सृक्किणी परिलेलिहन्[3] ॥
तं चतुर्दशभिः पार्थो नाराचैः कङ्कपत्रिभिः । साश्वध्वजधनुःसूतं विव्याधाचिन्त्यविक्रमः ॥
रथं चान्यैः सुबहुभिश्चक्रे विशकलं शरैः । सुदक्षिणं तं काम्बोजं मोघसंकल्पविक्रमम् ।
विभेद हृदि बाणेन पृथुधारेण पाण्डवः ॥ ६९
स भिन्नवर्मा स्रस्ताङ्गः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः । पपाताभिमुखः शूरो यन्त्रमुक्त इव ध्वजः ॥ ७०
गिरेः शिखरजः श्रीमान्सुशाखः सुप्रतिष्ठितः । निर्भग्न इव वातेन कर्णिकारो हिमात्यये[4]॥[5] ७१
शेते स्म निहतो भूमौ काम्बोजास्तरणोचितः । महार्हाभरणोपेतः सानुमानिव पर्वतः ॥ ७२
सुदर्शनीयस्ताम्राक्षः कर्णिना स सुदक्षिणः । पुत्रः काम्बोजराजस्य पार्थेन विनिपातितः॥७३
धारयन्नग्निसंकाशां शिरसा काञ्चनीं स्रजम् । अशोभत महाबाहुर्व्यसुर्भूमौ निपातितः ॥ ७४
ततः सर्वाणि सैन्यानि व्यद्रवन्त सुतस्य ते।हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा काम्बोजं च सुदक्षिणम् ॥७५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणवधे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

संजय उवाच—

हते सुदक्षिणे राजन्वीरे चैव श्रुतायुधे । जवेनाभ्यद्रवन्पार्थं कुपिताः सैनिकास्तव ॥ १
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः । अभ्यवर्षस्ततो राजन् शरवर्षैर्धनंजयम् ॥ २

---

१ म. + स पपात हतो भूमौ विशिरा विभुजो बली । संभग्न इव वातेन बहुशाखो वनस्पतिः ॥ सा विस्फुरन्ती ज्वलिता वज्रवेगसमा गदा । २ म. संभग्न । ३ म, क. °न्° । ४ क. °यातिपरि° । ५ म. + विशीर्णः पतितो राजा प्रसार्य विपुलौ भुजौ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तेषां षष्टिशतानन्यान्प्रामथ्नात्पाण्डवः शरैः । ते स्म भीताः पलायन्ते व्याघ्रात्क्षुद्रमृगा इव॥ ३
ते निवृत्ताः पुनः पार्थं सर्वतः पर्यवारयन् । रणे सपत्नान्निघ्नन्तं जिगीषन्तं परान्युधि ॥ ४
तेषामापततां तूर्णं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । शिरांसि पातयामास बाहूंश्चापि धनंजयः ॥ ५
शिरोभिः पातितैस्तत्र भूमिरासीन्निरन्तरा । अभ्रच्छायेव चैवासीद्ध्वाङ्क्षगृध्रबलैर्युधि ॥ ६
तेषु तूत्साद्यमानेषु क्रोधामर्षसमन्वितौ । श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च धनंजयमयुध्यताम् ॥ ७
बलिनौ स्पर्धिनौ वीरौ कुलजौ बाहुशालिनौ । तावेनं शरवर्षाणि सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ८
त्वरायुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यशः । अर्जुनस्य वधप्रेप्सू पुत्रार्थे तव धन्विनौ ॥ ९
तावर्जुनं सहस्रेण पत्रिणां नतपर्वणाम् । पूरयामासतुः क्रुद्धौ तटाकं जलदौ यथा ॥ १०
श्रुतायुश्च ततः क्रुद्धस्तोमरेण धनंजयम् । आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च ॥ ११
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः । जगाम परमं मोहं मोहयन्केशवं रणे ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु सोऽच्युतायुर्महारथः । शूलेन भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पाण्डवम् ॥ १३
क्षते क्षारं स हि ददौ पाण्डवस्य महात्मनः । पार्थोऽपि भृशसंविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रितः१४
ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशां पते । सिंहनादो महानासीद्धतं मत्वा धनंजयम् ॥ १५
कृष्णश्च भृशसंतप्तो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनम् । आश्वासयत्सुहृद्याभिर्वाग्भिस्तत्र धनंजयम् ॥ १६
ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ लब्धलक्षौ धनंजयम् । वासुदेवं च वार्ष्णेयं शरवर्षैः समन्ततः ॥ १७
सचक्रकूबररथं साश्वध्वजपताकिनम् । अदृश्यं चक्रतुर्युद्धे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १८
प्रत्याश्वस्तस्तु बीभत्सुः शनकैरिव भारत । प्रेतराजपुरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा ॥ १९
संछन्नं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेशवम् । शत्रू चाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमानाविवानलौ ॥ २०
प्रादुश्चक्रे ततः पार्थः शाक्रमस्त्रं महारथः । तस्मादासन्सहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥ २१
ते जघ्नुस्तौ महेष्वासौ ताभ्यां मुक्तांश्च सायकान् । विचेरुराकाशगताः पार्थबाणविदारिताः॥
प्रतिहत्य शरांस्तूर्णं शरवेगेन पाण्डवः । प्रतस्थे तत्र तत्रैव योधयन्वै महारथान् ॥ २३
तौ च फाल्गुनबाणौघैर्विबाहुशिरसौ कृतौ । वसुधामन्वपद्येतां वातनुन्नाविव द्रुमौ ॥ २४
श्रुतायुषश्च निधनं वधश्चैवाच्युतायुषः । लोकविस्मापनमभूत्समुद्रस्येव शोषणम् ॥ २५
तयोः पदानुगान्हत्वा पुनः पञ्चाशतं रथान् । प्रत्यगाद्भारतीं सेनां निघ्नन्पार्थो वरान्वरान् ॥
श्रुतायुषं च निहतं प्रेक्ष्य चैवाच्युतायुषम् । नियतायुश्च संक्रुद्धो दीर्घायुश्चैव भारत ॥ २७
पुत्रौ तयोर्नरश्रेष्ठौ कौन्तेयं प्रति जग्मतुः । किरन्तौ विविधान्बाणान्पितृव्यसनकर्शितौ ॥२८
तावर्जुनो मुहूर्तेन शरैः सन्नतपर्वभिः । प्रैषयत्परमक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २९
लोडयन्तमनीकानि द्विपं पद्मसरो यथा । नाशक्नुवन्वारयितुं पार्थं क्षत्रियपुंगवाः ॥ ३०
अङ्गास्तु गजवारेण पाण्डवं पर्यवारयन् । क्रुद्धाः सहस्रशो राजन् शिक्षिता हस्तिसादिनः ३१
दुर्योधनसमादिष्टाः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः । प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च कलिङ्गप्रमुखा नृपाः॥३२
तेषामापततां शीघ्रं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । निचकर्त शिरांस्युग्रो बाहूनपि सुभूषणान् ॥ ३३
तैः शिरोभिर्मही कीर्णा बाहुभिश्च सहाङ्गदैः । बभौ कनकपाषाणा भुजगैरिव संवृता ॥ ३४
बाहवो विशिखैश्छिन्नाः शिरांस्युन्मथितानि च । पतमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिणः॥ ३५

१ क. °न्प्राधमत्पाण्डवः । २ म. °श्रु° । ३ क. तडागं । ४ क. °लक्ष्यौ । ५ क. °चलौ ।
६ क. मुक्ताश्च सायकाः । ७ म. °चापविनिःसृताः । ८ म. पञ्चशतं । ९ क. °चारेण; म. °संघैश्च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शरैः सहस्रशो विद्धा द्विपाः प्रसृतशोणिताः । अदृश्यन्ताद्रयः काले गैरिकाम्बुस्रवा इव॥ ३६
निहताः शेरते स्मान्ये बीभत्सोर्निशितैः शरैः । गजपृष्ठगता म्लेच्छा नानाविकृतदर्शनाः ॥३७
नानावेषधरा राजन्नानाशस्त्रौघसंवृताः । रुधिरेणानुलिप्ताङ्गा भान्ति चित्रैः शरैर्हताः ॥ ३८
शोणितं निर्वमन्ति स्म द्विपाः पार्थशराहताः । सहस्रशश्छिन्नगात्राः सारोहाः सपदानुगाः ३९
चुक्रुशुश्च निपेतुश्च बभ्रमुश्चापरे दिशः । भृशं त्रस्ताश्च बहवः स्वानेव ममृदुर्गजाः ॥ ४०
[1]सान्तरायुधिनश्चैव द्वि[2]पांस्तीक्ष्णविषोपमाः । विदन्त्यसुरमायां ये सुघोरा घोरचक्षुषः ॥ ४१
यवनाः पारदाश्चैव शकाश्च सह बाह्लिकैः । [3]काकवर्णा दुराचाराः स्त्रीलोलाः कलहप्रियाः॥ ४२
द्राविडास्तत्र युध्यन्ते मत्तमातङ्गविक्रमाः । गोयोनिप्रभवा म्लेच्छाः कालकल्पाः प्रहारिणः४३
दार्वातिसारा दरदाः पुण्ड्राश्चैव सहस्रशः। ते न शक्याः स्म संख्यातुं व्राताः शतसहस्रशः४४
अभ्यवर्षन्त ते सर्वे पाण्डवं निशितैः शरैः । अवाकिरंश्च ते म्लेच्छा नानायुद्धविशारदाः४५
तेषामपि ससर्जाशु शरवृष्टिं धनंजयः । सृष्टिस्तथाविधा ह्यासीच्छलभानामिवायतिः ॥ ४६
अभ्रच्छायामिव शरैः सैन्ये कृत्वा धनंजयः । मुण्डार्धमुण्डा[4]ञ्जटिलानशुचीञ्जटिलाननान् ।
म्लेच्छानशातयत्सर्वान्समेतानस्त्रतेजसा ॥ ४७
शरैश्च शतशो विद्धास्ते संघा गिरिचारिणः । प्राद्रवन्त रणे भीता गिरिगह्वरवासिनः ॥ ४८
गजाश्वसादिम्लेच्छानां पतितानां शितैः शरैः । [5]बकाः कङ्का वृका भूमावपिबन्रुधिरं मुदा॥४९
पत्त्यश्वरथनागैश्च प्रच्छन्नकृतसंक्रमाम् । शरवर्षप्लवां घोरां केशशैवलशाद्वलाम् ।
प्रावर्तयन्नदीमुग्रां शोणितौघतरङ्गिणीम् ॥ ५०
छिन्ना[6]ङ्गुलीक्षुद्रमत्स्यां युगान्ते कालसन्निभाम् । प्रा[7]करोद्गजसंबाधां नदीमुत्तरशोणिताम् ॥५१
देहेभ्यो राजपुत्राणां नागाश्वरथसादिनाम् । यथा स्थलं च निम्नं च न स्याद्वर्षति वासवे ।
तथासीत्पृथिवी सर्वा शोणितेन परिप्लुता ॥ ५२
षट्सहस्रान्हयान्वीरान्पुनर्दशशतान्वरान् । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥५३
शरैः सहस्रशो विद्धा विधिवत्कल्पिता द्विपाः । शेरते भूमिमासाद्य शैला वज्रहता इव ॥५४
स वाजिरथमातङ्गान्निघ्नन्व्यचरदर्जुनः । प्रभिन्न इव मातङ्गो मृद्नन्नलवनं यथा ॥ ५५
भूरिद्रुमलतागुल्मं शुष्केन्धनतृणोलपम् । निर्दहेदनलो[8]ऽरण्यं यथा वायुसमीरितः ॥ ५६
सेनारण्यं तव तथा कृष्णानिलसमीरितः । शरार्चिरदहत्क्रुद्धः पाण्डवाग्निर्धनंजयः ॥ ५७
शून्यान्कुर्वन्रथोपस्थान्मानवैः संस्तरन्महीम् । प्रानृत्यदिव संबाधे चापहस्तो धनंजयः ॥ ५८
वज्रकल्पैः शरैर्भूमिं कुर्वन्नुत्तरशोणिताम् ।[9] प्राविशद्भारतीं सेनां संक्रुद्धो वै धनंजयः ।
तं श्रुतायुस्तथाम्बष्ठो व्रजमानं न्यवारयत् ॥ ५९
तस्यार्जुनः शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः । न्यपातयद्धयाञ्छीघ्रं यतमानस्य मारिष ।
धनुश्चास्यापरैश्छित्त्वा शरैः पार्थो विचक्रमे ॥ ६०

१ म. सोत्तरायुधिन° । २ म. क. °पास्तीक्ष्ण° । ३ इतः श्लोकद्वयार्धं क.-पुस्तके नास्ति । ४ क. °लान् शूचीजाटिलालसान् । ५ क. बलाः । ६ क. °न्नाङ्गुलि° । ७ क. अकरो° । ८ म. °वोऽग्नि° । ९ म. + ततः प्रावर्तत नदी शोणितौघतरङ्गिणी । नराश्वद्विपकायेभ्यः पर्वतेभ्य इवापगा ॥ अस्थिशर्करसंबाधा ध्वजवृक्षा रथह्रदा । संछिन्नशीर्षपाषाणा हस्तिहस्तमहाग्रहा ॥ मांसमज्जास्थिपङ्काढ्या हताश्वमकराकुला । उष्णीषफेनसंछन्ना शरघोरझषाकुला ॥ रुद्रस्याक्रीडसदृशीं भूमिं कुर्वन्विभीषणाम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अम्बष्ठस्तु गदां गृह्य [1]कोपपर्याकुलेक्षणः । आससाद रणे पार्थं केशवं च महारथम् ॥ ६१
ततः संप्रहरन्वीरो गदामुद्यम्य भारत । रथमावार्य गदया केशवं समताडयत् ॥ ६२
गदया ताडितं दृष्ट्वा केशवं परवीरहा । अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धः सोऽम्बष्ठं प्रति भारत ॥ ६३
ततः शरैर्हेमपुङ्खैः सगदं रथिनां वरम् । छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ६४
अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य महात्मनः । अचूर्णयत्तदा पार्थस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५
अथ तां पतितां दृष्ट्वा गृह्यान्यां च महागदाम् । अर्जुनं वासुदेवं च पुनः पुनरताडयत् ॥ ६६
तस्यार्जुनः क्षुरप्राभ्यां सगदावुद्यतौ भुजौ । चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरश्चान्येन पत्रिणा ॥ ६७
स पपात हतो राजन्वसुधामनुनादयन् । इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तबन्धनः ॥[2] ६८
रथानीकावगाढश्च वारणाश्वशतैर्वृतः । अदृश्यत तदा पार्थो घनैः सूर्य इवावृतः ॥ ६९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अम्बष्ठवधे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

संजय उवाच—

ततः प्रविष्टे कौन्तेये सिन्धुराजजिघांसया ॥ द्रोणानीकं विनिर्भिद्य भोजानीकं च दुस्तरम् ॥ १
काम्बोजस्य च दायादे हते राजन्सुदक्षिणे । [3]श्रुतायुधे च विक्रान्ते निहते सव्यसाचिना ॥ २
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समन्ततः । प्रभग्नं स्वबलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ३
त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् । गतः स पुरुषव्याघ्रः [4]प्रमथ्यैतां महाचमूम् ॥ ४
अथ बुद्ध्या समीक्षस्व किंनु कार्यमनन्तरम् । अर्जुनस्य विघाताय दारुणेऽस्मिञ्जनक्षये ॥ ५
यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्[5]रथः । तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ६
असौ धनंजयाग्निर्हि कोपमारुतचोदितः । सेनाकक्षं दहति मे वह्निः कक्षमिवोत्थितः ॥ ७
अतिक्रान्ते हि कौन्तेये भित्त्वा सैन्यं परंतप । जयद्रथस्य गोप्तारः संशयं परमं गताः ॥ ८
स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्राणामासीद्ब्रह्मविदां वर । नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवन्धनंजयः ॥ ९
योऽसौ पार्थो व्यतिक्रान्तो मिषतस्ते महाद्युते । सर्वं ह्यद्यातुरं [6]मन्ये नेदमस्ति बलं मम ॥ १०
जानामि त्वां महाभाग पाण्डवानां हिते रतम् । [7]तथा मुह्यामि च ब्रह्मन्कार्यवत्तां विचिन्तयन् ॥
यथाशक्ति च ते [8]ब्रह्मन्वर्तये वृत्तिमुत्तमाम् । प्रीणामि च यथाशक्ति तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ १२
अस्मान्न त्वं सदा भक्तानिच्छस्यमितविक्रम । पाण्डवान्सततं प्रीणास्यस्माकं विप्रिये रतान् ॥
अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः । न ह्यहं त्वां विजानामि मधुदिग्धमिव क्षुरम् ॥[9]
नादास्यच्चेद्वरं मह्यं भवान्पाण्डवनिग्रहे । नावारयिष्यं गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं गृहात् ॥ १५
मया त्वाशंसमानेन त्वत्तस्त्राणमबुद्धिना । आश्वासितः सिन्धुपतिर्मोहाद्दत्तश्च मृत्यवे ॥ १६
यमदंष्ट्रान्तरं प्राप्तो मुच्येतापि हि मानवः । नार्जुनस्य वशं प्राप्तो मुच्येताजौ जयद्रथः ॥ १७
स तथा कुरु शोणाश्व यथा मुच्येत सैन्धवः । मम चार्तप्रलापानां मा क्रुधः पाहि सैन्धवम् ॥

---

१ म. क. क्रोध° । २ म. + अम्बष्ठे तु तदा भग्ने तव सैन्यमभज्यत । ३ म. श्रुतायुषि । ४ क. प्रमथ्येमां । ५ क. °द्रथम् । ६ क. मन्ये नैतदस्ति । ७ म. ततो । ८ म. ब्रह्मन्वर्धयन्वृत्ति° । ९ म. + न ह्यहं त्वां विजानामि सर्पं मण्डूकराविणम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

द्रोण उवाच—

नाभ्यसूयामि ते वाक्यमश्वत्थाम्नासि मे समः । सत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि तज्जुषस्व विशां पते ॥
सारथिः प्रवरः कृष्णः शीघ्राश्चास्य हयोत्तमाः । अल्पं च विवरं कृत्वा तूर्णं याति धनंजयः ॥
किं न पश्यसि बाणौघान्क्रोशमात्रे किरीटिनः । पश्चाद्रथस्य पतितान्क्षिप्तान् शीघ्रं हि गच्छतः॥
न चाहं शीघ्रयानेऽद्य समर्थो वयसान्वितः । सेनामुखे च पार्थानामेतद्बलमुपस्थितम् ॥ २२
युधिष्ठिरश्च मे ग्राह्यो मिषतां सर्वधन्विनाम् । एवं मया प्रतिज्ञातं क्षत्रमध्ये महाभुज ॥ २३
धनंजयेन चोत्सृष्टो वर्तते प्रमुखे नृप । तस्माद्व्यूहमुखं हित्वा नाहं *योत्स्यामि फाल्गुनम् ॥
तुल्याभिजनकर्माणं शत्रुमेकं सहायवान् । गत्वा योधय मा भैस्त्वं त्वं ह्यस्य जगतः पतिः ॥
राजा शूरः कृती दक्षो[1] नेतुं परपुरंजय[2]: । वीरः स्वयं प्रयाह्यत्र यत्र पार्थो धनंजयः ॥ २६

दुर्योधन उवाच—

कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्वशस्त्रभृतां वरम् । धनंजयो मया शक्य आचार्य प्रतिबाधितुम् ॥
अपि शक्यो रणे जेतुं वज्रहस्तः पुरंदरः । नार्जुनः समरे शक्यो जेतुं परपुरंजयः ॥ २८
येन भोजश्च हार्दिक्यो भवांश्च त्रिदशोपमः । अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुतायुश्च निबर्हितः ॥ २९
सुदक्षिणश्च निहतः स च राजा श्रुतायुधः । श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च म्लेच्छाश्चायुतशो हताः॥३०
तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्तमिव पावकम् । प्रतियोत्स्यामि दुर्धर्षं तमहं शस्त्रकोविदम् ॥ ३१
क्षमं च मन्यसे युद्धं मम तेनार्द्य संयुगे । परवानस्मि भवति प्रेष्यवद्रक्ष †मद्यशः ॥ ३२

द्रोण उवाच—

सत्यं वदसि कौरव्य दुराधर्षो धनंजयः । अहं तु तत्करिष्यामि यथैनं प्रसहिष्यसि ॥ ३३
अद्भुतं चाद्य पश्यन्तु लोके सर्वधनुर्धराः । विषक्तं त्वयि कौन्तेयं वासुदेवस्य पश्यतः ॥ ३४
एष ते कवचं राजंस्तथा बध्नामि काञ्चनम् । यथा न बाणा नास्त्राणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे ॥
यदि त्वां सासुरसुराः सयक्षोरगराक्षसाः । योधयन्ति त्रयो लोकाः सनरा नास्ति ते भयम्॥
न कृष्णो न च कौन्तेयो न चान्यः शस्त्रभृद्रणे । शरानर्पयितुं कश्चित्कवचे तव शक्ष्यति॥३७
स त्वं कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणेऽर्जुनम् । त्वरमाणः स्वयं याहि न त्वासौ विसहिष्यति ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा त्वरन्द्रोणः स्पृष्ट्वाम्भो वर्म भास्वरम् । आबबन्धाद्भुततमं जपन्मन्त्रं यथाविधि ॥
रणे तस्मिन्सुमहति विजयस्य सुतस्य ते । विसिस्मापयिषुर्लोकान्विद्यया ब्रह्मवित्तमः ॥ ४०

द्रोण उवाच—

करोतु स्वस्ति ते ब्रह्म ब्रह्मा चापि द्विजातयः । सरीसृपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति भारत४१
ययातिर्नाहुषश्चैव धुन्धुमारो भगीरथः । तुभ्यं राजर्षयः सर्वे स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ ४२

---

* म. यास्यामि । १ म. दक्षो वैरमुत्पाद्य पाण्डवैः; क. दक्षो जेतुं । २ क. °य । ३ म. °श्रुतायुश्च । ४ म. तन्ममाचक्ष्व सत्तम । ५ म. चेन्मन्यसे । ६ म. °द्य शाधि माम् । ७ म. भवतः । †म. क. मे यशः । ८ क. नराणां नास्त्राणि । ९ क. जपन्मन्त्रान्यथा° । १० म. ब्रह्मा स्वस्ति कुर्वन्तु ब्राह्मणाः । ११ क. म. °र्नहुष° । १२ क. कुर्वन्तु सर्वशः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स्वस्ति तेऽस्त्वेकपादेभ्यो बहुपादेभ्य एव च । स्वस्त्यस्त्वपादकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे॥४३
स्वाहा स्वधा शची चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा॥लक्ष्मीररुन्धती चैव कुरुतां स्वस्ति तेऽनघ ॥
असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथाङ्गिराः । वासिष्ठः कश्यपश्चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते नृप ॥ ४५
धाता विधाता लोकेशो दिशश्च सदिगीश्वराः। स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छन्तु कार्तिकेयश्च षण्मुखः॥[1]
विवस्वान्भगवान्स्वस्ति करोतु तव सर्वशः ।[3] दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च गगनं ग्रहाः[4] ४७
अधस्ताद्धरणीं योऽसौ सदा धारयते नृप । शेषश्च पन्नगश्रेष्ठः स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ॥ ४८
गान्धारे युधि विक्रम्य निर्जिताः[5] सुरसत्तमाः । पुरा वृत्रेण दैत्येन भिन्नदेहाः सहस्रशः ॥४९
हृततेजोबलाः सर्वे तदा सेन्द्रा दिवौकसः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्वृत्राद्भीता महासुरात् ॥ ५०

देवा ऊचुः—

प्रमर्दितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम । गतिर्भव सुरश्रेष्ठ त्राहि नो महतो भयात् ॥ ५१
अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् । प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान्सुरसत्तमान्॥
रक्ष्या मे सततं देवाः सहेन्द्राः सद्विजातयः । त्वष्टुः सदुर्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः॥५३
त्वष्ट्रा पुरा तपस्तप्त्वा वर्षायुतशतं तदा । वृत्रो विनिर्मितो देवाः प्राप्यानुज्ञां महेश्वरात् ॥५४
स[6] तस्यैव प्रसादाद्वो हन्यादेव रिपुर्बली । नागत्वा शंकरस्थानं भगवान्दृश्यते हरः ॥ ५५
दृष्ट्वा जेष्यथ वृत्रं तं क्षिप्रं गच्छत मन्दरम् । यत्रास्ते तपसां योनिर्दक्षयज्ञविनाशनः ॥ ५६
पिनाकी सर्वभूतेशो भगनेत्रनिपातनः । ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरम् ॥ ५७
अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभम् । सोऽब्रवीत्स्वागतं देवा ब्रूत किं करवाण्यहम् ५८
अमोघं दर्शनं मह्यं कामप्राप्तिरतोऽस्तु वः । एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौकसः ॥ ५९
तेजो[7] हृतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौकसाम् । मूर्तीरीक्षस्व नो देव प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भव महेश्वर ॥ ६०

शर्व उवाच—

विदितं वो यथा देवाः कृत्येयं सुमहाबला । त्वष्टुस्तेजोभवा घोरा दुर्निर्वार्या[8]कृतात्मभिः॥६१
अवश्यं तु मया कार्यं साह्यं[9] सर्वदिवौकसाम् । ममेदं गात्रजं शक्र कवचं गृह्य भास्वरम् ॥६२
बधानानेन[10] मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर । वधायासुरमुख्यस्य[11] वृत्रस्य सुरघातिनः ॥ ६३

द्रोण उवाच—

इत्युक्त्वा वरदः प्रादाद्वर्म तन्मन्त्रमेव च । स तेन वर्मणा गुप्तः प्रायाद्वृत्रचमूं प्रति ॥ ६४
नानाविधैश्च शस्त्रौघैः पात्यमानैर्महारणे। न संधिः शक्यते भेत्तुं[12] वर्मबन्धस्य तस्य तु॥[13] ६५

---

१ म. + येन देवाः सक्लद्भग्नाः संग्रामे तारकामये । धृताः स च हतः शूरो ह्यवध्यो देवतागणैः ॥ २ म. विबस्वान्कुरुतां स्वस्ति तथा वैवस्वतो यमः । ३ म. + पार्षदा बशगा यस्य स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु । ४ म. + दिशश्च विदिशश्चैव सिद्धा लोकहिते रताः । स्वस्ति कुर्वन्तु ते नित्यं मन्त्रेणानेन संस्तुताः ॥ ५ म. निर्जिते पाकशासने: । ६ म. शंकरस्य प्रसादाद्वै हन्याद्देवरि° । ७ म. हृतौजसां नो वृ° । ८ क. °वार्यो कृतात्मभिः । ९ क. सह्यं । १० क. दधानोऽनेन । ११ अयं श्लोकार्धः क.-पुस्तके नास्ति । १२ क. मर्म° । १३ म. + स तेन वर्मणा गुप्तो वृत्रं देवरिपुं तदा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो जघान समरे वृत्रं देवपतिः स्वयम् । तं च मन्त्रमयं बन्धं वर्म चाङ्गिरसे ददौ ॥ ६६
अङ्गिराः प्राह पुत्रस्य मन्त्रज्ञस्य बृहस्पतेः । बृहस्पतिरथोवाच अग्निवेश्याय धीमते ॥ ६७
अग्निवेश्यो मम प्रादात्तेन बध्नामि वर्म ते । तवाद्य देहरक्षार्थं मन्त्रेण नृपसत्तम ॥ ६८

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो द्रोणस्तव पुत्रं महाद्युतिम् । पुनरेव वचः प्राह शनैराचार्यपुङ्गवः ॥ ६९
ब्रह्मसूत्रेण बध्नामि कवचं तव भारत । हिरण्यगर्भेण यथा बद्धं विष्णोः पुरा रणे ॥ ७०
यथा च ब्रह्मणा बद्धं संग्रामे तारकामये । शक्रस्य कवचं दिव्यं तथा बध्नाम्यहं तव ॥[3] ७१
बद्ध्वा तु कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्वकम् । प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते द्विजः ॥ ७२
स सन्नद्धो महाबाहुराचार्येण महात्मना ।[4] रथानां च सहस्रेण त्रिगर्तानां प्रहारिणाम् ॥ ७३
तथा दन्तिसहस्रेण मत्तानां वीर्यशालिनाम् । अश्वानां नियुतेनैव तथान्यैश्च महारथैः ॥ ७४
वृतः प्रायान्महाबाहुरर्जुनस्य रथं प्रति । नानावादित्रघोषेण यथा वैरोचनिस्तथा ॥ ७५
ततः शब्दो महानासीत्सैन्यानां तव भारत । अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रामिव कौरवम् ॥ ७६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनकवचबन्धने चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

संजय उवाच--

प्रविष्टयोर्महाराज पार्थवार्ष्णेययो रणे । दुर्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ॥ १
जवेनाभ्यद्रवद्द्रोणं महता निःस्वनेन च । पाण्डवाः सोमकैः सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ २
तद्युद्धमभवत्तीव्रं तुमुलं लोमहर्षणम् । कुरूणां पाण्डवानां च व्यूहस्य पुरतोऽद्भुतम् ॥ ३
राजन्कदाचिन्नास्माभिर्दृष्टं तादृङ्न च श्रुतम् । यादृङ्मध्यगते सूर्ये युद्धमासीद्विशां पते ॥ ४
धृष्टद्युम्नमुखाः पार्था व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणस्य सैन्यं ते सर्वे शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ५
वयं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रभृतां वरम् । पार्षतप्रमुखान्पार्थानभ्यवर्षाम सायकैः ॥ ६
महामेघाविवोदीर्णौ मिश्रवातौ हिमात्यये । सेनाग्रे प्रचकाशेते रुचिरे रथभूषिते ॥ ७
समेत्य तु महासेने चक्रतुर्वेगमुत्तमम् । जाह्नवीयमुने नद्यौ प्रावृषीवोल्बणोदके ॥ ८
नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपाश्वरथसंवृतः । गदाविद्युन्महारौद्रः संग्रामजलदो महान् ॥ ९
भारद्वाजानिलोद्धूतः शरधारासहस्रवान् । अभ्यवर्षन्महासैन्यः पाण्डुसेनाग्निमुद्धतम् ॥ १०
समुद्रमिव घर्मान्ते विशन्घोरो महानिलः । व्यक्षोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजोत्तमः ॥ ११
तेऽपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् । बिभित्सन्तो महासेतुं वार्योघाः प्रबला इव ॥ १२
वारयामास तान्द्रोणो जलौघमचलो यथा । पाण्डवान्समरे क्रुद्धान्पञ्चालांश्च सकेकयान् ॥ १३
अथापरे च राजानः परिवृत्य समन्ततः । महाबला रणे शूराः पञ्चालानन्ववारयन् ॥ १४
ततो रणे नरव्याघ्र पार्षतः पाण्डवैः सह । संजघानासकृद्द्रोणं बिभित्सुररिवाहिनीम् ॥ १५

---

१ म. जघान समरेऽभीतः शक्रो देवाग्रणीस्तदा । २ क. पार्थिव । ३ म. + संजय उवाच । ४ म. प्रस्थितः सहसा राजन्यत्र यातो धनंजयः । ५ क. महता निस्व° । ६ म. °द्भूतः । ७ म. °न्महारौद्रं । ८ क. व्याघ्रः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यथैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्षते । तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ॥ १६
सनिस्त्रिंशपुरोवातः शक्तिप्रासर्ष्टिसंवृतः । ज्याविद्युच्चापसंह्रादो धृष्टद्युम्नबलाहकः ॥ १७
शरधाराश्मवर्षाणि व्यसृजत्सर्वतो दिशम् । निघ्नन्रथवराश्वौघान्प्लावयामास वाहिनीम् ॥१८
यं यमार्च्छच्छरैर्द्रोणः पाण्डवानां रथव्रजम् । ततस्ततः शरैर्द्रोणमपाकर्षत पार्षतः ॥ १९
तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारत । धृष्टद्युम्नं समासाद्य त्रिधा सैन्यमभिद्यत ॥ २०
भोजमेकेऽभ्यवर्तन्त जलसन्धं तथापरे । पाण्डवैर्हन्यमानाश्च द्रोणमेवापरे ययुः ॥ २१
संघट्टयति सैन्यानि द्रोणस्तु रथिनां वरः । व्यधमच्चापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ २२
धार्तराष्ट्रास्तथा भूता वध्यन्ते पाण्डुसृञ्जयैः । अगोपाः पशवोऽरण्ये बहुभिः श्वापदैरिव ॥२३
कालः स्म ग्रसते योधान्धृष्टद्युम्नेन मोहितान् । संग्रामे तुमुले तस्मिन्निति संमेनिरे जनाः॥२४
कुनृपस्य यथा राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितस्करैः । द्राव्यते तद्वदापन्ना पाण्डवैस्तव वाहिनी ॥ २५
अर्करश्मिविमिश्रेषु शस्त्रेषु कवचेषु च । चक्षूंषि प्रत्यहन्यन्त सैन्येन रजसा तथा ॥ २६
त्रिधा भूतेषु सैन्येषु वध्यमानेषु पाण्डवैः । अमर्षितस्ततो द्रोणः पञ्चालान्व्यधमच्छरैः ॥२७
मृद्नतस्तान्यनीकानि निघ्नतश्चापि सायकैः । बभूव रूपं द्रोणस्य कालाग्नेरिव दीप्यतः ॥ २८
रथं नागं हयं चापि पत्तिनश्च विशां पते । एकैकेनेषुणा संख्ये निर्बिभेद महारथः ॥ २९
पाण्डवानां तु सैन्येषु नास्ति कश्चित्स भारत।दधार यो रणे बाणान्द्रोणचापच्युतान्प्रभो॥३०
तत्पच्यमानमर्केण द्रोणसायकतापितम् । बभ्राम पार्षतं सैन्यं तत्र तत्रैव भारत ॥[5] ३१
तथैव पार्षतेनापि काल्यमानं बलं तव । अभवत्सर्वतो दीप्तं शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ ३२
बाध्यमानेषु सैन्येषु द्रोणपार्षतसायकैः। त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्त्या युध्यन्ते सर्वतोमुखाः॥३३
तावकानां परेषां च युध्यतां भरतर्षभ । नासीत्कश्चिन्महाराज योऽत्याक्षीत्संयुगं भयात्॥३४
भीमसेनं तु कौन्तेयं सोदर्याः पर्यवारयन् । विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ॥ ३५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् । त्रयाणां तव पुत्राणां त्रय एवानुयायिनः ॥३६
बाह्लीकराजस्तेजस्वी कुलपुत्रो महारथः । सहसेनः सहामात्यो द्रौपदेयानवारयत् ॥ ३७
शैब्यो गोवासनो राजा योधैर्दशशतावरैः । काश्यस्याभिभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ॥ ३८
अजातशत्रुं कौन्तेयं ज्वलन्तमिव पावकम् । मद्राणामीश्वरः शल्यो राजा राजानमावृणोत् ॥३९
दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीकममर्षणः । सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः शूरो रथवरं युधि ॥ ४०
स्वकेनाहमनीकेन सन्नद्धः कवचावृतः । चतुःशतैर्महेष्वासैश्चेकितानमवारयम् ॥ ४१
शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत् । गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसिपाणिभिः ॥ ४२
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं मत्स्यमार्च्छताम्।प्राणांस्त्यक्त्वा महेष्वासौ मित्रार्थेऽभ्युद्यतायुधौ
शिखण्डिनं याज्ञसेनिं रुन्धानमपराजितम् । बाह्लीकः प्रतिसंयत्तः पराक्रान्तमवारयत् ॥ ४४
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यं क्रूरैः सार्धं प्रभद्रकैः । आवन्त्यः सह सौवीरैः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ४५
घटोत्कचं तथा शूरं राक्षसं क्रूरकर्मिणम् । अलायुधोऽद्रवत्तूर्णं क्रुद्धमायान्तमाहवे ॥ ४६

---

१ क. °हादी धृष्टद्युम्नो बला° । २ क. कालस्य ग्रसतो यो° । ३ क. राज्यं । ४ क. पाण्डवं । ५ म. + हन्यमानं तु तत्सैन्यं भारद्वाजेन सर्वतः । शरैरग्निशिखाकारैर्दह्यते भरतर्षभ ॥ ६ म. स्वर्गलिप्सवः । ७ क. °नायमनीकेन । ८ क. °मवारयत् । ९ म. °मु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं कुन्तिभोजो महारथः । सैन्येन महता युक्तः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ४७
सैन्धवः पृष्ठतस्त्वासीत्सर्वसैन्यस्य भारत । रक्षितः परमेष्वासैः कृपप्रभृतिभी रथैः ॥ ४८
तस्यास्तां चक्ररक्षौ द्वौ सैन्धवस्य बृहत्तमौ । द्रौणिर्दक्षिणतो राजन्सूतपुत्रश्च वामतः ॥ ४९
पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्सौमदत्तिपुरोगमाः । कृपश्च वृषसेनश्च शलः शल्यश्च दुर्जयः ॥ ५०
नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः । सैन्धवस्य विधायैवं रक्षां युयुधिरे ततः ॥ ५१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

संजय उवाच—

राजन्संग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्तयतो मम । कुरूणां पाण्डवानां च यथा युद्धमवर्तत ॥ १
भारद्वाजं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् । अयोधयन्रणे पार्था द्रोणानीकं बिभित्सवः ॥ २
रक्षमाणः स्वकं व्यूहं द्रोणोऽपि सह सैनिकैः । अयोधयद्रणे पार्थान्प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं दशभिः शरैः । आजघ्नतुः सुसंक्रुद्धौ तव पुत्रहितैषिणौ ॥ ४
विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ । पराक्रान्तौ पराक्रम्य योधयामास सानुगौ ॥ ५
तेषां युद्धं समभवद्दारुणं शोणितोदकम् । सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने ॥ ६
बाह्लीकं रभसं युद्धे याज्ञसेनिर्महाबलः । आजघ्ने विशिखैस्तीक्ष्णैर्घोरैर्मर्मास्थिभेदिभिः ॥ ७
बाह्लीको याज्ञसेनिं तु हेमपुङ्खैः शिलाशितैः । आजघान भृशं क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः ॥ ८
तद्युद्धमभवद्घोरं शरशक्तिसमाकुलम् । भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ९
ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तैरन्तरिक्षं दिशस्तथा । अभवत्संवृतं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ १०
शैब्यो गोवासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथम् । ससैन्यो योधयामास गजः प्रतिगजं यथा ११
बाह्लीकराजः संक्रुद्धो द्रौपदेयान्महारथान् । मनः पञ्चेन्द्रियाणीव शुशुभे योधयन्रणे ॥ १२
अयोधयंस्ते सुभृशं तं शरौघैः समन्ततः । इन्द्रियार्था यथा देहं शश्वद्देहवतां वर ॥ १३
वार्ष्णेयं सात्यकिं युद्धे पुत्रो दुःशासनस्तव । आजघ्ने सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ १४
सोऽतिविद्धो बलवता महेष्वासेन धन्विना । ईषन्मूर्छां जगामाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥
समाश्वस्तस्तु वार्ष्णेयस्तव पुत्रं महारथम् । विव्याध दशभिस्तूर्णं सायकैः कङ्कपत्रिभिः ॥ १६
तावन्योन्यं दृढं विद्धावन्योन्यशरपीडितौ । रेजतुः समरे राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १७
अलम्बुषस्तु संक्रुद्धः कुन्तिभोजशरार्दितः । अशोभत भृशं लक्ष्म्या पुष्पाढ्य इव किंशुकः ॥ १८
कुन्तिभोजं ततो रक्षो विद्ध्वा बहुभिरायसैः । अनदद्भैरवं नादं वाहिन्याः प्रमुखे तव ॥ १९
ततस्तौ समरे शूरौ योधयन्तौ परस्परम् । ददृशुः सर्वसैन्यानि शक्रजम्भौ यथा पुरा ॥ २०
शकुनिं रभसं युद्धे कृतवैरं च भारत । माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ शरैश्चार्दयतां भृशम् ॥ २१
तुमुलः स महाराजन्प्रावर्तत जनक्षयः । त्वया संजनितोऽत्यर्थं कर्णेन च विवर्धितः ॥ २२
रक्षितस्तव पुत्रैश्च क्रोधमूलो हुताशनः । य इमां पृथिवीं राजन्दग्धुं सर्वां समुद्यतः ॥ २३
शकुनिः पाण्डुपुत्राभ्यां कृतः स विमुखः शरैः । न स्म जानाति कर्तव्यं युद्धे किंचित्पराक्रमम् ॥ २४
विमुखं चैनमालोक्य माद्रीपुत्रौ महारथौ । ववर्षतुः पुनर्बाणैर्यथा मेघौ महागिरिम् ॥ २५

---

१ क. क्रूररूपं । २ क. समासाद्य । ३ म. ंयाणि । ४ क. सुसंरब्धौ । ५ क. महाराज प्रां ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स वध्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः । संप्रायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सौबलः ॥ २६
घटोत्कचस्तथा शूरं राक्षसं तमलायुधम् । अभ्ययाद्भृशं युद्धे वेगमास्थाय मध्यमम् ॥ २७
तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् । यादृशं हि पुरा वृत्तं रामरावणयोर्मृधे ॥ २८
ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजानमाहवे । विद्ध्वा पञ्चाशता बाणैः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥२९
ततः प्रववृते युद्धं तयोरत्यद्भुतं नृप । यथा पूर्वं महद्युद्धं शम्बरामरराजयोः ॥ ३०
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च तवात्मजः । अयोधयन्भीमसेनं महत्या सेनया वृताः ॥ ३१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

संजय उवाच—

तथा तस्मिन्प्रवृत्ते तु संग्रामे लोमहर्षणे । कौरवेयांस्त्रिधाभूतान्पाण्डवाः समुपाद्रवन् ॥ १
जलसन्धं महाबाहुं भीमसेनोऽभ्यवर्तत । युधिष्ठिरः सहानीकः कृतवर्माणमाहवे ॥ २
किरंस्तु शरवर्षाणि रोचमान इवांशुमान् । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३
ततः प्रववृते युद्धं त्वरतां सर्वधन्विनाम् । कुरूणां पाण्डवानां च संक्रुद्धानां परस्परम् ॥ ४
संक्षये तु तथाभूते वर्तमाने महाभये । द्वन्द्वीभूतेषु सैन्येषु युध्यमानेष्वभीतवत् ॥ ५
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण बली बलवता सह । यदक्षिपत्पृषत्कौघांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६
पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः । चक्राते द्रोणपाञ्चाल्यौ नृणां शीर्षाण्यनेकशः ॥ ७
विनिकीर्णानि वीराणामनीकेषु समन्ततः । वस्त्राभरणशस्त्राणि ध्वजवर्मायुधानि च ॥ ८
तपनीयतनुत्राणाः संसिक्ता रुधिरेण च । संसक्ता इव दृश्यन्ते मेघसंघाः सविद्युतः ॥ ९
कुञ्जराश्वनरानन्ये पातयन्ति स्म पत्रिभिः । तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः १०
असिचर्माणि चापानि शिरांसि कवचानि च । विप्रकीर्यन्त शूराणां संप्रहारे महात्मनाम् ॥
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः । अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसंकुले ॥ १२
गृध्राः कङ्का बकाः श्येना वायसा जम्बुकास्तथा । बहुशः पिशिताशाश्च तत्रादृश्यन्त मारिष॥
भक्षयन्तश्च मांसानि पिबन्तश्चापि शोणितम् । विलुम्पन्तश्च केशांश्च मज्जाश्च बहुधा नृप १४
आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा । नराश्वगजसंघानां शिरांसि च ततस्ततः ॥ १५
कृतास्त्रा रणदीक्षाभिर्दीक्षिता रणशालिनः । रणे जयं प्रार्थयाना भृशं युयुधिरे तदा ॥ १६
असिमार्गान्बहुविधान्विचेरुः सैनिका रणे । ऋष्टिभिः शक्तिभिः प्रासैः शूलतोमरपट्टिशैः ॥१७
गदाभिः परिघैश्चान्यैरायुधैश्च भुजैरपि । अन्योन्यं जघ्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गगता नराः ॥ १८
रथिनो रथिभिः सार्धमश्वारोहाश्च सादिभिः । मातङ्गा वरमातङ्गैः पदाताश्च पदातिभिः ॥१९
क्षीबा इवान्ये चोन्मत्ता रङ्गेष्विव च वारणाः । उच्चुक्रुशुरथान्योन्यं जघ्नुरन्योन्यमेव च २०
वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे विशां पते । धृष्टद्युम्नो हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् ॥ २१
ते हयाः साध्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः । पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च संयुगे ॥ २२

---

१ क. शूरो । २ क. पञ्चशतैर्बा° । ३ क. °र्वमभूद्युद्धं । ४ म. कोविदारा इवाभान्ति पुष्पितास्तत्र भारत । ५ म. + तावकाः समरे योधाः पाण्डवेयाश्च विक्षताः । ६ क. बलाः । ७ म. विलुम्पमानाः के° । ८ क. प्रार्थयन्तो । ९ क. °न्यमाहवे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पारावतसवर्णास्ते रक्तशोणविमिश्रिताः । हयाः शुशुभिरे राजन्मेघा इव सविद्युतः ॥ २३
धृष्टद्युम्नस्तु संप्रेक्ष्य द्रोणमभ्याशमागतम् । असिचर्माददे वीरो धनुरुत्सृज्य भारत ॥ २४
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म पार्षतः परवीरहा । ईषया समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् ॥ २५
अतिष्ठद्युगमध्ये स युगसन्नहनेषु च । ‡जघानार्धेषु चाश्वानां तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन् ॥ २६
खड्गेन चरतस्तस्य शोणाश्वानधितिष्ठितः । न ददर्शान्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
यथा श्येनस्य पतनं वनेष्वामिषगृद्धिनः । तथैवासीदभीसारस्तस्य द्रोणं जिघांसतः ॥ २८
ततः शरशतेनास्य शतचन्द्रं समाक्षिपत् । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य खड्गं च दशभिः शरैः ॥ २९
हयांश्चैव चतुःषष्ट्या शराणां जघ्निवान्बली । ध्वजं छत्रं च भल्लाभ्यां तथा तौ पार्ष्णिसारथी ॥
अथास्मै त्वरितो बाणमपरं जीवितान्तकम् । आकर्णपूर्णं चिक्षेप वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३१
तं चतुर्दशभिस्तीक्ष्णैर्बाणैश्चिच्छेद सात्यकिः । ग्रस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नं व्यमोचयत् ॥ ३२
सिंहेनेव मृगं ग्रस्तं नरसिंहेन मारिष । द्रोणेन मोचयामास पाञ्चाल्यं शिनिपुङ्गवः ॥ ३३
सात्यकिं प्रेक्ष्य गोप्तारं पाञ्चाल्यं च महाहवे । शराणां त्वरितो द्रोणः षड्विंशत्या समार्पयत् ॥
ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो ग्रसन्तमपि सृञ्जयान् । प्रत्यविध्यच्छितैर्बाणैः षड्विंशत्या स्तनान्तरे ॥
ततः सर्वे रथास्तूर्णं पाञ्चाल्या जयगृद्धिनः । सात्वताभिसृते द्रोणे धृष्टद्युम्नमवाक्षिपन् ॥ ३६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

बाणे तस्मिन्निकृत्ते तु धृष्टद्युम्ने च मोक्षिते । तेन वृष्णिप्रवीरेण युयुधानेन संजय ॥ १
अमर्षितो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः । नरव्याघ्रः शिनेः पौत्रे द्रोणः किमकरोद्युधि ॥ २

संजय उवाच—

संप्रद्रुतः क्रोधविषो व्यादितास्यशरासनः । तीक्ष्णधारेषुदशनः सितनाराचदंष्ट्रवान् ॥ ३
संरम्भामर्षताम्राक्षो महोरग इव श्वसन् । नरवीरः प्रमुदितः शोणैरश्वैर्महाजवैः ॥ ४
उत्पतद्भिरिवाकाशे क्रामद्भिरिव पर्वतम् । रुक्मपुङ्खाञ्छरानस्यन्युयुधानमुपाद्रवत् ॥ ५
शरपातमहावर्षं रथघोषबलाहकम् । कार्मुकाकर्षविक्षेपं नाराचबहुविद्युतम् ॥ ६
शक्तिखड्गाशनिधरं क्रोधवेगसमुत्थितम् । द्रोणमेघमनावार्यं हयमारुतचोदितम् ॥ ७
दृष्ट्वैवाभिपतन्तं तं शूरः परपुरंजयः । उवाच सूतं शैनेयः प्रहसन्युद्धदुर्मदः ॥ ८
एनं वै ब्राह्मणं शूरं स्वकर्मण्यनवस्थितम् । आश्रयं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञो दुःखभयापहम् ॥ ९
शीघ्रं प्रजवितैरश्वैः प्रत्युद्याहि प्रहृष्टवत् । आचार्यं राजपुत्राणां सततं शूरमानिनम् ॥ १०
ततो रजतसंकाशा माधवस्य हयोत्तमाः । द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन्वातरंहसः ॥ ११

---

१ अयमर्धः क.–पुस्तके नास्ति । २क. °स° । ३ म. ईषायाः; क. ईर्ष्यया । ‡म.क. जघना°। ४ क. तथोभौ । ५ म. धृष्टद्युम्नाय । ६ क.धृष्टद्युम्नममोच° । ७म. द्रौणाद्वै मोच° । ८ क. ग्रसन्तमिव । ९ म. नरव्याघ्रं शिनेः पौत्रं; क. नरव्याघ्रे । १० म. संप्रस्रुतक्रोधविषो; क. स प्रद्रुतः । ११ क. श्रित° । १२ क. °काशं । १३ म. कार्मुकैरावृतं राजन्नाराच°; क. कार्मुकाकर्षविक्षेपं । १४ म. धर्मराजभयावहम् । १५ म. + संजय उवाच । एवमुक्तस्ततः सूतः सात्यकस्यावहद्रथम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्तौ द्रोणशैनेयौ युयुधाते परंतपौ । शरैरनेकसाहस्रैस्ताडयन्तौ परस्परम् ॥ १२
इषुजालावृतं व्योम चक्रतुः पुरुषर्षभौ । पूरयामासतुर्वीरावुभौ दश दिशः शरैः ।
मेघाविवातपापाये धाराभिरितरेतरम् ॥ १३
न स्म सूर्यस्तदा भाति न ववौ च समीरणः । इषुजालावृतं घोरमन्धकारं समन्ततः ॥ १४
अनाधृष्यमिवान्येषां शूराणामभवत्तदा । अन्धकारीकृते लोके द्रोणशैनेययोः शरैः ॥ १५
तयोः शीघ्रास्त्रविदुषोर्द्रोणसात्वतयोस्तदा । नान्तरं शरवृष्टीनां ददृशे नरसिंहयोः ॥ १६
इषूणां संनिपातेन शब्दो धाराभिघातजः । शुश्रुवे शक्रमुक्तानामशनीनामिव स्वनः ॥ १७
नाराचैर्व्यतिविद्धानां शराणां रूपमाबभौ । आशीविषविदष्टानां सर्पाणामिव भारत ॥ १८
तयोर्ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे युद्धशौण्डयोः । अजस्रं शैलशृङ्गाणां वज्रेणाहन्यतामिव ॥ १९
उभयोस्तौ रथौ राजंस्ते चाश्वास्तौ च सारथी । रुक्मपुङ्खैः शरैश्छिन्नाश्चित्ररूपा बभुस्तदा २०
निर्मलानामजिह्मानां नाराचानां विशां पते । निर्मुक्ताशीविषाभानां संपातोऽभूत्सुदारुणः २१
उभयोः पतिते छत्रे तथैव पतितौ ध्वजौ । उभौ रुधिरसिक्ताङ्गावुभौ च विजयैषिणौ ॥ २२
स्रवद्भिः शोणितं गात्रैः प्रस्रुताविव वारणौ । अन्योन्यमभ्यविध्येतां जीवितान्तकरैः शरैः २३
गर्जितोत्क्रुष्टसन्नादाः शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनाः । उपारमन्महाराज व्याजहार न कश्चन ॥ २४
तूष्णींभूतान्यनीकानि योधा युद्धादुपारमन् । ददर्श द्वैरथं ताभ्यां जातकौतूहलो जनः ॥ २५
रथिनो हस्तियन्तारो हयारोहाः पदातयः । अवैक्षन्ताचलैर्नेत्रैः परिवार्य नरर्षभौ ॥ २६
हस्त्यनीकान्यतिष्ठन्त तथानीकानि वाजिनाम् । तथैव रथवाहिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः २७
मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकाञ्चनभूषितैः । ध्वजैराभरणैश्चित्रैः कवचैश्च हिरण्मयैः ॥ २८
वैजयन्तीपताकाभिः परिस्तोमाङ्गकम्बलैः । विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्हयानां च प्रकीर्णकैः ॥ २९
जातरूपमयीभिश्च राजतीभिश्च मूर्धसु । गजानां कुम्भमालाभिर्दन्तवेष्टैश्च भारत ॥ ३०
सबलाकाः सखद्योताः सैरावतशतह्रदाः । अदृश्यन्तोष्णपर्याये मेघानामिव वागुराः ॥ ३१
अपश्यन्नस्मदीयाश्च ते च यौधिष्ठिराः स्थिताः । तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ ३२
विमानाग्रगता देवा ब्रह्मसोमपुरोगमाः । सिद्धचारणसंघाश्च विद्याधरमहोरगाः ॥ ३३
गतप्रत्यागताक्षेपैश्चित्रैरस्त्रविघातिभिः । विविधैर्विस्मयं जग्मुस्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ३४
हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महाबलौ । अन्योन्यमभिविध्येतां शरैस्तौ द्रोणसात्यकी ॥ ३५
ततो द्रोणस्य दाशार्हः शरांश्चिच्छेद संयुगे । पत्रिभिः सुदृढैराशु धनुश्चैव महाद्युतेः ॥ ३६
निमेषान्तरमात्रेण भारद्वाजोऽपरं धनुः । सज्यं चकार तदपि चिच्छेदास्य च सात्यकिः ॥ ३७
ततस्त्वरन्पुनर्द्रोणो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत । सज्यं सज्यं धनुश्चास्य चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ३८
एवमेकशतं छिन्नं धनुषां दृढधन्विना । न चान्तरं तयोर्दृष्टं संधाने छेदनेऽपि च ॥ ३९

---

१ क. °तालावृ....कारमनन्तरम् । २ क. °र्व्यपविद्धानां शूराणां । ३ क. चाश्वस्तौ । ४ म. क. शरैश्छन्ना° । ५ म. + निकृन्ततोः शरैस्तीक्ष्णैर्द्रोणसात्यकयो रणे । ६ क. पदातिनः । ७ क. °खद्योता ऐरा° । ८ क. च यौधिष्ठिरादयः । ९ म. + गन्धर्वा दानवा यक्षा राक्षसाप्सरसः खगाः । १० क. °श्चित्रैः शत्रुविघातिभिः । ११ क. °न्यप्रत्यविध्येतां । १२ क. °द्युते । १३ क. स । १४ क. चिच्छेद नव सप्त च । १५ अयं श्लोकः क.-पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततोऽस्य संयुगे द्रोणो दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् । युयुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् ॥ ४०
एतदस्त्रबलं रामे कार्तवीर्ये धनंजये । भीष्मे च पुरुषव्याघ्रे यदिदं सात्वतां वरे ॥ ४१
तं चास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमम् । लाघवं वासवस्येव संप्रेक्ष्य द्विजसत्तमः ॥४२
तुतोषास्त्रविदां श्रेष्ठस्तथा देवाः सवासवाः । न तामालक्षयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः ॥ ४३
देवाश्च युयुधानस्य गन्धर्वाश्च विशां पते । सिद्धचारणसंघाश्च विदुर्द्रोणस्य कर्म तत् ॥ ४४
ततोऽन्यद्धनुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्दनः । अस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो योधयामास भारत ॥ ४५
तस्यास्त्राण्यस्त्रमायाभिः प्रतिहत्य स सात्यकिः । जघान निशितैर्बाणैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥४६
तस्यातिमानुषं कर्म दृष्ट्वान्यैरसमं रणे । युक्तं योगेन योगज्ञास्तावकाः समपूजयन् ॥ ४७
यदस्त्रमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति सात्यकिः । तमाचार्योऽथ संभ्रान्तोऽयोधयच्छत्रुतापनः ॥४८
ततः क्रुद्धो महाराज धनुर्वेदस्य पारगः । वधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ ४९
तदाग्नेयं महाघोरं रिपुघ्नमुपलक्ष्य सः । दिव्यमस्त्रं महेष्वासो वारुणं समुदैरयत् ॥ ५०
हाहाकारो महानासीद्दृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ । न विचेरुस्तदाकाशे भूतान्याकाशगान्यपि ॥५१
अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्यां बाणसमाहिते[1] । न[2] यावदभ्यपद्येतां व्यावर्तदथ भास्करः ॥ ५२
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । नकुलः सहदेवश्च पर्यरक्षन्त सात्यकिम् ॥ ५३
धृष्टद्युम्नमुखैः सार्धं विराटश्च सकेकयः । मत्स्याः शाल्वेयसेनाश्च द्रोणमाजग्मुरञ्जसा ॥ ५४
दुःशासनं पुरस्कृत्य राजपुत्राः सहस्रशः । द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपत्नैः परिवारितम् ॥ ५५
ततो युद्धमभूद्राजंस्तेषां तव च धन्विनाम् । रजसा संवृते लोके शरजालसमावृते ॥ ५६
सर्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किंचन । सैन्येन रजसा ध्वस्ते निर्मर्यादमवर्तत ॥[3] ५७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

संजय उवाच—[4]

विवर्तमाने[5] त्वादित्ये तत्रास्तशिखरं प्रति । रजसा कीर्यमाणे[6] च मन्दीभूते दिवाकरे ॥ १
तिष्ठतां युद्ध्यमानानां पुनरावर्ततामपि । भज्यतां जयतां चैव जगाम तदहः शनैः ॥ २
तथा तेषु विषक्तेषु सैन्येषु जयगृद्धिषु । अर्जुनो वासुदेवश्च सैन्धवायैव जग्मतुः ॥ ३
रथमार्गप्रमाणं तु कौन्तेयो निशितैः शरैः । चकार तत्र[7] पन्थानं ययौ येन जनार्दनः ॥ ४
यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महात्मनः । तत्र तत्रैव दीर्यन्ते सेनास्तव विशां पते ॥ ५
रथशिक्षां तु दाशार्हो दर्शयामास वीर्यवान् । उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ६
ते तु नामाङ्किताः[8] पीताः कालज्वलनसंनिभाः । स्नायुनद्धाः सुपर्वाणः पृथवो दीर्घगामिनः ॥७
वैणवाश्चायसाश्चोग्रा ग्रसन्तो विविधानरीन् । रुधिरं पतगैः सार्धं प्राणिनां पपुराहवे ॥ ८
रथस्थितोऽग्रतः क्रोशं यानस्यत्यर्जुनः शरान् ।रथे क्रोशमतिक्रान्ते तस्य ते घ्नन्ति शात्रवान् ९

---

१ म. यदा बाणैः समाहिते । २ क. तत्तावदाभिपद्येतां । ३ म. + तेनान्तरेण पार्थस्तु रणे जित्वा महारिपून् । अतिक्रान्तस्तदा युद्धं कृत्वा पर्यवतास्थिवान् । ४ म. + वर्तमाने तदा युद्धे द्रोणस्य सह पाण्डुभिः । ५ म. परिवर्तमान आदित्ये तत्र सूर्ये च रश्मिभिः । ६ म. °माणाश्च मन्दीभूताश्च कौरवाः । ७ म. यं च पन्थानं ययौ तेन । ८ म. नामाङ्किता बाणाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तार्क्ष्यमारुतरंहोभिर्वाजिभिः[1] साधुवाजिभिः । तदागच्छ[2]द्धृषीकेशः कृत्स्नं विस्मापयञ्जगत् ॥
न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विशां पते । नेन्द्रस्य न तु रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च ॥ ११
नान्यस्य समरे राजन्गतपूर्वस्तथा रथः । यथा ययावर्जुनस्य मनोऽभिप्रायशीघ्रगः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे राजन्केशवः परवीरहा । सेनामध्ये हयांस्तूर्णं चोदयामास भारत ॥ १३
ततस्तस्य रथौघस्य मध्यं प्राप्य हयोत्तमाः । कृच्छ्रेण रथमूहुस्तं क्षुत्पिपासासमन्विताः ॥१४
क्षताश्च बहुभिः शस्त्रैर्युद्धशौण्डैरनेकशः । मण्डलानि विचित्राणि विचेरुस्ते मुहुर्मुहुः ॥ १५
हतानां वाजिनागानां रथानां च नरैः सह । उपरिष्टाद[3]तिक्रान्ताः ‡शैलाभानां सहस्रशः ॥[4] १६
एतस्मिन्नन्तरे वीरावावन्त्यौ भ्रातरौ नृप । सहसेनौ समाच्छेतां[5] पाण्डवं क्लान्तवाहनम् ॥ १७
तावर्जुनं चतुःषष्ट्या सप्तत्या च जनार्दनम् । शराणां च शतैरश्वानविध्येतां मुदान्वितौ ॥ १८
तावर्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धो मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ॥ १९
ततस्तौ तु शरौघेण बीभत्सुं सहकेशवम् । आच्छादयेतां संरब्धौ सिंहनादं च चक्रतुः ॥ २०
तयोस्तु धनुषी चित्रे[6] भल्लाभ्यां श्वेतवाहनः । चिच्छेद समरे तूर्णं[7] ध्वजौ च कनकोज्ज्वलौ ॥[8]
[9]अथान्ये धनुषी राजन्प्रगृह्य समरे तदा । पाण्डवं भृशसंक्रुद्धावर्दयामासतुः शरैः ॥ २२
तयोस्तु भृशसंक्रुद्धः शराभ्यां पाण्डुनन्दनः । धनुषी चिच्छिदे तूर्णं भूय एव धनंजयः ॥ २३
तथान्यैर्विशिखैस्तूर्णं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः । जघानाश्वांस्तथा सूतौ पार्ष्णी च सपदानुगौ ॥
ज्येष्ठस्य च शिरः कायात्क्षुरप्रेण न्यकृन्तत । स पपात हतः पृथ्व्यां वीतरुग्ण[10] इव द्रुमः २५
विन्दं तु निहतं दृष्ट्वा ह्यनुविन्दः प्रतापवान् । हताश्वं रथमुत्सृज्य गदां गृह्य महाबलः ॥ २६
अभ्यवर्तत संग्रामे भ्रातुर्वधमनुस्मरन् । गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथः ॥ २७
अनुविन्दस्तु गदया ललाटे मधुसूदनम् । स्पृष्ट्वा नाकम्पयत्क्रुद्धो मैनाकमिव पर्वतम् ॥ २८
तस्यार्जुनः शरैः षड्भिर्ग्रीवां पादौ भुजौ शिरः । निचकर्त स संछिन्नः पपाताद्रिचयो यथा॥
ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तयो राजन्पदानुगाः । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः किरन्तः शतशः शरान् ॥ ३०
तानर्जुनः शरैस्तूर्णं निहत्य भरतर्षभ । व्यरोचत यथा वह्निर्दावं दग्ध्वा हिमात्यये ॥ ३१
तयोः सेनामतिक्राम्य कृच्छ्रादिव धनंजयः । विबभौ जलदं हित्वा दिवाकर इवोदितः ॥ ३२
तं दृष्ट्वा कुरवस्त्रस्ताः प्रहृष्टाश्चाभवन्पुनः । अभ्यवर्तन्त पार्थं च समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ३३
श्रान्तं चैनं समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च सैन्धवम् । सिंहनादेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३४
तांस्तु दृष्ट्वा सुसंरब्धानुत्स्मयन्पुरुषर्षभः । शनकैरिव दाशार्हमर्जुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५
शरार्दिताश्च ग्लानाश्च हया दूरे च सैन्धवः । किमिहानन्तरं कार्यं ज्यायिष्ठं[11] तव रोचते ॥३६
ब्रूहि कृष्ण यथातत्त्वं त्वं हि प्राज्ञतमः सदा । भवन्नेत्रा रणे शत्रून्विजेष्यन्तीह पाण्डवाः ३७
मम त्वनन्तरं कृत्यं यद्वै तत्त्वं निबोध मे । हयान्विमुच्य हि सुखं विशल्यान्कुरु माधव ॥[12]
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः प्रत्युवाच तम् । ममाप्येतन्मतं पार्थ यदिदं ते प्रभाषितम् ॥ ३९

---

१ क. °जिभिर्धुरवाहिभिः; म. °जिभिः साधुवाहिभिः । २ म. यथाऽगच्छ° । ३ म. क. °द-तिक्रान्ताः । ‡क. शलभानां । ४ म. + श्रमेण महता युक्तास्ते हया वातरंहसः । मन्दवेगगता राजन्सं-वृत्तास्तत्र संयुगे ॥ ५ क. समच्छेतां । ६ म. मुष्टौ । ७ म. भूय एव धनंजयः । ८ म. + अथान्यै-र्विशिखैस्तूर्णं ध्वजौ च कनकोज्ज्वलौ । ९ क. अथान्यद्धनुषी । १० क. वातभुग्न । ११ म. साधिष्ठं । १२ म. संजय उवाच ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्जुन उवाच—

अहमावारयिष्यामि सर्वसैन्यानि केशव । त्वमप्यत्र यथान्यायं कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ४०

संजय उवाच—

सोऽवतीर्य रथोपस्थादसंभ्रान्तो धनंजयः । गाण्डीवं धनुरादाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४१
तमभ्यधावन्क्रोशन्तः क्षत्रिया जयकाङ्क्षिणः । इदं छिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीस्थं धनंजयम् ॥४२
तमेकं रथवंशेन महता पर्यवारयन् । विकर्षन्तश्च चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ॥ ४३
शस्त्राणि च विचित्राणि क्रुद्धास्तत्र व्यदर्शयन् । छादयन्तः शरैः पार्थं मेघा इव दिवाकरम् ॥४४
अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् । नरसिंहं रथोदाराः सिंहं मत्ता इव द्विपाः ॥ ४५
तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्बलमदृश्यत । *यत्क्रुद्धो बहुलाः सेनाः सर्वतः समवारयत् ॥ ४६
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विषतां सर्वतो विभुः । इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं सर्वानेव समावृणोत् ॥ ४७
तत्रान्तरिक्षे बाणानां प्रगाढानां विशां पते । संघर्षेण महार्चिष्मान्पावकः समजायत ॥ ४८
तत्र तत्र महेष्वासैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः । हयैर्नागैश्च संभिन्नैर्नदद्भिश्चारिकर्षणैः[1] ॥ ४९
संरब्धैश्चारिभिर्वीरैः प्रार्थयद्भिर्जयं मृधे । एकस्थैर्बहुभिः क्रुद्धैरूष्मेव[2] समजायत ॥ ५०
शरोर्मिणं ध्वजावर्तं नागनक्रं दुरत्ययम् । पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनम् ॥ ५१
असंख्येयमपारं च रथोर्मिणमतीव[3] च । उष्णीषकमठं छत्रपताकाफेनमालिनम् ॥ ५२
रणसागर[4]मक्षोभ्यं मातङ्गाङ्गशिलाचितम्[5] । वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिभिः समवारयत् ॥ ५३

धृतराष्ट्र[6] उवाच—

अर्जुने धरणीं प्राप्ते हयहस्ते च केशवे । एतदन्तरमासाद्य कथं पार्थो न घातितः ॥ ५४

संजय उवाच—

सद्यः पार्थिव पार्थेन निरुद्धाः सर्वपार्थिवाः । रथस्था धरणीस्थेन वाक्यमच्छान्दसं यथा ॥५५
स पार्थः पार्थिवान्सर्वान्भूमिस्थोऽपि रथस्थितान् । एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव ॥
ततो जनार्दनः संख्ये प्रियं पुरुषसत्तमम्[7] । असंभ्रान्तो महाबाहुरर्जुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
उदपानमिहाश्वानां नालमस्ति रणेऽर्जुन । परीप्सन्ते जलं चेमे पेयं न त्ववगाहनम् ॥ ५८
इदमस्तीत्यसंभ्रान्तो ब्रुवन्नस्त्रेण मेदिनीम् । अभिहत्यार्जुनश्चक्रे वाजिपानं[8] सरः शुभम् ॥ ५९
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् । सुविस्तीर्णं प्रसन्नाम्भः प्रफुल्लवरपङ्कजम् ॥ ६०
कूर्म[9]मत्स्यगणाकीर्णमगाधमृषिसेवितम् । आगच्छन्नारदमुनिर्दर्शनार्थं कृतं क्षणात् ॥ ६१
शरवंश[10]शरस्थूणं शराच्छादनमद्भुतम् । शरवेश्माकरोत्पार्थस्त्वष्टेवाद्भुतकर्मकृत् ॥ ६२
ततः प्रहस्य गोविन्दः साधुसाध्वि[11]त्यथाब्रवीत् । शरवेश्मनि पार्थेन कृते तस्मिन्महात्मना ॥ ६३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि विन्दानुविन्दवधे अर्जुनसरोनिर्माणे च एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

---

*क. यः क्रु° । १ म. °श्चारिकर्शन । २ क. °रुष्मेव । ३ म. रजो नीरमतीव च । ४ म. क. रथसागर° ५ क. °शिलान्वितम् । ६ इत आरभ्य षट्पञ्चाशत् (५६) श्लोकान्तो ग्रन्थः क.-पुस्तके नास्ति । ७ क. पुरुषमुत्तमम् । ८ क. °पानसरः । ९ क. म. कूर्ममत्स्य° । १० म. क. शरवंश शर° । ११ क. साध्विति चाब्रवीत् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

सलिले जनिते तस्मिन्कौन्तेयेन महात्मना । [1]निस्तारिते द्विषत्सैन्ये कृते च शरवेश्मनि ॥ १
वासुदेवो रथात्तूर्णमवतीर्य महाद्युतिः । मोचयामास तुरगान्वितुन्नान्कङ्कपत्रिभिः ॥ २
अदृष्टपूर्वं †तदृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् । सिद्धचारणसंघानां सैनिकानां च सर्वशः ॥ ३
‡पदातिनं तु कौन्तेयं युध्यमानं महारथाः । नाशक्नुवन्वारयितुं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४
आपतत्सु रथौघेषु प्रभूतगजवाजिषु । [2]नासंभ्रमत्तदा पार्थस्तदस्य पुरुषानति ॥ ५
व्यसृजन्त शरौघांस्ते पाण्डवं प्रति पार्थिवाः । न चाव्यथत धर्मात्मा वासविः परवीरहा ॥ ६
शतानि शरजालानि [3]गदाप्रासांश्च वीर्यवान् । आगतानग्रसत्पार्थः सरितः सागरो यथा ॥ ७
अस्त्रवेगेन महता पार्थो बाहुबलेन च । सर्वेषां पार्थिवेन्द्राणामग्रसत्तान् शरोत्तमान् ॥[4] ८
[5]तत्तु पार्थस्य विक्रान्तं वासुदेवस्य चोभयोः । अपूजयन्महाराज कौरवा महदद्भुतम् ॥* ९
किमद्भुततमं लोके भविताप्यथवा ह्यभूत् । यदश्वान्पार्थगोविन्दौ [6]मोचयामासतू रणे ॥ १०
भयं विपुलमस्मासु तावधत्तां नरोत्तमौ । तेजो विदधतुश्चोग्रं [7]विस्रब्धौ रणमूर्धनि ॥[8] ११
अथ स्मयन्हृषीकेशः स्त्रीमध्य इव भारत । अर्जुनेन कृते संख्ये शरगर्भगृहे तथा ॥ १२
उपावर्तयदव्यग्रस्तानश्वान्पुष्करेक्षणः । मिषतां सर्वसैन्यानां त्वदीयानां विशां पते ॥[10] १३
तेषां श्रमं च ग्लानिं च [11]वमथुं वेपथुं व्रणान् । सर्वं व्यपानुदत्कृष्णः कुशलो ह्यश्वकर्मणि ॥ १४
शल्यानुद्धृत्य पाणिभ्यां परिमृज्य च तान्हयान् । उपावर्त्य यथान्यायं पाययामास वारि सः १५
स ताँल्लब्धोदकान्स्नाताञ्जग्धान्नान्विगतक्लमान् । योजयामास संहृष्टः पुनरेव रथोत्तमे ॥ १६
स तं रथवरं शौरिः सर्वशस्त्रभृतां वरः । समास्थाय महातेजाः सार्जुनः प्रययौ द्रुतम् ॥[12] १७
रथं रथवरस्याजौ युक्तं लब्धोदकैर्हयैः । दृष्ट्वा कुरुबलश्रेष्ठाः पुनर्विमनसोऽभवन् ॥ १८
विनिःश्वसन्तस्ते राजन्भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः । [13]धिगहो धिग्गतः पार्थः कृष्णश्चेत्यब्रुवन्पृथक् ॥ १९
[14]तत्सैन्यं सर्वतो दृष्ट्वा लोमहर्षणमद्भुतम् । त्वरध्वमिति चाक्रन्दन्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २०
सर्वक्षत्रस्य मिषतो रथेनैकेन दंशितौ । [15]बालः क्रीडनकेनेव कदर्थीकृत्य नो बलम् ॥ २१
क्रोशतां यतमानानामसंसक्तौ परंतपौ । दर्शयित्वात्मनो वीर्यं प्रयातौ सर्वराजसु ॥[16] २२
तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा तदान्ये सैनिकाब्रुवन् । त्वरध्वं कुरवः सर्वे वधे कृष्णकिरीटिनोः ॥ २३
[17]रथयुक्तो हि दाशार्हो मिषतां सर्वधन्विनाम् । [18]जयद्रथाय यात्येष कदर्थीकृत्य नो रणे ॥ २४

---

१ क. निवारिते । † क. तं दृष्ट्वा । ‡ क. पदातीनां । २ क. नसंभ्रमन्तदा । ३ क. म. गदाः प्रा° । ४ क. + स पार्थः पार्थिवान् सर्वान्भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान् । एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव । ५ क. तत्र । * म. कौरवा ऊचुः । ६ म. पाययामासतू । ७ म. यत्सैन्यं तावकं विभो । ८ म. + दधारैको रणे पार्थो वेलेवोद्वृत्तमर्णवम् ॥ पार्थस्य शरसंछन्ने तस्मिन्सद्मनि भारत । आकाशमिव संप्राप्य विचेरुस्तत्र पक्षिणः ॥ न चैनं युधि तिष्ठन्तं सैन्येषु तव मारिष । अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धः पुमान्कश्चित्तु तावकः ॥ सर्वे विमनसोऽभूवंस्तव योधा विशां पते । संप्रेक्ष्य तत्र गोविन्दं पाण्डवं च धनंजयम् ॥ ९ क. म. तदा । १० म. + उपावृत्योत्थितानश्वान्पाणिभ्यां पुष्करेक्षणः । संमार्जयन्व्रणे राजन्पश्यतां सर्वयोधिनाम् ॥ ११ क. वेपथुं च पृथुव्रणात् । १२ म. + योजयित्वा हयांस्तस्य विधिदृष्टेन कर्मणा । रणे चचार गोविन्दस्तृणीकृत्य महारथान् ॥ १३ म. धिगहोऽतिगतः । १४ अयं श्लोकः क.-पुस्तके नास्ति । १५ क. बालक्रीड° । १६ म. + यथा दैवासुरे युद्धे तृणीकृत्य च दानवान् । इन्द्राविष्णू पुरा राजञ्जम्भस्य वधकाङ्क्षिणौ ॥ १७ म. रथं युङ्क्त्वा हि । क. रथं युक्त्वा हि । १८ क. जयद्रथे प्रयात्येष ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत्र केचिन्मिथो राजन्समभाषन्त भूमिपाः । अदृष्टपूर्वं संग्रामे तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २५
सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽत्ययं गतः । दुर्योधनापराधेन क्षत्रं कृत्स्ना च मेदिनी ॥ २६
विलयं समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते । इत्येवं क्षत्रियास्तत्र ब्रुवन्त्यन्ये च भारत ॥ २७
सिन्धुराजस्य यत्कृत्यं गतस्य यमसादनम् । तत्करोतु वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ॥ २८
ततः शीघ्रतरं प्रायात्पाण्डवः सैन्धवं प्रति । विवर्तमाने तिग्मांशौ हृष्टैः पीतोदकैर्हयैः ॥ २९
तं प्रयान्तं महाबाहुं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । नाशक्नुवन्वारयितुं योधाः क्रुद्धमिवान्तकम् ॥ ३०
विद्राव्य तु ततः सैन्यं पाण्डवः शत्रुतापनः । यथा मृगगणान्सिंहः सैन्धवार्थे व्यलोडयत् ३१
गाहमानस्त्वनीकानि तूर्णमश्वानचोदयत् । बलाकाभं तु दाशार्हः पाञ्चजन्यं व्यनादयत् ॥ ३२
कौन्तेयेनाग्रतः सृष्टा न्यपतन्पृष्ठतः शराः । तूर्णात्तूर्णतरं ह्यश्वाः प्रावहन्वातरंहसः ॥ ३३
ततो नृपतयः क्रुद्धाः परिवव्रुर्धनंजयम् । क्षत्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथवधैषिणम् ॥ ३४
सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्ठितं पुरुषर्षभम् । दुर्योधनोऽन्वयात्पार्थं त्वरमाणो महाहवे ॥ ३५
वातोद्धूतपताकं तं रथं जलदनिःस्वनम् । घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषण्णा रथिनोऽभवन् ॥ ३६
दिवाकरेऽथ रजसा सर्वतः संवृते भृशम् । शरार्ताश्च रणे योधाः शेकुः कृष्णौ न वीक्षितुम् ३७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सैन्यविस्मये शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

संजय उवाच—

स्रंसन्त इव मज्जानस्तावकानां भयान्नृप । तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेवधनंजयौ ॥ १
सर्वे तु प्रतिसंरब्धा ह्रीमन्तः सत्त्वचोदिताः । स्थिरीभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनंजयम् ॥
ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसमन्विताः । तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव ॥ ३
असन्तस्तु न्यवर्तन्त वेदेभ्य इव नास्तिकाः । नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यन्त किल्बिषम् ॥ ४
तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ । ददृशाते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥ ५
मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ । तथा कृष्णावदृश्येतां सेनाजालं विदार्य तत् ॥ ६
विमुक्तौ शस्त्रसंबाधाद्द्रोणानीकात्सुदुर्भिदात् । अदृश्येतां महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ ७
अस्त्रसंबाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रसंकटात् । अदृश्येतां महात्मानौ शत्रुसंबाधकारिणौ ॥ ८
विमुक्तौ ज्वलनस्पर्शान्मकरास्याज्झषाविव । अक्षोभयेतां सेनां तौ समुद्रं मकराविव ॥ ९
तावकास्तव पुत्राश्च द्रोणानीकस्थयोस्तयोः । नैतौ तरिष्यतो द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिम् ॥
तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती । नाशशंसुर्महाराज सिन्धुराजस्य जीवितम् ११
आशा बलवती राजन्सिन्धुराजस्य जीविते । द्रोणहार्दिक्ययोः कृष्णौ न मोक्ष्येते इति प्रभो ॥
तामाशां विफलीकृत्य संतीर्णौ तौ परंतपौ । द्रोणानीकं महाराज भोजानीकं च दुस्तरम् ॥
अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ ज्वलिताविव पावकौ । निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं न शशंसिरे ॥
मिथश्च समभाषेतामभीतौ भयवर्धनौ । जयद्रथवधे वाचस्तास्ताः कृष्णधनंजयौ ॥ १५
असौ मध्ये कृतः षड्भिर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । चक्षुर्विषयसंप्राप्तो न मे मोक्ष्यति सैन्धवः ॥ १६

---

१ क. विषण्णा बहवोऽभवन् । २ क. श्रंसन्त इव राजानस्तावकानां । ३ क. न्यवर्तन्ते । ४ क. शस्त्रसंबाध° । ५ क. व्यक्षोभ° । ६ क. नाशशंसिरे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यद्यस्य समरे गोप्ता शक्रो देवगणैः सह । तथाप्येनं निहंस्याव इति कृष्णावभाषताम् ॥ १७
इति कृष्णौ महाबाहू मिथः कथयतां तदा । सिन्धुराजमवेक्षन्तौ त्वत्पुत्रा बहु चुक्रुशुः ॥१८
अतीत्य मरुधन्वानं [1]प्रयान्तौ तृषितौ गजौ । पीत्वा वारि समाश्वस्तौ तथैवास्तामरिंदमौ॥१९
व्याघ्रसिंहगजाकीर्णानतिक्रम्य च पर्वतान् । वणिजाविव दृश्येतां हीन[2]मृत्यू जरातिगौ ॥ २०
तथाहि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे । तावका वीक्ष्य मुक्तौ तौ विक्रोशन्ति स्म सर्वशः ॥२१
द्रोणादाशीविषाकाराज्ज्वलितादिव पावकात् ।अन्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भास्वन्ताविव भास्करौ॥
विमुक्तौ सागरप्रख्याद्द्रोणानीकादरिंदमौ । अदृश्येतां मुदा युक्तौ समुत्तीर्यार्णवं यथा ॥ २३
अस्त्रौघान्महतो मुक्तौ द्रोणहार्दिक्यरक्षितात् । रोचमानावदृश्येतामिन्द्राग्न्योः सदृशौ रणे ॥
उद्भिन्नरुधिरौ कृष्णौ भारद्वाजस्य सायकैः । शितैश्चितौ व्यरोचेतां कर्णिकारैरिवाचलौ ॥ २५
द्रोणग्राहह्रदान्मुक्तौ शक्त्याशीविषसंकटात् । अयःशरोग्रमकरात्क्षत्रियप्रवराम्भसः ॥ २६
ज्याघोषतलनिर्ह्रादाद्गदानिस्त्रिंशविद्युतः । द्रोणास्त्रमेघान्निर्मुक्तौ सूर्येन्दू तिमिरादिव ॥ २७
बाहुभ्यामिव संतीर्णौ सिन्धुषष्ठाः समुद्रगाः । तपान्ते सरितः पूर्णा महाग्राहसमाकुलाः॥ [3]२८
इति कृष्णौ महेष्वासौ [4]प्रशस्तौ लोकविश्रुतौ । सर्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्र[5]बलवारणात् ॥ २९
जयद्रथं समीपस्थमवेक्षन्तौ जिघांसया । [6]रुरुं निपाने लिप्सन्तौ [7]व्याघ्राविव व्यतिष्ठताम् ॥३०
यथाहि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे । तव योधा महाराज हतमेव जयद्रथम् ॥ ३१
लोहिताक्षौ महाबाहू संयुक्तौ कृष्णपाण्डवौ । सिन्धुराजमभिप्रेक्ष्य हृष्टौ [8]व्यनदतां मुहुः ॥३२
शौरेरभीषुहस्तस्य पार्थस्य च धनुष्मतः । तयोरासीत्प्रभा राजन्सूर्यपावकयोरिव ॥ ३३
हर्ष एव तयोरासीद्द्रोणानीकप्रमुक्तयोः । समीपे सैन्धवं दृष्ट्वा श्येनयोरामिषं यथा ॥ ३४
तौ तु सैन्धवमालोक्य वर्तमानमिवान्तिके । सहसा पेततुः [9]क्रुद्धौ क्षिप्रं श्येनाविवामिषम् ॥
तौ दृष्ट्वा तु व्यतिक्रान्तौ हृषीकेशधनंजयौ । सिन्धुराजस्य रक्षार्थं पराक्रान्तः सुतस्तव ॥३६
द्रोणेनाबद्धकवचो राजा दुर्योधन[10]स्ततः । ययावेकरथेनाजौ हयसंस्कारवित्प्रभो ॥ ३७
कृष्णपार्थौ महेष्वासौ व्यतिक्रम्याथ ते सुतः । अग्रतः पुण्डरीकाक्षं प्रतीयाय नराधि[11]पं ॥ ३८
ततः सर्वेषु सैन्येषु वादित्राणि प्रहृष्टवत् । प्रावाद्यन्त [12]व्यतिक्रान्ते तव पुत्रे [13]धनंजयम् ॥ ३९
सिंहनादरवाश्चासन् शङ्खशब्दविमिश्रिताः । दृष्ट्वा दुर्योधनं तत्र कृष्णयोः प्रमुखे स्थितम् ॥४०
ये च ते सिन्धुराजस्य गोप्तारः पावकोपमाः । [14]ते प्राहृष्यन्त समरे दृष्ट्वा पुत्रं तव प्रभो॥ ४१
दृष्ट्वा दुर्योधनं कृष्णो व्यतिक्रान्तं सहानुगम् । अब्रवीदर्जुनं राजन्प्राप्तकालमिदं वचः ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनागमे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

---

१ क. तृषितौ त्वरितौ गजौ । २ क. °मृत्युजरातिगौ । ३ म. + महाशैलोच्चयां घोरां लङ्घयित्वा महानदीम् । निस्तीर्णावध्वगौ यद्वत्तद्वत्तौ तारितौ रणे ॥ ४ क. यशसा । ५ क. °बलविस्मयात् । ६ म. रुरुं वनान्ते; क. रुरुं निपाते । ७ म. क. व्याघ्रवत्तावतिष्ठताम् । ८ क. ह्यनदतां । ९ क. क्रुद्धौ क्षिप्तं । १० क. °स्तदा । ११ क. °पः । १२ क. ह्यति° । १३ क. धनंजये । १४ क. तेऽप्यहृष्यन्त ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वासुदेव उवाच—

[1]दुर्योधनमति[2]क्रान्तमेतं पश्य धनंजय । [3]अत्यद्भुतमिमं मन्ये नास्त्यस्य सदृशो रथः ॥ १
दूरपाती महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । [4]दृढास्त्रश्चित्रयोधी च धार्तराष्ट्रो महाबलः ॥ २
अत्यन्तसुखसंवृद्धो मानितश्च महा[5]रथः । कृती च सततं पार्थ नित्यं द्वेष्टि च [6]बान्धवान् ॥ ३
तेन [7]युद्धमहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ । [8]अत्र वो द्यूतमायत्तं विजयायेतराय [9]वा ॥ ४
अत्र क्रोधविषं पार्थ विमुञ्च चिरसंभृतम् । एष मूलमनर्थानां पाण्डवानां †महारथः ॥ ५
सोऽयं प्राप्त[10]स्तवाक्षेपं पश्य साफल्यमात्मनः । कथं हि राजा राज्यार्थी त्वया गच्छेत संयुगम् ॥
दिष्ट्या त्विदानीं संप्राप्त एष ते बाणगोचरम् । यथायं जीवितं जह्यात्तथा कुरु धनंजय ॥ ७
ऐश्वर्यमदसंमूढो नैष दुःखमुपेयिवान् । न च ते संयुगे वीर्यं जानाति पुरुषर्षभ ॥ ८
त्वां हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमानुषाः । नोत्सहन्ते रणे जेतुं किमुतैकः सुयोधनः ॥ ९
स दिष्ट्या समनुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकम् । जह्येनं त्वं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ १०
एष ह्यनर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ । निकृत्या धर्मराजं च द्यूते वञ्चितवानयम् ॥ ११
बहूनि सुनृशंसानि कृत्यान्येतेन मानद । युष्मासु पापमतिना [11]अपापेष्वेव नित्यदा ॥ १२
तमनार्यं सदा क्रुद्धं [12]पुरुषं कामरूपिणम् । आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि पार्थाविचारयन् ॥ १३
निकृत्या राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव । परिक्लेशं च कृष्णाया हृदि कृत्वा परा[13]क्रमम् ॥ १४
दिष्ट्यैष तव बाणानां गोचरे परिवर्तते । प्रतिघाताय कार्यस्य दिष्ट्या च यततेऽग्रतः ॥ १५
दिष्ट्या जानाति संग्रामे योद्धव्यं हि त्वया सह । दिष्ट्या च सफलाः पार्थ सर्वे कामा ह्यकामिताः
तस्माज्जहि रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुलाधमम् । यथेन्द्रेण हतः पूर्वं जम्भो देवासुरे मृधे ॥ १७
अस्मिन्हते त्वया सैन्यमनाथं भिद्यतामिदम् । [14]वैरस्यास्यास्त्ववभृथो मूलं छिन्धि दुरात्मनाम् ॥

संजय उवाच—

तं तथेत्यब्रवीत्पार्थः कृत्यरूपमिदं मम । सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ १९
येनैतद्दीर्घकालं नो भुक्तं राज्यमकण्टकम् । अप्यस्य युधि विक्रम्य छिन्द्यां मूर्धानमाहवे ॥ २०
अपि [15]तस्य ह्यनर्हाया: परिक्लेशस्य माधव । कृष्णायाः शक्नुयां गन्तुं पदं केशप्रधर्षणे ॥ [16] २१
इत्येवंवादिनौ कृष्णौ हृष्टौ श्वेतान्हयोत्तमान् । प्रेषयामासतुः संख्ये प्रेप्सन्तौ तं नराधिपम् ॥
तयोः समीपं संप्राप्य पुत्रस्ते भरतर्षभ । न चकार भयं प्राप्ते भये महति मारिष ॥ २३
तदस्य [17]क्षत्रियास्तत्र सर्व एवाभ्यपूजयन् । यदर्जुनहृषीकेशौ [18]प्रत्युद्यातौ न्यवारयत् ॥ २४
ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशां पते । महानादो ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ २५
तस्मिञ्जनसमुन्नादे प्रवृत्ते भैरवे सति । कदर्थीकृत्य ते पुत्रः प्रत्यमित्रमवारयत् ॥ २६

---

१ क. सुयोधन° । २ क. °क्रान्तमेनं । ३ म. आपद्गतमिमं । ४ म. दृढहस्तश्चित्रयोधी धा° । ५ क. म. °रथैः । ६ क. पाण्डवान् । ७ क. युद्धमिमं । ८ म. अत्र नो द्यूत°; क. अत्र वा । ९ क. च । † म. महात्मनाम् । १० क. °स्तवाक्षेपे । ११ क. ह्यपापे°; म. अपापेष्वपि नित्य° । १२ क. परुषं । १३ क. म. °क्रम । १४ म. वैरस्य दिष्ट्या सहजं । १५ क. तस्या । १६ म. + अप्यहं तानि दुःखानि पूर्ववृत्तानि माधव । दुर्योधनं रणे हत्वा प्रतिमोक्ष्ये कथंचन । १७ म. क्षत्रियाः कर्म, क. क्षत्रियास्तस्य । १८ क. प्रत्युद्यातो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धन्विना । संरम्भमगमद्भूयः स च तस्मिन्परंतपः ॥ २७
तौ दृष्ट्वा प्रतिसंरब्धौ दुर्योधनधनंजयौ । अभ्यवैक्षन्त राजानो भीमरूपाः समन्ततः ॥ २८
दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवं च मारिष । प्रहसन्नेव पुत्रस्ते योद्धुकामः समाह्वयत् ॥ २९
ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पाडवश्च धनंजयः । व्यक्रोशेतां महानादं दध्मतुश्चाम्बुजोत्तमौ ॥ ३०
तौ हृष्टरूपौ संप्रेक्ष्य कोरवेयास्तु सर्वशः । निराशाः समपद्यन्त पुत्रस्य तव जीविते ॥ ३१
शोकमापुः ‡परे चैव कुरवः सर्व एव ते । अमन्यन्त च पुत्रं ते वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ३२
तथा तु दृष्ट्वा योधास्ते प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ । हतो राजा हतो राजेत्यूचिरे च भयार्दिताः ३३
जनस्य संनिनादं तु श्रुत्वा दुर्योधनोऽब्रवीत् । व्येतु वो भीरहं कृष्णौ प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ३४
इत्युक्त्वा सैनिकान्सर्वाञ्जयापेक्षी नराधिपः । पार्थमाभाष्य संरम्भादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
पार्थ यच्छिक्षितं तेऽस्त्रं दिव्यं पार्थिवमेव च । तद्दर्शय मयि क्षिप्रं यदि जातोऽसि पाण्डुना ३६
यद्बलं तव वीर्यं च केशवस्य तथैव च । तत्कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषम् ॥ ३७
अस्मत्परोक्षं कर्माणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्वामिसत्कारयुक्तानि यानि तानीह दर्शय ॥ ३८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनवचने द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनं राजा त्रिभिर्मर्मातिगैः शरैः । अभ्यविध्यन्महावेगैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १
वासुदेवं च दशभिः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे । प्रतोदं चास्य भल्लेन छित्त्वा भूमावपातयत् ॥ २
तं चतुर्दशभिः पार्थश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः । अविध्यत्तूर्णमव्यग्रस्ते चाभ्रश्यन्त वर्मणि ॥ ३
तेषां नैष्फल्यमालोक्य पुनर्नव च पञ्च च । प्राहिणोन्निशितान्बाणांस्ते चाभ्रश्यन्त वर्मणः ॥ ४
[१]अष्टाविंशांस्तु तान्बाणानस्तान्विप्रेक्ष्य निष्फलान् । अब्रवीत्परवीरघ्नः कृष्णोऽर्जुनमिदं वचः ५
अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिव सर्पणम् । त्वया संप्रेषिताः पार्थ नार्थं कुर्वन्ति पत्रिणः ॥ ६
कच्चिद्गाण्डीव[२]जः प्राणस्तथैव भरतर्षभ । मुष्टिश्च ते यथा पूर्वं भुजयोश्च बलं तव ॥ ७
न वा कच्चिदयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः । तव चैवास्य शत्रोश्च तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ८
विस्मयो मे महान्पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान् । व्यर्थान्नि[३]पतितान्संख्ये दुर्योधनरथं प्रति ॥ ९
वज्राशनिसमा घोराः परकायावभेदिनः । शराः कुर्वन्ति ते नार्थं पार्थ काद्य विडम्बना ॥ १०

अर्जुन उवाच—

[४]द्रोणेनैषा मतिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेशिता । [५]अभेद्या हि ममास्त्राणामेषा कवचधारणा ॥ ११
अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण त्रैलोक्यमपि [६]वर्मणि । एको द्रोणो हि वेदैतदहं तस्माच्च सत्तमात् ॥ १२
न शक्यमेतत्कवचं बाणैर्भेत्तुं कथंचन । अपि वज्रेण गोविन्द स्वयं मघवता युधि ॥ १३
जानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहयसे कथम् । यद्वृत्तं त्रिषु लोकेषु यच्च केशव वर्तते ॥ १४
तथा भविष्यद्यच्चैव तत्सर्वं विदितं तव । न त्विदं वेद वै कश्चिद्यथा त्वं मधुसूदन ॥ १५

---

‡ म. परं । १ क. अष्टाविंशत्तु तान्बाणा° । २ क. °वतः प्राण° । ३ क. °पतितान्दृष्ट्वा । ४ म. द्रोणेन नियतं कृष्ण धार्तराष्ट्रे निदर्शितम् । ५ म. अन्ते विहितमस्त्राणामेतत्कवचधारणम् ॥ ६ क. कर्माणि ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एष दुर्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमाम् । तिष्ठत्यभीतवत्संख्ये बिभ्रत्कवचधारणाम् ॥ १६
यत्त्वत्र विहितं कार्यं नैष तद्वेत्ति माधव । स्त्रीवदेष बिभर्त्येतां युक्तां कवचधारणाम् ॥ १७
पश्य बाह्वोश्च मे वीर्यं धनुषश्च जनार्दन । पराजयिष्ये कौरव्यं कवचेनापि रक्षितम् ॥ १८
इदमङ्गिरसे प्रादाद्देवेशो वर्म भास्वरम् । तस्माद्बृहस्पतिः प्राप ततः प्राप पुरंदरः ॥ १९
पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वर्म ससंग्रहम्[1] । दैवं यद्यस्य वर्मैतद्ब्रह्मणा वा स्वयं कृतम् ।
नैनं गोप्स्यति दुर्बुद्धिमद्य बाणहतं मया ॥ २०

संजय उवाच--

एवमुक्त्वार्जुनो बाणानभिमन्त्र्य व्यकर्षयत् । [2]मानवास्त्रेण मानार्हस्तीक्ष्णावरणभेदिना ॥ २१
विकृष्यमाणांस्तेनैव धनुर्मध्यगतांञ्छरान् । तानस्यास्त्रेण चिच्छेद द्रौणिः सर्वास्त्रघातिना २२
तान्निकृत्तानिषून्दृष्ट्वा दूरतो ब्रह्मवादिना । न्यवेदयत्केशवाय विस्मितः श्वेतवाहनः ॥ २३
नैतदस्त्रं मया शक्यं द्विः प्रयोक्तुं जनार्दन । अस्त्रं मामेव हन्याद्धि हन्याच्चापि बलं मम ॥ २४
ततो दुर्योधनः कृष्णौ नवभिर्नवभिः शरैः । अविध्यत रणे राजञ्छरैराशीविषोपमैः ॥ २५
भूय एवाभ्यवर्षच्च समरे कृष्णपाण्डवौ ।
शरवर्षेण महता ततोऽहृष्यन्त तावकाः । चक्रुर्वादित्रनिनदान्सिंहनादरवांस्तथा[3] ॥ २६
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सृक्किणी परिसंलिहन् । नापश्यच्च ततोऽस्याङ्गं यन्न स्याद्वर्मरक्षितम् ॥ २७
ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सुमुक्तैरन्तकोपमैः । हयांश्चकार निर्देहानुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ २८
धनुरस्याच्छिनत्तूर्णं हस्तावापं च वीर्यवान् । रथं च शकलीकर्तुं सव्यसाची प्रचक्रमे ॥ २९
दुर्योधनं च बाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरथीकृतम् । आविद्ध्यद्धस्ततलयोरुभयोरर्जुनस्तदा ॥ ३०
[4]प्रयत्नज्ञो हि कौन्तेयो नखमांसान्तरेषुभिः । स वेदनाभिराविग्नः पलायनपरायणः ॥ ३१
तं कृच्छ्रामापदं प्राप्तं दृष्ट्वा परमधन्विनः[5] । समापेतुः परीप्सन्तो धनंजयशरार्दितम् ॥ ३२
तं रथैर्बहुसाहस्रैः कल्पितैः कुञ्जरैर्हयैः । पदात्योघैश्च संरब्धैः परिवव्रुर्धनंजयम् ॥ ३३
अथ नार्जुनगोविन्दौ न रथो वा व्यदृश्यत । अस्त्रवर्षेण महता ‡जनौघैश्चापि संवृतौ ॥ ३४
ततोऽर्जुनोऽस्त्रवीर्येण निजघ्ने तां वरूथिनीम् । तत्र व्यङ्गीकृताः पेतुः शतशोऽथ रथद्विपाः ॥ ३५
ते हता हन्यमानाश्च न्यगृह्णंस्तं रथोत्तमम् । स रथः स्तम्भितस्तस्थौ क्रोशमात्रे समन्ततः ॥ ३६
ततोऽर्जुनं वृष्णिवीरस्त्वरितो वाक्यमब्रवीत् । धनुर्विस्फारयात्यर्थमहं ध्मास्यामि चाम्बुजम् ३७
ततो विस्फार्य बलवद्गाण्डीवं जघ्निवान्रिपून् । महता शरवर्षेण तलशब्देन चार्जुनः ॥ ३८
पाञ्चजन्यं च बलवान्दध्मौ तारेण केशवः[6] । रजसा ध्वस्तपक्ष्मान्तः प्रस्विन्नवदनो भृशम् ॥ ३९
तस्य शङ्खस्य नादेन धनुषो निःस्वनेन च । निःसत्त्वाश्च ससत्त्वाश्च क्षितौ पेतुस्तदा जनाः ॥ ४०
तैर्विमुक्तो रथो रेजे वाय्वीरित इवाम्बुदः । जयद्रथस्य गोप्तारस्ततः[7] क्षुब्धाः सहानुगाः ॥ ४१
ते दृष्ट्वा सहसा पार्थं गोप्तारः सैन्धवस्य तु । चक्रुर्नादान्महेष्वासाः कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ४२

---

१ क. सुसंग्रहम् । २ अयं श्लोकार्धः क.--पुस्तके नास्ति । ३ क. °स्तथा । ४ अयं श्लोकः क.--पुस्तके नास्ति । ५ क. °धन्विनम् । ‡ म. शरौघै° । ६ म. + तेनाच्युतोष्ठपुटपूरितमारुतेन शङ्खान्तरोदरविवृद्धविनिःसृतेन । नादेन सासुरवियत्सुरलोकपालमुद्विग्नमीश्वर जगत्स्फुटतीव सर्वम् ॥ ७ क. °स्ते वै क्रुद्धाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

बाणशब्दरवांश्चोग्रान्विमिश्रान् शङ्खनिःस्वनैः । प्रादुश्चक्रुर्महात्मानः सिंहनादरवानपि ॥ ४३
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां समुत्थितम् । प्रदध्मतुः शङ्खवरौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४४
तेन शब्देन महता पूरितेयं वसुंधरा । सशैला सार्णवद्वीपा सपाताला विशां पते ॥ ४५
स शब्दो भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्वा दिशो दश । प्रतिसस्वान तत्रैव कुरुपाण्डवयोर्बले ॥ ४६
तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा कृष्णधनंजयौ । संभ्रमं परमं प्राप्तास्त्वरमाणा महारथाः ॥ ४७
अथ कृष्णौ महाभागौ तावका वीक्ष्य दंशितौ । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनपराजये त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

संजय उवाच—

तावका हि समीक्ष्यैवं[1] वृष्ण्यन्धककुरूत्तमौ । प्रागत्वरञ्जिघांसन्तस्तथैव विजयः परान् ॥ १
सुवर्णचित्रैर्वैयाघ्रैः स्वनवद्भिर्महारथैः । दीपयन्तो दिशः सर्वा[2] ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २
रुक्मपुङ्खैश्च[4] दुष्प्रेक्ष्यैः कार्मुकैः पृथिवीपते । कूजद्भिरतुलान्नादान्कोपितैस्तुरगैरिव[5] ॥ ३
भूरिश्रवाः शलः कर्णो वृषसेनो जयद्रथः । कृपश्च मद्रराजश्च द्रौणिश्च रथिनां वरः ॥ ४
ते पिबन्त इवाकाशमश्वैरष्टौ महारथाः । व्यराजयन्दश दिशो वैयाघ्रैर्हेमचन्द्रकैः ॥ ५
ते दंशिताः सुसंरब्धा रथैर्मेघौघनिःस्वनैः । समावृण्वन्दश दिशः पार्थस्य निशितैः शरैः ॥ ६
कौलूतका हयाश्चित्रा वहन्तस्तान्महारथान् । व्यशोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दश ॥ ७
आजानेयैर्महावेगैर्नानादेशसमुत्थितैः । पार्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च हयोत्तमैः ॥ ८
कुरुयोधवरा राजंस्तव पुत्रं परीप्सवः । धनंजयरथं शीघ्रं सर्वतः समुपाद्रवन् ॥ ९
ते प्रगृह्य महाशङ्खान्दध्मुः पुरुषसत्तमाः । पूरयन्तो दिवं राजन्पृथिवीं च ससागराम् ॥ १०
तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ । प्रवरौ सर्वदेवानां सर्वशङ्खवरौ भुवि ।
देवदत्तं च कौन्तेयः पाञ्चजन्यं च केशवः ॥ ११
शब्दस्तु देवदत्तस्य धनंजयसमीरितः । पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्चैव समावृणोत् ॥ १२
तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरितः । सर्वशब्दानतिक्रम्य पूरयामास रोदसी ॥ १३
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे नादसंकुले । भीरूणां त्रासजनने शूराणां हर्षवर्धने ॥ १४
प्रवादितासु भेरीषु झर्झरेष्वानकेषु च । मृदङ्गेष्वपि राजेन्द्र वाद्यमानेष्वनेकशः ॥ १५
महारथाः[7] समाहूता दुर्योधनहितैषिणः । अमृष्यमाणास्तं शब्दं क्रुद्धाः परमधन्विनः ॥ १६
नानादेश्या[8] महीपालाः स्वसैन्यपरिरक्षिणः । अमर्षिता महाशङ्खान्दध्मुर्वीरा महारथाः ॥ १७
कृते प्रतिकरिष्यन्तः केशवस्यार्जुनस्य च । बभूव तव तत्सैन्यं शङ्खशब्दसमीरितम् ।
उद्विग्नरथनागाश्वमस्वस्थमिव वा विभो ॥ १८
तत्प्रविद्धमिवाकाशं[11] शूरैः शङ्खविनादितम् । बभूव भृशमुद्विग्नं निर्घातैरिव नादितम्[12] ॥ १९

---

१ म. तावकास्त्वभिसंप्रेक्ष्य वृष्ण्यन्धककुरूद्वहौ । २ क. °व । ३ म. सत्वरास्तौ जि° । ४ क. रुक्मपृष्ठैश्च दुष्प्रेक्षैः । ५ म. °न्नादान्रोषितैरुरगै° । ६ क. कुलीनाश्च हया° । ७ म. महारथसमाख्याता । ८ म. कर्णादयो महेष्वासास्त्वत्सैन्यपरिरक्षिणः । ९ म. शङ्खशब्दे समीरिते । १० म. चाभिभो । ११ म. तत्प्रहृष्टजनाबाधं भेरीशङ्खनिनादितम् । १२ म. संवृतम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स शब्दः सुमहान्राजन्दिशः सर्वा व्यनादयत् । त्रासयामास तत्सैन्यं युगान्त इव संभृतः॥ २०
ततो दुर्योधनोऽष्टौ च राजानस्ते महारथाः । जयद्रथस्य रक्षार्थं पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ २१
ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् । अर्जुनं च त्रिभिर्भल्लैर्ध्वजमश्वांश्च पञ्चभिः ॥ २२
तमर्जुनः पृषत्कानां शतैः षड्भिरताडयत् । अत्यर्थमिव संक्रुद्धः प्रतिविद्धे जनार्दने ॥ २३
कर्णं च दशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिस्तथा । शल्यस्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद वीर्यवान्॥२४
गृहीत्वा धनुरन्यत्तु शल्यो विव्याध पाण्डवम् । भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः॥२५
कर्णो द्वात्रिंशता चैव वृषसेनश्च सप्तभिः । जयद्रथस्त्रिसप्तत्या कृपश्च दशभिः शरैः ।
मद्रराजश्च दशभिर्विव्यधुः फाल्गुनं रणे ॥ २६
ततः शराणां षष्ट्या तु द्रौणिः पार्थमवाकिरत् । वासुदेवं च विंशत्या पुनः पार्थं च पञ्चभिः ॥
प्रहसंस्तु नरव्याघ्रः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । प्रत्यविध्यत्स तान्सर्वान्दर्शयन्पाणिलाघवम्॥२८
कर्णं द्वादशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिः शरैः । शल्यस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे व्यकृन्तत ॥ २९
सौमदत्तिं त्रिभिर्विद्ध्वा शल्यं च दशभिः शरैः । शितैरग्निशिखाकारैर्द्रौणिं विव्याध चाष्टभिः॥
गौतमं पञ्चविंशत्या सैन्धवं च शतेन ह । पुनर्द्रौणिं च सप्तत्या शराणां सोऽभ्यताडयत्॥३१
भूरिश्रवास्तु संक्रुद्धः प्रतोदं चिच्छिदे हरेः । अर्जुनं च त्रिसप्तत्या बाणानामाजघान ह॥३२
ततः शरशतैस्तीक्ष्णैस्तानरीञ्श्वेतवाहनः । प्रत्यषेधद्द्रुतं क्रुद्धो महावातो घनानिव ॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच--

ध्वजान्बहुविधाकारान्भ्राजमानानतिश्रिया । पार्थानां मामकानां च §तन्ममाचक्ष्व संजय॥१

संजय उवाच—

ध्वजान्बहुविधाकाराञ्छृणु तेषां महात्मनाम् । रूपतो वर्णतश्चैव नामतश्च निबोध मे ॥ २
तेषां तु रथमुख्यानां रथेषु विविधा ध्वजाः । प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र ज्वलिता इव पावकाः॥३
काञ्चनाः काञ्चनापीडाः काञ्चनस्रगलंकृताः । काञ्चनानीव शृङ्गाणि काञ्चनस्य महागिरेः॥
अनेकवर्णा विविधा ध्वजाः परमशोभनाः । ते ध्वजाः संवृतास्तेषां पताकाभिः समन्ततः ।
नानावर्णविरागाभिः शुशुभुः सर्वतो वृताः ॥ ५
पताकाश्च ततस्तास्तु श्वसनेन समीरिताः । नृत्यमाना व्यदृश्यन्त रङ्गमध्ये विलासिकाः ॥ ६
इन्द्रायुधसवर्णाभाः पताका भरतर्षभ । दोधूयमाना रथिनां शोभयन्ति महारथान् ॥ ७
सिंहलाङ्गूलमुग्रास्यं ध्वजं वानरलक्षणम् । धनंजयस्य संग्रामे प्रत्यदृश्यत भैरवम् ॥ ८
स वानरवरो राजन्पताकाभिरलंकृतः । त्रासयामास तत्सैन्यं ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥ ९
तथैव सिंहलाङ्गूलं द्रोणपुत्रस्य भारत । ध्वजाग्रं समपश्याम बालसूर्यसमप्रभम् ॥ १०
काञ्चनं पवनोद्धूतं शक्रध्वजसमप्रभम् । नन्दनं कौरवेन्द्राणां द्रौणेर्लक्ष्म समुच्छ्रितम् ॥ ११
हस्तिकक्ष्या पुनर्हैमी बभूवाधिरथेर्ध्वजः । आहवे खं महाराज ददृशे पूरयन्निव ॥ १२
पताका काञ्चनी स्रग्वी ध्वजे कर्णस्य संयुगे । नृत्यतीव रथोपस्थे श्वसनेन समीरिता ॥ १३

---

१ क. स । § क. म. तान्म° । २ म. °लाङ्गूल उग्रास्यो ध्वजो वानरलक्षणः । ३ म. °दृश्यत भारत । ४ म. वानरध्वजो । ५ म. पताकी काञ्चनः स्रग्वी । ६ म. क. ध्वजः । ७ म. समीरितः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आचार्यस्य तु पाण्डूनां ब्राह्मणस्य तपस्विनः। गोवृषो गौतमस्यासीत्कृपस्य सुपरिष्कृतः॥१४
स तेन भ्राजते राजन्गोवृषेण महारथः । त्रिपुरघ्नरथो यद्वद्गोवृषेण विराजता ॥ १५
मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् । व्याहरिष्यन्निवातिष्ठत्सेनाग्रमुपशोभयन् ॥ १६
तेन तस्य रथो भाति मयूरेण महात्मनः । यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता ॥ १७
मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखामिव । सौवर्णीं प्रतिपश्याम सीतामप्रतिमां शुभाम् ॥
सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष । सर्वबीजविरूढेव यथा सीता श्रिया वृता ॥१९
वराहः सिन्धुराजस्य राजतोऽभिविराजते । ध्वजाग्रे #लोहितार्काभो हेमजालपरिष्कृतः ॥२०
शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथः । यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा स्म शोभते ॥ २१
सौमदत्तेः पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य धीमतः । ध्वजः सूर्य इवाभाति सोमश्चात्र प्रदृश्यते ॥ २२
स यूपः काञ्चनो राजन्सौमदत्तेर्विराजते । राजसूये मखश्रेष्ठे यथा यूपः समुच्छ्रितः ॥ २३
§शलस्य तु महाराज राजतो द्विरदो महान् । केतुः काञ्चनचित्राङ्गैर्मयूरैरुपशोभितः ॥ २४
स केतुः शोभयामास सैन्यं ते भरतर्षभ । यथा श्वेतो महानागो देवराजचमूं तथा ॥ २५
नागो मणिमयो राज्ञो ध्वजः कनकसंवृतः । किङ्किणीशतसंह्रादो भ्राजंश्चित्रो रथोत्तमे॥ २६
व्यभ्राजत भृशं राजन्पुत्रस्तव विशां पते । ध्वजेन महता संख्ये कुरूणामृषभस्तदा ॥ २७
नवैते तव वाहिन्यामुच्छ्रिताः परमध्वजाः । व्यदीपयंस्ते पृतनां युगान्तादित्यसंनिभाः ॥ २८
दशमस्त्वर्जुनस्यासीदेक एव महाकपिः । अदीप्यतार्जुनो येन हिमवानिव वह्निना ॥ २९
ततश्चित्राणि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथाः । कार्मुकाण्याददुस्तूर्णमर्जुनार्थे परंतपाः ॥ ३०
तथैव धनुरायच्छत्पार्थः शत्रुविनाशनैः । गाण्डीवं दिव्यकर्मा तद्राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३१
तवापराधाद्राजानो निहता बहुशो युधि । नानादिग्भ्यः समाहूताः सहयाः सरथद्विपाः ॥
तेषामासीद्व्यतिक्षेपो गर्जतामितरेतरम् । दुर्योधनमुखानां च पाण्डूनामृषभस्य च ॥ ३३
तत्राद्भुतं परं चक्रे कौन्तेयः कृष्णसारथिः । यदेको बहुभिः सार्धं समागच्छदभीतवत् ॥ ३४
अशोभत महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः । जिगीषुस्तान्नरव्याघ्रो जिघांसुश्च जयद्रथम् ॥ ३५
‡तत्रार्जुनो नरव्याघ्रः शरैर्मुक्तैः सहस्रशः । अदृश्यांस्तावकान्योधान्प्रचक्रे शत्रुतापनः ॥ ३६
ततस्तेऽपि नरव्याघ्राः पार्थं सर्वे महारथाः । अदृश्यं समरे चक्रुः सायकौघैः समन्ततः॥ ३७
संवृते नरसिंहैस्तु कुरूणामृषभेऽर्जुने । महानासीत्समुद्भूतस्तस्य सैन्यस्य निःस्वनः ॥ ३८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि ध्वजवर्णने पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच--

अर्जुने सैन्धवं प्राप्ते भारद्वाजेन संवृताः । पञ्चालाः कुरुभिः सार्धं किमकुर्वत संजय ॥ १

संजय उवाच--

अपराह्णे महाराज संग्रामे लोमहर्षणे । पञ्चालानां कुरूणां च द्रोणद्यूतमवर्तत ॥ २

---

१ क. च । २ क. महात्मवान् । #म. लोहिताङ्गाभो । § क. शल्यस्य । ३ म. शंभुना । ४ क. °नम् । ५ क. °त्प्रतिक्षेपो । ‡ क. तत्रार्जुनो । ६ क. भारद्वाजे च । ७ क. द्रोणो यु° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पञ्चाला हि जिघांसन्तो द्रोणं संहृष्टचेतसः । अभ्यमुञ्चन्त गर्जन्तः शरवर्षाणि[1] मारिष ॥ ३
ततस्तु तुमुलस्तेषां संग्रामोऽवर्तताद्भुतः । पञ्चालानां कुरूणां च घोरो देवासुरोपमः ॥ ४
सर्वे द्रोणरथं प्राप्य पञ्चालाः पाण्डवैः सह । तदनीकं बिभित्सन्तो महास्त्राणि व्यदर्शयन् ॥ ५
द्रोणस्य रथपर्यन्तं रथिनो रथमास्थिताः । कम्पयन्तोऽभ्यवर्तन्त वेगमास्थाय मध्यमम् ॥ ६
तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः । प्रवपन्[2]निशितान्बाणान्महेन्द्राशनिसंनिभान् ॥ ७
तं तु प्रत्युद्ययौ शीघ्रं क्षेमधूर्तिर्महायशाः । विमुञ्चन्निशितान्बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः । त्वरितोऽभ्यद्रवेद्[3]द्रोणं महेन्द्र[4] इव शम्बरम् ॥ ९
तमापतन्तं सहसा व्यादितास्यमिवान्तकम् । वीरधन्वा महेष्वासस्त्वरमाणः समभ्ययात् १०
युधिष्ठिरं महाराजं जिगीषुं समवस्थितम् । सहानीकं ततो द्रोणो न्यवारयत वीर्यवान् ॥ ११
नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी । अभ्यगच्छत्समायान्तं विकर्णस्ते सुतः प्रभो ॥ १२
सहदेवं तथायान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्षणः । शरैरनेकसाहस्रैः समवाकिरदाशुगैः ॥ १३
सात्यकिं तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदत्त[5]स्त्ववारयत् । शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैः कम्पयन्वै मुहुर्मुहुः १४
द्रौपदेयान्नरव्याघ्रान्मुञ्चतः सायकोत्तमान् । संरब्धान्रथिनः श्रेष्ठान्सौमदत्तिरवारयत् ॥ १५
भीमसेनं तदा क्रुद्धं भीमरूपो भयानकः । प्रत्यवारयदायान्तमार्ष्यशृङ्गिर्महारथः[6] ॥ १६
तयोः समभवद्युद्धं नरराक्षसयोर्मृधे । यादृगेव पुरावृत्तं रामरावणयोर्नृप ॥ १७
ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवत्या नतपर्वणाम् । आजघ्ने भरतश्रेष्ठः सर्वमर्मसु भारत ॥ १८
तं द्रोणः पञ्चविंशत्या निजघान स्तनान्तरे । रोषितो भरतश्रेष्ठ[7] कौन्तेयेन यशस्विना ॥ १९
भूय एव तु विंशत्या सायकानां समाचिनोत् । साश्वसूतध्वजं द्रोणः पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥
ताञ्छरान्द्रोणमुक्तांस्तु शरवर्षेण पाण्डवः । अवारयत धर्मात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २१
ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्मराजस्य संयुगे । चिच्छेद समरे धन्वी धनुस्तस्य महात्मनः ॥ २२
अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः । शरैरनेकसाहस्रैः पूरयामास सर्वतः ॥ २३
अदृश्यं[8] वीक्ष्य राजानं भारद्वाजस्य सायकैः । सर्वभूतान्यमन्यन्त हतमेव युधिष्ठिरम् ॥ २४
केचिच्चैनममन्यन्त तथैव विमुखीकृतम् । हतो[9] राजेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना ॥ २५
स कृच्छ्रं परमं प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः । त्यक्त्वा तत्कार्मुकं छिन्नं भारद्वाजेन संयुगे ।
आददेऽन्यद्धनुर्दिव्यं भास्वरं[10] वेगवत्तरम् ॥ २६
ततस्तान्सायकांस्तत्र द्रोणनुन्नान्सहस्रशः । चिच्छेद समरे वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
छित्त्वा तु ताञ्छरान्राजन्क्रोधसंरक्तलोचनः । शक्तिं जग्राह समरे गिरीणामपि दारिणीम् ।
स्वर्णदण्डां महाघोरामष्टघण्टां भयावहाम् ॥ २८
समुत्क्षिप्य च तां हृष्टो ननाद बलवद्बली । नादेन सर्वभूतानि त्रासयन्निव भारत २९
शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे । स्वस्ति द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्यथाब्रुवन् ॥ ३०
सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा । प्रज्वालयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ।
द्रोणान्तिकमनुप्राप्ता दीप्तास्या पन्नगी यथा ॥ ३१

---

१ क. °वर्षन्त । २ म. विमुञ्चन्निशिता° । ३ क. °वत्तूर्णं । ४ म. महेन्द्रमिव शम्बरः । ५ क. °दन्त° । ६ म. °हाबलः । ७ क. °ष्ठ कैकयेन । ८ म. अदृश्यं समरे चक्रे राजानं सायकोत्तमैः । ९ म. हतो राजेति; क. ततो राजेति । १० म. भारघ्नं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तामापतन्तीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणो विशां पते । प्रादुश्चक्रे ततो ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ ३२
तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनाम् । जगाम स्यन्दनं तूर्णं पाण्डवस्य यशस्विनः॥३३
ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणास्त्रं तत्समुद्यतम् । अशामयन्महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष ॥ ३४
विद्ध्वा तं च रणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेदास्य महद्धनुः ॥ ३५
तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणः क्षत्रियमर्दनः । गदां चिक्षेप सहसा धर्मपुत्राय मारिष ॥ ३६
तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । गदामेवाग्रहीत्क्रुद्धश्चिक्षेप च परंतप ॥ ३७
ते गदे सहसा मुक्ते समासाद्य परस्परम् । संघर्षात्पावकं मुक्त्वा समेयातां महीतले ॥ ३८
ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्मराजस्य मारिष । चतुर्भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्हयाञ्जघ्ने शरोत्तमैः ॥ ३९
चिच्छेदैकेन भल्लेन धनुश्चेन्द्रध्वजोपमम् । केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवं चार्दयत्त्रिभिः ॥ ४०
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य युधिष्ठिरः । तस्थावूर्ध्वभुजो राजा व्यायुधो भरतर्षभ ॥ ४१
विरथं तं समालोक्य व्यायुधं च विशेषतः। द्रोणो व्यमोहयच्छत्रून्सर्वसैन्यानि वा विभो४२
मुञ्चंश्चेषुगणांस्तीक्ष्णांल्लघुहस्तो दृढव्रतः । अभिदुद्राव राजानं सिंहो मृगमिवोल्बणः ॥ ४३
तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामित्रघातिना । हाहेति सहसा शब्दः पाण्डूनां समजायत ॥ ४४
हतो राजा हतो राजा भारद्वाजेन मारिष । इत्यासीत्सुमहान् शब्दः पाण्डुसैन्यस्य भारत॥४५
ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः । अपायाज्जवनैरश्वैः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

संजय उवाच—
बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकेयं दृढविक्रमम् । क्षेमधूर्तिर्महाराज विव्याधोरसि मार्गणैः ॥ १
बृहत्क्षत्रस्तु तं राजा नवत्या नतपर्वणाम् । आजघ्ने त्वरितो राजन्द्रोणानीकंविभित्सया ॥ २
क्षेमधूर्तिस्तु संक्रुद्धः कैकेयस्य महात्मनः । धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन ह ॥ ३
अथैनं छिन्नधन्वानं शरेणानतपर्वणा । विव्याध समरे तूर्णं प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥ ४
अथान्यद्धनुरादाय बृहत्क्षत्रो हसन्निव । व्यश्वसूतरथं चक्रे क्षेमधूर्तिं महारथम् ॥ ५
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च । जहार नृपतेः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ ६
तच्छिन्नं सहसा तस्य शिरः कुञ्चितमूर्धजम् । सकिरीटं महीं प्राप्य बभौ ज्योतिरिवाम्बरात् ॥
तं निहत्य रणे हृष्टो बृहत्क्षत्रो महारथः । सहसाभ्यपतत्सैन्यं तावकं पार्थकारणात् ॥ ८
धृष्टकेतुं तथायान्तं द्रोणहेतोः पराक्रमी । वीरधन्वा महेष्वासो वारयामास भारत ॥ ९
तौ परस्परमासाद्य शरदंष्ट्रौ तरस्विनौ । शरैरनेकसाहस्रैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १०
तावुभौ नरशार्दूलौ युयुधाते परस्परम् । महावने तीव्रमदौ वारणाविव यूथपौ ॥ ११
गिरिगह्वरमासाद्य शार्दूलाविव रोषितौ । युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघांसया ॥ १२
तद्युद्धमासीत्तुमुलं प्रेक्षणीयं विशां पते । सिद्धचारणसंघानां विस्मयाद्भुतदर्शनम् ॥ १३
वीरधन्वा ततः क्रुद्धो धृष्टकेतोः शरासनम् । द्विधा चिच्छेद भल्लेन प्रहसन्निव भारत ॥ १४
तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं चेदिराजो महारथः । शक्तिं जग्राह विपुलां हेमदण्डामयस्मयीम् ॥१५

---

१ म. चाभिभो । २ म. सुमहाञ्छब्दः । ३ म. क. हतो राजा हतो । ४ म. सर्वतः । ५ क. ॅकं विॅ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तां तु शक्तिं महावीर्यां दोर्भ्यामायम्य भारत । चिक्षेप सहसा यत्तो वीरधन्वरथं प्रति ॥ १६
तया तु वीरघातिन्या शक्त्या त्वभिहतो भृशम् । निर्भिन्नहृदयस्तूर्णं निपपात रथान्महीम् ॥ १७
तस्मिन्विनिहते वीरे त्रैगर्तानां महारथे । बलं तेऽभज्यत विभो पाण्डवेयैः समन्ततः ॥ १८
सहदेवे ततः षष्टिं सायकान्दुर्मुखोऽक्षिपत् । ननाद च महानादं तर्जयन्पाण्डवं रणे ॥ १९
माद्रेयस्तु ततः क्रुद्धो दुर्मुखं च शितैः शरैः । भ्राता भ्रातरमायान्तं विव्याध प्रहसन्निव ॥ २०
तं रणे रभसं दृष्ट्वा सहदेवं महाबलम् । दुर्मुखो नवभिर्बाणैस्ताडयामास भारत ॥ २१
दुर्मुखस्य तु भल्लेन छित्त्वा केतुं महाबलः । जघान चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २२
अथापरेण भल्लेन पीतेन निशितेन ह । चिच्छेद सारथेः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २३
क्षुरप्रेण च तीक्ष्णेन कौरव्यस्य महद्धनुः । सहदेवो रणे छित्त्वा तं च विव्याध पञ्चभिः ॥ २४
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा । आरुरोह रथं राजन्निरमित्रस्य भारत ॥ २५
सहदेवस्ततः क्रुद्धो निरमित्रं महाहवे । जघान पृतनामध्ये भल्लेन परवीरहा ॥ २६
स पपात रथोपस्थान्निरमित्रो जनेश्वरः । त्रिगर्तराजस्य सुतो व्यथयंस्तव वाहिनीम् ॥ २७
तं तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत । यथा दाशरथी रामः खरं हत्वा महाबलम् ॥ २८
हाहाकारो महानासीत्त्रिगर्तानां जनेश्वर । राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमित्रं महारथम् ॥ २९
नकुलस्ते सुतं राजन्विकर्णं पृथुलोचनम् । मुहूर्ताज्जितवाँल्लोके तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३०
सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः । चक्रेऽदृश्यं साश्वसूतं सध्वजं पृतनान्तरे ॥ ३१
तान्निवार्य शरान् शूरः शैनेयः कृतहस्तवत् । साश्वसूतध्वजं बाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत् ॥ ३२
कुमारे निहते तस्मिन्मागधस्य सुते प्रभो । मागधाः सर्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रवन् ॥ ३३
विसृजन्तः शरांश्चैव तोमरांश्च सहस्रशः । भिन्दिपालांस्तथा प्रासान्मुद्गरान्मुसलानपि ।
अयोधयन्रणे शूराः सात्वतं युद्धदुर्मदम् ॥ ३४
तांस्तु सर्वान्स बलवान्सात्यकिर्युद्धदुर्मदः । नातिकृच्छ्राद्धसन्नेव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ ३५
मागधान्द्रवतो दृष्ट्वा हतशेषान्समन्ततः । बलं तेऽभज्यत विभो युयुधानशरार्दितम् ॥ ३६
नाशयित्वा रणे सैन्यं त्वदीयं माधवोत्तमः । विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठं व्यभ्राजत महायशाः ३७
भज्यमानं बलं राजन्सात्वतेन महात्मना । नाभ्यवर्तत युद्धाय त्रासितं दीर्घबाहुना ॥ ३८
ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धः सहसोद्वृत्य चक्षुषी । सात्यकिं सत्यकर्माणं स्वयमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

संजय उवाच--

द्रौपदेयान्महेष्वासान्सौमदत्तिर्महायशाः । एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ १
ते पीडिता भृशं तेन रौद्रेण सहसा विभो । प्रमूढा नैव विविदुर्मृधे कृत्यं स्म किंचन ॥ २
नाकुलिश्च शतानीकः सौमदत्तिं नरर्षभम् । द्वाभ्यां विद्ध्वानदद्धृष्टः शराभ्यां शत्रुकर्शनः ॥ ३
तथेतरे रणे यत्तास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । विव्यधुः समरे तूर्णं सौमदत्तिममर्षणम् ॥ ४
स तान्प्रति महाराज चिक्षेप पञ्च सायकान् । एकैकं हृदि चाजघ्ने एकैकेन महायशाः ॥ ५

---

१ म. °मायत्तो । २ क. सहदेवो । ३ क. दुर्मुखं । ४ म. पृथुधारेण भल्लेन । ५ क. मागधान्त्वरतो । ६ म. तु समन्ततः । ७ क. सात्यकियुद्धे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततस्ते भ्रातरः पञ्च †शरैर्विद्ध्वा महात्मनः । परिवार्य रणे वीरं विव्यधुः सायकैर्भृशम् ॥ ६
आर्जुनिस्तु हयांस्तस्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः । प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ ७
भैमसेनिर्धनुश्छित्त्वा सौमदत्तेर्महात्मनः । ननाद बलवन्नादं विव्याध च शितैः शरैः ॥ ८
यौधिष्ठिरिर्ध्वजं तस्य छित्त्वा भूमावपातयत् । नाकुलिश्चाथ यन्तारं रथनीडादपाहरत् ॥ ९
साहदेविस्तु तं ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखीकृतम् । क्षुरप्रेण शिरो राजन्निचकर्त महात्मनः ॥ १०
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ तपनीयविभूषितम् । ‡भ्राजयत्तं रणोद्देशं बालसूर्यसमप्रभम् ॥ ११
सौमदत्तेः शिरो [1]दृष्ट्वा निहतं तन्महात्मनः । वित्रस्तास्तावका राजन्प्रदुद्रुवुरनेकधा ॥ १२
अलम्बुषस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् । योधयामास संक्रुद्धो लक्ष्मणं रावणिर्यथा ॥ १३
संप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावुभौ नरराक्षसौ । विस्मयः सर्वभूतानां [2]प्रहर्षः समजायत ॥ १४
आर्ष्यशृङ्गिं ततो भीमो नवभिर्निशितैः शरैः । विव्याध प्रहसन्राजन्राक्षसेन्द्रममर्षणम् ॥ १५
तद्रक्षः समरे विद्धं कृत्वा नादं भयावहम् । अभ्यद्रवत्ततो भीमं ये च तस्य पदानुगाः ॥ १६
स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः । भैमान्परिजघानाशु *रथांस्त्रिशतमाहवे ।
पुनश्चतुःशतान्हत्वा भीमं विव्याध पत्रिणा ॥ १७
सोऽतिविद्धस्तथा भीमो राक्षसेन महाबलः । [3]निपपात रथोपस्थे मूर्छयाभिपरिप्लुतः ॥ १८
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां मारुतिः क्रोधमूर्छितः । विकृष्य कार्मुकं घोरं भारसाधनमुत्तमम् ।
अलम्बुषं शरैस्तीक्ष्णैरर्दयामास सर्वतः ॥ १९
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्नीलाञ्जनचयोपमः । शुशुभे सर्वतो राजन्प्रफुल्ल इव किंशुकः ॥ २०
स वध्यमानः समरे भीमचापच्युतैः शरैः । स्मरन्भ्रातृवधं चैव पाण्डवेन महात्मना ॥ २१
घोरं रूपमथो कृत्वा भीमसेनमभाषत । तिष्ठेदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ २२
बको नाम सुदुर्बुद्धे राक्षसप्रवरो बली । परोक्षं मम तद्वृत्तं यद्भ्राता मे हतस्त्वया ॥[4] २३
एवमुक्त्वा ततो भीममन्तर्धानं गतस्तदा । महता शरवर्षेण भृशं तं समवाकिरत् ॥ २४
भीमस्तु समरे राजन्नदृश्ये राक्षसे तदा । आकाशं पूरयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २५
स वध्यमानो भीमेन निमेषाद्रथमास्थितः । जगाम धरणीं चैव क्षुद्रः खं सहसागमत् ॥ २६
उच्चावचानि रूपाणि चकार सुबहूनि च । अणुर्बृहत्पुनः स्थूलो [5]नादान्मुञ्चन्निवाम्बुदः ।
[6]उच्चावचास्तथा वाचो व्याजहार समन्ततः ॥ २७
निपेतुर्गगनाच्चैव शरधाराः सहस्रशः । शक्तयः कणपाः प्रासाः शूलपट्टिशतोमराः ॥ २८
शतघ्न्यः परिघाश्चैव भिन्दिपालाः परश्वधाः । शिलाः खड्गा गुडाश्चैव ऋष्टीर्वज्राणि चैव ह ॥
सा राक्षसविसृष्टा तु शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा । जघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान्रणमूर्धनि ॥ ३०
तेन पाण्डवसैन्यानां सूदिता युधि वारणाः ।
हयाश्च बहवो राजन्पत्तयश्च तथा पुनः । रथेभ्यो रथिनः पेतुस्तस्य नुन्नाः स सायकैः ॥ ३१
शोणितोदां रथावर्तां हस्तिग्राहसमाकुलाम् । छत्रहंसां कर्दमिनीं बाहुपन्नगसंकुलाम् ॥ ३२
नदीं [7]प्रावर्तयामास रक्षोगणसमाकुलाम् । [8]वहन्तीं बहुधा राजंश्चेदिपञ्चालसृञ्जयान् ॥ ३३

---

† क. शरैर्विद्ध्वा महात्मना; म. शरैर्विद्धा महात्मना । ‡ म. अभासयद्रणो°; क. भ्राजयन्तं । [1] म. दृष्ट्वा निपतत्तन्महा° । [2] म. भयं चासीत्सुदारुणम्; क. प्रहर्षं । * क. रथांस्त्रिशत° । [3] म. क. निषसाद । [4] म. + संजय उवाच । [5] क. नादं मुञ्च° । [6] अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके विंशश्लोकानन्तरं पठितः । [7] म. प्रवर्त° । [8] क. हरन्तीं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तं तथा समरे राजन्विचरन्तमभीतवत् । पाण्डवा भृशसंविग्नाः प्रापश्यंस्तस्य विक्रमम् ॥३४
तावकानां तु सैन्यानां प्रहर्षः समजायत । वादित्रनिनदश्चोग्रः सुमहान्रोमहर्षणः ॥ ३५
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः । नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ३६
ततः क्रोधाभिताम्राक्षो निर्दहन्निव पावकः । संदधे त्वाष्ट्रमस्त्रं स स्वयं त्वष्टेव मारुतिः ॥३७
ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन्समन्ततः । तैः शरैस्तव सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ॥ ४८
तदस्त्रं प्रेरितं तेन भीमसेनेन संयुगे । राक्षसस्य महामायां हत्वा राक्षसमार्दयत् ॥ ३९
स वध्यमानो बहुधा भीमसेनेन राक्षसः । संत्यज्य समरे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ४०
तस्मिंस्तु निर्जिते राजन्राक्षसेन्द्रे महात्मना । अनादयन्सिंहनादैः पाण्डवाः सर्वतो दिशम् ॥४१
अपूजयन्मारुतिं च संहृष्टास्ते महाबलम् । प्रह्लादं[1] समरे जित्वा यथा शक्रं मरुद्गणाः ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषपराजये अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०८॥

संजय उवाच—

अलम्बुषं[2] तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । हैडिम्बिः प्रययौ तूर्णं विव्याध निशितैः शरैः ॥१

---

१ म. प्रन्हादमिव दैतेया यथा । २ अस्य श्लोकस्य स्थाने अग्रे लिखिताः पञ्चविंशतिश्लोकाः म–पुस्तके वर्तन्ते ते च,–किरन्तं शरवर्षाणि रोषाद्द्रोणं महाहवे । वित्रासयन्तं तां सेनां कौन्तेयानां महीपते ॥१॥दृष्ट्वा ततो महेष्वासो निघ्नन्तं च रथान्भृशम् । घटोत्कचो महाबाहू रणायाभिजगाम ह ॥२॥ पिशाचवदनैर्युक्तं रथं काञ्चनभूषितम् । समास्थाय महाराज नानाप्रहरणैर्युतः॥ ३॥दंशितस्तपनीयेन कवचेन सुवर्चसा । भूषणैराचिताङ्गश्च नदन्निव च तोयदः ॥४॥ हैडिम्बेयः सुसंक्रुद्धो द्रोणमभ्यद्रवद्बली । तमभ्यधावदायान्तं क्रुद्धरूपमलम्बुसः ॥ ५ ॥ ऋक्षचर्मपरिक्षिप्तं रथमास्थाय दंशितः । रक्तोष्ठः सधनुष्पाणिः प्रांशुः कल्प इव स्थितः ॥ ६ ॥ क्षिपञ्छतघ्नीर्विपुला मुसलोपमतोमरान् । मुसण्ठीर्बहुलाश्चैव त्रिशूलानपि पट्टसान् ॥ ७ ॥ कर्पराञ्छतधारांश्च पिनाकान्विविधांस्तथा । चक्राणि च क्षुरप्राणि क्षेपणीश्च कटङ्कटान् ॥ ८ ॥ नाराचान्विविधानस्यन्सकङ्कोलूकवायसान् । चिक्षेप धनुरादाय निनदन्भैरवान्रवान् ॥ ९ ॥ तं रौद्रं क्रूरमायान्तं दृष्ट्वा कालमिवागतम् । पाद्रवद्भयसंविग्ना राजन्पाण्डववाहिनी ॥ १० ॥ सात्यकिस्तु रथव्याघ्रो दृष्ट्वा तं राक्षसं युधि । अभ्ययादमरप्रख्यो भ्रामयित्वा महद्धनुः ॥ ११ ॥ अभ्यद्रवच्च तद्रक्षस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । अलम्बुसं राक्षसेन्द्रं सोऽस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥ ततः पाण्डवसैन्यानि विद्रुतान्यथ भारत । निरीक्ष्याभ्यद्रवत्तूर्णं त्वरमाणो घटोत्कचः ॥ १३ ॥ चिक्षेप च गदाशक्तीस्तोमरानथ पट्टसान् । हेमचित्रत्सरून्उग्रान्खड्गानाकाशसप्रभान् ॥ १४ ॥ अन्योन्यमारादालोक्य राक्षसौ तौ महाबलौ । भैरवं नदतुर्नादान्सतोयाविव तोयदौ ॥ १५ ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोरं राक्षससिंहयोः । यादृगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोर्मृधे ॥ १६ ॥ स शक्तीश्च पिनाकांश्च वज्रान्खड्गान्परश्वथान् । अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ तदा व्यसृजतामुभौ ॥ १७ ॥ आकृष्यमाणे धनुषि तयोर्बाहुबलेन च । यन्त्रेणेव तदा राजन्भृशं नादान्प्रचक्रतुः ॥ १८ अलम्बुसस्ततश्चक्रं कृतान्तज्वलनप्रभम् । घटोत्कचाय चिक्षेप यत्नमास्थाय वीर्यवान् ॥ १९ ॥ तद्भैमसेनिः संप्रेक्ष्य चक्रं वेगवदन्तरे । गदया ताडयामास तद्दीर्णं शतधाभवत् ॥ २० ॥ ततोऽग्निचूर्णैः सहसा चक्रघातविनिःसृतैः । दंशकैरिव सा सेना पतद्भिर्भृशसंकुला ॥ २१ ॥ ततः प्रतिहते चक्रे स वीरो रोषसंकुलः । प्राहिणोत्तरसा शूलं शक्तीर्दशशतं तदा ॥ २२ ॥ ज्वलन्तीश्च किरन्तीश्च ज्वालामालाः समन्ततः । युगान्तोल्कानिभास्तीक्ष्णा हेमदण्डा महास्वनाः ॥ २३ ॥ ताश्चापतन्तीः संप्रेक्ष्य राक्षसस्य घटोत्कचः । अर्धचन्द्रैः प्रचिच्छेद नाराचैः कङ्कपत्रिभिः ॥ २४ ॥ ततो रोषपरीताङ्गः प्रमुमोच स राक्षसः । शरवर्षं महाघोरं घटोत्कचरथं प्रति ॥२५॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तयोः प्रतिभयं युद्धमासीद्राक्षससिंहयोः । कुर्वतोर्विविधा मायाः शक्रशम्बरयोरिव ।
अलम्बुषो भृशं क्रुद्धो घटोत्कचमताडयत् ॥ २
तयोर्युद्धं समभवद्रक्षोग्रामणिमुख्ययोः । यादृगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोः प्रभो ॥ ३
घटोत्कचस्तु विंशत्या नाराचानां स्तनान्तरे । अलम्बुषमथो विद्ध्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४
तथैवालम्बुषो राजन्हैडिम्बिं युद्धदुर्मदम् । विद्ध्वा विद्ध्वानदद्धृष्टः पूरयन्खं समन्ततः ॥ ५
तथा तौ भृशसंक्रुद्धौ राक्षसेन्द्रौ महाबलौ । निर्विशेषमयुध्येतां मायाभिरितरेतरम् ॥ ६
मायाशतसृजौ नित्यं मोहयन्तौ परस्परम् । मायायुद्धेषु कुशलौ मायायुद्धमयुध्यताम् ॥ ७
यां यां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप । तां तामलम्बुषो राजन्माययैव निजघ्निवान् ॥८
तं तथा युध्यमानं तु मायायुद्धविशारदम् । अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं दृष्ट्वाक्रुध्यन्त पाण्डवाः ॥ ९
त एनं भृशसंविग्नाः सर्वतः प्रवरा रथैः । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनादयो नृप ॥ १०
त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष । सर्वतो व्यकिरन्बाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ११
स तेषामस्त्रवेगं तं प्रतिहत्य[1]ास्त्रमायया । तस्माद्रथव्रजान्मुक्तो वनदाहादिव द्विपः ॥ १२
स विस्फार्य धनुर्घोरमिन्द्राशनिसमस्वनम् । मारुतिं पञ्चविंशत्या भैमसेनिं[2] च पञ्चभिः॥१३
युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तभिः । नकुलं च त्रिसप्तत्या द्रौपदेयांश्च मारिष ।
पञ्चभिः पञ्चभिर्विद्ध्वा घोरं नादं ननाद ह ॥ १४
तं भीमसेनो नवभिः सहदेवस्तु पञ्चभिः । युधिष्ठिरः शतेनैव राक्षसं प्रत्यविध्यत ।
नकुलस्तु चतुःषष्ट्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १५
हैडिम्बो राक्षसं विद्ध्वा युद्धे पञ्चाशता शरैः । पुनर्विव्याध सप्तत्या ननाद च महाबलः १६
तस्य नादेन महता कम्पितेयं वसुंधरा । सपर्वतवना राजन्सपादपजलाशया ॥ १७
सोऽतिविद्धो महेष्वासैः सर्वतस्तैर्महारथैः । प्रतिविव्याध तान्सर्वान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥
तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिक्रुद्धस्तु राक्षसः । हैडिम्बो भरतश्रेष्ठ शरैर्विव्याध सप्तभिः ॥ १९
सोऽतिविद्धो बलवता राक्षसेन्द्रो महाबलः । व्यसृजत्सायकांस्तूर्णं रुक्मपुङ्खान् शिलाशितान् ॥
ते शरा नतपर्वाणो विविशू राक्षसं तदा । रुषिता[3]ः पन्नगा यद्वद्[4]गिरिशृङ्गं महाबलाः ॥ २१
ततस्ते पाण्डवा राजन्समन्तान्निशितान् शरान् । प्रेषयामासुरुद्विग्ना हैडिम्बश्च घटोत्कचः॥२२
स विध्यमानः[5] समरे पाण्डवैर्जितकाशिभिः । मर्त्य[6]धर्ममनुप्राप्तः कर्तव्यं नान्वपद्यत ॥ २३

---

१ क. °न्या° । २ म. भैमसेनिविनिर्भिदः। ३ क. हृषिताः । ४ म. यद्वद्योधमुख्यानुपागमन् । ५ क. वध्य° । ६ मर्त्यधर्ममित्यारभ्य 'शालकटङ्कटः' इत्यन्तसार्धषट्श्लोकस्थाने म.-पुस्तके अग्रे लिखिता एकत्रिंशच्छ्लोकाः सन्ति। ते च—"नाभ्यपद्यत कर्तव्यमार्ष्यश्रृङ्गिर्महाबलः ॥ घटोत्कचं महाराज शरवर्षैरवाकिरत् । दग्धाद्रिकूटसदृशं तमञ्जनचयोपमम् ॥ घटोत्कचोऽप्यसंभ्रान्तः शरवर्षं महत्तरम् । अलम्बुसवधप्रेप्सुर्मुमोचाग्निरिव ज्वलन् ॥ अलम्बुसवधाच्चोग्राद्घटोत्कचवधादपि । शराः प्रादुर्भवन्ति स्म द्विरेफा इव शाखिनः॥ अभ्रच्छायेव रचिता बाणैस्तत्र नरेश्वर । न स्म विज्ञायते किंचिदन्धकारे कृते शरैः॥ तत आकर्णमुक्तेन भल्लेन च घटोत्कचः । अलम्बुसस्य चिच्छेद शिरो यन्तुर्महाबलः ॥ ततोऽपरैर्वेगवद्भिः क्षुरैस्तस्य घटोत्कचः । अक्षमीषां युगं चैव चिच्छेद युधि ताडयन् ॥ अवस्कन्द्य रथात्तूर्णं कैर्मीरः क्रोधमूर्छितः । तस्मिन्मायामयं घोरमस्त्रवर्षं ववर्ष ह ॥ घटोत्कचोऽप्याशु रथात्प्रस्कन्द्य स तमेव च । मायास्त्रेणैव मायांस्त्रं व्यधमत्समरे रिपोः ॥ हैडिम्बेनार्द्यमानस्तु युधि सोऽलम्बुसोऽद्रवत् । अन्तर्हितो महाराज

[उत्तरत्र शेषः]

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततः समरशौण्डो वै भैमसेनिर्महाबलः। समीक्ष्य तदवस्थं तं वधायास्य मनो दधे ॥ २४
वेगं चक्रे महान्तं च राक्षसेन्द्ररथं प्रति। दग्धाद्रिकूटशृङ्गाभं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ॥ २५
रथाद्रथमभिद्रुत्य क्रुद्धो हैडिम्बिराक्षिपत्। उद्बबर्ह रथाच्चापि पन्नगं गरुडो यथा ॥ २६
समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामाविद्ध्य च पुनः पुनः। निष्पिपेष क्षितौ क्षिप्रं पूर्णकुम्भमिवाश्मनि॥
बलला‍घवसंपन्नः संपन्नो विक्रमेण च। भैमसेनी रणे क्रुद्धः सर्वसैन्यान्यभीषयत् ॥ २८
स विस्फारित[1]सर्वाङ्गश्चूर्णितास्थिर्विभीषणः। घटोत्कचेन वीरेण हतः शालकटंकटः ॥ २९
ततः सुमनसः पार्था हते तस्मिन्निशाचरे। चुक्रुशुः सिंहनादांश्च वासांस्यादुधुवुश्च ह ॥ ३०
तावकाश्च हतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम्। अलम्बुषं तथा शूरा विशीर्णमिव पर्वतम्।
हाहाकारमकार्षुश्च सैन्यानि भरतर्षभ ॥ ३१
जनाश्च तद्ददृशिरे रक्षः कौतूहलान्विताः। यदृच्छया निपतितं भूमावङ्गारकं यथा ॥ ३२
घटोत्कचस्तु तद्धत्वा रक्षो बलवतां वैरम्[2]। मुमोच बलवन्नादं बलं हत्वेव वासवः ॥ ३३
स पूज्यमानः पितृभिः सबान्धवैर्घटोत्कचः कर्मणि दुष्करे कृते।
रिपुं निहत्याभिननन्द वै तदा ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा ॥ ३४

घटोत्कचमयोधयत् ॥ अन्तर्धानगतं दृष्ट्वा तत्र तत्र घटोत्कचः। गदया ताडयामास वेगवत्या महाबलः॥ उत्पपात ततो व्योम्नि प्रहारपरिपीडितः। अलम्बुसो राक्षसेन्द्रः सहसा पक्षिराडिव ॥ घटोत्कचोऽप्यसंभ्रान्तः खड्गपाणिरथोत्पतत्। ततो वेगेन महता विवर्षिषुरिवाम्बुदः ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कैर्मीरी राक्षसोत्तमः। अभिदुद्राव वेगेन सिंहः सिंहमिव स्थितम् ॥ दक्षिणेनासिमुद्यम्य वक्षः प्रच्छाद्य वर्मणा। अभिदुद्राव वेगेन वेगवन्तं घटोत्कचः ॥ तावुभौ वेगसंरब्धावलम्बुसघटोत्कचौ। अन्योन्यस्य तथैवोरू समाजघ्नतुरञ्जसा ॥ अन्योन्यस्याभिघातेन तयो राक्षससिंहयोः। शैलेनाभिहतस्येव शैलस्याभून्महास्वनः ॥ ततोऽपसृत्य सहसा पुनरापेततुर्भृशम्। चरन्तावसिमार्गांस्तान्विविधान्राक्षसोत्तमौ ॥ तयोर्गात्रेषु पतितावसी भिन्नौ निपेततुः। वेगोत्सृष्टे मघवता वज्रे शैलतटेष्विव ॥ ततः सैन्यानि ददृशुस्तद्युद्धमतिदारुणम्। युद्धं तयो राक्षसयोरामिषे श्येनयोरिव ॥ ततो लोहितरक्ताक्षावुभौ तौ राक्षसोत्तमौ। तथैक्ष्येतां तु शार्दूलौ सन्ध्यारक्ताविवाम्बुदौ ॥ चक्राते श्येनवच्चैव मण्डलानि सहस्रशः। उभौ निस्त्रिंशहस्तौ तौ सपक्षाविव पक्षिणौ ॥ भ्रामयित्वा तु तं खड्गं पाण्डोः किर्मीरनन्दनः। चिक्षेपास्य शिरो हर्तुं स च तस्य घटोत्कचः ॥ तावसी युगपद्दीप्तौ समेत्य विपुलौ भुवि। पतितौ तौ तु बाहुभ्यां राक्षसौ समसज्जताम् ॥ शीर्षाघातांसघातैश्च परस्परमथाहतौ। पुनर्विमिश्रितौ वीरौ व्यायुध्येते मुहुर्मुहुः ॥ भैमसेनिरथोत्क्षिप्य समाविध्य पुनःपुनः। निष्पिपेष क्षितौ क्षिप्रं पूर्णकुम्भमिवाश्मनि ॥ बललाघवसंपन्नः संपन्नो विक्रमेण च। भैमसेनिरथ क्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ असृक्क्षरितसर्वाङ्गश्चूर्णितास्थिविभूषणः। घटोत्कचेन निष्पिष्टो हतः सालकटङ्कटः ॥ पाण्डवानां ततः सेना तं दृष्ट्वा विनिपातितम्। ननाद सुमहानादं हर्षवेगसमाप्लुता ॥ ततस्तु निपपाताशु गतासुर्भुवि राक्षसः। शिखरं पर्वतस्येव वज्रवेगेन पातितम् ॥ पतता तेन महता रथिनां दन्तिनां दश। तव सैन्ये महाराज निहताः सुबृहत्तया ॥ ततो घटोत्कचो हत्वा तद्रक्षो वृत्रसंनिभम्। पुनः स रथमास्थाय विजिगीषुर्ननाद ह ॥

१ क. विस्फुटित°। २ क. वरः। ३ क. कौरवास्ततो।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो निनादः सुमहान्समुत्थितः सशङ्खनानाविधबाणघोषवान् ।
निशम्य तं प्रत्यनदंस्तु पाण्डवास्ततो ध्वनिर्भुवनपथास्पृशद्भृशम् ॥[२] ३५

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषवधे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

भारद्वाजं कथं युद्धे युयुधानो न्यवारयत् । संजयाचक्ष्व तत्त्वेन परं कौतूहलं हि मे ॥ १

संजय उवाच—

शृणु राजन्महाप्राज्ञ संग्रामं लोमहर्षणम् । द्रोणस्य पाण्डवैः सार्धं युयुधानपुरोगमैः ॥ २
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष । अभ्यद्रवत्स्वयं द्रोणः सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥ ३
तमापतन्तं सहसा भारद्वाजं महारथम् । सात्यकिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥ ४
द्रोणोऽपि युधि विक्रान्तो युयुधानं समाहितः । अविध्यत्पञ्चभिस्तूर्णं हेमपुङ्खैः शरैः शितैः ५
ते वर्म भित्त्वा सुदृढं द्विषत्पिशितभोजनाः । अभ्ययुर्धरणीं रा[३]जञ्छ्वसन्त इव पन्नगाः ॥ ६
दीर्घबाहुरभिक्रुद्धस्तोत्रार्दित इव द्विपः । द्रोणं पञ्चाशताविध्यन्नाराचैरग्निसंनिभैः ॥ ७
भारद्वाजो रणे विद्धो युयुधानेन सत्वरम् । सात्यकिं बहुभिर्बाणैर्यतमानमविध्यत ॥ ८
ततः क्रुद्धो महेष्वासो भूय एव महाबलः । सात्वतं पीडयामास श[४]रेणानतपर्वणा ॥ ९
स वध्यमानः समरे भारद्वाजेन सात्यकिः । नान्वपद्यत कर्तव्यं किंचिदेव विशां पते ॥ १०
विषण्णवदनश्चापि युयुधानोऽभवन्नृप । भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विसृजन्तं शितान् शरान् ॥ ११
तं तु संप्रेक्ष्य ते पुत्राः सैनिकाश्च विशां पते । प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ १२
तं श्रुत्वा निनदं घोरं पीड्यमानं च माधवम् । युधिष्ठिरोऽब्रवीद्राजा सर्वसैन्यानि भारत ॥ १३
एष वृष्णिवरो वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । ग्रस्यते युधि वीरेण भानुमानिव राहुणा ॥ १४
अभिद्रवत गच्छध्वं सात्यकिर्यत्र युध्यते । धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यमिदमाह जनाधिपः ॥[५] १५
अभिद्रव द्रुतं द्रोणं किमु तिष्ठसि पार्षत । न पश्यसि भयं द्रोणाद्घोरं नः समुपस्थितम् ॥ १६
असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन संयुगे । क्रीडते सूत्रबद्धेन पक्षिणा बालको यथा ॥ १७
तत्रैव सर्वे गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमाः । त्वयैव सहिताः सर्वे युयुधानरथं प्रति ॥ १८
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः । सात्यकिं मोक्षयस्वाद्य यमदंष्ट्रान्तरं गतम् ॥[६] १९
एवमुक्त्वा ततो राजा सर्वसैन्येन भारत । अभ्यद्रवद्रणे द्रोणं युयुधानस्य कारणात् ॥ २०
तत्रारावो महानासीद्द्रोणमेकं युयुत्सताम् । पाण्डवानां च भद्रं ते सृञ्जयानां च सर्वशः ॥ २१
ते समेत्य नरव्या[७]घ्रा भारद्वाजं महारथम् । अभ्यवर्षञ्छरैस्तीक्ष्णैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ २२
स्मयन्नेव तु तान्वीरान्द्रोणः प्रत्यग्रहीत्स्वयम् । अतिथीनागतान्यद्वत्सलिलेनासनेन च ॥ २३
तर्पितास्ते शरैस्तस्य भारद्वाजस्य धन्विनः । आतिथेयगृ[८]हं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ॥ २४
भारद्वाजं च ते सर्वे न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् । मध्यंदिनमनुप्राप्तं सहस्रांशुमिव प्रभो ॥ २५

---

१ क. कौरवा°........नमथा° । २ म. + ततोऽभिगम्य राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । स्वकर्मावेदयन्मूर्ध्ना प्राञ्जलिर्निपपात ह ॥ मुर्ध्न्युपाघ्राय तं ज्येष्ठः परिष्वज्य च पाण्डवः । प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीद्राजन्हर्षादुत्फुल्ललोचनः ॥ घटोत्कचेन निष्पिष्टे हते सालकटंकटे । बभूवुर्मुदिताः सर्वे हते तस्मिन्निशाचरे ॥ ३ म. राजन्वल्मीकमिव । ४ म. व्रातेन नतपर्वणाम् । ५ म. + द्रोणं वारय सुक्षिप्रं सात्यकिं मावधीद्द्विजः । ६ म. + संजय उवाच । ७ क. °व्याघ्र । ८ म. °यं गृहं प्राप्य तर्प्यन्तेऽतिथयो; क. °यं गृहं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । अतापयच्छरव्रातैर्गभस्तिभिरिवांशुमान् ॥२६
वध्यमाना महाराज पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा । त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः॥२७
द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त विसर्पन्तो महाशराः । गभस्तय इवार्कस्य प्रतपन्तः समन्ततः ॥ २८
तस्मिन्द्रोणेन निहताः पञ्चालाः पञ्चविंशतिः । महारथाः समाख्याता धृष्टद्युम्नस्य संमताः॥२९
पाण्डूनां सर्वसैन्येषु पञ्चालानां तथैव च । द्रोणं स्म ददृशुः शूरं विनिघ्नन्तं वरान्वरान्॥३०
केकयानां शतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः । द्रोणस्तस्थौ महाराज व्यादितास्य इवान्तकः॥३१
पञ्चालान्सृञ्जयान्मत्स्यान्केकयांश्च नराधिप । द्रोणोऽजयन्महाबाहुः शतशोऽथ सहस्रशः॥३२
तेषां समभवच्छब्दो विद्धानां द्रोणसायकैः । वनौकसामिवारण्ये व्याप्तानां धूमकेतुना ॥ ३३
तत्र देवाः सगन्धर्वाः पितरश्चाब्रुवन्नृप । एते द्रवन्ति पञ्चालाः पाण्डवाश्च ससैनिकाः ॥ ३४
तं तथा समरे द्रोणं निघ्नन्तं सोमकान्रणे । न चाप्यभिययुः केचिदपरे नैव विव्यधुः ॥ ३५
वर्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन्वीरवरक्षये । अशृणोत्सहसा पार्थः पाञ्चजन्यस्य निःस्वनम्॥ ३६
पूरितो[1] वासुदेवेन शङ्खराट् स्वनते भृशम् । युध्यमानेषु वीरेषु सैन्धवस्याभिरक्षिषु ॥ ३७
नदत्सु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथं प्रति । गाण्डीवस्य च निर्घोषे विप्रणष्टे समन्ततः ॥ ३८
कश्मलाभिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डवः । न नूनं स्वस्ति पार्थाय यथा नदति शङ्खराट् ।
कौरवाश्च यथा हृष्टा विनदन्ति मुहुर्मुहुः ॥[2] ३९
एवं संचिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना । अजातशत्रुः कौन्तेयः सात्वतं प्रत्यभाषत ॥ ४०
बाष्पगद्गदया वाचा मुह्यमानो मुहुर्मुहुः । कृत्यस्यानन्तरापेक्षी शैनेयं शिनिपुङ्गवम् ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच—

यः स धर्मः पुरा दृष्टः सद्भिः शैनेय शाश्वतः । सांपराये सुहृत्कृत्ये तस्य कालोऽयमागतः४२
सर्वेष्वपि च योधेषु चिन्तयन् शिनिपुंगव । त्वत्तः सुहृत्तमं कंचिन्नाभिजानामि सात्यके॥४३
यो हि प्रीतमना नित्यं यश्च नित्यमनुव्रतः । स कार्ये[3] सांपराये तु नियोज्य इति मे मतिः ॥४४
यथा च केशवो नित्यं पाण्डवानां परायणम् । तथा त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ ४५
सोऽहं भारं समाधास्ये त्वयि तं वोढुमर्हसि । अभिप्रायं च मे नित्यं न वृथा कर्तुमर्हसि॥४६
स त्वं भ्रातुर्वयस्यस्य गुरोरपि च संयुगे । कुरु कृच्छ्रे सहायार्थमर्जुनस्य नरर्षभ ॥ ४७
त्वं हि सत्यव्रतः शूरो मित्राणामभयंकरः । लोके विख्यायसे वीर कर्मभिः सत्यवागिति॥४८
यो हि शैनेय मित्रार्थे युध्यमानस्त्यजेत्तनुम् । पृथिवीं च द्विजातिभ्यो यो दद्यात्स समो भवेत्॥
श्रुताश्च बहवोऽस्माभी राजानो ये दिवं गताः।दत्त्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि॥[4]
एवं त्वामपि धर्मात्मन्प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः । पृथिवीदानतुल्यं स्यादधिकं वा फलं विभो॥५१
एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयंकरः । रणे संत्यजति प्राणान्द्वितीयस्त्वं च सात्यके ॥५२
विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे प्रार्थयतो यशः । शूर एव सहायः स्यान्नेतरः प्राकृतो जनः॥५३
ईदृशे तु परामर्दे[5] वर्तमानस्य माधव । त्वदन्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते ॥ ५४
श्लाघन्नेव हि कर्माणि शतशस्तव पाण्डवः । मम संजनयन्हर्षं पुनः पुनरकीर्तयत् ॥ ५५
लघुहस्तश्चित्रयोधी तथा लघुपराक्रमः । प्राज्ञः सर्वास्त्रविच्छूरो मुह्यते न च संयुगे ॥ ५६

१ म. पूरिते वासुदेवेन शङ्खराजे महात्मना । २ म. + व्यक्तमद्य विनश्यन्ति सर्वलोकमहारथाः। ३ क. कार्यः । ४ म. + दीयमाना च बहुभिर्दास्यते च मुहुर्मही । न हि कश्चिद्रणे प्राणान्मित्रार्थे त्यक्तवानिह ॥ ५ क. °मर्दो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

महास्कन्धो महोरस्को महाबाहुर्महाहनुः । महाबलो महावीर्यः स महात्मा महारथः ॥ ५७
शिष्यो मम सखा चैव प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे।युयुधानः सहायो मे प्रमथिष्यति कौरवान् ॥
अस्मदर्थं च राजेन्द्र संनह्येद्यदि केशवः । रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रद्युम्नो वा महारथः ॥ ५९
गदो वा सारणो वापि साम्बो वा सह वृष्णिभिः । सहायार्थं महाराज संग्रामोत्तममूर्धनि॥६०
तथाप्यहं नरव्याघ्रं शैनेयं सत्यविक्रमम् । साहाय्ये विनियोक्ष्यामि नास्ति मेऽन्यो हि तत्समः॥
इति द्वैतवने तात मामुवाच धनंजयः । परोक्षे त्वद्गुणांस्तथ्यान्कथयन्नार्यसंसदि ॥ ६२
तस्य त्वमेवं संकल्पं न वृथा कर्तुमर्हसि । धनंजयस्य वार्ष्णेय मम भीमस्य चोभयोः ॥ ६३
यच्चापि तीर्थानि चरन्नगच्छं द्वारकां प्रति । तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुनं प्रति दृष्टवान् ॥ ६४
न तत्सौहृदमन्येषु मया शैनेय लक्षितम् । यथा त्वमस्मान्भजसे वर्तमानानुपप्लवे ॥ ६५
सोऽभिजात्या च भक्त्या च सख्यस्याचार्यकस्य च। सौहृदस्य च वीर्यस्य कुलीनत्वस्य माधव॥
सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च । अनुरूपं महेष्वास कर्म त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ६७
सुयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दंशितः । पूर्वमेवानुयातास्ते कौरवाणां महारथाः ॥ ६८
सुमहान्निनदश्चैव श्रूयते विजयं प्रति । स शैनेय जवेनाशु गन्तुमर्हसि मानद ॥ ६९
भीमसेनो वयं चैव संयत्ताः सहसैनिकाः । द्रोणमावारयिष्यामो यदि त्वां प्रतियास्यति॥७०
पश्य शैनेय सैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे । महान्तं च रणे शब्दं दीर्यमाणां च भारतीम्॥७१
महामारुतवेगेन समुद्रमिव पर्वसु । धार्तराष्ट्रबलं तात विक्षिप्तं सव्यसाचिना ॥ ७२
रथैर्विपरिधावद्भिर्मनुष्यैश्च हयैश्च ह । सैन्यं रजःसमुद्भूतमेतत्संपरिवर्तते ॥ ७३
संवृतः सिन्धुसौवीरैर्नखरप्रासयोधिभिः । अत्यन्तोपचितैः शूरैः फाल्गुनः परवीरहा ॥ ७४
नैतद्बलमसंवार्य शक्यो जेतुं जयद्रथः । एते हि सैन्धवस्यार्थे सर्वे संत्यक्तजीविताः ॥ ७५
शरशक्तिध्वजवरं हयनागसमाकुलम् । पश्यैतद्धार्तराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदम् ॥ ७६
शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दांश्च पुष्कलान् । सिंहनादरवांश्चैव रथनेमिस्वनांस्तथा ॥ ७७
नागानां शृणु शब्दं च पत्तीनां च सहस्रशः । सादिनां द्रवतां चैव शृणु कम्पयतां महीम् ॥
पुरस्तात्सैन्धवानीकं द्रोणानीकं च पृष्ठतः । बहुत्वाद्धि नरव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ॥ ७९
अपर्यन्ते बले मग्नो जह्यादपि च जीवितम् । तस्मिंश्च निहते युद्धे कथं जीवेत मादृशः ॥८०
सर्वथाहमनुप्राप्तः सुकृच्छ्रं त्वयि जीवति । श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ॥८१
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च प्रविष्टस्तात भारतीम् । सूर्योदये महाबाहुर्दिवसश्चातिवर्तते ॥ ८२
तन्न जानामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा न वा । कुरूणां चापि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ८३
एक एव च बीभत्सुः प्रविष्टस्तात भारतीम् । अविषह्यां महाबाहुः सुरैरपि महाहवे ॥ ८४
न हि मे वर्तते बुद्धिरद्य युद्धे कथंचन । द्रोणोऽपि रभसो युद्धे मम पीडयते बलम् ॥ ८५
प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथासौ चरति द्विजः । युगपच्च समेतानां कार्याणां त्वं विचक्षणः ।
महार्थं लघुसंयुक्तं कर्तुमर्हसि मानद ॥ ८६
तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यमेतन्मतं महत् । अर्जुनस्य परित्राणं कर्तव्यमिति संयुगे ॥ ८७
नाहं शोचामि दाशार्हं गोप्तारं जगतः पतिम् । स हि शक्तो रणे तात त्रीँल्लोकानपि संगतान् ८८
विजेतुं पुरुषव्याघ्रः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । किं पुनर्धार्तराष्ट्रस्य बलमेतत्सुदुर्बलम् ॥ ८९

१ क. नास्ति योऽन्यो । २ क. संपन्नाः । ३ म. ॰ग्रोत्स्यते । ४ म. ॰था समनु॰ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्जुनस्त्वेष वार्ष्णेय पीडितो बहुभिर्युधि । प्रजह्यात्समरे प्राणांस्तस्माद्विन्दामि कश्मलम् ॥९०
तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा । तादृशस्येदृशे काले मादृशेनाभिनोदितः॥९१
रणे वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ स्मृतौ । प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं च सात्वत विश्रुतः ॥ ९२
अस्त्रे नारायणसमः संकर्षणसमो बले । वीरतायां नरव्याघ्र धनंजयसमो ह्यसि ॥ ९३
भीष्मद्रोणावतिक्रम्य सर्वयुद्धविशारदम् । त्वामेव पुरुषव्याघ्रं लोके सन्तः प्रचक्षते ॥[1] ९४
नाशक्यं विद्यते लोके सात्यकेरिति माधव । तत्त्वां यदभिवक्ष्यामि तत्कुरुष्व महाबल ॥ ९५
$संभावना हि लोकस्य मम पार्थस्य चोभयोः । नान्यथा[2] तां महाबाहो संप्रकर्तुमिहार्हसि ॥
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्रणे चै[3]र विभीतवत् । न हि शैनेय दा[4]शार्हा रणे रक्षन्ति जीवितम् ॥
अयुद्धमनवस्थानं संग्रामे च पलायनम् । भीरूणामसतां मार्गो नैष दाशार्हसेवितः ॥ ९८
तवार्जुनो गुरुस्तात धर्मात्मा शिनिपुंगव । वासुदेवो गुरुश्चापि तव पार्थस्य धीमतः ॥ ९९
कारणद्वयमेतद्धि जानंस्त्वामहमब्रुवम् । मावमंस्था वचो मह्यं गुरुस्तव गुरोर्ह्यहम् ॥ १००
वासुदेवमतं चैव मम चैवार्जुनस्य च । सत्यमेतन्मयोक्तं ते याहि यत्र धनंजयः ॥ १०१
एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यपराक्रम । प्रविशैतद्बलं तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १०२
प्रविश्य च यथान्यायं संगम्य च महारथैः । यथार्हमात्मनः कर्म रणे सात्वत दर्शय ॥ १०३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

संजय उवाच--

प्रीतियुक्तं च हृद्यं च म[5]धुराक्षरमेव च । कालयुक्तं च चित्रं च न्याय्यं यच्चापि भाषितम् ॥
धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुंगवः । सात्यकिर्भरतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ २
श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेतन्मयाच्युत । न्याययुक्तं च ‡चित्रं च फाल्गुनार्थे यशस्करम् ॥३
एवंविधे तथा काले मादृशं प्रेक्ष्य [6]संमतम् । वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थं तथैव माम् ॥ ४
न मे धनंजयस्यार्थे प्राणा रक्ष्याः कथंचन । त्वत्प्रयुक्तः पुनरहं किं न कुर्यां महाहवे ॥ ५
लोकत्रयं योधयेयं सदेवासुरमानुषम् । त्वत्प्रयुक्तो न[9]रेन्द्रेह किमुतैतत्सुदुर्बलम् ॥ ६
सुयोधनबलं त्वद्य योधयिष्ये समन्ततः । विजेष्ये च रणे राजन्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७
कुशल्यहं कुशलिनं समासाद्य धनंजयम् । हते जयद्रथे राजन्पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ॥ ८
अवश्यं तु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्वं नराधिप । वासुदेवस्य यद्वाक्यं फाल्गुनस्य च धीमतः ॥
दृढं [10]त्वभिपरीतोऽहमर्जुनेन पुनःपुनः । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ १०
अद्य माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय । आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा यावद्धन्मि जयद्रथम् ॥ ११
त्वयि चाहं महाबाहो प्रद्युम्ने वा महारथे । नृपं निक्षिप्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथम् ॥ १२
जानीषे हि रणे द्रोणं कुरुषु श्रेष्ठसंमतम् । [11]प्रतिज्ञातं हि तेनेदं पश्यमानेन वै प्रभो ॥ १३

---

१ म. + सदेवासुरगन्धर्वान्सकिन्नरमहोरगान् । योधयेच्च जगत्सर्वं विजयेत रिपून्बहून् ॥ इति ब्रुवन्ति लोकेषु जनास्तव गुणांस्तथा । समागमेषु सर्वेषु पृथगेव च सर्वदा ॥ $ क. संभावनां । २ क. °था त्वं महा° । ३ क. विचर वीरवत् । ४ क. दाशार्हो रणे रक्षति । ५ म. माननीयं च सर्वशः । ६ म. स्वधिया चाभिभाषितम् । ‡ म. सत्यं । ७ क. मादृशां । ८ म. सत्तम । ९ म. नरेन्द्रेन्द्र किं पुनस्तान्सुदुर्बलान् । १० म. त्वभिहितश्चाह° । ११ म. प्रतिज्ञा चापि ते नित्यं श्रुता द्रोणस्य माधव ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ग्रहणे धर्मराजस्य भारद्वाजोऽपि गृध्यति । शक्तश्चापि रणे द्रोणो निग्रहीतुं युधिष्ठिरम् ॥ १४
वयं त्वयि समाधाय धर्मराजं नरोत्तमम् । अहमद्य गमिष्यामि सैन्धवस्य वधाय हि ॥[1] १५
जयद्रथं च हत्वाहं द्रुतमेष्यामि माधव । धर्मराजं न चेद्द्रोणो निगृह्णीयाद्रणे बलात् ॥ १६
निगृहीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन माधव । सैन्धवस्य वधो न स्यान्ममाप्रीतिस्तथा भवेत् ॥ १७
एवंगते नरश्रेष्ठे पाण्डवे सत्यवादिनि । अस्माकं गमनं व्यक्तं वनं प्रति भवेत्पुनः ॥ १८
सोऽयं मम जयो व्यक्तं व्यर्थ एव भविष्यति । यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृह्णीयाद्युधिष्ठिरम् १९
स त्वमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम माधव । जयार्थं च यशोर्थं च रक्ष राजानमाहवे ॥ २०
स भवान्मयि निक्षेपो निक्षिप्तः सव्यसाचिना । भारद्वाजाद्भयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो २१
तस्यापि च महाबाहो नित्यं पश्यामि संयुगे । नान्यं हि प्रतियोद्धारं रौक्मिणेयादृते प्रभो २२
मां चापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमतः । सोऽहं संभावनां चैतामाचार्यवचनं च तत् ।
पृष्ठतो नोत्सहे कर्तुं त्वां वा त्यक्तुं महीपते ॥ २३
आचार्यो लघुहस्तत्वादभेद्यकवचावृतः । उपलभ्य रणे क्रीडेद्यथा शकुनिना शिशुः ॥ २४
यदि कार्ष्णिर्धनुष्पाणिरिह स्यान्मकरध्वजः । तस्मै त्वां विसृजेयं वै स त्वां रक्षेद्यथार्जुनः २५
कुरु त्वमात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि । यः प्रतीयाद्रणे द्रोणं यावद्गच्छामि पाण्डवम् ॥
मा च ते भयमद्यास्तु राजन्नर्जुनसंभवम् । न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ २७
ये च सौवीरका योधास्तथा सैन्धवपौरवाः । उदीच्या दाक्षिणात्याश्च ये चान्येऽपि महारथाः ॥
ये च कर्णमुखा राजन्नथोदाराः प्रकीर्तिताः । एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् २९
उ[3]द्युक्ता पृथिवी सर्वा ससुरासुरमानुषा । सराक्षसगणा राजन्सकिन्नरमहोरगा[4] ॥ ३०
ज[5]ङ्गमाः स्थावराः सर्वे नालं पार्थस्य संयुगे । एवं ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते भीर्धनंजये ॥ ३१
यत्र वीरौ महेष्वासौ कृष्णौ सत्यपराक्रमौ । न तत्र कर्मणो व्यापत्कथंचिदपि विद्यते ॥ ३२
दैवं [6]कृतास्त्रतां योगम[7]मर्षमपि चाहवे । कृतज्ञतां दयां चैव भ्रातुस्त्वमनुचिन्तय ॥ ३३
मयि [8]चाप्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुनं प्रति । द्रोणे चित्रास्त्रतां संख्ये राजंस्त्वमनुचिन्तय ३४
आचार्यो हि भृशं राजन्निग्रहे तव गृध्यति । प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्यां कर्तुं च भारत ॥ ३५
कुरुष्वाद्यात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि । यस्याहं प्रत्ययात्पार्थ गच्छेयं फाल्गुनं प्रति ३६
न ह्यहं त्वां महाराज अनिक्षिप्य महाहवे । क्वचिद्यास्यामि कौरव्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥[9] ३७
एतद्विचार्य [10]बहुशो बुद्ध्या बुद्धिमतां वर । दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन्प्रशाधि माम् ३८

युधिष्ठिर उवाच—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । न तु मे शुद्ध्यते भावः श्वेताश्वं प्रति मारिष ॥ ३९
करिष्ये परमं यत्नमात्मनो रक्षणे ह्यहम् । गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र यातो धनंजयः ॥ ४०

---

१ म. + स त्वमद्य रणे यत्तो रक्ष माधव पाण्डवम् । रक्षणे धर्मराजस्य ध्रुवो हि विजयो मम । २ क. तु । ३ म. उद्युक्ताः पृथिवीपाल ससुरासुरमानुषाः । ४ म. °रगाः । ५ म. जङ्गमस्थावरैः सार्धं नालं । ६ क. कृत्वास्त्रतां । ७ म. °ममर्षं शौर्यमाहवे । ८ म. चापि सहाये ते गच्छ°; क. च व्यपयाते । ९ म. + न पश्यामि रथं कंचिद्यस्ते गोप्ता भवेदिह । शक्तं यं मन्यसे राजन्गोप्तारं प्रति पाण्डव ॥ १० क. बहुधा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आत्मसंरक्षणं संख्ये गमनं चार्जुनं प्रति । विचार्यैतत्स्वयं बुद्धया गमनं तत्र रोचये ॥ ४१
स त्वमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनंजयः । ममापि रक्षणं भीमः करिष्यति महाबलः ॥४२
पार्षतश्च ससोदर्यः पार्थिवाश्च महाबलाः । द्रौपदेयाश्च मां तात रक्षिष्यन्ति न संशयः॥ ४३
केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः । विराटो द्रुपदश्चैव शिखण्डी च महारथः ॥ ४४
धृष्टकेतुश्च बलवान्कुन्तिभोजश्च §मातुलः । नकुलः सहदेवश्च पञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ॥ ४५
न द्रोणः सह सैन्येन कृतवर्मा च संयुगे । समासादयितुं शक्तो न च मां धर्षयिष्यति ४६
धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं क्रुद्धं परंतपः । वारयिष्यति विक्रम्य वेलेव मकरालयम् ॥ ४७
यत्र स्थास्यति संग्रामे पार्षतः परवीरहा । [1]द्रोणो न सैन्यं बलवत्क्रामेत्तत्र कथंचन ॥ ४८
एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् । कवची सशरी खड्गी धन्वी च वरभूषणः॥ [2]४९
[3]विश्रब्धं गच्छ शैनेय माकार्षीर्मयि संभ्रमम् । धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धं द्रोणमावारयिष्यति ॥ ५०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरसात्यकिवाक्ये एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

संजय उवाच--

धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुंगवः । स पार्थाद्भयमाशंसन्परित्यागान्महीपतेः ॥ [4]१
अपवादं ह्यात्मनश्च लोकात्पश्यन्विशेषतः । [5]ते मां भीतमिति ब्रूयुरायान्तं फाल्गुनं प्रति ॥ २
निश्चित्य बहुधैवं स सात्यकिर्युद्धदुर्मदः । [6]धर्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत्पुरुषर्षभः ॥ ३
कृतां चेन्मन्यसे रक्षां स्वस्ति तेऽस्तु विशां पते । अनुयास्यामि बीभत्सुं करिष्ये वचनं तव ४
न हि मे पाण्डवात्कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । यो मे प्रियतरो राजन्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५
तस्याहं पदवीं यास्ये संदेशात्तव मानद । त्वत्कृते न च मे किंचिदकर्तव्यं कथंचन ॥ ६
यथा हि मे गुरोर्वाक्यं विशिष्टं द्विपदां वर । तथा तवापि वचनं विशिष्टतरमेव मे ॥ ७
प्रिये हि तव वर्तेते भ्रातरौ कृष्णपाण्डवौ । तयोः प्रिये स्थितं चैव विद्धि मां राजपुङ्गव ॥८
तवाज्ञां शिरसा गृह्य पाण्डवार्थमहं प्रभो । भित्त्वेदं दुर्भिदं सैन्यं प्रयास्ये नरपुंगव ॥ ९
द्रोणानीकं विशाम्येष क्रुद्धो झष इवार्णवम् । तत्र यास्यामि यत्रासौ राजन्राजा जयद्रथः॥१०
[8]यत्र सेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात् । गुप्तो रथवरश्रेष्ठैर्द्रौणिकर्णकृपादिभिः ॥ ११
इतस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विशां पते । यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ जयद्रथवधोद्यतः ॥ १२
त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदम् । आसैन्धववधाद्राजन्सुदृढेनान्तरात्मना ॥ १३
अनादिष्टस्तु गुरुणा [9]कोऽनुयुध्येत मानवः । आदिष्टस्तु यथा राजन्को न युध्येत मादृशः॥१४

---

§क. मारिष । १ म. न द्रोणस्य बलं तात क्रमेत्तत्र । २ म. + एष द्रोणं रणे क्रुद्धं वारयेत स वै प्रभो । पाञ्चालः सहितैः सर्वैः पाण्डवानां च धन्विभिः ॥ ३ म. विक्रुधं । ४ म. °काद्रक्षन्विशे°। ५ म. न मां भीतमिति ब्रूयात्प्रयान्तं । ६ म. + नातिव्यक्तमिवाभाष्य धर्मराजं महायशाः ॥ शोकगद्गदया वाचा शोकोपहतचेतनः । ७ म. यथेदानीमिति ध्यात्वा धर्मराजमथाब्रवीत् । ८ म. यत्र सेनान्तमाश्रित्य । ९ क. म. को नु युद्ध्येते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अभिजानामि तं दे[1]शं यत्र यास्याम्यहं प्रभो ।[2]
हलशक्तिगदाप्रासचर्मखड्गर्ष्टितोमरम् । इष्वस्त्रवरसंबाधं क्षोभ[3]यिष्ये बलार्णवम् ॥ १५
यदेतत्कुञ्जरानीकं ‡साहस्रमनुपश्यसि । *कुलमाञ्जनकं नाम यत्रैते वीर्यशालिनः ॥ १६
आस्थिता बहुभिर्म्लेच्छैर्युद्धशौण्डैः प्रहारिभिः । नागा[4] मेघनिभा राजन्क्षरन्त इव तोयदाः ॥
नैते जातु निवर्तेरन्प्रेषिता हस्तिसादिभिः । अन्यत्र हि वधादेषां नास्ति राजन्पराजयः॥१८
अथ यान्रथिनो राजन्सहस्रमनुपश्यसि । एते रुक्मरथा नाम राजपुत्रा महारथाः ॥ १९
रथेष्वस्त्रेषु निपुणा नागेषु च विशां पते । धनुर्वेदे गताः पारं मुष्टियुद्धे च कोविदाः ॥ २०
गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धकुशलास्तथा । खड्गप्रहरणे युक्ताः संपाते चासिचर्मणोः ॥ २१
शूराश्च कृतविद्याश्च स्पर्धन्ते च परस्परम् । नित्यं हि समरे राजन्विजिगीषन्ति मानवान्२२
कर्णेन विहिता राजन्दुःशासनमनुव्रताः । एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान्प्रशंसति ॥ २३
सततं प्रियकामाश्च कर्णस्यैते वशे स्थिताः । तस्यैव वचनाद्राजन्निवृत्ताः श्वेतवाहनात् ॥ २४
ते न क्लान्ता न च श्रान्ता दृढावरणकार्मुकाः । मदर्थेऽधिष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शासनात्२५
एतान्प्रमथ्य संग्रामे प्रियार्थं तव कौरव । प्रयास्यामि ततः पश्चात्पदवीं सव्यसाचिनः ॥ २६
यांस्त्वेतान्परान्राजन्नागान्सप्तशतानिमान् । प्रेक्षसे वर्मसंच्छन्नान्किरातैः समधिष्ठितान्॥ २७
किरातराजो यान्प्रादाद्गृहीतान्सव्यसाचिनः । स्वलंकृतांस्तदा प्रेष्यानिच्छञ्जीवितमात्मनः२८
आसन्नेते पुरा राजंस्तव कर्मकरा दृढम् । त्वामेवाद्य युयुत्सन्ते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥२९
एषामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्मदाः । हस्तिशिक्षाविदश्चैव सर्वे चैवाग्नियोनयः ॥ ३०
एते विनिर्जिताः संख्ये संग्रामे सव्यसाचिना । मदर्थमद्य संयत्ता दुर्योधनवशानुगाः ॥ ३१
एतान्हत्वा शरै राजन्किरातान्युद्धदुर्मदान् । सैन्धवस्य वधे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवम् ॥३२
ये त्वेते सुमहानागा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः । कर्कशाश्च विनीताश्च प्रभिन्नकरटामुखाः॥ ३३
जाम्बूनदमयैः सर्वैर्वर्मभिः सुविभूषिताः । लब्धलक्षा रणे राजन्नैरावणसमा युधि ॥ ३४
उ[7]त्तरात्पर्वतादेते तीक्ष्णैर्दस्युभिरास्थिताः । कर्कशैः प्रवरैर्योधैः कार्ष्णायसतनुच्छदैः ॥ ३५
सन्ति गोयोनयश्चात्र सन्ति वानरयोनयः । अनेकयोनयश्चान्ये तथा मानुषयोनयः ॥ ३६
अ[8]नीकं समवेतानां धूम्रवर्णमुदीर्यते । म्लेच्छानां पापकर्तॄणां हिमदुर्गनिवासिनाम् ॥ ३७
एतद्दुर्योधनो लब्ध्वा समग्रं राजमण्डलम् । कृपं च सौमदत्तिं च द्रोणं च रथिनां वरम्॥३८
सिन्धुराजं तथा कर्णमवमन्यत पाण्डवान् । कृतार्थमथ चात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ३९
ते तु सर्वेऽद्य संप्राप्ता मम नाराचगोचरम् । न[9] विमोक्ष्यन्ति कौन्तेय यद्यपि स्युर्मनोजवाः ॥
तेन संभाविता नित्यं परवीर्योपजीविना । विनाशमुपयास्यन्ति मच्छरौघनिपीडि[10]ताः ॥ ४१
ये त्वेते रथिनो राजन्दृश्यन्ते काञ्चनध्वजाः। एते दु[11]र्वारणा नाम काम्बोजा यदि ते श्रुताः ॥
शूराश्च कृतविद्याश्च धनुर्वेदे च निष्ठिताः । संहताश्च भृशं ह्येते अन्योन्यस्य हितैषिणः ॥ ४३

---

१ म. देशमितः पूर्णं त्रियोजनम् । २ म. + यत्र तिष्ठति राजासौ सैन्धवो बालघातकः ॥ सागरप्रतिमं सैन्यं गर्जन्तामिव सागरम् । ३ म. °भयित्वा व्रजाम्यहम् । ‡ म. क. सहस्र° । * क. कुलमञ्ज° । ४ म. नागा नगनिभा । ५ म. क. °तानपरा° । ६ म. °प्रादाद्गृहीतः सव्यसाचिना । ७ म. आस्थिता दस्युभिस्तीक्ष्णैः शूरैरुत्तमपार्वतैः । ८ म. अनीकमसतामेतद्धूम्रवर्णं° । ९ म. न भविष्यन्ति । १० क. °प्रपीडिताः । ११ क. दुर्वारयो नाम ।

५८

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अक्षौहिण्यश्च संरब्धा धार्तराष्ट्रस्य भारत । यत्ता मदर्थे तिष्ठन्ति कुरुवीराभिरक्षिताः ॥ ४४
अप्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिताः । तानहं प्रमथिष्यामि तृणानीव हुताशनः ॥ ४५
तस्मात्सर्वानुपासङ्गान्सर्वोपकरणानि च । रथे कुर्वन्तु मे राजन्यथावद्रथकल्पकाः ॥ ४६
अस्मिंस्तु किल संमर्दे ग्राह्यं विविधमायुधम् । यथोपदिष्टमाचार्यैः कार्यः पञ्चगुणो रथः॥४७
काम्बोजैर्हि समेष्यामि तीक्ष्णैराशीविषोपमैः । नानाशस्त्रसमावायैर्विविधायुधयोधिभिः ॥४८
किरातैश्च समेष्यामि विषकल्पैः प्रहारिभिः । लालितैः सततं राज्ञा दुर्योधनहितैषिभिः ॥४९
शकैश्चापि समेष्यामि शक्रतुल्यपराक्रमैः । अग्निकल्पैर्दुराधर्षैः प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ ५०
तथान्यैर्विविधैर्योधैः कालकल्पैर्दुरासदैः । समेष्यामि रणे राजन्बहुभिर्युद्धदुर्मदैः ॥[2] ५१
तस्माद्वै वाजिनो मुख्या[3] विश्रुताः शुभलक्षणाः । उपावृत्ताश्च पीताश्च पुनर्युज्यन्तु मे रथे॥५२

संजय उवाच—

तस्य सर्वानुपासङ्गान्सर्वोपकरणानि च । रथे चास्थापयद्राजा शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५३
ततस्तान्सर्वतो युक्तान्सदश्वांश्चतुरो जनाः । रसवत्पाययामासुः पानं मदसमीरणम् ॥ ५४
पीतोपवृत्तान्स्नातांश्च जग्धान्नान्समलंकृतान् । विनीतशल्यांस्तुरगांश्चतुरो हेममालिनः ॥ ५५
तान्युक्तान्रुक्मवर्णाभान्विनीतान् शीघ्रगामिनः । संहृष्टमनसोऽव्यग्रान्विधिवत्कल्पितान्रथे॥५६
महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमालिना । संवृते केतकैर्हैमैर्मणिविद्रुमचित्रितैः ॥ ५७
पाण्डुराभ्रप्रकाशाभिः पताकाभिरलंकृते । हेमदण्डोच्छ्रितच्छत्रे बहुशस्त्रपरिच्छदे ।
योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् ॥ ५८
दारुकस्यानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रियः सखा । न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्येव मातलिः ॥ ५९
ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गलः । स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानथो ददौ ॥६०
आशीर्वादैः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां वरः । ततः स मधुपर्कार्हः पीत्वा कैलातकं मधु ॥
लोहिताक्षो बभौ तत्र मदविह्वललोचनः । आलभ्य वीरकांस्यं च हर्षेण महतान्वितः ॥ ६२
द्विगुणीकृततेजा हि प्रज्वलन्निव पावकः । उत्सङ्गे धनुरादाय सशरं रथिनां वरः ॥[11] ६३
कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः कवची समलंकृतः । लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यैः कन्याभिश्चाभिनन्दितः ॥
युधिष्ठिरस्य चरणावभिवाद्य कृताञ्जलिः । तेन मूर्धन्युपाघ्रातः आरुरोह महारथम् ॥[14] ६५
ततस्ते वाजिनो हृष्टाः सुपुष्टा वातरंहसः । अजय्या जैत्रमूहुस्तं विकुर्वाणाः स्म सैन्धवाः॥*६६
तथैव भीमसेनोऽपि धर्मराजेन पूजितः । प्रायात्सात्यकिना सार्धमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ॥६७
तौ दृष्ट्वा प्रविविक्षन्तौ तव सेनामरिंदमौ । संयत्तास्तावकाः सर्वे तस्थुर्द्रोणपुरोगमाः ॥ ६८

---

१ क. समावापै° । २ म. + त्रियोजनगतस्यापि पदवीं सव्यसाचिनः । यास्यामि रथिनां श्रेष्ठं प्रवरं च धनुष्मताम् ॥ सूर्योदयगतस्याहं पाण्डवस्य गतिं चरन् । अपराह्णगते सूर्ये गमिष्यामि न संशयः ॥ ३ म. मुख्यान्विश्रुताञ्छुभलक्षणैः । ४ म. °वृत्तांश्च पीतांश्च । ५ म. मुक्ता° । ६ क. तान्मुक्ता° । ७ क. वृतेन कौतुकैर्हैमै° । ८ क. °ष्कानवाचयत् । ९ म. समधुपर्काम्भः । १० म. °कृततेजोभिः प्रज्वल° । ११ म. + आशीर्वादैः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां वरः । १२ क. °न्युपघ्रात । १३ म. °तः कृतस्वस्त्ययनोऽपि च । १४ म. + आशिषो विविधाः श्रुत्वा धर्मराजमुखेरिताः । हर्षेण महता युक्त आरुरोह महारथम् ॥ * म. + यथा शक्ररथं राजन्नूहुस्ते हरयः पुरा ॥ १५ क. सपत्नास्तावकाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सन्नद्धमनुगच्छन्तं दृष्ट्वा भीमं स[1] सात्यकिः । अभिनन्द्याब्रवीद्वीरस्तदा हर्षकरं वचः ॥ [2]६९
त्वं भीम रक्ष राजानमेतत्[3]कार्यतमं हि ते । अहं भित्त्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्वमिदं बलम्॥७०
आयत्यां च तदात्वे च श्रेयो राज्ञोऽभिरक्षणम् । जानीषे मम वीर्यं त्वं तव चाहमरिंदम ।
तस्माद्भीम निवर्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियम्॥[4] ७१
तथोक्तः सात्यकिं प्राह व्रज त्वं कार्यसिद्धये। अहं राज्ञः करिष्यामि रक्षां पुरुषसत्तम ॥ ७२
एवमुक्तः प्रत्युवाच भीमसेनं स माधवः । गच्छ गच्छ ध्रुवं पार्थ ध्रुवो हि विजयो मम ॥७३
यन्मे [5]गुणानुरक्तश्च त्वमद्य वशमास्थितः । निमित्तानि च धन्यानि यथा भीम वदन्ति माम्॥
निहते सैन्धवे पापे पाण्डवेन महात्मना। परिष्वजिष्ये राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥[6]७५
एतावदुक्त्वा भीमं तु विसृज्य च महायशाः । संप्रैक्षत्तावकं सैन्यं व्याघ्रो मृगगणानिव ।७६
तं दृष्ट्वा †प्रविविक्षन्तं सैन्यं तव जनाधिप । भूय एवाभवन्मूढं सुभृशं चाप्यकम्पत ॥ ७७
ततः प्रयातः सहसा तव सैन्यं स सात्यकिः । दिदृक्षुरर्जुनं राजन्धर्मराजस्य शासनात्॥७८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

संजय उवाच—

प्रयाते तव सैन्यं तु युयुधाने युयुत्सया । धर्मराजो महाराज स्वेनानीकेन संवृतः ॥ १
प्रायाद्द्रोणरथं प्रेप्सुर्युयुधानस्य पृष्ठतः । ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः समरदुर्मदः ॥[7] २
प्राक्रोशत्पाण्डवानीके वसुदानश्च पार्थिवः । आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ॥ ३
यथा सुखेन गच्छेत सात्यकिर्युद्धदुर्मदः । महारथा हि बहवो §यतिष्यन्त्यस्य निर्जये ॥[8] ४
इति ब्रुवन्तो वेगेन निपेतुस्ते महारथाः । वयं प्रतिजिगीषन्तस्तत्र तान्समभिद्रुताः ।[9]
ततः शब्दो महानासीद्युयुधानरथं प्रति ॥ ५
आकीर्यमाणा धावन्ती तव पुत्रस्य वाहिनी । सात्वतेन महाराज शतधाभिव्यशीर्यत ॥ ६
तस्यां विदीर्यमाणायां शिनेः पुत्रो महारथः । सप्तवीरान्महेष्वासानग्रानीकेष्वपोथयत् ॥ ७
अथान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् । शरैरनलसंकाशैर्निन्ये वीरान्यमक्षयम् ॥ ८
शतमेकेन विव्याध शतेनैकं च पत्रिणाम् । द्विपारोहान् द्विपांश्चैव हयारोहान्हयांस्तथा ।
रथिनः साश्वसूतांश्च जघानेशः पशूनिव ॥ ९
तं तथाद्भुतकर्माणं शरसंपातवर्षिणम् । न केचनाभ्यधावन्वै सात्यकिं तव सैनिकाः ॥ १०
ते भीता मृद्यमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना । आयोधनं जहुर्वीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
तमेकं बहुधा पश्यन्मोहितास्तस्य तेजसा ॥ ११
रथैर्विमथितैश्चैव भग्ननीडैश्च मारिष । चक्रैर्विमथितैश्छत्रैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ १२

---

१ क. ससात्यकिम् । २ क. + अथ हर्षपरीताङ्गः सात्यकिर्भीममब्रवीत् । ३ क. °त्कार्यमतं । ४ म. + संजय उवाच । ५ म. स्निग्धोऽनुरक्तश्च । ६ म. + अप्रमादश्च ते कार्यो द्रोणं प्रति महारथम् । संजय उवाच । † क. प्रतिवीक्षन्तं । ७ म. + प्रयाते माधवे राजन्निदं वचनमब्रवीत् । § म. यतिष्यन्तेऽस्य । ८ म. + संजय उवाच । सेनापातिवचः श्रुत्वा पाण्डवेयाः समन्ततः । अभ्युद्ययुर्महाराज तव सैन्यं समन्ततः ॥ जहि प्रहर गृह्णीहि विध्य विद्रव चाद्रव । ९ म. + बाणशङ्खरवान्कृत्वा विमिश्रान्वाद्यनिस्वनैः । युयुधानरथं दृष्ट्वा तावका अभिदुद्रुवुः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अनुकर्षैः पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकाञ्चनैः । बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैश्च विशां पते ॥
हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गाभोगसंनिभैः । ऊरुभिः पृथिवी छन्ना मनुजानां नराधिप ॥ १४
शशाङ्कसंनिभैश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः । पतितैर्ऋषभाक्षाणां सा बभावति मेदिनी ॥ १५
गजैश्च बहुधा छिन्नैः शयानैः पर्वतोपमैः । रराजातिभृशं भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १६
तपनीयमयैर्योक्त्रैर्मुक्ताजालविभूषितैः । उरश्छदैर्विचित्रैश्च व्यशोभन्त तुरङ्गमाः ।
गतसत्त्वा महीं प्राप्य प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ १७
नानाविधानि सैन्यानि तव हत्वा तु सात्वतः । प्रविष्टस्तावकं सैन्यं द्रावयित्वा चमूं भृशम्॥
ततस्तेनैव मार्गेण येन यातो धनंजयः । इयेष सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ॥ १९
भारद्वाजं समासाद्य युयुधानश्च सात्यकिः । न न्यवर्तत संक्रुद्धो वेलामिव जलाशयः ॥ २०
निवार्य तु रणे द्रोणो युयुधानं महारथम् । विव्याध निशितैर्बाणैः पञ्चभिर्मर्मभेदिभिः ॥२१
सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन्विव्याध सप्तभिः । हेमपुङ्खैः शिलाधौतैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥
तं षड्भिः सायकैर्द्रोणः साश्वयन्तारमार्दयत् । स तं न ममृषे द्रोणं युयुधानो महारथः ॥ २३
सिंहनादं ततः कृत्वा द्रोणं विव्याध सात्यकिः । दशभिः सायकैश्चान्यैः षड्भिरष्टाभिरेव च॥२४
युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध दशभिः शरैः ।
एकेन सारथिं चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् । ध्वजमेकेन बाणेन विव्याध युधि मारिष ॥ २५
तं द्रोणः साश्वयन्तारं सरथध्वजमाशुगैः । त्वरन्प्राच्छादयद्बाणैः शलभानामिव व्रजैः ॥ २६
तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बहुभिराशुगैः । आच्छादयदसंभ्रान्तस्ततो द्रोण उवाच ह ॥[3] २७
तवाचार्यो रणं हित्वा गतः कापुरुषो यथा । युध्यमानं च मां हित्वा प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २८
त्वं हि मे युध्यतो नाद्य जीवन्यास्यसि माधव । यदि मां त्वं रणे हित्वा न यास्याचार्यवद्द्रुतम्॥

सात्यकिरुवाच--

धनंजयस्य पदवीं धर्मराजस्य शासनात् । गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्मन्न मे कालात्ययो भवेत् ॥
आचार्यानुगतो मार्गः शिष्यैरन्वास्यते सदा । तस्मादेव व्रजाम्याशु यथा मे स गुरुर्गतः ॥३१

संजय उवाच--

एतावदुक्त्वा शैनेय आचार्यं परिवर्जयन् । प्रयातः सहसा राजन्सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ ३२
द्रोणः करिष्यते यत्नं सर्वथा मम वारणे । यत्तो याहि रणे सूत शृणु चेदं वचः परम् ॥ ३३
एतदालोक्यते सैन्यमावन्त्यानां महाप्रभम् । अस्यानन्तरतस्त्वेतद्दाक्षिणात्यं महद्बलम् ॥ ३४
तदनन्तरमेतच्च बाह्लिकानां महद्बलम् । बाह्लिकाभ्याशतो युक्तं कर्णस्य च महद्बलम् ॥ ३५
अन्योन्येन हि सैन्यानि भिन्नान्येतानि सारथे।अन्योन्यं समुपाश्रित्य न त्यक्ष्यन्ति रणाजिरम् ॥
एतदन्तरमासाद्य चोदयाश्वान्प्रहृष्टवत् । मध्यमं जवमास्थाय वह मामत्र सारथे ॥ ३७
बाह्लिका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यताः । दाक्षिणात्याश्च बहवः सूतपुत्रपुरोगमाः ॥ ३८
हस्त्यश्वरथसंबाधं यच्चानीकं विलोक्यते । नानादेशसमुत्थैश्च पदातिभिरधिष्ठितम् ॥ ३९

---

१ म. बभौ भारत मेदिनी । २ म. प्राच्छादयदसंभ्रान्तस्त्वरमाणो महारथः । ३ म. + द्रोणस्तु परमक्रुद्धः सात्यकिं परवीरहा । अवाकिरच्छरैर्बाणैर्वासुदेवपराक्रमम् ॥ तं तथा शरजालेन प्रच्छाद्य महता पुनः । द्रोणः प्रहस्य शैनेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ क. विरक्षन्ति रणाजिरे ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]एतावदुक्त्वा यन्तारं ब्राह्मणं परिवर्जयन्। मध्यतो याहि [2]यत्रोग्रं कर्णस्य* च महद्बलम् ॥[3] ४०
तं द्रोणोऽनुययौ क्रुद्धो विकिरन्विशिखान्बहून्। युयुधानं महाभागं गच्छन्तमनिवर्तिनम्॥[4] ४१
कर्णस्य सैन्यं सुमहदभिहत्य शितैः शरैः। प्राविशद्भारतीं सेनामपर्यन्तां च सात्यकिः॥[5] ४२
प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च। अमर्षी कृतवर्मा तु सात्यकिं पर्यवारयत् ॥ ४३
तमापतन्तं विशिखैः षड्भिराहत्य सात्यकिः। चतुर्भिश्चतुरोऽस्याश्वानाजघानाशु वीर्यवान् ४४
ततः पुनः षोडशभिर्नतपर्वभिराशुगैः। सात्यकिः कृतवर्माणं प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ४५
स ताड्यमानो विशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजनैः। सात्वतेन महाराज कृतवर्मा न चक्षमे ॥ ४६
स वत्सदन्तं संधाय जिह्मगानिलसंनिभम्। आकृष्य राजन्नाकर्णाद्विव्याधोरसि सात्यकिम्४७
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः। सपुङ्खपत्रः पृथिवीं विवेश रुधिरोक्षितः ॥ ४८
अथास्य बहुभिर्बाणैराच्छिनत्परमास्त्रवित्। स मार्गणगणं राजन्कृतवर्मा शरासनम् ॥ ४९
विव्याध च रणे राजन्सात्यकिं सत्यविक्रमम्। दशभिर्विशिखैस्तीक्ष्णैरभिक्रुद्धः स्तनान्तरे५०
ततः प्रशीर्णे धनुषि शक्त्या शक्तिमतां वरः। जघान दक्षिणं बाहुं सात्यकिः कृतवर्मणः॥५१
ततोऽन्यत्सुदृढं चापं पूर्णमायम्य सात्यकिः। व्यसृजद्विशिखांस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः॥५२
सरथं कृतवर्माणं समन्तात्पर्यवारयत्। छादयित्वा रणे राजन्हार्दिक्यं स तु सात्यकिः।
अथास्य भल्लेन शिरः सारथेः समकृन्तत ॥ ५३
स पपात हतः सूतो हार्दिक्यस्य महारथात्। ततस्ते यन्तृरहिताः प्राद्रवंस्तुरगा भृशम् ॥५४
अथ भोजस्तु संभ्रान्तो निगृह्य तुरगान्स्वयम्।तस्थौ वीरो धनुष्पाणिस्तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्५५
स मुहूर्तमिवाश्वस्य सदश्वान्समनोदयत्। व्यपेतभीरमित्राणामावहत्सुमहद्भयम्।
सात्यकिश्चाभ्यगात्तस्मात्स तु भीममुपाद्रवत् ॥ ५६
युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानीकाद्विनिःसृतः। प्रययौ त्वरितस्तूर्णं काम्बोजानां महाचमूम्५७
स तत्र बहुभिः शूरैः संनिरुद्धो महारथैः। न चचाल तदा राजन्सात्यकिः सत्यविक्रमः ५८
संधाय च चमूं द्रोणो भोजे भारं निवेश्य च। अभ्यधावद्रणे यत्तो युयुधानं युयुत्सया ॥५९
तथा तमनुधावन्तं युयुधानस्य पृष्ठतः। न्यवारयन्त संहृष्टाः पाण्डुसैन्ये बृहत्तमाः।
समासाद्य तु हार्दिक्यं रथानां प्रवरं रथम् ॥ ६०
पञ्चाला विगतोत्साहा भीमसेनपुरोगमाः। विक्रम्य वारिता राजन्वीरेण कृतवर्मणा ॥ ६१
यतमानांश्च तान्सर्वानीषद्विगतचेतसः। अभितस्ताञ्छरौघेण क्लान्तवाहानकारयत् ॥ ६२

---

१ अस्य श्लोकार्धस्य स्थाने म.–पुस्तके अधो लिखितं सार्धं श्लोकद्वयं वर्तते “ ततः शक्यो महाव्यूहो भेत्तुं स सहसा रणे। तं देशं त्वरिता यामो मृद्नन्तो युधि शात्रवान् ॥ तत्रैते संप्रहृष्टत्वान्ना-स्मान्प्रति युयुत्सवः ॥ अयुध्यमानो बहुभिरेकं प्राप्य सुदुर्बलम् । बलं प्रमथ्य गच्छामि मिषतां सर्वध-न्विनाम् ॥ २ क. यच्चोग्रं । * म. सुमह° । ३ म. + यत्रैते परमक्रुद्धा दाक्षिणात्या महारथाः। एतान्विजित्य संग्रामे ततो यामो धनंजयम् ॥ संजय उवाच । युयुधानवचः श्रुत्वा युयुधानस्य सारथिः। यथोक्तमगमद्राजन्वर्जयन्द्रोणमाहवे। ४ म. + स च सैन्यं महाद्भित्त्वा दाक्षिणात्यबलं च तत्। ५ म. + सात्यको हि ततः सैन्यं द्रावयन्स समन्ततः ॥ ६ म. तिग्मांशुवनलसप्रभम्। ७ म. क. °न्समचोदयत्। ८ म. °श्चात्यगा°। ९ क. च।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

निगृहीतास्तु भोजेन भोजानीकेप्सवो रणे । अतिष्ठन्नार्यवद्वीराः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ *६२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११३॥

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं बहुगुणं सैन्यमेवं प्रविचितं बलम् । व्यूढमेवं यथान्यायमेवं बहु च संजय ॥ १
नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामं च नः सदा । प्रौढमत्यद्भुताकारं पुरस्तादृष्टविक्रमम् ॥ २
नातिवृद्धमबालं च नाकृशं नातिपीवरम् । लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
आत्तसंनाहसंछन्नं बहुशस्त्रपरिच्छदम् । शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितम् ॥ ४
आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते । सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ५
नागेष्वश्वेषु बहुशो रथेषु च परीक्षितम् । परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ६
न गोष्ठ्या नोपकारेण न संबन्धनिमित्ततः । नानाहूतं नाप्यभृतं मम सैन्यं बभूव ह ॥ ७
कुलीनार्यजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतम् । कृतमानोपचारं च यशस्वि च मनस्वि च ॥ ८
सचिवैश्चापरैर्मुख्यैर्बहुभिः पुण्यकर्मभिः । लोकपालोपमैस्तात पालितं नरसत्तमैः ॥ ९
बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः । अस्मानधिसृतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ १०
महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः । अपक्षैः पक्षिसंकाशै रथैरश्वैश्च संवृतम् ॥ ११
प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैरावृतं महत् । यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भागधेयतः ॥ १२
योधाक्षय्यजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् । क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्रासझषाकुलम् ॥ १३
ध्वजभूषणसंबाधरत्नोपलसुसंचितम् । वाहनैरभिधावद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ १४
द्रोणगम्भीरपातालं कृतवर्ममहाह्रदम् । जलसन्धमहाग्राहं कर्णचन्द्रोदयोद्धतम् ॥ १५
गते सैन्यार्णवं भित्त्वा तरसा पाण्डवर्षभे । संजयैकरथेनैव युयुधाने च मामकम् ॥ १६
तत्र शेषं न पश्यामि प्रविष्टे सव्यसाचिनि । सात्वते च रथोदारे मम सैन्यस्य संजय ॥ १७
तौ तत्र समतिक्रान्तौ दृष्ट्वातीव तरस्विनौ । सिन्धुराजं तु संप्रेक्ष्य गाण्डीवस्येषुगोचरे ॥ १८
किं नु वा कुरवः कृत्यं विदधुः कालचोदिताः । दारुणैकायनेऽकाले कथं वा प्रतिपेदिरे ॥ १९
ग्रस्तान्हि कौरवान्मन्ये मृत्युना तात संगतान् । विक्रमोऽपि रणे तेषां न तथा दृश्यते हि वै ॥
अक्षतौ संयुगे तत्र प्रविष्टौ कृष्णपाण्डवौ । न च वारयिता कश्चित्तयोरस्तीह संजय ॥ २१
भृताश्च बहवो योधाः परीक्ष्यैव महारथाः । वेतनेन यथायोगं प्रियवादेन चापरे ॥ २२
असत्कारभृतस्तात मम सैन्ये न विद्यते । कर्मणा ह्यनुरूपेण लभ्यते भक्तवेतनम् ॥ २३
न चायोधोऽभवत्कश्चिन्मम सैन्ये तु संजय । अल्पदानभृतस्तात तथा चाभृतको नरः ॥ २४
पूजितो हि यथाशक्त्या दानमानासनैर्मया । तथा पुत्रैश्च मे तात ज्ञातिभिश्च सबान्धवैः ॥ २५
ते च प्राप्यैव संग्रामे निर्जिताः सव्यसाचिना । शैनेयेन परामृष्टाः किमन्यद्भागधेयतः ॥ २६
रक्ष्यते यश्च संग्रामे ये च संजय रक्षिणः । एकः साधारणः पन्था रक्ष्यस्य सह रक्षिभिः ॥ २७

---

* म. + हार्दिक्यं समरे यत्ता न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् । १ क. बहुविधं । २ क. वरम् । ३ क. °दृढं । ४ क. नापि पीवरम् । ५ क. °प्राणं । ६ क. °स्कन्धे । ७ म. + चर्मनिस्त्रिंशयुद्धे च नियुद्धे च विशारदम् । ८ क. पयोदधिं । ९ क. °बाधं रत्नोत्पलसु° । १० म. गाण्डीवस्य च गोचरम् । ११ म. च योधो । १२ क. रक्ष्यस्व ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्धवस्याग्रतः स्थितम् । पुत्रो मम भृशं मूढः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ २८
सात्यकिं च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभीतवत् । किं नु दुर्योधनः कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ॥ २९
सर्वशस्त्रातिगौ सेनां प्रविष्टौ रथिसत्तमौ । दृष्ट्वा कां वै धृतिं युद्धे प्रत्यपद्यन्त मामकाः ॥ ३०
दृष्ट्वा कृष्णं तु दाशार्हमर्जुनार्थे व्यवस्थितम् । शिनीनामृषभं चैव मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥३१
दृष्ट्वा सेनां व्यतिक्रान्तां सात्वतेनार्जुनेन च । पलायमानांश्च कुरून्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः॥३२
विद्रुतान्रथिनो दृष्ट्वा निरुत्साहान्द्विषज्जये । पलायनकृतोत्साहान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३३
शून्यान्कृतान्रथोपस्थान्सात्वतेनार्जुनेन च । हतांश्च योधान्संदृश्य मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥
व्यश्वनागरथान्दृष्ट्वा तत्र वीरान्सहस्रशः । धावमानान्रणे व्यग्रान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः॥३५
महानागान्विद्रवतो दृष्ट्वार्जुनशराहतान् । पतितान्पततश्चान्यान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३६
विहीनांश्च कृतानश्वान्विरथांश्च कृतान्नरान् । तत्र सात्यकिपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः॥
हयौघान्निहतान्दृष्ट्वा द्रवमाणांस्ततस्ततः । रणे माधवपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ३८
पत्तिसंघान्रणे दृष्ट्वा धावमानांश्च सर्वशः । निराशा विजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥३९
द्रोणस्य समतिक्रान्तावनीकमपराजितौ । क्षणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥४०
संमूढोऽस्मि भृशं तात श्रुत्वा कृष्णधनंजयौ । प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सात्वतेन सहाच्युतौ ॥
तस्मिन्प्रविष्टे पृतनां शिनीनां प्रवरे रथे । भोजानीकं व्यतिक्रान्ते किमकुर्वत कौरवाः ॥ ४२
तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु । कथं युद्धमभूत्तत्र तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४३
द्रोणो हि बलवाञ्श्रेष्ठः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । पञ्चालास्तं महेष्वासं प्रत्यविध्यन्कथं रणे॥४४
बद्धवैरास्ततो द्रोणे धनंजयजयैषिणः । भारद्वाजसुतस्तेषु दृढवैरो महारथः ॥ ४५
अर्जुनश्चापि यच्चक्रे सिन्धुराजवधं प्रति । तन्मे सर्वं समाचक्ष्व कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४६

संजय उवाच—

आत्मापराधात्संभूतं व्यसनं भरतर्षभ । प्राप्य प्राकृतवद्वीर न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ४७
पुरा यदुच्यसे प्राज्ञैः सुहृद्भिर्विदुरादिभिः । मा हार्षीः पाण्डवान्राजन्निति तन्न त्वया श्रुतम् ॥
सुहृदां हितकामानां वाक्यं यो न शृणोति ह । स महद्व्यसनं प्राप्य शोचते वै यथा भवान् ॥
याचितोऽसि पुरा राजन्दाशार्हेण शमं प्रति । न च तं लब्धवान्कामं त्वत्तः कृष्णो महायशाः॥
तव निर्गुणतां ज्ञात्वा पक्षपातं सुतेषु च । द्वैधीभावं तथा धर्मे पाण्डवेषु च मत्सरम् ॥ ५१
तव जिह्ममभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति । आर्तप्रलापांश्च बहून्मनुजाधिप सत्तम ॥ ५२
सर्वलोकस्य तत्त्वज्ञः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । वासुदेवस्ततो युद्धं कुरूणामकरोन्महत् ॥ ५३
आत्मापराधात्सुमहान्प्राप्तस्ते विपुलः क्षयः । नैनं दुर्योधने दोषं कर्तुमर्हसि मानद ॥ ५४
न हि ते सुकृतं किंचिदादौ मध्ये च भारत । दृश्यते पृष्ठतश्चैव त्वन्मूलो हि पराजयः ॥५५
तस्मादवस्थितो भूत्वा ज्ञात्वा लोकस्य निर्णयम् । शृणु युद्धं यथावृत्तं घोरं देवासुरोपमम् ॥
प्रविष्टे तव सैन्यं तु शैनेये सत्यविक्रमे । भीमसेनमुखाः पार्थाः प्रतीयुर्वाहिनीं तव ॥ ५७
आगच्छतस्तान्सहसा क्रुद्धरूपान्सहानुगान् । दधारैको रणे पाण्डून्कृतवर्मा महारथः ॥ ५८
यथोद्वृत्तं वारयते वेला वै सलिलार्णवम् । पाण्डुसैन्यं तथा संख्ये हार्दिक्यः समवारयत्॥५९

१ क. मतिं । २ क. अश्वनाग° । ३ क. °न्पश्यतश्चान्या° । ४ म. प्रत्ययुध्य° । ५ क. मा ह्वं । ६ म. तस्मादद्य स्थिरो भूत्वा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत्राद्भुतमपश्याम हार्दिक्यस्य पराक्रमम् । यदेनं सहिताः पार्था नातिचक्रमुराहवे ॥ ६०
ततो भीमस्त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्माणमाशुगैः । शङ्खं दध्मौ महाबाहुर्हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ ६१
सहदेवस्तु विंशत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः । शतेन नकुलश्चापि हार्दिक्यं समविध्यत ॥ ६२
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या सप्तभिश्च घटोत्कचः । धृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापि कृतवर्माणमार्दयत् ॥ ६३
विराटो द्रुपदश्चैव याज्ञसेनिश्च पञ्चभिः । शिखण्डी चैव हार्दिक्यं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ॥ ६४
पुनर्विव्याध विंशत्या सायकानां हसन्निव । कृतवर्मा ततो राजन्सर्वतस्तान्महारथान् ॥ ६५
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा भीमं विव्याध सप्तभिः । धनुर्ध्वजं चास्य तदा रथाद्भूमावपातयत् ॥ ६६
अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः । आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तत्या निशितैः शरैः ॥ ६७
स गाढविद्धो बलवान्हार्दिक्यस्य शरोत्तमैः । चचाल रथमध्यस्थः क्षितिकम्पे यथाचलः ६८
भीमसेनं तथा दृष्ट्वा धर्मराजपुरोगमाः । विसृजन्तः शरान्राजन्कृतवर्माणमार्दयन् ॥ ६९
तं तथा कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष । विव्यधुः सायकैर्हृष्टा रक्षार्थं मारुतेर्मृधे ॥ ७०
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः । शक्तिं जग्राह समरे हेमदण्डामयस्मयीम् ॥ ७१
चिक्षेप च रथात्तूर्णं कृतवर्मरथं प्रति । सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा ॥ ७२
कृतवर्माणमभितः प्रजज्वाल सुदारुणा । तामापतन्तीं सहसा युगान्ताग्निसमप्रभाम् ॥ ७३
द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यो निजघान द्विधा तदा । सा छिन्ना पतिता भूमौ शक्तिः कनकभूषणा ॥
द्योतयन्ती दिशो राजन्महोल्केव नभश्च्युता । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा भीमश्चुक्रोध वै भृशम् ७५
ततोऽन्यद्धनुरादाय वेगवत्सुमहास्वनम् । भीमसेनो रणे क्रुद्धो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ ७६
अथैनं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे । भीमो भीमबलो राजंस्तव दुर्मन्त्रितेन च ॥ ७७
भोजस्तु क्षतसर्वाङ्गो भीमसेनेन मारिष । रक्ताशोक इवोत्फुल्लो व्यभ्राजत रणाजिरे ॥ ७८
ततः क्रुद्धस्त्रिभिर्बाणैर्भीमसेनं हसन्निव । अभिहत्य दृढं युद्धे तान्सर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ ७९
त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो यतमानान्महारथान् । तेऽपि तं प्रत्यविध्यन्त सप्तभिः सप्तभिः शरैः ॥
शिखण्डिनस्ततः क्रुद्धः क्षुरप्रेण महारथः । धनुश्चिच्छेद समरे प्रहसन्निव सात्वतः ॥ ८१
शिखण्डी तु ततः क्रुद्धश्छिन्ने धनुषि सत्वरः । आसिं जग्राह समरे शतचन्द्रं च भास्वरम् ८२
भ्रामयित्वा महच्चर्म चामीकरविभूषितम् । तमसिं प्रेषयामास कृतवर्मरथं प्रति ॥ ८३
स तस्य सशरं चापं छित्त्वा राजन्महानसिः । अभ्यगाद्धरणीं राजंश्च्युतं ज्योतिरिवाम्बरात् ॥
एतस्मिन्नेव काले तु त्वरमाणं महारथाः । विव्यधुः सायकैर्गाढं कृतवर्माणमाहवे ॥ ८५
अथान्यद्धनुरादाय त्यक्त्वा तच्च महद्धनुः । विशीर्णं भरतश्रेष्ठ हार्दिक्यः परवीरहा ॥ ८६
विव्याध पाण्डवान्युद्धे त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः । शिखण्डिनं च विव्याध त्रिभिः पञ्चभिरेव च ॥
धनुरन्यत्समादाय शिखण्डी तु महायशाः । अवारयत्कूर्मनखैराशुगैर्हृदिकात्मजम् ॥ ८८
ततः क्रुद्धो रणे राजन्हृदिकस्यात्मसंभवः । अभिदुद्राव वेगेन याज्ञसेनिं महारथम् ॥ ८९
भीष्मस्य समरे राजन्मृत्योर्हेतुं महात्मनः । विदर्शयन्बलं शूरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ९०
तौ दिशां गजसंकाशौ ज्वलिताविव पावकौ । समापेततुरन्योन्यं शरसंघैररिंदमौ ॥ ९१
विधुन्वानौ धनुःश्रेष्ठे संदधानौ च सायकान् । विसृजन्तौ च शतशो गभस्तीनिव भास्करौ ९२

---

१ क. °लब्धा ततः । २ म. क. °श्च्युता । ३ म. च । ४ म. दिशागज° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैरन्योन्यं तौ महारथौ । युगान्तप्रतिमौ वीरौ रेजतुर्भास्कराविव ॥ ९३
कृतवर्मा च समरे याज्ञसेनिं महारथम् । विद्ध्वेषुभिस्त्रिसप्तत्या पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ९४
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः॥ ९५
तं विषण्णं रणे दृष्ट्वा तावकाः पुरुषर्षभ । हार्दिक्यं पूजयामासुर्वासांस्यादुधुवुश्च ह ॥ ९६
शिखण्डिनं तथा ज्ञात्वा हार्दिक्यशरपीडितम् । अपोवाह रणाद्यन्ता त्वरमाणो महारथम्॥ ९७
सादितं तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पार्थाः शिखण्डिनम् । परिवव्रू रथैस्तूर्णं कृतवर्माणमाहवे ॥ ९८
तत्राद्भुतं परं चक्रे कृतवर्मा महारथः । यदेकः समरे पार्थान्वारयामास सानुगान् ॥ ९९
पार्थाञ्जित्वाजयच्चेदीन्पञ्चालान्सृञ्जयानपि । केकयांश्च महावीर्यान्कृतवर्मा महारथः॥ १००
ते वध्यमानाः समरे हार्दिक्येन स्म पाण्डवाः । इतश्चेतश्च धावन्तो नैव चक्रुर्धृतिं रणे ॥ १
जित्वा पाण्डुसुतान्युद्धे भीमसेनपुरोगमान् । हार्दिक्यः समरेऽतिष्ठद्विधूम इव पावकः ॥ २
ते द्राव्यमाणाः समरे हार्दिक्येन महारथाः । विमुखाः समपद्यन्त शरवृष्टिभिरार्दिताः॥१०३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे कृतवर्मपराक्रमे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

संजय उवाच—

शृणुष्वैकमना राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि । द्राव्यमाणे बले तस्मिन्हार्दिक्येन महात्मना॥ १
लज्जयावनते चापि प्रहृष्टैश्चापि तावकैः[1] । द्वीपो य आसीत्पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम् ॥ २
श्रुत्वा स निनदं भीमं तावकानां महाहवे । शैनेयस्त्वरितो राजन्कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ३
उवाच सारथिं तत्र क्रोधामर्षसमन्वितः । हार्दिक्याभिमुखं सूत कुरु मे रथमुत्तमम् ॥ ४
कुरुते कदनं पश्य पाण्डुसैन्ये ह्यमर्षितः । एनं जित्वा पुनः सूत यास्यामि विजयं प्रति ॥ ५
एवमुक्ते तु वचने सूतस्तस्य महामते । निमेषान्तरमात्रेण कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ६
कृतवर्मा तु हार्दिक्यः शैनेयं निशितैः शरैः । अवाकिरत्सुसंक्रुद्धस्ततोऽक्रुद्ध्यत्स सात्यकिः॥७
अथाशु निशितं भल्लं शैनेयः कृतवर्मणः । प्रेषयामास समरे शरांश्च चतुरोऽपरान् ॥ ८
ते तस्य जघ्निरे वाहान्भल्लेनास्याच्छिनद्धनुः । पृष्ठरक्षं तथा सूतमविध्यन्निशितैः शरैः ॥ ९
ततस्तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः । सेनामस्यार्दयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ १०
अभज्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता ।[3] ततः प्रायात्स त्वरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥११
शृणु राजन्यदकरोत्तव सैन्येषु वीर्यवान् । अतीत्य स महाराज द्रोणानीकमहार्णवम् ॥ १२
पराजित्य तु संहृष्टः कृतवर्माणमाहवे । यन्तारमब्रवीच्छूरः शनैर्याहीत्यसंभ्रमम् ॥ १३
दृष्ट्वा तु तव तत्सैन्यं रथाश्वद्विपसंकुलम् । पदातिजनसंपूर्णमब्रवीत्सारथिं पुनः ॥ १४
यदेतन्मेघसंकाशं द्रोणानीकस्य सव्यतः । सुमहत्कुञ्जरानीकं यस्य रुक्मरथो मुखम् ॥ १५
एते हि बहवः सूत दुर्निवाराश्च[4] संयुगे । दुर्योधनसमादिष्टा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
राजपुत्रा महेष्वासाः सर्वे विक्रान्तयोधिनः ॥[5] १६

---

१ म. परिहृष्टे च तावके । २ इतः श्लोकत्रयं क.–पुस्तके नास्ति । ३ म. + पलायनकृतोत्साहा भ्रमन्ती तत्र तत्र ह । ४ म. °वार्याश्च । ५ म. + न चाजित्वा रणे ह्येताञ्छक्यः प्राप्तुं जयद्रथः ॥ नापि सूत मया पार्थः शक्यः प्राप्तुं कथंचन । एते तिष्ठन्ति सहिताः सर्वविद्यासु निष्ठिताः ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

त्रिगर्तानां रथोदाराः सुवर्णविकृतध्वजाः । मामेवाभिमुखा वीरा योत्स्यमाना व्यवस्थिताः॥ १७
अत्र मां प्रापय क्षिप्रमश्वांश्चोदय सारथे । त्रिगर्तैः सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः॥[1] १८
ततः प्रायाच्छनैः सूतः सात्वतस्य मते स्थितः । रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना ॥ १९
तमूहुः सारथेर्वश्या वल्गमाना हयोत्तमाः । वायुवेगसमाः संख्ये कुन्देन्दुरजतप्रभाः ॥ २०
आपतन्तं रणे तं तु शङ्खवर्णैर्हयोत्तमैः । परिवव्रुस्ततः शूरा गजानीकेन सर्वतः ।
किरन्तो विविधांस्तीक्ष्णान्सायकाँल्लघुवेधिनः ॥ २१
सात्वतो निशितैर्बाणैर्गजानीकमयोधयत् । पर्वतानिव वर्षेण तपान्ते जलदो महान् ॥ २२
वज्राशनिसमस्पर्शैर्वध्यमानाः शरैर्गजाः । प्राद्रवन्रणमुत्सृज्य शिनिवीरसमीरितैः ॥ २३
शीर्णदन्ता विरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डिकाः । विशीर्णकर्णास्यकरा विनियन्तृपताकिनः ॥ २४
संभिन्नमर्मघण्टाश्च विनिकृत्तमहाध्वजाः । हतारोहा दिशो राजन्भेजिरे भ्रष्टकम्बलाः ॥ २५
रुवन्तो विविधान्नादाञ् जलदोपमनिःस्वनाः । नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भल्लैरञ्जलिकैस्तथा ॥ २६
क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च सात्वतेन विदारिताः । क्षरन्तोऽसृक्तथा मूत्रं पुरीषं च प्रदुद्रुवुः ।
बभ्रमुश्चस्खलुश्चान्ये पेतुर्मम्लुस्तथापरे ॥ २७
एवं तत्कुञ्जरानीकं युयुधानेन पीडितम् । शरैरग्न्यर्कसंकाशैः प्रदुद्राव समन्ततः ॥ २८
तस्मिन्हते गजानीके जलसन्धो महाबलः । यत्तः संप्रापयन्नागं रजताश्वरथं प्रति ॥ २९
रुक्मवर्मधरः शूरस्तपनीयाङ्गदः शुचिः । कुण्डली मुकुटी खड्गी रक्तचन्दनरूषितः ॥ ३०
शिरसा धारयन्दीप्तां तपनीयमयीं स्रजम् । उरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रं च भास्वरम् ॥ ३१
चापं च रुक्मविकृतं विधुन्वन्गजमूर्धनि । अशोभत महाराज सविद्युदिव तोयदः ॥ ३२
तमापतन्तं सहसा मागधस्य गजोत्तमम् । सात्यकिर्वारयामास वेलेव मकरालयम् ॥ ३३
नागं निवारितं दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः । अक्रुद्ध्यत रणे राजञ्जलसन्धो महाबलः ॥ ३४
ततः क्रुद्धो महाराज मार्गणैर्भारसाधनैः । अविध्यत शिनेः पौत्रं जलसन्धो महोरसि ॥ ३५
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च । अस्यतो वृष्णिवीरस्य निचकर्त शरासनम् ॥ ३६
सात्यकिं छिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत । अविध्यन्मागधो वीरः पञ्चभिर्निशितैः शरैः॥ ३७
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्जलसन्धेन वीर्यवान् । नाकम्पत महाबाहुस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३८
अचिन्तयन्वै स शरान्नात्यर्थं संभ्रमाद्बली । धनुरन्यत्समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच ह ॥ ३९
एतावदुक्त्वा शैनेयो जलसन्धं महोरसि । विव्याध षष्ट्या सुभृशं शराणां प्रहसन्निव ॥ ४०
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन मुष्टिदेशे महद्धनुः । जलसन्धस्य चिच्छेद विव्याध च त्रिभिः शरैः ॥ ४१
जलसन्धस्तु तत्त्यक्त्वा सशरं वै शरासनम् । तोमरं व्यसृजत्तूर्णं सात्यकिं प्रति मारिष ॥ ४२
स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महारणे । अभ्यगाद्धरणीं घोरः श्वसन्निव महोरगः ॥ ४३
निर्भिन्ने तु भुजे सव्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः । त्रिंशद्भिर्विशिखैस्तीक्ष्णैर्जलसन्धमताडयत् ४४
प्रगृह्य तु ततः खड्गं जलसन्धो महाबलः । आर्षभं चर्म च महच्छतचन्द्रकसंकुलम् ।
आविध्य च ततः खड्गं सात्वतायोत्ससर्ज ह ॥ ४५
शैनेयस्य धनुश्छित्त्वा स खड्गो न्यपतन्महीम् । अलातचक्रवच्चैव व्यरोचत महीं गतः ॥ ४६

---

१ म. + संजय उवाच । २ क. सात्वतोऽपि शितै॰ । ३ म. ॰वर्म॰; क. ॰चर्म॰ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथान्यद्धनुरादाय सर्वकायावदारणम् । शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
विस्फार्य विव्यधे क्रुद्धो जलसन्धं शरेण ह ॥ ४७
ततः साभरणौ बाहू क्षुराभ्यां माधवोत्तमः । सात्यकिर्जलसन्धस्य चिच्छेद प्रहसन्निव ॥ ४८
तौ बाहू परिघप्रख्यौ पेततुर्गजसत्तमात् । वसुंधराधराद्भ्रष्टौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ ४९
ततः सुदंष्ट्रं सुमहच्चारुकुण्डलमण्डितम् । क्षुरेणास्य तृतीयेन शिरश्चिच्छेद सात्यकिः ॥ ५०
तत्पातितशिरोबाहु कबन्धं भीमदर्शनम् । द्विरदं जलसन्धस्य रुधिरेणाभ्यषिञ्चत ॥ ५१
जलसन्धं निहत्याजौ त्वरमाणस्तु सात्वतः । विमानं पातयामास गजस्कन्धाद्विशां पते ॥ ५२
रुधिरेणावसिक्ताङ्गो जलसन्धस्य कुञ्जरः । विलम्बमानमवहत्संश्लिष्टं परमासनम् ॥ ५३
शरार्दितः सात्वतेन मर्दमानः स्ववाहिनीम् । घोरमार्तस्वरं कृत्वा विदुद्राव महागजः ॥ ५४
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष । जलसन्धं हतं दृष्ट्वा वृष्णीनामृषभेण तु ॥ ५५
विमुखाश्चाभ्यधावन्त तव योधाः समन्ततः । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥ ५६
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।[5] अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्युयुधानं महारथम् ॥[6] ५७
तमुदीर्णं तथा दृष्ट्वा शैनेयं नरपुङ्गवाः[7] । द्रोणेनैव सह क्रुद्धाः सात्यकिं समुपाद्रवन् ॥[8] ५८
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां सात्वतस्य च । द्रोणस्य च रणे राजन्घोरं देवासुरोपमम् ॥ ५९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे जलसन्धवधो नाम पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

संजय उवाच—

ते किरन्तः शरव्रातान्सर्वे यत्ताः प्रहारिणः । त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयन् ॥ १
तं द्रोणः सप्तसप्तत्या जघान निशितैः शरैः । दुर्मर्षणो द्वादशभिर्दुःसहो दशभिः शरैः ॥ २
विकर्णश्चापि निशितैस्त्रिंशद्भिः कङ्कपत्रिभिः । विव्याध सव्ये पार्श्वे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा ॥[9]
दुर्मुखो दशभिर्बाणैस्तथा दुःशासनोऽष्टभिः । चित्रसेनश्च शैनेयं द्वाभ्यां विव्याध मारिष ॥ ४
दुर्योधनश्च महता शरवर्षेण माधवम् । अपीडयद्रणे राजञ्शूराश्चान्ये महारथाः[10] ॥ ५
सर्वतः प्रतिविद्धस्तु[11] तव पुत्रैर्महारथैः ।[12] तान्प्रत्यविध्यद्वार्ष्णेयः पृथक्पृथगजिह्मगैः ॥[13] ६
भारद्वाजं त्रिभिर्बाणैर्दुःसहं नवभिः शरैः । विकर्णं पञ्चविंशत्या चित्रसेनं च सप्तभिः ॥ ७
दुर्मर्षणं द्वादशभिरष्टाभिश्च विविंशतिम् । सत्यव्रतं च नवभिर्विजयं दशभिः शरैः ॥[14] ८
ततो रुक्माङ्गदं चापं विधुन्वानो महारथः । अभ्ययात्सात्यकिस्तूर्णं पुत्रं तव महारथम् ॥ ९
राजानं सर्वलोकस्य सर्वलोकमहारथम् । शरैरभ्यो[15]हनद्गाढं ततो युद्धमभूत्तयोः ॥ १०
विमुञ्चन्तौ शरांस्तीक्ष्णान्संदधानौ च सायकान् । अदृश्यं समरेऽन्योन्यं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥

---

१ म. + जलसन्धमभिप्रेक्ष्य उत्स्मयित्वा च माधवः । २ म. साङ्गदौ जलसन्धस्य । ३ म. सुहनु चारु° । ४ क. °बाहुं । ५ म. + संन्यस्य भारं सुमहत्कृतवर्माणि भारत । ६ म. + स हि पार्थान्त्रणे यत्तान्दधारैको महाबलः । ७ क. कुरुपुंगवाः । ८ म. + सात्वतस्य रणे कर्म दृष्ट्वा योद्धुं महारथाः । अमृष्यमाणाः संयत्ताः शैनेयं समुपाद्रवन् ॥ ९ म. मार्गणैस्तूर्णं वामपार्श्वे स्तनान्तरे । १० °क. रथम् । ११ क. प्रतिषिद्धस्तु । १२ म. + स तुद्यमानश्च तदा सर्वतः कुरुपुङ्गवैः । १३ म. + सात्यकिः पुण्डरीकाक्षो ह्यस्त्रेषु परिनिष्ठितः । १४ म. + दुर्योधनं त्रिभिर्विद्धा सुपुङ्खैस्तिग्मतेजनैः १५ । म. °भ्य° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सात्यकिः कुरुराजेन निर्विद्धो बह्वशोभत । अस्रवद्रुधिरं भूरि स्वरसं चन्दनो यथा ॥ १२
सात्वतेन च बाणौघैर्निर्विद्धस्तनयस्तव । शातकुम्भमयापीडो बभौ यूप इवोच्छ्रितः ॥ १३
माधवस्तु रणे राजन्कुरुराजस्य धन्विनः । धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरप्रेण हसन्निव ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैर्बहुभिराचिनोत् । निर्भिन्नश्च शरैस्तेन द्विषता क्षिप्रकारिणा ।
नामृष्यत रणे राजा शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ १५
अथान्यद्धनुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदम् । विव्याध सात्यकिं तूर्णं सायकानां शतेन ह ॥ १६
सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना । अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत् ॥ १७
पीडितं नृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथाः । सात्यकिं शरवर्षेण छादयामासुरोजसा ॥ १८
स छाद्यमानो बहुभिस्तव पुत्रैर्महारथैः । एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
दुर्योधनं च त्वरितो विव्याधाष्टभिराशुगैः ॥ १९
प्रहसंश्चास्य चिच्छेद कार्मुकं रिपुभीषणम् । नागं मणिमयं चैव शरैर्ध्वजमपातयत् ॥ २०
हत्वा तु चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः । सारथिं पातयामास क्षुरप्रेण महायशाः ॥ २१
एतस्मिन्नन्तरे चैव कुरुराजं महारथम् । अवाकिरच्छरैर्हृष्टो बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २२
स वेध्यमानः समरे शैनेयस्य शरोत्तमैः । प्राद्रवत्सहसा राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
आप्लुतश्च ततो यानं चित्रसेनस्य धन्विनः ॥ २३
हाहाभूतं जगच्चासीद्दृष्ट्वा राजानमाहवे । ग्रस्यमानं सात्यकिना खे सोममिव राहुणा ॥ २४
तं तु शब्दमथ श्रुत्वा कृतवर्मा महारथः । अभ्ययात्सहसा तत्र यत्रास्ते माधवः प्रभुः ॥ २५
विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं चोदयंश्चैव वाजिनः । भर्त्सयन्सारथिं चाग्रे याहि याहीति सत्वरम् ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य व्यादितास्यमिवान्तकम् । युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ २७
कृतवर्मा रथेनैष द्रुतमापतते शरी । प्रत्युद्याहि रथेनैनं प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥[3] २८
ततः प्रजविताश्वेन विधिवत्कल्पितेन च । आससाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ २९
ततः परमसंक्रुद्धौ ज्वलिताविव पावकौ । समेयातां नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ॥ ३०
कृतवर्मा तु शैनेयं षड्विंशत्या समार्पयत् । निशितैः सायकैस्तीक्ष्णैर्यन्तारं चास्य पञ्चभिः॥
चतुरश्चतुरोवाहांश्चतुर्भिः परमेषुभिः । अविध्यत्साधुदान्तान्वै सैन्धवान्सात्वतस्य हि ॥ ३२
रुक्मध्वजो रुक्मपृष्ठं महद्विस्फार्य कार्मुकम् । रुक्माङ्गदी रुक्मवर्मा रुक्मपुङ्खैरवारयत् ॥ ३३
ततोऽशीतिं शिनेः पौत्रः सायकान्कृतवर्मणे । प्राहिणोत्त्वरया युक्तो द्रष्टुकामो धनंजयम् ॥ ३४
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः । समकम्पत दुर्धर्षः क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ३५
त्रिषष्ट्या चतुरोऽस्याश्वान्सप्तभिः सारथिं तथा । विव्याध निशितैस्तूर्णं सात्यकिः सत्यविक्रमः[5]
सुवर्णपुङ्खंविशिखं समाधाय च सात्यकिः । [6]व्यसृजत्तं महाज्वालं संक्रुद्धमिव पन्नगम् ॥ ३७
सोऽविध्यत्कृतवर्माणं यमदण्डोपमः शरः । जाम्बूनदविचित्रं च वर्म निर्भिद्य भानुमत् ।
अभ्यगाद्धरणीमुग्रो रुधिरेण समुक्षितः ॥ ३८
संजातरुधिरश्चाजौ सात्वतेषुभिरर्दितः । सशरं धनुरुत्सृज्य न्यपतत्स्यन्दनोत्तमात् ॥ ३९

---

१ म. पुत्रं । २ म. विध्यमानः । ३ म. + प्रयाहि सत्वरं सूत रथेन रथसत्तमम् । निहनिष्यामि तं संख्ये वृष्णिवीरमरिन्दमम् ॥ ४ म. ततो गभस्तिमत्प्रख्यौ । ५ म. + हताश्वसूते तु रथे स्थिताय शिनिपुंगवः । ६ म. °ङ्खं विशि,,,,मादाय; क. °ङ्खं वि° । ७ क. विसृजन्तं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स सिंहदंष्ट्रो जानुभ्यां पतितोऽमितविक्रमः । शरार्दितः सात्यकिना रथोपस्थे नरर्षभः ॥ ४०
सहस्रबाहुसदृशमक्षोभ्यमिव सागरम् । निवार्य कृतवर्माणं सात्यकिः प्रययौ ततः ॥[1] ४१
खड्गशक्तिधनुःकीर्णां गजाश्वरथसंकुलाम् । प्रवर्तितोग्ररुधिरां शतशः क्षत्रियर्षभैः ॥ ४२
प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां मध्येन शिनिपुङ्गवः । अभ्यगाद्वाहिनीं हित्वा वृत्रहेवासुरीं चमूम् ॥ ४३
समाश्वस्य च हार्दिक्यो गृह्य चान्यन्महद्धनुः । तस्थौ स तत्र बलवान्वारयन्युधि पाण्डवान् ४४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुर्योधनकृतवर्मपराजये षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

संजय उवाच—

कील्यमानेषु सैन्येषु शैनेयेन ततस्ततः । भारद्वाजः शैरव्रातैर्महद्भिः समवाकिरत् ॥ १
स संप्रहारस्तुमुलो द्रोणसात्वतयोरभूत् । पश्यतां सर्वसैन्यानां बलिवासवयोरिव ॥ २
ततो द्रोणः शिनेः पौत्रं चित्रैः सर्वायसैः शरैः । त्रिभिराशीविषाकारैर्ललाटे समविध्यत ॥ ३
तैर्ललाटार्पितैर्बाणैर्युयुधानस्त्वजिह्मगैः । व्यरोचत महाराज त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ४
ततोऽस्य बाणानपरानिन्द्राशनिसमस्वनान् । भारद्वाजोऽन्तरप्रेक्षी प्रेषयामास संयुगे ॥ ५
तान्द्रोणचापनिर्मुक्तान्दाशार्हः पततः शरान् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां सुपुङ्खाभ्यां चिच्छेद परमास्त्रवित् ६
तामस्य लघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विशां पते । प्रहस्य सहसाविध्यत्रिंशता शिनिपुङ्गवम् ॥ ७
पुनः पञ्चाशतेषूणां शितेन च समार्पयत् । लघुतां युयुधानस्य लाघवेन विशेषयन् ॥ ८
समुत्पतन्ति वल्मीकाद्यथा क्रुद्धा महोरगाः । तथा द्रोणरथाद्राजन्नापतन्ति तनुच्छिदः ॥ ९
तथैव युयुधानेन सृष्टाः शतसहस्रशः । अवाकिरन्द्रोणरथं शरा रुधिरभोजनाः ॥ १०
लाघवाद्द्विजमुख्यस्य सात्वतस्य च मारिष । विशेषं नाध्यगच्छाम समावास्तां नरर्षभौ॥ ११
सात्यकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्नतपर्वभिः । आजघान भृशं क्रुद्धो ध्वजं च निशितैः शरैः॥ १२
सारथिं च शतेनैव भारद्वाजस्य पश्यतः । लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथः ॥ १३
सप्तत्या सारथिं विद्ध्वा तुरङ्गांश्च त्रिभिस्त्रिभिः । ध्वजमेकेन चिच्छेद माधवस्य रथे स्थितम् १४
अथापरेण भल्लेन हेमपुङ्खेन पत्रिणा । धनुश्चिच्छेद समरे माधवस्य महात्मनः ॥ १५
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धनुस्त्यक्त्वा महारथः । गदां जग्राह महतीं भारद्वाजाय चाक्षिपत् १६
तामापतन्तीं सहसा पट्टबद्धामयस्मयीम् । न्यवारयच्छरैर्द्रोणो बहुभिर्बहुरूपिभिः ॥ १७
अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । विव्याध बहुभिर्वीरं भारद्वाजं शिलाशितैः ॥ १८
स विद्ध्वा समरे द्रोणं सिंहनादममुञ्चत । तं वै न ममृषे द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डामयस्मयीम् । तरसा प्रेषयामास माधवस्य रथं प्रति ॥ २०
अनासाद्य तु शैनेयं सा शक्तिः कालसंनिभा । भित्त्वा रथं जगामोग्रा धरणीं दारुणस्वना २१

---

१ म. + न हि तस्य शरोऽपार्थः कथंचिदपि पार्थिव । दिदृक्षुः स हि वेगेन प्रायाद्यत्र धनञ्जयः ॥ स शक्त्या क्षत्रियैस्तत्र निरुद्धो बलवत्तरः । युयुधे सात्वतो राजन्दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनम् ॥ २ क. कम्पमानेषु । ३ म. शरव्रातैर्मर्मभिद्भिरवाकिरत् । ४ म. सिंहनादं महात्मनः । ५ म. रणे द्रोणो रुक्म° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो राजन्विव्याध पत्रिणा । दक्षिणं भुजमासाद्य पीडयन्भरतर्षभ ॥ २२
द्रोणोऽपि समरे राजन्माधवस्य महद्धनुः । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद रथशक्त्या च सारथिम् ॥२३
मुमोह सारथिस्तस्य रथशक्त्या समाहतः । स रथोपस्थमासाद्य मुहूर्तं ‡संन्यषीदत ॥ २४
चकार सात्यकी राजन्सूतकर्मातिमानुषम् । अयोधयच्च यद्द्रोणं रश्मीञ्जग्राह च स्वयम् ॥२५
ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथः । अविध्यद्ब्राह्मणं संख्ये हृष्टरूपो विशां पते ॥ २६
तस्य द्रोणः शरान्पञ्च प्रेषयामास भारत । ते घोराः कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे॥२७
निर्विद्धस्तु शरैर्घोरैरक्रुद्ध्यत्सात्यकिर्भृशम् । सायकान्व्यसृजच्चापि वीरो रुक्मरथं प्रति॥ २८
ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेषुणा भुवि । अश्वान्व्यद्रावयद्बाणैर्हतसूतांस्ततस्ततः ॥ २९
स रथः प्रद्रुतः संख्ये मण्डलानि सहस्रशः । चकार राजतो राजन्भ्राजमान इवांशुमान्॥३०
अभिद्रवत गृह्णीत हयान्द्रोणस्य धावत । इति स्म चुक्रुशुः सर्वे राजपुत्राः सराजकाः ॥ ३१
ते सात्यकिमपास्याशु राजन्युधि महारथाः । यतो द्रोणस्ततः सर्वे सहसा समुपाद्रवन् ॥३२
तान्दृष्ट्वा प्रद्रुतान्संख्ये सात्वतेन शरार्दितान् । प्रभग्नं पुनरेवासीत्तव सैन्यं समाकुलम् ॥ ३३
व्यूहस्यैव पुनर्द्वारं गत्वा द्रोणो व्यवस्थितः । वातायमानैस्तैरश्वैर्नीतो वृष्णिशरार्दितैः ॥ ३४
पाण्डुपाञ्चालसंभिन्नं व्यूहमालोक्य वीर्यवान् । शैनेये नाकरोद्यत्नं व्यूहमेवाभ्यरक्षत ॥ ३५
निवार्य पाण्डुपञ्चालान्द्रोणाग्निः प्रदहन्निव । तस्थौ क्रोधेध्मसंदीप्तः कालसूर्य इवोद्यतः ॥३६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे सात्यकिपराक्रमे सप्तदशाधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

संजय उवाच—

द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीरस्तथैव हार्दिक्यमुखांस्त्वदीयान् ।
प्रहस्य सूतं वचनं बभाषे शिनिप्रवीरः कुरुपुङ्गवाग्र्य ॥ १
निमित्तमात्रं वयमद्य सूत दग्धारयः केशवफाल्गुनाभ्याम् ।
हतान्निहन्मेह नरर्षभेण वयं सुरेशात्मसमुद्भवेन ॥ २
तमेवमुक्त्वा शिनिपुङ्गवस्तदा महामृधे सोऽग्र्यधनुर्धरोऽरिहा ।
किरन्समन्तात्सहसा शरान्बली समापतत् श्येन इवामिषं यथा ॥ ३
तं यान्तमश्वैः शशिशङ्खवर्णैर्विगाह्य सैन्यं पुरुषप्रवीरम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समन्तादादित्यरश्मिप्रतिमं रथाग्र्यम् ॥ ४
असह्यविक्रान्तमदीनसत्त्वं सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं दिवीव सूर्यं जलदव्यपाये ॥ ५
अमर्षपूर्णस्त्वतिचित्रयोधी शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।
सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं न्यवारयद्राजवरः प्रसह्य ॥ ६

---

‡ क. संनिषीदत । १ म. राजंस्तत्र क° । २ क. तस्थौ द्रोणाग्निसंदीप्तः । ३ क. °ग्र्यः ।
४ म. दग्धा रथाः । ५ म. संजय उवाच । ६ म. इवामिषाशया । ७ क. शशिपुङ्खवर्णै° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तयोरभूद्भारत संप्रहारः सुदारुणस्तं समतिप्रशंसन् ।
योधास्त्वदीयाश्च हि सोमकाश्च वृत्रेन्द्रयोर्युद्धमिवामरौघाः ॥ ७
शरैः सुतीक्ष्णैः शतशोऽभ्यविध्यत्सुदर्शनः सात्वतमुख्यमाजौ ।
अनागतानेव तु तान्पृषत्कांश्चिच्छेद राजञ्शिनिपुङ्गवोऽपि ॥ ८
तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्यकिः सुदर्शने यान्क्षिपति स्म सायकान् ।
द्विधा त्रिधा तानकरोत्सुदर्शनः शरोत्तमैः स्यन्दनवर्यमास्थितः ॥ ९
तान्वीक्ष्य बाणान्निहतांस्तदानीं सुदर्शनः सात्यकिबाणवेगैः ।
क्रोधाद्दिधक्षन्निव तिग्मतेजाः शरानमुञ्चत्तपनीयचित्रान् ॥ १०
पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पैराकर्णपूर्णैर्निशितैः सुपुङ्खैः[1] ।
विव्याध देहावरणं विभिद्य ते सात्यकेराविविशुः शरीरम् ॥ ११
तथैव तस्यावनिपालपुत्रः संधाय बाणैरपरैर्ज्वलद्भिः ।
आजघ्निवांस्तान्रजतप्रकाशांश्चतुर्भिरश्वांश्चतुरः प्रसह्य ॥ १२
तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी नप्ता शिनेरिन्द्रसमानवीर्यः ।
सुदर्शनस्येषुगणैः सुतीक्ष्णैर्हयान्निहत्याशु ननाद नादम् ॥ १३
अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य भल्लेन शक्राशनिसंनिभेन ।
सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीरः क्षुरेण कालानलसंनिभेन ॥ १४
सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं भ्राजिष्णु वक्त्रं विचकर्त देहात् ।
यथा पुरा वज्रधरः प्रसह्य बलस्य संख्येऽतिबलस्य राजन् ॥ १५
निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं रणे यदूनामृषभस्तरस्वी ।
मुदा समेतः परया महात्मा रराज राजन्सुरराजकल्पः ॥ १६
ततो ययावर्जुन[2] एव येन निवार्य सैन्यं तव मार्गणौघैः ।
सदश्वयुक्तेन रथेन राजँल्लोकं विसिस्मापयिषुर्नृवीरः ॥ १७
तत्तस्य विस्मापयनीयमग्र्यमपूजयन्योधवराः समेताः ।
प्रवर्तमानानिषुगोचरेऽरीन्ददाह बाणैर्हुतभुग्यथैव ॥ १८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सुदर्शनवधे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

संजय उवाच—

ततः[3] स सात्यकिर्धीमान्महात्मा वृष्णिपुङ्गवः । सुदर्शनं[4] निहत्याजौ यन्तारं पुनरब्रवीत् ॥ १

---

१ क. सपुङ्खैः । २ म. °वर्जुनमेव । ३ अस्य श्लोकार्धस्य स्थाने म.–पुस्तके " निर्जित्य कृतवर्माणं भारद्वाजं च संयुगे । स सात्यकिः सत्यधृतिर्महात्मा शिनिपुंगवः ॥ दुर्योधनं च निर्जित्य शूरं चैव सुयोधनम् । जलसन्धं निहत्याजौ शूरसेनं च पार्थिवम् ॥ म्लेच्छांश्च बहुधा राजन्काश्यपुत्रं च संयुगे । निषादांस्तङ्कणांश्चैव कलिङ्गान्मगधानपि ॥ केकयाञ्छूरसेनांश्च तथा पर्वतवासिनः । काम्भोजान्यवनांश्चैव वसातींश्च शिबीनपि ॥ कोसलान्मगधांश्चैव यातुधानान्सतित्तिरान् । एतांश्चान्यान्रणे हत्वागच्छद्युद्धे स सात्यकिः ॥ रुधिरौघनदीं घोरां केशशैवालशाद्वलाम् । शक्तिग्राहसमाकीर्णां छत्रहंसोपशोभिताम् ॥ दुस्तरां भीरुभिर्नित्यं शूरलोकप्रवाहिनीम् । " एते श्लोका वर्तन्ते । ४ म. प्रवर्त्य हृषितो राजन्पुनर्यन्तारमब्रवीत् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]रथाश्वनागकलिलं शरशक्त्यूर्मिमालिनम् । खड्गमत्स्यं गदाग्राहं शूरायुधमहास्वनम् ॥ २
प्राणापहारिणं रौद्रं वादित्रोत्[2]क्रुष्टनादितम् । [3]योधानामसुखस्पर्शं †दुर्धर्षमजयैषिणाम् ॥ ३
[4]तीर्णाः स्म दुस्तरं तात द्रोणानीकमहार्णवम् । जलसन्धबलेनाजौ पुरुषादैरिवावृतम् ॥ ४
अतोऽन्यत्पृतनाशेषं मन्ये कुनदिकामिव । तर्तव्यामल्पसलिलां चोदयाश्वानसंभ्रमम् ॥ ५
हस्तप्राप्तमहं मन्ये सांप्रतं सव्यसाचिनम् । निर्जित्य दुर्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ।
हार्दिक्यं योधवर्यं च मन्ये प्राप्तं धनंजयम् ॥ ६
न हि मे जायते त्रासो दृष्ट्वा सैन्यान्यनेकशः । वह्नेरिव प्रदीप्तस्य वने शुष्कतृ[5]णोलपे ७
पश्य पाण्डवमुख्येन यातां भूमिं किरीटिना । पत्त्यश्वरथनागौघैः पतितैर्विषमीकृताम् ॥ ८
द्रवते तद्यथा सैन्यं तेन भग्नं महात्मना । रथैर्विपरिधावद्भिर्गजैरश्वैश्च सारथे ॥ ९
कौशेयारुणसंकाशमेतदुद्धूयते रजः । अभ्याशस्थमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्[6] ।
[9]स एष श्रूयते शब्दो गाण्डीवस्यामितौजसः ॥[8] १०
यादृशानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै । अनस्तंगत आदित्ये हन्ता सैन्धवमर्जुनः ॥ ११
शनैर्विश्रम्भयन्नश्वान्याहि यत्रारिवाहिनी । यत्रैते सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः ॥ १२
दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धदुर्मदाः । शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः ॥ १३
शकाः किराता दरदा बर्बरास्ताम्रलिप्तकाः । अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः १४
यत्रैते सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः । मामेवाभिमुखाः सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः ॥ १५
एतान्सरथनागाश्वान्निहत्याजौ सपत्तिनः । इदं दुर्गं महाघोरं तीर्णमेवोपधारय ॥ १६

सूत उवाच—

न संभ्रमो मे वार्ष्णेय विद्यते सत्यविक्रम । यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो जामदग्न्योऽग्रतः स्थितः ॥
द्रोणो वा रथिनां श्रेष्ठः कृपो मद्रेश्वरोऽपि वा । तथापि संभ्रमो न स्यात्त्वामाश्रित्य महाभुज ॥
त्वया सुबहवो युद्धे निर्जिताः शत्रुसूदन । दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धदुर्मदाः ॥ १९
शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः । शकाः किराता दरदा बर्बरास्ताम्रलिप्तकाः ।
अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः ॥ २०
न च मे संभ्रमः कश्चिद्भूतपूर्वः [10]कथंचन । किमुतैतत्समासाद्य धीर संयुगगोष्पदम् ॥ २१
आयुष्मन्कतरेण त्वां प्रापयामि धनंजयम् । [11]केषां क्रुद्धोऽसि वार्ष्णेय [12]येषां मृत्युरुपस्थितः ॥
केषां [13]संयमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मनः । के त्वां युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमम् ॥ २३
दृष्ट्वा विक्र[14]मसंपन्नं विद्राविष्यन्ति संयुगे । केषां वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज । २४

---

१ म. ध्वजनागाश्वकलिलं । २ म. °द्घुष्ट° । ३ म. शूराणां सुखसंस्पर्शमस्पृश्यमथ भीरुणाम् । †क. दुर्धर्षं च जयै° । ४ क. तीर्त्वा सुदुस्तरं । ५ म. °तृणालयम् । ६ म. + श्रूयते ह्येष निर्दोषो जलदस्येव गर्जतः । ७ म. विस्फार्यमाणस्य रणे । ८ म. + अभ्याशस्थमहं मन्ये सैन्धवस्य किरीटिनम् । तादृशः श्रूयते शब्दः सैन्यानां सागरोपमः ॥ ९ अयं श्लोकार्धः म.–पुस्तके नास्ति । १० क. कदाचन । ११ म. केभ्यः । १२ म. कान्स्विन्मृत्यु° । १३ म. संयमनीकस्य हन्तुमुत्सहसे । १४ क. °क्रमसंयुक्तं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सात्यकिरुवाच—

मुण्डानेतान्हनिष्यामि दानवानिव वासवः । प्रतिज्ञां पारयिष्यामि काम्बोजानेव मां वह२५
अद्यैषां कदनं कृत्वा प्रियं यास्यामि पाण्डवम् ।

अद्य द्रक्ष्यन्ति मे वीर्यं कौरवाः ससुयोधनाः । मुण्डानीके हते सूत सर्वसैन्येषु चासकृत् ॥ २६
अद्य कौरवसैन्यस्य दीर्यमाणस्य संयुगे । श्रुत्वा विरावं बहुधा संतप्स्यति सुयोधनः ॥ २७
अद्य पाण्डवमुख्यस्य श्वेताश्वस्य महात्मनः । आचार्यस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे ॥२८
अद्य मद्बाणनिहतान्योधमुख्यान्सहस्रशः । दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा पश्चात्तापं गमिष्यति ॥२९
अद्य मे क्षिप्रहस्तस्य क्षिपतः सायकोत्तमान् । अलातचक्रप्रतिमं धनुर्द्रक्ष्यन्ति कौरवाः ३०
मत्सायकचिताङ्गानां रुधिरं स्रवतां मुहुः । सैनिकानां वधं दृष्ट्वा संतप्स्यति सुयोधनः ॥ ३१
अद्य मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान्वरान् । द्विरर्जुनमिमं लोकं मंस्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ३२
अद्य राजसहस्राणि निहतानि मया रणे । दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा संतप्स्यति महामृधे ॥ ३३
अद्य स्नेहं च भक्तिं च पाण्डवेषु महात्मसु । हत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु ।
बलं वीर्यं कृतज्ञत्वं मम ज्ञास्यन्ति कौरवाः ॥ ३४

संजय उवाच—

एवमुक्तस्तदा सूतः शिक्षितान्साधुवाहिनः । शशाङ्कसंनिकाशान्वै वाजिनो व्यनुदद्भृशम्॥३५
तेऽपिबन्त इवाकाशं युयुधानं हयोत्तमाः । प्रापयन्यवनान् शीघ्रं मनःपवनरंहसः ॥ ३६
सात्यकिं ते समासाद्य पृतनास्वनिवर्तिनम् । बहवो लघुहस्ताश्च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३७
तेषामिषूनथास्त्राणि वेगवान्नतपर्वभिः । अच्छिनत्सात्यकी राजन्नैनं ते प्राप्नुवन् शराः ॥ ३८
रुक्मपुङ्खैः सुनिशितैर्गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः । उच्चकर्त शिरांस्युग्रो यवनानां भुजानपि ॥ ३९
शैक्यायसानि वर्माणि कांस्यानि च समन्ततः । भित्त्वा देहांस्तथा तेषां शरा जग्मुर्महीतलम्॥
ते हन्यमाना वीरेण म्लेछाः सात्यकिना रणे । शतशोऽभ्यपतंस्तत्र व्यसवो वसुधातले ॥ ४१
सुपूर्णायतमुक्तैस्तानव्यवच्छिन्नपिण्डितैः । पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च बिभेद यवनाञ्छरैः ॥४२
काम्बोजानां सहस्रैश्च शकानां च विशां पते । शबराणां किरातानां बर्बराणां तथैव च ॥ ४३
अगम्यरूपां पृथिवीं मांसशोणितकर्दमाम् । कृतवांस्तत्र शैनेयः क्षपयंस्तावकं बलम् ॥ ४४
दस्यूनां सशिरस्त्राणैः शिरोभिर्लूनमूर्धजैः । दीर्घकूर्चैर्मही कीर्णा विबर्हैरण्डजैरिव ॥ ४५
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गैस्तैस्तदायोधनं बभौ । कबन्धैः संवृतं सर्वं ताम्राभैः खमिवावृतम् ॥ ४६
वज्राशनिसमस्पर्शैः सुपर्वभिरजिह्मगैः । ते सात्वतेन निहताः समावव्रुर्वसुंधराम् ॥[६] ४७
अल्पावशिष्टाः संभग्नाः कृच्छ्रप्राणा विचेतसः । जिताः संख्ये महाराज युयुधानेन दंशिताः॥

---

१ क. पालयिष्यामि । २ म. अन्येषां........क्षिप्रं या । ३ म. आचार्यकक्रतं । ४ म. द्विफल्गुनमिमं । ५ म. ताम्राभ्रैः । ६ म. + तेषामस्त्राणि बाणांश्च शैनेयो नतपर्वभिः । निचकर्त महाराज यवनानां शिरोधराः ॥ ते शरा नतपर्वाणो युयुधानप्रचोदिताः । हित्वा देहांस्तथा तेषां पतन्ति स्म महीतले ॥ ते हन्यमाना वीरास्तु वृष्णिवीरेण संयुगे । शस्त्राहताः पतन्त्युर्व्यां काम्भोजाः सपदानुगाः ॥ काम्भोजानां भुजैश्छिन्नैर्यवनानां च भारत । तत्र तत्र मही भाति पञ्चास्यैरिव पन्नगैः ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पार्ष्णिभिश्च कशाभिश्च ताडयन्तस्तुरङ्गमान् । जवमुत्तममास्थाय सर्वतः प्राद्रवन्भयात् ॥ ४९
काम्बोजसैन्यं विद्राव्य दुर्जयं युधि भारत । यवनानां च तत्सैन्यं शकानां च महद्बलम् ५०
ततः स पुरुषव्याघ्रः सात्यकिः सत्यविक्रमः । प्रविष्टस्तावकाञ्जित्वा सूतं याहीत्यचोदयत्५१
तत्तस्य समरे कर्म दृष्ट्वान्यैरकृतं पुरा । चारणाः सहगन्धर्वाः पूजयांचक्रिरे भृशम् ॥ ५२
तं यान्तं पृष्ठगोप्तारमर्जुनस्य विशां पते । चारणाः प्रेक्ष्य संहृष्टास्त्वदीयाश्चाभ्यपूजयन् ॥५३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे यवनपराजये एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

संजय उवाच—

जित्वा यवनकाम्बोजान्युयुधानस्ततोऽर्जुनम् । जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनां वरः ॥ १
चारुदंष्ट्रो[1] नरव्याघ्रो विचित्रकवचध्वजः[2] । मृगं व्याघ्र[3] इवाजिघ्रंस्तव सैन्यमभीषयत् ॥ २
स रथेन चरन्मार्गान्[4] धनुरभ्रामयद्भृशम् । रुक्मपृष्ठं महावेगं रुक्मचन्द्रकसंकुलम् ॥ ३
रुक्माङ्गदशिरस्त्राणो रुक्मवर्मसमावृतः । रुक्मध्वजधनुः शूरो मेरुशृङ्गमिवाबभौ ॥ ४
स[5] धनुर्मण्डलः संख्ये तेजोभास्कररश्मिवान्[6] । शरदीवोदितः सूर्यो नृसूर्यो[7] विरराज ह ॥ ५
वृषभस्कन्धविक्रान्तो वृषभाक्षो नरर्षभः । तावकानां बभौ मध्ये गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ६
मत्तद्विरदसंकाशं मत्तद्विरदगामिनम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं यूथमध्ये व्यवस्थितम् ।
व्याघ्रा[8] इव जिघांसन्तस्त्वदीयाः समुपाद्रवन् ॥[9] ७
द्रोणानीकमतिक्रान्तं भोजानीकं च दुस्तरम् । जलसन्धार्णवं तीर्त्वा काम्बोजानां च वाहिनीम्८
हार्दिक्यमकरान्मुक्तं तीर्णं वै सैन्यसागरम् । परिवव्रुः सुसंक्रुद्धास्त्वदीयाः सात्यकिं रथाः ९
दुर्योधनश्चित्रसेनो दुःशासनविविंशती । शकुनिर्दुःसहश्चैव युवा दुर्धर्षणः क्रथः ॥ १०
अन्ये च बहवः शूराः शस्त्रवन्तो दुरासदाः । पृष्ठतः सात्यकिं यान्तमन्वधावन्नमर्षिणः ॥ ११
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १२
तानभिद्रवतः सर्वान्समीक्ष्य शिनिपुङ्गवः । शनैर्याहीति यन्तारमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ १३
इदमेतत्समुद्धूतं[10] धार्तराष्ट्रस्य यद्बलम् । मामेवाभिमुखं तूर्णं गजाश्वरथपत्तिमत् ॥ १४
नादयन्वै[11] दिशः सर्वा रथघोषेण सारथे । पृथिवीं चान्तरिक्षं च कम्पयन्सागरानपि[12] ॥ १५
एतद्बलार्णवं सूत वारयिष्ये महारणे । पौर्णमास्यामिवोद्धूतं वेलेव मकरालयम् ॥ १६
पश्य मे सूत विक्रान्तमिन्द्रस्येव महामृधे । एष सैन्यानि शत्रूणां विधमामि शितैः शरैः १७
निहतानाहवे पश्य पदात्यश्वरथद्विपान् । मच्छरैरग्निसंकाशैर्विद्धदेहान्सहस्रशः ॥ १८
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकेरमितौजसः ।
समीपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुर्युयुत्सवः । जह्याद्रवस्व तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिनः ॥ १९
तानेवं ब्रुवतो वीरान्सात्यकिर्निशितैः शरैः । जघान त्रिशतानश्वान्कुञ्जरांश्च चतुःशतान्॥[13] २०

---

१ म. शरदंष्ट्रो । २ म. °च्छविः । ३ क. व्याध । ४ क. चरन्मार्गं । ५ क. स धनुर्मण्डलं । ६ म. °भासुर । ७ क. द्विसूर्यो । ८ म. व्याधा । ९ म. + सात्यकिं समरे राजन्परिवव्रुस्तवात्मजाः । १० म. इदमेति समुद्भूतं धार्तराष्ट्रबलं महत् । ११ म. क. नादयद्वै । १२ क. कम्पयत्सा° । १३ म. + लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च प्रहरञ्छिनिपुङ्गवः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ससंप्रहारस्तुमुलस्तस्य तेषां च धन्विनाम् । देवासुररणप्रख्यः प्रावर्तत जनक्षयः ॥ २१
मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष । प्रत्यगृह्णाच्छिनेः पौत्रः शरैराशीविषोपमैः ॥ २२
प्रच्छाद्यमानः समरे शरजालैः स वीर्यवान् । असंभ्रमन्महाराज तावकानवधीद्बहून् ॥ २३
आश्चर्यं तत्र राजेन्द्र सुमहद्दृष्टवानहम् । न मोघः सायकः कश्चित्सात्यकेरभवत्प्रभो ॥ २४
रथनागाश्वकलिलः पदात्यूर्मिसमाकुलः । शैनेयवेलामासाद्य स्थितः सैन्यमहार्णवः ॥ २५
संभ्रान्तनरनागाश्वमावर्तत मुहुर्मुहुः । तत्सैन्यमिषुभिस्तेन वध्यमानं समन्ततः ।
बभ्राम तत्र तत्रैव गावः शीतार्दिता इव ॥ २६
पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगं तथा । अविद्धं तत्र नाद्राक्षं युयुधानस्य सायकैः ॥ २७
न तादृक्कदनं राजन्कृतवांस्तत्र फाल्गुनः । यादृक्क्षयमनीकानामकरोत्सात्यकिर्नृप ॥ २८
अत्यर्जुनं शिनेः पौत्रो युध्यते पुरुषर्षभः । वीतभीर्लाघवोपेतः कृतित्वं संप्रदर्शयन् ॥ २९
ततो दुर्योधनो राजा सात्वतस्य त्रिभिः शरैः । विव्याध सूतं निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ३०
सात्यकिं च त्रिभिर्विद्ध्वा पुनरष्टाभिरेव च । दुःशासनः षोडशभिर्विव्याध शिनिपुङ्गवम् ॥ ३१
शकुनिः पञ्चविंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः । दुःसहः पञ्चदशभिर्विव्याधोरसि सात्यकिम् ३२
उत्स्मयन्वृष्णिशार्दूलस्तथा बाणैः समाहतः । तानविध्यन्महाराज सर्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३३
गाढविद्धानरीन्कृत्वा मार्गणैः सोऽतितेजनैः । शैनेयः श्येनवत्संख्ये व्यचरल्लघुविक्रमः ॥ ३४
सौबलस्य धनुश्छित्त्वा हस्तावापं निकृत्य च । दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ३५
चित्रसेनं शतेनैव दशभिर्दुःसहं तथा । दुःशासनं तु विंशत्या विव्याध शिनिपुङ्गवः ॥ ३६
अथान्यद्धनुरादाय श्यालस्तव विशां पते । अष्टाभिः सात्यकिं विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ३७
दुःशासनश्च दशभिर्दुःसहश्च त्रिभिः शरैः । दुर्मुखश्च द्वादशभी राजन्विव्याध सात्यकिम् ३८
दुर्योधनस्त्रिसप्तत्या विद्ध्वा भारत माधवम् । ततोऽस्य निशितैर्बाणैस्त्रिभिर्विव्याध सारथिम् ३९
तान्सर्वान्सहिताञ्छूरान् यतमानान्महारथान् । पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैः पुनर्विव्याध सात्यकिः
ततः स रथिनां श्रेष्ठस्तव पुत्रस्य सारथिम् । आजघानाशु भल्लेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ४१
पतिते सारथौ तस्मिंस्तव पुत्ररथः प्रभो । वातायमानैस्तैरश्वैरपानीयत संगरात् ॥ ४२
ततस्तव सुतो राजन्सैनिकाश्च विशां पते । राज्ञो रथमभिप्रेक्ष्य विद्रुताः शतशोऽभवन् ॥ ४३
विद्रुतं तत्र तत्सैन्यं दृष्ट्वा भारत सात्यकिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णै रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ४४
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि सहस्रशः । प्रययौ सात्यकी राजञ्श्वेताश्वस्य रथं प्रति ॥ ४५
तं शरानाददानं च रक्षमाणं च सारथिम् । आत्मानं पालयानं च तावकाः समपूजयन् ॥ ४६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुर्योधनपलायने विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

संप्रमृद्य महत्सैन्यं यान्तं शैनेयमर्जुनम् । निर्ह्रीका मम ते पुत्राः किमकुर्वत संजय ॥ १

१ क. °द्दृष्ट° । २ क. °भ । ३ क. °पं° । ४ म. + तं प्रयान्तं महाबाहुं तावकाः प्रेक्ष्य मारिष । दृष्टं चादृष्टवत्कृत्वा क्रियामन्यामयोजयन् ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]कथं वैषां तदा युद्धे धृतिरासीन्मुमूर्षताम् । शैनेय[2]चरितं दृष्ट्वा यादृशं सव्यसाचिनः ॥ २
[3]किं नु वक्ष्यन्ति ते क्षात्रं सैन्यमध्ये पराजिताः । कथं नु[4] सात्यकिर्युद्धे व्यतिक्रान्तो महायशाः॥
कथं च मम पुत्राणां जीवतां तत्र संजय । शैनेयोऽभिययौ युद्धे तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४
अत्यद्भुतमिदं तात त्वत्स[5]ंकाशाच्छृणोम्यहम् । एकस्य [6]बहुभिः सार्धं शत्रुभिस्तैर्महारथैः ॥ ५
विपरीतमहं [7]मन्ये मन्दभाग्यं सुतं प्रति । यत्रावध्यन्त समरे सात्वतेन महारथाः ॥ ६
एकस्य हि न पर्याप्तं [8]यत्सैन्यं तस्य संजय । क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्वे तिष्ठन्तु पाण्डवाः ॥ ७
निर्जित्य समरे द्रोणं कृतिनं चित्रयोधिनम् । यथा पशुगणान्सिंहस्तद्वद्धन्ता सुतान्मम ॥ ८
कृतवर्मादिभिः शूरैर्यत्तैर्बहुभिराहवे । युयुधानो न शकितो [9]हन्तुं यत्पुरुषर्षभः ॥ ९
नैतदीदृशकं युद्धं कृतवांस्तत्र फाल्गुनः । यादृशं कृतवान्युद्धं शिनेर्नप्ता महायशाः ॥ १०

संजय उवाच—

तव दुर्मन्त्रिते राजन्दुर्योधनकृतेन च । शृणुष्वावहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ११
ते पुनः संन्यवर्तन्त [10]कृत्वा संशप्तका मिथः । परां युद्धे मतिं क्रूरां तव पुत्रस्य शासनात् ॥१२
त्रीणि सादिसहस्राणि दुर्योधनपुरोगमाः । शककाम्बोजबाह्लीका यवनाः पारदास्तथा ॥ १३
[11]कुलिन्दास्तङ्गणाम्बष्ठाः पैशाचाश्च सबर्बराः । पार्वतीयाश्च राजेन्द्र क्रुद्धाः पाषाणपाणयः ।
अभ्य[12]द्रवन्त शैनेयं शलभाः पावकं यथा ॥ १४
[13]युक्ताश्च पार्वतीयानां रथाः पाषाणयोधिनाम् । [14]शूराः पञ्चाशता राजञ्शैनेयं समुपाद्रवन् ॥
ततो रथसहस्रेण महारथशतेन च । द्विरदानां सहस्रेण द्विसाहस्रैश्च वाजिभिः ॥ १६
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथाः । अभ्यद्रवन्त शैनेयमसंख्येया[15]श्च पत्तयः ॥ १७
तांश्च संचोदयन्सर्वान्[16]घ्नतैनमिति भारत । दुःशासनो महाराज सात्यकिं पर्यवारयत् ॥ १८
तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरितं महत् । यदेको बहुभिः सार्धमसंभ्रान्तमयुध्यत ॥ १९
अवधीच्च रथानीकं द्विरदानां च तद्बलम् । सादिनश्चैव तान्सर्वान्दस्यूनपि च सर्वशः ॥२०
तत्र चक्रैर्विमथितैर्भग्नैश्च परमायुधैः । अक्षैश्च बहुधा भग्नैरीषादण्डकबन्धुरैः ॥ २१
कुञ्जरैर्मथितैश्चापि ध्वजैश्च विनिपातितैः । वर्मभि[17]श्च तथानीकैर्व्यवकीर्णा वसुंधरा ॥ २२
स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैरनुकर्षैश्च मारिष । संछन्ना वसुधा [18]तत्र द्यौर्ग्रहैरिव भारत ॥ २३
गिरिरूप[19]धराश्चापि पतिताः कुञ्जरोत्तमाः ।[20]
अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत । सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा ॥ २४

---

१ क. कथं तेषां । २ क. °ये समनुप्राप्ते सदृशे सव्यसाचिना । ३ क. विदधे किन्नु तत्क्षत्रं ते च युद्धपराजिताः । ४ क. च । ५ क. °त्सकाशाच्छ्रुतं मया । ६ क. बहुभिर्युद्धं । ७ क. दैवं मन्ये सूत सुतान्प्रति । ८ क. मत्सैन्यं । ९ क. हन्तुं जेष्यति मे सुतान्; म.....°र्षभ । १० म. कृत्वा संशपथान्मिथः । ११ क. कुलिङ्गा;° म. कुलिन्दास्तङ्कणा° । १२ क. °द्रवंस्ते शैनेयं । १३ अयमर्धः क.-पुस्तके नास्ति । १४ क. युक्ताः पञ्चश°; म. शूराः पञ्चशतं । १५ क. °याः परंतप । १६ क. हतैनामिति । १७ क. °श्चर्मभिश्चैव विकीर्णैश्च समन्ततः । १८ क. तत्र शरदि द्यौर्ग्रहैरिव । १९ म. °धरैश्चापि पतितैश्च महागजैः । २० म. + म्लेच्छस्थितैर्महाराज भिन्नाञ्जनचयोपमैः ॥ मृगैर्मन्द्रैश्च भद्रैश्च मृगमन्द्रैस्तथाऽपरैः । भद्रैर्मन्द्रमृगैश्चैव मृगभद्रैस्तथैव च ॥ भद्रमन्द्रैश्चैव तथा तथा भद्रमृगैरपि । तत्र तत्र धरां कीर्णा शयानैः पर्वतोपमैः ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ऐरावतकुले चैव तथान्येषु कुलेषु च । जाता दन्तिवरा राजन् शेरते बहवो हताः ॥ २५
वनायुजान्पार्वतीयान्काम्बोजान्बाह्लिकानपि । तथा हयवरान्राजन्निजघ्ने तत्र सात्यकिः ॥ २६
नानादेशसमुत्थांश्च नानाजातींश्च दन्तिनः । निजघ्ने तत्र शैनेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
तेषु प्रकाल्यमानेषु दस्यून्दुःशासनोऽब्रवीत् । निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २८
तांश्चातिभग्नान्संप्रेक्ष्य पुत्रो दुःशासनस्तव । पाषाणयोधिनः शूरान्पार्वतीयानचोदयत् ॥ २९
अश्मयुद्धेषु कुशला नैतज्जानाति सात्यकिः । अश्मयुद्धमजानन्तं हतैनं युद्धकामुकम् ॥ ३०
तथैव कुरवः सर्वे नाश्मयुद्धविशारदाः । अभिद्रवत मा भैष्ट न वः प्राप्स्यति सात्यकिः॥ ३१
ते पार्वतीया राजानः सर्वे पाषाणयोधिनः । अभ्यद्रवन्त शैनेयं राजनमिव मन्त्रिणः ॥ ३२
ततो गजशिरःप्रख्यैरुपलैः शैलवासिनः । उद्यतैर्युयुधानस्य पुरतस्तस्थुराहवे ॥ ३३
क्षेपणीयैस्तथाप्यन्ये सात्वतस्य वधैषिणः । चोदितास्तव पुत्रेण सर्वतो रुरुधुर्दिशः ॥ ३४
तेषामापततामेव शिलायुद्धं चिकीर्षताम् । सात्यकिः प्रतिसंधाय निशितान्प्राहिणोच्छरान् ३५
तामश्मवृष्टिं तुमुलां पार्वतीयैः समीरिताम् । चिच्छेदोरगसंकाशैर्नाराचैः शिनिपुङ्गवः ॥ ३६
तैरश्मचूर्णैर्दीप्यद्भिः खद्योतानामिव व्रजैः । प्रायः सैन्यान्यहन्यन्त हाहाभूतानि मारिष॥ ३७
ततः पञ्चशतं शूराः समुद्यतमहाशिलाः । निकृत्तबाहवो राजन्निपेतुर्धरणीतले ॥ ३८
पुनर्दशशताश्चान्ये शतसाहस्रिणस्तथा । सोपलैर्बाहुभिश्छिन्नैः पेतुरप्राप्य सात्यकिम् ॥ ३९
पाषाणयोधिनः शूरान्यतमानानवस्थितान् । न्यवधीद्बहुसाहस्रांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४०
ततः पुनर्व्यात्तमुखास्तेऽश्मवृष्टीः समन्ततः । अयोहस्ताः शूलहस्ता दरदास्तङ्गणाः खसाः॥ ४१
लम्पाकाश्च कुलिन्दाश्च चिक्षिपुस्तांश्च सात्यकिः । नाराचैः प्रतिचिच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः॥ ४२
अद्रीणां भिद्यमानानामन्तरिक्षे शितैः शरैः । शब्देन प्राद्रवन्संख्ये रथाश्वगजपत्तयः ॥ ४३
अश्मचूर्णैरवाकीर्णा मनुष्यगजवाजिनः । नाशक्नुवन्नवस्थातुं भ्रमरैरिव दंशिताः ॥ ४४
हतशिष्टाः सरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डिकाः । कुञ्जरा वर्जयामासुर्युयुधानरथं तदा ॥ ४५
ततः शब्दः समभवत्तव सैन्यस्य मारिष । माधवेनार्द्यमानस्य सागरस्येव पर्वणि ।
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणो यन्तारमब्रवीत् ॥ ४६
एष सूत रणे क्रुद्धः सात्वतानां महारथः । दारयन्बहुधा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।
यत्रैष शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत रथं नय ॥ ४७

---

१ क. °नथ बाह्लिकान् । २ क. नानादेशोद्भवान्पत्तीन्नानाजातींश्च सर्वशः । ३ क. °शताः शूराः । ४ अस्य श्लोकस्य स्थाने म.-पुस्तके " सात्वतस्य च भल्लेन निष्पिष्टैस्तैस्तथाद्रिभिः । न्यपतन्निहता म्लेच्छास्तत्र तत्र गतासवः ॥ ते हन्यमानाः समरे सात्वतेन महात्मना । अश्मवृष्टिं महाघोरां पातयन्ति स्म सात्वते ॥ " इति श्लोकद्वयं पठितम् । ५ क. शूरान्पतमाना° । ६ म. पुनर्बस्तमुखैरश्मवृष्टीः; क. पुनस्तु संभूय तेऽश्मवृष्टिं समन्ततः । ७ म. अधोबस्तैः स्थूलबस्तैर्दरदैः खसतङ्गणैः । ८ म. लम्बकैश्च कुणिन्दैश्च क्षिप्ताः क्षिप्ताश्च सात्यकिः । ९ क. पुलि° । १० क. °ध्या ग° । ११ अस्य श्लोकार्धस्य स्थाने म.-पुस्तके " विभिन्नशिरसो राजन्दन्तैश्छिन्नैश्च दन्तिनः । निर्धूतैश्च करैर्नागा व्यङ्गाश्च शतशः कृताः ॥ हत्वा पञ्चशतं योधांस्तत्क्षणेनैव मारिष । व्यचरत्पृतनामध्ये शैनेयः कृतहस्तवत् ॥ कुञ्जराः संन्यवर्तन्त युयुधानेन मोहिताः ॥ अश्मनां भिद्यमानानां सायकैः श्रूयते ध्वनिः । पद्मपत्रेषुधाराणां पतन्तीनामिव ध्वनिः ॥' इति श्लोकाः पठिताः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पाषाणयोधिभिर्नूनं युयुधानः समागतः । तथाहि रथिनः सर्वे ह्रियन्ते विद्रुतैर्हयैः ॥ ४८
विशस्त्रकवचा रुग्णास्तत्र तत्र पतन्ति च । न शक्नुवन्ति यन्तारः संयन्तुं तुमुले हयान् ॥[1] ४९
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य सारथिः । प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ५०
सैन्यं द्रवति चायुष्मन्कौरवेयं समन्ततः । पश्य योधान्रणे भग्नान्धावतो वै ततस्ततः ॥ ५१
इमे च संहताः शूराः पञ्चालाः पाण्डवैः सह । त्वामेव हि जिघांसन्त आद्रवन्ति समन्ततः[2]॥
अत्र कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमरिंदम । स्थाने वा गमने वापि दूरं यातश्च सात्यकिः ॥[3] ५३
तथैवं वदतस्तस्य भारद्वाजस्य सारथेः । प्रत्यदृश्यत शैनेयो निघ्नन्बहुविधान्रथान् ॥ ५४
ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः । युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानीकाय दुद्रुवुः ॥ ५५
यैस्तु दुःशासनः सार्धं रथैः पूर्वं न्यवर्तत । ते भीतास्त्वभ्यधावन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥५६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२१॥

संजय उवाच--
दुःशासनरथं दृष्ट्वा समीपे पर्यवस्थितम् । भारद्वाजस्ततो वाक्यं दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ १
दुःशासन रथाः सर्वे कस्मादेते प्रविद्रुताः । कच्चित्क्षेमं तु नृपतेः कच्चिज्जीवति सैन्धवः ॥ २
राजपुत्रो भवानत्र राजभ्राता महारथः । किमर्थं द्रवते युद्धे यौवराज्यमवाप्य हि ॥ ३
दासी जितासि द्यूते त्वं यथा कामचरी भव । वाससां वाहिका राज्ञो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मे भव४
न सन्ति पतयः सर्वे तेऽद्य षण्ढतिलैः समाः । दुःशासनैवं कस्मात्त्वं पूर्वमुक्त्वा पलायसे ॥५
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पञ्चालैः पाण्डवैः सह । एकं सात्यकिमासाद्य कथं भीतोऽसि संयुगे॥६
न जानीषे पुरा त्वं तु गृह्णन्नक्षान्दुरोदरे । शरा ह्येते भविष्यन्ति दारुणाशीविषोपमाः ॥ ७
अप्रियाणां हि वचसां पाण्डवस्य विशेषतः । द्रौपद्याश्च परिक्लेशस्त्वन्मूलो ह्यभवत्पुरा ॥ ८
क्व ते मानश्च दर्पश्च क्व ते वीर्यं क्व गर्जितम् । आशीविषसमान्पार्थान्कोपयित्वा क्व यास्यसि॥
शोच्येयं भारती सेना राज्यं चैव सुयोधनः । यस्य त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ॥१०
ननु नाम त्वया वीर दीर्यमाणा भयार्दिता । स्वबाहुबलमास्थाय रक्षितव्या ह्यनीकिनी ॥११
स त्वमद्य रणं हित्वा भीतो हर्षयसे परान् । विद्रुते त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुसूदन ।
कोऽन्यः स्थास्यति संग्रामे भीतो भीते व्यपाश्रये ॥ १२
एकेन सात्वतेनाद्य युध्यमानस्य तेन वै । पलायने तव मतिः संग्रामाद्धि प्रवर्तते ॥ १३
यदा गाण्डीवधन्वानं भीमसेनं च कौरव । यमौ वा युधि द्रष्टासि तदा त्वं किं करिष्यसि१४
युधि फाल्गुनबाणानां सूर्याग्निसमवर्चसाम् । न तुल्याः सात्यकिशरा येषां भीतः पलायसे १५
त्वरितो वीर गच्छ त्वं गान्धार्युदरमाविश । पृथिव्यां धावमानस्य नान्यत्पश्यामि जीवनम् १६
यदि तावत्कृता बुद्धिः पलायनपरायणा । पृथिवी धर्मराजाय शमेनैव प्रदीयताम् ॥ १७
यावत्फाल्गुननाराचा निर्मुक्तोरगसंनिभाः । नाविशन्ति शरीरं ते तावत्संशाम्य पाण्डवैः॥१८

---

१ म. + संजय उवाच । २ क. समन्ततः । ३ म. + संजय उवाच । ४ क. मारिष । ५ म. °मवाप्य च; क. °मवाप्नुहि । ६ म. वचनं; क. वचसां पाण्डवेषु । ७ क. दर्पितम् । ८ क. राजा चैवं । ९ क. भीतव्यपाश्रयः । १० म. यमौ च द्रक्ष्यसि रणे तदा वै किं करिष्यसि । ११ म. °शरा येभ्यो भी°; क. °शरा येन । १२ इतः श्लोकार्धद्वयं क.-पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यावत्ते पृथिवीं पार्था हत्वा भ्रातृशतं रणे । नाक्षिपन्ति महात्मानस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥१९
यावन्न क्रुध्यते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । कृष्णश्च समरश्लाघी तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ २०
यावद्भीमो महाबाहुर्विगाह्य महतीं चमूम् । सोदरांस्ते न गृह्णाति तावत्संशाम्य पाण्डवैः॥२१
पूर्वमुक्तश्च ते भ्राता भीष्मेणासौ सुयोधनः । अजेयाः पाण्डवाः संख्ये सौम्य संशाम्य तैः सह॥
न च तत्कृतवान्मन्दस्तव भ्राता सुयोधनः । स युद्धे धृतिमास्थाय यत्तो युध्यस्व पाण्डवैः॥ २३
तवापि शोणितं भीमः पास्यतीति मया श्रुतम् । तच्चाप्यवितथं तस्य तत्तथैव भविष्यति ॥ २४
किं भीमस्य न जानासि विक्रमं त्वं सुबालिश । यत्त्वया वैरमारब्धं संयुगे प्रपलायिना ॥२५
गच्छ तूर्णं रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकिः । त्वया हीनं बलं ह्येतद्विद्रविष्यति भारत ।
आत्मार्थं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥[5] २६
एवमुक्तस्तव सुतो नाब्रवीत्किंचिदप्यसौ । श्रुतं चाश्रुतवत्कृत्वा प्रायाद्येन स सात्यकिः ॥ २७
सैन्येन महता युक्तो म्लेच्छानामनिवर्तिनाम् । आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत्॥२८
द्रोणोऽपि रथिनां श्रेष्ठः पञ्चालान्पाण्डवांस्तथा । अभ्यद्रवत संक्रुद्धो जवमास्थाय मध्यमम् ॥
प्रविश्य च रणे द्रोणः पाण्डवानां वरूथिनीम् । द्रावयामास योधान्वै शतशोऽथ सहस्रशः ॥
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे । पाण्डुपाञ्चालमत्स्यानां प्रचक्रे कदनं महत् ॥३१
तं जयन्तमनीकानि भारद्वाजं ततस्ततः । पाञ्चालपुत्रो द्युतिमान्वीरकेतुः समभ्ययात् ॥ ३२
स द्रोणं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः । ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य सप्तभिः ॥३३
तत्राद्भुतं महाराज दृष्टवानस्मि संयुगे । यद्द्रोणो रभसं युद्धे पाञ्चाल्यं नाभ्यवर्तत ॥ ३४
संनिरुद्धं रणे द्रोणं पञ्चाला वीक्ष्य मारिष । आवव्रुः सर्वतो राजन्धर्मपुत्रजयैषिणः ॥ ३५
†ते शरैरग्निसंकाशैस्तोमरैश्च महाधनैः । शस्त्रैश्च विविधै राजन्द्रोणमेकमवाकिरन् ॥ ३६
निहत्य तान्बाणगणैर्द्रोणो राजन्समन्ततः । महाजलधरान्व्योम्नि मातरिश्वेव चाबभौ ॥ ३७
ततः शरं महाघोरं सूर्यपावकसंनिभम् । संदधे परवीरघ्नो वीरकेतो रथं प्रति ॥ ३८
स भित्त्वा तु शरो राजन्पाञ्चालकुलनन्दनम् । अभ्यगाद्धरणीं तूर्णं लोहिताद्रो ज्वलन्निव ३९
ततोऽपतद्रथात्तूर्णं पाञ्चालकुलनन्दनः । पर्वताग्रादिव महांश्चम्पको वायुपीडितः ॥ ४०
तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महाबले । पञ्चालास्त्वरिता द्रोणं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४१
चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्मा च भारत । तथा चित्ररथश्चैव भ्रातृव्यसनकर्शिताः ॥ ४२
अभ्यद्रवन्त सहिता भारद्वाजं युयुत्सवः । मुञ्चन्तः शरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव ॥[11] ४३
स वध्यमानो बहुधा राजपुत्रैर्महारथैः । क्रोधमाहारयत्तेषामभावाय द्विजर्षभः ॥ ४४
ततः शरमयं जालं द्रोणस्तेषामवासृजत् । ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्णचोदितैः ।
कर्तव्यं नाभ्यजानन्वै कुमारा राजसत्तम ॥ ४५
तान्विमूढान्रणे द्रोणः प्रहसन्निव भारत । व्यश्वसूतरथांश्चक्रे कुमारान्कुपितो रणे ॥ ४६

---

१ क. यावत्क्रुध्यति नो राजा । २ म. गृह्णाति । ३ म. + मया शमवता चोक्तो रक्ष शेषं सुयोधन । संशाम्य पार्थैस्त्वं रक्ष वीर सर्वान्महीक्षितः ॥ ४ इत आरभ्य " संयुगे प्रपलायिना " इत्यन्तं श्लोकद्वयं क.-पुस्तके नास्ति । ५ म. + संजय उवाच । ६ क. रभसो । † क. तैः शतैर° । ७ क. °वमवा° । ८ म. निवार्य तान्बाणगणान्द्रोणो । ९ क. मातरिश्वा इवाबभौ° । १० क. महांश्चकम्पे वायु° । ११ म. + अदृश्यं समरे चक्रुर्भारद्वाजं सुधन्विनः । १२ क. तथा शरैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथापरैः सुनिशितैर्भल्लैस्तेषां महायशाः । पुष्पाणीव[1] विचिन्वन्हि सोत्तमाङ्गान्यपातयत् ॥ ४७
ते रथेभ्यो हताः पेतुः क्षितौ राजन्सुवर्चसः । देवासुरे पुरा युद्धे यथा दैतेयदानवाः ॥ ४८
तान्निहत्य रणे राजन्भारद्वाजः प्रतापवान् । कार्मुकं भ्रामयामास हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥[2] ४९
पञ्चालान्निहतान्दृष्ट्वा देवकल्पान्महारथान् । धृष्टद्युम्नो भृशोद्विग्नो[3] नेत्राभ्यां पातयञ्जलम् ।
अभ्यवर्तत संग्रामे क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ५०
ततो हाहेति सहसा नादः समभवन्नृप । पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः ॥ ५१
स छाद्यमानो बहुधा पार्षतेन महात्मना । न विव्यथे ततो द्रोणः स्मयन्नेवान्वयुध्यत ॥ ५२
ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः क्रोधमूर्छितः । आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या नतपर्वणाम् ॥ ५३
स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशाः । निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ ५४
तं वै तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः पराक्रमी । चापमुत्सृज्य शीघ्रं तु असिं जग्राह वीर्यवान् ॥ ५५
अवप्लुत्य रथाच्चापि त्वरितः स महारथः । आरुरोह रथं तूर्णं भारद्वाजस्य मारिष ।
हर्तुमिच्छन् शिरः कायात्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ५६
प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुर्गृह्य[4] महारवम् । आसन्नमागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं जिघांसया ॥ ५७
शरैर्वैतस्तिकै राजन्विव्याधासन्नवेधिभिः । योधयामास समरे धृष्टद्युम्नं महारथम् ॥ ५८
ते हि वैतस्तिका नाम शरा आसन्नवेधिनः । द्रोणस्य[5] विहिता राजन्यैर्धृष्टद्युम्नमाक्षिणोत् ॥ ५९
स वध्यमानो बहुभिः सायकैस्तैर्महाबलः । अवप्लुत्य रथात्तूर्णं भग्नवेगः पराक्रमी ॥ ६०
आरुह्य स्वरथं वीरः प्रगृह्य च महद्धनुः । विव्याध समरे द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
द्रोणश्चापि महाराज शरैर्विव्याध पार्षतम् ॥ ६१
तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपाञ्चालयोस्तदा । त्रैलोक्यकाङ्क्षिणोरासीच्छक्रप्रह्लादयोरिव ॥ ६२
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च । चरन्तौ युद्धमार्गज्ञौ ततक्षतुरथेषुभिः ॥ ६३
मोहयन्तौ मनांस्याजौ योधानां द्रोणपार्षतौ । सृजन्तौ शरवर्षाणि वर्षास्विव बलाहकौ ।
छादयन्तौ महात्मानौ शरैर्व्योम दिशो महीम् ॥ ६४
तदद्भुतं तयोर्युद्धं भूतसंघा ह्यपूजयन् । क्षत्रियाश्च महाराज ये चान्ये तव[6] सैनिकाः ॥ ६५
अवश्यं समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नेन संगतः । वशमेष्यति नो राजन्पञ्चाला इति चुक्रुशुः ॥ ६६
द्रोणस्तु त्वरितो युद्धे धृष्टद्युम्नस्य सारथेः । शिरः प्रच्यावयामास फलं पक्वं तरोरिव ।
ततस्तु प्रद्रुता वाहा राजंस्तस्य महात्मनः ॥ ६७
तेषु प्रद्रवमाणेषु पञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा । अयोधयद्रणे[7] द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ ६८
विजित्य पाण्डुपञ्चालान्भारद्वाजः प्रतापवान् । स्वं व्यूहं पुनरास्थाय[8] स्थितोऽभवदरिंदमः ।
न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सेहिरे प्रभो ॥ ६९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे द्रोणपराक्रमे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

---

१ म. °व विवान्वायुः सोत्तमा°; क. °व विचिन्वान उ°। २ म. + तदस्य भ्राजते राजन्मेघमध्ये तडिद्यथा । ३ क. रणे क्रुद्धो । ४ क. धनुरादाय वीर्यवान् । ५ क. °स्य विदिता । ६ क. तत्र । ७ क. व्यद्रावयद्रणे द्रोण° । ८ क. °रास्थाय प्रत्यतिष्ठदरिं° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

ततो दुःशासनो राजञ्शैनेयं समुपाद्रवत् । किरञ्शरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ १
स विद्ध्वा सात्यकिं षष्ट्या तथा षोडशभिः शरैः । नाकम्पयत्स्थितं युद्धे मैनाकमिव पर्वतम् ॥ २
[1]तं तु दुःशासनः शूरः सायकैरावृणोद्भृशम् । रथव्रातेन महता नानादेशोद्भवेन च[2] ॥ ३
सर्वतो भरतश्रेष्ठ विसृजन्सायकान्बहून् । पर्जन्य इव घोषेण नादयन्वै दिशो दश ॥ ४
तमापतन्तमालोक्य सात्यकिः कौरवं रणे । अभिद्रुत्य महाबाहुश्छादयामास सायकैः ॥ ५
ते छाद्यमाना बाणौघैर्दुःशासनपुरोगमाः । प्राद्रवन्समरे भीतास्तव[3] सैन्यस्य पश्यतः ॥ ६
तेषु द्रवत्सु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासनस्तव । तस्थौ व्यपेतभी राजन्सात्यकिं चार्दयच्छरैः ॥ ७
चतुर्भिर्वाजिनस्तस्य सारथिं च त्रिभिः शरैः । सात्यकिं च शतेनाजौ विद्ध्वा नादं मुमोच सः[8] ॥ ८
ततः क्रुद्धो महाराज माधवस्तस्य संयुगे । रथं सूतं ध्वजं तं च चक्रेऽदृश्यमजिह्मगैः ॥ ९
स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्भृशम् । मशकं समनुप्राप्तमूर्णनाभिरिवोर्णया ।
त्वरन्समावृणोद्बाणैर्दुःशासनममित्रजित् ॥ १०
दृष्ट्वा दुःशासनं राजा तथा शरशताचितम् । त्रिगर्तांश्चोदयामास युयुधानरथं प्रति ॥ ११
तेऽगच्छन्युयुधानस्य समीपं क्रूरकर्मणः । त्रिगर्तानां त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदाः ॥ १२
ते तु तं रथवंशेन महता पर्यवारयन् । स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धे भूत्वा संशप्तका मिथः ॥ १३
तेषां † प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि मुञ्चताम् । योधान्पञ्चशतान्मुख्यानग्र[4]यानीके व्यपोथयत् ॥ १४
ते[5]ऽपतन्निहतास्तूर्णं शिनिप्रवरसायकैः । महामारुतवेगेन भग्ना इव नगाद्द्रुमाः ॥ १५
नागैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्चैव विशां पते । हयैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र मेदिनी ॥ १६
शैनेयशरसंकृत्तैः शोणितौघपरिप्लुतैः । अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पितैः ॥ १७
ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः । त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः ॥ १८
ततस्ते पर्यवर्तन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति । भयात्पतगराजस्य गर्तानीव महोरगाः ॥ १९
हत्वा पञ्चशतान्योधाञ्शरैराशीविषोपमैः । प्रायात्स शनकैर्वीरो धनंजयरथं प्रति ॥ २०
तं प्रयान्तं नरश्रेष्ठं पुत्रो दुःशासनस्तव । विव्याध नवभिस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥ २१
स तु तं प्रतिविव्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः । रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासो गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः ॥ २२
सात्यकिं तु[6] महाराज प्रहसन्निव भारत । दुःशासनस्त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २३
शैनेयस्तव पुत्रं तु हत्वा पञ्चभिराशुगैः । धनुश्चास्य रणे छित्त्वा[7] विस्मयन्नर्जुनं ययौ ॥ २४
ततो दुःशासनः क्रुद्धो वृष्णिवीराय गच्छते । सर्वपारसवीं शक्तिं विससर्ज जिघांसया ॥ २५
तां तु शक्तिं तदा घोरां तव पुत्रस्य सात्यकिः । चिच्छेद *शतधा राजन्निशितैः कङ्कपत्रिभिः ॥ २६
अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर । सात्यकिं च शरैर्विद्ध्वा सिंहनादं ननर्द ह[8] ॥ २७
अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर । शरैरग्निशिखाकारैराजघान स्तनान्तरे ॥ २८
[9]सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतं तव । शरैरग्निशिखाकारैराजघान स्तनान्तरे ॥ २८
त्रिभिरेव महाभागः शरैः संनतपर्वभिः । सर्वायसैस्तीक्ष्णव[10]क्त्रैः पुनर्विव्याध चाष्टभिः ॥ २९

१ अयं श्लोकार्धः क.–पुस्तके नास्ति । २ क. ह । ३ क. °स्तव पुत्रस्य पश्यतः । † म. प्रयतमानानां श° । ४ क. °नग्रानीके । ५ क. ते पतन्ति हता° । ६ क. तं । ७ क. छित्त्वा प्रस्मय° । * क. स तदा । ८ म. ननाद च । ९ अयमर्धः क.–पुस्तके नास्ति । १० क. °क्त्रैरष्टाभिर्विव्यधे पुनः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दुःशासनस्तु विंशत्या सात्यकिं प्रत्यविध्यत । सात्वतोऽपि महाराज तं विव्याध स्तनान्तरे ३०
त्रिभिरेव महाभागः शरैः संनतपर्वभिः । ततोऽस्य वाहान्निशितैः शरैर्जघ्ने महारथः ॥ ३१
सारथिं च सुसंक्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः । धनुरेकेन भल्लेन हस्तावापं च पञ्चभिः ॥ ३२
ध्वजं च रथशक्तिं च भल्लाभ्यां परमास्त्रवित् । चिच्छेद विशिखैस्तीक्ष्णैस्ततोभौ पार्ष्णिसारथी॥
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । त्रिगर्तसेनापतिना स्वरथेनापवाहितः ॥ ३४
तमभिद्रुत्य शैनेयो मुहूर्तमिव भारत । न जघान महाबाहुर्भीमसेनवचः स्मरन् ॥ ३५
भीमसेनेन तु वधः सुतानां तव भारत । प्रतिज्ञातः सभामध्ये सर्वेषामेव संयुगे ॥ ३६
ततो दुःशासनं जित्वा सात्यकिः संयुगे प्रभो । जगाम त्वरितो राजन्येन यातो धनंजयः ३७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनपराजये त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

किं तस्यां मम सेनायां नासन्केचिन्महारथाः । ये तथा सात्यकिं यान्तं नैवाघ्नन्नाप्यवारयन् ॥
एको हि समरे कर्म कृतवान्सत्यविक्रमः । शक्रतुल्यबलो युद्धे महेन्द्रो दानवेष्विव ॥ २
अथवा शून्यमासीत्तद्येन यातः स सात्यकिः । [1]हतभूयिष्ठमथवा येन यातः स सात्यकिः ॥ ३
यत्कृतं वृष्णिवीरेण कर्म शंससि मे रणे । नैतदुत्सहते कर्तुं कर्म शक्रोऽपि संजय ॥ ४
अश्रद्धेयमचिन्त्यं च कर्म तस्य महात्मनः । वृष्ण्यन्धकप्रवीरस्य श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ॥ ५
न सन्ति तस्मात्पुत्रा मे यथा संजय भाषसे । एको वै बहुलाः सेनाः प्रा[2]मृद्नात्सत्यविक्रमः ६
कथं च युध्यमानानामपक्रान्तो महात्मनाम् । एको बहूनां शैनेयस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७

संजय उवाच—

राजन्सेनासमुद्योगो रथनागाश्वपत्तिमान् । [3]तुमुलस्तव सैन्यानां युगान्तसदृशोऽभवत् ॥ ८
[4]आहूतेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानद । [5]नाभूल्लोके समः कश्चित्समूह इति मे मतिः ॥ ९
तत्र देवास्त्वभाषन्त चारणाश्च समागताः । एतदन्ताः समूहा वै भविष्यन्ति महीतले ॥ १०
न च वै तादृशो व्यूह आसीत्कश्चिद्विशां पते । यादृग्जयद्रथवधे द्रोणेन विहितोऽभवत् ॥[6] ११
चण्डवातविभिन्नानां समुद्राणामिव स्वनः । रणेऽभवद्बलौघानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ १२
पार्थिवानां समेतानां बहून्यासन्नरोत्तम । त्वद्बले पाण्डवानां च सहस्राणि शतानि च ॥ १३
संरब्धानां प्रवीराणां समरे दृढकर्मणाम् । तत्रासीत्सुमहाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥[7] १४
अथाक्रन्दद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च मारिष । नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ १५

---

१ "हतभूयिष्ठं" इत्यारभ्य "संजय भाषसे" इत्यन्तं श्लोकत्रयं क.-पुस्तके नास्ति । २ क. प्रमृद्नन्सत्यं । ३ म. अतुल्यस्तव सेनायां । ४ क. आह्निकेषु । ५ म. नास्ति लोके । ६ म. + उद्धृता पृथिवी नूनं युद्धहेतोः समागतैः । इति तत्र जनाश्चाहुर्दृष्ट्वा तां जनसंसदम् ॥ ७ म. + पाण्डवानां कुरूणां च गर्जतामितरेतरम् । क्ष्वेलाः किलकिलाशब्दास्तत्रासन्वै सहस्रशः ॥ भेरीशब्दाश्च तुमुला बाणशब्दाश्च भारत । अन्योन्यं निघ्नतां चैव नराणां शुश्रुवे स्वनः ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत । प्रविष्टावरिसेनां हि वीरौ माधवपाण्डवौ ॥ १६
यथासुखेन गच्छेतां जयद्रथवधं[1] प्रति । तथा प्रकुरुत क्षिप्रमिति सैन्यान्यचोदयन्[2] ।
तयोरभावे कुरवः कृतार्थाः स्युर्वयं जिताः ॥[3] १७
ते यूयं सहिता भूत्वा तूर्णमेव बलार्णवम् । क्षोभयध्वं महावेगाः पवनः सागरं यथा ॥ १८
भीमसेनेन ते राजन्पाञ्चाल्येन च नोदिताः[4]।आजघ्नुः कौरवान्संख्ये त्यक्त्वासूनात्मनः प्रियान्॥
इच्छन्तो निधनं युद्धे शस्त्रैरुत्तमतेजसः । स्वर्गेप्सवो मित्रकार्ये नाभ्यनन्दन्त जीवितम् ॥२०
तथैव तावका राजन्प्रार्थयन्तो महद्यशः । आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा युद्धायैवावतस्थिरे ॥ २१
तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे । जित्वा सर्वाणि सैन्यानि प्रायात्सात्यकिरर्जुनम् ॥२२
कवचानां प्रभास्तत्र सूर्यरश्मिविराजिताः । दृष्टीः संख्ये सैनिकानां प्रतिजघ्नुः[5] समन्ततः॥[6] २३
तथा प्रयतमानानां पाण्डवानां महात्मनाम् । दुर्योधनो महाराज व्यगाहत महद्बलम् ॥ २४
स संनिपातस्तुमुलस्तेषां तस्य च भारत । अभवत्सर्वभूतानामभावकरणो महान् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच—

तथा यातेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगतः स्वयम् । कच्चिद्दुर्योधनः सूत नाकार्षीत्पृष्ठतो रणम् ॥२६
एकस्य च बहूनां च संनिपातो महाहवे । विशेषतो नरपतेर्विषमः प्रतिभाति मे ॥ २७
सोऽत्यन्तसुखसंवृद्धो लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वरः।एको बहून्समासाद्य कच्चिन्नासीत्पराङ्मुखः २८

संजय उवाच—

राजन्संग्राममाश्चर्यं तव पुत्रस्य भारत । एकस्य बहुभिः सार्धं शृणुष्व गदतो मम ॥ २९
दुर्योधनेन समरे पृतना पाण्डवी रणे । नलिनी द्विरदेनेव समन्तात्प्रतिलोडिता ॥ ३०
ततस्तां प्रहितां[7] सेनां दृष्ट्वा पुत्रेण ते नृप । भीमसेनपुरोगास्तं पञ्चालाः समुपाद्रवन् ॥ ३१
स भीमसेनं दशभिः शरैर्विव्याध पाण्डवम् । त्रिभिस्त्रिभिर्यमौ वीरौ धर्मराजं च सप्तभिः ३२
विराटद्रुपदौ षड्भिः शतेन च शिखण्डिनम् । धृष्टद्युम्नं च विंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः॥३३
शतशश्चापरान्योधान्सद्विपांश्च[8] रथान्रणे । शरैरवचकर्तोग्रैः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ॥ ३४
न संदधन्विमुञ्चन्वा मण्डलीकृतकार्मुकः । अदृश्यत रिपून्निघ्नञ्छिक्षयास्त्रबलेन च ॥ ३५
तस्य तान्निघ्नतः शत्रून्हेमपृष्ठं महद्धनुः । अजस्रं मण्डलीभूतं ददृशुः समरे जनाः ॥ ३६
ततो युधिष्ठिरो राजा भल्लाभ्यामच्छिनद्धनुः । तव पुत्रस्य कौरव्य यतमानस्य संयुगे ॥ ३७
विव्याध चैनं दशभिः सम्यगस्तैः शरोत्तमैः । वर्म चाशु समासाद्य[9] ते भित्त्वा क्षितिमाविशन्॥

---

१ क. °रथं । २ क. °यत् । ३ म. + यत्र यातौ महात्मानौ तूर्णं परपुरंजयौ । ४ क. चोदिताः । ५ क. °जग्मुः । ६ म. + ध्वजशस्त्रप्रतिहता लोकान्समवदीपयन् ॥ चण्डवातोद्धतान्मेघान्विकिरन्नरश्मिमानिव । तथा तव महत्सैन्यं तद्व्यरोचत तापयन् ॥ संप्रहृष्टः स सहसा तव सैन्यार्णवं प्रति । लोलयन्सर्वतो गत्वा समुद्रं मकरो यथा ॥ तत्र राजन्महानासीत्संग्रामो भीतिवर्धनः । पाण्डवस्य महाबाहो तावकानां च दारुणः ॥ रुद्रस्याक्रीडसंकाशः संहारः सर्वदेहिनाम् । ततः शब्दो महानासीत्प्रायाद्यत्र धनंजयः ॥ तत्र स कदनं घोरं वर्तते पाण्डुपूर्वज । अर्जुनस्य महाबाहोस्तावकानां च धन्विनाम् ॥ मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे । द्रोणस्यापि परैः सार्धं व्यूहद्वारे सुदारुणम् ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते । क्रुद्धेऽर्जुने तथा द्रोणे सात्वते च महारथे ॥ ७ म. क. प्रहृतां । ८ क. °गास्ते । ९ क. °साद्य ते भग्नाः क्षिति° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततः प्रमुदिताः पार्थाः परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् । यथा वृत्रवधे देवाः पुरा शक्रं महर्षयः ॥ ३९
ततोऽन्यद्धनुरादाय तव पुत्रः प्रतापवान् । तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ब्रुवन्पाण्डवमभ्ययात् ॥ ४०
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तव पुत्रं महामृधे । प्रत्युद्ययुः समुदिताः पञ्चाला जयगृद्धिनः ॥ ४१
तान्द्रोणः प्रतिजग्राह परीप्सन्युधि पाण्डवम् । चण्डवातोद्धुतान्मेघान्गिरिरम्बुमुचो यथा॥४२
तत्र राजन्महानासीत्संग्रामो लोमहर्षणः । पाण्डवानां महाबाहो तावकानां च संयुगे ।
रुद्रस्याक्रीडसदृशः संहारः सर्वदेहिनाम् ॥ ४३
ततः शब्दो महानासीत्पुनर्येन धनंजय । अतीव सर्वशब्देभ्यो लोमहर्षकरः प्रभो ॥ ४४
अर्जुनस्य महाबाहो तावकानां च धन्विनाम् । मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे ।
द्रोणस्यापि परैः सार्धं व्यूहद्वारे महारणे ॥ ४५
एवमेष क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते । क्रुद्धेऽर्जुने तथा द्रोणे सात्वते च महारथे ॥ ४६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे संकुलयुद्धे चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

संजय उवाच—
अपराह्णे महाराज संग्रामः सुमहानभूत् । पर्जन्यसमनिर्घोषः पुनर्द्रोणस्य सोमकैः ॥ १
शोणाश्वं रथमास्थाय नरवीरः समाहितः । समरेऽभ्यद्रवत्पाण्डूञ्जवमास्थाय मध्यमम् ॥ २
तव प्रियहिते युक्तो महेष्वासो महाबलः । चित्रपुङ्खैः शितैर्बाणैः कलशोत्तमसंभवः ॥[६] ३
वरान्वरान्हि योधानां विचिन्वन्निव भारत । आक्रीडत रणे राजन्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ४
तमभ्यायाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः । भ्रातॄणां नृप पञ्चानां श्रेष्ठः समरकर्कशः ॥ ५
विमुञ्चन्विशिखांस्तीक्ष्णानाचार्यं भृशमार्दयत् । महामेघो यथा वर्षं विमुञ्चन्गन्धमादने॥ ६
तस्य द्रोणो महाराज स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् । प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्दश पञ्च च॥७
तांस्तु द्रोणविनिर्मुक्तान्क्रुद्धाशीविषसंनिभान् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्युधि चिच्छेद हृष्टवत् ॥ ८
तदस्य लाघवं दृष्ट्वा प्रहस्य द्विजपुङ्गवः । प्रेषयामास विशिखानष्टौ संनतपर्वणः ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णं द्रोणचापच्युताञ्शरान् । अवारयच्छरैरेव तावद्भिर्निशितैर्मृधे ॥ १०
ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य विस्मयः । बृहत्क्षत्रेण तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ ११
ततो द्रोणो महाराज बृहत्क्षत्रं विशेषयन् । प्रादुश्चक्रे रणे दिव्यं ब्राह्ममस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ १२
कैकेयोऽस्त्रं समालोक्य मुक्तं द्रोणेन संयुगे । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ब्राह्ममस्त्रमशातयत् ॥ १३
ततोऽस्त्रे निहते ब्राह्मे बृहत्क्षत्रस्तु भारत । विव्याध ब्राह्मणं षष्ट्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ १४
तं द्रोणो द्विपदां श्रेष्ठो नाराचेन समार्पयत् । स तस्य कवचं भित्त्वा प्राविशद्धरणीतलम्॥१५
कृष्णसर्पो यथा मुक्तो वल्मीकं नृपसत्तम । तथात्यगान्महीं बाणो भित्त्वा कैकेयमाहवे ॥१६
सोऽतिविद्धो महाराज कैकेयो द्रोणसायकैः । क्रोधेन महताविष्टो व्यावृत्य नयने शुभे ॥ १७
द्रोणं विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । सारथिं चास्य बाणेन भृशं मर्मस्वताडयत् ॥

---

१ क. प्रमुदिताः । २ क. पार्थिवं । ३ क. °द्धतान् । ४ म. °नासीद्यातो येन । ५ क. एवमेव । ६ म. + जघान सोमकान्राजन् सृञ्जयान्केकयानपि । ७ क. °मर्दयत् । ८ क. °मस्त्रमशातयत् । ९ क. तथाभ्यगा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

द्रोणस्तु बहुभिर्विद्धो बृहत्क्षत्रेण मारिष । असृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान्कैकेयस्य रथं प्रति ॥ १९
व्याकुलीकृत्य तं द्रोणो बृहत्क्षत्रं महारथम् । अश्वांश्चतुर्भिर्न्यवधीच्चतुरोऽस्य पतत्रिभिः ॥ २०
सूतं चैकेन बाणेन रथनीडादपातयत् । द्वाभ्यां ध्वजं च छत्रं च छित्त्वा भूमावपातयत् ॥ २१
ततः साधुविसृष्टेन नाराचेन द्विजर्षभः । हृद्यविध्यद्बृहत्क्षत्रं स छिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २२
बृहत्क्षत्रे हते राजन्केकयानां महारथे । शैशुपालिरभिक्रुद्धो यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ २३
सारथे याहि यत्रैष द्रोणस्तिष्ठति दंशितः । विनिघ्नन्केकयान्सर्वान्पञ्चालानां च वाहिनीम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सारथी रथिनां वरम् । द्रोणाय प्रापयामास काम्बोजैर्जवनैर्हयैः ॥ २५
धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः । वधायाभ्यद्रवद्द्रोणं पतङ्ग इव पावकम् ॥ २६
सोऽविध्यत तदा द्रोणं षष्ट्या साश्वरथध्वजम् । पुनश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सुप्तं व्याघ्रं तुदन्निव॥
तस्य द्रोणो धनुर्मध्ये क्षुरप्रेण शितेन च । चकर्त गार्ध्रपत्रेण यतमानस्य शुष्मिणः ॥ २८
अथान्यद्धनुरादाय शैशुपालिर्महारथः । विव्याध सायकैर्द्रोणं कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ २९
तस्य द्रोणो हयान्हत्वा चतुर्भिश्चतुरः शरैः । सारथेश्च शिरः कायाच्चकर्त प्रहसन्निव ।
अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् ॥ ३०
अवप्लुत्य रथाच्चैद्यो गदामादाय सत्वरः । भारद्वाजाय चिक्षेप रुषितामिव पन्नगीम् ॥ ३१
तामापतन्तीमालोक्य कालरात्रिमिवोद्यताम् । अश्मसारमयीं गुर्वीं तपनीयविभूषिताम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्भारद्वाजोऽच्छिनच्छितैः ॥ ३२
सा छिन्ना बहुभिर्बाणैर्भारद्वाजेन मारिष । गदा पपात कौरव्य नादयन्ती धरातलम् ॥ ३३
गदां विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकेतुरमर्षणः । तोमरं व्यसृजद्वीरः शक्तिं च कनकोज्ज्वलाम् ॥ ३४
तोमरं पञ्चभिर्भित्त्वा शक्तिं चिच्छेद पञ्चभिः । तौ जग्मतुर्महीं छिन्नौ सर्पाविव गरुत्मता ॥
ततोऽस्य विशिखं तीक्ष्णं वधाय वधकाङ्क्षिणः । प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ३६
स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चामितौजसः । अभ्यगाद्धरणीं बाणो हंसः पद्मवनं यथा ॥ ३७
पतङ्गं हि ग्रसेच्चाषो यथा क्षुद्रं बुभुक्षितः । तथा द्रोणोऽग्रसच्छूरो धृष्टकेतुं महाहवे ॥ ३८
निहते चेदिराजे तु तत्खण्डं पित्र्यमाविशत् । अमर्षवशमापन्नः पुत्रोऽस्य परमास्त्रवित् ॥ ३९
तमपि प्रहसन्द्रोणः शरैर्निन्ये यमक्षयम् । महाव्याघ्रो महारण्ये मृगशावं यथा बली ॥ ४०
तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेयेषु भारत । जरासन्धसुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ॥ ४१
स तु द्रोणं महाबाहुः शरधाराभिराहवे । अदृश्यमकरोत्तूर्णं जलदो भास्करं यथा ॥ ४२
तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः । व्यसृजत्सायकांस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४३
छादयित्वा रणे द्रोणो रथस्थं रथिनां वरम् । जारासन्धिं जघानाशु मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥
यो यः स्म नीयते तत्र तं द्रोणो ह्यन्तकोपमः । आदत्त सर्वभूतानि प्राप्ते काले यथान्तकः ॥
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे । शरैरनेकसाहस्रैः पाण्डवेयान्समावृणोत् ॥ ४६
ते तु नामाङ्किता बाणा द्रोणेनास्ताः शिलाशिताः । नरान्नागान्हयांश्चैव निजघ्नुः शतशो मृधे ॥
ते वध्यमाना द्रोणेन शक्रेणेव महासुराः । समकम्पन्त पञ्चाला गावः शीतार्दिता इव ॥ ४८
ततो निष्टानको घोरः पाण्डवानामजायत । द्रोणेन वध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ ४९

---

१ क. °दपाहरत् । २ क. °वरः । ३ क. °ध्यत्तदा । ४ क. पतमानस्य । ५ क. क्रुद्धं । ६ क. °बाहुं । ७ म. द्रोणं । ८ म. यो यो विधीयते खण्डस्तं तं द्रोणोऽन्तकोपमः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रताप्यमानाः सूर्येण हन्यमानाश्च सायकैः । अन्वपद्यन्त पञ्चालास्तदा संत्रस्तचेतसः ॥ ५०
मोहिता बाणजालेन भारद्वाजेन संयुगे । ऊरुग्राहगृहीतानां पञ्चालानां महारथाः ॥ ५१
चेदयश्च महाराज सृञ्जयाः काशिकोसलाः । अभ्यद्रवन्त संहृष्टा भारद्वाजं युयुत्सया ॥ ५२
ब्रुवन्तश्च रणेऽन्योन्यं चेदिपञ्चालसृञ्जयाः । हत द्रोणं हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययुः ॥ ५३
[1]यतन्तः पुरुषव्याघ्राः सर्वशक्त्या महाद्युतिम् । निनीषवो रणे द्रोणं यमस्य सदनं प्रति ॥ ५४
यतमानांस्तु तान्वीरान्भारद्वाजः शिलीमुखैः । यमाय प्रेषयामास चेदिमुख्यान्विशेषतः ॥ ५५
तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुख्येषु सर्वशः । पञ्चालाः समकम्पन्त द्रोणसायकपीडिताः ॥ ५६
प्राक्रोशन्भीमसेनं ते धृष्टद्युम्नं च भारत । दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्माणि तथारूपाणि मारिष ॥[2] ५७
ब्राह्मणेन तपो नूनं चरितं दुश्चरं महत् । तथा हि युधि संक्रुद्धो दहति क्षत्रियर्षभान् ॥ ५८
धर्मो युद्धं क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य परं तपः । तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ॥ ५९
[3]द्रोणाग्निमस्त्रसंस्पर्शं प्रविष्टाः क्षत्रियर्षभाः । बहवो दुस्तरं घोरं यत्रादह्यन्त भारत ॥ ६०
यथाबलं यथोत्साहं यथासत्त्वं महाद्युतिः । मोहयन्सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति बलानि नः ॥[4] ६१
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्षत्रधर्मा व्यवस्थितः । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद क्षत्रधर्मा महाबलः ।
क्रोधसंविग्नमनसो द्रोणस्य सशरं धनुः ॥ ६२
स संरब्धतरो भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः । अन्यत्कार्मुकमादाय भास्वरं वेगवत्तरम् ॥ ६३
तत्राधाय शरं तीक्ष्णं परानीकविशातनम् । आकर्णपूर्णमाचार्यो बलवानभ्यवासृजत् ।
स हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतलम् ॥ ६४
स भिन्नहृदयो वाहान्न्यपतन्मेदिनीतले । ततः सैन्यान्यकम्पन्त धृष्टद्युम्नसुते हते ॥ ६५
अथ द्रोणं समारोहच्चेकितानो महाबलः । स द्रोणं दशभिर्विद्ध्वा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ६६
चतुर्भिः सारथिं चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् । तमाचार्यस्त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ६७
ध्वजं सप्तभिरुन्मथ्य यन्तारमवधीत्त्रिभिः । तस्य सूते हते तेऽश्वा रथमादाय विद्रुताः ॥ ६८
समरे शरसंवीता भारद्वाजेन मारिष । चेकितानरथं दृष्ट्वा हताश्वं हतसारथिम् ॥ ६९
तान्समेतान्रणे शूरांश्चेदिपञ्चालसृञ्जयान् । समन्ताद्द्रावयन्द्रोणो बह्वशोभत मारिष ॥ ७०
आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चकः । रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ ७१
अथ द्रोणं महाराज विचरन्तमभीतवत् । वज्रहस्तममन्यन्त शत्रवः शत्रुसूदनम् ॥ ७२
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रुपदो बुद्धिमान्नृप । लुब्धोऽयं क्षत्रियान्हन्ति व्याघ्रः क्षुद्रमृगानिव ॥ ७३
कृच्छ्रान्दुर्योधनो लोकान्पापः प्राप्स्यति दुर्मतिः । यस्य लोभाद्विनिहताः समरे क्षत्रियर्षभाः ॥
शतशः शेरते भूमौ निकृत्ता[12] गोवृषा इव । रुधिरेण परीताङ्गाः श्वशृगालादनीकृताः ॥[13] ७५

---

१ क. ते पतन्तो नरव्याघ्राः सर्वे शक्त्या । २ म. + भीम उवाच । ३ क. द्रोणास्त्रमग्निं संपन्नं । ४ म. + संजय उवाच । ५ म. तस्य तद्वचनं । ६ म. द्रोणस्य सशरं धनुः । ७ अयमर्धः म.–पुस्तके नास्ति । ८ क. सुसंरब्धं । ९ क. तस्याचार्यः षोडशभिरविध्यद्दक्षिणं भुजम् । १० क. ध्वजं षोडशभिर्बाणैर्यन्तारं चास्य सप्तभिः । ११ क. + पाञ्चालान्पाण्डवांश्चैव महद्भयमथाविशत् । १२ क. निकृत्या । १३ म. + संजय उवाच ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एवमुक्त्वा महाराज द्रुपदोऽक्षौहिणीपतिः । पुरस्कृत्य रणे पार्थान्द्रोणमभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ ७६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२५॥

संजय उवाच--

व्यूहेष्वालोड्यमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः । सुदूरमन्वयुः पार्थाः पञ्चालाः सह सोमकैः॥१
वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे लोमहर्षणे । संक्षये जगतस्तीव्रे युगान्त इव भारत ॥ २
द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्दमाने मुहुर्मुहुः । पञ्चालेषु च क्षीणेषु वध्यमानेषु पाण्डुषु ॥ ३
नापश्यच्छरणं किंचिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः । चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्भविष्यति ॥ ४
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वाः सव्यसाचिदिदृक्षया । युधिष्ठिरो ददर्शाथ नैव पार्थं न माधवम्॥५
सोऽपश्यन्नरशार्दूलं वानरर्षभलक्षणम् । गाण्डीवस्य च निर्घोषमशृण्वन्व्यथितेन्द्रियः ॥ ६
अपश्यन्सात्यकिं चापि वृष्णीनां प्रवरं रथम् । चिन्तयाभिपरीताङ्गो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
नाध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नरोत्तमौ ॥ ७
लोकोपक्रोशभीरुत्वाद्धर्मराजो महामनाः । अचिन्तयन्महाबाहुः शैनेयस्य रथं प्रति ॥ ८
पदवीं प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मया रणे । शैनेयः सात्यकिः सत्यो मित्राणामभयंकरः ॥ ९
तदिदं ह्येकमेवासीद्द्विधा जातं ममाद्य वै । सात्यकिश्च हि विज्ञेयः पाण्डवश्च धनंजयः ॥१०
सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदानुगम् । सात्वतस्यापि कं युद्धे प्रेषयिष्ये पदानुगम् ११
करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेषणं यदि । युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति ॥ १२
भ्रातुरन्वेषणं कृत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । परित्यजति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥ १३
लोकापवादभीरुत्वात्सोऽहं पार्थं वृकोदरम् । पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मनः॥ १४
यथैव च मम प्रीतिरर्जुने शत्रुसूदने । तथैव वृष्णिवीरेऽपि सात्वते युद्धदुर्मदे ॥ १५
अतिभारे नियुक्तश्च मया शैनेयनन्दनः । स तु मित्रोपरोधेन गौरवाच्च महाबलः ।
प्रविष्टो भारतीं सेनां मकरः सागरं यथा ॥ १६
असौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्तिनाम् । मिथः संयुध्यमानानां वृष्णिवीरेण धीमता १७
प्राप्तकालं सुबलवन्निश्चितं बहुधा हि मे । तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विनः ।
गमनं रोचते मह्यं यत्र यातौ महारथौ ॥ १८
न चाप्यसह्यं भीमस्य विद्यते भुवि किंचन । शक्तो ह्येष रणे यत्तः पृथिव्यां सर्वधन्विनाम् ।
स्वबाहुबलमास्थाय प्रतिव्यूहितुमञ्जसा ॥ १९
यस्य बाहुबलं सर्वे समाश्रित्य महात्मनः । वनवासान्निवृत्ताः स्म न च युद्धेषु निर्जिताः २०
इतो गते भीमसेने सात्वतं प्रति पाण्डवे । सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्वतफाल्गुनौ ॥२१
कामं त्वशोचनीयौ तौ रणे सात्वतफाल्गुनौ । रक्षितौ वासुदेवेन स्वयं शस्त्रविशारदौ ॥ २२
अवश्यं तु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनम् । तस्माद्भीमं नियोक्ष्यामि सात्वतस्य पदानुगम् ।
ततः प्रतिकृतं मन्ये विधानं सात्यकिं प्रति ॥ २३
एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यन्तारमब्रवीद्राजा भीमं प्रति नयस्व माम् ॥२४

---

१ म. °च्छरणं कंचि° । २ क. °शार्दूल । ३ क. °वान्नु महा° । ४ क. चास्त्रविशारदौ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धर्मराजवचः श्रुत्वा सारथिर्हयकोविदः । रथं हेमपरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत् ॥ २५
भीमसेनमनुज्ञाप्य[1] प्राप्तकालमचिन्तयत् । कश्मलं प्राविशद्राजा बहु तत्र समादिशत् ॥ २६
स कश्मलसमाविष्टो भीममाहूय पार्थिवः । अब्रवीद्वचनं राजन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २७
यः सदेवान्सगन्धर्वान्दैत्यांश्चैकरथोऽजयत् । तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते॥[2] २८
ततोऽब्रवीद्धर्मराजं भीमसेनस्तथागतम् । नैवाद्राक्षं न चाश्रौषं तव कश्मलमीदृशम् ॥ २९
पुरातिदुःखदीर्णानां भवान्गतिरभूद्धि नः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र शाधि किं करवाणि ते ॥ ३०
न[3] ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते मम मानद । आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ॥[4] ३१
तमब्रवीदश्रुपूर्णः कृष्णसर्प इव श्वसन् । भीमसेनमिदं वाक्यं प्रम्लानवदनो नृपः ॥ ३२
यथा शङ्खस्य निर्घोषः पाञ्चजन्यस्य श्रूयते । पूरितो वासुदेवेन संरब्धेन यशस्विना ॥ ३३
नूनमद्य हतः शेते तव भ्राता धनंजयः । तस्मिन्विनिहते नूनं युध्यतेऽसौ जनार्दनः ॥ ३४
यस्य सत्ववतो वीर्यं ह्युपजीवन्ति पाण्डवाः । यं भयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्षमिवामराः ॥ ३५
स शूरः सैन्धवप्रेप्सुरन्वयाद्भारतीं चमूम् । तस्य वै गमनं विद्मो भीम नावर्तनं पुनः ॥ ३६
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयो महारथः । व्यूढोरस्को महाबाहुर्मत्तद्विरदविक्रमः ।
चकोरनेत्रस्ताम्रास्यो[5] द्विषतां भयवर्धनः ॥[6] ३७
तदिदं मम भद्रं ते शोकस्थानमरिंदम । अर्जुनार्थे महाबाहो सात्वतस्य च कारणात् ॥ ३८
वर्धते हविषेवाग्निरिध्यमानः पुनः पुनः । तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्दामि कश्मलम्[7] ॥
तं विद्धि पुरुषव्याघ्रं सात्वतं च महारथम् । स तं महारथं पश्चादनुयातस्तवानुजम् ॥ ४०
तमपश्यन्महाबाहुमहं विन्दामि कश्मलम् ।[8] पार्थे तस्मिन्हते चैव युध्यते नूनमग्रणीः[9] ॥ ४१
संहायो[10] नास्य वै कश्चित्तेन विन्दामि कश्मलम् ।[11] तस्मिन्कृष्णे हते नूनं युध्यते युद्धकोविदः॥
न हि मे शुध्यते भावस्तयोरेव परंतप । स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातो धनंजयः ॥ ४३
सात्यकिश्च महावीर्यः कर्तव्यं यदि मन्यसे । वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते ४४
[12]न तेऽर्जुनस्तथा ज्ञेयो ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा ।चिकीर्षुर्मत्प्रियं पार्थ स यातः सव्यसाचिनः ।
पदवीं दुर्गमां घोरामगम्यामकृतात्मभिः ॥ ४५
दृष्ट्वा कुशलिनौ कृष्णौ सात्वतं चैव सात्यकिम् । संविदं चैव कुर्यास्त्वं सिंहनादेन पाण्डव ४६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२६

---

१ क. °मनुप्राप्य प्राप्तकालमनुस्मरन् । २ म. + संजय उवाच । ३ क. न तु कार्यमसाध्यं वा । ४ म. + संजय उवाच । ५ क. °स्ताम्राक्षो । ६ म. + मम प्रियहितार्थं च शक्रलोकादिहागतः ॥ वृद्धोपसेवी धृतिमान्कृतज्ञः सत्यसंगरः । प्रविष्टो महतीं सेनामपर्यन्तां धनंजयः ॥ प्रविष्टे च चमूं घोरामर्जुने शत्रुनाशने । प्रेषितः सात्वतो वीरः फल्गुनस्य पदानुगः ॥ तस्याभिगमनं जाने भीम नावर्तनं पुनः । ७ क. + तास्मिन्कृष्णो हते नूनं युध्यते युद्धकोविदः । ८ म. + अथैनं पुनराचक्ष्व लोहिताक्षं सकेशवम् । दृष्ट्वा कुशलिनं पार्थं सैन्धवान्ते ससात्यकिम् ॥ संविदं मम कुर्यास्त्वं सिंहनादेन पाण्डव ॥ नूनं विनिहतः शूरः सव्यसाची परंतप !; क.-पुस्तके " पार्थे तस्मिन्हते " इत्यत आरभ्य " भावस्तयोरेव परंतप " इत्यन्तोंऽशो नास्ति । ९ म. गरुडध्वजः । १० म. सहयो । ११ म. तस्मात्कृष्णो रणे नू° । १२ म. न मेऽर्जुन° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भीमसेन उवाच—

ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणानवहद्यः पुरा रथः । तमास्थाय गतौ कृष्णौ न तयोर्विद्यते भयम् ॥ १
§आज्ञां तु शिरसा बिभ्रदेष गच्छामि मा शुचः । समेत्य तान्नरव्याघ्रांस्तव दास्यामि संविदम् ॥

संजय उवाच—

एतावदुक्त्वा प्रययौ परिदाय युधिष्ठिरम् । धृष्टद्युम्नाय बलवान्सुहृद्भ्यश्च पुनः पुनः ॥ ३
धृष्टद्युम्नं चेदमाह भीमसेनो महाबलः । विदितं ते महाबाहो यथा द्रोणो महारथः ।
ग्रहणे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्तते ॥ ४
न च मे गमने कृत्यं तादृक्पार्षत विद्यते । यादृशं रक्षणे राज्ञः कार्यमात्ययिकं हि नः ॥ ५
एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुं न चोत्सहे । प्रयास्ये तत्र यत्रासौ मुमूर्षुः सैन्धवः स्थितः ॥ ६
धर्मराजस्य वचने स्थातव्यमविशङ्कया । यास्यामि पदवीं भ्रातुः सात्वतस्य च धीमतः ॥ ७
सोऽद्य यत्तो रणे पार्थं परिरक्ष युधिष्ठिरम् । एतद्धि सर्वकार्याणां परमं कृत्यमाहवे ॥ ८
तमब्रवीन्महाराज धृष्टद्युम्नो वृकोदरम् । ईप्सितं ते करिष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन् ॥ ९
नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नं कथंचन । निग्रहं धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे ॥[२] १०
ततो निक्षिप्य राजानं धृष्टद्युम्ने च पाण्डवम् । अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं प्रययौ येन फाल्गुनः ॥ ११
परिष्वक्तश्च कौन्तेयो धर्मराजेन भारत । आघ्रातश्च तथा मूर्ध्नि श्रावितश्चाशिषः शुभाः ॥ १२
कृत्वा ‡प्रदक्षिणान्विप्रानर्चितांस्तुष्टमानसान् । आलभ्य मङ्गलान्यष्टौ पीत्वा कैरातकं मधु ॥ १३
द्विगुणद्रविणो वीरो मदरक्तान्तलोचनः । विप्रैः कृतस्वस्त्ययनो विजयोत्पादसूचितः ॥ १४
पश्यन्नेवात्मनो बुद्धिं विजयानन्दकारिणीम् । अनुलोमानिलैश्चाशु प्रदर्शितजयोदयः ॥ १५
भीमसेनो महाबाहुः कवची शुभकुण्डली । साङ्गदी सतलत्राणः स रथी रथिनां वरः ॥[७] १६
तस्य कार्ष्णायसं वर्म हेमचित्रं महर्द्धिमत् । विबभौ सर्वतः श्लिष्टं सविद्युदिव तोयदः ॥ १७
पीतरक्तासितसितैर्वासोभिश्च सुवेष्टितः । कण्ठत्राणेन च बभौ सेन्द्रायुध इवाम्बुदः ॥ १८
प्रयाते भीमसेने तु तव सैन्यं युयुत्सया । पाञ्चजन्यरवो घोरः पुनरासीद्विशां पते ॥ १९
तं श्रुत्वा निनदं घोरं त्रैलोक्यत्रासनं महत् । पुनर्भीमं महाबाहुं धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २०
एष वृष्णिप्रवीरेण ध्मातः सलिलजो भृशम् । पृथिवीं चान्तरिक्षं च विनादयति शङ्खराट् ॥ २१
नूनं व्यसनमापन्ने सुमहत्सव्यसाचिनि । कुरुभिर्युध्यते सार्धं सर्वैश्चक्रगदाधरः ॥ २२
आह कुन्ती नूनमार्या पापमद्य निदर्शनम् । द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यन्त्यौ सह बन्धुभिः ।
स भीम त्वरया युक्तो याहि यत्र धनंजयः ॥ २३
मुह्यन्तीव हि मे सर्वा धनंजयदिदृक्षया । दिशश्च प्रदिशः पार्थ सात्वतस्य च कारणात् ॥ २४
गच्छ गच्छेति गुरुणा सोऽनुज्ञातो वृकोदरः । ततः पाण्डुसुतो राजन्भीमसेनः प्रतापवान् ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः । ज्येष्ठेन प्रहितो भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २६

---

§ म. तवाज्ञां शि° । १ क. 'भ्रन्नेष° । २ म. + संजय उवाच । ३ म. मारुतिः । ‡ क. प्रदक्षिणं वि° । ४ क. प्रदेशितजयो जयः । ५ म. सगदः; क. साङ्गदः । ६ म. सशरी; क. सुरथो । ७ म. + रथमारुह्य निर्युक्तं सर्वोपकरणान्वितम् । ८ क. सविद्युत्तोयदोपमम् । ९ म. कण्ठसूत्रेण विबभौ । १० म. क. नूनमार्या महत्कुन्ती । ११ म. पापं व्यसनमीदृशम् । १२ म. क. पश्यन्ति । १३ म. तद्भीम । १४ म. मुह्यतीव हि मे चित्तं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

आहत्य दुन्दुभिं भीमः शङ्खं प्रध्माप्य चासकृत् । विनद्य सिंहनादेन[1] ज्यां विकर्षन्पुनः पुनः ॥
तेन शब्देन वीराणां पातयित्वा मनांस्युत । दर्शयन्घोरमात्मानममित्रान्सहसाभ्ययात् ॥ २८
तमूहुर्जवना दान्ता[2] विरुवन्तो हयोत्तमाः । विशोकेनाभिसंपन्ना[3] मनोमारुतरंहसः ॥ २९
आरुजन्विरुजन्पार्थो ज्यां विकर्षंश्च पाणिना । सं[4]प्रकर्षन्विकर्षंश्च सेनाग्रं समलोडयत् ॥ ३०
तं प्रयान्तं महाबाहुं पञ्चालाः सहसोमकाः । पृष्ठतोऽनुययुः शूरा मघवन्तमिवामराः ॥ ३१
तं समेत्य महाराज तावकाः[5] पर्यवारयन् । दुःशलश्चित्रसेनश्च[6] कुण्डभेदी विविंशतिः ॥ ३२
दुर्मुखो दुःसहश्चैव विकर्णश्च शलस्तथा । विन्दानुविन्दौ *सुमुखौ दीर्घबाहुः सुदर्शनः ॥ ३३
वृन्दारकः सुहस्तश्च सुषेणो दीर्घलोचनः । अभयो रौद्रकर्मा च सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ३४
शोभन्तो[7] रथिनां श्रेष्ठाः सहसैन्यपदानुगाः । संयत्ताः समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३५
तैः समन्ताद्वृतः शूरैः[8] समरेषु महारथः । तान्समीक्ष्य तु कौन्तेयो भीमसेनः पराक्रमी ।
अभ्यवर्तत वेगेन सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३६
ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन् । छादयन्तः शरैर्भीमं मेघाः सूर्यमिवोदितम् ॥ ३७
स[9] तानतीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् । अग्रतश्च गजानीकं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३८
सोऽचिरेणैव कालेन तद्गजानीकमाशुगैः । दिशः सर्वाः समभ्यस्य व्यधमत्पवनात्मजः ॥ ३९
त्रासिताः शरभस्येव गर्जितेन वने मृगाः । प्राद्रवन्द्विरदाः सर्वे नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ४०
पुनश्चातीव वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् । त[10]मवारयदाचार्यो वेलोद्वृत्तमिवार्णवम् ॥[11] ४१
ललाटेऽताडयच्चैनं नाराचेन स्मयन्निव । ऊर्ध्वरश्मिरिवादित्यो विब[12]भौ तेन पाण्डवः ॥ ४२
स मन्यमानस्त्वाचार्यो ममायं फाल्गुनो यथा । भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरम् ॥
भीमसेन न ते $शक्या प्रवेष्टुमरिवाहिनी । मामनिर्जित्य समरे शत्रुमद्य महाबल ॥ ४४
यदि ते[13] सोऽनुजः कृष्णः प्रविष्टोऽनुमते मम । अनीकं न तु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया ॥[14]
अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमपेतभीः[15] । क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेक्ष[16]णस्त्वरन् ॥ ४६
तवार्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरम् । प्रविष्टः स हि दुर्धर्षः शक्रस्यापि विशेद्बलम् ॥ ४७
तेन[17] वै परमां पूजां कुर्वता मानितो ह्यसि । नार्जुनोऽहं घृणी[18] द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः ॥ ४८
पिता नस्त्वं गुरुर्बन्धुस्त[19]था पुत्रास्तु ते वयम् । इति मन्यामहे सर्वे भवन्तं प्रणताः स्थिताः ॥
अद्य तद्विपरीतं ते वदतोऽस्मासु दृश्यते । यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्विह ।
एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करो[20]म्यहम् ॥[21] ५०

---

१ क. °सिंहनादं च कृत्वा ज्याशब्दमेव च । २ क. दान्ता विकुर्वन्तो । ३ म. °न सुसंयत्ता;
क. °नाभिसंयत्ता । ४ क. सोऽपकर्ष° । ५ क. सोदर्याः । ६ म. दुःशासनाश्चित्रसेनः कु° ।
* म. क. सुमुखो । ७ क. शोभन्ते । ८ क. शूरः । ९ इत आरभ्य " द्रोणानीकमुपाद्रवत् " इत्यन्तं
सार्धश्लोकत्रयं म.–पुस्तके नास्ति । १० " तमवारयदाचार्यो " इत्यारभ्य " युद्धाय समुपास्थितः "
इत्यन्ताः सार्धद्वादशश्लोकाः पाठान्तरसहिताः म.–पुस्तके एकसप्ततिश्लोकानन्तरं पठिताः । म.
तमावार°....वेलेवोद्वृत्तमर्णवम् ॥ ११ म. + तस्य द्रोणो रथं राजञ्छादयामास संयुगे । साश्वसूतध्वजं
तूर्णं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ म. क. °बभौ तत्र । $ म. क. शक्यं........हिनीम् । १३ म.
क. सानुजः कृष्णः । १४ म. + संजय उवाच । १५ म. °मशेषतः । १६ म. °क्षणः श्वसन् ।
१७ म. येन त्वं परमां । १८ म. घृणी विप्र । १९ म. °स्तदा पुत्रा हि ते; क. °स्तथा पुत्रा हि ते ।
२० म. करिष्यति । २१ म. + संजय उवाच ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथोद्भ्राम्य [1]गदां भीमः कालदण्डमिवान्तकः । द्रोणाय व्यसृजद्राजन्स रथादवपुप्लुवे ॥ ५१
साश्वसूतध्वजं यानं द्रोणस्यापोथयत्तदा । [2] [3]प्रामृद्नाच्च बहून्योधान्वायुर्वृक्षानिवौजसा । [4]
[5]तं पुनः परिवव्रुस्ते तव पुत्रा रथोत्तमम् ॥ ५२
अन्यं तु [6]रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतां वरः । [7]व्यूहद्वारं समासाद्य युद्धाय [*]समुपस्थितः ॥ ५३
ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः पराक्रमी । अग्रतः स्यन्दनानीकं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५४
ते वध्यमानाः समरे तव पुत्रा महारथाः । भीमं भीमबला युद्धे योधयन्ति जयैषिणः ॥ ५५
ततो दुःशासनः क्रुद्धो रथशक्तिं समाक्षिपत् । सर्वपारसवीं तीक्ष्णां जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥
आपतन्तीं महाशक्तिं तव पुत्रप्रणोदिताम् । द्विधा चिच्छेद तां भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५७
अथान्यै[8]र्विशिखैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्धः कुण्डभेदिनम् । सुषेणं दीर्घनेत्रं च त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली ॥ ५८
ततो वृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्तिवर्धनम् । पुत्राणां तव वीराणां युध्यतामवधीत्पुनः ॥ ५९
अभयं रौद्रकर्माणं दुर्विमोचनमेव च । त्रिभिस्त्रीनवधीद्भीमः पुनरेव सुतांस्तव ॥ ६०
वध्यमाना महाराज पुत्रास्तव बलीयसा । भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ६१
ते शरैर्भीमकर्माणं ववर्षुः पाण्डवं युधि । मेघा [9]इवातपापाये धाराभिर्धरणीधरम् ॥ ६२
स तद्बाणमयं वर्षमश्मवर्षमिवाचलः । प्रतीच्छन्पाण्डुदायादो न प्राव्यथत शत्रुहा ॥ ६३
विन्दानुविन्दौ सहितौ सुवर्माणं च ते सुतम् । प्रहसन्नेव कौन्तेयः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ६४
ततः सुदर्शनं वीरं पुत्रं ते भरतर्षभ । विव्याध समरे तूर्णं स पपात ममार च ॥ ६५
सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः । दिशः सर्वाः समालोक्य व्यधमत्पाण्डुनन्दनः ॥ ६६
ततो वै रथघोषेण गर्जितेन मृगा इव । भज्यमानाश्च समरे तव पुत्रा विशां पते ।
प्राद्रवन्सहसा सर्वे भीमसेनभयार्दिताः ॥ ६७
अनुयायाच्च कौन्तेयः पुत्राणां ते महद्बलम् । विव्याध समरे राजन्कौरवेयान्समन्ततः ॥ ६८
वध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः । त्यक्त्वा भीमं रणाज्जग्मुश्चोदयन्तो हयोत्तमान् ॥
तांस्तु निर्जित्य समरे भीमसेनो महाबलः । सिंहनादरवं चक्रे बाहुशब्दं च पाण्डवः ॥ ७०
[10]तलशब्दं च सुमहत्कृत्वा भीमो महाबलः । [11]भीषयित्वा रथानीकं हत्वा योधान्वरान्वरान् ।
व्यतीत्य रथिनश्चापि द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ७१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे भीमपराक्रमे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

संजय उवाच—

समुत्तीर्णं रथानीकं पाण्डवं विहसन्रणे । विवारयिषुराचार्यः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १

---

१ म. गदां वीरः । २ म. + तदद्भुतमपश्याम पाण्डवेयस्य विक्रमम् । द्रोणं तु विरथं कृत्वा भीमसेनो महाबलः । अभ्यवर्तत सैन्यानि तावकानि समन्ततः ॥ ३ म. समृद्नंस्तरसा योधान् । ४ म. + विचचार रणे राजन्वायुतुल्यपराक्रमः ॥ निर्जितस्तु तदा तेन पाण्डवेन महात्मना । ५ अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके नास्ति । ६ म. रथमातिष्ठद्द्रोणः । ७ अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके नास्ति । * क. समवस्थितः । ८ क. °र्बाणैः पाण्डवः कुण्ड° । ९ क. इव तपापाये । १० म. महान्तं तलशब्दं च कृत्वा द्रोणान्तिकं ययौ । ११ अयं श्लोकः म.-पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पिबन्निव शरौघांस्तान्द्रोणचापपरिच्युतान् । सोऽभ्यद्रवत [1]सोदर्यान्मोहयन्बलमायया ॥ २
तं मृधे वेगमास्थाय [2]नृपाः परमधन्विनः । चोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३
स तैस्तु संवृतो भीमः [3]प्रहसन्निव भारत । उद्यच्छन्स गदां तेभ्यः सुघोरां सिंहवन्नदन् ।
अवासृजच्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनीम् ॥ ४
इन्द्राशनिरिवेन्द्रेण प्रविद्धा संहतात्मना । प्रामथ्नात्सा महाराज सैनिकांस्तव संयुगे ॥ ५
घोषेण महता राजन्पूरयन्तीव मेदिनीम् । ज्वलन्ती तेजसा भीमा त्रासयामास ते सुतान् ६
तां पतन्तीं महावेगां दृष्ट्वा तेजोऽभिसंवृताम् । प्राद्रवंस्तावकाः सर्वे नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ७
[4]तं च शब्दमसह्यं वै तस्याः संलक्ष्य मारिष । प्रापतन्मनुजास्[5]तत्र रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ ८
ते हन्यमाना भीमेन गदाहस्तेन तावकाः । प्राद्रवन्त रणे भीता व्याघ्रघ्राता मृगा इव ॥ ९
स तान्विद्राव्य कौन्तेयः संख्येऽमित्रान्दुरासदान् । सुपर्ण इव वेगेन पक्षिराडत्यगाच्चमूम् १०
तथा तु विप्रकुर्वाणं रथयूथपयूथपम् । भारद्वाजो महाराज भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ११
भीमं तु समरे द्रोणो वारयित्वा शरोर्मिभिः । अकरोत्सहसा नादं पाण्डूनां भयमादधत् १२
तद्युद्धमासीत्सुमहद्घोरं देवासुरोपमम् । द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः ॥ १३
यदा तु विशिखैस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनिःसृतैः । वध्यन्ते समरे वीराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
ततो रथादवप्लुत्य वेगमास्थाय पाण्डवः । निमील्य नयने राजन्पदातिर्द्रोणमभ्ययात् ॥ १५
[6]अंसे शिरो भीमसेनः करौ कृत्वोरसि स्थिरौ । वेगमास्थाय बलवान्मनोनिलगरुत्मताम् ॥ १६
यथा हि गोवृषो वर्षं प्रतिगृह्णाति लीलया । तथा भीमो नरव्याघ्रः शरवर्षं समग्रहीत् ॥ १७
स वध्यमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष । ईषायां पाणिना गृह्य प्रचिक्षेप महाबलः ॥ १८
द्रोणस्तु सत्वरो राजन्क्षिप्तो भीमेन संयुगे ।[7] रथमन्यं समारुह्य व्यूह[8]द्वारं ययौ पुनः ॥ १९
[9]तमायान्तं तथा दृष्ट्वा भग्नोत्साहं गुरुं तदा । गत्वा वेगात्पुनर्भीमो धुरं गृह्य रथस्य तु ॥ २०
तमप्यतिरथं भीमश्चिक्षेप भृशरोषितः । एवमष्टौ रथाः क्षिप्ता भीमसेनेन लीलया ॥ २१
व्यदृश्यत निमेषेण पुनः स्वरथमास्थितः । दृश्यते तावकैर्योधैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः ॥ २२
तस्मिन्क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वानचोदयत् । भीमसेनस्य कौरव्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २३
ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबलः । [10]अभ्यद्रवत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २४
स मृद्नन्क्षत्रियानाजौ वातो वृक्षानिवोद्धतः । अगच्छ[11]द्दारयन्सेनां सिन्धुवेगो नगानिव ॥ २५
भोजानीकं समासाद्य हार्दिक्येनाभिरक्षितम् । [12]प्रमथ्य तरसा वीरस्तदप्यतिबलोऽभ्ययात् २६
संत्रासयन्ननीकानि तलशब्देन [13]पाण्डवः । अजयत्सर्वसैन्यानि शार्दूल इव गोवृषान् ॥ २७
भोजानीकमतिक्रम्य [14]दरदानां च वाहिनीम् । तथा म्लेच्छ[15]गणानन्यान्बहून्युद्धविशारदान् २८
सात्यकिं चैव संप्रेक्ष्य युध्यमानं [16]महारथम् । रथेन यत्तः कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा ॥ २९

---

१ क. सोदर्यान्मायया मोहयद्बलम् । २ म. परं परम° । ३ म. क्रोधेन प्रदहन्निव । ४ म. सिंहनादमसह्यं हि श्रुत्वा भीमस्य संयुगे । ५ म. °स्त्रस्ता । ६ अयं श्लोकः क.-पुस्तके नास्ति । ७ म. + ददृशे तावकैर्योधैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः । परिहृत्य रथं द्रोणश्चूर्णितं तं महीतले ॥ ८ क. °द्वारमथाययौ । ९ इत आरभ्य श्लोकत्रयं क.-पुस्तके नास्ति । १० क. अभ्यवर्तत । ११ क. °द्वारय° । १२ क. प्रमथ्य बहुधा राजन्भीमसेनः समभ्ययात् । १३ क. मारिष । १४ काम्बोजानां च । १५ क. गणांश्चान्यान्बहून्युद्ध° । १६ क. नरर्षभ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भीमसेनो महाराज द्रष्टुकामो धनंजयम् । अतीत्य समरे योधांस्तावकान्पाण्डुनन्दनः ॥ ३०
सोऽपश्यदर्जुनं तत्र युध्यमानं महारथम् । सैन्धवस्य वधार्थं हि पराक्रान्तं पराक्रमी ॥ ३१
तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रश्चुक्रोश महतो रवान् । प्रावृट्काले महाराज नर्दन्निव बलाहकः ॥ ३२
तं तस्य निनदं घोरं पार्थः शुश्राव नर्दतः । वासुदेवश्च कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे ॥ ३३
तौ श्रुत्वा युगपद्वीरौ निनदं तस्य शुष्मिणः । पुनः पुनः प्रणदतां दिदृक्षन्तौ वृकोदरम् ॥ ३४
ततः पार्थो महानादं मुञ्चन्वै माधवश्च ह । अभ्ययातां महाराज नर्दन्तौ गोवृषाविव ॥ ३५
भीमसेनरवं श्रुत्वा फाल्गुनस्य च धन्विनः । अप्रीयत महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३६
विशोकश्चाभवद्राजा श्रुत्वा तं निनदं तयोः । धनंजयस्य समरे जयमाशास्तवान्विभुः ॥ ३७
तथा तु नर्दमाने वै भीमसेने मदोत्कटे । स्मितं कृत्वा महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३८
हृद्गतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्मभृतां वरः । दत्ता भीम त्वया संवित्कृतं गुरुवचस्तथा ॥ ३९
न हि तेषां जयो युद्धे येषां द्वेष्टासि पाण्डव । दिष्ट्या जीवति संग्रामे सव्यसाची धनंजयः ४०
दिष्ट्या च कुशली वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । दिष्ट्या शृणोमि गर्जन्तौ वासुदेवधनंजयौ ४१
येन शक्रं रणे जित्वा तर्पितो हव्यवाहनः । स हन्ता द्विषतां संख्ये दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः ॥
यस्य बाहुबलं सर्वे वयमाश्रित्य जीविताः । स हन्ता रिपुसैन्यानां दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः ४३
निवातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जयाः । निर्जिता धनुषैकेन दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ४४
कौरवान्सहितान्सर्वान्गोग्रहार्थे समागतान् । योऽजयन्मत्स्यनगरे दिष्ट्या पार्थः स जीवति ४५
कालकेयसहस्राणि चतुर्दश महारणे । योऽवधीद्भुजवीर्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ४६
गन्धर्वराजं बलिनं दुर्योधनकृते च वै । जितवान्योऽस्त्रवीर्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ७
किरीटमाली बलवाञ्छ्वेताश्वः कृष्णसारथिः । मम प्रियश्च सततं दिष्ट्या पार्थः स जीवति ४८
पुत्रशोकाभिसंतप्तश्चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् । जयद्रथवधान्वेषी प्रतिज्ञां कृतवान्हि यः ।
कच्चित्स सैन्धवं संख्ये हनिष्यति धनंजयः ॥ ४९
कच्चित्तीर्णप्रतिज्ञं हि वासुदेवेन रक्षितम् । अनस्तमित आदित्ये समेष्याम्यहमर्जुनम् ॥ ५०
कच्चित्सैन्धवको राजा दुर्योधनहिते रतः । नन्दयिष्यत्यमित्रान्हि फाल्गुनेन निपातितः ॥ ५१
कच्चिद्दुर्योधनो राजा फाल्गुनेन निपातितम् । दृष्ट्वा सैन्धवकं संख्ये शममस्मासु धास्यति ॥ ५२
दृष्ट्वा विनिहतान्भ्रातॄन्भीमसेनेन संयुगे । कच्चिद्दुर्योधनो मन्दः शममस्मासु धास्यति ॥ ५३
दृष्ट्वा चान्यान्महायोधान्पातितान्धरणीतले । कच्चिद्दुर्योधनो मन्दः पश्चात्तापं गमिष्यति ॥ ५४
कच्चिद्भीष्मेण नो वैरं शममेकेन यास्यति । शेषस्य रक्षणार्थं च संधास्यति सुयोधनः ॥ ५५
एवं बहुविधं तस्य राज्ञश्चिन्तयतस्तदा । कृपयाभिपरीतस्य घोरं युद्धमवर्तत ॥ ५६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे युधिष्ठिरहर्षेऽष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

---

१ क. °राज नदन्निव । २ क. प्रणदतो दि° । ३ क. नन्दतौ । ४ क. °कृतेन वै । ५ क. °त्यामित्राणि फाल्गुनेन । ६ म. यास्यति । ७ क. करिष्यति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

निनदन्तं तथा तं तु भीमसेनं महाबलम् । मेघस्तनितनिर्घोषं के वीराः पर्यवारयन् ॥ १
न हि पश्याम्यहं तं वै त्रिषु लोकेषु कंचन । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य यस्तिष्ठेदग्रतो रणे ॥ २
गदां युयुत्समानस्य कालस्येवेह संजय । न हि पश्याम्यहं युद्धे यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ३
रथं रथेन यो हन्यात्कुञ्जरं कुञ्जरेण च । कस्तस्य समरे स्थाता साक्षादपि पुरंदरः ॥ ४
क्रुद्धस्य भीमसेनस्य मम पुत्राञ्जिघांसतः । दुर्योधनहिते युक्ताः समतिष्ठन्त केऽग्रतः ॥ ५
भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्रांस्तृणोपमान् । प्रधक्ष्यतो रणमुखे केऽतिष्ठन्नग्रतो नराः ॥ ६
काल्यमानांस्तु पुत्रान्मे दृष्ट्वा भीमेन संयुगे । कालेनेव प्रजाः सर्वाः के भीमं पर्यवारयन् ॥ ७
न मेऽर्जुनाद्भयं तादृक्कृष्णान्नापि च सात्वतात् । हुतभुग्जन्मनो नैव यादृग्भीमाद्भयं मम ॥ ८
भीमवह्नेः प्रदीप्तस्य मम पुत्रान्दिधक्षतः । के शूराः पर्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ९

संजय उवाच—

तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महाबलम् । तुमुलेनैव शब्देन कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्बली ॥ १०
व्याक्षिपन्सुमहच्चापमतिमात्रममर्षणः । कर्णः सुयुद्धमाकाङ्क्षन्दर्शयिष्यन्बलं मृधे ॥ ११
रुरोध मार्गं भीमस्य वातस्येव महीरुहः । भीमोऽपि दृष्ट्वा सावेगं पुरो वैकर्तनं स्थितम् ॥ १२
चुकोप बलवद्वीरश्चिक्षेपास्य शिलाशितान् । तान्प्रत्यगृह्णात्कर्णोऽपि प्रतीपं प्रापयच्छरान् ॥ १३
ततस्तु सर्वयोधानां यततां प्रेक्षतां तदा । प्रावेपन्निव गात्राणि कर्णभीमसमागमे ॥ १४
रथिनां सादिनां चैव तयोः श्रुत्वा तलस्वनम् । भीमसेनस्य निनदं श्रुत्वा घोरं रणाजिरे ॥ १५
खं च भूमिं च संरुद्धां मेनिरे क्षत्रियर्षभाः । पुनर्घोरेण नादेन पाण्डवस्य महात्मनः ॥ १६
समरे सर्वयोधानां धनूंष्यभ्यपतन्क्षितौ । शस्त्राणि न्यपतन्दोर्भ्यः केषांचिच्चासवोऽद्रवन् ॥ १७
वित्रस्तानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः । वाहनानि च सर्वाणि बभूवुर्विमनांसि च ॥ १८
प्रादुरासन्निमित्तानि घोराणि सुबहून्युत । गृध्रकङ्कबलैश्चासीदन्तरिक्षं समावृतम् ॥ १९
तस्मिन्सुतुमुले राजन्कर्णभीमसमागमे । ततः कर्णस्तु विंशत्या शराणां भीममार्दयत् ॥ २०
विव्याध चास्य त्वरितः सूतं पञ्चभिराशुगैः । प्रहस्य भीमसेनोऽपि कर्णं प्रत्याद्रवद्रणे ॥ २१
सायकानां चतुःषष्ट्या क्षिप्रकारी महायशाः । तस्य कर्णो महेष्वासः सायकांश्चतुरोऽक्षिपत् ॥ २२
असंप्राप्तांश्च तान्भीमः सायकैर्नतपर्वभिः । चिच्छेद बहुधा राजन्दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २३
तं कर्णश्छादयामास शरव्रातैरनेकशः । संछाद्यमानः कर्णेन बहुधा पाण्डुनन्दनः ॥ २४
चिच्छेद चापं कर्णस्य मुष्टिदेशे महारथः । विव्याध चैनं बहुभिः सायकैर्नतपर्वभिः ॥ २५
अथान्यद्धनुरादाय सज्यं कृत्वा च सूतजः । विव्याध समरे भीमं भीमकर्मा महारथः ॥ २६

---

१ क. तथा तु नर्दमानं तं भी° । २ क. संजय । ३ क. गदामुच्छ्रितस्तस्य कालस्येव महामृधे । ४ क. तात यस्तिष्ठेत रणाजिरे । ५ क. पुरतः स्थाता । ६ क. रणे क्रुद्धस्य भीमस्य । ७ म. पुत्रांस्तृणोलपम् । ८ क. °मानान्हि मे पुत्रान्भीमेनावेक्ष्य संयुगे । ९ क. महारथम् । १० क. कर्णो ह्यभ्यपतद्बली । ११ क. °न्बलवच्चापं । १२ क. कर्णस्तु युद्ध° । १३ क. बली । १४ क. सावेशं । १५ क प्रेषयञ्छरान् । १६ अयमर्धः क.–पुस्तके नास्ति । १७ क. वाहनानि महाराज । १८ क. च बहूनि च । १९ क. तस्मिंस्तु तुमु° । २० क. °न्भीमकर्ण° । २१ क. °बलः । २२ क. महाराज । २३ क. दशभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तस्य भीमो भृशं क्रुद्धस्त्रींञ्शरान्नतपर्वणः । निचखानोरसि क्रुद्धः सूतपुत्रस्य वेगतः ॥ २७
तैः कर्णोऽराजत शरैरुरोमध्यगतैस्तदा[1] । महीधर इवोदग्रस्त्रिशृङ्गो भरतर्षभ ॥ २८
सुस्राव चास्य रुधिरं विद्धस्य परमेषुभिः । धातुप्रस्यन्दिनः शैलाद्यथा गैरिकधातवः ॥ २९
किंचिद्विचलितः कर्णः सुप्रहाराभिपीडितः । आकर्णपूर्णमाकृष्य[2] भीमं विव्याध सायकैः ॥ ३०
चिक्षेप च पुनर्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः । स[3] शरैरर्दितस्तेन कर्णेन दृढधन्विना ।
धनुर्ज्यामच्छिनत्तूर्णं[4] भीमस्तस्य क्षुरेण ह ॥ ३१
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत्[5] । वाहांश्च चतुरस्तस्य[6] व्यसूंश्चक्रे महारथः ॥ ३२
हताश्वात्तु रथात्कर्णः[7] समाप्लुत्य विशां पते । स्यन्दनं वृषसेनस्य तूर्णमापुप्लुवे भयात्[8] ॥ ३३
निर्जित्य तु रणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् । ननाद बलवन्नादं[9] पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३४
तस्य तं निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः । कर्णं पराजितं[10] मत्वा भीमसेनेन संयुगे ॥ ३५
समन्ताच्छङ्खनिनदं पाण्डुसेनाकरोत्तदा । शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावका ह्यनदन्भृशम् ॥ ३६
स[11] शङ्खबाणनिनदैर्हर्षाद्राजा स्ववाहिनीम् । चक्रे युधिष्ठिरः संख्ये हर्षनादैश्च संकुलाम् ॥ ३७
गाण्डीवं व्याक्षिपत्पार्थः[12] कृष्णोऽप्यब्जमवादयत् । तमन्तर्धाय निनदं भीमस्य नदतो ध्वनिः[13] ।
अश्रूयत तदा[14] राजन्सर्वसैन्येषु दारुणः ॥ ३८
ततो व्यायच्छतामस्त्रैः पृथक्पृथगजिह्मगैः । मृदुपूर्वं तु[15] राधेयो दृढपूर्वं तु[15] पाण्डवः ॥[16] ३९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमप्रवेशे कर्णपराजये एकोनात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

---

१ म. °गतैः सदा । २ क. सशायकं धनुः कृत्वा । ३ क. स छाद्यमानः सहसा । ४ क. °तूर्णमुत्स्मयन्पाण्डुनन्दनः । ५ क. प्राहिणोद्यमसादनम् । ६ क. चतुरः संख्ये । ७ क. रथात्तूर्णमवप्लुत्य । ८ क. समारोहन्महारथः । ९ क. च महानादं; म. °वान्नादं । १० क. तु निर्जितं मत्वा भीमसेनेन भारत । ११ अयं श्लोकः क.–पुस्तके नास्ति । १२ क. प्राक्षिपत् । १३ क. ध्वनिर्भीमस्य नर्दतः । १४ क. महाराज सर्वसैन्येषु मारिष । १५ क. च । १६ म. + भीमोऽपि च महाराज वैकर्तनमुपाद्रवत् । आसुरे तु महासैन्ये तारकं पावकिर्यथा ॥ तयोरेवं महद्युद्धमभवद्भीमकर्णयोः । तं भीमसेनो महता शरवर्षेण वारयन् ॥ विव्याध सारथिं चास्य हयांश्च चतुरः शरैः । ध्वजं चास्य पताकां च भल्लैः संनतपर्वभिः । रथं च चक्ररक्षौ च भीमश्चिच्छेद मारिष ॥ कर्णोऽपि रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनेन कम्पितः । खड्गचर्मधरो राजन्भीममभ्यद्रवद्बली ॥ भीमश्चिच्छेद खड्गं च चर्मणा सह मारिष ॥ दृष्ट्वा कर्णं च पार्थेन बाधितं बहुभिः शरैः। दुर्योधनो महाराज दुश्शलं प्रत्यभाषत । कर्णं कृच्छ्रगतं पश्य शीघ्रं यानं प्रयच्छ ह ॥ संजय उवाच । एवमुक्तस्ततो राज्ञा दुश्शलः समुपाद्रवत् । दुश्शलस्य रथं कर्णश्चारुरोह महारथः ॥ तौ पार्थः सहसा गत्वा विव्याध दशभिः शरैः । पुनश्च कर्णं विद्ध्वापि दुश्शलस्य शिरोऽहरत् ॥ दुश्शलं निहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन मारिष । तस्यैव धनुरादाय कर्णो विव्याध पाण्डवम् ॥ अन्योऽन्यं समरे वीरौ युयुधाते महाबलौ । शत्रुघ्नौ शत्रुमध्ये तु बलवज्रभृताविव ॥ भीमो विद्ध्वा हयांश्चैव सारथिं च पुनः पुनः । कर्णमभ्यद्रवत्पार्थः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ततो व्यायच्छमानस्य भीमसेनस्य संयुगे । तत्सैन्यं कललीभूतं न प्राज्ञायत किंचन ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

तस्मिन्विलुलिते सैन्ये सैन्धवायार्जुने गते । सात्वते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ।
त्वरन्नेकरथेनैव बहु कृत्यं विचिन्तयन् ॥ १
स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया युतः । तूर्णमभ्यद्रवद्द्रोणं मनोमारुतवेगवान् ॥[1] २
[2]उवाच चैनं पुत्रस्ते संरम्भाद्रक्तलोचनः । [*]ससंभ्रममिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ॥ ३
अर्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः । विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः ॥ ४
संप्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपम[3]निवारिताः । व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्व एवापराजिताः॥५
[4]यदि तावद्रणे पार्थो व्यतिक्रान्तो महारथः । कथं सात्यकिभीमाभ्यां व्यतिक्रान्तोऽसि मानद॥
आश्चर्यभू[5]तं लोकेऽस्मिन्समुद्रस्येव शोषणम् । निर्जयस्तव विप्राग्र्य सात्वतेनार्जुनेन च ।
तथैव भीमसेनेन लोकः संवदते भृशम् ॥ ७
कथं द्रोणो जितः संख्ये धनुर्वेदस्य पारगः । इत्येवं ब्रुवते योधा अश्रद्धेयमिदं तव ॥ ८
नाश एव तु मे नूनं मन्दभाग्यस्य संयुगे । यत्र त्वां पुरुष[6]व्याघ्रं व्यतिक्रान्तास्त्रयो रथाः ॥[7] ९
एवं गते तु कृत्येऽस्मिन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । यद्गतं गत[8]मेवेदं शेषं चिन्तय मानद ॥[9] १०
यत्कृत्यं सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरम् । [10]तत्संविधीयतां क्षिप्रं साधु संचिन्त्य नो द्विज ॥

द्रोण उवाच—

चिन्त्यं [11]बहुविधं तात यत्कृत्यं तच्छृणुष्व मे । त्रयो हि समतिक्रान्ताः पाण्डवानां महारथाः ॥
यावत्तेषां भयं पश्चात्तावदेषां पुरःसरम् । तद्गरीयस्तरं मन्ये यत्र कृष्णधनंजयौ ॥ १३
सा पुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती चमूः । तत्र कृत्यमहं मन्ये सैन्धवस्याभिरक्षणम् ॥ १४
स नो रक्ष्यतमस्तात क्रुद्धाद्भीतो धनंजयात् । गतौ च सैन्धवं भीमौ युयुधानवृकोदरौ ॥ १५
संप्राप्तं तदिदं द्यूतं यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् । न सभायां जयो वृत्तो नापि तत्र पराजयः ।
इह नो ग्लहमानानामद्य तावज्जयाजयौ ॥ १६
यान्स्म तान्ग्लहते घोराञ्शकुनिः कुरुसंसदि । अक्षान्स मन्यमानः प्राक्शरास्ते हि दुरासदाः ॥[12]
यत्र ते बहवस्[13]तात कौरवेया व्यवस्थिताः । सेनां दुरोदरं विद्धि शरानक्षान्विशां पते ॥ १८
ग्लहं च सैन्धवं [14]राजंस्तत्र जातस्य निश्चयः । [15]सैन्धवे तु महद्द्यूतं समासक्तं परैः सह ॥[16] १९
अत्र सर्वे महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । सैन्धवस्य रणे रक्षां विधिवत्कर्तुमर्हथ ।
तत्र नो ग्लहमानानां ध्रुवौ [17]जयपराजयौ ॥ २०

---

१ म. + इह दृष्ट इतो नष्टः सरथः प्राद्रवन्नृपः । मुहूर्तादिव पुत्रस्ते द्रोणमासाद्य मारिष । २ अयमर्धः म.–पुस्तके नास्ति । * अयमर्धः क.–पुस्तके नास्ति । ३ क. °मरिकर्षण । ४ क. विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः । ५ म. °भूतो लोके । ६ क. °व्याघ्र । ७ म. + द्रोण उवाच । ८ क. गतमेवेह । ९ म. + दुर्योधन उवाच । १० क. तद्ब्रवीतु भवान्क्षिप्रं साधु तत्संविधीयताम् । ११ क. बहु महाराज । १२ क. + न तेऽक्षा निशिता घोराः शरा युष्मत्तनुच्छिदः । १३ क. °स्तात कुरवः पर्यवस्थिताः । १४ क. राजन्नत्र द्यूतस्य । १५ क. सैन्धवो हि । १६ म. + अत्र ते ध्रुवमायत्तो जयो वाजय एव वा । १७ क. तात जयाजयौ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यत्र ते परमेष्वासा यत्ता रक्षन्ति सैन्धवम् । तत्र ‡गच्छ स्वयं शीघ्रं तांश्च रक्षस्व रक्षिणः २१
इहैव त्वहमासिष्ये प्रेषयिष्यामि चापरान् । निरोत्स्यामि च पञ्चालान्सहितान्पाण्डुसृञ्जयैः ॥[1]
ततो दुर्यो[2]धनोऽगच्छत्तूर्णमाचार्यशासनात् । उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे सपदानुगः ॥ २३
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ । बाह्येन सेनामभ्येत्य जग्मतुः सव्यसाचिनम् ॥
यौ तु पूर्वं महाराज वारितौ कृतवर्मणा । प्रविष्टे त्वर्जुने राजंस्तव सैन्यं युयुत्सया ॥ २५
[3]पार्श्वे भित्त्वा चमूं वीरौ प्रविष्टौ तव वाहिनीम् । पार्श्वेन सैन्यमायान्तौ कुरुराजो ददर्श ह ॥
ताभ्यां दुर्योधनः [4]सार्धमकरोत्संख्यमुत्तमम् । त्वरितस्त्वरमाणाभ्यां भ्रातृभ्यां भारतो बली ॥
[5]तावेनमभ्यद्रवतामुभावुद्यतकार्मुकौ । महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरौ युधि ॥ २८
तमविध्यद्युधामन्युस्त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः । विंशत्या सारथिं [6]चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २९
दुर्योधनो युधामन्योर्ध्वजमेकेषुणाच्छिनत् । [7]एकेन कार्मुकं चास्य चकर्त तनयस्तव ॥ ३०
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् । ततोऽविध्यच्छरैस्तीक्ष्णैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३१
युधामन्युश्च संक्रुद्धः शरांस्त्रिंशतमाहवे । व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरमाणः स्तनान्तरे ॥ ३२
तथोत्तमौजाः संक्रुद्धः शरैर्हेमविभूषितैः । अविध्यत्सारथिं चास्य प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३३
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्योत्तमौजसः । जघान चतुरोऽस्याश्वा[8]नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥
उत्तमौजा हताश्वस्तु हतसूतश्च संयुगे । आरुरोह रथं भ्रातुर्युधामन्योरभित्वरन् ॥ ३५
स रथं प्राप्य तं भ्रातुर्दुर्योधनहयाञ्शरैः । बहुभिस्ताडयामास ते हताः प्रापतन्भुवि ॥ ३६
हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेषुणा । युधामन्युर्धनुः शीघ्रं [9]शरा वा पञ्च संयुगे ॥[10] ३७
हताश्वसूतात्स रथा[11]दवतीर्य नराधिपः । गदामादाय ते पुत्रः पाञ्चाल्यावभ्यधावत ॥ ३८
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धं [12]कुरुपतिं तदा । अवप्लुतौ रथोपस्थाद्युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३९
ततः स हेमचित्रं तं [13]गदया स्यन्दनं गदी । [14]संक्रुद्धः पोथयामास साश्वसूतध्वजं [15]नृप ॥[16] ४०
[17]भङ्क्त्वा रथं स पुत्रस्ते हताश्वो हतसारथिः । मद्रराजरथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ४१
पञ्चालानां [18]ततो मुख्यौ राजपुत्रौ महारथौ । रथावन्यौ समारुह्य बीभत्सुमभिजग्मतुः ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनयुद्धे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

संजय उवाच--

वर्तमाने महाराज संग्रामे लोमहर्षणे । व्याकुलेषु च सर्वेषु पीड्यमानेषु सर्वशः ॥ १
राधेयो भीममानर्च्छद्युद्धाय भरतर्षभ । यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमभि[19]द्रवन् ॥[20] २

---

‡ म. क. याहि ध्रुवं शी° । १ म. + संजय उवाच । २ क. °धनः प्रायात्तूर्ण° । ३ अयमर्धः क.-पुस्तके नास्ति । ४ क. सार्धं समार्च्छद्युद्धमुत्तमम् । ५ क. तावभिद्रवतामेवमुभावुद्यत° । ६ क. चापि । ७ क. इषुणा कार्मुकं चास्य संचकर्त सुतस्तव । ८ क. °नुभौ च । ९ क. शरावापं च वीर्यवान् । १० म. + अविध्यत्सारथिं चास्य प्राहिणोद्यमसादनम् । ११ क. °दवप्लुत्य नरर्षभः । १२ क. परपुरंजयम् । १३ क. स्यन्दनप्रवरं गदी । १४ क. गदया । १५ क. रणे । १६ म. + एतदीदृशकं पुत्रस्तवाकार्षीज्जनाधिप । गदया गदिनां श्रेष्ठः सर्वलोकमहारथः ॥ १७ क. हत्वा चैवं स । १८ क. तु मुख्यौ तौ राज° । १९ म. °द्रवेत् । २० म. + ततो व्यायच्छतामस्त्रैः पृथक्पृथगरिन्दमौ । मृदुपूर्वं च राधेयो दृढपूर्वं च पाण्डवः ॥

६२

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

धृतराष्ट्र उवाच—

यौ तौ कर्णश्च भीमश्च संप्रयुद्धौ महाबलौ । अर्जुनस्य रथोपान्ते कीदृशः सोऽभवद्रणः ॥ ३
पूर्वं हि निर्जितः कर्णो भीमसेनेन संयुगे । कथं भूयः स राधेयो भीममागान्महारथः ॥ ४
भीमो वा सूततनयं प्रत्युद्यातः कथं रणे । महा[1]रथं समाख्यातं पृथिव्यां प्रवरं रथम् ॥ ५
भीष्मद्रोणावतिक्रम्य धर्मराजो युधिष्ठिरः । नान्यतो भयमादत्त विना [2]कर्णान्महारथात् ॥ ६
[3]भयाद्यस्य महाबाहो न शेते बहुलाः समाः । [4]चिन्तयन्नित्यशो वीर्यं राधेयस्य महात्मनः ।
तं कथं सूतपुत्रं [5]तु भीमोऽयोधयताहवे ॥ ७
ब्रह्मण्यं वीर्यसंपन्नं समरेष्वनिवर्तिनम् । कथं कर्णं युधां श्रेष्ठं [6]योधयामास पाण्डवः ॥ ८
यौ तौ समी[7]यतुर्वीरौ वैकर्तनवृकोदरौ । कथं [8]तावत्र युध्येतां महाबलपराक्रमौ ॥ ९
भ्रातृत्वं दर्शितं पूर्वं घृणी चापि स सूतजः । कथं भीमेन युयुधे कुन्त्या वाक्यमनुस्मरन् ॥ १०
भीमो वा सूतपुत्रेण स्मरन्वैरं पुरा कृतम् । [9]अयुध्यत कथं शूरः कर्णेन सह संयुगे ॥ ११
आशास्ते च सदा [10]सूत पुत्रो दुर्योधनो मम । कर्णो जेष्यति संग्रामे [11]समस्तान्पाण्डवानिति ॥
जयाशा यत्र पुत्रस्य मम मन्दस्य संयुगे । स कथं भीमकर्माणं भीमसेन[12]मयोधयत् ॥ १३
यं समासाद्य पुत्रैर्मे कृतं वैरं महारथैः । तं सूततनयं तात कथं भीमो ह्ययोधयत् ॥ १४
अनेकान्विप्रकारांश्च सूतपुत्रसमुद्भवान् । स्मरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना ॥ १५
योऽजयत्पृथिवीं सर्वां रथेनैकेन वीर्यवान् । तं सूततनयं युद्धे कथं भीमो ह्ययोधयत् ॥ १६
यो जातः कुण्डलाभ्यां च कवचेन सहैव च । तं सूतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ॥[13] १७
यथा तयोर्युद्धमभूद्यश्चासीद्वि[14]जयी तयोः । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि संजय ॥ १८

संजय उवाच—

भीमसेनस्तु राधेयमुत्सृज्य रथिनां वरम् । इयेष गन्तुं यत्रास्तां वीरौ कृष्णधनंजयौ ॥ १९
तं प्रयान्तमभिद्रुत्य राधेयः कङ्कपत्रिभिः । अभ्यवर्षन्महाराज मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ २०
फुल्लता पङ्कजेनेव [15]वक्त्रेण विहसन्बली । आजुहाव रणे यान्तं भीममाधिरथिस्तदा ॥ २१

कर्ण उवाच—

भीमाहितैस्तव रणः स्वप्नेऽपि न विभावितः । तद्दर्शयासि कस्मान्मे पृष्ठं पार्थदिदृक्षया ॥ २२
कुन्त्याः पुत्रस्य सदृशं नेदं पाण्डवनन्दन । तेन मामभितः स्थित्वा शरवर्षैरवाकिर ॥[16] २३
भीमसेनस्तदाह्वानं [17]कर्णान्नामर्षयद्युधि । अर्धमण्डलमावृत्य सूतपुत्रमयोधयत् ॥ २४

---

१ म. °रथसमाख्यातं । २ क. कर्णं धनुर्धरम् । ३ क. भयान्न शेते सततं चिन्तयन्वै महारथम् । ४ क. अयमर्धः क.-पुस्तके नास्ति । ५ क. हि भीमोऽयुध्यत संयुगे । ६ क. भीमोऽयुध्यत संजय । ७ क. °यतुर्वीरावर्जुनस्य रथं प्रति । ८ क. तु तावद्युध्येतां सूतपुत्रवृकोदरौ । ९ क. सोऽयुध्यत कथं वीरः । १० म. सूतपुत्रे । ११ क. सहितान्पाण्ड° । १२ क. °मयुध्यत । १३ म. + अस्त्रहेतोः पुरा तात भार्गवं समपूजयत् । तस्य प्रसादाद्ब्रह्मास्त्रं लब्धवांश्च भृगूत्तमात् ॥१४ क. °जयस्तयोः । १५ क. वक्त्रेणाभ्युत्स्मयन्बली । १६ म. + संजय उवाच । १७ क. कर्णो नामर्षय° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अवक्रगामिभिर्बाणैरभ्यवर्षन्महायशाः । दंशितं द्वैरथे यत्तं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
विधित्सुः कलहस्यान्तं जिघांसुः कर्णमाक्षिणोत् । २५
हत्वा तस्यानुगांस्तं च हन्तुकामो महाबलः । तस्मै व्यसृजदुग्राणि विविधानि परंतपः ।
§अमर्षात्पाण्डवः क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिष ॥ २६
तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तद्विरदगामिनः । सूतपुत्रोऽस्त्रमायाभिरग्रसत्परमास्त्रवित् ॥ २७
स यथावन्महाबाहुर्विद्यया वै सुपूजितः । आचार्यवन्महेष्वासः कर्णः पर्यचरद्बली ॥ २८
युध्यमानं तु संरम्भाद्भीमसेनं हसन्निव । अभ्यपद्यत कौन्तेयं कर्णो राजन्वृकोदरम् ॥ २९
तन्नामृष्यत कौन्तेयः कर्णस्य स्मितमाहवे । युध्यमानेषु वीरेषु पश्यत्सु च समन्ततः ॥ ३०
तं भीमसेनः संप्राप्तं वत्सदन्तैः स्तनान्तरे । विव्याध बलवान्क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३१
पुनश्च सूतपुत्रं तु स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । सुमुक्तैश्चित्रवर्माणं निर्बिभेद त्रिसप्तभिः ॥ ३२
कर्णो जाम्बूनदैर्जालैः संछन्नान्वातरंहसः । हयान्विव्याध भीमस्य पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ३३
ततो बाणमयं जालं भीमसेनरथं प्रति । कर्णेन विहितं राजन्निमेषार्धाददृश्यत ॥ ३४
सरथः सध्वजस्तत्र ससूतः पाण्डवस्तदा । प्राच्छाद्यत महाराज कर्णचापच्युतैः शरैः ॥ ३५
तस्य कर्णश्चतुःषष्ट्या व्यधमत्कवचं दृढम् । क्रुद्धश्चाप्यहनत्पार्थं नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ३६
ततोऽचिन्त्य महाबाहुः कर्णकार्मुकनिःसृतान् । समाश्लिष्यदसंभ्रान्तः सूतपुत्रं वृकोदरः ॥ ३७
स कर्णचापप्रभवानिषूनाशीविषोपमान् । बिभ्रद्भीमो महाराज न जगाम व्यथां रणे ॥ ३८
ततो द्वात्रिंशता भल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः । विव्याध समरे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ३९
अयत्नेनैव तं कर्णः शरैर्भृशमवाकिरत् । भीमसेनं महाबाहुं सैन्धवस्य वधैषिणम् ॥ ४०
मृदुपूर्वं तु राधेयो भीममाजावयोधयत् । क्रोधपूर्वं तथा भीमः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४१
तं भीमसेनो नामृष्यदवमानममर्षणः । स तस्मै व्यसृजत्तूर्णं शरवर्षममित्रहा ॥ ४२
ते शराः प्रेषितास्तेन भीमसेनेन संयुगे । निपेतुः सर्वतो वीरे कूजन्त इव पक्षिणः ॥ ४३
हेमपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा भीमसेनधनुश्च्युताः । प्राच्छादयंस्ते राधेयं शलभा इव पावकम् ॥ ४४
कर्णस्तु रथिनां श्रेष्ठश्छाद्यमानः समन्ततः । राजन्व्यसृजदुग्राणि शरवर्षाणि भारत ॥ ४५
तस्य तानशनिप्रख्यानिषून्समरशोभिनः । चिच्छेद बहुभिर्भल्लैरसंप्राप्तान्वृकोदरः ॥ ४६
पुनश्च शरवर्षेण छादयामास भारत । कर्णो वैकर्तनो युद्धे भीमसेनमरिंदमः ॥ ४७
तत्र भारत भीमं तु दृष्टवन्तः स्म सायकैः । समाचिततनुं संख्ये श्वाविधं शललैरिव ॥ ४८
हेमपुङ्खाञ्छिलाधौतान्कर्णचापच्युताञ्छरान् । दधार समरे वीरः स्वरश्मीनिव रश्मिमान् ॥ ४९
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो भीमसेनो व्यराजत । समृद्धकुसुमापीडो वसन्तेऽशोकवृक्षवत् ॥ ५०
तत्तु भीमो महाबाहोः कर्णस्य चरितं रणे । नामृष्यत महाबाहुः क्रोधादुद्वृत्तलोचनः ॥ ५१
स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् । महीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोल्बणैः ॥ ५२

---

१ क. यान्तं । २ क. विधित्सन्कलह° । ३ क. °मा° । ४ क. तांस्तु हत्वेतरान्सर्वान्भीमसेनो महाबलः । ५ क. प्रासृज° । § क. अमर्षत्पा° । ६ क. °ग्रसत्स महाबलः । ७ क. °न्महाराज विद्यया । ८ क. °चरद्रणे । ९ क. संरम्भेण तु युध्यन्तं भीमसेनं स्मयन्निव । १० क. अवामन्यत राधेयस्तममर्षी वृकोदरम् । ११ क. सुपुङ्खैर्निशितैः शरैः । १२ क. विव्याध तुरगान्वीरः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । १३ क. हि । १४ म. महावेगा । १५ क. शलभैरिव ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पुनरेव च विव्याध षड्भिरष्टाभिरेव च । मर्मस्वमरविक्रान्तः सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ५३
पुनरन्येन बाणेन भीमसेनः प्रतापवान् । चिच्छेद कार्मुकं तूर्णं कर्णस्य प्रहसन्निव ॥ ५४
जघान चतुरश्चाश्वान्सूतं च त्वरितः शरैः नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्णं विव्याध चोरसि ॥ ५५
ते जग्मुर्धरणीमाशु कर्णं निर्भिद्य पत्रिणः । यथा जलधरं भित्त्वा दिवाकरमरीचयः ॥ ५६
स वैक्लव्यं महत्प्राप्य छिन्नधन्वा शराहतः । तथा पुरुषमानी स [1]प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ॥[2] ५७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णपराजये एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

[3]स्वयं शिष्यो महेशस्य भृगूत्तमधनुर्धरः । शिष्यत्वं प्राप्तवान्कर्णस्तस्य तुल्योऽस्त्रविद्यया ॥ १
तद्विशिष्टोऽपि वा कर्णः शिष्यः शिष्यगुणैर्युतः । कुन्तीपुत्रेण भीमेन निर्जितः स तु लीलया २
यस्मिञ्जयाशा महती पुत्राणां मम संजय । तं भीमाद्विमुखं दृष्ट्वा किंनु दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ३
कथं च युयुधे भीमो वीर्यश्लाघी महाबलः । कर्णो वा समरे तात किमकार्षीत्ततः परम् ।
भीमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ४

संजय उवाच—

रथमन्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः । अभ्ययात्पाण्डवं कर्णो वातोद्धूत इवार्णवः ॥ ५
क्रुद्धमाधिरथिं दृष्ट्वा पुत्रास्तव विशां पते । भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ६
चापशब्दं ततः कृत्वा तलशब्दं च भैरवम् । [4]अभ्यद्रवत राधेयो भीमसेनरथं प्रति ॥ ७
पुनरेव तयो राजन्घोर आसीत्समागमः । वैकर्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महात्मनः ॥ ८
संरब्धौ हि महाबाहू परस्परवधैषिणौ । अन्योन्यमीक्षांचक्राते दहन्ताविव लोचनैः ॥ ९
क्रोधरक्तेक्षणौ तीव्रौ निःश्वसन्ताविवोरगौ । शूरावन्योन्यमासाद्य ततक्षतुररिंदमौ ॥ १०
व्याघ्राविव सुसंरब्धौ श्येनाविव च शीघ्रगौ । शरभाविव संक्रुद्धौ युयुधाते परस्परम् ॥ ११
ततो भीमः स्मरन्क्लेशानक्षद्यूते वनेऽपि च । विराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तमरिंदमः ॥ १२
राष्ट्राणां स्फीतरत्नानां हरणं च तवात्मजैः । सततं च परिक्लेशान्सपुत्रेण त्वया कृतान् ॥ १३
दग्धुमैच्छ[5]च्च यः कुन्तीमपुत्रां त्वमनागसम् । कृष्णायाश्च परिक्लेशं सभामध्ये दुरात्मभिः ॥ १४
केशपक्षग्रहं चैव दुःशासनकृतं तथा । परुषाणि च वाक्यानि कर्णेनोक्तानि भारत ॥ १५
पतिमन्यं परी[6]प्सस्व न सन्ति पतयस्तव । पतिता नरके पार्थाः सर्वे षण्ढतिलोपमाः ॥ १६
समक्षं तव कौरव्य यदूचुः [7]कौरवास्तदा । [8]दासीभावेन कृष्णां च भोक्तुकामाः सुतास्तव ॥ १७
यच्चापि तान्प्रव्रजतः कृष्णाजिननिवासिनः । परुषाण्युक्तवान्कर्णः सभायां संनिधौ तव ॥ १८
तृणी[9]कृत्य यथा पार्थांस्तव पुत्रो ववल्ग ह । विषमस्थान्समस्थो हि संरब्धो [10]गतचेतनः ॥ १९
बाल्यात्प्रभृति चारिघ्नः स्वानि दुःखानि चिन्तयन् । निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन वृकोदरः २०

---

१ म. लज्जामुत्सृज्य भारत । २ म. + भीमसेनभयात्कर्णः प्रत्यपायाद्रथान्तरम् । ३ इतः श्लोकद्वयं क.-पुस्तके नास्ति । ४ क. अभ्यवर्षत । ५ म. °च्छश्च यः कुन्तीं सपुत्रां त्व°; क. °च्छश्च यत्कुन्तीं सपुत्रां त्व° । ६ क. °प्स त्वं । ७ क. कुरवस्तदा । ८ क. दासभावेन । ९ म. °कृत्य च यत्पार्थां° । १० क. गतचेतसः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो विस्फार्य सुमहद्धेमपृष्ठं दुरासदम् । चापं भरतशार्दूलस्त्यक्तात्मा कर्णमभ्ययात् ॥ २१
स सायकमयैर्जालैर्भीमः कर्णरथं प्रति । भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्राच्छादयत्प्रभाम् ॥ २२
ततः प्रहस्याधिरथिस्तूर्णमस्य शिलाशितैः । व्यधमद्भीमसेनस्य शरजालानि पत्रिभिः ॥ २३
महारथो महाबाहुर्महाबाणैर्महाबलः । विव्याधाधिरथिर्भीमं नवभिर्निशितैस्तदा ॥ २४
स तोत्रैरिव मातङ्गो वार्यमाणः पतत्रिभिः । अभ्यधावदसंभ्रान्तः सूतपुत्रं वृकोदरः ॥ २५
तमापतन्तं वेगेन रभसं पाण्डवर्षभम् । कर्णः प्रत्युद्ययौ *युद्धे मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २६
ततः प्रध्माप्य जलजं भेरीशतसमस्वनम् । अक्षुभ्यत बलं हर्षादुद्धूत इव सागरः ॥ २७
तदुद्धूतं बलं दृष्ट्वा नागाश्वरथपत्तिमत् । भीमः कर्णं समासाद्य छादयामास सायकैः ॥ २८
अश्वानृक्षसवर्णांश्च हंसवर्णैर्हयोत्तमैः । व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवं छादयञ्छरैः ॥ २९
ऋक्षवर्णान्हयान्कर्कैर्मिश्रान्मारुतरंहसः । निरीक्ष्य तव पुत्राणां हाहाकृतमभूद्बलम् ॥ ३०
ते हया बह्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः । सितासिता महाराज यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥ ३१
संरब्धौ क्रोधताम्राक्षौ प्रेक्ष्य कर्णवृकोदरौ । संत्रस्ताः समकम्पन्त त्वदीयानां महारथाः ॥ ३२
यमराष्ट्रोपमं घोरमासीदायोधनं तयोः । दुर्दर्शं भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ॥ ३३
समाजमिव तच्चित्रं प्रेक्षमाणा महारथाः । नालक्षयञ्जयं व्यक्तमेकस्यैव महारणे ॥ ३४
तयोः प्रैक्षन्त संमर्दं संनिकृष्टं महास्त्रयोः । तव दुर्मन्त्रिते राजन्सपुत्रस्य विशां पते ॥ ३५
छादयन्तौ हि शत्रुघ्नावन्योन्यं सायकैः शितैः । शरजालावृतं व्योम चक्राातेऽद्भुतविक्रमौ ॥ ३६
तावन्योन्यं जिघांसन्तौ शरैस्तीक्ष्णैर्महारथौ । प्रेक्षणीयतरावास्तां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ ३७
सुवर्णविकृतान्बाणान्विमुञ्चन्तावरिंदमौ । भास्वरं व्योम चक्राते महोल्काभिरिव प्रभो ॥ ३८
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्गार्ध्रपत्राश्चकाशिरे । श्रेण्यः शरदि मत्तानां सारसानामिवाम्बरे ॥ ३९
संसक्तं सूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिन्दमम् । अतिभारममन्येतां भीमे कृष्णधनंजयौ ॥ ४०
तत्राधिरथिभीमाभ्यां शरैर्मुक्तैर्दृढं हताः । इषुपातमतिक्रम्य पेतुरश्वनरद्विपाः ॥ ४१
पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकशः । कृतो राजन्महाराज पुत्राणां ते जनक्षयः ॥ ४२
मनुष्याश्वगजानां च शरीरैर्गतजीवितैः । क्षणेन भूमिः संजज्ञे संवृता भरतर्षभ ॥ ४३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

अत्यद्भुतमहं मन्ये भीमसेनस्य विक्रमम् । यत्कर्णं योधयामास समरे लघुविक्रमम् ॥ १
त्रिदशानपि वा युक्तान्सर्वशस्त्रधरान्युधि । वारयेद्यो रणे कर्णः सयक्षासुरमानुषान् ॥ २
स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया । नातरत्संयुगे पार्थं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३
कथं च युद्धं संभूतं तयोः प्राणदुरोदरे । अत्र मन्ये समायत्तो जयो वाजय एव च ॥ ४
कर्णं प्राप्य रणे सूत मम पुत्रः सुयोधनः । जेतुमुत्सहते पार्थान्सगोविन्दान्ससात्वतान् ॥ ५

---

१ क. °शार्दूल त्यक्तात्मा । २ म. °मस्यञ्शिताञ्शरान् । * क. क्रुद्धो । ३ क. °न्हयान्हं-सैर्मिश्रान्मारुत° । ४ क. त्वदीया वै महा° । ५ क. ततोऽधिरथि° । ६ म. लघुविक्रमः । ७ क. चोद्युक्ता° । ८ क. तात ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रुत्वा तु निर्जितं कर्णमसकृद्भीमकर्मणा । भीमसेनेन समरे मोहं आविशतीव माम् ॥ ६
विनष्टान्कौरवान्मन्ये मम पुत्रस्य दुर्नयैः । न हि कर्णो महेष्वासान्पार्थाञ्जेष्यति संजय ॥ ७
कृतवान्यानि युद्धानि कर्णः पाण्डुसुतैः सह । सर्वत्र पाण्डवाः §कर्णमजयन्त रणाजिरे ॥ ८
अजेयाः पाण्डवास्तात देवैरपि सवासवैः । न च तद्बुध्यते मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ९
धनं धनेश्वरस्येव हृत्वा पार्थस्य मे सुतः । मधुप्रेप्सुरिवाबुद्धिः प्रपातं नावबुध्यते ॥ १०
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो राज्यं हृत्वा महात्मनाम् । जितमित्येव मन्वानः पाण्डवानवमन्यते ११
पुत्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्यकृतात्मना । धर्मे स्थिता महात्मानो निकृताः पाण्डुनन्दनाः १२
शमकामः ससोदर्यो दीर्घप्रेक्षी युधिष्ठिरः । अशक्त इति मत्वा तु मम पुत्रैर्निराकृतः ॥ १३
तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकारांश्च सर्वशः । हृदि कृत्वा महाबाहुर्भीमोऽयुध्यत सूतजम् ॥ १४
तस्मान्मे संजय ब्रूहि कर्णभीमौ यथा रणे । अयुध्येतां युधि श्रेष्ठौ परस्परवधैषिणौ ॥ १५

संजय उवाच—

शृणु राजन्यथावृत्तं संग्रामं कर्णभीमयोः । परस्परवधप्रेप्स्वोर्वने कुञ्जरयोरिव ॥ १६
राजन्वैकर्तनो भीमं क्रुद्धः क्रुद्धमरिंदमम् । पराक्रान्तं पराक्रम्य विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ १७
महावेगैः प्रसन्नाग्रैः शातकुम्भपरिष्कृतैः । अहनद्भरतश्रेष्ठ भीमं वैकर्तनः शरैः ॥ १८
तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त निशितैस्त्रिभिः । रथनीडाच्च यन्तारं भल्लेनापातयत्क्षितौ ॥ १९
स काङ्क्षन्भीमसेनस्य वधं वैकर्तनो भृशम् । शक्तिं कनकवैडूर्यचित्रदण्डां परामृशत् ॥ २०
प्रगृह्य च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापराम् । समुत्क्षिप्य च राधेयः संधाय च महाबलः ।
चिक्षेप भीमसेनाय जीवितान्तकरीमिव ॥ २१
शक्तिं विसृज्य राधेयः पुरंदर इवाशनिम् । ननाद सुमहानादं बलवान्सूतनन्दनः ।
तं च नादं ततः श्रुत्वा पुत्रास्ते हर्षिताभवन् ॥ २२
तां कर्णभुजनिर्मुक्तामर्कवैश्वानरप्रभाम् । शक्तिं वियति चिच्छेद भीमः सप्तभिराशुगैः ॥ २३
छित्त्वा शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तोरगसंनिभाम् । मार्गमाण इव प्राणान्सूतपुत्रस्य मारिष २४
प्राहिणोत्कृतसंरम्भः शरान्बर्हिणवाससः । स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाधौतान्यमदण्डोपमान्मृधे ॥ २५
कर्णोऽप्यन्यद्धनुर्गृह्य हेमपृष्ठं दुरासदम् । विकृष्य तन्महच्चापं व्यसृजत्सायकांस्तदा ।
तान्पाण्डुपुत्रश्चिच्छेद नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २६
वसुषेणेन निर्मुक्तान्नव राजन्महाशरान् । छित्त्वा भीमो महाराज नादं सिंह इवानदत् ॥ २७
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे । शार्दूलाविव चान्योन्यमामिषार्थेऽभ्यगर्जताम् २८
अन्योन्यं प्रजिहीर्षन्तावन्योन्यस्यान्तरैषिणौ । अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ २९
महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३०
निर्दहन्तौ महाराज शस्त्रवृष्ट्या परस्परम् । अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ कोपाद्विवृतलोचनौ ॥ ३१
प्रहसन्तौ तथान्योन्यं भर्त्सयन्तौ मुहुर्मुहुः । शङ्खशब्दं च कुर्वाणौ युयुधाते परस्परम् ॥ ३२

---

१ क. °हश्चाविशतीव । § म. कर्णमजयंस्ते । २ क. सदा पार्थो दीर्घापेक्षी । ३ क. मन्वानैः पुत्रैर्मम । ४ म. युधां । ५ क. °ने कु° । ६ म. नातरद्भरत° । ७ म. °चकर्त विशिखैस्त्रिभिः । ८ म. कालरात्रिमिवापराम् । ९ म. °माणामिव । १० क. विकृष्य च महातेजा । ११ क. °न्नरराजमहा° १२ क. शरवृ° । १३ क. °भिविकृतौ ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तस्य भीमः पुनश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । शङ्खवर्णांश्च तानश्वान्बाणैर्निन्ये यमक्षयम् ।
सारथिं च तथाप्यस्य रथनीडादपातयत् ॥ ३३
ततो वैकर्तनः कर्णश्चिन्तां प्राप दुरत्ययाम् । [1]स छाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः ।
मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्यपद्यत ॥ ३४
तथा कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्योधनो नृपः । वेपमान इव क्रोधाद्व्यादिदेशाथ दुर्जयम् ॥ ३५
गच्छ दुर्जय राधेयं [2]पुरो ग्रसति पाण्डवः । जहि तूबरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत् ॥ ३६
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तव पुत्रं तवात्मजः । अभ्यद्रवद्भीमसेनं व्यासक्तं विकिरञ्छरैः ॥ ३७
स भीमं नवभिर्बाणैरश्वानष्टभि[3]रार्पयत् । षड्भिः सूतं त्रिभिः केतुं पुनस्तं चापि सप्तभिः ॥ ३८
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धः साश्वयन्तारमाशुगैः । दुर्जयं भिन्नमर्माणमनयद्यमसादनम् ॥ ३९
[4]स्वलंकृतं क्षितौ क्षुण्णं चेष्टमानं यथोरगम् । रुदन्नार्तस्तव सुतं कर्णश्चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ ४०
स तु तं विरथं कृत्वा स्मयन्नत्यन्तवैरिणम् । समाचिनोद्बाणगणैः [5]शतघ्नीभिश्च शङ्कुभिः ॥ ४१
तथाप्यतिरथः कर्णो †भिद्यमानोऽस्य सायकैः । न जहौ समरे भीमं क्रुद्धरूपं परंतपः ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णभीमयुद्धे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

संजय उवाच--

सर्वथा विरथः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः । रथमन्यं समास्थाय [6]पुनर्विव्याध पाण्डवम् ॥ १
महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २
अथ कर्णः शरव्रातैर्भीमसेनं समार्पयत् । ननाद [7]च महानादं पुनर्विव्याध चोरसि ॥ ३
तं भीमो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्मगैः । पुनर्विव्याध [8]सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ४
[9]कर्णं तु नवभिर्भीमो भित्त्वा राजंस्तनान्तरे । ध्वजमेकेन विव्याध [10]सायकेन शितेन ह ॥ ५
सायकानां ततः [11]पार्थस्त्रिषष्ट्या प्रत्यविध्यत । तोत्त्रैरिव महानागं कशाभिरिव वाजिनम् ॥ ६
सोऽतिविद्धो महाराज पाण्डवेन यशस्विना । सृक्किणी लेलिहन्वीरः क्रोध[12]रक्तान्तलोचनः ॥ ७
ततः शरं महाराज सर्वकायावदारणम् । प्राहिणोद्भीमसेनाय [13]बलायेन्द्र इवाशनिम् ॥ ८
स निर्भिद्य रणे पार्थं सूतपुत्रधनुश्च्युतः । अगच्छद्दारयन्भूमिं चित्रपुङ्खः शिलीमुखः ॥ ९
ततो भीमो महाबाहुः क्रोधसंरक्तलोचनः । वज्रकल्पां चतुष्किष्कुं गुर्वीं रुक्माङ्गदां गदाम् ।
प्राहिणोत्सूतपुत्राय [14]षडस्रामविचारयन् ॥ १०
तया जघानाधिरथेः सदश्वान्साधुवाहिनः । गदया भारतः क्रुद्धो वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ ११
ततो भीमो महाबाहुः क्षुराभ्यां भरतर्षभ । ध्वजमाधिरथेश्छित्त्वा सूतमभ्यहनच्छरैः ॥ १२
हताश्वसूतमुत्सृज्य स रथं पतितध्वजम् । विस्फारयन्धनुः कर्णस्तस्थौ भारत दुर्मनाः ॥ १३
तत्राद्भुतमपश्याम राधेयस्य पराक्रमम् । विरथो रथिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुम् ॥ १४

---

१ क. संछाद्यमानः । २ म. पुरा ग्रसति । ३ म. °रार्दयत् । ४ म. बाढं हतं क्षितौ क्षुण्णं वेष्टमानं । ५ य. शतघ्नीमिव । †क. भिद्यमानः स । ६ क. सद्यो विव्याध । ७ क. बलवन्नादं । ८ क. विंशत्या । ९ म. क. कर्णस्तु नवभिर्भीमं भित्त्वा (क. विध्द्वा) । १० म. विशोकं च त्रिभिः शरैः । ११ क. पार्थं त्रिषष्ट्या । १२ क. °संरक्तलोचनः । १३ क. वधायेन्द्र । १४ क. षडाश्रि°; म. षडश्रा° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विरथं तं नरश्रेष्ठं दृष्ट्वाधिरथिमाहवे । दुर्योधनस्ततो राजन्नभ्यभाषत दुर्मुखम् ॥ १५
एष दुर्मुख राधेयो भीमेन विरथीकृतः । तं रथेन नरश्रेष्ठं संपादय महारथम् ॥ १६
ततो दुर्योधनवचः श्रुत्वा भारत दुर्मुखः । त्वरमाणोऽभ्ययात्कर्णं भीमं चावारयच्छरैः ॥ १७
दुर्मुखं प्रेक्ष्य संग्रामे सूतपुत्रपदानुगम् । वायुपुत्रः प्रहृष्टोऽभूत्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ १८
ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलीमुखैः । दुर्मुखाय रथं तूर्णं प्रेषयामास पाण्डवः ॥ १९
तस्मिन्क्षणे महाराज नवभिर्नतपर्वभिः । सुमुखैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ २०
ततस्तमेवाधिरथिः स्यन्दनं दुर्मुखे हते । आस्थितः प्रबभौ राजन्दीप्यमान इवांशुमान् ॥ २१
शयानं भिन्नमर्माणं दुर्मुखं शोणितोक्षितम् । दृष्ट्वा कर्णोऽश्रुपूर्णाक्षो मुहूर्तं नाभ्यवर्तत ॥ २२
तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदक्षिणम् । दीर्घमुष्णं श्वसन्वीरो न किंचित्प्रत्यपद्यत ॥२३
तस्मिंस्तु विवरे राजन्नाराचान्गार्ध्रवाससः । प्राहिणोत्सूतपुत्राय भीमसेनश्चतुर्दश ॥ २४
ते तस्य कवचं भित्त्वा स्वर्णचित्रं महौजसः । हेमपुङ्खा महाराज व्यशोभन्त दिशो दश ॥
अपिबन्सूतपुत्रस्य शोणितं रक्तभोजनाः । क्रुद्धा इव मनुष्येन्द्र भुजङ्गाः कालचोदिताः ॥ २६
प्रसर्पमाणा मेदिन्यां ते व्यरोचन्त मार्गणाः । अर्धप्रविष्टाः संरब्धा बिलानीव महोरगाः ॥
तं प्रत्यविध्यद्राधेयो जाम्बूनदविभूषितैः । चतुर्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरविचारयन् ॥ २८
ते भीमसेनस्य भुजं सव्यं निर्भिद्य पत्रिणः । प्राविशन्मेदिनीं भीमाः क्रौञ्चपत्ररथा इव ॥२९
ते व्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुंधराम् । गच्छत्यस्तं दिनकरे दीप्यमाना इवांशवः ॥
स निर्भिन्नो रणे भीमो नाराचैर्मर्मभेदिभिः । सुस्राव रुधिरं भूरि पर्वतः सलिलं यथा ॥३१
स भीमस्त्रिभिरायस्तः सूतपुत्रं पतत्रिभिः । सुपर्णवेगैर्विव्याध सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३२
स विह्वलो महाराज कर्णो भीमशराहतः । प्राद्रवज्जवनैरश्वै रणं हित्वा महाभयात् ॥ ३३
भीमसेनस्तु विस्फार्य चापं हेमपरिष्कृतम् । आहवेऽतिरथोऽतिष्ठज्ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णापयाने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३४॥

धृतराष्ट्र उवाच—

दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् । यत्राधिरथिरायत्तो नातरत्पाण्डवं रणे ॥ १
कर्णः पार्थान्सगोविन्दाञ्जेतुमुत्सहते रणे । न च कर्णसमं योधं लोके पश्यामि कंचन ।
इति दुर्योधनस्याहमश्रौषं जल्पतो मुहुः ॥ २
कर्णो हि बलवाञ्शूरो दृढधन्वा जितक्लमः । इति मामब्रवीत्सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा ॥ ३
वसुषेणसहायं मां नालं देवापि संयुगे । किं नु पाण्डुसुता राजन्गतसत्त्वा विचेतसः ॥ ४
तत्र तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्विषम् । युद्धात्कर्णमपक्रान्तं किंस्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ५
अहो दुर्मुखमेवैकं युद्धानामविशारदम् । प्रावेशयद्धुतवहं पतङ्गमिव मोहितः ॥ ६
अश्वत्थामा मद्रराजः कृपः कर्णश्च संगताः । न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य संजय ॥

---

१ म. नरश्रेष्ठ । २ क. परिलेलिहन् । ३ क. स्वर्णपुङ्खा । ४ क. हेमचित्रा महाराज द्योतयन्तो दिशो । ५ क. °बलार्दितः । ६ क. रणं त्यक्त्वा महायशाः । ७ क. किमु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तेऽपि चास्य महाघोरं बलं नागायुतोपमम् । जानन्तो व्यवसायं च क्रूरं मारुततेजसः ॥ ८
किमर्थं क्रूरकर्माणं यमकालान्तकोपमम् । बलसंरम्भवीर्यज्ञाः कोपयिष्यन्ति संयुगे ॥ ९
कर्णस्त्वेको महाबाहुः स्वबाहुबल[1]दर्पितम् । भीमसेनमनादृत्य रणेऽयुध्यत सूतजः ॥ १०
योऽजयत्समरे कर्णं पुरंदर इवासुरम् । न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाहवे ॥ ११
द्रोणं यः संप्रमथ्यैकः प्रविष्टो मम वाहिनीम् । भीमो धनंजयान्वेषी कस्तमार्च्छेज्जिजीविषुः॥
को हि संजय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः । उद्यता[2]शनिहस्तस्य महेन्द्रस्येव दानवः ॥ १३
प्रेतराजपुरं प्राप्य निवर्तेतापि मानवः । न भीमसेनं संप्राप्य निवर्तेत कदाचन ॥ १४
पतङ्गा इव वह्निं ते प्राविशन्[3]नल्पचेतसः । ये भीमसेनं संक्रुद्धमन्वधावन्विमोहिताः ॥ १५
यत्तत्सभायां भीमेन मम पुत्रवधाश्रयम् । उक्तं संरम्भिणोग्रेण कुरूणां शृण्वतां तदा ॥ १६
तन्नूनमभिसंचिन्त्य दृष्ट्वा कर्णं च निर्जितम् । दुःशासनः सह भ्रात्रा भयाद्भीमादुपारमत् ॥१७
यश्च संजय दुर्बुद्धिरब्रवीत्समितौ मुहुः । कर्णो दुःशासनोऽहं च जेष्यामो युधि पाण्डवान् ॥
स नूनं विरथं दृष्ट्वा कर्णं भीमेन निर्जितम् । प्रत्याख्यानाच्च कृष्णस्य भृशं तप्यति पुत्रकः १९
दृष्ट्वा भ्रातॄन्हतान्संख्ये भीमसेनेन दंशितान् । आत्मा[4]पराधे सुमहन्नूनं तप्यति पुत्रकः ॥ २०
को हि जीवितमन्विच्छन्प्रतीपं पाण्डवं व्रजेत् । भीमं भीमायुधं क्रुद्धं साक्षात्कालमिव स्थितम्॥
वडवामुखमध्यस्थो मुच्येतापि हि मानवः । न भीममुखसंप्राप्तो मुच्येदिति मतिर्मम ॥ २२
न *पार्था न च पञ्चाला न च केशवसात्यकी । ‡जानते युधि संरब्धा जीवितं परिरक्षितुम् ।
अहो मम सुतानां हि विपन्नं सूत जीवितम् ॥ २३

संजय उवाच--

यस्त्वं शोचसि कौरव्य वर्तमाने [5]महाभये । त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ॥२४
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः । उच्यमानो न गृह्णीषे मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ॥२५
स्वयं पीत्वा महाराज कालकूटं सुदुर्जरम् । तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ॥ २६
यत्तु कुत्सयसे योधान्युध्यमाना[6]न्महाबलान् । तत्र ते [7]वर्तयिष्यामि यथा युद्धमवर्तत ॥ २७
दृष्ट्वा कर्णं तु पुत्रास्ते भीमसेनपराजितम् । नामृष्यन्त महेष्वासाः सोदर्याः पञ्च [8]भारत ॥२८
दुर्मर्षणो दुःसहश्च दुर्मदो दुर्धरो जयः । पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥ २९
ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य वृकोदरम् । दिशः शरैः समावृण्वञ्छलभानामिव व्रजैः ॥ ३०
आगच्छतस्तान्सहसा कुमारान्देवरूपिणः । प्रतिजग्राह समरे भीमसेनो हसन्निव ॥ ३१
तव दृष्ट्वा तु तनयान्[9]भीमसेनपुरोगमान् । अभ्यवर्तत राधेयो भीमसेनं महाबलम् ॥ ३२
विसृजन्विशिखांस्तीक्ष्णान्स्वर्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् । तं तु भीमोऽभ्ययात्तूर्णं वार्यमाणः सुतैस्तव॥
कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य समन्ततः । अवाकिरन्भीमसेनं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३४
तान्बाणैः पञ्चविंशत्या साश्वान्राजन्नरर्षभान् । ससूतान्भीमधनुषो भीमो निन्ये यमक्षयम् ३५
प्रापतन्स्यन्दनेभ्यस्ते सार्धं सूतैर्गतासवः । चित्रपुष्पधरा भग्ना वातेनेव महाद्रुमाः ॥ ३६

---

१ क. °लमाश्रितः । २ क. °शनिवत्तस्य । ३ क. °न्नल्पतेजसः । ४ म. °पराधात्संमूढो नूनं ।
* क. पार्थो । ‡ क. जानन्ते । ५ क. जनक्षये । ६ क. °न्यथाबलम् । ७ क. वर्णयिष्यामि ।
८ क. मारिष । ९ म. दुर्मर्षणपुरोगमान् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् । संवार्याधिरथिं बाणैर्यज्जघान तवात्मजान् ॥ ३७
स वार्यमाणो भीमेन शितैर्बाणैः समन्ततः । सूतपुत्रो महाराज भीमसेनमवैक्षत ॥ ३८
तं भीमसेनः संरम्भात्क्रोधसंरक्तलोचनः । विस्फार्य *सुमहच्चापं मुहुः कर्णमवैक्षत ॥ ३९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे पञ्चत्रिंशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

संजय उवाच—

तवात्मजांस्तु पतितान्दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् । क्रोधेन महताविष्टो निर्विण्णोऽभूत्स जीवितात् १
आगस्कृतमिवात्मानं मेने चाधिरथिस्तदा । यत्प्रत्यक्षं तव सुता भीमेन निहता रणे ॥ २
भीमसेनस्ततः क्रुद्धः कर्णस्य निशिताञ्शरान् । निचखान स संभ्रान्तः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३
स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा राधेयः प्रहसन्निव । पुनर्विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ४
अविचिन्त्याथ तान्बाणान्कर्णेनास्तान्वृकोदरः । रणे विव्याध राधेयं शतेनानतपर्वणाम् ॥ ५
पुनश्च विशिखैस्तीक्ष्णैर्विद्ध्वा मर्मसु पञ्चभिः । धनुश्चिच्छेद भल्लेन सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ६
अथान्यद्धनुरादाय कर्णो भारत दुर्मनाः । इषुभिश्छादयामास भीमसेनं परंतपः ॥ ७
तस्य भीमो हयान्हत्वा विनिहत्य च सारथिम् । प्रजहास महाहासं कृते प्रतिकृते पुनः ॥ ८
इषुभिः कार्मुकं चास्य चकर्त पुरुषर्षभः । तत्पपात महाराज स्वर्णपृष्ठं महास्वनम् ॥ ९
अवारोहद्रथात्तस्मादथ कर्णो महारथः । गदां गृहीत्वा समरे भीमाय प्राहिणोद्रुषा ॥ १०
तामापतन्तीमालक्ष्य भीमसेनो महागदाम् । शरैरवारयद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ११
ततो बाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः । सूतपुत्रवधाकाङ्क्षी त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १२
तानिषूनिषुभिः कर्णो वारयित्वा महामृधे । कवचं भीमसेनस्य पातयामास सायकैः ॥ १३
अथैनं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् । पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४
ततो भीमो महाबाहुर्नवभिर्नतपर्वभिः । प्रेषयामास संक्रुद्धः सूतपुत्रस्य मारिष ॥ १५
ते तस्य कवचं भित्त्वा तथा बाहुं च दक्षिणम् । अभ्ययुर्धरणीं तीक्ष्णा वल्मीकमिव पन्नगाः ॥
स छाद्यमानो बाणौघैर्भीमसेनधनुश्च्युतैः । पुनरेवाभवत्कर्णो भीमसेनात्पराङ्मुखः ॥ १७
तं पराङ्मुखमालोक्य पदातिं सूतनन्दनम् । कौन्तेयशरसंछन्नं राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १८
त्वरध्वं सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथं प्रति । ततस्तव सुता राजञ्छ्रुत्वा भ्रातुर्वचो द्रुतम् ॥ १९
अभ्ययुः पाण्डवं युद्धे विसृजन्तः शिलीमुखान् । चित्रोपचित्रश्चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥
चित्रायुधश्चित्रवर्मा समरे चित्रयोधिनः । तानापतत एवाशु भीमसेनो महारथः ॥ २१
एकैकेन शरेणाजौ पातयामास ते सुतान् । ते हता न्यपतन्भूमौ वातरुग्णा इव द्रुमाः ॥ २२

---

१ क. तदद्भुत° । * क. तु महच्चापं । २ म. °ते । ३ म. शरेणानतपर्वणा° । ४ क. समन्ततः । ५ म. कृतप्रतिकृतं महत् । ६ क. °पतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा वृकोदरः । ७ क. पातयामास । ८ क. क्षुद्रकाणां । ९ क. महाराज नवभि° । † क. संछा° । १० क. भीमसेनपराङ्मुखः । ११ क. भ्रातुर्वचोऽद्भुतम् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

दृष्ट्वा विनिहतान्पुत्रांस्तव राजन्महारथान् । अश्रुपूर्णमुखः कर्णः क्षत्तुः सस्मार तद्वचः ॥ २३
रथं चान्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः । अभ्ययात्पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २४
तावन्योन्यं शरैर्भित्त्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । व्यभ्राजेतां यथा मेघौ संस्यूतौ सूर्यरश्मिभिः २५
षट्त्रिंशद्भिस्ततो भल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः । व्यधमत्कवचं क्रुद्धः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ॥ २६
सूतपुत्रोऽपि कौन्तेयं शरैः संनतपर्वभिः । पञ्चाशता महाबाहुर्विव्याध भरतर्षभ ॥ २७
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ शरैः कृतमहाव्रणौ । शोणिताक्तौ व्यराजेतां [1]चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ २८
तौ शोणितोक्षितैर्गात्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ । ¶कर्णभीमौ व्यराजेतां निर्मुक्ताविव पन्नगौ ॥ [2]२९
व्याघ्राविव नरव्याघ्रौ दंष्ट्राभिरितरेतरम् । शरधारासृजौ वीरौ मेघाविव ववर्षतुः ॥ ३०
वारणाविव चान्योन्यं विषाणाभ्यामरिंदमौ । निर्भिन्दन्तौ स्वगात्राणि सायकैश्चा[3]रु रेजतुः ॥ ३१
नादयन्तौ [4]प्रहर्षन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परम् । मण्डलानि विकुर्वाणौ रथाभ्यां [5]रथिसूत्तमौ ॥ ३२
[6]वृषाविवाथ नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे । सिंहाविव पराक्रान्तौ नरसिंहौ महाबलौ ॥ ३३
परस्परं वीक्षमाणौ क्रोधसंरक्तलोचनौ । युयुधाते महावीर्यौ शक्रवैरोचनी यथा ॥ ३४
ततो भीमो महाबाहुर्बाहुभ्यां विक्षिपन्धनुः । †व्यराजत रणे राजन्सविद्युदिव तोयदः ॥ ३५
[7]सनेमिघोषस्तनितश्चापविद्युच्छराम्बुभिः । [8]भीमसेनमहामेघः कर्णपर्वतमावृणोत् ॥ ३६
ततः शरसहस्रेण [9]सम्यगस्तेन भारत । पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमपराक्रमः ॥ ३७
तत्रापश्यंस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमम् । सुपुङ्खैः कङ्कवासोभिर्यत्कर्णं छादयञ्शरैः ॥ ३८
स नन्दयन्रणे पार्थं केशवं च यशस्विनम् । सात्यकिं चक्ररक्षौ च भीमः कर्णमयोधयत् ॥ ३९
विक्रमं भुजयोर्वीर्यं धैर्यं च विदितात्मनः । पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन् ॥ ४०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

संजय उवाच—

भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्यातलनिःस्वनम् । नामृष्यत यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्वनम् ॥ १
सोऽपक्रम्य मुहूर्तं तु भीमसेनस्य गोचरात् । पुत्रांस्तव ददर्शाथ भीमसेनेन पातितान् ॥ २
तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमना दुःखितस्तदा । निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च पुनः पाण्डवमभ्ययात् ॥ ३
स ताम्रनयनः क्रोधाच्छ्वसन्निव महोरगः । बभौ कर्णः शरानस्यन्[11]रश्मीनिव दिवाकरः ॥ ४
[12]किरणैरिव सूर्यस्य महीध्रो भरतर्षभ । कर्णचापच्युतैर्बाणैः प्राच्छाद्यत वृकोदरः ॥ ५
[13]ते कर्णचापप्रभवाः शरा बर्हिणवाससः । विविशुः सर्वतः पार्थं वासायेवाण्डजा द्रुमम् ॥ ६
कर्णचापच्युता बाणाः संपतन्तस्ततस्ततः । रुक्मपुङ्खा व्यराजन्त हंसाः श्रेणीकृता इव ॥ ७
चापध्वजोपस्करेभ्यश्छत्रादीषामु[14]खाद्युगात् । प्रभवन्तो व्यदृश्यन्त राजन्[15]नाधिरथेः शराः ॥ ८

---

१ म. कालसूर्यां° । ¶ म. विवृताङ्गौ । २ म. + क्रोधाग्नितेजसा दीप्तौ संरम्भाद्रक्तलोचनौ । व्यभ्राजेतां महाराज विधूमाविव पावकौ । ३ क. °श्चानुरेजतुः । ४ क. प्रवर्षन्तौ । ५ क. रथसत्तमौ । ६ क. वृषाविव च नर्दन्तौ । † क. व्यरोचत रणे भीमः सवि° । ७ क. स चापघोषस्तनितः शरधाराम्बुदो महान् । ८ क. भीममेघो महाराज । ९ क. धनुर्मुक्तेन । १० म. कर्णः ११ क. रश्मिवानिव भास्करः । १२ क. रश्मिजालैरिवार्कस्य विततैर्भरतर्षभ । १३ क. कर्णचापच्युताश्चित्राः । १४ क. °मुखाद्धजात् । १५ क. म. °न्ना ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

खं पूरयन्[1]महावेगात्खगमान्गृध्रवाससः । सुवर्णविकृतांश्चित्रान्मुमोचाधिरथिः शरान् ॥ ९
तमन्तकमिवायस्तमापतन्तं वृकोद[2]रम् । त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य वि[3]व्याध निशितैः शरैः ॥ १०
तस्य वेगमसह्यं स[4] दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः । महतश्च शरौघां[5]स्तान्न्यवारयत वीर्यवान् ॥ ११
[6]ततो विधम्याधिरथेः शरजालानि पाण्डवः । विव्याध कर्णं विंशत्या पुनरन्यैः शि[7]लाशितैः ॥ १२
यथैव हि स[8] कर्णेन पार्थः प्रच्छादितः शरैः । तथैव स रणे कर्णं छादयामास पाण्डवः ॥ १३
दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं युधि भारत । अभ्यनन्दंस्त्वदीयाश्च संप्रहृष्टाश्च चारणाः ॥ १४
भूरिश्रवाः कृपो द्रौणिर्मद्रराजो जयद्रथः । उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिः केशवार्जुनौ ॥ १५
कुरुपाण्डवप्र[9]वरा दश राजन्महारथाः । साधुसाध्विति वेगेन सिंहनादमथानदन् ॥ १६
[10]तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे । अभ्यभाषत पु[11]त्रस्ते राजन्दुर्योधनस्त्वरन् ॥ १७
राज्ञः सराजपुत्रांश्च सोद[12]र्यांश्च विशेषतः । कर्ण गच्छत भद्रं वः परीप्सन्तो वृकोदरात् ॥ १८
पुरा निघ्नन्ति राधेयं भीमचापच्युताः शराः । ते यतध्वं महेष्वासाः सूतपुत्रस्य रक्षणे ॥* १९
दुर्योधनसमादिष्टाः सोदर्याः सप्त [13]भारत । भीमसेनमभिद्रुत्य संरब्धाः पर्यवारयन् ॥ २०
ते समासाद्य कौन्तेयमावृण्वञ्शरवृष्टिभिः । पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २१
तेऽपीडयन्भीमसेनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः । प्रजासंहरणे राजन्सोमं सप्त ग्रहा इव ॥ २२
ततो वेगेन कौन्तेयः पीडयित्वा शरासनम् । मुष्टिना पाण्डवो राजन्दृढेन सुपरिष्कृतम् ॥ २३
म[14]नुष्यसमतां ज्ञात्वा सप्त संधाय सायकान् । तेभ्यो व्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिनिभान्प्रभुः ॥ २४
निरस्यन्निव देहेभ्यस्तनयानामसूंस्तव । भीमसेनो महाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५
ते क्षिप्ता भीमसेनेन शरा भारत भारतान् । विदार्य खं समुत्पेतुः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः २६
तेषां वि[15]दार्य चेतांसि शरा हेमविभूषिताः ।[16] व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचराः ॥ २७
शोणितादिग्धवाजाग्राः सप्त हेमपरिष्कृताः । पुत्राणां तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्गताः २८
ते शरैर्भिन्नमर्माणो रथेभ्यः प्रापतन्क्षितौ । गिरिसानुरुहा भग्ना द्विपेनेव महाद्रुमाः ॥ २९
शत्रुंजयः शत्रुसहश्चित्रश्चित्रायुधो दृढः । चित्रसेनो विकर्णश्च सप्तैते विनिपातिताः ॥ ३०
पुत्राणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः । शोचत्यतिभृशं दुःखाद्विकर्णं पाण्डवः प्रियम् ॥ ३१
प्रतिज्ञेयं मया वृ[17]त्ता निहन्तव्यास्तु संयुगे । विकर्ण तेनासि हतः प्रतिज्ञा रक्षिता मया ॥ ३२
त्वमागाः स[18]मरं वीर क्षात्रधर्ममनुस्मरन् । [19]ततो विनिहतः संख्ये युद्धधर्मो हि निष्ठुरः ॥ ३३
विशेषतो हि नृपतेस्तथास्माकं हिते रतः । [20]न्यायतोऽन्यायतो वापि हतः शेते महाद्युतिः ॥ ३४
[21]अगाधबुद्धिर्गाङ्गेयः क्षितौ सुरगुरोः समः । त्याजितः समरे प्राणांस्तस्माद्युद्धं हि निष्ठुरम् ३५

---

१ क. °न्महावेगान्खगमा° । २ क. °दरः । ३ क. विव्याध नवभिः शरैः । ४ क. च । ५ क. °स्ता-न्नैवाव्यथत वीर्य° । ६ क. ततो विव्याधाधिरथेः । ७ क. शितैः शरैः । ८ क. शरैः पार्थः सूतपुत्रेण छादितः । ९ म. °पक्षस्था दश । १० क. तस्मिंस्तु तुमुले शब्दे प्रवृत्ते । ११ क. पुत्रास्ते राजा दुर्योधन° । १२ क. सोदरांश्च । * म. संजय उवाच । १३ क. मारिष । १४ म. अमानुषं कर्म कृत्वा । १५ म. विदार्य देहांस्ते । १६ म. + भित्त्वा भित्त्वा क्षितिं जग्मुस्तेषामेवासुभिः सह । १७ क. दत्ता । १८ क. संगरं वीर क्षात्रं धर्म° । १९ अयमर्धः क.—पुस्तके नास्ति । २० क. न्यायतो न्यायतो नैवमेकः शोको महा° । २१ इत आरभ्य 'संजय उवाच' इत्यन्तं क.—पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

तान्निहत्य महाबाहू राधेयस्यैव पश्यतः । सिंहनादरवं घोरमसृजत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३६
स रवस्तस्य शूरस्य धर्मराजस्य भारत । आचख्याविव तं युद्धं विजयं चात्मनो महत् ॥ ३७
तं श्रुत्वा तु महानादं भीमसेनस्य धन्विनः । बभूव परमा प्रीतिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ३८
ततो हृष्टमना राजन्वादित्राणां महास्वनैः । सिंहनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डवः ॥ ३९
हर्षेण महता युक्तः कृतसंज्ञे वृकोदरे । अभ्ययात्समरे द्रोणं सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४०
एकत्रिंशन्महाराज पुत्रांस्तव निपातितान् । हतान्दुर्योधनो दृष्ट्वा क्षत्तुः सस्मार तद्वचः ॥ ४१
तदिदं समनुप्राप्तं क्षत्तुर्निःश्रेयसं वचः । इति संचिन्त्य ते पुत्रो नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ ४२
यद्द्यूतकाले दुर्बुद्धिरब्रवीत्तनयस्तव । सभामानाय्य पाञ्चालीं कर्णेन सहितोऽल्पधीः ॥ ४३
यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णां सभायां परुषं वचः । प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां तव चैव विशां पते ।
श्रृण्वतस्तव राजेन्द्र कौरवाणां च सर्वशः ॥ ४४
विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः । पतिमन्यं वृणीष्वेति तस्येदं फलमागतम् ॥ ४५
यच्च षण्ढतिलादीनि परुषाणि तवात्मजैः । श्राविताास्ते महात्मानः पाण्डवाः कोपयिष्णुभिः ॥
तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदश समाः स्थितम् । उद्गिरंस्तव पुत्राणामन्तं गच्छति पाण्डवः ॥
विलपंश्च बहु क्षत्ता शमं नालभत त्वयि । सपुत्रो भरतश्रेष्ठ तस्य भुङ्क्ष्व फलोदयम् ॥ ४८
त्वया वृद्धेन धीरेण कार्यतत्त्वार्थदर्शिना । न कृतं सुहृदां वाक्यं दैवमत्र परायणम् ॥ ४९
तन्मा शुचो नरव्याघ्र तवैवापनयो महान् । विनाशहेतुः पुत्राणां भवानेव मतो मम ॥ ५०
हतो विकर्णो राजेन्द्र चित्रसेनश्च वीर्यवान् । प्रवराश्चात्मजानां ते सुताश्चान्ये महारथाः ॥ ५१
यानन्यान्ददृशे भीमश्चक्षुर्विषयमागतान् । पुत्रांस्तव महाराज त्वरया ताञ्जघान ह ॥ ५२
त्वत्कृते ह्यहमद्राक्षं दह्यमानां वरूथिनीम् । सहस्रशः शरैर्मुक्तैः पाण्डवेन वृषेण च ॥ ५३

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

महानपनयः सूत ममैवात्र विशेषतः । स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये संजय शोचतः ॥ १
यद्गतं तद्गतमिति ममासीन्मनसि स्थितम् । इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि संजय ॥ २
यथा ह्येष क्षयो वृत्तो ममापनयसंभवः । वीराणां तन्ममाचक्ष्व स्थिरीभूतोऽस्मि संजय ॥ ३

संजय उवाच—

कर्णभीमौ महाराज पराक्रान्तौ महाबलौ । बाणवर्षाण्यसृजतां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ ४
भीमनामाङ्किता बाणाः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः । विविशुः कर्णमासाद्य छिन्दन्त इव जीवितम् ५

---

१ क. महाराज । २ क. तद्युद्धे । ¶क. संयुगे । ३ क. हृष्टो महाराज वा° । ४ अस्य श्लोकस्य पूर्वार्धोत्तरार्धौ क.–पुस्तके विपर्ययेण पठितौ । ५ क. क्षत्तुर्हितकरं वचः; म. क्षत्तुर्नैःश्रेयसं । ६ क. इति संचिन्त्य राजासौ नोत्तरं । ७ क. विसृजंस्तव पुत्राणामन्तं गच्छति कौरवः । ८ क. महाहवे । ९ क. °वर्षाण्यवर्षेतां । १० क. °सेनाङ्कि° । ११ क. भिद्यन्त ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तथैव कर्णनिर्मुक्ताः शरा बार्हिणवाससः । छादयांचक्रिरे वीरं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तयोः शरैर्महाराज संपतद्भिः समन्ततः । बभूव ‡तत्र सैन्यानां संक्षोभः सागरोत्तरः ॥ ७
भीमचापच्युतैर्बाणैस्तव सैन्यमरिंदम । अवध्यत चमूमध्ये घोरैराशीविषोपमैः ॥ ८
वारणैः पतितै राजन्वाजिभिश्च नरैः सह । अदृश्यत मही कीर्णा वातभग्नैरिव द्रुमैः ॥ ९
ते वध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः । प्राद्रवंस्तावका योधाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥
ततो व्युदस्तं तत्सैन्यं सिन्धुसौवीरकौरवम् । प्रोत्सारितं महावेगैः कर्णपाण्डवयोः शरैः॥११
ते शूरा हतभूयिष्ठा ‡हताश्वरथवारणाः । उत्सृज्य भीमकर्णौ च सर्वतो व्यद्रवन्दिशः ॥ १२
नूनं पार्थार्थमेवास्मान्मोहयन्ति दिवौकसः । यत्कर्णभीमप्रभवैर्वध्यते नो बलं शरैः ॥ १३
एवं ब्रुवाणा योधास्ते तावका भयपीडिताः । शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धदिदृक्षवः ॥१४
ततः प्रावर्तत नदी घोररूपा रणाजिरे । शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धिनी ॥ १५
वारणाश्वमनुष्याणां रुधिरौघसमुद्भवा । संवृता गतसत्त्वैश्च मनुष्यगजवाजिभिः ॥ १६
सानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्वरथभूषणैः । स्यन्दनैरपविद्धैश्च भग्नचक्राक्षकूबरैः ॥ १७
जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भिः सुमहास्वनैः । सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नाराचैश्च सहस्रशः ॥ १८
कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः । प्रासतोमरसंघातैः खड्गैश्च सपरश्वधैः ॥ १९
सुवर्णविकृतैश्चापि गदामुसलपट्टिशैः । ध्वजैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिघैरपि ॥ २०
शतघ्नीभिश्च चित्राभिर्बभौ भारतमेदिनी । कनकाङ्गदहारैश्च कुण्डलैर्मुकुटैस्तथा ॥ २१
वलयैरपविद्धैश्च तत्रैवाङ्गुलिवेष्टकैः । चूडामणिभिरुष्णीषैः स्वर्णसूत्रैश्च मारिष ॥ २२
तनुत्रैः सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च भारत । वस्त्रैश्छत्रैश्च विध्वस्तैश्चामरव्यजनैरपि ॥ २३
गजाश्वमनुजैर्भिन्नैः शोणिताक्तैश्च पत्रिभिः । तैस्तैश्च विविधैर्भिन्नैस्तत्र तत्र वसुंधरा ॥ २४
पतितैरपविद्धैश्च विबभौ द्यौरिव ग्रहैः । अचिन्त्यमद्भुतं चैव तयोः कर्मातिमानुषम् ॥ २५
दृष्ट्वा चारणसिद्धानां विस्मयः समजायत । अग्नेर्वायुसहायस्य गतिः कक्ष इवाहवे ॥ २६
आसीद्भीमसहायस्य रौद्रमाधिरथेर्गतम् । निपातितध्वजरथं हतवाजिनरद्विपम् ॥ २७
गजाभ्यां संप्रयुक्ताभ्यामासीन्नलवनं यथा । मेघजालनिभं सैन्यमासीत्तव नराधिप ।
विमर्दः कर्णभीमाभ्यामासीच्च परमो रणे ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३८॥

संजय उवाच—

ततः कर्णो महाराज भीमं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः । मुमोच शरवर्षाणि विचित्राणि बहूनि च॥
वध्यमानो महाबाहुः सूतपुत्रेण पाण्डवः । न विव्यथे भीमसेनो भिद्यमान इवाचलः ॥ २
स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन निशितेन च । विव्याध सुभृशं संख्ये तैलधौतेन मारिष ॥ ३
स कुण्डलं महच्चारु कर्णस्यापातयद्भुवि । तपनीयं महाराज दीप्तं ज्योतिरिवाम्बरात् ॥ ४

---

१ क. कर्णनिर्मुक्तैः सविषैरिव पन्नगैः । २ क. आकीर्यत रणे भीमः श° । ‡क. तव । ३ क. सागरोपमः । ४ क. चमूं मध्ये । ‡क. हताश्वहतवा° । ५ क. °मं कर्णं च । ६ म. क. वज्रैश्च । ७ क. स्वर्णभूषैश्च । ८ क. ग्रैवेयैश्चैव । ९ म. तथारूपं महत्सैन्यमासी° । १० म. + पुनश्च षड्भिस्तीक्ष्णाग्रैरविध्यत्कङ्कपत्रिभिः । ११ क. तापनीयं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अथापरेण भल्लेन सूतपुत्रं स्तनान्तरे । आजघान भृशं क्रुद्धो हसन्निव वृकोदरः ॥ ५
पुनरस्य त्वरन्भीमो नाराचान्दश भारत । रणे प्रैषीन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ ६
ते ललाटं विनिर्भिद्य सूतपुत्रस्य *भारत । विविशुश्चोदितास्तेन वल्मीकमिव पन्नगाः । ७
ललाटस्थैस्ततो बाणैः सूतपुत्रो व्यरोचत । नीलोत्पलमयीं मालां धारयन्वै यथा पुरा ॥ ८
सोऽतिविद्धो भृशं कर्णः पाण्डवेन तरस्विना । रथकूबरमालम्ब्य न्यमीलयत लोचने ॥ ९
स मुहूर्तात्पुनः संज्ञां लेभे कर्णः परंतपः । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः क्रोधमाहारयत्परम् ॥ १०
ततः क्रुद्धो रणे कर्णः पीडितो दृढधन्वना । वेगं चक्रे महावेगो भीमसेनरथं प्रति ॥ ११
तस्मै कर्णः शतं राजन्निषूणां गार्ध्रवाससाम् । अमर्षी बलवान्क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ॥ १२
ततः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः । समरे तमनादृत्य तस्य वीर्यमचिन्तयन् ॥ १३
कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं नवभिः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परंतप ॥ १४
तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलाविव दंष्ट्रिणौ ।[2] जीमूताविव चान्योन्यं प्रववर्षतुराहवे ॥ १५
तलशब्दरवैश्चैव त्रासयेतां परस्परम् । शरजालैश्च विविधैस्त्रासयामासतुर्मृधे । १६
अन्योन्यं समरे क्रुद्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ । ततो भीमो महाबाहुः सूतपुत्रस्य भारत ॥ १७
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ननाद परवीरहा । तदपास्य धनुश्छिन्नं सूतपुत्रो महारथः ॥ १८
अन्यत्कार्मुकमादत्त भारघ्नं वेगवत्तरम् । तदप्यथ निमेषार्धाच्चिच्छेदास्य वृकोदरः ॥ १९
तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं षष्ठमेव हि । सप्तमं चाष्टमं चैव नवमं दशमं तथा ॥ २०
एकादशं द्वादशं च त्रयोदशमथापि च । चतुर्दशं पञ्चदशं षोडशं च वृकोदरः ॥ २१
तथा सप्तदशं वेगादष्टादशमथापि वा । बहूनि भीमश्चिच्छेद कर्णस्यैवं धनूंषि हि ।
निमेषार्धात्ततः कर्णो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ॥ २२
दृष्ट्वा स कुरुसौवीरसिन्धुवीरबलक्षयम् । स वर्मध्वजशस्त्रैश्च पतितैः संवृतां महीम् ॥[4] २३
हस्त्यश्वरथदेहांश्च गतासून्प्रेक्ष्य सर्वशः । सूतपुत्रस्य संरम्भाद्दीप्तं वपुरजायत ॥ २४
स विस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् । भीमं प्रैक्षत राधेयो घोरं घोरेण चक्षुषा ॥ २५
ततः क्रुद्धः शरानस्यन्सूतपुत्रो व्यरोचत । मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ २६
मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपुः । आसीदाधिरथेर्घोरं वपुः शरशताचितम् ॥ २७
कराभ्यामाददानस्य संदधानस्य चाशुगान् । कर्षतो मुञ्चतो बाणान्नान्तरं ददृशे रणे ॥ २८
अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमायुधम् । कर्णस्यासीन्महीपाल सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ २९
स्वर्णपुङ्खाः सुनिशिताः कर्णचापच्युताः शराः । प्राच्छादयन्महाराज दिशः सूर्यस्य च प्रभाः॥
ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । धनुश्च्युतानां वियति ददृशे बहुधा व्रजः ॥ ३१
बाणासनादाधिरथेः प्रभवन्ति स्म सायकाः । श्रेणीकृता व्यरोचन्त राजन्क्रौञ्चा इवाम्बरे ३२
गार्ध्रपत्राञ्शिलाधौतान्कार्तस्वरविभूषितान् । महावेगान्प्रदीप्ताग्रान्मुमोचाधिरथिः शरान् ॥ ३३
ते तु चापबलोद्धूताः शातकुम्भविभूषिताः । अजस्रमपतन्बाणा भीमसेनरथं प्रति ॥ ३४
ते व्योम्नि रुक्मविकृता व्यकाशन्त सहस्रशः । शलभानामिव व्राताः शराः कर्णसमीरिताः॥

---

* क. मारिष । १ क. संज्ञां लब्ध्वा । २ म. + शरदंष्ट्रौ समासाद्य ततक्षतुररिंदमौ । ३ इत आरभ्य 'व्यातिष्ठत' इत्यन्तं सार्धं श्लोकत्रयं क.-पुस्तके नास्ति । ४ म. + रथैर्विमाथितैर्भग्नैरश्वैश्चान्यैः प्रवल्गितैः । भ्रष्टश्रीकैर्नरवरैः पांसुकुण्ठितमूर्धजैः ॥ ५ क. राधेयो राजन्घोरेण । ६ म. सूर्य इवांशुभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

चापादाधिरथेर्बाणाः प्रपतन्तश्चकाशिरे । एको दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे संस्थितः शरः ॥ ३६
पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः । कर्णः प्राच्छादयत्क्रुद्धो भीमं सायकवृष्टिभिः ॥ ३७
तत्र भारत भीमस्य बलं वीर्यं पराक्रमम् । व्यवसायं च पुत्रास्ते ददृशुः सहसैनिकाः ॥ ३८
तां समुद्रमिवोद्धूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् । अचिन्तयित्वा भीमस्तु क्रुद्धः कर्णमुपाद्रवत् ॥ ३९
रुक्मपृष्ठं महच्चापं भीमस्यासीद्विशां पते । आकर्षान्मण्डलीभूतं शक्रचापमिवापरम् ।
तस्माच्छराः प्रादुरासन्पूरयन्त इवाम्बरम् ॥ ४०
सुवर्णपुङ्खैर्भीमेन सायकैर्नतपर्वभिः । गगने रचिता माला काञ्चनीव व्यरोचत ॥ ४१
ततो व्योम्नि विषक्तानि शरजालानि भागशः । आहतानि व्यशीर्यन्त भीमसेनस्य पत्रिभिः ॥
कर्णस्य शरजालौघैर्भीमसेनस्य चोभयोः । अग्निस्फुलिङ्गसंस्पर्शैरञ्जोगतिभिराहवे ।
तैस्तैः कनकपुङ्खानां द्यौरासीत्संवृता व्रजैः ॥ ४३
न स्म सूर्यस्तदा भाति न स्म वाति समीरणः । शरजालावृते व्योम्नि न प्राज्ञायत किंचन ॥
स भीमं छादयन्बाणैः सूतपुत्रः पृथग्विधैः । उपारोहदनादृत्य तस्य वीर्यं महात्मनः ॥ ४५
तयोर्विसृजतोस्तत्र शरजालानि मारिष । वायुभूतान्यदृश्यन्त संसक्तानीतरेतरम् ॥ ४६
अन्योन्यशरसंस्पर्शात्तयोर्मनुजसिंहयोः । आकाशे भरतश्रेष्ठ पावकः समजायत ॥ ४७
तथा कर्णः शितान्बाणान्कर्मारपरिमार्जितान् । सुवर्णविकृतान्क्रुद्धः प्राहिणोद्वधकाङ्क्षया ॥ ४८
तानन्तरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् । विशेषयन्सूतपुत्रं भीमस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४९
पुनश्चासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः । अमर्षी बलवान्क्रुद्धो दिधक्षन्निव पावकः ॥ ५०
ततश्चटचटाशब्दो गोधाघातादभूत्तयोः । तलशब्दश्च सुमहान्सिंहनादश्च भैरवः ।
रथनेमिनिनादश्च ज्याशब्दश्चैव दारुणः ॥ ५१
योधा व्युपारमन्युद्धादिदृक्षन्तः पराक्रमम् । कर्णपाण्डवयो राजन्परस्परवधैषिणोः ॥ ५२
देवर्षिसिद्धगन्धर्वाः साधु साध्वित्यपूजयन् । मुमुचुः पुष्पवर्षं च विद्याधरगणास्तथा ॥ ५३
ततो भीमो महाबाहुः संरम्भी दृढविक्रमः । अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शरैर्विव्याध सूतजम् ॥ ५४
कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्येषून्महाबलः । प्राहिणोन्नव नाराचानाशीविषसमान्रणे ॥ ५५
तावद्भिरथ तान्भीमो व्योम्नि चिच्छेद पत्रिभिः । नाराचान्सूतपुत्रस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
ततो भीमो महाबाहुः शरं क्रुद्धान्तकोपमम् । मुमोचाधिरथेर्वीरो यमदण्डमिवापरम् ॥ ५७
तमापतन्तं चिच्छेद राधेयः प्रहसन्निव । त्रिभिः शरैः शरं राजन्पाण्डवस्य प्रतापवान् ॥ ५८
पुनश्चासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः । तस्य तान्याददे कर्णः सर्वाण्यस्त्राण्यभीतवत् ।
युध्यमानस्य भीमस्य सूतपुत्रोऽस्त्रमायया ॥ ५९
तस्येषुधी धनुर्ज्यां च बाणैः संनतपर्वभिः । रश्मीन्योक्त्राणि चाश्वानां क्रुद्धः कर्णोऽच्छिनन्मृधे ॥
तस्याश्वांश्च पुनर्हत्वा सूतं विव्याध पञ्चभिः । सोऽपसृत्य द्रुतं सूतो युधामन्यो रथं ययौ ६१
विहसन्निव भीमस्य क्रुद्धः कालानलद्युतिः । ध्वजं चिच्छेद राधेयः पताकां च व्यपातयत् ६२
स विधन्वा महाबाहुरथ शक्तिं परामृशत् । तां व्यवासृजदाविध्य क्रुद्धः कर्णरथं प्रति ॥ ६३
तामाधिरथिरायस्तः शक्तिं काञ्चनभूषणाम् । आपतन्तीं महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ६४

१ म. 'रथैर्मुक्ताः प्र' । २ क. समुद्रमिवोद्वृत्तं । ३ क. न चाज्ञायत । ४ क. 'शरसंघर्षात्तयो' । ५ क. व्यशातयत् । ६ क. तामवासृज' । ७ क. 'रायस्तां ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सापतद्दशधा छिन्ना कर्णस्य निशितैः शरैः । अस्यतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थे चित्रयोधिनः ॥६५
स चर्मादत्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतम् । खड्गं चान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयस्य वा ॥ ६६
तदस्य तरसा क्रुद्धो व्यधमच्चर्म सुप्रभम् । शरैर्बहुभिरत्युग्रैः प्रहसन्निव भारत ॥ ६७
स विचर्मा महाराज विरथः क्रोधमूर्च्छितः । असिं प्रासृजदाविध्य त्वरन्कर्णरथं प्रति ॥ ६८
स धनुः सूतपुत्रस्य सज्यं छित्त्वा महानसिः । पपात भुवि राजेन्द्र क्रुद्धः सर्प इवाम्बरात् ६९
ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादाय कार्मुकम् । शत्रुघ्नं समरे क्रुद्धो दृढज्यं वेगवत्तरम् ॥ ७०
व्यायच्छत्स शरान्कर्णः कुन्तीपुत्रजिघांसया । सहस्रशो महाराज रुक्मपुङ्खान्सुतेजनान् ॥७१
स वध्यमानो बलवान्कर्णचापच्युतैः शरैः । वैहायसं प्राक्रमद्वै कर्णस्य व्यथयन्मनः ॥ ७२
स तस्य चरितं दृष्ट्वा संग्रामे विजयैषिणः । लयमास्थाय राधेयो भीमसेनमवञ्चयत् ॥ ७३
तं च दृष्ट्वा रथोपस्थे निलीनं व्यथितेन्द्रियम् । ध्वजमस्य समासाद्य तस्थौ भीमो महीतले ॥
तदस्य कुरवः सर्वे चारणाश्चाभ्यपूजयन् । यदियेष रथात्कर्णं हर्तुं तार्क्ष्य इवोरगम् ॥ ७५
स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् । स्वरथं पृष्ठतः कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थितः ॥ ७६
तद्विहत्यास्य राधेयस्तत एनं समभ्ययात् । संरम्भात्पाण्डवं संख्ये युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ७७
तौ समेतौ महाराज स्पर्धमानौ महाबलौ । जीमूताविव घर्मान्ते गर्जमानौ नरर्षभौ ॥ ७८
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः । अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ७९
क्षीणशस्त्रस्तु कौन्तेयः कर्णेन समभिद्रुतः । दृष्ट्वार्जुनहतान्नागान्पतितान्पर्वतोपमान् ।
रथमार्गविघातार्थं व्यायुधः प्रविवेश ह ॥ ८०
हस्तिनां व्रजमासाद्य रथदुर्गं प्रविश्य च । पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राधेयं नाभ्यहारयत् ॥८१
व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन्धनंजयशरैर्हतम् । उद्यम्य कुञ्जरं पार्थस्तस्थौ परपुरंजयः ॥ ८२
महौषधिसमायुक्तं हनूमानिव पर्वतम् । तमस्य विशिखैः कर्णो व्यधमत्कुञ्जरं पुनः ॥ ८३
हस्त्यङ्गान्यथ कर्णाय प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः । चक्राण्यश्वांस्तथा चान्यद्यद्यत्पश्यति भूतले ॥
तत्तदादाय चिक्षेप क्रुद्धः कर्णाय पाण्डवः । तदस्य सर्वं चिच्छेद क्षिप्तं क्षिप्तं शितैः शरैः ॥८५
भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भां सुदारुणाम् । हन्तुमैच्छत्सूतपुत्रं संस्मरन्नर्जुनं क्षणात् ॥ ८६
शक्तोऽपि नावधीत्कर्णं समर्थः पाण्डुनन्दनः । रक्षमाणः प्रतिज्ञां तां या कृता सव्यसाचिना॥
तमेवं व्याकुलं भीमं भूयोभूयः शितैः शरैः । मूर्च्छयाभिपरीताङ्गमकरोत्सूतनन्दनः ॥ ८८
व्यायुधं नावधीच्चैनं कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन् । धनुषोग्रेण तं कर्णः सोऽभिद्रुत्य परामृशत् ॥
धनुषा स्पृष्टमात्रेण क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् । आच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्णं मूर्धन्यताडयत् ॥९०
ताडितो भीमसेनेन क्रोधादारक्तलोचनः । विहसन्निव राधेयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९१
पुनः पुनस्तूबरक मूढ औदरिकेति च । अकृतास्त्रक मा योत्सीर्बाल संग्रामकातर ॥ ९२

---

१ क. चानन्तरं प्रे॰; म. चान्यतरप्रेप्सुर्जयं मरणमेव वा । २ क. कर्णो । ३ क. प्रासृजदत्युग्रं । ४ म. रथमाविशत् । ५ म. ध्वजालयस्थो राधेयो; क. बलमास्थाय । ६ म. समारुह्य तस्मै भीमो; क. समारुह्य । ७ स. तद्विचिन्त्य स राधेय॰ । ८ क. जीमूता इव । ९ म. नाभ्यवर्तत । १० म. क. वज्रगर्भं सुदारुणम् । ११ क. तमेव । १२ क. कर्णः स्वभिद्रुत्य । १३ क. धनुषस्पृष्टमात्रेण । १४ क. मूढेत्यौदरिकेति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

यत्र भोज्यं बहुविधं भक्ष्यं पेयं च पाण्डव । तत्र त्वं दुर्मते योग्यो न युद्धेषु कदाचन ॥ ९३
मूलपुष्पफलाहारो व्रतेषु नियमेषु च । उचितस्त्वं वने भीम न त्वं युद्धविशारदः ॥ ९४
क्व युद्धं क्व मुनित्वं च वनं गच्छ वृकोदर । न त्वं युद्धोचितस्तात वनवासरतिर्भवान् ॥ ९५
सूदान्भृत्यजनान्दासांस्त्वं गृहे त्वरयन्भृशम् । योग्यस्ताडयितुं क्रोधाद्भोजनार्थं वृकोदर॥ ९६
मुनिर्भूत्वाथ वा भीम फलान्यादत्स्व दुर्मते । वनाय व्रज कौन्तेय न त्वं युद्धविशारदः ॥ ९७
फलमूलाशने शक्तस्त्वं[1] तथातिथिपूजने । न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं मन्ये वृकोदर ॥[2] ९८
कौमारे यानि वृत्तानि विप्रियाणि विशां पते । तानि सर्वाणि चाप्येव[3] रूक्षाण्यश्रावयद्भृशम् ॥
अथैनं तत्र संलीनमस्पृशद्धनुषा पुनः । प्रहसंश्च पुनर्वाक्यं भीममाह वृषस्तदा ॥ १००
योद्धव्यं मारिषान्यत्र न योद्धव्यं च[4] मादृशैः । मादृशैर्युध्यमानानामेतच्चान्यच्च विद्यते ॥१०१
गच्छ वा यत्र तौ कृष्णौ तौ त्वां रक्षिष्यतो रणे । गृहं वा गच्छ कौन्तेय किं ते युद्धेन बालक॥[5]
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽतिदारुणम् । उवाच कर्णं प्रहसन्सर्वेषां शृण्वतां वचः ॥१०३
जितस्त्वमसकृद्दुष्ट कत्थसे किं वृथात्मना । जयाजयौ महेन्द्रस्य लोके दृष्टौ पुरातनैः ॥ १०४
मल्लयुद्धं मया सार्धं कुरु दुष्कुलसंभव ।
महाबलो महाभोगी कीचको निहतो यथा । तथा त्वां घातयिष्यामि पश्यत्सु सर्वराजसु ॥
भीमस्य मतमाज्ञाय कर्णो बुद्धिमतां वरः । विरराम रणात्तस्मात्पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥१०६
एवं तं विरथं कृत्वा कर्णो राजन्व्यकत्थयत् । प्रमुखे वृष्णिसिंहस्य पार्थस्य च महात्मनः॥[6] १०७
ततो राजञ्शिलाधौताञ्शराञ्शाखामृगध्वजः । प्राहिणोत्सूतपुत्राय केशवेन प्रचोदितः १०८
ततः पार्थभुजोत्सृष्टाः शराः कनकभूषणाः । गाण्डीवप्रभवाः कर्णं हंसाः क्रौञ्चमिवाविशन् ॥
स भुजङ्गैरिवाविष्टैर्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । भीमसेनादपासेधत्सूतपुत्रं धनंजयः ॥ ११०
स च्छिन्नधन्वा भीमेन धनंजयशराहतः । कर्णो भीमादपायासीद्रथेन महता द्रुतम् ॥ १११
भीमोऽपि सात्यकेर्वाहं समारुह्य नरर्षभः । अन्वयाद्भ्रातरं संख्ये पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥
ततः कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो धनंजयः । नाराचं क्रोधताम्राक्षः प्रैषीन्मृत्युमिवान्तकः॥ ११३
स गरुत्मानिवाकाशे प्रार्थयन्भुजगोत्तमम् । नाराचोऽभ्यपतत्कर्णं तूर्णं गाण्डीवचोदितः ११४
तमन्तरिक्षे नाराचं द्रौणिश्चिच्छेद पत्रिणा । धनंजयभयात्कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथः ॥ ११५
ततो द्रौणिं चतुःषष्ट्या विव्याध कुपितोऽर्जुनः । शिलीमुखैर्महाराज मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
स तु मत्तगजाकीर्णमनीकं रथसंकुलम् । तूर्णमभ्याविशद्द्रौणिर्धनंजयशरार्दितः ॥ ११७
ततः सुवर्णपृष्ठानां चापानां कूजतां रणे । शब्दं गाण्डीवघोषेण कौन्तेयोऽभ्यभवद्बली ॥११८
धनंजयस्तथायाँन्तं पृष्ठतो द्रौणिमभ्यगात् । नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः संत्रासयन्बलम् ११९

---

१ क. युक्तस्त्वं । २ म. संजय उवाच । एवं तं विरथं दृष्ट्वा स्मृत्वा कर्णोऽब्रवीद्वचः । ३ क. चाप्येनं । ४ क. तु । ५ म. + तं ब्रुवाणं तु भीमः स काङ्क्षन्भीमपराक्रमः । न चाकार्षीन्मृतं स्मृत्वा ह्यर्जुनस्य महाबलम् ॥ तस्य कार्मुकमारुज्य बभञ्जाशुपराक्रमी ॥ ततो दृष्ट्वा महाराज वासुदेवो महाद्युतिः । अर्जुनार्जुन पश्येमं भीमं कर्णेन बाधितम् ॥ संजय उवाच । एवमुक्तस्तदा पार्थः केशवेन महात्मना । भीमसेनं तथाभूतं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अमर्षवशमापन्नो निर्दहन्निव चक्षुषा ।
६ क. °भ । ७ क. यातं पृष्ठतो द्रौणिमभ्ययात् । ८ क. °त्बली ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

विदार्य देहान्नाराचैर्नरवारणवाजिनाम् । कङ्कबर्हिणवासोभिर्बलं व्यधमदर्जुनः ॥ १२०
तद्बलं भरतश्रेष्ठ सवाजिद्विपमानवम् । पाकशासनिरायत्तः पार्थः सं निजघान ह ॥ १२१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—[२]

अहन्यहनि मे दीप्तं यशः पतति संजय । हता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ १
धनंजयः सुसंक्रुद्धः प्रविष्टो मामकं बलम् । रक्षितं द्रौणिकर्णाभ्यामप्रवेश्यं सुरैरपि ॥ २
ताभ्यामूर्जितवीर्याभ्यामाप्यायितपराक्रमः । सहितः कृष्णभीमाभ्यां शिनीनामृषभेण च ॥३
तदाप्रभृति मां शोको दहत्यग्निरिवाशयम् । ग्रस्तानिव प्रपश्यामि भूमिपालान्ससैन्धवान्॥४
अप्रियं सुमहत्कृत्वा सिन्धुराजः किरीटिनः ।[३] चक्षुर्विषयमापन्नः कथं जीवितमाप्नुयात् ॥ ५
अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति संजय सैन्धवः । युद्धं तु तद्यथावृत्तं तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ६
यच्च विक्षोभ्य महतीं सेनामालोड्य चासकृत् । एकः प्रविष्टः संक्रुद्धो नलिनीमिव कुञ्जरः ॥७
तस्य मे वृष्णिवीरस्य ब्रूहि युद्धं यथातथम् । धनंजयार्थे यत्तस्य कुशलो ह्यसि संजय ॥ ८

संजय उवाच—

तथा तु वैकर्तनपीडितं तं भीमं प्रयान्तं पुरुषप्रवीरम् ।
समीक्ष्य राजन्नरवीरमध्ये शिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन ॥ ९
नदन्यथा वज्रधरस्तपान्ते ज्वलन्यथा जलदान्ते च सूर्यः ।
निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन सं कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ १०
तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशैरायोधने वीरतरं नदन्तम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं त्वदीयाः सर्वे रथा भारत माधवाग्र्यम् ॥ ११
अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।
अलम्बुषः सात्यकिं माधवाग्र्यमवारयद्राजवरोऽभिपत्य ॥ १२
तयोरभूद्भारत संप्रहारो यथाविधो नैव बभूव कश्चित् ।
प्रेक्षन्त एवाहवशोभिनौ तौ योधास्त्वदीयाश्च परे च सर्वे ॥ १३
आविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलम्बुषो राजवरः प्रसह्य ।
अनागतानेव तु तान्पृषत्कांश्चिच्छेद बाणैः शिनिपुङ्गवोऽपि ॥ १४

---

१ क. संनिजघान । २ म. + दातव्यमद्य मन्येऽहं पाण्डवानां स्वकं पुनः । न विग्रहो हि बलिना श्रेयसे स्याद्यथातथा ॥ पादयोः प्रणतेनापि भुक्त्वाप्युच्छिष्टमप्यरेः । अतोऽन्यद्वापि कृत्वैव जीव्यं लोके नरेण वै ॥ जीवतैव परो लोकः साध्यते चैव सर्वथा । अजीवतस्तथैवासीन्न सुखं न परा गतिः ॥ विनाशे सर्वथोत्पन्ने न बालो बुद्ध्यते क्रियाम् । मिथ्याभिमानदग्धो हि न बुद्ध्येत कृताकृते ॥ ३ म. + क्रुद्धस्य देवराजस्य शक्रस्येव महाद्युतेः । ४ क. संकम्पयं° । ५ क. प्रैक्षन्त ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पैराकर्णपूर्णैर्निशितैः सुपुङ्खैः ।
विव्याध देहावरणं विदार्य ते सात्यकेराविविशुः शरीरम् ॥ १५
तैः कायमस्याग्र्यनिलप्रभावैर्विदार्य बाणैर्निशितैर्ज्वलद्भिः ।
आजघ्निवांस्तान्रजतप्रकाशानश्वांश्चतुर्भिश्चतुरः प्रसह्य ॥ १६
तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी नप्ता शिनेश्चक्रधरप्रभावः ।
अलम्बुषस्योत्तमवेगवद्भिरश्वांश्चतुर्भिर्निजघान बाणैः ॥ १७
अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य भल्लेन कालानलसंनिभेन ।
सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं भ्राजिष्णु वक्त्रं निचकर्त देहात् ॥ १८
निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं संख्ये यदूनामृषभः प्रमाथी ।
ततोऽन्वयादर्जुनमेव वीरः सैन्यानि राजंस्तव संनिवार्य ॥ १९
अन्वागतं वृष्णिवीरं समीक्ष्य तथारिमध्ये परिवर्तमानम् ।
घ्नन्तं कुरूणामिषुभिर्बलानि पुनःपुनर्वायुमिवाभ्रपूगान् ॥ २०
ततोऽवहन्सैन्धवाः साधुदान्ता गोक्षीरकुन्देन्दुहिमप्रकाशाः ।
सुवर्णजालावतताः सदश्वा यतो यतः कामयते नृसिंहः ॥ २१
अथात्मजास्ते सहिताभिपेतुरन्ये च योधास्त्वरितास्त्वदीयाः ।
कृत्वा मुखं भारतयोधमुख्यं दुःशासनं त्वत्सुतमाजमीढ ॥ २२
ते सर्वतः संपरिवार्य संख्ये शैनेयमाजघ्नुरनीकसाहाः ।
स चापि तान्प्रवरः सात्वतानां न्यवारयद्बाणजालेन वीरः ॥ २३
निवार्य तांस्तूर्णममित्रघाती नप्ता शिनेः पत्रिभिरग्निकल्पैः ।
दुःशासनस्याभिजघान वाहानुद्यम्य बाणासनमाजमीढ ।
ततोऽर्जुनो हर्षमवाप संख्ये कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीरम् ॥ २४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषवधे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

संजय उवाच--

तमुद्यतं महाबाहुं दुःशासनरथं प्रति । त्वरितं त्वरणीयेषु धनंजयजयैषिणम् ॥ १
त्रिगर्तानां महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः । सेनासमुद्रमाविष्टमनन्तं पर्यवारयन् ॥ २
अथैनं रथवंशेन सर्वतः संनिवार्य ते । अवाकिरञ्छरव्रातैः क्रुद्धाः परमधन्विनः ॥ ३
अजयद्राजपुत्रांस्तान्भ्राजमानान्महारणे । एकः पञ्चाशतं शत्रून्सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ४
संप्राप्य भारतीमध्यं तलघोषसमाकुलम् । असिशक्तिगदापूर्णमप्लवं सलिलं यथा ॥ ५
तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरितं रणे । प्रतीच्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्राच्यां पश्यामि लाघवात् ॥ ६

---

१ क सुपुङ्खैः । २ क. °माजमीढम् । ३ म. वाहाञ्जवीयसस्तन्मनसोऽपि बाणैः । ४ म. सागरं यथा । ५ म. +अथैनमनुवृत्तास्तु त्रिगर्ताः सहिताः पुनः । तीव्रेण रथवंशेन महता पर्यवारयन् । विकर्षन्तोऽतिमात्राणि चापानि भरतर्षभ ॥ ६ क. पश्याम ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

उदीचीं दक्षिणां प्राचीं प्रतीचीं विदिशस्तथा ।[1] नृत्यन्निवाचरच्छूरो यथा रथशतं तथा ॥ ७
तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सिंहविक्रान्तगामिनः । त्रिगर्ताः संन्यवर्तन्त संतप्ताः स्वजनं प्रति ॥ ८
तमन्ये शूरसेनानां शूराः संख्ये न्यवारयन् । नियच्छन्तः शरव्रातैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ ९
तैर्व्यवाहरदार्यात्मा मुहूर्तादेव सात्यकिः । ततः कलिङ्गैर्युयुधे सोऽचिन्त्यबलविक्रमः ॥ १०
तां च सेनामतिक्रम्य कलिङ्गानां दुरत्ययाम् । अथ पार्थं महाबाहुर्धनंजयमुपासदत् ॥ ११
तरन्निव जले श्रान्तो यथा स्थलमुपेयिवान् । तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं युयुधानः समाश्वसत् ॥१२
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य केशवः पार्थमब्रवीत् । असावायाति शैनेयस्तव पार्थ पदानुगः ॥ १३
एष शिष्यः सखा चैव तव सत्यपराक्रमः । सर्वान्योधांस्तृणीकृत्य विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥१४
एष कौरवयोधानां कृत्वा घोरमुपद्रवम् । तव प्राणैः प्रियतमः किरीटिन्नेति सात्यकिः ॥ १५
एष द्रोणं तथा भोजं कृतवर्माणमेव च । कदर्थीकृत्य विशिखैः फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः॥१६
धर्मराजप्रियान्वेषी हत्वा योधान्वरान्वरान् । शूरश्चैव कृतास्त्रश्च फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ १७
कृत्वा सुदुष्करं कर्म सैन्यमध्ये महाबलः । तव दर्शनमन्विच्छन्पाण्डवाभ्येति सात्यकिः ॥१८
बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् । आचार्यप्रमुखान्पार्थ प्रयात्येष स सात्यकिः ॥ १९
स्वबाहुबलमाश्रित्य विदार्य च वरूथिनीम् । प्रेषितो धर्मराजेन पार्थैषोऽभ्येति सात्यकिः॥[5] २०
यस्य नास्ति समो योधः कौरवेषु कथंचन । सोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ २१
कुरुसैन्याद्विमुक्तो वै सिंहो मध्याद्गवामिव । निहत्य बहुलाः सेनाः पार्थैषोऽभ्येति सात्यकिः २२
एष राजसहस्राणां वक्त्रैः पङ्कजसंनिभैः । आस्तीर्य वसुधां पार्थ क्षिप्रमायाति सात्यकिः ॥२३
एष दुर्योधनं जित्वा भ्रातृभिः सहितं रणे । निहत्य जलसन्धं च क्षिप्रमायाति सात्यकिः ॥२४
रुधिरौघवतीं कृत्वा नदीं शोणितकर्दमाम् । तृणवद्व्यस्य कौरव्यानेष ह्यायाति सात्यकिः॥[6] २५
ततः प्रहृष्टः कौन्तेयः केशवं वाक्यमब्रवीत् । न मे प्रियं महाबाहो यन्मामभ्येति सात्यकिः २६
न हि जानामि वृत्तान्तं धर्मराजस्य केशव । सात्वतेन विहीनः स यदि जीवति वा न वा॥२७
एतेन हि महाबाहो रक्षितव्यः स पार्थिवः । तमेष कथमुत्सृज्य मम कृष्ण पदानुगः ॥ २८
राजा द्रोणाय चोत्सृष्टः सैन्धवश्चानिपातितः । प्रत्युद्याति च शैनेयमेष भूरिश्रवा रणे ॥ २९
सोऽयं गुरुतरो भारः सैन्धवार्थे समाहितः । ज्ञातव्यश्च हि मे राजा रक्षितव्यश्च सात्यकिः ३०
जयद्रथश्च हन्तव्यो लम्बते च दिवाकरः । श्रान्तश्चैष महाबाहुरल्पप्राणश्च सांप्रतम् ॥ ३१
परिश्रान्ता हयाश्चास्य हययन्ता च माधवः । न च भूरिश्रवाः श्रान्तः ससहायश्च केशव ॥३२
अपीदानीं भवेदस्य क्षेममस्मिन्समागमे । कच्चिन्न सागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
गोष्पदं प्राप्य सीदेत महौजाः शिनिपुङ्गवः ॥ ३३
अपि कौरवमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना । समेत्य भूरिश्रवसा स्वस्तिमान्सात्यकिर्भवेत् ॥३४
व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजस्य केशव । आचार्याद्भयमुत्सृज्य यः प्रैषयत सात्यकिम् ॥ ३५

---

१ म. + पुनर्मध्यगतो वीर आहवे युद्धदुर्मदः ॥ एकः पर्यचरन्नङ्गे बहुधा स महाबलः । २ क. मुहूर्तमिव सात्यकिः । ३ क. जलेऽश्रान्तो । ४ क. धर्मपुत्रेण । ५ म. + प्रियः शिष्यश्च ते पार्थ त्वया तुल्यपराक्रमः । विद्राव्य महतीं सेनामेष ह्यायाति सात्यकिः ॥ ६ म. + संजय उवाच । ७ क. ततः प्रकृष्टः । ७ क. °व महाबाहुरल्पबाणश्च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ग्रहणं धर्मराजस्य खगः श्येन इवामिषम् । नित्यमाशंसते द्रोणः कच्चित्स्यात्कुशली नृपः ॥ ३६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यक्यर्जुनदर्शने एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

संजय उवाच—

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सात्वतं युद्धदुर्मदम् । क्रोधाद्भूरिश्रवा राजन्सहसा समुपाद्रवत् ॥ १
तमब्रवीन्महाराज कौरव्यः शिनिपुङ्गवम् । अद्य प्राप्तोऽसि दिष्ट्या मे चक्षुर्विषयमित्युत ॥ २
चिराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि संयुगे । न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३
अद्य त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनम् । नन्दयिष्यामि दाशार्ह कुरुराजं सुयोधनम् ४
अद्य मद्बाणनिर्दग्धं पतितं धरणीतले । द्रक्ष्यतस्त्वां रणे वीरौ सहितौ केशवार्जुनौ ॥ ५
अद्य धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहतं मया । सव्रीडो भविता सद्यो येनासीह प्रवेशितः ॥ ६
अद्य मे विक्रमं पार्थो विज्ञास्यति धनंजयः । त्वयि भूमौ विनिहते शयाने रुधिरोक्षिते ॥ ७
चिराभिलषितो ह्येष त्वया सह समागमः । पुरा देवासुरे युद्धे शक्रस्य बलिना यथा ॥ ८
अद्य युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्वत । ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन मद्वीर्यबलपौरुषम् ॥ ९
अद्य संयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे । यथा रामानुजेनाजौ रावणिर्लक्ष्मणेन ह ॥ १०
अद्य कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजश्च माधव । हते त्वयि निरुत्साहा रणं त्यक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ ११
अद्य तेऽपचितिं कृत्वा शितैर्माधव सायकैः । तत्स्त्रियो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे ॥
मच्चक्षुर्विषयं प्राप्तो न त्वं माधव मोक्ष्यसे । सिंहस्य विषयं प्राप्तो यथा क्षुद्रमृगस्तथा ॥[1] १३
युयुधानस्तु तं राजन्प्रत्युवाच हसन्निव । कौरवेय न संत्रासो विद्यते मम संयुगे ॥ १४
नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण तु केवलम् । स मां निहन्यात्संग्रामे यो मां कुर्यान्निरायुधम् १५
समास्तु शाश्वतीर्हन्याद्यो मां हन्याद्धि संयुगे । किं वृथोक्तेन बहुना कर्मणा तत्समाचर ॥ १६
शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते । श्रुत्वा त्वद्गर्जितं वीर हास्यं हि मम जायते ॥ १७
चिरकालेप्सितं लोके युद्धमद्यास्तु कौरव । त्वरते मे मतिस्तात तव युद्धाभिकाङ्क्षिणी ।
नाहत्वाहं निवर्तिष्ये त्वामद्य पुरुषाधम ॥[2] १८
अन्योन्यं तौ तथा वाग्भिस्तक्षन्तौ नरपुङ्गवौ । जिघांसू परमक्रुद्धावभिजघ्नतुराहवे ॥ १९
समेतौ तौ महेष्वासौ शुष्मिणौ स्पर्धिनौ रणे । द्विरदाविव संक्रुद्धौ वासितार्थे मदोत्कटौ २०
भूरिश्रवाः सात्यकिश्च ववर्षतुररिन्दमौ । शरवर्षाणि घोराणि मेघाविव परस्परम् ॥ २१
सौमदत्तिस्तु शैनेयं प्रच्छाद्येषुभिराशुगैः । जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ विव्याध निशितैः शरैः ॥ २२
दशभिः सात्यकिं विद्ध्वा सौमदत्तिरथापरान् । मुमोच निशितान्बाणाञ्जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् २३
तानस्य विशिखांस्तीक्ष्णानन्तरिक्षे विशां पते । अप्राप्तानस्त्रमायाभिरग्रसत्सात्यकिः प्रभो २४
तौ पृथक्शस्त्रवर्षाभ्यामवर्षेतां परस्परम् । उत्तमाभिजनौ वीरौ कुरुवृष्णियशस्करौ ॥ २५
तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ । रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्चाप्यकृन्तताम् ॥ २६
निर्भिन्दन्तौ हि गात्राणि विक्षरन्तौ च शोणितम् । व्यष्टम्भयेतामन्योन्यं प्राणद्यूताभिदेविनौ ।
एवमुत्तमकर्माणौ कुरुवृष्णियशस्करौ । परस्परमयुध्येतां वारणाविव यूथपौ ॥ २८

---

1 म. + सञ्जय उवाच । 2 क. श्रुत्वैतद्गर्जितं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तावद्दीर्घेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ । यियासन्तौ परं स्थानमन्योन्यं संजगर्जतुः ॥ २९
सात्यकिः सौमदत्तिश्च शरवृष्ट्या परस्परम् । [1]हृष्टवद्धार्तराष्ट्राणां पश्यतामभ्यवर्षताम् ॥ ३०
संप्रैक्षन्त जनास्तौ तु युध्यमानौ युधां पती । यूथपौ वासिताहेतोः प्रयुद्धाविव कुञ्जरौ ॥[2] ३१
अन्योन्यस्य हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य च । विरथावसियुद्धाय समेयातां महारणे ॥ ३२
आर्षभे चर्मणी चित्रे प्रगृह्य विपुले शुभे । विकोशौ चाप्यसी कृत्वा समरे तौ विचेरतुः ॥ ३३
चरन्तौ $विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः । मुहुराजघ्नतुः क्रुद्धावन्योन्यमरिमर्दनौ ।
सखड्गौ चित्रवर्माणौ सनिष्काङ्गदभूषणौ ॥ ३४
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम् । संपातं समुदीर्णं च दर्शयन्तौ यशस्विनौ ॥ ३५
असिभ्यां संप्रजह्राते परस्परमरिंदमौ । उभौ छिद्रैषिणौ वीरावुभौ चित्रं ववल्गतुः ॥ ३६
दर्शयन्तावुभौ शिक्षां लाघवं सौष्ठवं तथा । रणे रणकृतां श्रेष्ठावन्योन्यं पर्यकर्षताम् ॥ ३७
मुहूर्तमिव राजेन्द्र समाहत्य परस्परम् । पश्यतां सर्वसैन्यानां वीरावाश्वसतां पुनः ॥ ३८
असिभ्यां चर्मणी चित्रे शतचन्द्रे नराधिप । निकृत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ॥ ३९
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ ४०
तयो राजन्भुजाघातनिग्रहप्रग्रहास्तथा । शिक्षाबलसमुद्भूताः सर्वयोधप्रहर्षणाः ॥ ४१
तयोर्नृवरयो राजन्समरे युध्यमानयोः । भीमोऽभवन्महाशब्दो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ४२
द्विपाविव विषाणाग्रैः शृङ्गैरिव महर्षभौ । भुजयोक्त्रावबन्धैश्च शिरोभ्यां चावघातनैः ॥ ४३
पादावकर्षसं[3]धानैस्तोमराङ्कुशलासनैः । पादोदरविबन्धैश्च भूमावुद्भ्रमणैस्तथा ॥ ४४
गतप्रत्यागताक्षेपैः[4] पातनोत्थानसंप्लुतैः । युयुधाते महात्मानौ कुरुसात्वतपुंगवौ ॥ ४५
द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि युद्धानि भारत । तान्यदर्शयतां तत्र युध्यमानौ महाबलौ ॥ ४६
क्षीणायुधे सात्वते युध्यमाने ततोऽब्रवीदर्जुनं वासुदेवः ।
पश्यस्वैनं विरथं युध्यमानं रणे वरं सर्वधनुर्धराणाम् ॥[5] ४७
प्रविष्टो भारतीं भित्त्वा तव पाण्डव पृष्ठतः । योधितश्च महावीर्यैः सर्वैर्भारत भारतैः[6] ॥ ४८
परिश्रान्तं युधां श्रेष्ठं संप्राप्तो भूरिदक्षिणः । युद्धाकाङ्क्षी समायान्तं नैतत्समभिवार्जुन ॥ ४९
ततो भूरिश्रवाः क्रुद्धः सात्यकिं युद्धदुर्मदः । उद्यम्याभ्याहनद्राजन्मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥[7] ५०
रथस्थयोर्द्वयोर्युद्धे क्रुद्धयोर्योधमुख्ययोः । केशवार्जुनयो राजन्समरे प्रेक्षमाणयोः ॥ ५१
अथ कृष्णो महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत । पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ॥ ५२
परिश्रान्तं गतं भूमौ कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । तवान्तेवासिनं वीरं पालयार्जुन सात्यकिम् ५३

---

१ क. हृष्टानां धार्तराष्ट्राणां । २ म. + भूयोभूयः शरै राजंस्तक्षन्तौ क्रोधमूर्छितौ । अयुध्येतां महारङ्गे वने केसरिणाविव ॥ मर्मज्ञाविव संक्रुद्धौ जिघांसन्तौ जगर्जतुः । विमर्दन्तावथान्योन्यं बलवज्रधराविव ॥ अथान्योन्यं पताकाश्च रथोपकरणानि च । संचिच्छिदतुरायान्तौ बाणैः संनतपर्वभिः । पुनश्च शरवर्षाभ्यामन्योन्यमभिवर्षताम् । उभौ तु जघ्नतुस्तूर्णमितरेतरसारथी । $क. विधिवन्मा° । ३ क. संदानैस्तोमराङ्कुशपाशनैः । ४ क. °गतक्षेपैः पातनोत्थानकाप्लुतैः । ५ म. + सिन्धुराजवधे सक्तं पार्थं कृष्णोऽब्रवीत्पुनः । सीदन्तं सात्यकिं पश्य पार्थैनं परिरक्ष च ॥ ६ म. + धार्तराष्ट्राश्च ये मुख्या ये च मुख्या महारथाः । निहता वृष्णिवीरेण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७ म. +ततो जलदनिर्घोषः समीपे नृपसत्तम । हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ । यदुद्यम्य महाबाहुः सात्यकिं न्यहनद्भुवि ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

न वशं यज्ञशीलस्य गच्छेदेष वरोऽर्जुन । त्वत्कृते पुरुषव्याघ्र तदाशु क्रियतां विभो ॥ ५४
[1]अथाब्रवीद्धृष्टमना वासुदेवं धनंजयः । पश्य वृष्णिप्रवीरेण क्रीडन्तं कुरुपुङ्गवम् ।
महाद्विपेनेव वने मत्तेन हरियूथपम् ॥ ५५

संजय उवाच—[2]

इत्येवं भाषमाणे तु पाण्डवे वै धनंजये । हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ।
[3]तदुद्यम्य महाबाहुः सात्यकिं न्यहनद्भुवि ॥ ५६
स सिंह इव मातङ्गं विकर्षन्भूरिदक्षिणः । व्यरोचत कुरुश्रेष्ठः सात्वतप्रवरं युधि ॥ ५७
अथ कोशाद्विनिष्कृष्य खड्गं भूरिश्रवा रणे । मूर्द्धजेषु निजग्राह पदा चोरस्यताडयत् ॥ ५८
ततोऽस्य च्छेत्तुमारब्धः शिरः कायात्सकुण्डलम् । तावत्क्षणात्सात्वतोऽपि शिरः संभ्रमयंस्त्वरन् ॥
[5]यथा चक्रं तु कौलालो दण्डविद्धं तु भारत । सहैव भूरिश्रवसो बाहुना केशधारिणा ॥ ६०
तं तथा परिकृष्यन्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे । वासुदेवस्ततो राजन्भूयोऽर्जुनमभाषत ॥ ६१
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् । तव शिष्यं महाबाहो धनुष्येन वरं त्वया ॥६२

---

१ 'अथाब्रवीद्धृष्टमना' इत्यत आरभ्य 'वासुदेवं महाबाहुरित्या'दिपर्यन्तं सार्धत्रयोदश-श्लोकान्तग्रन्थस्थाने म.–पुस्तके निम्नलिखितपाठो वर्तते :—संजय उवाच । स सिंह इव मातङ्गं विकर्षन्भूरिदक्षिणः । व्यरोचत कुरुश्रेष्ठः सात्वतप्रवरं युधि ॥ अथाब्रवीद्धृष्टमना वासुदेवं धनंजयः । पश्य वृष्णिप्रवीरेण क्रीडन्तं कुरुपुङ्गवम् । महाद्विपेनेव वने मत्तेन हरियूथपम् ॥ मामेव च महाबाहो परियान्ति महारथाः । यथाशक्ति यतन्तो मां योधयन्तो जनार्दन ॥ ध्रुवं च योधयाम्येताञ्छिद्रान्वेषण-तत्परान् । रक्षामि सात्यकिं चैव सौमदत्तिवशं गतम् ॥ अप्राप्तोऽयं मया कृष्ण हन्तुं भूरिश्रवा रणे । अन्येन तु समासक्तं मम नोत्सहते मनः ॥ अवश्यं च मया कृष्ण वृष्णिवीरस्य रक्षणम् । मदर्थे युध्यमानस्य कार्यं प्राणैरपि प्रभो ॥ अधर्मो वास्तु धर्मो वा मम माधव माधवः । परेण निहतो मा स्म प्राणान्हासीन्महारथः ॥संजय उवाच । एवमुक्त्वार्जुनः कृष्णं परानाशु शितैः शरैः । छादयामास संक्रुद्धः परे चापि धनंजयम् ॥ एवं स्म युध्यते वीरः सात्यकिं च मुहुर्मुहुः । प्रेक्षते स्म नरव्याघ्रो भूरिश्रवसमेव च ॥ तथा तु कृष्यमाणं तं दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे । वासुदेवस्तदा वाक्यं भूयोऽप्यर्जुनमब्रवीत् ॥ पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् । तव शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवमं त्वया ॥ अनित्यो विक्रमः पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे । विशेषयति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥ बहुभिर्महारथैरेष पराक्रान्तैर्युयुत्सुभिः । युद्ध्वा भृशं परिश्रान्तः क्षीणायुधपरिच्छदः ॥ संजय उवाच । एवमुक्तो महाराज वासुदेवेन पाण्डवः । मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ॥ विकर्षन्सात्वतां श्रेष्ठं क्रीडमान इवाहवे । स हर्षयति मां भूयः कुरूणां नन्दिवर्धनः ॥ प्रवरं वृष्णिवीराणां यन्निहन्त्येत्र सात्यकिम् । महाद्विपमिवारण्ये कर्षन्निव हरिर्भृशम् ॥ एवं तु मनसा राजन्पार्थः संपूज्य कौरवम् । अयुध्यतारिभिर्वीरस्तं च संप्रेक्षते मुहुः ॥ अथ कोशाद्विनिष्कृष्य खड्गं भूरिश्रवाः शितम् । मूर्धजेषु च जग्राह पदा चोरस्यताडयत् । आक्रम्य चाप्यथोद्यम्य सहासिं सुभुजो भुजम् ॥ शुशुभे स भुजस्तस्य तपनीयविभूषणः । मध्ये रथसमूहस्य इन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ हाहाकृतमभूत्सर्वं पाण्डवानां महद्बलम् । तावकाश्च मुदा युक्ताः सिंहनादं विचुक्रुशुः ॥ निमीलिताक्षास्त्वभवञ्जनाः संग्रामभीरवः । तथा भूरिश्रवोग्रस्ते सात्वते नष्टविक्रमे ॥ २ क. इदं वाक्यं क.–पुस्तके नास्ति । ३ क. यदुद्यम्य । ४ क. °त्क्षणं सात्व° । ५ क. यथा रथाङ्गं कौलालः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

असत्यो विक्रमः पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे । विशेषयति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥६३
एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः । मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ॥ ६४
विकर्षन्सात्वतश्रेष्ठं क्रीडमान इवाहवे । संहर्षयति मां भूयः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ६५
प्रवरं वृष्णिवीराणां यन्न हन्याद्धि सात्यकिम् । महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ॥ ६६
एवं तु मनसा राजन्पार्थः संपूज्य कौरवम् । वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः प्रत्यभाषत ॥ ६७
सैन्धवे सक्तदृष्टित्वान्नैनं पश्यामि माधवम् । एतत्त्वसुकरं[1] कर्म यादवार्थे करोम्यहम् ॥§ ६८
इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन्वासुदेवस्य पाण्डवः । ततः क्षुरप्रं निशितं गाण्डीवे समयोजयत् ॥६९
पार्थबाहुविसृष्टः स महोल्केव नभश्च्युता । सखड्गं यज्ञशीलस्य* साङ्गदं बाहुमच्छिनत् ॥ ७०

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोबाहुच्छेदे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

संजय उवाच—

स[2] बाहुर्न्यपतद्भूमौ सखड्गः सशुभाङ्गदः । आदधज्जीवलोकस्य दुःखमद्भुतमुत्तमः ॥[3] १
प्रहरिष्यन्हृतो बाहुरदृश्येन किरीटिना । वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ २
स मोघं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवः । उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्गर्हयामास पाण्डवम् ॥[4]

भूरिश्रवा उवाच—

नृशंसं बत कौन्तेय कर्मेदं कृतवानसि । अपश्यतो[5] विषक्तस्य यन्मे बाहुमचिच्छिदः ॥[6] ४
किं नु वक्ष्यसि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । किं कुर्वाणो मया संख्ये हतो भूरिश्रवा रणे[7]॥५
इदमिन्द्रेण ते साक्षादुपदिष्टं महात्मना । अस्त्रं रुद्रेण वा पार्थ द्रोणेनाथ कृपेण वा ॥ ६
ननु नामास्त्रधर्मज्ञस्त्वं लोकेऽभ्यधिकः परैः । सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रहृतवानसि ॥ ७
न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते । व्यसने वर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः[8] ॥ ८
इदं तु नीचाचरितमसत्पुरुषसेवितम् । कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्करम् ॥ ९
आर्येण सुकरं त्वाहुरार्यकर्म धनंजय । अनार्यकर्म त्वार्येण सुदुष्करतमं भुवि ॥ १०
येषु[9] येषु नरव्याघ्र यत्र यत्र च वर्तते । आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ॥ ११
कथं हि राजवंश्यस्त्वं कौरवेयो विशेषतः । क्षत्रधर्मादपक्रान्तः सुवृत्तश्चरितव्रतः ॥[10] १२
इदं तु यदतिक्षुद्रं वार्ष्णेयार्थे कृतं त्वया । वासुदेवमतं नूनं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ १३
को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युद्ध्यते । ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न कृष्णसखा[11] भवेत् ॥१४

---

१ म. क. एष त्वसुकरं । § म. मम शिष्यो ममार्थाय युध्यते मम शत्रुभिः । तं कृष्ण मोक्षयिष्यामि दावात्सिंहशिशुं यथा ॥ संजय उवाच । *म. °स्य बाहुं दक्षिणमच्छिनत् । २ क. °मुत्तमम् । ३ म. + यन्त्रमुक्तो महेन्द्रस्य ध्वजो वृत्तोत्सवो यथा ॥ ४ म. + स विबाहुर्महाराज एकपक्ष इवाण्डजः । एकचक्रो रथो यद्वद्धरणीमास्थितो नृपः । उवाच पाण्डवं चैव सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ५ क. °ऽविषक्तश्च यन्मे; म. विषक्तस्य यन्मे त्वं बाहुमच्छिनः । ६ म. + येषु येषु नरः पार्थ वर्तते सुसमाहितः । आशु तच्छीलतामेति तदिदं दृश्यते त्वयि ॥ ७ म. इति । ८ म. मनीषिणः । ९ अयं श्लोकः म.-पुस्तके अस्यैवाध्यायस्य चतुर्थश्लोकानन्तरं पठितः; क. येषु येषु नरः पार्थ । १० म + अल्पस्तवापराधोऽत्र न त्वां तात विगर्हये । वार्ष्णेयापशदं प्राप्य क्षुद्रं कृतमिदं त्वया ॥ ११ म. क. कृष्णसखो ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]व्रात्याः संक्लिष्टकर्माणः प्रकृत्यैव च गर्हिताः । वृष्ण्यन्धकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः ।[2]
एवमुक्तो रणे पार्थो भूरिश्रवसमब्रवीत् ॥ १५

[3]अर्जुन उवाच—

व्यक्तं हि जीर्यमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः । अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ॥ १६
जानन्नेव हृषीकेशं गर्हसे मां च पाण्डवम् । संग्रामाणां हि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
न चाधर्ममहं कुर्यां जानंश्चैव हि मुह्यसे ॥ १७
[4]युद्धयन्ति क्षत्रियाः शत्रून्स्वैः स्वैः परिवृता नराः । भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैस्तथा संबन्धिबान्धवैः ।
वयस्यैरथ मित्रैश्च ते च बाहुं समाश्रिताः ॥ १८
स कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसंबन्धिमेव च । अस्मदर्थे च युद्धयन्तं त्यक्त्वा प्राणान्सुदुस्त्यजान् ।
मम बाहुं रणे राजन्दक्षिणं युद्धदुर्मदम् ॥[7] १९
[8]न चात्मा रक्षितव्यो वै राजन्रणगतेन हि । यो यस्य *युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप ॥ २०
तै रक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महामृधे । यद्यहं सात्यकिं पश्ये वध्यमानं महारणे ॥ २१
[10]ततस्तस्य वियोगेन पापं मेऽनर्थतो भवेत् ।[11]रक्षितश्च मया यस्मात्तस्मात्क्रुध्यसि किं मयि ॥[12]
[13]यच्च मे गर्हसे राजन्नन्येन सह संगतम् । अहं त्वया विनिकृतस्तत्र मे बुद्धिविभ्रमः ॥ २३
कवचं धुन्वतस्तुभ्यं रथं चारोहतः स्वयम् । धनुर्ज्यां कर्षतश्चैव युद्धयतः सह शत्रुभिः ॥ २४
एवं रथगजाकीर्णे हयपत्तिसमाकुले । सिंहनादोद्धतरवे गंभीरे सैन्यसागरे ॥ २५
स्वैः[14] परैश्च समेतेभ्यः सात्वतेन च संगमे । एकस्यैकेन हि कथं संग्रामः §संभविष्यति ॥ २६
बहुभिः सह संगम्य निर्जित्य च महारथान् । श्रान्तश्च श्रान्तवाहश्च[15] विमनाः शस्त्रपीडितः ॥[16]
ईदृशं सात्यकिं संख्ये निर्जित्य च महारथम् । अधिकत्वं विजानीषे स्ववीर्यवशमागतम् ॥ २८
[17]यदिच्छसि शिरश्चास्य असिना हन्तुमाहवे । तथा कृच्छ्रगतं[18] चैव सात्यकिं कः क्षमिष्यति ॥[19]

---

१ क. व्रात्याः संश्लिष्टकर्माणः प्रकृत्यैव विगर्हिताः । २ म. + संजय उवाच । ३ इदं वाक्यं म.–पुस्तके नास्ति । ४ म. युध्यन्ते । ५ क. नरैः । ६ म. °श्च स्वबाहुबलमाश्रिताः । ७ म. + त्वया निकृष्यमाणं च दृष्टवानस्मि निष्क्रियम् । ८ म. न च त्वं रक्षितव्यो हि एको रण° । * म. युध्यतेऽर्थाय स संरक्ष्यो । ९ म. सात्यकिं दृष्ट्वा तूष्णीमासिष्य आहवे । १० म. ततस्तेन वियोगश्च प्राप्यं नरकमेव च । ११ म. रक्षितव्यो मया यस्मात्तस्माल्लब्धो मया स च । १२ म. + यशश्चैव स्वपक्षेभ्यः फलं मित्रस्य रक्षणात् । १३ म. 'यच्च मे' इत्यारभ्य 'हयपत्तिसमाकुले' इत्यन्तसार्धश्लोकद्वयस्थाने म.–पुस्तके "यच्च मां गर्हसे राजन्कृष्णेन सह सङ्गतम् । कस्तेन संगमं नेच्छेत्तत्र ते बुद्धिविभ्रमः ॥ आबद्धकवचस्येह रथमारुह्य तिष्ठतः । सर्वायुधैरुपेतस्य प्रतियोद्धृप्रतीक्षिणः ॥ अस्मिन्रथगजानीके हयपत्तिसमाकुले" इति सार्धश्लोकद्वयं पठितम् । १४ 'स्वैः परैश्च' इत्यादिश्लोकस्थाने म.–पुस्तके "स्वैश्चापि समुपेतस्य विक्रान्तस्य तथा रणे । सात्यकेन कथं योग्यः संग्रामस्ते भविष्यति ॥" इति श्लोकः पठितः । § क. स भविष्यति । १५ म. °श्च क्षीणसर्वायुधस्त्वया । १६ म. + समेतः सात्यकिः संख्ये निर्जितश्च महारथः । १७ म. इच्छसि त्वं शिरस्तस्य असिना हर्तुमाहवे । १८ म. °गतं दृष्ट्वा । १९ म. + एकस्यैकेन हि कथं संग्रामः संभविष्यति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षसि । कथं करिष्यसे वीर[2] यो वा त्वां संश्रयेज्जनः ॥[3]

संजय उवाच—

एवमुक्तो महाबाहुर्यूपकेतुर्महायशाः । युयुधानं समुत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत् ॥ ३१
शरानास्तीर्य सव्येन पाणिना पुण्यलक्षणः । यियासुर्ब्रह्मलोकाय प्राणान्प्राणेष्वथाजुहोत्॥३२
सूर्ये चक्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः । ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ॥ ३३
[4]ततः स सर्वसेनायां जनः कृष्णधनंजयौ । गर्हया[5]मास तं चापि शशंस पुरुषर्षभम् ॥ ३४
निन्द्यमानौ तथा कृष्णौ नोचतुः किंचिदप्रियम् । [6]ततः प्रशस्यमानश्च नाहृष्यद्यूपकेतनः॥ ३५
तांस्तथावादिनो राजन्पुत्रांस्तव धनंजयः । अमृष्यमाणो मनसा तेषां तस्य च भाषितम् ॥ ३६
असंक्रुद्धमना वाचः स्मारयन्निव भारत । उवाच पाण्डुतनयः साक्षेपमिव फाल्गुनः ॥ ३७
मम सर्वेऽपि राजानो जानन्त्येव महाव्रतम् । न शक्यो मामको हन्तुं यो मे स्याद्बाणगोचरे॥
[7]यूपकेतो निरीक्ष्यैतन्न मामर्हसि गर्हितुम् । न हि धर्ममविज्ञाय युक्तं गर्हयितुं परम् ॥ ३९
आत्तशस्त्रस्य हि रणे वृष्णिवीरं जिघांसतः । यदहं [9]बाहुमच्छैत्सं न स धर्मो विगर्हितः ॥४०
न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्मणः ।[10] अभिमन्योर्वधं तात धार्मिकः को नु पूजयेत्॥[11]
एवमुक्तः स पार्थेन शिरसा भूमिमस्पृशत् । पाणिना चैव सव्येन प्राहिणोदस्य दक्षिणम् ४२
[12]एतत्पार्थस्य तु वचस्ततः श्रुत्वा महाद्युतिः । यूपकेतुर्महाराज तूष्णीमासीदवाङ्मुखः ॥ ४३

अर्जुन उवाच—

या प्रीतिर्धर्मराजे मे भीमे च बलिनां वरे । नकुले सहदेवे च सा मे त्वयि शलाग्रज ॥ ४४
मया त्वं समनुज्ञातः कृष्णेन च महात्मना । गच्छ पुण्यकृतां लोकाञ्छिबिरौशीनरो यथा४५

---

१ म. त्वं तु गर्हय चात्मानं स्वधर्मे यो न रक्षसि । २ म. वीर ये वै त्वां संश्रिता जनाः । ३ म. + आत्तशस्त्रस्य हि रणे वृष्णिपुत्रं जिघांसतः । छिन्नवान्यदहं बाहुं नैतल्लोकविगर्हितम् ॥ न्यस्तशस्त्रस्य हि पुनर्विकलस्य विवर्मणः । अभिमन्योर्वधं तात धार्मिकः को नु पूजयेत् ॥ ४ म. ततस्ते सर्वसेनासु जनाः । ५ म. °मासुरव्येतौ शशंसुर्भूरिदक्षिणम् । ६ क. तथा...नाहृष्यद्यू° । ७ म. यूपकेतुं समीक्ष्यैतन्न मां गर्हितुमर्हथ । क. यूपकेतोः समीक्ष्यैतन्न मां । ८ अयं श्लोकः म.-पुस्तके नास्ति । ९ क. बाहुमच्छेत्स्यन्न । १० म. नाभिमन्योर्वधं यूयं गर्हयध्वं कुतस्तदा । ११ म.+ दुर्योधनस्य क्षुद्रस्य अप्रमाणे च तिष्ठतः । सौमदत्तेरयं साधुः सर्वसाहाय्यकारिणः । अस्मदीया मया रक्ष्याः प्राणबाध उपस्थिते । ये मे प्रत्यक्षतो वीरा हन्येरन्निति मे मतिः । सात्यकश्च वशं नीतः कौरवेण महात्मना । ततो मयैतच्चरितं प्रतिज्ञारक्षणं प्रति ॥ संजय उवाच । पुनश्च कृपयाविष्टो बहु तत्तद्विचिन्तयन् । उवाच चैनं कौरव्यमर्जुनः शोकपीडितः । धिगस्तु क्षत्रधर्मं तु यत्र त्वं पुरुषेश्वरः । अवस्थामीदृशीं प्राप्तः शरण्यः शरणप्रदः ॥ नातिभारः कृतान्तस्य विद्यते कुरुनन्दन । यत्र त्वं पुरुषव्याघ्रः प्राप्तः पापामिमां दशाम् ॥ नात्मनः सुकृतस्यास्य फलं वै नृपसत्तम । यत्र त्वं कुरुशार्दूल प्राप्तः पापामिमां दशाम् ॥ रौरवं नरकं भीमं गमिष्यति सुयोधनः । यत्कृते नरशार्दूलः प्राप्तः पापामिमां दशाम् ॥ को हि नाम पुमाँल्लोके मादृशः पुरुषोत्तम । प्रहरेत्त्वद्विधे त्वद्य प्रतिज्ञा यदि नो भवेत् ॥ १२ क. °त्पार्थस्यानुवच° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

वासुदेव उवाच—

ये लोका मम विमलाः सकृद्विभाता[1] ब्रह्माद्यैः सुरवृषभैरपीष्यमाणाः ।
तान्क्षिप्रं व्रज सततान्निहोत्रयाजिन्मत्तुल्यो भव गरुडोत्तमाङ्गयानः ॥ ४६

संजय उवाच—[2]

उत्थितः स तु शैनेयो विमुक्तः सौमदत्तिना । खड्गमादाय चिच्छित्सुः शिरस्तस्य महात्मनः॥
निहतं पाण्डुपुत्रेण प्रसक्तं[3] भूरिदक्षिणम् । इयेष सात्यकिर्हन्तुं शलाग्रजमकल्मषम् ॥ ४८
निकृत्तभुजमासीनं छिन्नहस्तमिव द्विपम् । †क्रोशतां सर्वसैन्यानां निन्द्यमानः सुदुर्मनाः ॥४९
वार्यमाणः स कृष्णेन पार्थेन च महात्मना । भीमेन चक्ररक्षाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ॥५०
कर्णेन वृषसेनेन सैन्धवेन तथैव च । विक्रोशतां च सैन्यानामवधीत्तं धृतव्रतम्[4] ॥ ५१
प्रायोपविष्टाय[5] रणे पार्थेन च्छिन्नबाहवे । सात्यकिः कौरवेयाय[6] खड्गेनापाहरच्छिरः ॥ ५२
नाभ्यनन्दन्त[7] सैन्यानि सात्यकिं तेन कर्मणा । अर्जुनेन हतं पूर्वं यज्जघान कुरूद्वहम् ॥ ५३
सहस्राक्षसमं[8] चैव सिद्धचारणमानवाः । भूरिश्रवसमालोक्य युद्धे प्रायगतं हतम् ॥ ५४
अपूजयन्त तं देवा विस्मितास्तेऽस्य[9] कर्मभिः । पक्षवादांश्च सुबहून्प्रावदंस्तव सैनिकाः ॥५५
न वार्ष्णेयस्यापराधो भवितव्यं हि तत्तथा । तस्मान्मन्युर्न वः कार्यः क्रोधो दुःखतरो नृणाम्॥
हन्तव्यश्चैव[10] वीरेण नात्र कार्या विचारणा । विहितो ह्यस्य धात्रैव मृत्युः सात्यकिराहवे ॥[11]

सात्यकिरुवाच—

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति[12] यन्मां प्रभाषत । धर्मवादैरधर्मिष्ठा धर्मकञ्चुकमास्थिताः ॥५८
यदा बालः सुभद्रायाः सुतः शस्त्रविनाकृतः । युष्माभिर्निहतो युद्धे तदा धर्मः क्व वो गतः५९
मया त्वेतत्प्रतिज्ञातं क्षेपे कस्मिंश्चिदेव हि ।[13] यो मां निष्पिष्य[14] संग्रामे जीवन्हन्यात्पदा रुषा ।
स मे वध्यो भवेच्छत्रुर्यद्यपि स्यान्मुनिव्रतः ॥ ६०
चेष्टमानं प्रतीघाते सभुजं मां सचक्षुषः । मन्यध्वं *मृत इत्येवमेतद्वो बुद्धिलाघवम् ।
युक्तो ह्यस्य प्रतीघातः कृतो मे कुरुपुङ्गवाः ॥ ६१
यत्तु पार्थेन[15] मां दृष्ट्वा प्रतिज्ञामभिरक्षता । सखड्गोऽस्य हृतो[16] बाहुरेतेनैवास्मि वञ्चितः ॥ ६२

---

१ क. °भान्ति । २ म. + धनंजये ब्रुवत्येवं घृणया च परिप्लुते । अवाङ्मुखा बभूवुश्च सैनिकाः सर्व एव ते ॥ मुहूर्तादिव विश्रम्य सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । अमर्षवशमापन्नः सोमदत्तिनिराकृतः ॥ ३ क. प्रमत्तं । † क. क्रोशता सर्वसैन्येन । ४ क. यतव्रतम् । ५ म. प्रायोपविष्टस्य रणे पार्थेन छिन्नबाहुनः । ६ म. °वेयस्य । ७ म. °नन्दन्त तं सैन्याः । ८ क. °समं तत्र । ९ क. °तास्तस्य क° । १० म. क. °व्यश्चैष । ११ म. + मर्तव्यमेव सर्वेण चरमं पूर्वमेव वा । मन्यध्वं मृत इत्येष मा भूद्वो बुद्धिलाघवम् ॥ तस्मिन्हते महाबाहौ यूपकेतौ महात्मनि । धिगेनामिति चाक्रन्दन्क्षत्रियाः क्रोधमूर्छिताः ॥ अन्ये न युक्तमित्येव भवितव्यं तथेति च । केचिदासन्विमनसः केचिद्दुःखसमान्विताः ॥ १२ म. इति मन्दाः प्रभा° । १३ म. + श्रुत्वा तत्सर्वभावेन गर्हयध्वं न चार्जुनम् । शृणुध्वं सर्वमेवेह श्रुत्वा गर्हथ मानवाः । १४ क. निक्षिप्य । * क. मृतमित्येव । १५ क. पार्थेन मे स्नेहात्प्रतिज्ञा चाभिरक्षिता । १६ क. हतो बाहुः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

भवितव्यं हि[1] [2]येद्धावि दैवं चेष्टयतीव च । सोऽयं हतो विमर्देऽस्मिन्किमत्राधर्मचेष्टितम् ॥ ६३
अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि । न हन्तव्याः स्त्रिय इति यद्ब्रवीषि प्लवंगम ॥
सर्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता सदा । पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ ६५[3]

संजय उवाच--

एवमुक्ते महाराज [4]सर्वे कौरवपुङ्गवाः । न स्म किंचिदभाषन्त मनसा समपूजयन् ॥ ६६
　मन्त्राभिपूतस्य महाध्वरेषु यशस्विनो भूरिसहस्रदस्य च$ ।
　मुनेरिवारण्यगतस्य तस्य न ‡तत्र कश्चिद्वधमभ्यनन्दत् ॥ ६७
　सुनीलकेशं वरदस्य तस्य शूरस्य पारावतलोहिताक्षम् ।
　अश्वस्य मेध्यस्य शिरो निकृत्तं न्यस्तं हविर्धानमिवान्तरेण ॥ ६८
　स तेजसा *शस्त्रकृतेन पूतो महाहवे देहवरं विसृज्य ।
　आक्रामदूर्ध्वं वरदो वरार्हो व्यावृत्य धर्मेण परेण रोदसी ॥ ६९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोवधे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच--

अजितो द्रोणराधेयविकर्णकृतवर्मभिः । [5]तीर्णः सैन्यार्णवं वीरः प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरे ॥ १
स कथं कौरवेयेण समरेष्वनिवारितः । निगृह्य भूरिश्रवसा बलाद्भुवि निपातितः ॥ २

संजय उवाच--

शृणु राजन्निहोत्पत्तिं शैनेयस्य यथा पुरा । यथा च भूरिश्रवसो यत्र ते संशयो नृप ॥§ ३
अत्रेः पुत्रोऽभवत्सोमः सोमस्य तु बुधः स्मृतः । [6]बुधस्यैको महेन्द्राभः पुत्र आसीत्पुरूरवाः ॥
पुरूरवस आयुस्तु आयुषो नहुषः सुतः । नहुषस्य ययातिस्तु [7]राजा देवर्षिसंमतः ॥ ५
ययातेर्देवयान्यां तु यदुर्ज्येष्ठोऽभवत्सुतः । यदोरभूदन्ववाये [8]देवमीढ इति स्मृतः ॥ ६
यादवस्तस्य तु सुतः शूरस्त्रैलोक्यसंमतः । शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशाः ॥ ७
धनुष्यनवरः शूरः कार्तवीर्यसमो युधि । [9]तद्वीर्यश्चापि तत्रैव कुले शिनिरभून्नृप ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मनः । दुहितुः [10]स्वयंवरे राजन्सर्वक्षत्रसमागमे ॥ ९
तत्र वै देवकीं देवीं वसुदेवार्थमाशु वै । निर्जित्य पार्थिवान्सर्वान्रथमारोपयच्छिनिः ॥ १०
तां दृष्ट्वा देवकीं [11]शौरे रथस्थां पुरुषर्षभ¶ । नामृष्यत महातेजाः सोमदत्तः शिनेर्नृप ॥ ११
तयोर्युद्धमभूद्राजन्दिनार्धं चित्रमद्भुतम् । बाहुयुद्धं सुबलिनोः प्रसक्तं पुरुषर्षभः ॥ १२
शिनिना सोमदत्तस्तु प्रसह्य भुवि पातितः । असिमुद्यम्य केशेषु प्रगृह्य च पदा हतः ॥ १३

---

१ क. च । २ म. यद्भावि दैवं चेष्टयते हि तत् । ३ म. + अनुष्ठितं मया तच्च कस्माद्गर्हयथ मूढवत् । ४ क. सर्वे पाण्डवकौरवाः । $अयं शब्दः म.-क.-पुस्तकयोर्नास्ति । ‡क. तस्य क° । *क. शस्त्रहतेन । ५ म. +यश्चैवोत्सहते जेतुं समस्तं मामकं बलम् । §म. ब्रह्मणस्त्वभवत्पुत्रो मानसोऽत्रिर्महातपाः । ६ म. बुधस्यैलो महाबाहुः; क. बुधस्यासीन्महेन्द्राभः । ७ क. राजर्षिर्देवसंमितः । ८ म. आजमीढ; क. देवमीढ इति श्रुतः । ९ क. तद्वीर्यस्तस्य तत्रैव । १० क. संवरे राजन्स° । ११ क. शौरे रथस्थां । ¶म. °र्षभः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मध्ये राजसहस्राणां प्रेक्षकाणां समन्ततः । कृपया च पुनस्तेन स जीवेति विसर्जितः ॥ १४
तदवस्थः कृतस्तेन सोमदत्तोऽथ मारिष । प्रासादयन्महादेवममर्षवशमास्थितः ॥ १५
तस्य तुष्टो महादेवो [1]वराणां वरदः प्रभुः । वरेण छन्दयामास स तु वव्रे वरं नृपः ॥ १६
पुत्रमिच्छामि [2]भगवन्यो निपात्य शिनेः सुतम् । मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्याच्च संयुगे॥१७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव । एवमस्त्विति तत्रोक्त्वा स देवोऽन्तरधीयत ।
स तेन वरदानेन लब्धवान्भूरिदक्षिणम् ॥ १८
[3]अपातयच्च समरे सौमदत्तिः शिनेः सुतम् । पश्यतां सर्वसैन्यानां पदा चैनमताडयत् ॥ १९
एतत्ते कथितं राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि । [4]न हि शक्यो रणे जेतुं सात्वतो मनुजर्षभैः॥२०
लब्धलक्ष्याश्च संग्रामे [5]बहुशश्चित्रयोधिनः । देवदानवग[6]न्धर्वान्विजेतारो ह्यविस्मिताः ।
स्ववीर्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहाः ॥ २१
न तुल्यं वृष्णिभिरिह दृश्यते किंचन प्रभो । भूतं भव्यं [7]भविष्यच्च बलेन भरतर्षभ ।
न ज्ञातिमवमन्यन्ते वृद्धानां शासने रताः ॥ २२
न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः । जेतारो वृष्णिवीराणां किं [8]पुनर्मानवा रणे ॥ २३
ब्रह्मद्रव्ये गुरुद्रव्ये [9]ज्ञातिस्वे चाप्यहिंसकाः । एतेषां रक्षितारश्च ये स्युः कस्यांचिदापदि॥२४
अर्थवन्तो न चोत्सिक्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । [10]समर्थान्नावमन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च ॥
नित्यं देवपरा [11]दान्तास्त्रातारश्चाविकत्थनाः । तेन वृष्णिप्रवीराणां चक्रं न प्रतिहन्यते ॥ २६
अपि मेरुं वहेत्कश्चित्तरेद्वा मकरालयम् । न तु वृष्णिप्रवीराणां समेत्यान्तं व्रजे[12]न्नृप ॥ २७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्र ते सं[13]शयः प्रभो । कुरुराज नरश्रेष्ठ तव व्यपनयो महान् ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रशंसायां चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

तदवस्थे हते तस्मिन्भूरिश्रवसि कौरवे । यथा भूयोऽभवद्युद्धं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच—

भूरिश्रवसि संक्रान्ते परलोकाय भारत । वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः समचूचुदत् ॥[14] २
चोदयाश्वान्भृशं कृष्ण यतो राजा जयद्रथः । [15]श्रूयते पुण्डरीकाक्ष त्रिषु धर्मेषु वर्तते ॥ ३
प्रतिज्ञां सफलां चापि कर्तुमर्हसि मेऽनघ । अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ४
एतद्धि पुरुषव्याघ्र [16]महदभ्युद्यतं मया । कार्यं संरक्ष्यते चैष कुरुसेनामहारथैः ॥ ५

---

१ क. वरदानां महाप्रभुः । २ क. भगवन्यो हि हन्याच्छिनेः सुतम् । ३ क. न्यपातय° । ४ क. न च । ५ क. बहवश्चित्र° । ६ क. °गन्धर्वा विजेतारो° । ७ क. °भविष्यं च । ८ क. पुनर्मानुषा । ९ क. जातिद्रव्येऽप्यहिंसकाः । १० क. समर्थानपि मन्यन्ते । ११ क. दान्ता दातारश्चा° । १२ क. °नृपः । १३ क. संशयो विभो । १४ म. + अर्जुन उवाच । १५ अयमर्धः क.—पुस्तके नास्ति । १६ क. महदभ्युदितं मया ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]यथा नाभ्येति सूर्योऽस्तं यथा सत्यं भवेद्वचः । चोदयाश्वांस्तथा कृष्ण यथा हन्यां जयद्रथम्॥
ततः कृष्णो महाबाहू[2] रजतप्रतिमान्हयान् । हयज्ञश्चोदयामास [3]जयद्रथवधं प्रति ॥ ७
तं प्रयान्तममोघेषुमुत्पतद्भिरिवाशुगैः । त्वरमाणा महाराज सेनामुख्याः [4]समाद्रवन् ॥ ८
दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् । अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः ॥ ९
समासाद्य [5]च बीभत्सुः सैन्धवं [6]समुपस्थितम् । नेत्राभ्यां क्रोधदीप्ताभ्यां संप्रेक्षन्निर्दहन्निव ॥ [7] १०
[8]ततो दुर्योधनो राजा राधेयं त्वरितोऽब्रवीत् । [9]अर्जुनं प्रेक्ष्य संयातं जयद्रथवधं प्रति ॥[10] ११
अयं स वैकर्तन युद्धकालो विदर्शयस्वात्मबलं महात्मन् ।
यथा न वध्येत रणेऽर्जुनेन जयद्रथः कर्ण तथा कुरुष्व ॥ १२
[11]अल्पावशेषो दिवसो [12]नृवीर विघातयस्वाद्य रिपुं शरौघैः ।
दिनक्षयं प्राप्य नरप्रवीर [13]ध्रुवो हि नः कर्ण जयो भविष्यति ॥ १३
सैन्धवे रक्ष्यमाणे तु सूर्यस्यास्तमनं प्रति । मिथ्याप्रतिज्ञः कौन्तेयः प्रवेक्ष्यति हुताशनम्॥ १४
अनर्जुनायां च भुवि मुहूर्तमपि मानद । जीवितुं नोत्सहेरन्वै भ्रातरोऽस्य सहानुगाः ॥ १५
[14]विनष्टैः पाण्डवेयैश्च सशैलवनकाननाम् । वसुंधरामिमां कर्ण भोक्ष्यामो हतकण्टकाम् ॥ १६
दैवेनोपहतः पार्थो विपरीतश्च मानद । कार्याकार्य[15]मजानानः प्रतिज्ञां कृतवान्रणे ॥ १७
नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरीटिना । [16]प्रतिज्ञेयं कृता कर्ण जयद्रथवधं प्रति ॥ १८
कथं जीवति दुर्धर्षे त्वयि राधेय फाल्गुनः । अनस्तंगत आदित्ये हन्यात्सैन्धवकं नृपम् ॥ १९
रक्षितं मद्रराजेन कृपेण च महात्मना । जयद्रथं रणमुखे कथं हन्याद्धनंजयः ॥ २०
द्रौणिना रक्ष्यमाणं च मया दुःशासनेन च । कथं प्राप्स्यति बीभत्सुः सैन्धवं कालचोदितः॥
युध्यन्ते बहवः शूरा लम्बते च दिवाकरः । शङ्के जयद्रथं पार्थो नैव प्राप्स्यति मानद ॥ २२
स त्वं कर्ण मया सार्धं शूरैश्चान्यैर्महारथैः । द्रौणिना त्वं हि सहितो मद्रेशेन कृपेण च ।
युध्यस्व यत्नमास्थाय परं पार्थेन संयुगे ॥ २३
एवमुक्तस्तु राधेयस्तव पुत्रेण मारिष । दुर्योधनमिदं वाक्यं प्रत्युवाच कुरूत्तमम् ॥ २४
दृढलक्ष्येण[17] वीरेण भीमसेनेन धन्विना । भृशं भिन्नतनुः संख्ये शरजालैरनेकशः ॥ २५
स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे संप्रति मानद । नाङ्गमिङ्गति किंचिन्मे संतप्तस्य महेषुभिः ॥ २६
योत्स्यामि तु यथाशक्त्या त्वदर्थं जीवितं मम । [18]यथा पाण्डवमुख्योऽसौ न हनिष्यति सैन्धवम्॥

---

१ क. नास्तमेति यथा सूर्यो यथा सत्यं । २ म. °बाहुरश्वान्रजतसन्निभान् । ३ क. जयद्रथरथं प्रति । ४ क. समाव्रजन् । ५ क. तु । ६ क. प्रमुखे स्थितम् । ७ म. + यथाग्निरिन्धनैर्द्धो वै क्रोधेन्धनसमीरितः । सैन्धवस्य मुखं त्यक्त्वा कर्णः सात्वतमभ्ययात् ॥ ८ "उपायान्तं तु राधेयं" (अ० १४७ श्लो० २९) इत्यादि "मन्दरश्मिः सहस्रांशुरस्तं गिरिमुपाद्रवत्" (अ० १४८ श्लो० २२) इत्यन्तं खण्डं "ततो दुर्योधनो राजा" इत्यतः प्राक् म.-पुस्तके पठिताः । अध्यायभेदेन तेन तत्र (म.-पुस्तके) एकाध्यायाधिक्यं वर्तते । ९ क. अर्जुनं वीक्ष्य । १० म. + अमानुषाणि कर्माणि कुर्वन्तौ भरतर्षभ । सात्यकिं भीमसेनं च यत्तौ तौ दर्शयन्निव । ११ क. अल्पावशिष्टं दिवसं । १२ म. हि सांप्रतं निवारयेहाद्य रिपुं । १३ क. ध्रुवं । १४ म. पाण्डवेषु विनष्टेषु । १५ क. °मजानन्यः प्रतिज्ञां । १६ म. मिथ्याप्रतिज्ञैव कृता । १७ क. °लक्षेण शूरेण । १८ म. + तत्तथा प्रयतिष्येऽहं परं शक्त्या सुयोधन ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

न हि मे युध्यमानस्य सायकानस्यतः शितान् । सैन्धवं प्राप्स्यते वीरः सव्यसाची धनंजयः॥
यत्तु भक्तिमता कार्यं सततं हितकाङ्क्षिणा । तत्करिष्यामि कौरव्य जयो दैवे प्रतिष्ठितः ॥२९
सैन्धवार्थे परं यत्नं करिष्याम्यद्य संयुगे । त्वत्प्रियार्थं महाराज जयो दैवे प्रतिष्ठितः ॥ ३०
अद्य योत्स्येऽर्जुनमहं पौरुषं स्वं [1]व्यपाश्रितः । [2]त्वदर्थे पुरुषव्याघ्र जयो दैवे प्रतिष्ठितः ॥ ३१
अद्य युद्धं कुरुश्रेष्ठ मम पार्थस्य चोभयोः । पश्यन्तु सर्वसैन्यानि दारुणं लोमहर्षणम् ॥[3] ३२
कर्णकौरवयोरेवं रणे संभाषमाणयोः । अर्जुनो निशितैर्बाणैर्जघान तव वाहिनीम् ॥ ३३
चिच्छेद निशितै[4]र्बाणैः शूराणामनिवर्तिनाम् । भुजान्परिघसंकाशान्हस्तिहस्तोपमान्रणे ॥ ३४
शिरांसि च महाबाहुश्चिच्छेद निशितैः शरैः । हस्तिह[5]स्तान्हयग्रीवान्रथाक्षांश्च समन्ततः ॥ ३५
शोणिताक्तान्हयारोहान्गृहीतप्रासतोमरान् । क्षुरैश्चिच्छेद बीभत्सुर्द्विधैकैकं त्रिधैव च ॥ ३६
ह[6]यान्वारणमुख्यांश्च प्रा[7]पतन्त समन्ततः । [8]ध्वजाश्छत्राणि चापानि चामराणि शिरांसि च३७
कक्षमग्निरिवोद्भूतः प्र[9]दहंस्तव वाहिनीम् । अचिरेण महीं पार्थश्चकार रुधिरोत्तराम् ॥ ३८
हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली । आससाद दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ॥ ३९
बीभत्सुर्भीमसेनेन सात्वतेन च रक्षितः । प्रबभौ भरतश्रेष्ठ ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ४०
तं तथावस्थितं दृष्ट्वा त्वदीया [10]वीर्यसंपदा । नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवं पुरुषर्षभाः ॥ ४१
दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् । अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः ॥ ४२
[11]संनद्धाः सैन्धवस्यार्थे समावृण्वन्किरीटिनम् । नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनिःस्वनैः ॥ ४३
संग्रामकोविदं पार्थं सर्वे युद्धविशारदाः । अभीताः पर्यवर्तन्त व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ४४
सैन्धवं पृष्ठतः कृत्वा जिघांसन्तोऽच्युतार्जुनौ । सूर्यास्तमनमिच्छन्तो लोहितायति भास्करे ॥
ते भुजैर्भोगिभोगाभैर्धनूंष्यानम्य सायकान् । मुमुचुः सूर्यरश्म्याभाञ्छतशः फाल्गुनं प्रति ॥
[12]ततस्तानस्यमानांश्च किरीटी युद्धदुर्मदः । द्विधा त्रिधाष्टधैकैकं छित्त्वा विव्याध तान्र[13]थान् ४७
सिंहलाङ्गूलकेतुस्तु [14]दर्शयन्वीर्यमात्मनः । शारद्वतीसुतो राजन्नर्जुनं प्रत्यवारयत् ॥ ४८
स विद्ध्वा दशभिः पार्थं वासुदेवं च सप्तभिः । अतिष्ठद्रथमार्गेषु सैन्धवं [15]प्रति पालयन् ॥४९
अथैनं कौरवश्रेष्ठाः सर्व एव महारथाः । महता र[16]थवंशेन सर्वतः प्रत्यवारयन् ॥ ५०
विस्फारयन्तश्चापानि विसृजन्तश्च सायकान् । सैन्धवं पर्यरक्षन्त शासनात्तनयस्य ते ॥ ५१
[17]ततः पार्थस्य शूरस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत । इषूणामक्षयत्वं च धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ ५२
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च । एकैकं [18]दशभिर्बाणैः सर्वानेव समार्पयत् ॥ ५३
तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या वृषसेनश्च सप्तभिः । दुर्योधनस्तु विंशत्या कर्णशल्यौ त्रिभिस्त्रिभिः ५४
त एनमभिगर्जन्तो विध्यन्तश्च पुनः पुनः । विधुन्वन्तश्च चापानि सर्वतः प्रत्यवारयन् ॥५५
श्लिष्टं च सर्वतश्चक्रू रथमण्डलमाशु ते । सूर्यास्तमनमिच्छन्तस्त्वरमाणा महारथाः ॥ ५६

---

१ क. संव्यपाश्रितः । २ क. त्वदर्थं । ३ म. + संजय उवाच । ४ क. °भल्लैः । ५ म. °हस्तान्द्विपस्कन्धान्रथा° । ६ क. हया वारणमुख्याश्च । ७ म. पदातींश्च समन्ततः । ८ म. क. ध्वजांश्छत्राणि । ९ म. प्रादहत्तव । १० म. वीरसंमताः । ११ क. संरब्धाः । १२ क. तानस्त्रानस्यमानांश्च । १३ क. °त्रणे । १४ क. दर्शयञ्छक्तिमा° । १५ क. परिपाल° । १६ क. रथसंघेन सर्वतः पर्यवारयन् । १७ क. तत्र । १८ क. नवभि° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

त एनमभिनर्दन्तो विधुन्वाना धनूंषि च । सिषिचुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेघा इवाम्बुभिः॥ ५७
ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन्व्यदर्शयन् । धनंजयस्य गात्रे तु शूराः परिघबाहवः॥ ५८
हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली । आससाद दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ॥ ५९
तं कर्णः संयुगे राजन्प्रत्यवारयदाशुगैः । मिषतो भीमसेनस्य सात्वतस्य च भारत ॥ ६०
तं पार्थो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यद्रणाजिरे । सूतपुत्रं महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ६१
सात्वतश्च त्रिभिर्बाणैः कर्णं विव्याध मारिष । भीमसेनस्त्रिभिश्चैव पुनः पार्थश्च सप्तभिः॥ ६२
तान्कर्णः प्रतिविव्याध षष्ट्या षष्ट्या महारथः । तद्युद्धमभवद्राजन्कर्णस्य बहुभिः सह ॥ ६३
तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य मारिष । यदेकः समरे क्रुद्धस्त्रीन्रथान्पर्यवारयत् ॥ ६४
फाल्गुनस्तु महाबाहुः कर्णं वैकर्तनं रणे । सायकानां शतेनैव सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ६५
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः सूतपुत्रः प्रतापवान् । शरैः पञ्चाशता वीरः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ६६
तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा नामृष्यत रणेऽर्जुनः । ततः पार्थो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं स्तनान्तरे ।
सायकैर्नवभिर्वीरस्त्वरमाणो धनंजयः ॥ ६७
अथान्यद्धनुरादाय सूतपुत्रः प्रतापवान् । सायकैरष्टसाहस्रैश्छादयामास पाण्डवम् ॥ ६८
तां बाणवृष्टिमतुलां कर्णचापसमुत्थिताम् । व्यधमत्सायकैः पार्थः शलभानिव मारुतः ॥ ६९
छादयामास च तदा सायकैरर्जुनो रणे । पश्यतां सर्वयोधानां दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ७०
वधार्थं चास्य समरे सायकं सूर्यवर्चसम् । चिक्षेप त्वरया युक्तस्त्वराकाले धनंजयः ॥ ७१
तमापतन्तं वेगेन द्रौणिश्चिच्छेद सायकम् । अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन स छिन्नः प्रापतद्भुवि ॥ ७२
कर्णोऽपि द्विषतां हन्ता छादयामास फाल्गुनम् । सायकैर्बहुसाहस्रैः कृतप्रतिकृतेप्सया ॥ ७३
तौ वृषाविव नर्दन्तौ नरसिंहौ महारथौ । सायकैस्तु प्रतिच्छन्नं चक्रतुः खमजिह्मगैः ॥ ७४
अदृश्यौ च शरौघैस्तौ *निघ्नन्तावितरेतरम् । कर्ण पार्थोऽस्मि तिष्ठ त्वं कर्णोऽहं तिष्ठ फाल्गुन॥
इत्येवं तर्जयन्तौ तौ वाक्शल्यैस्तुदतां तदा । युध्यतां समरे वीरौ चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥७६
प्रेक्षणीयौ चाभवतां सर्वयोधसमागमे । प्रशस्यमानौ समरे सिद्धचारणपन्नगैः ॥ ७७
अयुध्येतां महाराज परस्परवधैषिणौ । ततो दुर्योधनो राजंस्तावकानभ्यभाषत ॥ ७८
यत्नाद्रक्षत राधेयं नाहत्वा समरेऽर्जुनम् । निवर्तिष्यति राधेय इति मामुक्तवान्वृषः ॥ ७९
एतस्मिन्नन्तरे राजन्दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् । आकर्णमुक्तैरिषुभिः कर्णस्य चतुरो हयान् ।
अनयत्प्रेतलोकाय चतुर्भिः श्वेतवाहनः ॥ ८०
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् । छादयामास स शरैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ८१
संछाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः । मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्यपद्यत ॥ ८२

---

१ म. + निवार्य ताञ्छरव्रातैर्दिव्यान्यस्त्राणि दर्शयन् । २ क. सुदुर्धर्षः । ३ क. सात्वतस्तु । ४ क. मृधे । ५ म. क. तस्य पार्थो । ६ इत आरभ्य ‘ दर्शयन्पाणिलाघवम् ’ इत्यन्तं श्लोकत्रयं क.—पुस्तके द्विसप्ततितमश्लोकोत्तरं पठितम् अतस्तत्रत्यानि पाठान्तराण्यत्र लिख्यन्ते । ७ क. सायकैर्बहुसाहस्रैः° । ८ क. शस्त्रवृष्टि° । ९ क. तस्य । १० क. °श्च । * क. निघ्नतामितरेतरम् । ११ पार्थोऽहमस्मि तिष्ठेह । १२ क. तर्जमानौ तौ । १३ म. वाक्शल्यैस्तु परस्परम् । १४ म. विध्येतां । क. युध्येतां । १५ क. प्रेक्षणीयावभवतां । १६ क. °चारणवातिकैः । १७ म. राधेयो न वाऽजित्वाऽद्य फाल्गुनम् । १८ क. अनयन्मृत्युलोकाय । १९ क. °दपाहरत् । २० क. स छाद्यमानः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तं तथा विरथं दृष्ट्वा रथमारोप्य तं तदा । अश्वत्थामा महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् ॥ ८३
मद्रराजश्च कौन्तेयमविध्यात्रिंशता शरैः ।[2] शारद्वतस्तु विंशत्या वासुदेवं समार्पयत् ।
धनंजयं द्वादशभिराजघान शिलीमुखैः ॥ ८४
चतुर्भिः सिन्धुराजश्च वृषसेनश्च सप्तभिः । पृथक्पृथङ्महाराज विव्यधुः कृष्णपाण्डवौ ॥ ८५
तथैव तान्प्रत्यविध्यत्कुन्तीपुत्रो धनंजयः । द्रोणपुत्रं चतुःषष्ट्या मद्रराजं शतेन च ॥ ८६
सैन्धवं दशभिर्बाणैर्वृषसेनं त्रिभिः शरैः । शारद्वतं च विंशत्या विद्धा पार्थो ननाद ह ॥ ८७
ते प्रतिज्ञाप्रतीघातमिच्छन्तः सव्यसाचिनः । सहितास्तावकास्तूर्णमभिपेतुर्धनंजयम् ॥ ८८
अथार्जुनः सर्वतो वारुणास्त्रं प्रादुश्चक्रे त्रासयन्धार्तराष्ट्रान् ।
तं प्रत्युदीयुः कुरवः पाण्डुपुत्रं रथैर्महार्हैः शरवर्षाण्यवर्षन् ॥ ८९
ततस्तु तस्मिंस्तुमुले समुत्थिते सुदारुणे भारतमोहनीये ।
नोऽमुह्यत प्राप्य स राजपुत्रः किरीटमाली व्यसृजच्छरौघान् ॥ ९०
राज्यप्रेप्सुः सव्यसाची कुरूणां स्मरन्क्लेशान्द्वादशवर्षवृत्तान् ।
गाण्डीवमुक्तैरिषुभिर्महात्मा सर्वा दिशो व्यावृणोदप्रमेयः ॥ ९१
प्रदीप्तोल्कमभवच्चान्तरिक्षं मृतेषु देहेष्वपतन्वयांसि ।
यत्पिङ्गलज्येन किरीटमाली क्रुद्धो रिपूनाजगवेन हन्ति ॥ ९२
ततः किरीटी महता महायशाः शरासनेनास्य शराननीकजित् ।
हयप्रवेकोत्तमनागधूर्णितान्कुरुप्रवीरानिषुभिर्व्यपातयत् ॥ ९३
गदाश्च गुर्वीः परिघानयस्मयानसींश्च शक्तीश्च रणे नराधिपाः ।
महान्ति शस्त्राणि च भीमदर्शनाः प्रगृह्य पार्थं सहसाभिदुद्रुवुः ॥ ९४
ततो युगान्ताभ्रसमस्वनं महन्महेन्द्रचापप्रतिमं च गाण्डिवम् ।
चकर्ष दोर्भ्यां विहसन्भृशं ययौ दहंस्त्वदीयान्यमराष्ट्रवर्धनः ॥ ९५
स तानुदीर्णान्सरथान्सवारणान्पदातिसंघांश्च महाधनुर्धरः ।
विपन्नसर्वायुधजीवितान्रणे चकार वीरो यमराष्ट्रवर्धनान् ॥ ९६

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४५॥

संजय उवाच—

श्रुत्वा निनादं धनुषश्च तस्य विस्पष्टमुत्क्रुष्टमिवान्तकस्य ।
शक्राशनिस्फोटसमं सुघोरं विकृष्यमाणस्य धनंजयेन ॥ १

---

१ क. °राजस्तु । २ म. + आवव्रेऽर्जुनमार्गं च शरजालेन भारत । ३ क. °राज कृष्णपार्थावविध्यताम् । ४ दशभिर्भल्लै° । ५ क. पार्थः समुन्नदन् । ६ क. रोषितास्तावका° । ७ क. पाण्डुसूनुं । ८ म. शरवर्षं सृजन्तः । ९ क. नामुह्यत । १० क. °पुत्रं.... विसृजन्पृषत्कान् । ११ म. वधप्रेप्सुः । १२ क. देहेषु भूरीण्यपतन्वयांसि । १३ क. °नागधूर्गता° । १४ क. स गाण्डिवम् । १५ क. न्सनागान्पदातिसंघांश्च धनुर्धरांश्च ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

त्रासोद्विग्नं [1]तथोद्भ्रान्तं त्वदीयं तद्बलं नृप । युगान्तवातसंक्षुब्धं चलद्वीचि[2]तरङ्गितम् ।
प्रलीनमीनमकरं सागराम्भ इवाभवत् ॥[3] २
स रणे व्यचरत्पार्थः प्रेक्षमाणो धनंजयः । युगपद्दिक्षु सर्वासु [4]सर्वाण्यस्त्राणि दर्शयन् ॥ ३
आददानं महाराज संदधानं च पाण्डवम् । उत्कर्षन्तं सृजन्तं च न स्म पश्याम लाघवात् ॥
ततः क्रुद्धो महाबाहुरैन्द्रमस्त्रं दुरासदम् । प्रादुश्चक्रे महाराज त्रासयन्सर्वभारतान् ॥ ५
ततः शराः प्रादुरासन्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रिताः । प्रदीप्ताश्च शिखिमुखाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
आकर्णपूर्णनिर्मुक्तैरग्न्यार्कांशुनिभैः शरैः । नभोऽ[5]भवत्तदुष्प्रेक्ष्यमुल्काभिरिव संवृतम् ॥ ७
ततः [6]शस्त्रान्धकारं तत्कौरवैः समुदीरितम् । अशक्यं मनसाप्यन्यैः पाण्डवः संभ्रमन्निव ॥ ८
नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः । नैशं तमोंऽशुभिः क्षिप्रं दिनादाविव भास्करः ॥ ९
ततस्तु तावकं सैन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः । आक्षिपत्पल्वलाम्बूनि निदाघार्क इव प्रभुः ॥ १०
ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिताः सायकांशवः । *समाप्लवन्द्विषत्सैन्यं लोकं भानोरिवांशवः ॥ ११
[7]अथापरे समुत्सृष्टा विशिखास्तिग्मतेजसः । हृदयान्याशु वीराणां विविशुः प्रियबन्धुवत् ॥ १२
य एनमीयुः समरे त्वद्योधाः शूरमानिनः । शलभा इव ते दीप्तमग्निं प्राप्य ययुः क्षयम् ॥ १३
एवं स मृद्नञ्शत्रूणां जीवितानि यशांसि च । पार्थश्चचार संग्रामे मृत्युर्विग्रहवानिव ॥ १४
†सकिरीटानि वक्त्राणि साङ्गदान्विपुलान्भुजान् । सकुण्डलयुगान्[8]कर्णान्केषांचिदहरच्छरैः ॥ १५
सतोमरान्गजस्थानां सप्रासान्हयसादिनाम् । सचर्मणः पदातीनां रथिनां च सधन्वनः ।
सप्रतोदान्नियन्तॄणां बाहूंश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ १६
[9]प्रदीप्तोग्रशरार्चिष्मान्बभौ तत्र धनंजयः । सविस्फुलिङ्गाग्रशिखो ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १७
तं देवराजप्रतिमं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । युगपद्दिक्षु सर्वासु रथस्थं पुरुषर्षभम् ॥ १८
निक्षिपन्तं महास्त्राणि प्रेक्षणीयं धनंजयम् । नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातल[10]नादिनम् ॥ १९
निरीक्षितुं न शेकुस्ते यत्नवन्तोऽपि पार्थिवाः । मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ॥ २०
दीप्तोग्रसंभृतशरः किरीटी विरराज ह । वर्षास्विवोदीर्णजलः सेन्द्रधन्वाम्बुदो महान् ॥ २१
महास्त्रसंप्लवे तस्मिञ्जिष्णुना संप्रवर्तिते । सुदुस्तरे महाघोरे ममज्जुर्योधपुङ्गवाः ॥ २२
उत्कृत्तवदनैर्देहैः शरीरैः [11]कृत्तबाहुभिः । भुजैश्च पाणिनिर्मुक्तैः पाणिभिर्व्यङ्गुलीकृतैः ॥ २३
कृत्ताग्रहस्तैः करिभिः कृत्तदन्तैर्मदोत्कटैः । हयैश्च विधुरग्रीवै रथैश्च शकलीकृतैः ॥ २४
निकृत्तान्त्रैः कृत्तपादैस्तथान्यैः कृत्तसन्धिभिः । निश्चेष्टैर्विस्फुरद्भिश्च शतशोऽथ सहस्रशः २५
मृत्योराघातललितं तत्पार्थायोधनं महत् । अपश्याम महीपाल भीरूणां भयवर्धनम् ॥ २६
आक्रीडमिव रुद्रस्य पुराभ्यर्दयतः पशून् । गजानां क्षुरनिर्मुक्तैः करैः सभुजगेव भूः ॥ २७
क्वचिद्बभौ स्रग्विणीव वक्त्रपद्मैः समाचिता । विचित्रोष्णीषमुकुटैः केयूराङ्गदकुण्डलैः ॥ २८
स्वर्णचित्रतनुत्रैश्च भाण्डैश्च गजवाजिनाम् । किरीटशतसंकीर्णा तत्र तत्र समाचिता ।
विरराज भृशं चित्रा मही नववधूरिव ॥ २९

---

१ क. तदोद्भ्रान्तं । २ क. °तरङ्गिणम् । ३ म. + मध्यंदिनगतं सूर्यमापतन्तमिवाम्बरे । न शेकुः सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ४ क. चित्राण्यस्त्राणि । ५ क. °भवत्सुदुष्प्रेक्ष्य° । ६ क. शरान्धकारं । * क. समाप्लुवन् । ७ क. तथा परे । † म. स किरीटानि वस्त्राणि । ८ क. °न्कर्णान्द्विषां निरहरच्छरैः । ९ क. स दीप्ताग्र° । १० क. °नादितम् । ११ क. क्षतबाहुभिः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मज्जामेदः कर्दमिनीं शोणितौघतरङ्गिणीम् । मर्मास्थिभिरगाधां च केशशैवलशाद्वलाम् ॥ ३०
शिरोबाहूपलतटां रुग्णक्रोडास्थिसंकटाम्[1] । चित्रध्वजपताकाढ्यां छत्रचापोर्मिमालिनीम् ॥ ३१
विगतासुमहाकायां गजदेहाभिसंकुलाम् । रथोडुपशताकीर्णां हयसंघाततरोधसम् ॥ ३२
रथचक्रयुगेषाक्षकूबरैरतिदुर्गमाम् । प्रासासिशक्तिपरशुविशिखाहिदुरासदाम् ॥ ३३
बलकङ्कमहानक्रां गोमायुमकरोत्कटाम् । गृध्रोदग्रमहाग्राहां †शिवाविरुतभैरवाम् ॥ ३४
नृत्यत्प्रेतपिशाचाद्यैर्भूताकीर्णां सहस्रशः । गतासुयोधनिश्श्रेष्टशरीरशतवाहिनीम् ॥ ३५
महाप्रतिभयां रौद्रां घोरां वैतरणीमिव । नदीं प्रवर्तयामास भीरूणां भयवर्धिनीम् ॥ ३६
तं दृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमन्तकस्येव रूपिणः । अभूतपूर्वं कुरुषु भयमागाद्रणाजिरे ॥ ३७
तत आदाय वीराणामस्त्रैरस्त्राणि पाण्डवः । आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्मण्यधिष्ठितः ।
ततो रथवरान्राजन्नत्यतिक्रामदर्जुनः ॥ ३८
मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे । न शेकुः सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ३९
प्रसृतांस्तस्य गाण्डीवाच्छरव्रातान्महात्मनः । संग्रामे संप्रपश्यामो हंसपङ्क्तिमिवाम्बरे[3] ॥ ४०
विनिवार्य स वीराणामस्त्रैरस्त्राणि सर्वतः[4] । दर्शयन्रौद्रमात्मानमुग्रे कर्मणि धिष्ठितः[2] ॥ ४१
स तान्रथवरान्राजन्नत्याक्रामत्तदार्जुनः । मोहयन्निव नाराचैर्जयद्रथवधेप्सया ॥ ४२
विसृजन्दिक्षु सर्वासु शरानसितसारथिः[5] । *सरथो व्यचरत्तूर्णं प्रेक्षणीयो धनंजयः ॥ ४३
भ्रमन्त इव शूरस्य शरव्राता महात्मनः । अदृश्यन्तान्तरिक्षस्थाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४४
आददानं महेष्वासं संदधानं च सायकम् । विसृजन्तं च कौन्तेयं नानुपश्याम[7] वै तदा ॥ ४५
तथा सर्वा दिशो राजन्सर्वांश्च रथिनो रणे । कदम्बीकृत्य[8] कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ।
विव्याध च चतुःषष्ट्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ४६
सैन्धवाभिमुखं यान्तं योधाः संप्रेक्ष्य पाण्डवम् । न्यवर्तन्त रणाद्वीरा निराशास्तस्य जीविते ॥
यो योऽभ्यधावदाक्रन्दे तावकः पाण्डवं रणे । तस्य तस्यान्तगा[9] बाणाः शरीरे न्यपतन्प्रभो ॥
कबन्धसंकुलं चक्रे तव सैन्यं महारथः । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः शरैरग्न्यंशुसंनिभैः ॥ ४९
एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबलं तदा । व्याकुलीकृत्य[10] कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ॥ ५०
द्रौणिं पञ्चाशताविध्यद्वृषसेनं त्रिभिः शरैः । कृपायमाणः कौन्तेयः कृपं नवभिरार्दयत् ॥ ५१
शल्यं षोडशभिर्बाणैः कर्णं द्वात्रिंशता शरैः । सैन्धवं तु चतुःषष्ट्या विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥ ५२
सैन्धवस्तु तथा विद्धः शरैर्गाण्डीवधन्वना । न च क्षमे सुसंक्रुद्धस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ॥ ५३
स वराहध्वजस्तूर्णं गार्ध्रपत्रानजिह्मगान् । क्रुद्धाशीविषसंकाशान्[11] कर्मारपरिमार्जितान् ।
आकर्णपूर्णांश्चिक्षेप फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ५४
त्रिभिस्तु विद्ध्वा गोविन्दं नाराचैः षड्भिरर्जुनम् । अष्टभिर्वाजिनोऽविध्यद्ध्वजं चैकेन पत्रिणा ॥[12]
स विक्षिप्यार्जुनस्तूर्णं[13] सैन्धवप्रहितान्शरान् । युगपत्तस्य चिच्छेद शराभ्यां सैन्धवस्य ह ।
सारथेश्च शिरः कायाद्ध्वजं च समलंकृतम् ॥ ५६

---

१ क. रुक्मक्रोडा° । † क. शिवाभिरुत° । २ क. °कर्माणि धिष्ठितः । ३ क. °पङ्क्तीरिवा° म. °पङ्क्तिरि° । ४ क. सर्वशः । ५ म. शरानच्युतसारथिः । * क. स रणे । ६ क. पाण्डवम् । ७ क. °पश्यामहे तदा । ८ क. म. आकुलीकृत्य । ९ क. तस्यान्तगो बाणः... °पतत्प्रभो । १० क. आकुलीकृत्य । ११ क. आशीविषसमप्रख्यान्कर्मार° । १२ म. + भूयश्चैवार्जुनं संख्ये शरवर्षैरवाकिरत् । १३ क. °प्यार्जुनस्तीक्ष्णान्सैन्धव° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स च्छिन्नयष्टिः सुमहान्धनंजयशराहतः । वराहः सिन्धुराजस्य पपाताग्निशिखोपमः ॥ ५७
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे । अब्रवीत्पाण्डवं राजंस्त्वरमाणो जनार्दनः ॥ ५८
एष मध्ये कृतः षड्भिः पार्थ वीरैर्महारथैः । जीवितेप्सुर्महाबाहो भीतस्तिष्ठति सैन्धवः ॥ ५९
एताननिर्जित्य रणे षड्रथान्पुरुषर्षभ । न शक्यः सैन्धवो हन्तुं यतो निर्व्याजमर्जुन ॥ ६०
योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रति । अस्तं गत इति व्यक्तं द्रक्ष्यत्येकः स सिन्धुराट् ६१

---

१ क. महान्दीर्यमाणः शरा° । २ म. पपातेन्दुसमप्रभः । ३ 'एतस्मिन्नेव काले तु' अयं श्लोकः म.–पुस्तके अष्टचत्वारिंशदधिकशततमाध्यायारम्भे पठितः । ४ "एष मध्ये कृतः षड्भिः" इत्यारभ्य 'शृणुष्वैतच्च वाक्यं मे जयद्रथवधं प्रति" इति १०१ श्लोकान्तग्रन्थस्थाने म–पुस्तके अधो लिखिताः २३ श्लोकाः सन्ति :—आदित्यं प्रेक्षमाणस्तु बीभत्सुः सृक्किणी लिहन् । अपश्यन्नान्तरं तस्य रक्षिभिः संवृतस्य वै ॥ अभवत्क्रोधरक्ताक्षो व्यात्तानन इवान्तकः । अथाब्रवीद्वासुदेवः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ नैव शक्यस्त्वया हन्तुं निर्व्याजं भरतर्षभ । स्रक्ष्याम्यहमुपायं तमादित्यस्यापवारणे । ततोऽस्तं गतमादित्यं मंस्यते सिन्धुराडिह ॥ ततोऽस्य विस्मयः पार्थ हर्षश्चैव भविष्यति । आत्मजीवितलाभाच्च प्रतिज्ञायाश्च नाशनात् ॥ अस्तंगतमिवादित्यं दृष्ट्वा मोहेन बालिशः । न हि शक्ष्यत्यथात्मानं रक्षितुं हर्षसंभवात् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रहर्तव्यं धनंजय । जयद्रथस्य क्षुद्रस्य सवितुर्दर्शनार्थिनः ॥ संजय उवाच । एवमुक्त्वा ततः पार्थे क्षिप्रमेवाहरत्प्रभाम् । जनार्दनेन सृष्टं वै तम आदित्यनाशनम् ॥ पार्थस्य बलमज्ञानात्तमो दृष्ट्वा सुदुःखितम् । अभवंस्तावका योधा हर्षसंकुलचेतसः ॥ ते प्रहृष्टा रणे राजन्नपश्यन्सैनिका रविम् । उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जयद्रथः ॥ वीक्षमाणे ततस्तस्मिन्सिन्धुराजे दिवाकरम् । उन्नमय्य शिरोग्रीवां वीक्षते सूर्यमण्डलम् । तस्य शीर्षं पृषत्केन कायाच्छीर्षमपाहर ॥ केशवेनैवमुक्तः सन्नमर्षाद्रक्तलोचनः । उद्बबर्ह शरं तीक्ष्णममरैरपि दुःसहम् ॥ एकं तूणीशयं घोरमिद्राशनिसमप्रभम् । वर्मभेदिनमत्यर्थं गन्धमाल्यार्चितं सदा । विससर्ज ततस्तूर्णं सैन्धवस्य रथं प्रति ॥ स तु गाण्डीवनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः । शकुन्तमिव वृक्षाग्रात्सैन्धवस्याहरच्छिरः ॥ प्रपतिष्यति शीर्षे तु कृष्णोऽर्जुनमथाब्रवीत् । पार्थ पार्थ शिरो ह्येतद्यथा नेयान्महीतलम् । तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ वक्ष्ये तस्यापि कारणम् ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य त्वरमाणोऽस्त्रमायया । तथाहरच्छिरस्तस्य शरैरूर्ध्वं धनंजयः । दुर्हृदामपहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव पुनरूर्ध्वमथापि च । दीर्घकालमवाक्चैव संप्रक्रीडन्निवार्जुनः॥तत्सैन्यं सर्वतोपश्यन्महदाश्चर्यमद्भुतम् । प्रापयत्स शिरो यस्माद्योधयन्नेव पार्थिवान् ॥ शरैः कन्दुकवत्कृत्वा तस्यालोकाय पाण्डवः । स्यमन्तपञ्चकाद्बाह्ये शिरस्तदहरच्छरैः॥ जयद्रथस्यार्जुनबाणनालं मुखारविन्दं रुधिराम्बुसिक्तम् । दृष्टं नरैश्चोपरिवर्तमानं विद्याधरोत्सृष्टमिवैकपद्मम् ॥ स देवशत्रूनिव देवराजः किरीटमाली व्यधमत्सपत्नान् । यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्णो प्रतिज्ञां स समाप्य वीरः ॥ अथाब्रवीत्केशवं पाण्डवेयः कियन्तमध्वानमिदं हरामि । किमर्थमेतन्न निपात्यमुर्व्यां क्व च प्रयातव्यमिदं च शंस । शक्नोम्यहं यत्र भवान्ब्रवीति तं भूमिदेशं च शिरो विनेतुम्॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि चतुर्दशदिवसयुद्धे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ अस्मिन् म.–पुस्तके प्रागेकाध्यायाधिक्यं आसीदधुना अध्यायद्वयाधिक्यं संजातमिति ज्ञातव्यम् ॥ संजय उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु त्वरमाणे दिवाकरे । अब्रवीत्पाण्डवं तत्र त्वरमाणो जनार्दनः ॥ पार्थ पार्थ शिरो ह्येनद्यत्कृते न पतेद्भुवि । श्रूयतां तद्यथावृत्तं कारणं सैन्धवं प्रति । ५ क. यत्तो विव्याध चार्जुन ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो । न गोप्स्यति दुराचारः स आत्मानं कथंचन६२
तत्र च्छिद्रे प्रहर्तव्यं त्वयास्य कुरुसत्तम । व्यपेक्षा नैव कर्तव्या गतोऽस्तमिति भास्करः॥६३
एवमस्त्विति बीभत्सुः केशवं प्रत्यभाषत । ततोऽसृजत्तमः कृष्णः सूर्यस्यावरणं प्रति ।
योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः ॥ ६४
सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तमिति भास्करः । त्वदीया जहृषुर्योधाः पार्थनाशान्नराधिप ॥६५
ते प्रहृष्टा रणे राजन्नापश्यन्सैनिका रविम् । उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जयद्रथः ६६
वीक्षमाणे ततस्तस्मिन्सिन्धुराजे दिवाकरम् । पुनरेवाब्रवीत्कृष्णो धनंजयमिदं वचः ॥ ६७
पश्य सिन्धुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरम् । भयं हि विप्रमुच्यैतत्त्वत्तो भरतसत्तम ॥ ६८
अयं कालो महाबाहो वधायास्य दुरात्मनः । छिन्धि मूर्धानमस्याशु कुरु साफल्यमात्मनः ॥
इत्येवं केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरैरर्काग्निसंनिभैः ॥ ७०
कृपं विव्याध विंशत्या कर्णं पञ्चाशता शरैः । शल्यं दुर्योधनं चैव षड्भिः षड्भिरताडयत् ।
वृषसेनं तथाष्टाभिः षष्ट्या सैन्धवमेव च ॥ ७१
तथैव च महाबाहुस्त्वदीयान्पाण्डुनन्दनः । गाढं विद्ध्वा शरै राजञ्जयद्रथमुपाद्रवत् ॥ ७२
तं समीपस्थितं दृष्ट्वा लेलिहानमिवानलम् । जयद्रथस्य गोप्तारः संशयं परमं गताः ॥ ७३
ततः सर्वे महाराज तव योधा जयैषिणः । सिषिचुः शरधाराभिः पाकशासनिमाहवे ॥ ७४
संछाद्यमानः कौन्तेयः शरजालैरनेकशः । अक्रुध्यत्स महाबाहुरजितः कुरुनन्दनः ॥ ७५
ततः शरमयं जालं तुमुलं पाकशासनिः । व्यसृजत्पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यजिघांसया ॥ ७६
ते हन्यमाना वीरेण योधा राजन्रणे तव । प्रजहुः सैन्धवं भीता द्वौ समं नाप्यधावताम् ७७
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य विक्रमम् । तादृङ्न भावी भूतो वा यच्चकार महायशाः ॥७८
द्विपान्द्विपगतांश्चैव हयान्हयगतानपि । तथा सरथिनश्चैव न्यहनद्रुद्रः पशूनिव ॥ ७९
न तत्र समरे कश्चिन्मया दृष्टो नराधिप । गजो वाजी नरो वापि यो न पार्थशराहतः ॥८०
रजसा तमसा चैव योधाः संछन्नचक्षुषः । कश्मलं प्राविशन्घोरं नान्वजानन्परस्परम् ॥ ८१
ते शरैर्भिन्नमर्माणः सैनिकाः पार्थचोदितैः । बभ्रमुश्चस्खलुः पेतुः सेदुर्मम्लुश्च भारत ॥ ८२
तस्मिन्महाभीषणके प्रजानामिव संक्षये । रणे महति दुष्पारे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ८३
शोणितस्य प्रसेकेन शीघ्रत्वादनिलस्य च । अशाम्यत्तद्रजो भौममसृक्सिक्ते धरातले ॥ ८४
आनाभि निरमज्जंश्च रथचक्राणि शोणिते । मत्ता वेगवता राजंस्तावकानां रणाङ्गणे ॥ ८५
हस्तिनश्च हतारोहा दारिताङ्गाः सहस्रशः । स्वान्यनीकानि मृद्नन्त आर्तनादाः प्रदुद्रुवुः ८६
हयाश्च पतितारोहाः पत्तयश्च नराधिप । प्रदुद्रुवुर्भयाद्राजन्धनंजयशराहताः ॥ ८७
मुक्तकेशा विकवचाः क्षरन्तः क्षतजं क्षतैः । प्रापलायन्त संत्रस्तास्त्यक्त्वा रणशिरो जनाः॥
ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन्भुवि । हतानां चापरे मध्ये द्विरदानां निलिल्यिरे ॥ ८९
एवं तव बलं राजन्द्रावयित्वा धनंजयः । न्यवधीत्सायकैर्घोरैः सिन्धुराजस्य रक्षिणः ॥ ९०
द्रौणिं कृपं कर्णशल्यौ वृषसेनं सुयोधनम् । छादयामास तीव्रेण शरजालेन पाण्डवः ॥ ९१
न गृह्णन्नक्षिपत्राजन्मुञ्चन्नापि च संदधत् । अदृश्यतार्जुनः संख्ये शीघ्रास्त्रत्वात्कथंचन ॥ ९२
धनुर्मण्डलमेवास्य दृश्यते स्मास्यतः सदा । सायकाश्च व्यदृश्यन्त निश्चरन्तः समन्ततः॥९३

१ क. सारथिन° । २ क. कालचोदिताः । ३ क. °चक्राणि शोणितैः । ४ क. मग्ना वेगवतो । ५ क. प्रपलायन्तः । ६ क. कर्णं द्रौणिं कृपं शल्यं । ७ क. °दधन् ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कर्णस्य तु धनुश्छित्त्वा वृषसेनस्य चैव ह । शल्यस्य सूतं भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ९४
गाढविद्धावुभौ कृत्वा शरैः स्वस्रीयमातुलौ । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो द्रौणिशारद्वतौ रणे ॥ ९५
एवं तान्व्याकुलीकृत्य त्वदीयानां महारथान् । उज्जहार शरं घोरं पाण्डवोऽनलसंनिभम् ॥
इन्द्राशनिसमप्रख्यं दिव्यमस्त्राभिमन्त्रितम्[1] । सर्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्चितं महत् ॥ ९७
वज्रेणास्त्रेण संयोज्य विधिवत्कुरुनन्दनः । समादधन्महाबाहुर्गाण्डीवे क्षिप्रमर्जुनः ॥ ९८
तस्मिन्संधीयमाने तु शरे ज्वलनतेजसि । अन्तरिक्षे महानादो भूतानामभवन्नृप ॥ ९९
अब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दनः । धनंजय शिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः ॥ १००
अस्तं महीधरश्रेष्ठं[2] यियासति दिवाकरः । शृणुष्वैतच्च[3] वाक्यं मे जयद्रथवधं प्रति ॥ १०१
वृद्धक्षत्रः सैन्धवस्य पिता जगति विश्रुतः । स[4] कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान्सुतम् ॥ १०२
जयद्रथममित्रघ्नं वागुवाचाशरीरिणी । नृपमन्तर्हिता वाणी मेघदुन्दुभिनिःस्वना ॥ १०३
तवात्मजो[5] मनुष्येन्द्र कुलशीलदमादिभिः । गुणैर्भविष्यति विभो सदृशो वंशयोर्द्वयोः ।
क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्कृतः ॥ १०४
[6]किं त्वस्य युध्यमानस्य संग्रामे क्षत्रियर्षभः । शिरश्छेत्स्यति संक्रुद्धः शत्रुश्चालक्षितो[7] भुवि १०५
एतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो ध्यात्वा चिरमरिंदमः । ज्ञातीन्सर्वानुवाचेदं पुत्रस्नेहाभिचोदितः[8] १०६
संग्रामे युध्यमानस्य वहतो महतीं धुरम् । धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः ।
तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥[9] १०७
एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् । वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपश्चोग्रं[10] समास्थितः १०८
सोऽयं तप्यति तेजस्वी तपो घोरं दुरासदम् । समन्तपञ्चकादस्माद्बहिर्वानरकेतन ॥ १०९
तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महामृधे । दिव्येनास्त्रेण रिपुहन्घोरेणाद्भुतकर्मणा ॥ ११०
सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज । उत्सङ्गे पातयस्वास्य[11] वृद्धक्षत्रस्य भारत ॥ १११
अथ त्वमस्य मूर्धानं पातयिष्यसि भूतले । तवापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ ११२
यथा चेदं न जानीयात्स राजा[12] तपसि स्थितः । तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः ११३
न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते तव किंचन । समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन ॥[13] ११४
एतच्छ्रुत्वा[14] तु वचनं सृक्किणी परिसंलिहन् । इन्द्राशनिसमस्पर्शं[15] दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ ११५
सर्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्चितं शरम् । विससर्जार्जुनस्तूर्णं सैन्धवस्य वधे धृतम् ॥ ११६
स तु गाण्डीवनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः । छित्त्वा[16] शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसम् ॥
तच्छिरः[17] सिन्धुराजस्य शरैरूर्ध्वमवाहयत् । दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥ ११८

---

१ क. म. °मन्त्राभिमन्त्रितम् । २ क. °धरं श्रेष्ठं । ३ क. शृणुष्वैव च मे वाक्यं । ४ म. स च घोरेण तपसा सैन्धवं । ५ क. °त्मजोऽयं मर्त्येषु कुल° । ६ अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके नास्ति । ७ क. शत्रुरालक्षितो । ८ क. पुत्रस्नेहाभिपीडितः । ९ म. + यदि चेदस्ति मे लाभस्तपसो वा दमस्य वा । १० क. °स्तपश्श्रेष्टं समा° । ११ क. °स्वाशु । १२ क. राजा पृथिवीपतिः । १३ म. + यथैतत्सैन्धवशिरः शरैरेव धनञ्जय । वृद्धक्षत्रे पतत्येव तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १४ एतच्छ्रुत्वेत्यारभ्य "षण्महारथान्" इत्यन्ताः पञ्च श्लोकाः म.-पुस्तके न सन्ति । १५ क. °स्पर्शं दिव्यं मन्त्राभि° । १६ क. शकुन्तमिव वृक्षाग्रात्सैन्धवस्य शिरोऽहरत् । १७ क. अहरत्तत्पुनश्चैव शरैरूर्ध्वं धनंजयः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिंश्च पाण्डवः । [1]योधयामास तांश्चैव पाण्डवः षण्महारथान् ॥
*ततः सुमहदाश्चर्यं तत्रापश्याम भारत । समन्तपञ्चका[2]द्बाह्यं शिरो यद्व्यहरत्ततः ॥ १२०
एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपतिः । सन्ध्यामुपास्ते तेजस्वी संबन्धी तव मारिष ॥ १२१
उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेशं सकुण्डलम् । सिन्धुराजस्य मूर्धानमुत्सङ्गे [3]समपातयत् ॥ १२२
तस्योत्सङ्गे निपतितं शिरस्तच्चारुकुण्डलम् । वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिंदम ॥ १२३
कृतजप्यस्य तस्याथ वृद्ध[4]क्षत्रस्य भारत । [5]प्रोत्तिष्ठतस्ततस्सहसा शिरोऽगच्छद्धरातलम् ॥ १२४
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्धनि [6]भूतले । गते तस्यापि शतधा मूर्धागच्छदरिंदम ॥ १२५
ततः [7]सर्वाणि सैन्यानि विस्मयं जग्मुरुत्तमम् । [8]वासुदेवं च बीभत्सुं प्रशशंसुर्[9]महारथम् ॥ [10] १२६
ततो विनिहते राजन्सिन्धुराजे किरीटिना । तमस्तद्वासुदेवेन संहृतं भरतर्षभ ॥ १२७
पश्चाज्ज्ञातं महीपाल तव पुत्रैः सहानुगैः । वासुदेवप्रयुक्तेयं मायेति नृपसत्तम ॥ १२८
एवं स निहतो राजन्पार्थेनामिततेजसा । अक्षौहिणीरष्ट हत्वा जामाता तव सैन्धवः ॥ १२९
[11]हतं जयद्रथं दृष्ट्वा तव पुत्रा नराधिप । दुःखादश्रूणि मुमुचुर्निराशाश्चाभवञ्जये ॥ १३०
ततो जयद्रथे राजन्हते पार्थेन केशवः । दध्मौ शङ्खं महाबाहुरर्जुनश्च परंतपः ॥ १३१
[12]भीमश्च वृष्णिसिंहश्च युधामन्युश्च भारत । [13]उत्तमौजाश्च विक्रान्तः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥
[14]श्रुत्वा महान्तं तं शब्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः । सैन्धवं निहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना १३३
ततो वादित्रघोषेण [15]स्वान्योधान्पर्यहर्षयत् । अभ्यवर्तत संग्रामे भारद्वाजं युयुत्सया ॥ १३४
ततः प्रववृते राजन्नस्तं गच्छति भास्करे । द्रोणस्य सोमकैः सार्धं संग्रामो लोमहर्षणः ॥ १३५
ते तु [16]सर्वे प्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः । सैन्धवे निहते राजन्नयुध्यन्त महारथाः ॥ १३६
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सैन्धवं विनिहत्य च । [17]अयोधयंस्तु ते द्रोणं जयोन्मत्तास्ततस्ततः ॥

---

१ इतः श्लोकार्धद्वयं क.–पुस्तके नास्ति । * म. संजय उवाच । २ क. °द्बाह्यं शिरस्तद्व्यरमत्ततः । ३ क. तमपातयत् । ४ क. °क्षत्रस्य धीमतः । ५ क. उत्तिष्ठत° । ६ क. भूतलम् । ७ क. सर्वाणि भूतानि । ८ म. वासुदेवश्च बीभत्सुं प्रशशंस म° । ९ क. °महाबलम् । १० म. + ततो दृष्ट्वा विनिहतं सिन्धुराजं जयद्रथम् । कर्मणा तेन पार्थस्य विस्मिताः सर्वदेवताः ॥ सर्वदा समरे यस्य गोप्ता नित्यं जनार्दनः । कथं तस्य जयो न स्यादिति भूतानि मेनिरे ॥ एतदर्थं शिरस्तस्य व्यापयामास पाण्डवः । स्यमन्तपञ्चकाद्बाह्यं शरैरेव यथाक्रमम् ॥ कृत्वा तच्च महत्कर्म निहत्य च जयद्रथम् । अस्त्रं पाशुपतं पार्थः संहर्तुमुपचक्रमे ॥ संहरत्यपि कौन्तेये तदस्त्रं तत्र भारत । ववौ शीतः सुगन्धश्च पवनो ह्लादयन्निव ॥ संहारं च प्रमोक्षं च दृष्ट्वा तत्र दिवौकसः । विस्मयं परमं जग्मुः प्रशशंसुश्च पाण्डवम् ॥ एवमस्त्रेण तान्वीरो योधयित्वा धनंजयः । जयद्रथशिरः पश्चाद्व्यापयामास पाण्डवः ॥ तच्छिरश्चावमानं तु ददृशुस्तावका युधि । शल्यकर्णकृपा राजन्मोहिताः सव्यसाचिना ॥ शिरसि च्याविते तस्य शरैराशीविषोपमैः । पश्चात्कायोऽपतद्भूमिं शोचयन्सर्वपार्थिवान् ॥ दृष्ट्वा तु निहतं संख्ये सिन्धुराजं महारथम् । पुत्राणां तव नेत्रेभ्यो दुःखादास्रं प्रवर्तत ॥ ११ क.–पुस्तके हतमित्यादि श्लोकस्थाने 'ततो दृष्ट्वा विनिहतं सिन्धुराजं जयद्रथम् । पुत्राणां तव नेत्रेभ्यो दुःखादभ्यपतज्जलम् ॥' इति श्लोकः पठितः । १२ क. भीमसेनोऽपि संग्रामे बोधयन्निव पाण्डवम् । १३ क. सिंहनादेन महता पूरयामास रोदसी । १४ क. तं श्रुत्वा तु महानादं धर्मपुत्रो । १५ क. स्वयोधानभ्यहर्षयत् । १६ क. सर्वप्रयत्नेन । १७ क. अयोधयंस्ततो द्रो° ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अर्जुनोऽपि ततो योधांस्तावकान्रथसत्तमान् । अयोधयन्महाबाहुर्हत्वा सैन्धवकं नृपम् १३८
स देवशत्रूनिव देवराजः किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥ १३९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४६

धृतराष्ट्र उवाच—

तस्मिन्विनिहते वीरे सैन्धवे सव्यसाचिना । मामका यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच—

सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा रणे पार्थेन भारत । अमर्षवशमापन्नः कृपः शारद्वतस्ततः ॥ २
महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् । द्रौणिश्चाभ्यद्रवद्राजन्रथमास्थाय फाल्गुनम् ॥ ३
तावेतौ रथिनां श्रेष्ठौ रथाभ्यां रथसत्तमौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्विशिखैरभ्यवर्षताम् ॥ ४
स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां महाभुजः । पीड्यमानः परामार्तिमगमद्रथिनां वरः ॥ ५
सोऽजिघांसुर्गुरुं संख्ये गुरोस्तनयमेव च । चकाराचार्यकं तत्र कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ६
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च । मन्दवेगानिषूंस्ताभ्यामजिघांसुरवासृजत् ॥ ७
ते चापि भृशमभ्यघ्नन्विशिखाः पार्थचोदिताः । बहुत्वात्तु परामार्तिं शराणां तावगच्छताम् ॥ ८
अथ शारद्वतो राजन्कौन्तेयशरपीडितः । अवासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम ह ॥ ९
विह्वलं तमभिज्ञाय भर्तारं शरपीडितम् । हतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपावहत् ॥ १०
तस्मिन्भग्ने महाराज कृपे शारद्वते युधि । अश्वत्थामाप्यपायासीत्पाण्डवेयाद्रथान्तरम् ॥ ११
दृष्ट्वा शारद्वतं पार्थो मूर्च्छितं शरपीडितम् । रथ एव महेष्वासः स कृपं पर्यदेवयत् ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १२
पश्यन्निदं महाप्राज्ञः क्षत्ता राजानमुक्तवान् । कुलान्तकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने ॥ १३
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः । अस्माद्धि कुरुमुख्यानां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ १४
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः । तत्कृते ह्यद्य पश्यामि शरतल्पगतं गुरुम् ॥ १५
धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् । को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिद्रुह्येत मादृशः ॥ १६
ऋषिपुत्रो ममाचार्यो द्रोणस्य परमः सखा । एष शेते रथोपस्थे कृपो मद्बाणपीडितः ॥ १७

---

१ क. रणे योधां° । २ क. °न्महाराज तं हत्वा सैन्धवं नृपम् । ३ अयं श्लोकः म.-पुस्तके १४७ अध्याये अशीतितमो वर्तते । † म. सपत्नान् । ¶ म. पूर्णां प्रतिज्ञां स समाप्य; क. पूर्वां प्र° । ४ म. + पश्यतां सर्वसैन्यानां मामकानां महारणे । अहन्यत कथं युद्धे सैन्धवः सव्यसाचिना ॥ कथं द्रौणिकृपैर्गुप्तः कर्णेन च महारणे । फल्गुनाभिमुखं घोरं प्रविष्टः साधु सैन्धवः ॥ तस्मिन्हते महेष्वासे मन्दात्मा स सुयोधनः । भ्रातृभिः सहितः सूत किमकार्षीदनन्तरम् ॥ ५ क. मारिष । ‡ क. °स्तथा । ६ क. °भ्यद्रवत्पार्थं रथं° । ७ क. स जिघांसु° । ८ क. चकारान्नार्यकं । ९ म. तेन नातिभृशं त्रस्तौ विशिखैर्भृशपीडितौ । १० क. °स्त्रा जयचोदिताः । ११ क. °स्तमपाहरत् । १२ म. धिग्धिगस्मिति चैवोक्त्वा कृपणं पर्यदेवयत् । १३ क. कृपणं पर्यदेवयत् । १४ क. दयितः सखा । १५ क. मद्बाणैरभिपीडितः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अकामयानेन मया विशिखैरर्दितो भृशम् । अवसीदन्रथोपस्थे प्राणान्पीडयतीव मे ॥ १८
पुत्रशोकाभितप्तेन शरैरभ्यार्दितेन च । अभ्यस्तो बहुभिर्बाणैर्दशधर्मगतेन वै ॥[२] १९
शोचयत्येष नियतं भूयः पुत्रवधाद्धि माम् । कृपणं स्वरथे सन्नं पश्य कृष्ण यथागतम् ॥ २०
उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्येभ्यो नरर्षभाः । प्रयच्छन्तीह ये कामान्देवत्वमुपयान्ति ते ॥ २१
ये च[३] विद्यामुपादाय गुरुभ्यः पुरुषाधमाः । घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ २२
तदिदं नरकायाद्य कृतं कर्म मया ध्रुवम् । आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता कृपम्[४] ॥ २३
यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्नस्त्रं मामब्रवीत्कृपः । न कथंचन कौरव्य प्रहर्तव्यं गुराविति ॥ २४
तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः । नानुष्ठितं तमेवाजौ विशिखैरभिवर्षता ॥ २५
नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने । धिगस्तु मम वार्ष्णेय यदस्मै[५] प्रहराम्यहम् ॥[६] २६
तथा विलपमाने तु सव्यसाचिनि तं प्रति । सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत्[७] ॥ २७
तमापतन्तं राधेयमर्जुनस्य रथं प्रति । पाञ्चाल्यौ सात्यकिश्चैव सहसा समुपाद्रवन् ॥ २८
[८]उपायान्तं तु राधेयं दृष्ट्वा पार्थो महारथः । प्रहसन्देवकीपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २९
एष प्रयात्याधिरथिः सात्यकेः स्यन्दनं प्रति । न मृष्यति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे ॥ ३०
यत्र यात्येष तत्र त्वं चोदयाश्वाञ्जनार्दन । न[९] सौमदत्तिपदवीं गमयेत्सात्यकिं वृषः ॥[१०] ३१
एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना । प्रत्युवाच महातेजाः कालयुक्तमिदं वचः ॥ ३२
अलमेष महाबाहुः कर्णायैको[११]ऽपि पाण्डव । किं पुनर्द्रौपदेयाभ्यां सहितः सात्वतर्षभः ॥ ३३
न च तावत्क्षमः पार्थ तव कर्णेन संगरः । प्रज्वलन्ती महोल्केव तिष्ठत्यस्य[१२] हि वासवी ।
त्वदर्थं पूज्यमानैषा[१३] रक्ष्यते परवीरहन् ॥[१४] ३४
अतः कर्णः प्रयात्वत्र सात्वतस्य यथा तथा । अहं ज्ञास्यामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः ।
यत्रैनं विशिखैस्तीक्ष्णैः पातयिष्यसि भूतले ॥[१५] ३५

धृतराष्ट्र उवाच—

योऽसौ [१६]कर्णेन वीरस्य वार्ष्णेयस्य समागमः । हते तु[१७] भूरिश्रवसि सैन्धवे[१८] च निपातिते ॥ ३६
सात्यकिश्चापि विरथः कं समारूढवान्रथम् । चक्ररक्षौ च[१९] पाञ्चाल्यौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥

---

१ क. शरार्दितेन हि मया प्रेक्षणीयो महाद्युतिः । २ म. + शरार्दितः स हि मया प्रेक्षमाणो महाद्युतिः । ३ क. तु । ४ क. भृशम् । ५ क. यो ह्यस्मै । ६ म. + संजय उवाच । ७ इत आरभ्य सार्धश्लोकः म.–पुस्तके न विद्यते । ८ "उपायान्तं तु" इत्यारभ्य "मन्दरश्मिः सहस्रांशुरस्तं गिरिमुपाद्रवत्" इत्यग्रिमाध्यायस्थद्वाविंशतिश्लोकान्तो ग्रन्थः म.–पुस्तके १४५ तमेऽध्याये एकादशश्लोकानन्तरं पठितः । तेन म.–पुस्तके यत्पूर्वोक्तमध्यायद्वयाधिक्यं तत्र एकाध्यायेन न्यूनता संजाता अतः म.–पुस्तके एकाध्यायाधिक्यमेवावशिष्टम् । ९ क. मा सौमदत्तेः पदवीं गमयेत्सात्वतं वृषः । १० म. संजय उवाच । ११ क. कर्णायैको हि । १२ म. °त्यस्मिन्हि । १३ क. पूज्यमाना वै रक्ष्यते । १४ म. + न कर्णं प्राकृतं मन्ये तेन योद्धुं न सांप्रतम् । यः कर्णो बलवानेष शक्तोऽस्माञ्जेतुमोजसा ॥ कर्णस्यैष महान्दोषो यद्दूयेत पदे पदे । प्रमादाच्च घृणित्वाच्च तेन शोचति मे मनः ॥ १५ म. + तदा गन्तासि पार्थ त्वं तेन योद्धुं दुरात्मना ॥ १६ क. कर्णेन वीरेण । १७ क. च । १८ म. तद्युद्धमभवत्कथम् । १९ क. तु ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

संजय उवाच—

हन्त ते [1]वर्तयिष्यामि यथावृत्तं महारणे ।[2] शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा दुराचरितमात्मनः ॥ ३८
पूर्वमेव हि कृष्णस्य मनोगतमिदं प्रभो । विजेतव्यो यथा वीरः [3]सात्यकिः सौमदत्तिना ॥
अतीतानागते राजन्स हि वेत्ति जनार्दनः । ततः सूतं [4]समाहूय दारुकं संदिदेश ह ।
रथो मे युज्यतां कल्यमिति राजन्महाबलः ॥ ४०
न हि देवा न गन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः । [5]मानवा वापि जेतारः कृष्णयोः सन्ति केचन ॥
पितामहपुरोगाश्च देवाः सिद्धाश्च तं विदुः । तयोः प्रभावमतुलं शृणु युद्धं तु तत्तथा ॥ ४२
सात्यकिं विरथं दृष्ट्वा कर्णं चाभ्युद्यतं [6]रणे । दध्मौ शङ्खं महानादमार्षभेणाथ माधवः ॥ ४३
†दारुकोऽवेत्य संदेशं श्रुत्वा शङ्खस्य च स्वनम् । रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोच्छ्रितकेतनम् ॥ ४४
स केशवस्यानुमते रथं दारुकसंयुतम् । आरुरोह शिनेः पौत्रो ज्वलनादित्यसंनिभम् ॥ ४५
कामगैः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः । हयोदग्रैर्महावेगैर्हेमभाण्डविभूषितैः ॥ ४६
युक्तं समारुह्य च तं विमानप्रतिमं रथम् । अभ्यद्रवत राधेयं प्रवपन्सायकान्बहून् ॥ ४७
चक्ररक्षावपि तदा युधामन्यूत्तमौजसौ । धनंजयरथं हित्वा राधेयं प्रत्युदीयतुः ॥ ४८
राधेयोऽपि महाराज शरवर्षं समुत्सृजन् । अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धो रणे शैनेयमच्युतम् ॥ ४९
नैव दैवं न गान्धर्वं [7]नासुरं न च राक्षसम् । तादृशं भुवि नो युद्धं दिवि वा श्रुतमित्युत ।
उपारमत तत्सैन्यं सरथाश्वनरद्विपम् ॥ ५०
तयोर्दृष्ट्वा महाराज [8]कर्म संमूढचेतसः । सर्वे च समपश्यन्त तद्युद्धमतिमानुषम् ।
तयोर्नृवरयो राजन्सारथ्यं दारुकस्य च ॥ ५१
गतप्रत्यागतावृत्तैर्मण्डलैः संनिवर्तनैः । सारथेस्तु रथस्थस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः ॥ ५२
नभस्तलगताश्चैव देवगन्धर्वदानवाः । अतीवावहिता द्रष्टुं कर्णशैनेययो रणम् ।
मित्रार्थे तौ पराक्रान्तौ शुष्मिणौ स्पर्धिनौ रणे ॥ ५३
कर्णश्चामरसंकाशो युयुधानश्च सात्यकिः । अन्योन्यं तौ महाराज शरवर्षैरवर्षताम् ॥ ५४
प्रममाथ शिनेः पौत्रं कर्णः सायकवृष्टिभिः । अमृष्यमाणो निधनं कौरव्यजलसन्धयोः ॥ ५५
कर्णः शोकसमाविष्टो महोरग इव श्वसन् । स शैनेयं रणे क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ।
[9]अभ्यधावत वेगेन पुनः पुनररिंदम ॥ ५६
[10]तं तु सक्रोधमालोक्य सात्यकिः प्रत्ययुद्ध्यत । महता शरवर्षेण §गजं प्रतिगजो यथा ॥ ५७
तौ [11]समेतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ । अन्योन्यं संततक्षाते रणेऽनुपमविक्रमौ ॥ ५८
ततः कर्णं शिनेः पौत्रः सर्वपारसवैः शरैः । बिभेद सर्वगात्रेषु पुनः पुनररिंदम[12] ॥ ५९
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडाद[13]पातयत् । अश्वांश्च चतुरः श्वेतान्नि[14]र्जघान शितैः शरैः ॥ ६०
छित्त्वा ध्वजं [15]रथं चैव शतधा पुरुषर्ष[16]भ । चकार विरथं कर्णं तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ६१

१ म. कथयिष्यामि । २ म. + पश्यतां सर्वसैन्यानां केशवार्जुनयोरपि । ३ क. सात्यकिर्यूपकेतुना । ४ क. समानीय । ५ क. मानवाश्च विजेतारः । ६ क. युधि । † क. दारुको वेत्ति संदेशं । ७ क. नासुरोरगराक्षसम् । ८ क. कर्म संमूढचेतनम् । ९ क. अभ्यद्रवत । १० क. तं तु संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं सात्यकिः प्रत्यविध्यत । § क. गजः प्रतिगजं । ११ क. समेत्य । १२ क. °दमम् । १३ क. °दपाहरत् । १४ क. °न्निजघ्ने निशितैः । १५ क. शतेनैव । १६ क. °भः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ततो विमनसो [1]राजंस्तावकास्ते महारथाः । वृषसेनः कर्णसुतः शल्यो मद्राधिपस्तथा ॥ ६२
द्रोणपुत्रश्च शैनेयं सर्वतः पर्यवारयन् । ततः पर्याकुलं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६३
तथा सात्यकिना वीरे विरथे सूतजे कृते । हाहाकारस्ततो [2]राजन्सर्वसैन्येष्वभून्महान् ॥ ६४
[3]कर्णोऽपि विरथो राजन्सात्वतेन कृतः शरैः । दुर्योधनरथं तूर्णमारुरोह विनिःश्वसन् ॥ ६५
मानयंस्तव पुत्रस्य बाल्यात्प्रभृति सौहृदम् । कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञां परिपालयन् ॥ ६६
तथा [4]तु विरथं कर्णं पुत्रांश्च तव पार्थिव । दुःशासनमु[5]खान्वीरान्नावधीत्सात्यकिर्वशी ॥ ६७
रक्षन्प्रतिज्ञां भीमेन पार्थेन च पुराकृताम् । विरथान्विह्वलांश्चक्रे न तु प्राणैर्व्ययोजयत् ॥
भीमसेनेन तु वधः पुत्राणां ते प्रतिश्रुतः । [6]अनुद्यूते च पार्थेन वधः कर्णस्य संश्रुतः ॥ ६९
वधे त्वकुर्वन्यत्नं ते तस्य कर्णमु[7]खास्तदा । [8]नाशक्नुवंस्ततो हन्तुं सात्यकिं प्रवरा रथाः ॥ ७०
द्रौणिश्च कृतवर्मा च तथैवान्ये महारथाः । निर्जिता धनुषैकेन शतशः क्षत्रियर्षभाः ।
काङ्क्षता परलोकं च धर्मराजस्य च प्रियम् ॥ ७१
कृष्णयोः सदृशो वीर्ये सात्यकिः [9]शत्रुतापनः । जितवान्सर्वसैन्यानि तावकानि हसन्निव ॥७२
कृष्णो वापि भवेल्लोके पार्थो वापि धनुर्धरः । शैनेयो वा नरव्याघ्र [10]चतुर्थस्तु न विद्यते ॥७३

धृतराष्ट्र उवाच—

अजय्यं वासुदेवस्य रथमास्थाय सात्यकिः । विरथं कृतवान्कर्णं वासुदेवसमो युधि ॥ ७४
दारुकेण समायुक्तः स्वबाहुबलदर्पितः । कच्चिदन्यं समारूढः [11]सात्यकिः शत्रुतापनः ॥ ७५
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कुशलो ह्यसि भाषितुम् । असह्यं तमहं मन्ये तन्ममाचक्ष्व संजय ॥७६

संजय उवाच—

शृणु राजन्[12]यथावृत्तं रथमन्यं महामतिः । दारुकस्यानुजस्तूर्णं कल्पनाविधिकल्पितम् ॥ ७७
आयसैः काञ्चनैश्चापि [13]पट्टैः संनद्धकूबरम् । तारासहस्रखचितं सिंहध्वजपताकिनम् ॥ ७८
अश्वैर्वातजवैर्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः । [14]सैन्धवैरिन्दुसंकाशैः सर्वशब्दातिगैर्दृढैः ॥ ७९
चित्रकाञ्चनसंनाहैर्वाजिमुख्यैर्विशां पते । घण्टाजालाकुलरवं शक्तितोमरविद्युतम् ॥ ८०
युक्तं सांग्रामिकैर्द्रव्यैर्बहुशस्त्रपरिच्छदैः । रथं संपादयामास मेघगम्भीरनिःस्वनम् ॥ ८१
तं समारुह्य शैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । दारुकोऽपि यथाकामं प्रययौ केशवान्तिकम् ॥ ८२
[15]कर्णस्यापि रथं राजञ्शङ्खगोक्षीरपाण्डुरैः । चित्रकाञ्चनसन्नाहैः सदश्वैर्वेगवत्तरैः ॥ ८३
हेमकक्ष्याध्वजोपेतं क्लृप्तयन्त्रपताकिनम् । अग्र्यं रथं सुयन्तारं बहुशस्त्रपरिच्छदम् ।
उपाजह्रुस्तमास्थाय [16]कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्रिपून् ॥ ८४
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । [17]भूयश्चापि निबोधेमं तवापनयजं क्षयम् ८५

---

१ क. °स्तावका भरतर्षभ । २ क. °न्सर्वसैन्येषु चाभवत् । ३ क. कर्णोऽपि विह्वलो रा....तेनाचितः शरैः । ४ क. तु विरथे कर्णे पुत्रान्वै तव । ५ क. °मुखान् शूरान्नाव° । ६ क. पुनर्द्यूते च । ७ क. °मुखा रथाः । ८ क. नाशक्नुवंश्च तं हन्तुं । ९ क. शत्रुकर्षणः । १० क. चतुर्थो नोपलभ्यते । ११ क. स रथं सात्यकिः पुनः । १२ क. °न्यथा तस्य । १३ क. पद्मं संनद्ध° । १४ सैन्धवैरित्यारभ्य "बहुशस्त्रपरिच्छदैः" इत्यन्तो ग्रन्थः क.-पुस्तके नास्ति । १५ क. °स्यापि महाराज श° । १६ क. कर्णोऽप्यभ्याद्रवद्रिपून् । १७ क. भूयश्चापि निबोध त्वं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

एकत्रिंशत्तव सुता भीमसेनेन पातिताः । दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा सततं चित्रयोधिनम् । ८६
शतशो निहताः शूराः सात्वतेनार्जुनेन च । भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा भगदत्तं च भारत ।
एवमेष क्षयो वृत्तो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ८७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णसात्यकियुद्धे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

तथा गतेषु शूरेषु तेषां मम[1] च संजय । किं[2] वै भीमस्तदाकार्षीत्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच—

विरथो भीमसेनो वै कर्णवाक्शल्यपीडितः । अमर्षवशमापन्नः फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
पुनः पुनस्तूबरक मूढ औदरिकेति च । अकृतास्त्रक मा योत्सीर्बाल संग्रामकातर ॥[3] ३
इति मामब्रवीत्कर्णः पश्यतस्ते धनंजय । एवं वक्ता च मे वध्यस्तेन[5] चोक्तोऽस्मि भारत ॥ ४
एतद्व्रतं महाबाहो त्वया सह कृतं मया । तथैतन्मम[6] कौन्तेय यथा तव न संशयः ॥ ५
तद्वधाय[7] नरश्रेष्ठ स्मरैतद्वचनं मम । यथा भवति तत्सत्यं तथा कुरु धनंजय ॥ ६
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्यामितविक्रमः । ततोऽर्जुनोऽब्रवीत्कर्णं किंचिदभ्येत्य संयुगे ॥ ७
कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्रात्मसंस्तुत । अधर्मबुद्धे शृणु मे यत्त्वां वक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ ८
द्विविधं[8] कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ । तौ चाप्यनित्यौ राधेय वासवस्यापि युध्यतः ॥[9] ९
मुमूर्षुर्युयुधानेन विरथो विकलेन्द्रियः । मद्वध्यस्त्वमिति ज्ञात्वा जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥१०
यदृच्छया[10] रणे भीमं युध्यमानं महाबलम् । कथंचिद्विरथं कृत्वा यत्त्वं रूक्षमभाषथाः ।
अधर्मस्त्वेष सुमहाननार्यचरितं[11] च तत् ॥ ११
नारिं जित्वातिकत्थन्ते[12] न च जल्पन्ति दुर्वचः । न च कंचन निन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभाः ॥१२
त्वं तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तद्वदासि सूतज । बह्वबद्धमकर्ण्यं[13] च चापलादपरीक्षितम् ॥ १३
युध्यमानं पराक्रान्तं शूरमार्यव्रते रतम् । यदवोचोऽप्रियं भीमं न तत्सत्यं वचस्तव ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां केशवस्य ममैव च ॥ १४
विरथो भीमसेनेन कृतोऽसि बहुशो रणे । न च त्वां परुषं किंचिदुक्तवान्पाण्डुनन्दनः ॥१५

---

१ क. °ना । २ क. मारिष । ३ क. मम च संयुगे । ४ म. किंस्विद्भीमार्जुनौ चैव सात्यकिश्चाकरोत्तदा । ५ म. वध्यस्तेन चोक्तस्तथा ह्यहम् । ६ क. यथैतन्मम कौन्तेय तथा । ७ क. तत्पालय नरश्रेष्ठ । ८ म. द्वावेव कर्ण शूराणां रणे दृष्टौ जयाजयौ । ९ म. + रणमुत्सृज्य निर्लज्ज गच्छसे च पुनः पुनः । माहात्म्यं पश्य भीमस्य कर्म जन्म कुले तथा । नोक्तवान्परुषं यत्त्वां पलायनपरायणम् ॥ भूयस्त्वमपि संगम्य सकृदेव यदृच्छया । विरथं कृतवान्वीरं पाण्डवं सूतदायद ॥ कुलस्य सदृशं चापि राधेय कृतवानसि । नैकान्तसिद्धिः संग्रामे वासवस्यापि विद्यते ॥ १० यदृच्छयेत्यादि श्लोकस्थाने " यदृच्छया भीमसेनं विरथं कृतवानसि " इति श्लोकार्ध एव क.–पुस्तके वर्तते । ११ क. राधेय यत्त्वं भीममवोचथाः । १२ क. जित्वा त्रिकत्थन्ते । १३ अयमर्धः क.–पुस्तके नास्ति ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]यस्मात्तु बहु रूक्षं च श्रावितस्ते वृकोदरः । परोक्षं यच्च सौभद्रो [2]युष्माभिर्निहतो मम ।
तस्मादस्यावलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ १६
त्वया तस्य धनुश्छिन्नमात्मनाशाय दुर्मते । तस्माद्वध्योऽसि मे मूढ [3]सभृत्यसुतबान्धवः १७
कुरु त्वं सर्वकृत्यानि महत्ते भयमागतम् । हन्तास्मि वृषसेनं ते प्रेक्षमाणस्य संयुगे ॥ १८
ये [4]चान्येऽप्युपयास्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः । तांश्च सर्वान्हनिष्यामि सत्येनायुधमालभे १९
त्वां च मूढाकृतप्रज्ञमतिमानिनमाहवे । दृष्ट्वा दुर्योधनो मन्दो भृशं तप्स्यति पातितम् ॥ *२०
अर्जुनेन प्रतिज्ञाते वधे कर्णसुतस्य तु । महान्सुतुमुलः शब्दो बभूव रथिनां तदा ॥ २१
तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने [5]महाभये । मन्दरश्मिः सहस्रांशुरस्तं [6]गिरिमुपाद्रवत् ॥ २२
ततो राजन्हृषीकेशः संग्रामशिरसि स्थितम् । तीर्णप्रतिज्ञं बीभत्सुं परिष्वज्यैनमब्रवीत् २३
दिष्ट्या संपादिता जिष्णो प्रतिज्ञा महती त्वया । [7]दिष्ट्या विनिहतः पापो वृद्धक्षत्रः सहात्मजः ॥
धार्तराष्ट्रबलं [8]प्राप्य देवसेनापि भारत । सीदेत समरे जिष्णो नात्र कार्या विचारणा ॥ २५
न तं पश्यामि लोकेषु चिन्तयन्पुरुषं क्वचित् । त्वदृते पुरुषव्याघ्र य एतद्योधयेद्बलम् ॥ २६
महाप्रभावा बहवस्त्वया तुल्याधिकापि वा । समेताः पृथिवीपाला धार्तराष्ट्रस्य [9]कारणात् २७
ते त्वां प्राप्य रणे [10]क्रुद्धा नाभ्यवर्तन्त दंशिताः । तव वीर्यं बलं चैव रुद्रशक्रान्तकोपमम् ॥ २८
नेदृशं शक्नुयात्कश्चिद्रणे कर्तुं पराक्रमम् । यादृशं कृतवानद्य त्वमेकः शत्रुतापनः ॥ २९
एवमेव हते कर्णे सानुबन्धे दुरात्मनि । वर्धयिष्यामि भूयस्त्वां विजितारिं हतद्विषम् ॥ ३०
तमर्जुनः प्रत्युवाच प्रसादात्तव माधव । प्रतिज्ञेयं मया तीर्णा विबुधैरपि दुस्तरा ॥ ३१
अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां नाथोऽसि केशव । त्वत्प्रसादान्महीं कृत्स्नां संप्राप्स्यति युधिष्ठिरः ॥
[11]तव प्रभावो वार्ष्णेय तवैव विजयः प्रभो । वर्धनीयास्तव वयं [12]सदैव मधुसूदन ॥ ३३
[13]एवमुक्तस्ततः कृष्णः शनकैर्वाहयन्हयान् । दर्शयामास पार्थाय क्रूरमायोधनं महत् ॥ ३४

श्रीकृष्ण उवाच—

प्रार्थयन्तो जयं युद्धे प्रथितं च महद्यशः । पृथिव्यां शेरते शूराः पार्थिवास्त्वच्छरैर्हताः ॥ ३५
विकीर्णशस्त्राभरणा विपन्नाश्वरथद्विपाः । संछिन्नभिन्नमर्माणो वैक्लव्यं परमं गताः ॥ ३६
ससत्त्वा गतसत्त्वाश्च प्रभया परया युताः । सजीवा इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वा नराधिपाः ॥ ३७
तेषां शरैः स्वर्णपुङ्खैः [14]शस्त्रैश्च विविधैः शितैः । वाहनैरायुधैश्चैव संपूर्णां पश्य मेदिनीम् ॥ ३८
[15]वर्मभिश्चर्मभिर्हारैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । [16]उष्णीषैर्मुकुटैः स्रग्भिश्चूडामणिभिरम्बरैः ॥ ३९
कुण्ठसूत्रैरङ्गदैश्च निष्कैरपि च [17]संप्रभैः । अन्यैश्चाभरणैश्चित्रैर्भाति भारत मेदिनी ॥ ४०
अनुकर्षैरुपासङ्गैः पताकाभिर्ध्वजैस्तथा । उपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः ॥ ४१
चक्रैः प्रमथितैश्चित्रैरक्षैश्च बहुधा रणे । युगैर्योक्त्रैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा ॥ ४२

---

१ क. यस्माद्बहु च रूक्षं च । २ म. युष्माभिर्बहुभिर्हतः । ३ क. सभृत्यबलवाहनः । ४ क. चान्ये तूपयास्यन्ति । * म. संजय उवाच । ५ क. भयावहे । ६ क. °मुपागमत् । ७ क. दिष्ट्या च निहतः । ८ क. प्राप्य देवसेनोऽपि । ९ क. शासनात् । १० क. क्रुद्धं । ११ म. तवैष भारो । १२ म. क. प्रेष्याश्च । १३ क. °मुक्तः स्मयन्कृष्णः । १४ क. °श्च विविधैस्तथा । १५ क. वर्माभिर्मणिहारैश्च । १६ क. उष्णीषमुकुटैः स्रग्भिश्चूडामणिभिरेव च । १७ क. सुप्रभैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

परिस्तोमैः कुथाभिश्च परिघैरङ्कुशैस्तथा । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तूणैः शूलैः परश्वधैः ॥ ४३
प्रासैश्च तोमरैश्चैव कुन्तैर्यष्टिभिरेव च । शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैः परशुभिस्तथा ॥ ४४
मुसलैर्मुद्गरैश्चैव गदाभिः कुणपैस्तथा । सुवर्णविकृताभिश्च कशाभिर्भरतर्षभ ॥ ४५
घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां भाण्डैश्च विविधैरपि । स्रग्भिश्च नानाभरणैर्वस्त्रैश्चैव महाधनैः ।
अपविद्धैर्बभौ भूमिर्ग्रहैर्द्यौरिव शारदी ॥ ४६
पृथिव्यां पृथिवीहेतोः पृथिवीपतयो हताः । पृथिवीमुपगुह्याङ्गैः सुप्ताः कान्तामिव प्रियाम् ४७
इमांश्च गिरिकूटाभान्नागानैरावतोपमान् । ‡क्षरतः शोणितं भूरि शस्त्रच्छेददरीमुखैः ।
दरीमुखैरिव गिरीन्गैरिकाम्बुपरिस्रवान् ॥ ४८
तांश्च बाणहतान्वीर पश्य निष्टनतः क्षितौ । हयांश्च पतितान्पश्य स्वर्णभाण्डविभूषितान् ॥४९
गन्धर्वनगराकारान्रथांश्च निहतेश्वरान् । छिन्नध्वजपताकाक्षान्विचक्रान्हतसारथीन् ॥ ५०
निकृत्तकूबरयुगान्भग्नेषान्बन्धुरान्प्रभो[1] । पश्य पार्थ हयान्भूमौ[2] विमानोपमदर्शनान् ॥ ५१
पत्तींश्च निहतान्वीर शतशोऽथ सहस्रशः । धनुर्भृतश्चर्मभृतः शयानान्रुधिरोक्षितान् ॥ ५२
महीमालिङ्ग्य सर्वाङ्गैः पांसुध्वस्तशिरोरुहान् । पश्य योधान्महाबाहो त्वच्छरैर्भिन्नविग्रहान् ॥
निपातितद्विपरथवाजिसंकुलमसृग्वसापिशितसमृद्धकर्दमम् ।
निशाचरश्ववृकपिशाचमोदनं महीतलं नरवर पश्य दुर्दृशम् ॥ ५४
इदं महत्त्वय्युपपद्यते प्रभो रणाजिरे कर्म यशोऽभिवर्धनम् ।
शतक्रतौ चापि च देवसत्तमे महाहवे जघ्नुषि दैत्यदानवान् ॥ ५५

[3]संजय उवाच—

एवं संदर्शयन्कृष्णो रणभूमिं किरीटिने । स्वैः समेतः समुदितैः पाञ्चजन्यं व्यनादयत् ॥[4] ५६
स[5] दर्शयन्नेव किरीटिनेऽरिहा जनार्दनस्तामरिभूमिमञ्जसा ।
अजातशत्रुं समुपेत्य पाण्डवं निवेदयामास हतं जयद्रथम् ॥[6] ५७

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वण्यष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

संजय उवाच—

ततो राजानमभ्येत्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । ववन्दे स[7] प्रहृष्टात्मा हते पार्थेन सैन्धवे ॥ १

---

‡क. क्षरन्तः । १ क. °षाबन्धुरा° । २ क. पार्थ हतान्भूमौ । ३ इत आरभ्य "पाञ्चजन्यं व्यनादय-दित्यन्तो ग्रन्थः क.–पुस्तके अध्यायसमाप्तौ वर्तते । ४ म.+सात्यकिः पार्थमभ्यायाद्भीमसेनश्च पाण्डवः । युधामन्यूत्तमौजौ च पाञ्चालस्यात्मजावुभौ ॥ ते निवार्य शरैर्द्रौणिं कर्णं च सह भूमिपैः । आगच्छन्रथिनश्चैव यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ५ क. संदर्श° । ६ क. + चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैश्चाश्वरथद्विपैः । विविधैश्च परिस्तोमैरश्वानां च प्रकर्षणैः ॥ कुथाभिश्च विचित्राभिर्वरथैश्च महाधनैः । संस्तीर्णां वसुधां पश्य चित्रपट्टैरिवाचिताम् ॥ नागेभ्यः पतितानन्यान्कल्पितेभ्यो द्विपैः सह । सिंहान्वज्रप्रनुन्नेभ्यो गिर्यग्रेभ्य इव च्युतान् ॥ संस्यूतान्वाजिभिः सार्धं धनुर्भिश्च तथापरान् । पदातीन्सादिसंघांश्च क्षतजौघपरिच्युतान् ॥ संजय उवाच । एवं संदर्शयन्कृष्णो रणभूमिं किरीटिने । स्वैः समेतः समुदितैः पाञ्चजन्यं व्यनादयत् ॥ ७ म. क. संप्रहृष्टात्मा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

[1]दिष्टया वर्धसि राजेन्द्र हतशत्रुर्नरोत्तम । दिष्टया निस्तीर्णवांश्चैव प्रतिज्ञामनुजस्तव ॥ २
स त्वेवमुक्तः कृष्णेन हृष्टः परपुरंजयः । ततो युधिष्ठिरो राजा रथादाप्लुत्य भारत ।
पर्यष्वजत्तदा कृष्णावानन्दाश्रुपरिप्लुतः ॥ ३
प्रमृज्य वदनं शुभ्रं पुण्डरीकसमप्रभम् । अब्रवीद्वासुदेवं च पाण्डवं च धनंजयम् ॥ ४
प्रियमेतदुपश्रुत्य त्वत्तः पुष्करलोचन । नान्तं गच्छामि हर्षस्य तितीर्षुरुदधेरिव ॥ ५
अत्यद्भुतमिदं कृष्ण कृतं पार्थेन धीमता । दिष्टया पश्यामि संग्रामे तीर्णभारौ महारथौ ॥ ६
दि[2]ष्टया विनिहतः पापः सैन्धवः पुरुषाधमः ।[3] [4]कृष्ण दिष्टया मम प्रीतिर्महती प्रतिपादिता ।
[5]त्वया गुप्तेन गोविन्द घ्नता पापं जयद्रथम् ॥ ७
किं तु नात्यद्भुतं तेषां येषां नस्त्वं समाश्रयः । न तेषां दुष्कृतं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ८
सर्वलोकगुरुर्येषां त्वं नाथो मधुसूदन । त्वत्प्रसादाद्धि गोविन्द वयं जेष्यामहे रिपून् ॥[6] ९
स्थि[7]तः सर्वात्मना नित्यं प्रियेषु च हितेषु च । त्वां चैवास्माभिराश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
सुरैरिवासुरवधे शक्रं शक्रानुजाहवे ॥ १०
असंभाव्यमिदं कर्म देवैरपि जनार्दन । त्वद्बुद्धिबलवीर्येण कृतवानेष फाल्गुनः ॥ ११
बाल्यात्प्रभृति ते कृष्ण कर्माणि श्रुतवानहम् । अमानुषाणि दिव्यानि महान्ति च बहूनि च ।
तदैवाज्ञासिषं शत्रून्हतान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ १२
त्वत्प्रसादसमुत्थेन विक्रमेणारिसूदन । सुरेशत्वं गतः शक्रो हत्वा दैत्यान्सहस्रशः ॥ १३
त्वत्प्रसादाद्धृषीकेश जगत्स्थावरजङ्गमम् । स्ववर्त्मनि स्थितं वीर जपहोमेषु वर्तते ॥ १४
एकार्णवमिदं पूर्वं सर्वमासीत्तमोमयम् । त्वत्प्रसादान्महाबाहो जगत्प्राप्तं नरोत्तम ॥ १५
स्रष्टारं सर्वलोकानां परमात्मानमव्ययम् । ये पश्यन्ति हृ[8]षीकेशं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् ॥ १६
पुराणं परमं देवं देवदेवं सनातनम् । ये प्रपन्नाः सुरगुरुं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् ॥ १७
अनादिनिधनं देवं लोककर्तारमव्ययम् । ये भक्तास्त्वां हृषीकेश दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८
परं पुराणं पुरुषं पराणां परमं च यत् । प्रपद्यतस्तत्परमं परा भूतिर्विधीयते ॥ १९
गायन्ति चतुरो वेदा यश्च वेदेषु गीयते । तं प्र[9]पद्य महात्मानं भूतिमश्नाम्यनुत्तमाम् ॥ २०
परमेश परेशेश तिर्यगीश नरेश्वर । सर्वेश्वरेश्वरेशेश नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २१
[10]त्वमीशेशेश्वरेशान प्रभो वर्धस्व माधव । प्रभवाप्यय सर्वस्य सर्वात्मन्पृथुलोचन ॥ २२
धनंजयसखा यश्च धनंजयहितश्च यः । धनंजयस्य [11]गोप्ता तं प्रपद्य सुखमेधते ॥ २३

---

१ इतः सार्धश्लोकः क.-पुस्तके नास्ति । २ म. क. दिष्टया च निहतः । ३ म. + दिष्टया शत्रुगणाश्चैव निमग्नाः शोकसागरे । अयमर्धः क.-पुस्तके " कृष्णौ दिष्टयेत्याद्यग्रिमश्लोकार्धानन्तरं पठितः । ४ क. कृष्णौ दिष्टया । ५ इतः श्लोकार्धद्वयं क.-पुस्तके नास्ति । ६ म. + यथा पुरा (क. पूर्वं) प्रसादात्ते दानवान्पाकशासनः ॥ पृथिव्या विजयो वापि त्रैलोक्यविजयोऽपि वा (क. च) ॥ ध्रुवो हि तेषां वार्ष्णेय येषां तुष्टोऽसि मानद । न तेषां विद्यते पापं संग्रामे वा पराजयः । त्रिदशेश्वर नाथस्त्वं येषां तुष्टोऽसि माधव (क. मानद) ॥ त्वत्प्रसादाद्धृषीकेश शक्रः सुरगणेश्वरः । त्रैलोक्यविजयं श्रीमान्प्राप्तवान्रणमूर्धनि ॥ तव चैव प्रसादेन त्रिदशास्त्रिदशेश्वराः (क. °र) । अमरत्वं गताः कृष्ण लोकांश्चाश्नुवतेऽक्षयान् ॥ ७ इत आरभ्य "प्राप्तां च मेदिनीम्" इत्यन्तं श्लोकत्रयं क.-पुस्तके नास्ति । ८ म. हृषीकेश । ९ क. प्रपद्ये । १० क. त्वमीश ईश्वरेशान । ११ क. गोप्तारं ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

मार्कण्डेयः पुराणर्षिश्चरितज्ञस्तवानघ । माहात्म्यमनुभावं च पुरा कीर्तितवान्मुनिः ॥ २४
असितो देवलश्चैव नारदश्च महातपाः । पितामहश्च मे व्यासस्त्वामाहुर्विधिमुत्तमम् ॥ २५
त्वं तेजस्त्वं परं ब्रह्म त्वं सत्यं त्वं महत्तपः । त्वं श्रेयस्त्वं यशश्चाग्र्यं कारणं जगतस्तथा ॥ २६
त्वया सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । प्रलये समनुप्राप्ते त्वां वै निविशते पुनः ॥ २७
अनादिनिधनं देवं विश्वस्येशं जगत्पते । धातारमजमव्यक्तमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ २८
भूतात्मानं महात्मानमनन्तं विश्वतोमुखम् । अपि देवा न जानन्ति गुह्यमाद्यं जगत्पतिम् ॥
नारायणं परं देवं परमात्मानमीश्वरम् । ज्ञानयोनिं हरिं विष्णुं मुमुक्षूणां परायणम् ।
परं पुराणं पुरुषं पुराणानां परं च यत् ॥ ३०
एवमादिगुणानां ते कर्मणां दिवि चेह च । अतीतभूतभव्यानां संख्यातात्र न विद्यते ॥ ३१
सर्वतो रक्षणीयाः स्म शक्रेणेव दिवौकसः । यस्त्वं सर्वगुणोपेतः सुहृन्न उपपादितः ॥ ३२
इत्येवं धर्मराजेन हरिरुक्तो महायशाः । अनुरूपमिदं वाक्यं प्रत्युवाच जनार्दनः ॥ ३३
भवता तपसोग्रेण धर्मेण परमेण च । साधुत्वादार्जवाच्चैव हतः पापो जयद्रथः ॥ ३४
अयं च पुरुषव्याघ्र त्वदनुध्यानसंवृतः । हत्वा योधसहस्राणि न्यहञ्जिष्णुर्जयद्रथम् ॥ ३५
कृतित्वे बाहुवीर्ये च तथैवासंभ्रमेऽपि च । शीघ्रतामोघबुद्धित्वे नास्ति पार्थसमः क्वचित् ॥ ३६
तदयं भरतश्रेष्ठ भ्राता तेऽद्य यदर्जुनः । सैन्यक्षयं रणे कृत्वा सिन्धुराजशिरोऽहरत् ॥ ३७
तदयं भरतश्रेष्ठ भ्राता तेऽद्य यदर्जुनः । प्रमृज्य वदनं तस्य पर्याश्वासयत प्रभुः ॥ ३८
ततो धर्मसुतो जिष्णुं परिष्वज्य विशां पते । असह्यं चाविषह्यं च देवैरपि सवासवैः ॥ ३९
अतीव सुमहत्कर्म कृतवानसि फाल्गुन । दिष्ट्या सत्या प्रतिज्ञेयं कृता हत्वा जयद्रथम्
दिष्ट्या निस्तीर्णभारोऽसि हतारिश्चासि शत्रुहन् । पस्पर्श पुण्यगन्धेन पृष्ठे हस्तेन पार्थिवः ॥[2] ४१
एवमुक्त्वा गुडाकेशं धर्मराजो महायशाः । तावब्रूतां तदा कृष्णौ[4] राजानं पृथिवीपतिम् ॥ ४२
एवमुक्तौ महात्मानावुभौ[3] केशवपाण्डवौ । उत्तीर्णं चापि सुमहद्धार्तराष्ट्रबलं रणे[6] ॥[7] ४३
तव कोपाग्निना दग्धः पापो राजा[5] जयद्रथः । तव क्रोधहता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन ॥ ४४
हन्यन्ते निहताश्चैव विनङ्क्ष्यन्ति च भारत[8] । समित्रबन्धुः समरे प्राणांस्त्यक्ष्यति दुर्मतिः ॥ ४५
त्वां हि चक्षुर्हणं वीरं कोपयित्वा सुयोधनः । शरतल्पगतः शेते भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ४६
तव क्रोधहतः पूर्वं देवैरपि सुदुर्जयः[9] । याता मृत्युवशं ते वै येषां †क्रुद्धोऽसि पाण्डव[11] ॥
दुर्लभो विजयस्तेषां संग्रामे रिपुघातिनाम् । राज्यं प्राणाः *श्रियः पुत्राः सौख्यानि विविधानि च ।
अचिरात्तस्य नश्यन्ति §येषां क्रुद्धोऽसि मानद ॥[12]
४८
विनष्टान्कौरवान्मन्ये सपुत्रपशुबान्धवान् । राजधर्मपरे नित्यं त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥[13] ४९
ततो भीमो महाबाहुः[14] सात्यकिश्च महारथः । अभिवाद्य गुरुं[15] ज्येष्ठं मार्गणैः क्षतविक्षतौ ।
क्षितावास्तां महेष्वासौ पाञ्चाल्य[16]परिवारितौ ॥
५०

---

१ "मार्कण्डेयः" इत्यारभ्य "पस्पर्श पुण्यगन्धेन पृष्ठे हस्तेन पाण्डवः" इत्यन्ताः अष्टादश-श्लोकाः क.-पुस्तके न सन्ति । २ म. + संजय उवाच । ३ क. °त्मानौ तदा केशव° । ४ क. हृष्टौ । ५ म. राजञ्जयद्रथः । ६ क. प्रभो । ७ म. + युधिष्ठिर उवाच । ८ म. केशव । ९ क. दुरासदः । १० क. °सूदन । † क. द्वेष्टा च । ११ म. माधव; क. पाण्डवः । * क. प्रियाः । § क. यस्य क्रुद्धः परंतप । १२ म. + भगवानुवाच । १३ म. + संजय उवाच । १४ क. महाराज । १५ क. गुरुं श्रेष्ठं । १६ क. पाञ्चाल्यैः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तौ दृष्ट्वा मुदितौ वीरौ प्राञ्जली चाग्रतः स्थितौ । अभ्यनन्दत कौन्तेयस्तावुभौ भीमसात्यकी॥
दिष्ट्या पश्यामि वां शूरौ विमुक्तौ सैन्यसागरात् । द्रोणग्राहदुराधर्षाद्धार्दिक्यमकरालयात् ॥
दिष्ट्या विनिर्जिताः संख्ये पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः।युवां विजयिनौ चापि दिष्ट्या पश्यामि संयुगे॥
दिष्ट्या द्रोणो जितः संख्ये हार्दिक्यश्च महाबलः। दिष्ट्या विकर्णिभिः कर्णो रणे नीतः पराभवम्॥
विमुखश्च कृतः शल्यो युवाभ्यां पुरुषर्षभौ । दिष्ट्या युवां कुशलिनौ संग्रामात्पुनरागतौ॥ ५५
पश्यामि रथिनां श्रेष्ठावुभौ युद्धविशारदौ । मम वाक्यकरौ वीरौ मम गौरवयन्त्रितौ ।
सैन्यार्णवं समुत्तीर्णौ दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ ५६
समरश्लाघिनौ वीरौ समरेष्वपराजितौ । मम वाक्यसमौ चैव दिष्ट्या पश्यामि वामहम्॥५७
इत्युक्त्वा पाण्डवो राजन्युयुधानवृकोदरौ । सस्वजे पुरुषव्याघ्रौ हर्षाद्बाष्पं मुमोच ह ॥ ५८
ततः प्रमुदितं सर्वं बलमासीद्विशां पते । पाण्डवानां रणे हृष्टं युद्धाय तु मनो दधे ॥ ५९

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥१४९

संजय उवाच—

सैन्धवे निहते राजन्पुत्रस्तव सुयोधनः । †अश्रुपूर्णमुखो दीनो निरुत्साहो द्विषज्जये ॥ १
दुर्मना निःश्वसन्दुष्टो भग्नदंष्ट्र इवोरगः । आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्तेऽार्तिं परामगात् ॥ २
दृष्ट्वा तत्कदनं घोरं स्वबलस्य कृतं महत् । जिष्णुना भीमसेनेन सात्वतेन च संयुगे ॥ ३
स विवर्णः कृशो दीनो बाष्पविप्लुतलोचनः । अमन्यतार्जुनसमो न योद्धा भुवि विद्यते॥ ४
न द्रोणो न च राधेयो नाश्वत्थामा कृपो न च । क्रुद्धस्य समरे स्थातुं पर्याप्ता इति मारिष ॥ ५
निर्जित्य हि रणे पार्थः सर्वान्मम महारथान् । अवधीत्सैन्धवं संख्ये नैनं च कश्चिदवारयत्॥
सर्वथा हतमेवेदं कौरवाणां महद्बलम् । न ह्यस्य विद्यते त्राता साक्षादपि पुरंदरः ॥ ७
यमुपाश्रित्य संग्रामे कृतः शस्त्रसमुद्यमः । स कर्णो निर्जितः संख्ये हतश्चैव जयद्रथः ॥[12] ८
यस्य वीर्यं समाश्रित्य शमं याचन्तमच्युतम् । तृणवत्तमहं मन्ये स कर्णो निर्जितो युधि ॥९
एवं क्लान्तमना राजन्नुपायाद्द्रोणमीक्षितुम् । आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ १०
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरूणां वैशसं महत् । परान्विजयतश्चापि धार्तराष्ट्रान्निमज्जतः ॥ ११

दुर्योधन उवाच—

पश्य मूर्धाभिषिक्तानामाचार्य कदनं महत् । कृत्वा प्रमुखतः शूरं भीष्मं मम पितामहम् १२
तं निहत्य प्रलुब्धोऽयं शिखण्डी पूर्णमानसः । पाञ्चाल्यैः सहितः सर्वैः सेनाग्रमभिवर्तते १३
अपरश्चापि दुर्धर्षः शिष्यस्ते सव्यसाचिना । अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः १४
अस्मद्विजयकामानां सुहृदामुपकारिणाम् । गन्तास्मि कथमानृण्यं गतानां यमसादनम् ॥ १५
ये मदर्थं परीप्सन्ते वसुधां वसुधाधिपाः । ते हित्वा वसुधैश्वर्यं वसुधामधिशेरते ॥ १६

---

१ क. समुपस्थितौ । २ क. दिष्ट्या नो निर्जिताः सर्वे । ३ क. महारथः । ४ क. पराजयम् । ५ क. संग्रामेष्वपलायिनौ । ६ क. मम प्राणसमौ । ७ क. च । † क. अश्रुक्लिन्नमुखो । ८ क. °श्वसन्नुष्णं भग्न° । ९ म. पार्थस्य संमुखे; क. क्रुद्धस्य प्रमुखे । १० क. नैनं कश्चि° । ११ क. हतमेवेदं पाण्डवैर्मे मह° । १२ म. +परुषाणि सभामध्ये प्रोक्तवान्यो हि पाण्डवान् । स कर्णो निर्जितः संख्ये सैन्धवश्च निपातितः ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सोऽहं कापुरुषः कृत्वा मित्राणां क्षयमीदृशम् । [1]अश्वमेधसहस्रेण पावितुं न समुत्सहे ॥ १७
मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्मोपचायिनः । व्यायामेन जिगीषन्तः प्राप्ता वैवस्वतक्षयम्॥१८
कथं पतितवृत्तस्य पृथिवी सुहृदां द्रुहः । विवरं नाशकद्दातुं [2]मम पार्थिवसंसदि ॥ १९
[3]योऽहं रुधिरसिक्ताङ्गं राज्ञां मध्ये पितामहम् । [4]शयानं नाशकं त्रातुं भीष्ममायोधने हतम् २०
तं मामनार्यपुरुषं मित्रद्रुहमधार्मिकम् । [5]किं वक्ष्यति हि दुर्धर्षः समेत्य परलोकजित् ॥ २१
जलसन्धं महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतम् । मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणांस्त्यक्त्वा महार[6]थम् २२
काम्बोजं निहतं दृष्ट्वा तथालम्बुषमेव च । अन्यान्बहूंश्च सुहृदो जीवितार्थोऽद्य को मम॥२३
व्यायच्छन्तो हताः शूरा मदर्थे येऽपराङ्मुखाः । यतमानाः परं शक्त्या विजेतुमहितान्मम २४
तेषां गत्वाहमानृण्यमद्य शक्त्या परंतप । तर्पयिष्यामि तानेव जलेन यमुनामनु ॥ २५
सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वशस्त्रभृतां वर । इष्टापूर्तेन च शपे वीर्येण च [7]सुतैरपि ॥ २६
निहत्य तान्रणे सर्वा[8]न्पञ्चालान्पाण्डवैः सह । शान्तिं लब्धास्मि तेषां वा रणे गन्ता सलोकताम्॥
सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । हता [9]मदर्थे संग्रामे युध्यमानाः किरीटिना॥२८
न हीदानीं सहाया मे परीप्सन्त्यनुपस्कृताः । श्रेयो हि पाण्डून्मन्यन्ते न तथास्मान्महाभुज॥
स्वयं हि मृत्युर्विहितः सत्यसन्धेन संयुगे । भवानुपेक्षां कुरुते शिष्यत्वादर्जुनस्य [10]हि ॥ ३०
[11]अतो विनिहताः सर्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षवः । कर्णमेव तु पश्यामि संप्रत्यस्मज्जयैषिणम्॥३१
यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधीः । मित्रार्थे यो जयत्येनं [12]तस्य सोऽर्थोऽवसीदति३२
तादृग्रूपं कृतमिदं मम कार्यं सुहृत्तमैः । मोहाल्लुब्धस्य पापस्य जिह्मस्य धनमीहतः ॥[13] ३३
हतो ¶जयद्रथश्चैव सौमदत्तिश्च वीर्यवान् । अभीषाहाः शूरसेनाः §शिबयोऽथ वसातयः॥ ३४
सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । हता [14]मदर्थे संग्रामे युध्यमानाः किरीटिना ॥३५
न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते पुरुषर्षभान् । आचार्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान्३६
इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनानुतापे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५०॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सिन्धुराजे हते तात समरे सव्यसाचिना । तथैव भूरिश्रवसि किमासीद्वो मनस्तदा ॥ १
दुर्योधनेन च द्रोणस्तथोक्तः कुरुसंसदि । किमुक्तवान्परं [15]तस्मै तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच—

निष्टानको महानासीत्सैन्यानां तव भारत । सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवसमेव च ॥ ३
[16]मन्त्रितं तव पुत्रस्य ते सर्वमवमेनिरे । येन मन्त्रेण निहताः शतशः [17]क्षत्रियर्षभाः ॥ ४

---

१ क. नाश्वमेधसहस्रेण पातुमात्मानमुत्सहे । २ क. पृथिवी मम दुर्मतेः । ३ क. योऽयं रुधिररक्ताक्षो राज्ञां मध्ये पितामहः । ४ इतः परं श्लोकार्धद्वयं क.-पुस्तके नास्ति । ५ क. किं प्रवक्ष्यति दुर्धर्षः । ६ क. °रथ । ७ क. सुरैरपि । ८ क. °न्पाण्डुभिः सह । शान्तिं गन्तास्मि तेषां वा रणे गन्तास्मि लोकताम् । ९ क. मदर्थं । १० क. तु । ११ क. अतो हि निहताः । १२ क. तस्यार्थो ह्यवसीदति । १३ म. + यौ मे युद्धस्य कृत्यस्य जिह्माचारैः समीयतुः । ¶ क. जयद्रथो राजा सौम° । § क. शिवयोऽथ वशातयः । १४ क. मदर्थं । १५ म. तस्मात्तन्ममा° । १६ क. अवामन्यन्त ते सर्वे तव पुत्रस्य मन्त्रितम् । १७ क. पुरुषर्षभाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

द्रोणस्तु तद्वचः श्रुत्वा पुत्रस्य तव दुर्मनाः । मुहूर्तमिव तद्ध्यात्वा भृशमार्तोऽभ्यभाषत ॥ ५

द्रोण उवाच—

दुर्योधन किमेवं मां वाक्शरैरपि कृन्तसि । अजय्यं सततं संख्ये ब्रुवाणं सव्यसाचिनम् ॥ ६
एतेनैवार्जुनं ज्ञातुमलं कौरव संयुगे । यच्छिखण्ड्यवधीद्भीष्मं पाल्यमानः किरीटिना ॥ ७
अवध्यं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवदानवैः । तदैवाज्ञासिषमहं नेयमस्तीति भारती ॥ ८
यं पुंसां त्रिषु लोकेषु सर्वशूरममंस्महि । तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेषं पर्युपास्महे ॥ ९
यान्स्म तान्ग्लहते तात शकुनिः कुरुसंसदि । अक्षान्न तेऽक्षा निशिता बाणास्ते शत्रुतापनाः १०
त एते घ्नन्ति नस्तात विशिखाः पार्थचोदिताः । तांस्तदाख्यायमानस्त्वं विदुरेण न बुद्धवान् ॥
यास्ता विजयतश्चापि विदुरस्य महात्मनः । धीरस्य वाचो नाश्रौषीः क्षेमाय वदतः शिवाः १२
तदिदं वर्तते घोरमागतं वैशसं महत् । तस्यावमानाद्वाक्यस्य दुर्योधन कृते तव ॥ १३
योऽवमन्य वचः पथ्यं सुहृदामाप्तकारिणाम् । स्वमतं कुरुते मूढः स शोच्यो न चिरादिव ॥
यच्च नः प्रेक्षमाणानां कृष्णामानाय्य तत्सभाम् । अनर्हन्तीं कुले जातां सर्वधर्मानुचारिणीम् ॥
तस्याधर्मस्य गान्धारे फलं प्राप्तमिदं महत् । नो चेत्पापं परे लोके त्वमर्च्छेथास्ततोऽधिकम् ॥
यच्च तान्पाण्डवान्द्यूते विषमेण विजित्य ह । प्राव्राजयस्तदारण्ये रौरवाजिनवाससः ॥ १७
पुत्राणामिव चैतेषां धर्ममाचरतां सदा । द्रुह्येत्को नु नरो लोके मदन्यो ब्राह्मणब्रुवः ॥ १८
पाण्डवानामयं कोपस्त्वया शकुनिना सह । आहृतो धृतराष्ट्रस्य संमते कुरुसंसदि ॥ १९
दुःशासनेन संयुक्तः कर्णेन परिवर्धितः । क्षत्तुर्वाक्यमनादृत्य त्वयाभ्यस्तः पुनः पुनः ॥ २०
यत्ताः सर्वे पराभूताः पर्यवारयतार्जुनम् । सिन्धुराजानमाश्रित्य स वो मध्ये कथं हतः ॥२१
कथं त्वयि च कर्णे च कृपे शल्ये च जीवति । अश्वत्थाम्नि च कौरव्य निधनं सैन्धवोऽगमत् २२
युध्यन्तः *सर्वराजानस्तेजस्तिग्ममुपासते । सिन्धुराजं परित्रातुं स वो मध्ये कथं हतः ॥२३
मय्येव हि विशेषेण तथा दुर्योधन त्वयि । आशंसत परित्राणमर्जुनात्स महीपतिः ॥ २४
ततस्तस्मिन्परित्राणमलब्धवति फाल्गुनात् । न किंचिदनुपश्यामि जीवितस्थानमात्मनः ॥२५
मज्जन्तमिव चात्मानं धृष्टद्युम्नस्य किल्बिषे । पश्याम्यहत्वा पञ्चालान्सह तेन शिखण्डिना२६
तन्मां किमभितप्यन्तं वाक्शरैरेव कृन्तसि । अशक्तः सिन्धुराजस्य भूत्वा त्राणाय भारत२७
सौवर्णं सत्यसन्धस्य ध्वजमक्लिष्टकर्मणः । अपश्यन्युधि भीष्मस्य कथमाशंससे जयम् ॥ २८
मध्ये महारथानां च यत्राहन्यत सैन्धवः । हतो भूरिश्रवाश्चैव किं शेषं तत्र मन्यसे ॥ २९
कृप एव च दुर्धर्षो यदि जीवति पार्थिव । यो नागात्सिन्धुराजस्य वर्त्म तं पूजयाम्यहम् ३०
यत्रापश्यं हतं भीष्मं पश्यतस्तेऽनुजस्य वै । दुःशासनस्य कौरव्य कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ॥ ३१
अवध्यकल्पं संग्रामे देवैरपि सवासवैः । न ते वसुंधरास्तीति तदाहं चिन्तये नृप ॥ ३२

---

१ क. ध्यात्वा मुहूर्तं राजेन्द्र; म. मुहूर्तमिव च ध्यात्वा । २ म. °रुपकृन्तसि; क. °रुपविध्यसि । ३ म. भीष्मे कं शेषं । ४ क. शत्रुसाधनाः । ५ म. + अक्षांस्तु मन्यसे बाणाञ्छोभमानाञ्छिताञ्शरान् । ६ क. तत्र ते घ्नन्ति नस्तात विशिखा जयनोदिताः । ७ क. यांस्तदा° । ८ क. न बुध्यसे । ९ म. क. विलपतश्चापि । † क. शुभाः । १० म. दुःशासनकृतेन च । ११ क. नः पश्यमानानां कृष्णामानाय्य यत्सभाम् । १२ म. त्वमृच्छेथा° । १३ क. त्वं पाण्डवा° । १४ क. च । ‡ क. °मिव तेषां वै धर्म° । १५ म. + स हि नः क्रोधवृक्षश्च कृतमूलो महात्मनाम् । तस्य पुष्पफले राजन्नुपभुङ्क्ष्व महाबल । १६ क. °राजमुपाश्रित्य । १७ क. गतः । * म. सर्वराजानस्तेजस्विन उपा° । १८ म. °स्य संयुगे । १९ क. तस्मात्किमभि° । २० क. वाक्शरैरुपकृन्तसि । २१ क. °कारिणः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

इमानि पाण्डवानां च सृञ्जयानां च भारत। अनीकान्याद्रवन्ते मां सहितान्यंद्य भारत॥३३
नाहत्वा सर्वपञ्चालान्कवचस्य विमोक्षणम्। कर्तास्मि समरे कर्म धार्तराष्ट्र हितं तव॥ ३४
राजन्ब्रूयाः सुतं मे त्वमश्वत्थामानमाहवे। न सोमकाः प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता॥३५
यच्च पित्रानुशिष्टोऽसि तद्वचः परिपालय। आनृशंस्ये दमे सत्ये चार्जवे च स्थिरो भव॥३६
धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावप्यपीडयन्। धर्मप्रधानकार्याणि कुर्याश्चेति पुनः पुनः॥ ३७
चक्षुर्मनोभ्यां संतोष्या विप्राः पूज्याश्च शक्तितः।न चैषां विप्रियं कार्यं ते हि वह्निशिखोपमाः॥
एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसूदन। रणाय महते राजंस्त्वया वाक्शरपीडितः॥ ३९
त्वं च दुर्योधन बलं यदि शक्तोऽसि पालय। रात्रावपि च योत्स्यन्ते संरब्धाः कुरुसृञ्जयाः४०
एवमुक्त्वा ततः प्रायाद्द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान्। मुष्णन्क्षत्रियतेजांसि नक्षत्राणामिवांशुमान्॥
इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥१५१॥

संजय उवाच--
ततो दुर्योधनो राजा *द्रोणेनैवं प्रचोदितः। अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनो दधे।
अब्रवीच्च तदा कर्णं पुत्रो दुर्योधनस्तव॥
पश्य कृष्णसहायेन पाण्डवेन किरीटिना। आचार्यविहितं व्यूहं भित्त्वा देवैः सुदुर्भिदम्॥ १
तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः। मिषतां योधमुख्यानां सैन्धवो विनिपातितः २
पश्य राधेय पृथ्वीशाः पृथिव्यां प्रवरा युधि। पार्थेनैकेन निहताः सिंहेनेवेतरे मृगाः॥ ३
मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः। अल्पावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मजेन ह॥ ४
कथं नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः। भिन्द्यात्सुदुर्भिदं व्यूहं यतमानोऽपि संयुगे। ५
प्रतिज्ञाया गतः पारं हत्वा सैन्धवमर्जुनः॥
पश्य राधेय पृथ्वीशान्पृथिव्यां पातितान्बहून्। पार्थेन निहतान्संख्ये महेन्द्रोपमविक्रमान्॥ ६
अनिच्छतः कथं वीर द्रोणस्य युधि पाण्डवः। भिन्द्यात्सुदुर्भिदं व्यूहं यतमानस्य शुष्मिणः॥
दयितः फाल्गुनो नित्यमाचार्यस्य महात्मनः। ततोऽस्य दत्तवान्द्वारमयुद्धेनैव शत्रुहन्॥ ९
अभयं सिन्धुराजाय दत्वा द्रोणः परंतपः। प्रादात्किरीटिने द्वारं पश्य निर्गुणतां मयि॥१०
यद्यदास्यदनुज्ञां वै पूर्वमेव गृहान्प्रति। प्रस्थातुं सिन्धुराजस्य नाभविष्यज्जनक्षयः॥ ११
जयद्रथो जीवितार्थी गच्छमानो गृहान्प्रति। मयानार्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभयं सखे॥ १२
अद्य मे भ्रातरः क्षीणाश्चित्रसेनादयो रणे। भीमसेनं समासाद्य पश्यतां नो दुरात्मनाम् १३

---

१ क. °न्यस्य मारिष। २ क. दक्षिणाभिश्च संतर्प्या विप्राः पूज्याश्च सर्वशः। ३ क. महते युक्तस्त्वया वाक्शल्यपीडितः। ४ क. धारय। ५ क. हि योत्स्यन्ति; म. च योद्धव्याः संरब्धाः। *क. द्रोणेनैव। ६ क. राजानः। ७ म. समरे शत्रुसूदन। ८ म. कथं वै युध्यमानस्य। ९ अयमर्धः क.–पुस्तके नास्ति। १० अयं श्लोकः क.–पुस्तके नास्ति। ११ क. संयुगे। १२ क. प्रियो हि फाल्गुनोत्यर्थमाचार्यस्य। १३ क. संयुगे। १४ क. अभयं सैन्धवस्यादौ दत्वा। १५ क. मम। १६ क. सिन्धुराजस्य समरे नाभवि°; म. प्रस्थातुं सिन्धुराजस्य न भवेज्जीवितक्षयः। १७ म. क. रणे। १८ म. + रक्षामि सैन्धवं युद्धे नैनं प्राप्स्यति फाल्गुनः। मम सैन्यविनाशाय रुद्धो विप्रेण सैन्धवः॥ तस्य मे मन्दभाग्यस्य यतमानस्य संयुगे। हतानि सर्वसैन्यानि हतो राजा जयद्रथः॥ पश्य योधवरान्कर्ण शतशोऽथ सहस्रशः। पार्थनामाङ्कितैर्बाणैः सर्वे नीता यमक्षयम्॥ कथमेकरथेनाजौ बहूनां नः प्रपश्य-तामू। विपन्नः सैन्धवो राजा योधाश्चैव सहस्रशः॥ १९ क. युधि।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

कर्ण उवाच—

आचार्यं मा विगर्हस्व शक्त्यासौ युद्धयते द्विजः। यथाबलं यथोत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
यद्येनं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः। नात्र सूक्ष्मोऽपि दोषः स्यादाचार्यस्य कथंचन॥ १५
कृती दक्षो युवा शूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः। दिव्यास्त्रयुक्तमास्थाय रथं वानरलक्षणम्॥ १६
कृष्णेन च गृहीताश्वमभेद्यकवचावृतः। गाण्डीवमजरं दिव्यं धनुरादाय वीर्यवान्॥ १७
प्रवर्षन्निशितान्बाणान्बाहुद्रविणदर्पितः। यदर्जुनोऽभ्ययाद्द्रोणमुपपन्नं हि तस्य तत्॥ १८
आचार्यः स्थविरो राजन् शीघ्रयाने तथाक्षमः। बाहुव्यायामचेष्टायामशक्तस्तु नराधिप॥ १९
तेनै[2]वमभ्यतिक्रान्तः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः। त[3]स्य दोषं न पश्यामि द्रोणस्यानेन हेतुना॥ २०
अ[4]जय्यान्पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्रविदा मृधे। तथा ह्येनमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः॥ [5] २१
दैवादिष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये विद्यते क्वचित्। यतो नो युध्यमानानां परं शक्त्या सुयोधन।
सैन्धवो निहतो युद्धे दैवम[6]त्र परं स्मृतम्॥ २२
परं यत्नं कुर्वतां च त्वया सार्धं रणाजिरे। हत्वास्माकं पौरु[7]षं वै दैवं पश्चात्करोति नः॥ २३
सततं चेष्टमानानां निकृत्या विक्रमेण च। दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म कुरुते क[9]ंचित्।
कृतं कृतं हि त[10]त्कर्म दैवेन विनिपात्यते॥ २४
यत्कर्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवता सदा। तत्कार्य[11]मविशङ्केन सिद्धिर्दैवे प्रतिष्ठिता॥ २५
निकृत्या वञ्चिताः पार्था विषयोगैश्च भारत। दग्धा जतुगृहे चा[12]पि द्यूतेन च पराजिताः॥ २६
राजनीतिं [13]व्यपाश्रित्य प्रहिताश्चैव काननम्। यत्नेन च कृतं तत्तद्दैवेन विनिपातितम्॥ २७
युध्यस्व यत्नमास्थाय दैवं कृत्वा निरर्थकम्। यततस्तव तेषां च दैवं मार्गेण या[14]स्यति॥ २८
न तेषां मतिपूर्वं हि सुकृतं दृ[15]श्यते क्वचित्। दुष्कृतं तव वा वीर बुद्ध्या हीनं कुरूद्वह॥ २९
दैवं प्रमाणं स[16]र्वस्य सुकृतस्येतरस्य वा। अनन्यकर्म दैवं हि जागर्ति स्वपतामपि॥ [17] ३०
बहूनि तव सैन्यानि योधाश्च बहवस्तव। न तथा पाण्डुपुत्राणामेवं युद्धमवर्तत॥ ३१
तैरल्पैर्बहवो यूयं क्षयं नीताः प्रहारिणः। शङ्के दैवस्य तत्कर्म पौरुषं येन नाशितम्॥ ३२

संजय उवाच—

एवं संभाषमाणानां बहु तत्तज्जनाधिप। पाण्डवानामनीकानि समदृश्यन्त संयुगे॥ ३३
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम्। तावकानां परैः सार्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव॥ ३४

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि पुनर्युद्धारम्भे द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥१५२॥

॥ समाप्तं जयद्रथवधपर्व ॥

---

१ क. शक्त्या युध्यत्यसौ द्विजः। २ क. °नमभ्यतिक्रान्तः। ३ क. तस्माद्दोषं। ४ क. अजेयान्पाण्डवा°। ५ 'सततं चेष्टमानानां' इत्यादि चतुर्विंशश्लोकप्रथमार्धं म.-पुस्तकेऽत्र पठितम्। ६ क. °मात्र परं। ७ क. °रुषं च। ८ अयं श्लोकार्धः म.-पुस्तके प्रागेव २१ श्लोकानन्तरं पठितः। ९ क. नृप। १० क. म. तत्तस्य। ११ क. °मविशङ्कत। १२ क. चैव। १३ म. क. समाश्रित्य। १४ क. पश्यति। १५ क. विद्यते। १६ क. सर्वत्र। १७ म. + तेन युक्तो हि पुरुषः कार्याकार्ये नियुज्यते।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ERRORS AND CORRECTIONS.

N. B.—The first figure denotes the page, and the second gives the number of the Stanza in which the errors are noted. Where, however, the second figure is joined to n., it signifies the line in the foot notes and the bracketed number after n. the number of the note.

Reference.	Incorrect.	Correct.
2-2	भागधेयेन	भागधेये न
3-43	सराकजम्	सराजकम्
,, 3 n.(9)	चाप्रदा॰	चाप्रदा°
,, 3n.(10)	न्याया°	न्याया
4-89	षड्जीवलोकस्य	षड्जीवलोकस्य
5-95	बुध्वा	बुद्ध्वा
,, 97	सन्निपातश्च	संनिपातश्च
,, 102	लुब्धेश्च	लुब्धश्च
,, 106	सुदुबल	सुदुर्बलं
,, 1 n. (2)	बुध्या	बुद्ध्या
6-115	यःप्रज्ञावान्	यः प्रज्ञावान्
,, 3	ब्रहि	ब्रूहि
,, 4	वाप्रियम्	वा प्रियम्
,, 1 n.(1)	दैविकं ।	दैविकं;
,, 3 n.(7)	न्युनता	न्यूनता
,, 3n.(10)	भवमिच्छन्कु॰ ।	राजन्भवामिच्छन्कु°; म. राजन्हितं यत्स्यात्कु°
10-1 n (2)	°ह्ला	॰ह्ला॰
13-1 n (2)	ति भाति ।	°ति भाति;
,, 1 n(4)	नानुविद्धम्	°नानुविद्धम्
,, 2 n(5)	यः	॰यः
,, 73	°व्य स्त्रीणां	°व्यः स्त्रीणां
14-11	॰द्यो नाहतः	द्योऽनाहतः
15 —	प्रजागरपर्वणि उद्योगपर्व	उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्व
,, 18	कस्य चिन्मित्र°	कस्यचिन्मित्र°
16-48	°च्छिद्रोद°	°छिद्रोद°
18-1 n.(1)	°पे यम्	°पेयम्
21-1 n.(1)	°त्वा नवे°	°त्वानवे°
23-20	विशांपते	विशां पते
,, 23	सम्भोजनं	संभोजनं
24-69	अपो	आपो
25 *Stanza Numbers*	७९-८५	७७-८३
26-1 n.(1)	म.° का	क. °का
28-1 n.(2)	°ाद्यप्रवृत्ते	॰याद्य प्रवृत्ते

Reference	Incorrect.	Correct.
28 2 n. (6)	°नाधीयते	°न्नाधीयंते
,, 3 n.(9)	न्नैति	°न्नैति
30-35	कोऽह्येनन्तर°	को ह्यनन्तर॰
,, 4	ब्रवीम्यहम	ब्रवीम्यहम्
,, 1 n (2)	कोह्येव°	को ह्येव°
31-2 n.(3)	मप्यृद्धं म.	म. मप्यृद्धं
,, 2 n.(4)	मनुष्यात्पर्यु॰	मनुष्यान्पर्यु॰
32-29	वदन्त्येतं	वदन्त्येतं
33-56	°चिकित्सःस	°चिकित्सः स
,, 59	उपावर्तस्व	† उपावर्तस्व
,, 2	प्रचिन्त्या	प्रचिन्त्या
,, 1 n. (2)	२ क. अभ्यावर्तस्व	२ क. म. तूष्णींभूत । † क. अभ्यावर्तस्व ।
,, 1 n.(4)	४ क. तद्रू°	४ क. तद्रू° । ५म. प्रचिन्त्य ।
35-31	भवन्ति ॥	भवन्ति ॥ ३
,, 3	परुषो	३ परुषो
,, 1 n.(2)	नवर्क्षु	नवक्षु [क्षुं]
,, 1 n (3)	३ म. तदे॰	३ म. + तदे॰
36-19	राजन्रतिं	राजन् रतिं
37-4	समुद्राविहिता महान्तिः	समुद्रा विहिता महान्ताः
,, 6	सनातनम्	सनातनम्
,, 9	DO	DO
,, 1 n.(1)	क. महान्तः २ क.	क. महान्तः । २ क.
38-23	वासमान॰	वा समान॰
,, 30	°तन्द्रितोऽहं	३ °तन्द्रितोऽहं
,, 1 n.(2)	श्चाहोरात्रम° ।	°श्चाहोरात्रम° । ३ म. तन्द्रितश्च स तं मत्वा कवि°
39-2 n.(9)	c. °वाह्या°	c. सवाह्यानां
,, 5n.(15)	हर्षयन्तौ	हर्षयन्तौ च
40-6	विशांपते	विशां पते
41-5n.(22)	श्रूयते	श्रूयते

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

Reference.	Incorrect.	Correct.
42-21	समुपस्थितम	समुपस्थितम्
43-3 n.(9	°कान्हा	°काह्ला
45-3 n.(5)	गुणश्चै°	°गुणश्रै°
47-2 n.(7)	समापन्नः	समापन्नः
48-33	°त्सरसोप माः	°त्सरसोपमाः
,, 2 n.(3)	षोडषाधः	षोडशाधः
53-35	°मनङ्गा	°मनङ्गां
,, 41	उत्तमाश्च दशा°	उत्तमाश्च दशा°
,, 6n.(25)	सुकुया:	सुकुय्याः ?
54-46	शशिकास्तस्था	शशिकास्तथा
,, 48	°नुपावृताः	°नुपावृत्ताः
,, 60	समङ्गाः	समङ्गाः
,, 64	विदभाः	विदर्भाः
,, 12n.(53)	याघट°	°या घट°
,, 12n.(54)	पाशि	पाशि°
,, 13n.(58)	काम्भोजा	°काम्भोजा
58-1 n.(1)	निश्चयाः	°निश्चयाः
62-36&37	सञ्जय	संजय
,, 49	सञ्ख्ये	संख्ये
64-5	तवपुत्राणां	तव पुत्राणां
65-16	°शब्देश्च	°शब्दैश्च
66-28	तदङ्ग°	तदङ्ग°
66-38	सरथानीक°	स रथानीक°
67-9	मृन्दन्	मृद्गन्
68-34	विद्युद्ध°	विद्युद्ध
68-1 n.(4)	°ह्न	°ह्न°
70-14	°वृष्णिमोजैः	°वृष्णिभोजैः
70-20	यस्यानेता	यस्यां नेता
73-5	सुमहाभूनत्	सुमहानभूत्
74-3	॒पदपुत्रेण	द्रुपदपुत्रेण
74-13	शद्व°	शब्द°
77-22	जीणानि	जीर्णानि
77-46	बाह्मणस्य	ब्राह्मणस्य
78 1 n.(2)	ब्रह्म°	ब्रह्म°
79-4	कर्माणा°	कर्मणा°
81-22	संतुष्टो	संतुष्टो
82-2 n.(3)	°र्जुन संवादे	°र्जुनसंवादे
83-12	°सनेयुञ्ज्या°	°सने युञ्ज्या°
84-4	मेऽभिन्ना	मे भिन्ना
84-12	सात्विका	सात्त्विका
85-28	मा	मां

Reference	Incorrect.	Correct.
86-17	°सहस्रांन्तां	°सहस्रान्तां
88-1 n.(1)	प्रह्लाद	प्रह्लाद°
89-1 n.(2)	श्रीकृष्णा°	श्रीकृष्णा°
93-9	°मिच्छाप्तं	°मिच्छाप्तुं
93-2 n.(1)	द्वादशो°	द्वादशो°
96-18	वदे	वेदे
99-1 n.(2)	°मानि	°श्चेमानि
100-57	०मपाश्रित्य	°मुपाश्रित्य
102-2 n.(6)	राजन°	राजान°
107-2 n.(8)	तच्छ्रुवा	तच्छ्रुत्वा
108-16	कुद्धः	क्रुद्धः
,, ,,	वृहद्बलं	बृहद्बलं
,, 1 n.(1)	verse 28, here.	verse 28 here before सहसैन्याः
,, 3 n.(2)	°पुरेवात	°पुरोवात
109-27	शरैर्घोरैः	शरैर्घोरैः
,, 29	धनुश्छिन्नं	धनुश्छिन्नं
,, 30	संकुद्ध°	संक्रुद्ध°
,, 34	°संकुद्धौ	°संक्रुद्धौ
110-53	छित्वा	छित्त्वा
110-62	सरब्धः	संरब्धः
,, 71	कुद्धः	क्रुद्धः
,, ,,	तता	ततो
,, 2 n.(8)	शरमर्षेण	शरवर्षेण
112-16	नराशो°	नरशो°
,, 17	तपतां	पततां
,, 29	विनला°	विमला°
,, 34	शंकु°	शङ्कु°
114-2 n.(6)	दृष्टा	दृष्ट्वा
,, 5n.(16)	°समन्वितः	°समन्वितः ।
115-1 n.(3)	°पाः	c. °पाः
116-14	°निषङ्गा°	°निषङ्गा°
,, 3n.(10)	स्वबलनिहितं	स्वबल निहितं
117-2 n.(8)	°ता	c. °ता
118-1 n.(4)	°म चोद°	°मचोद°
120-4n.(17)	सपत्ना°	c. सपत्ना°
,, 7 n.(26)	तमहं	c. तमहं
121-5n.(13)	°सुवैं	°सुवैं
124-40	°ब्रवीत्	°ब्रवीत्

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

Reference	Incorrect.	Correct,	Reference.	Incorrect.	Correct.
124-51	[१२]बाॅल्हिका°	[१२]बाॅह्लिका°	157-12	सन्नद्धः	संनद्धः
128-3n(10)	प्रणादेन	°प्रणादेन	158-41	यथाप्राग्यान्यथा-ज्येष्ठान्यथा-शूरांश्च	यथा प्राग्यान्यथा ज्येष्ठान्यथा शूरांश्च
,, 5n.(17	धर्मास्थि°	c धर्मस्थि°	,, 44	चरणे	च रणे
,, 5n.(19)	°श्चा	°श्च	,, 55	संक्रद्धो	संक्रुद्धो
,, 6n.(23)	नैवश°	c. नैव श°	159 63	ब्रवीद्रोणं	ब्रवीद्द्रोणं
129-19	तत्राद्रत°	तत्राद्रुत°	160-20	निष्टुरा	निष्ठुरा
,, 1 n.(5)	विविधैंबा°	विविधैर्बा°	160-22	सापन्हवा:	सापह्नवाः
130-28	°न्पारुषं	°न्पौरुषं	,, 2 n (10)	वास्तथैवा°	'वास्तथैवा°
,, 29	°दनवरुढ°	°दनवरूढ°	161-41	तच्छ्रुणुष्व	तच्छृणुष्व
,, 2 n.(6)	शरौघांश्च	शरौघांश्च चर्म°	,, 3n.(12)	°मूर्तिर्हि विश्वे	°मूर्तिर्हि विश्वे विष्व°
133-80	सन्निवार्य	सनिवार्य	162-54	विदितबह्मन्	विदित ब्रह्मन्
,, 5n.(21)	तुतां राजच्छ°	तु तां राजन् श°	163-1 n.(1)	°व तव°	° व तवे
,, 6n.(23	परिल्पुय	परिप्लुत्य	164-1 n.(4)	तत्त्व	तत्त्वं
134-7n. 28	°वृद्धस्य	°वृद्धस्य	166 7 (last)	संज्ञ्ये	संख्ये
135-118	धृष्टद्यम्न°	धृष्टद्युम्न	167-29	शिखण्डीनं	शिखण्डिनं
,, 5	धृष्टद्यम्नं	धृष्टद्युम्नं	168 17	°श्चाभित°	°श्चामित°
135-3n(10)	ततो पराह्ण	ततोऽपराह्ण°	170 4 n. 15	चौदितै°	चोदितै°
,, 3n.(12)	वर्तत्तथे°	°वर्तत्तथे°	173-36	तिष्ठंल्लँक्ष्म°	तिष्ठँल्लक्ष्म°
,, 5n.(19)	निशितै:शरै:	निशितैः शरैः	174-18	एवमक्ता	एवमुक्ता
136-19	उद्धतं	उद्धूतं	176-5	शक्तीषु मुसलेषु	शक्तीषुमुसलेषु
137-4 n(10)	पश्चे	पश्च°	178-21	प्रराक्रमी	पराक्रमी
139-39	कुद्धः	क्रुद्धः	,, 2n.(6)	°घोरैस्तमकमेनु°	°घोरैस्तमेकमनु°
140-26	,,	,,	181-8	परपस्परम्	परस्परम्
141-41	एतच्छुत्वा	एतच्छ्रुत्वा	,, 18	[२२]सैन्यो	[२२]सैन्ये
142-12	मातङ्गाङ्ग°	मातङ्गाङ्ग°	182-28	°यैद्रुद्वैरि°	°यैद्रुद्वैरि°
142-23	सञ्जयैः	सृञ्जयैः	183-18	[१०]श्रेष्ठः कौरव्य°	[१०]श्रेष्ठः कौरव्य°
,, 33	[१०]मुहुर्तदृष्टः स°	[१०]मुहूर्तदृष्टः स	,, 3 n.(10)	°स्तव	°ष्टस्तव
142-34	भीप्मेण	भीष्मेण	,, 6 n.(20)	रथस्थां	रथस्थान्
143-54	छित्वा	छित्त्वा	185-2	सन्नद्धाः	संनद्धाः
144-67	विनिघ्नंतं	विनिघ्नन्तं	,, 10	तेनैव	ते नैव
,, 79	धनुष्मान्शिनि°	धनुष्मान् शिनि°	191-36	छित्वा	छित्त्वा
145-5 n.(6)	°तुल्यं	तुल्यम्	195-9	आभिद्रतं	अभिद्रुतं
150-2 n.(6)	महावेगस	महावेगस°	196-19	जातकापेः	जानकोपः
153-17	मद्रं	भद्रं	196-24	दृष्टा	दृष्ट्वा
154-30	°स्तद तमि°	°स्तदद्भुतमि°	,, 32	संज्ञ्ये	संख्ये
,, 31	आनर्छत्	आनर्च्छत्	,, 2 n.(8)	°नारदजा°	°नारदजा°
,, 38	स वज्र	सवज्र	,, 2 n.(9)	सुसंम°	°दसुसंम°
,, 40	धृष्टद्यम्न°	धृष्टद्युम्न°	197-6	गाङ्गेयः	गाङ्गेयः
,, 46	प्रात	प्रति			
,, 51	°सक्थाँश्च	°सक्थांश्च !			
156-4n(17)	त्वादंदांनो	त्वाददानो			

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

Reference.	Incorrect.	Correct.
198-2n.(10)	नादा°	°नादा°
199-48	सङ्ख्ये	संख्ये
199-8	कलिङ्गैश्च	कालिङ्गैश्च
200-22	अतिष्ठनन्स°	अतिष्ठन्स°
,, 28	°स्तैलधोताः	°स्तैलधौताः
202-26	छित्वा	छित्त्वा
203-16	धृष्टद्यम्नः	धृष्टद्युम्नः
,, 20	अभिमन्यु°	अभिमन्यु°
204-36	°ध्वजैश्छिनैर्नि°	°ध्वजैश्छिन्नैर्नि°
204-3 n.(8)	अनीकिर्नीम्	अनीकिनीम्
205-32	तथानीति°	तथा नीति°
,, ,,	त्येव मुक्त्वा	त्येवमुक्त्वा
206-59	तथा	यथा
207-colo.	श्रीममन्महाभा°	श्रीमन्महाभा°
208-11	°वङ्गाना°	°वङ्गाना°
,, 12	प्रववृत्ते	प्रववृते
,, 19	महेष्वाशः	महेष्वासः
210-39	°राज्ञोऽर्द्ध°	°राज्ञोऽर्ध°
,, 2 n. (8)	C. °त्सर°	omit
211-28	कामेभ्यः	कायेभ्यः
212-37	पार्श्वैस्तु...	पार्श्वैस्तु...
,, 1 n. (2)	°न्यैर्वा°	पार्श्वैः सुदारितैर-न्यैर्वा°
,, 1 n. (3)	धरा°	धराधराः
213-16	समार्पयत्	समार्पयत्
,, 26	वानाविधानि	नानाविधानि
214-1	गाङ्गेय°	गाङ्गेय°
,, 12	आर्छति	आर्च्छति
216-5n.(16)	प्रञ्चभिः	पञ्चभिः
218-28	प्रपतन्त	प्रपतन्तः ?
219-60	°श्छिनै°	°श्छिन्नै°
221-36	प्राञ्चलि°	प्राञ्जलि°
222-30	गाङ्गेयेन	गाङ्गेयेन
,, 3 n. (6)	°वैव	°स्तवैव
223-43	गाङ्गेयं	गाङ्गेयं
,, 49	वचंन	वचनं
224-8	सन्नद्धाः	संनद्धाः
,, 17	°विषाणिका	°विषाणिकाः ॥
,, colo.	रचनायांमु°	रचनायामु°
229-24	विद्वानुविद्वा°	विन्दानुविन्दा°
232-20	°व्यरोचताम	°व्यरोचताम्
232 2 n.(7)	स्थितौ	स्थितौ बुध°
236-42	धेर्य°	धैर्य°
,, 45	तत्पूज°	तत्पूज°
,, 55	दाहयन्निव	†दाहयन्निव
,, 56	प्रसन्त इव	प्रसन्तामिव ?
,, n. (3)	संक्रुद्धौ	संक्रुद्धौ । † c. दारयन्निव
238-15	तदा	तथा
,, 28	सोहार्दा°	सौहार्दा°
,, 3n.(13)	°त्यल्लक°	°त्युल्लक°
240-67	जेतु	जेतुं
,, ,,	वर्षतो	वर्षता
,, 68	यया	यथा
,, 84	गृहीतेषु	गृहीतेषुः
,, 88	कोन्तेय	कौन्तेय
241-99	°योद्धमपि	°योद्धुमपि
,, 2	मृदंङ्गे	मृदङ्ग°
245-35	पूर्णे	पूर्णे
,, 5n.(14)	महेश्वासैः	महेष्वासैः
246-8	चें कितानं	चेकितानं
247-38	पञ्चविशत्या	पञ्चविंशत्या
248-17	सन्नत°	संनत°
,, 28	नवमिः	नवभिः
249-6	नीचैगृध्रौ	नीचैर्गृध्रा
250-33	सेन्यं	सैन्यं
253-27	छित्वा	छित्त्वा
254-45	धृष्टद्युम्न°	धृष्टद्युम्न°
,, ,,	गाङ्गेयं	गाङ्गेयं
256-9	अजघा°	आजघा°
,, 15, 18	छित्वा	छित्त्वा
257-51	°पारसवी°	M.° पारशवीं
258-75	°वान्त कम्	°वान्तकम्
264-33	°दावहम्	°दावहत् ?
,, 1 n.(1)	कालीविवाहिता	काली विवाहिता
267-111	प्राक्रोशन्पाद्र°	प्राक्रोशन्प्राद्र°
268-23	सविषादयन्	स विषादयन्
272-8	यदिमां	यदि मां
274-1	°वीर्यसमन्वितम्	°वीर्यपराक्रमम्
276-3n(11)	°वित्ताम्भु	°वित्ताम्बु°
,, 4n.(14)	क. पुस्तके	क.-पुस्तके

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

Reference.	Incorrect.	Correct.
280-4n(13)	हत्वा, गमिष्यसि	हत्वा
282-1n. (2)	नृषु । क. नृपः ।	नृषु; क. नृपः ।
284 29	°प्रतस्तथौ	°प्रतस्तस्थौ
285-4n(14)	धृष्टद्युम्न°	धृष्टद्युम्न°
286-1 n.(4)	सुखं	सुखं ययुः,
295-14	मृदङ्गा°	मृदङ्ग°
296-25	धर्मांशु°	घर्मांशु°
,, 13	पङ्कजिनी	पङ्कजिनीं
,, 2 n.(*)	म	म.
297-1 n.(5)	°हन्ती°	°हन्तीं°
298-46	°त्यद्भुतं	°त्यद्भुतं
,, 59	°रथस्यैषां	°रथस्येषां
,, 66	चर्मचाथ	चर्म चाथ
299-4 n (9)	नादश्च संजज्ञे...	°नादश्च संजज्ञे मे°
301-12	तद्युद्ध°	तद्युद्ध°
302-34	उच्चकुशुः	उच्चुकुशुः
305-10n22	म.	म. +
307-35	घ्नन्तः	घ्नतः
308-2 n.(7	प्रनृत्तः	प्रनृत्त
310-1 n.(2)	क.° ष्वावित°	क. °ष्वाचित° ?
312-13	पथानेकेन	पथा नैकेन
,, ,,	पूर्णमाना°	घूर्णमाना°
316-73	°संछन्ने°	°संछन्नै°
317-13	स्यात्यक्त्वा	स्यात्त्यक्त्वा
,, 17	केऽव्यपा°	के व्यपा°
318-10	ऊग्रधन्वा	उग्रधन्वा
320-1 n.(3)	प्रेप्सुः	प्रेप्सु°
323-26	प्रत्रिभिः	पात्रिभिः
324-2	स्वान्भातॄन्	स्वान्भ्रातॄन्
325-3n(10)	सार्थश्लोकः	सार्धश्लोकः
326-7 n.(4)	व्यपनायितम् ।	व्यपनायितम्;
,, 8 n(6)	युधिदु°	युधि दु°
,, 9 n.(9)	क. पुस्तके	क.–पुस्तके
329-1	सोभ्र्यां°	सोऽभ्र्यां°
330-23	°नाभ्यहतो	°नाभ्याहतो
,, 30	°दन्योऽत्र स°	°दन्योऽत्रस°
332-70	°मातङ्ग°	°मातङ्गा°
3.6 2 n.(8)	म. +	म.
,, 3 n 10	म.	म. +
337-17	°पत्त्यौघाः	°पत्त्योघाः
338-3 n (5)	क. शुण्डान्	क. घण्टाः शुण्डान्
341-2n. (6)	म.	म. +

Reference	Incorrect.	Correct.
341-3 n.(9	मूढो	मूढो
344-12	मध्यं...प्रववर्तत	मध्ये...पर्यवर्तत
344-16	साङ्गुलि°	साङ्गुलि°
,, 2n. (6	क. °न्ना	क. °न्ना–
345-8	पाडण्वान्	पाण्डवान्
348-1 n (3)	ससूतञ्च	ससूतं च
349-1 n.(2)	सिंहशाबो	सिंहशावो.
355-7n(10	क. ° र्थम°	क. °द्वयमपेतार्थम°
357-37	श्रृणु	शृणु.
358-4	सहादेवी	सहा देवी
359-3 n (*)	म.	म. +
360-17	व्रतमुत्तम्	व्रतमुत्तमम्
363 35	युधिष्ठिर	युधिष्ठिर
365-6n(13)	°सपत्नजित् ।क.	°सपत्नजित्; क.
370-8 first.	यदानाभ्य°	यदा नाभ्य°
,, 3	छित्वा	छित्त्वा
371-1 n.(5)	बिन्दवः;	°बिन्दवाः;
,, 2 n. (5)	बिन्दवः	°बिन्दवाः
376-7	°न्नासान्यक्°	°न्नासा न्यक्°
,, 6n.(13)	°न्पृथि	°न्पृथि°
378-1	°न्सध्याका°	°न्सन्ध्याका.°
379-11	भँङ्गल्यानि	मँङ्गल्यानि.
380-52	वज्रबाहूं	वज्रबाहुं
381-81	सदुर्बलान्	सुदुर्बलान्
382-3 n.(8)	द्रोणानी	द्राणानी–
383-5n (16)	क. पुस्तके	क.–पुस्तके
386-3n (10)	सर्वानैश्रे°	सर्वा नैश्रे°
387-17	स्वान्शो°	स्वाञ्शो°
388-18	सर्वक्षाराम्न°	सर्वक्षाराम्न
389-8	°र्घारै°	°घोरै°
,, 2 n. (3)	त्वद्विध	त्वद्विधा
390-20	नूनं	नूनं
393-3n (10)	दुखापा°	दुःखापा
396-5n(16)	सुसुव°	सुसुग°
398-5	द्रुपदं	द्रुपदं
399-2 n.(8)	चाम्रु°	चाभ्रु°
400-6	बभूँवुये	बभूँवुर्ये
,, 6n.(11)	पुत्राणा	पुत्राणां
401-14	शद्बो	शब्दो
,, 27	जयस्तथ	जयस्तथा
,, 5 n.(5)	पृत्रकः	पुत्रकः
403-5	°सिमार्गांश्च	°सिमार्गांश्च
405-colo.	°द्दथपर्व°	°द्दथवधपर्व°

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

Refreence.	Incorrect.	Correct.	Reference	Incorrect.	Correct.
406-3	बहुनां	बहूनां	476-3	महेश्वासो	महेष्वासो
408-25	मोर्वी	मौर्वी	,, 5	भातृणां	भ्रातृणां
413-30	°शक्नवन्	°शक्नुवन्	,, 14	बृहत्क्षत्रस्तु	बृहत्क्षत्रस्तु
414-60	न्यपायतद्ध°	न्यपातयद्ध°	477 37	°द्धरणां	°द्धरणौ
416-38	कद्ध°	क्रुद्ध°	486-23	°नंत पर्वभिः	°नंतपर्वभिः
418-73	सन्नद्धो	संनद्धो	,, 1 n. (3)	गदामुच्छयत°	गदामुद्यच्छत°
,, 2 n. (4)	म	म. +	489-7n(20)	°च्छतामस्त्रैः	°च्छतामस्त्रैः
419-23	स्तथा भूता	°स्तथाभूता	496-29	भीमसेस्य	भीमसेनस्य
,, 24	धृष्टद्युम्नेन	धृष्टद्युम्नेन	,, 1 n. (4)	महाराज्ज	महाराज
427-3 n (*)	म.	म. +	499-23	पुत्रास्तव	पुत्रांस्तव
,, 11n.(17)	युङ्त्वाहि ।	युङ्त्वा हि;	500-13	शरे	शरैः
431-31	कोरवेया	कौरवेया°	510-18	पुरुषाधम ॥[3]	पुरुषाधम ॥[3]
438 24	सहदवो	सहदेवो	,, 22	शरै	शरैः
439-29	भिन्द्रिपालाः	भिन्दिपालाः	,, 26	रक्तश°	रथश°
440-10 n(2)	पाद्रवद्ध	प्राद्रवद्ध°	,, 1 n (2)	क.श्रुत्वैतद्गर्जितं।	क. श्रुत्वैतद्गर्जितं। ३म.+संजय उ०
,, 11 n (2)	दृष्टा	दृष्ट्वा	511-46	युध्यमानौ	युध्यमानौ
441-14	पञ्चभिर्विद्धा	पञ्चभिर्विद्ध्वा	512 line(4)	संजय उवाचे-	संजय उवाच-
,, 10n (6)	मायास्त्र	मायास्त्रं	,, 59	ततोऽस्य	ततोऽस्य
442-20n(3)	क. कौरवास्ततो	omit	,, 62	धनुष्येन वरं	धनुष्यनवरं
443-4 n.(5)	मावधी°	मा वधी°	,, 10n.(1)	संक्रुद्ध	संक्रुद्धः
447-14	भारद्वाजापि	भारद्वाजोऽपि	513-1 n (§)	म.	म.+
448-4	अनुयास्याभि	अनुयास्याम	515-36	तांस्तथांवादिना	तांस्तथावादिनो
,, 8	राजपुङ्गव	राजपुंगव	,, 41	अभिमन्यो°	अभिमन्यो°
,, 5n. (9)	युद्धयेते	युध्येत	,, 8n.(11)	वश नीतः	वशं नीतः
449-20	रथेष्वस्त्रेषु	रथेष्वस्त्रेषु	,, 10n(11)	पुरुषेश्वरः	पुरुषेश्वरः
,, 27	यांस्त्वेतान्परा°	यांस्त्वेतानपरा° ?	517-63	चेष्टयतीव	चेष्टयतीव
456-75	नभश्च्युता	नभश्च्युता ?	,, 3 n. (§)	म.	म. +
459-6	प्रतिविद्ध°	प्रतिविद्ध°	519-5 n.(8)	म.-पुस्तके पठिताः अध्यायभेदेन तेन	म.-पुस्तके अध्याय भेदेन पठितम्।तेन
463-7 n.(3)	भीरूभि°	भीरुभि°	523 7	नमोऽभव°	नमोऽभव°
464-13	क्रुर°	क्रूर°	524-30	मज्जामेदः कर्द°	मज्जामेदःकर्द°
,, 2 n.(6)	निर्दोषो	निर्घोषो.	,, 53	न च क्षमे	न चक्षमे
466-3 n.(9)	°वत्रुस्त°	°वत्रुस्त°	525-15n(4)	दु सहम्	दुःसहम्
467-44	विद्रतं	विद्रुतं	526-2 n.(5)	प्रपलायन्तः	प्रपलायन्त ?
468-10	नैतददिशकं	नैतदीदृशकं	528-4n(10)	ज्जयद्रथं	जयद्रथं
,, -9n(20)	धरां	धरा	529-7	मद्रवे°	मन्दवे°
469-32	राजनमिव	राजानमिव	531-38	हन्ते ते	हन्त ते
470-56	पूर्व	पूर्वं	533-5 n.(9)	भूयस्त्बमपि	भूयस्त्वमपि
471-22	तैः सह ॥	तैः सह ॥[3]	534-25	जिष्णो	जिष्णो
,, 33	ध्वजमेकंन	ध्वजमेकेन	,, 37	नराधिपाः	नराधिपाः
,, 5 n (12)	क. तथा शरैः	omit.	,, 38	स्वर्णपुङ्खैः	स्वर्णपुङ्खैः
472-47	अर्थापरैः	*अथापरैः	,, 39	उष्णीषै°	उष्णीषै°
,, ,,	सांतमा°	सांतमा ।	535-43	परिघै°	परिघै°
., 1 n.(1)	१ म.	*क.तथा शरैः।१म	536-17	मुह्यान्ति	मुह्यन्ति
475-33	विराटद्रपदौ	विराटद्रुपदौ			
,, 5 n. (6)	दारूणः	दारुणः			

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

This book is printed at The Indu Vijaya Company's "Indu Prakash" Press, 434, Thakurdwar Bombay, by Damodar Sawalaram Yande and Published by the University of Bombay.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri